

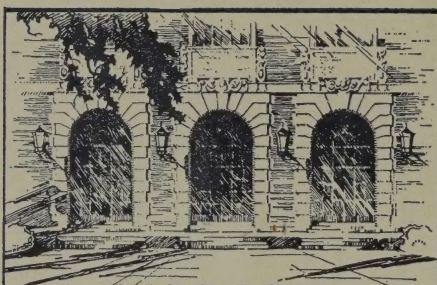
288 89
288 89

ЧЕРВОНИ ШЛЯХ

1926

№ 7-9

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

891.7905

CH

1926

no.7-9

W. K. K. K.

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

JUN 3 0 1976

JUN 2 2 1976

~~JUN 1 7 1977~~

JUN 2 4 1977

JUN 1 5 1977

MAY 2 7 1982

JUN 2 4 1982

JUN 0 3 1982

JUL 0 1 1986

SEP 0 2 1986

JAN 0 4 1994

MAR 2 1 1995

7

~~ср 2889~~ ~~за 24~~

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 7—8

(40 — 41)

ЛИПЕНЬ — 1926 — СЕРПЕНЬ

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

891.7905

CH

1926

no. 7-9

З М І С Т

О. Лан. Вірші	5
Л. Рогальський. Абрум Різник — Оповідання	7
О. Корж. Черемха. Пісня про дві сорочки	12
М. Чернявський. Блискавиці	17
М. Иогансен. Ось іду по річці. Вірші	65
Д. Гордієнко. Стою біля воріт. Вірші	66
О. Мізерницький. Гануся. Повість	67
Леконт-де-Ліль. Слони. Перекл. М. Драй-Хмари	101
Ф. Фрайліграт. Перекл. О. Бургардта	103
Т. Степовий. Буржуазні соціологічні школи (закінчення)	105
Акад. Тутковський. Перспективи електрифікації на Україні	127
Д. Соболев. Еволюція і революція.	145
Б. Ейхенбаум. Формальний метод у мистецтві	182
З. Чучмар'єв. Соціологічний метод в історії й теорії літератури	208
А. Шамрай. „Формальний“ метод у літературі.	233
Я. Шик. Проблема взаємовідносин поміж французькою та германською тяжкою промисловістю.	267
Хроніка	282
Бібліографія	293

На увагу читачам: З незалежних від редакції обставин закінчення роману „За плугом“ В. Чередниченкової буде надруковано в книжці ч. 10.

ПІСНЯ ПРО ДВІ СОРОЧКИ

I

Я люблю десятчану сорочку,
Як матусю далеку свою...
Виряжала в чужу сторончку,
Провожала й прощалась в гаю.

Гомоніла про голод, про злидні,
Про роззуте життя вдовине.
— Приїзжай по весні хоч на три дні
Та провідай мене.

Та шануйся, синочку,
Не заводься з чужими людьми.
А на згадку про мене сорочку
Ось візьми.

Це з своїх конопельок
І робота своя... Далекі —
Цілу зиму сукала куделю
На сорочку тобі.

Ти-ж... як будеш в неділю вдягати
Цю сорочку,— згадай:
Десь далеко в селі стара мати
Вигляда...

Видно ще щось хотіла —
Про турботне самотнє життя.
Та змарніла верба затримтіла,
Ніби хворе дитя.

Як заміривсь розхрістаний вітер!
Нахилив дерева, захитав:
Він сліди зашкарублого літа
Замітав.

Я пішов, а матуся сплакнула.
— Не забудь. Приїзжай!
Темна ніч обгорнула
Темний гай.

II

Люблю сорочку десятчану,
Як рідні мозолі.
В ній кожна нитка конопляна
Кінчається в землі.

Але сьогодні день майовий,
Червоно вулиці цвітуть.
Вдягну сорочку перкальову,
Як весь фабричний люд.

Я вийду на робочий мітинг.
Трибуна голосно вгорі:
— Єднайтесь, всього світу
Пролетарі.

Війна палацам! Гасло: Ленін —
По всій землі.
Нехай сплетуться наші жмені
За ним, як нитки в перкалі...

Нас сонце в улицах вітає,
Нам уклоняються гудки:
— З всесвітнім маєм,
Робітники!

... А завтра вранці — лист матері:
— Занедбана моя!
Мабуть ніколи не вернуся
В село далеке я.

Бо там, за гаєм, я — стеблина,
Загублена в стерні.
А на заводі ми — машина,
Граніт!

Не проклинай, матусю мила,
Бо я-ж тебе люблю:
Я хочу, щоб і ти носила
Сорочку з перкалю.

АБРУМ РІЗНИК

I

Коли старий Абрум виходив на вулицю і, сідаючи на ганок давно вже зачиненої крамниці, клав милиці й починав крутити „козячу ніжку“, селяни, що валкою їхали на базар, гукали :

— Здоров, Оверку!... пшениці не треба?..

Заплющав, сердега!

— Не той час... вези!... вези!...

І тягнулись хури за хурами, довгим строкатим ланцюгом — везли хліб...

Абрум дивився їм услід, і його сіре, зморщене обличчя кривилося в болючу усмішку.

Він, Абрум Різник, що мав зсипку на сотні пудів, що скуповував по ярмарках худобу і правив на Мінськ цілими вагонами, тепер... бідний, обірваний, голодний...

Не той час...

Хіба тепер можна що робити, коли „влада“ крутиться, як вода у прірві.

Сьогодні Махно, завтра Петлюра, а там червоні, а там Денікин. Кожного бійся... трусися... ховайся... Хіба тепер хто думав за „серйозне діло“...

Перебився з ранку до вечора й гаразд.

А що хліб купують Айзенберги, — вони золото мають, вони фабрику думають пускати, а Абрум... що може Абрум, коли в його „8 їдців“ і він без ноги.

Хоч би діти були, як діти, а то старший Борис знявся добровольцем в армію.

Пішов захищати бідноту...

Пхе!..

Головою накладе, от і все — який з його вояка!

Або Мошко, той, що був у його найкращим хлопчиком, найулюбленішою дитиною, тепер каже :

— Дурниця не „шабес“... їсти нічого, а вони курей купують!..

Гірше за голя!

Комсомол йому навис на шию.

Хіба він думатиме за батьків!..

Ай... ай... ай...

Довго сидить старий Абрум і все думає і все дивиться на пилугу, на шлях, і йому робиться противно, досадно, він сердито забирає милиці і стрюга в двір...

Гляне під повітку — нема нікого: і хто-б там заїхав до його зранку?

Робиться зле...

Відчиняє двері й починає лаятися з Ханою...

II

Над вечір, як окате сонце сховається за коміни махорочної фабрики і з Псла загелкотять гуси, селяни з'їжджаються ночувати.

Абрум держить „ночлежний дом“. Сам наймає хату в Алтера Каганера, а щоб не опухнути з голоду, „тримає підприємство“.

Двері рипають... селяни носять хомути, віжки, збрую... просять відра напоїть коні... товпляться, курять... звертаються до Хани „чайку попити“...

Починається життя...

Абрум розсуплює сиві брови і веселішає; правда й „заробітки“ плакані — ну що там 50 — 80 к. за „сутки“... а все-таки...

З цього живе...

Усіх знає старий Абрум і з Семенівки, і з Недригайлова, і з Вільшани, з-під Лебедина...

Всі й Абрума знають — поважають старого: люблять слухати, що розказує Оверко.

Хана висока й тонка, мов жердина, світить лампу, вішає під стелю і, змітаючи зі столу крихти, каже:

— Сідайте вечеряти!

— Сядемо, хазяйко, сядемо!

Трусять торбинками, витягають сало в капустяних листках, крашанки, ламають паляниці, натирають цибулею...

Смакують.

Абрум знає, що оце момент побалакати й починає:

— Ну, так як воно у вас в Недригайлові, чи й досі головою Перепічка?

— Е, ні... того вже немає...

Махно вбив...

— Коли-ж саме?

— А проти благовіщення.

— От розбійник... хам... і Абрум виходить на середину хати, махає милицями, трясє бородою і наче великий чорний гайворон — от-от ізніметься, розмахне дужими крилами і кинеться в блакить.

А тим часом надходять „піші“, цеб-то ті, що ночують в Абрума без коней: спекулянти, безробітні, наймити, усякі прохожалі, жінки й чоловіки, здорові й хворі, босі, обірвані, у сіряках, шинелях, у шапках... усякі.

Піша команда... босячня... дерев'яна кавалерія — так зве їх Абрум.

Він одбирає в їх документи і гроші по „гривенику від голови“, показує пальцем на другі двері:

— В каюту... туди... там є сіно!

— Карманообделушники! — каже він услід їм і, як селяни мо-
стяться на сіряках спати і кладуть хомути й збрую під голови, а в хаті

становиться чадно від зіпрілих онуч і „простого“ тютюну, Абрум підходить до дверей „каюти“ і мотузком зав'язує відціль...

Потім обертається:

— Ну, а цукроварню ту, що на Ярошевих хуторах розібрали?..

— І дух не пішов!

— Не цукроварня, а яблучко...

— Пропало!

— Не так роблять селяни... не так... — каже він — ... добро народне... хіба ним нагодують комбед?... ніколи не нагодують...

— Абрум! іди вже спати, хай люди спочивають, годі тобі! — гукає Хана.

Абрум наче не чує, він любить з „мужиком“ побалакати. Він бачить, як „мужик“ на очах йому росте.

Ще п'ять років назад це були зовсім мовчазні, затуркані „хахли“, а тепер побалакати — меду напитися...

— Так-то, так, Оверку, та вже-ж і накіпіло мати у нас і робить на того Лещинського... так накіпіло, що сам би оце роздер гада!.. Ти-ж таки подумай... коли будували цукроварню, я саме тоді в парубках був, а за управляючого правив попів син з Березового, Лука Андреевич... що вже попошмагав хамлюга... довго не забуду... а батько кізяки місив по 15 коп. в день на його „помиях“... Строїв він оті хліви, що від яру по шляху... Хто робив оті економії? Ми, Оверку, ми оцими-о репанями руками. А хто в їх наживався?... вони... А з кого?... знову з нас же!.. От вони нам у печінках і засіли, значить... Ти думаєш, як ото на їх дивиться нам було — легко? Ссало отут-о... каменюкою давило... Значить, не видержали, не втерпіли, як вийшла революція... хватили... й давай рвать, щоб аж дим горою йшов... щоб і спомину про гадів не було... —

Довго гомонить Абрум, дивується, як здоровий розум селянський прокидається...

Ранком селяни роз'їжджаються, а на вечір знову базарна хвиля при-чалоє до „ночлежного дома“ і так що-дня.

Живе, дихає старий Абрум повітрям з-під стріх, знає він його, виріс в ньому.

III

Вчора Борис прислав листа з Гомеля: комрот, обіцяє приїхати, Хана, наплакавшись у волю, цілий вечір носить з листом за Льовкою, щоб він читав...

Абрум мовчки сидить на своєму місці, в продраному кріслі, з підмоклими очима і робить „козячу ніжку“.

— Хане!.. може чаю?..

О, Хана з радістю поставить самовар.

Перший лист за 3 роки!

Боря живий!..

О, вона така рада!.. Вона миттю почне строїти важку артилерію: самовар 2-хвідерний, чобіт Абрума — роздувати, балцанку з гасом, жаровню...

Вона зараз усіх напоїть чаєм, хоч цукру немає — всього лише три цукерки — та всім буде гарно й тепло...

Якраз і приїжджих немає нікого... Та мабуть і пускати не треба, як Абрум гадає?

— Авже-ж!.. зачиніть ворота!..

І поповзла під стелею лагідно, тихо родинна радість...

Абрум сам витер скло на лампі... сам засвітив... яскраво, блискуче... погладив по голові Льовку й гукнув до столу дівчат.

Хані сказав, щоб стіл накрила скатертиною.

— Отут занімайтесь... а я буду на вас дивитися...

Діти відчули радість і всім було приємно...

Хана лагодила чашки й різала яшну паляницю, що вчора купила у Кузьми з Смілого...

Самовар вирегочував на столі.

Раптом грюкнуло у вікно, що з вулиці...

Всі здригнули.

— Пустіть переночувати, хазяїн.

— Не треба пускати! — сказала Хана...

Абрум взяв милиці.

Надійшов до дверей і гукнув.

— Не пускаємо!

— Та я один чоловік, без коней... пустіть, будь ласка... дощ надворі... темно...

Абрум повернувся до Хани:

— Один чоловік!.. хай іде... що він нам завадить!.. В ту хату на сіно!..

Хана скривилася, але перечити не стала...

Абрум сів. Люба відчинила двері і в хату ввійшов чоловік подорожній з клунком.

— Здорові були, люди добрі!

— Здоров!.. — сказав Абрум і вже налагодився побалакати з ним та згадавши, що будуть чай пити — спитав:

— Великий дощ?

— Та гарний... підмочив добре!..

— Здалеку?

— Та я... не тутешній... шукав роботи на селі, та немає... завтра думка на потяг... з Вороніжа я... майстеровий!..

— Ну, давай твій документ!

— Документ?! Навіщо?

— А як же?.. тепер багато всякого люду вештається!.. порядок такий!..

— Хм... а я от... і той... — став він ритися в кармані...

... — Ось... єсть...

Подав.

Абрум взяв до лампи, вглядив печатку і заспокоївся.

— Ранком верну!.. 10 копійок!.. Отам - о на сіно...

Потім вони стали пити чай і цілий вечір балакали за Бориса, а подорожній вклався в темній хаті прямо на столі... і довго мовчки глядів у стелю.

Надворі була гроза, блискавка віхтями борознила стіни... Діти вже пішли спати, Хана постелила чоловікові — він спав у цій кімнаті — і зібравши посуд, понесла аж у третю кімнату, де було її ліжко...

Абрум скрутив „козячу ніжку“ і скинув піджак, коли з другої кімнати виставив голову подорожній:

— Прикурити, хазяїн!..

Абрум, не дивлячись, сказав:

— Іди, закурюй!..

Той увійшов...

Сів біля столу і довго мовчки дивився на Абрума.

Той мимоволі відчув жах:

— Ну, чого?

— Жид пархатий!.. зашипіло, зашкварчало, ржею впилося в Абрума, і дуло нагана вперлося йому в лоба...

Не очі, дві жарини світилися котячим блиском.

— Ні звука... вб'ю!..

Абрум відчув лише, як холодно стало на лобі... в горлі пересохло... і язик терп...

— Сволочі пархаті!.. Зразу кажи мені, хто у вас тут комуніст!

— Я не...

— Вб'ю! — хльоснуло і застигло залізним колом.

— Кажи!..

З язика зірвалося і побігло, скакаючи, перетинаючись:

— Палаженко Іван, Коцюба Пилип, Стрельцин Арон, Са...

— Стій!.. запишу...

Рвонув лівою блокнот з-під сіряка і Абрум углядив, як мелькнули ленти кулемета на грудях хрестом...

— Бандит!.. — вдарило в голову і спокоєм розсипалось по нервах... палахнуло жаром у виски...

— Ну?..

— Лейкін Мордух, Сапожник Трохим... — ледве обертав язиком Абрум.

— Скільки в городі війська?..

— 20-й полк... один...

— Парх... золото — на стіл!

— Нема золота!

— Без балачок... живо мені...

Абрум бликнув очима:

— Я без ноги... не встану... милиця впала!..

— Жид смердючий, подавай йому!

Нагнувся.

Абрум схопив зі столу ніж, що залишився після вечері, і з усієї сили вдарив в голу шию бандита...

Кров порснула йому в обличчя, на одержу і вмазала бороду:

Розітнувся постріл — куля пішла під диваном.

Зчинився галас

Хана розбила вікно і кричала не своїм голосом. Діти плакали. А Абрум сидів зверху бандита, весь заюшений в кров і, зціпивши зуби, бив по голові ручкою нагана — і здавалося, що він порався над толубом зарізаної животини...

ОЛЕЛЬКО · КОРЖ

ЧЕРЕМХА

(зимні октави)

... Как будто кто
Черемуху качает
И осыпает снегом у окна
С. Есенин

1

Благословляю віхолу і иній
І ще берез сріблясту сивину:
В один якийсь зимовий вечір синій
У білому наметі я засну.
Навік засну і холод серце спинить,
В останній раз згадаю про весну:
Мов хрестики од білої бузинки,
На чоло упадуть мені сніжинки.

2

Вони вквітчають голову вінцем.
І до землі, до рідної матусі,
Я припаду в нестямі так — лицем,
Немов улітку у траві на лузі.
І думаю чомусь, що полинцем
Мені запахне в дикій завірюсі
І чимось ще. І я сп'янію вмиць,
Нап'юся білого вина зими.

3

Я спогадів густу, пишну розсаду
Уже-ж поллю сльозами так, як слід.
І чи то з лісу, чи з старого саду
До мене зенесе черемух цвіт...
(Черемуху завжди вітаю радо
Ще від дитячих безтурботних літ:
Зломлю було я кучеряву гілку
Й несу до хати — пахощів тих скільки!).

4

І жаль мені тих гілок, що ламав...
Ах цвіту біль! яка вона хороша —
Ну я від неї просто без 'ума.
Благословенна будь же ти, пороша.
Й здається ніби — польова зима
Кудись несе з черемухою коша,
І стелить біль холодну навкруги,
І славлю я черемуху — сніги.

5

Чорніє ліс ген-ген знайомий, рідний,
А навпростець туди через поля
Проліг саней ріжнатих пошморг рівний,
Неначе по шнуру хтось гнав коня:
Якийсь селяк безпомічний, стобідний
Дожився може — що немає й пня
І жінка випхала: поїдь раненько
Та привези дрівець мені сухеньких.

6

Вчувається: рипить кряжистий дуб.
Як я боявсь колись його рипіння!
І зарікався: більше не піду,
І хутко біг із лісу я в тремтінні,
Боявсь, щоб чорт мене там не оскуб
Й не заволік у землю між коріння.
Пройшли літа — і я вже залюбки
Пішов би сам тепер в лісовики.

7

В однім дуплі з совою жив би вкупі,
Сумне „ку-гу“, що-голосу, кричав.
Лісничому, підкравшись до халупи,
Котом невидимим в пільмі нявчав.
На всіх людей таких лякливих, глупих,
Нагонив би я острах по ночах!
Мисливцеві — клянуся я землею —
Запорошив би очі порохнею.

8

Тоді-б цькував на нього: улюлю
Геть убірайсь подалі ти від лісу!
Не смій мене куражити: я сплю
(і кинув би йому під ноги хмизу).

Тут все моє, усе я тут люблю! —
І горличку я захистив би сизу.
Та ба — не тим, не тим я зовсім зріс
І без горличок тепер мовчазний ліс...

9

Вороно, здрастуй! Ти немов на чатах
Сидиш весь день ще зраня на шляху,
Але на зло дорога не почата,
Ну хоч здохай без їжі на снігу.
Пожди, пожди, з села ген-ген он мчаться
Споряджених кудись багацько хур.
Вже певне це — ти будеш не голодна,
Ач повезло таки тобі сьогодні.

10

І завтра переб'єшся ти так-сяк,
Прокаркаєш коняці вічну славу.
Скажи-ж, вороно, чи смачний кізяк,
Що ще парує, мов гаряча страва?
Напевно ти його смакуєш так,
Як я смакую цю свою октаву,
Хоча і бачиш може як у сні
Маленьку ціпу десь у бур'яні.

11

Дзьобай, дзьобай — підніметься негода
І кізяки ці снігом занесе,
І буде їх безповоротно шкода,
Як — недоспіваних мені пісень.
Ти заголосиш: матінко, природа,
Невже оце й життя моє усе!
Та ні — погожа випала ця днина
І надалі, ніби, буде ще година.

12

А там зимі вже хутко і кінець —
Не знатимеш голодної недолі.
Гніздо помостиш, нанесеш яєць...
Та тільки, знаю, будуть яйця долі:
Їх забере у тебе Льонька-прець
І ти діток не діждешся ніколи —
Дістане й з неба він гніздо твое
І яйця обзем без жалю поб'є...

13

Ти вже летиш — зібралась на ночівля?
Ще поговоримо один часок!

Ніч місячна: знайоме знайдеш гілля,
А чи улюблений сухий сучок.
У мить перелетиш ти снігопілля —
Не за горами затишний лісок.
А забаришся — не біда: два кроки
До вітряка, що ген біля дороги.

14

Та я лиш це... відомо щоб було:
Колись життя залишу без вагання
І геть піду шукати за село
Прекрасне біле польове вмирання.
Воронінько, в холодний мерзлий лоб
Мені ти стукнеш тричі на прощання,
Й прокаркаєш на вітер, на поля:
Замерзлого поета я найшла!

15

Вечірня даль і синювата сутінь...
Мутніє поле біле снігове.
Звідкіль взялась ця синя каламутінь,
І хвилию куди вона пливе?
З села ні півня, ні собак не чути,
Не обзивається ніщо живе,
Як вимерло усе, навколо тихо,
Здавалось спать зібралося і лихо.

16

Сніжок на землю мрійно так ляга,
Несміливий такий, поодинокий.
На серці і не сум і не нудьга,
А польовий із-синя-сніжний спокій!
В цю мить шумує може десь пурга
І стогнуть-квелять дерева високі,
І мох тримтить зелений на корі,
І звір сидить голодний у норі.

17

Далеко як я від села, від хати! —
Один, як пень, стою посеред піль.
Ні перед ким ні в чім не винуватий,
І не позве мене ніхто звідціль.
Удома все — одна старенька мати
Пряде невтомно на сорочку біль.
І може лащиться котусь перістий:
Чи не дадуть йому що попоїсти.

18

На смерть готує мати полотно...
Її убогая вузенька нива
Родила плоскінь так уже давно,
А цей рік в неї скільки є прядива!
І на сорочку буде й на рядно.
Ах, як моя матусенька щаслива!
(Та не попросить полотна вже син...
Йому десь витчуть і сніги і синь).

19

Благословляю тихий вечір синій,
Сріблясту сивину моїх снігів
І віхолу, і кучерявий иній —
Всьому складаю я білястий спів —
Як тій черемусі, що коло тину
Колись цвіла в саду моїх батьків —
Де стежечки білили всі од неї,
Немов полотна матери моєї...

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

БЛИСКАВИЦІ

ПОВІСТЬ
(ФРАГМЕНТИ)

I

— Юрко! Юрко - о! — розлягався над старим, обсаженим тополями садом, в вечернім присмерку дзвінкий дівочий поклик.

Перелинувши через купи дерев і річку, що тонкою стрічкою вилась поза садом, а нижче його розливалася у чималий став, поклик ударився об високу скелювату гору й віддався назад ніжною луною.

— Юрко - о, де ти? — дзвенів голос уже ближче до річки.

Садом ішла купа молоді і в прозорій імлі літнього вечора чувся її безтурботний гомін.

Місяць червоним колом впливав з-за гори.

— Мабуть пішов до ставу. Ходімо туди! — говорив чистий і м'який баритон.

Здавалося, що той, кому належав голос, говорячи, сам прислухається до його.

— Ходімо. Тільки підемо понад річкою!

З алеї вийшла панночка й два студенти й повернули понад річкою до ставу.

Перед ними розвернулася тиха вечірня долина. По одному боці її стояв темний сад, по другому сивіла вип'яченим пристіном гора. Посередині мальовничими викрутасами виликувала проти місяця річка. Пахло водою й м'ятою.

— А гарно тут, — сказав баритон і заспівав на мотив оперетки:

Ніч така тиха, чудова.
Перлами сяє шовкова
Трава!

То був високий, показний юнак, з широкими плечима й крутими грудьми. Він ішов легкою, мірною ходою й, співаючи, поводив рукою в повітрі, мов диригував хором.

Другий був менший на зріст, корячкуватий. Ішов мовчки, мов нехотя. Неначе був чого сердитий.

Панночка йшла посеред їх у білій легкій одежі, з непокритою головою. На блідому від місяця обличчі видавалися тонкі, мов писані, брови. Вона була дуже задоволена і цим тихим вечором, і своїми кавалерами, й сама собою.

Сама собою може найбільше.

Вона молода й щаслива господиня цього саду, й річки, й гори, й ставу. Їй здавалося, що вона господиня й місяця, що дивився на неї знад гори крізь тонку смугу темної хмари, мов старий учитель крізь окуляри. Проте, десь у куточку серця, у неї лежав камінчик і мулив.

То була досада на брата Юрка.

Чого він покинув їх? З якої причини така незвичайність? Увечері став такий негарний, задерикуватий. Це-ж так неввічливо. Це-ж може образити гостей.

І вона, щоб затушкувати братове поводження, намагалася бути простою й веселою, ще більш увічливою, ніж звичайно.

Але камінчик у серці все-таки мулив, і не можна було його звідтіля викинути.

— Юрку, ти тут? — гукнула вона, коли перед ними заблищав став і здалося, що під вербою коло води щось чорніє.

Але то була помилка. Чорніла тінь верби. Юрка коло ставу не було.

II

Юрко, кріпкий і, як сестра, ставний юнак, з орлячою схваткою очей і брів, як тільки вийшов з хати, сфустився по алеї до річки й, перебравшись через неї по кладці, почав братися на гору. Не захотів збиратися по звичайній стежці, що поміж горбами й рівчачками виводила на верх гори. Йому хотілося руху, напруження, щоб вичерпати енергію чи просто нервово роздратування, що назбиралося у його в грудях.

Гора, засіяна дрібними камінцями й поросла деревієм в суміш з полином і чебрецем, була крута й слизька. Підшви черевиків живо вискобзалися і він кілька разів падав, хапаючись руками за пахучі кущики рослин. Це його дратувало. Але був упертий і дрався на гору просто, не збочуючи.

Нарешті, вибився на верх. Там стояла присадкувата кислиця, а далі чорніли кущі терну. Знесилений, упав під деревом на землю.

Серце стукотіло в грудях і горіло роздратуванням і проти сестри, й проти товаришів-студентів, і проти матері:

Ще матері він вибачав: стара людина, вона не може зрозуміти його. Вона звичайно більше думає про те, як вивести синів у люди, а дочку видати заміж.

На всіх молодиків дивиться, як на женихів.

Але Ніна...

Чого їй так липнути до Маляренка? Хіби вона не бачить, що це просто здоровий молодий бузівок, з таким само, як і в бузівка, голосом? Баритон!.. Він думає і в житті виїхати на своєму телячому баритоні! У Харкові дурив ним курсисток і тут задумав те-ж робити. Телячий голос, фельдфебельська виправка й порожні фрази про свободу, рівність і ще там щось!

А сам більш за все думає про кохання. Про залицяння до дівчат.

Висмикнув з корінем якусь рослину й шпурнув від себе вниз, туди, де чорнів сад і де ходили, шукаючи його, сестра й студенти.

— Юрко!.. Юрко, де ти? — гукала Ніна й її дзвінкий голос так легко долітав на гору, під кислицю, де лежав Юрко, неначе вона була коло нього.

Він прислухався. Змішані почуття боролися в нім: любов до сестри й ненависть до неї за Маляренка. За те, що вона так тягнеться до його, так пильно дивиться на його, так уважно прислухається до кожного його слова і так весело сміється кожній дурниці, аби вона вилинула з уст Маляренкові.

„Вона закохана в йому“ — думав він, і ревності спирали йому груди.

— Юрко! — знов гукнула Ніна.

— Я тут!.. На горі!.. — озвався несподівано для себе Юрко.

— І ми зараз! — відгукнулася радісно знизу Ніна.

Слова її, долинувши до Юрка, упали на його хвилиночку ніжного задоволення: вона шукає його. Значить і з Маляренком їй чогось не вистачає без його.

Підвівся з землі, щоб іти назустріч.

Передумав і пішов вище на гору.

Місяць підбився вже високо і з червоного став срібним. І гора вся була немов засріблена, або заткана в тонку павутину. В тій павутині сиділи тисячі коників і цвіркунів і цвірчали. Здавалося, що над горою проносяться уривки якоїсь далекої невиразної симфонії. Злітають в небо і знов спускаються відклясь і знов линуть до неба.

Юрко вийшов на вершину гори й зупинився, ждучи сестри й товаришів.

Забіліла фігура Ніни й запурхала по ярках і вибоїнах. Хутко збиралася вона на гору по стежці, але побачивши Юрка на вершині, повернула до його навпростець.

— А ми тебе в саду шукали... Чого ти втік од нас?.. — говорила вона, задихаючись.

— Я не тікав, а просто захотілося піти на гору.

— А нас не покликав!

— Бо знав, що сами сюди прийдете.

Надійшли студенти.

— А тут справді гарно, — сказав Маляренко, сідаючи на землю.

Сіли всі й відпочивали.

Дивилися у долину, на сад і мовчали. Почувалася якась ніяковість. Її чула й Ніна й замовкла. Хоч Юрій не сказав нічого, коли покидав їх, хоч він і тепер не сказав нічого, але і Ніна і студенти чули, що він щось має проти їх.

Розмова не зав'язувалася.

Маляренко це почув після всіх.

— Як не гарно тут, а треба додому збиратися, — сказав він.

— Рано ще, — завважила Ніна.

— А так, що мабуть і не рано, — роблено мужичим тоном сказав Сорокопуд.

Рушили з гори в долину. Мовчали.

— Ви обіщали вивчити мене їздити на велосипеді, — сказала Ніна Маляренкові. — Коли-ж ви виконаєте своє обіщання?

— А коли ви скажете, — відповів прояснюючися той. — Треба добути дамського велосипеда й тоді скоро можна зробити. У нас єсть їх кілька, князівських. Поки князь збирається до нас, ми можемо покористатися ними:

— А не ламаємо?

- А поламаємо, то справимо.
— Як велосипед поламаєш, то це не біда, а коли б шиї собі не зламала, — завважив Юрко.
Вийшло грубо й образливо.
— Не зламаємо, — упевнено сказав Маляренко.
— Може й мене навчиш? — спитав Сорокопуд.
— А чому-ж? Аби був велосипед і охота.
— За охотою діло не стало, а велосипеда бог дасть!
Спустилися з гори. Перейшли сад і підійшли до дому. Там горіло світло і з розчинених вікон чулася розмова.
— Зайдімо, попрощаймося з Катериною Андріївною, — сказав Маляренко.

III

Катерина Андріївна, мати Юрка й Ніни, сиділа у великій з високою стелею кімнаті біля столу. Була в літах і досить огрядна. З нею були два сини: Михайло й Степан, або як його звали в сім'ї — Стєфан. Михайло, високий на зріст і ставний, з гарними, на кінцях піднятих вгору вусами, в чумарці, широких шароварах, забраних у халяви лакованих чобіт, ходив по кімнаті і розмовляв з матір'ю.

Стєфан мовчки напівсидів біля столу, напівлежав на йому. Зразу, глянувши на його, не можна було розібрати, чи він сутулий зроду, чи здається таким, бо так сидить. Він молодший від Михайла й Юрка. На сухому попільнастому обличчі його тільки починають пробиватися вуси й борода. Не стриже волосся й тому увесь оброслий. До того ще густі брови, що зрослися на перенісці й стрільчастими дугами вигинаються над очима, додають йому вираз якогось нічного птаха. Несвідомі морги ще більше тому сприяють. Він слабує на танок св. Віта і дуже хоробливий і нервовий.

Коли увійшли студенти, він навіть не поворухнувся. Тільки, дивлячись на світло лампи, різко й широко, мов сова, блимав очима.

— Те, що, мамо, сталося біля Цусіми, й повинне було статися: наш флот не здатний ні до чого, — говорив Михайло, зупиняючись коло вікна. — Такий він був увесь час у Порт - Артурі, така була ескадра Рождественського й такий, повірте, й наш чорноморський флот. Цей, мабуть, найгірший. Тут, кажуть, самі старі корита залізні.

— А ви знов про Цусіму? — спитав Маляренко.

— Усе про те саме... Не йде з голови, — відповіла Катерина Андріївна. — Як подумаю, як там тисячі людей гинули, як уявлю собі, як броненосці перевертались догори дном і пірнали в море, то волосся диба становиться!

— Що казать, але це певний крок в напрямку до свободи народньої! — похмуро завважив Сорокопуд.

— А нащо вона, та свобода? Хіба зараз народ не має її? Он чисто випасли у мене три десятині сінокошу біля балки...

— То, мамо, не свобода, а самовправство, — сказав Юрко. — Петро має на увазі не ту свободу, не ту волю, а волю громадянську, незалежність людини від сваволі другої людини, такий лад, що при йому всі будуть коритися тільки законові і відповідатимуть тільки перед законом.

— Не вірю я, щоб це коли було, — сказала Катерина Андріївна.

— Буде, мамо, тоді, коли нас на світі не буде, — насмішкувато промовив Михайло, струбуючи мизинцем попіл з цигарки.

— А я думаю, що буде трохи раніше, — в тон йому одповів Маляренко, дивлячись на Ніну. — Може хто й діжде з нас.

Стефан сидів нерухомо й кліпав очима. Великий метелик залетів через вікно й бився коло лампи, кидаючи своїми крилами тремтячі тіні на стіни. Михайло підійшов до столу, піймав його і поніс до вікна.

— Не кожен уміє й свободою користуватися, — сказав він, кидаючи метелика на двір. — Інше само собі нашкодить.

Вернувся до столу, налив з глечика чашку молока й разом випив її. Потім налив ще й теж випив.

— А вам не шкодить? — моргнув Маляренко на глечик.

— Ні, я зараз сяду верхи й гайну в степ. Ніч сьогодні чудесна.

— Ти якого коня візьмеш? — з турботою спитала мати.

— А візьму Маштачка.

Катерина Андріївна замовкла. Тінь перебігла по її обличчі. Що-вечора їздить кудись Михайло.

Михайло витер вуси, попрощався з студентами й вийшов з кімнати.

— Пора й нам, — сказав Сорокопуд.

— Я вас трохи проведу.

Юрко вийшов-услід за гістьми.

IV

Студенти вийшли з двору й тихою ходою пішли на гору. Маляренко вів свій велосипед. Їх обгорнула тиша ночі. Юрко зупинився.

— Що-ж, як іде справа?

— У нас добре, — сказав Маляренко. — Заброда — першорядний агітатор. Не встиг розповісти йому про Цусіму, як він розніс вість по всьому селу. Виявилось, що і в нас є кілька чоловік, що служили в флоті. Є й такі, що в ескадрі Різдвянського. Тепер по селу тільки й розмови, що про загибель флоти. Погибка страшенно лютує. Кажуть, сьогодні в волості казав якусь промову й роздавав листки.

— Нехай роздає. Не поможеться! — іронічно завважив Сорокопуд.

— Ну, а я нічого не зробив, — сказав Юрко. — На мене самого ця катастрофа страшенно важке вражіння зробила.

— Нічого. Чим гірше, тим краще. Нехай нині там загинуло десять тисяч чоловіка. Загинуло разом. І це робить вражіння. А загинуло-б двадцять тисяч на протязі десяти день, — нічого, і мало-б і розмов було. Так звикли, що люди гинуть тисячами, що всім байдуже.

— Ну не кажи.

— Чом не казать? Правда. Але все-таки Цусіма наближає війну до кінця.

Студенти стояли край дороги й розмовляли. Радилися, що робити далі, на кого покладатися, кого обминати. Маляренкові здавалося, що зараз всі придатні для діла. Сорокопуд не погоджувався. Велика справа народнього визволення накладає обов'язок бути обережними.

Юрко підтримував його.

Місяць освітлював землю срібно-матовим промінням. В сухому повітрі, насиченому пахощами трав і пилу, виділявся густий аромат дикої коноплі, що росла коло шляху. Дзвеніли, сюрчали й турчали коники. І здавалося, що й місяць і зорі стояли й слухали ту предковічну пісню ночі.

— Свири - иде!.. Сви - ри - иде!.. — гукав десь по той бік хутора дзвінкий і ніжний жіночий голос. — Іди до до - ому!..

Той поклик вимальовувався на фоні нічної симфонії, мов неподільна частина її й надавав їй особливої краси.

— Свири - иде!.. — чулось десь далі.

Молодиця пішла в степ.

— Пора додому.

Маляренко стиснув руку товаришам і сів на велосипед.

— Не вскочиш де в яр?

— Ні. Дорогу знаю добре.

Він безгучно зник у млі.

— Ну, а ми per pedes apostolorum. Приходь завтра на пасіку, — сказав Сорокопуд, прощаючись з Юрком.

Добре.

Сорокопуд пішов понад річкою на бродок.

Юрко повернув назад.

Тихо йшов по шляху й чув, як Сорокопуд, перебравшись через річку, затяг якусь пісню.

— Свири - иде!.. — ледве-ледве чутним відголоском доносився здалека запізнений поклик.

— Сплю! Сплю! — меланхолійно одгукнулася на його в березі нічна пташка й замовкла.

Юрко вернувся додому.

V

Не погане місце, колись вибрали перші осадчі хутора Чорні Броди. Тут і степ широкий, і тихий затишок у балці, і ліски, й вода.

Дозоватка, що верстов на п'ять нижче Чорних Бродів, вливалася у Кам'янку, вище їх текла по скелюватому яру. З яру в степ розкодилися балки.

Кльон, чорноклин, дуб, а часом липа, в перемішку з вовчим і звичайним терном, росли по тих балках. Подекуди виходили з їх і займали степові планини. Але далеко йти не наслідувалися. Боялися. Хіба кущі терну одбивалися від порослі і, мов отари зеленої шпанки, розбігалися по просторах.

Гайки немов нарочито приладнані для пасік. Затишно й тепло. Вода й бур'яни. І по їх стояло кілька пасік. На ближчій до Чорних Бродів сидів Кандиба Капитон. До його й умовились зайти Юрко й Сорокопуд.

Капитон, дядечко високого зросту, з прямоносим обличчям, оброслим кучерявою рудою бородою. На голові у його стовбурчиться теж кучеряве волосся, немов у Моїсея Мікель-Анджелового. І справді, Капитонова голова нагадувала голову Моїсея, тільки в їй не було нічого трагічно-сурового, демонічного. У їй містився надзвичайно

цікавий до всього мозок і не менше за його метушливий язик. Капитон не міг проминути чоловіка, щоб не побалакати з ним, не випитати у його всякої всячини й самому не розповісти новин.

Капитон ще зранку засів за читання газети, що попала до його від Ольшановських. Читав не скоро, але надзвичайно уважно. Увесь захопився нею. Бо там було надруковано такі звістки, від яких у його аж серце холонуло.

Читав про Цусіму.

Перечитував удруге.

Чотирнадцятого травня, рано вранці, ескадра наближалася до Корейської протоки... Де вона саме, та протока, Капитон не уявляв. Знав тільки, що це десь дуже далеко, куди ескадрі дійти було надзвичайно важко. Уявляв собі, як ескадра йшла в дві колони. Праворуч панцерники „Князь Суворов“, „Бородино“ й інші, ліворуч — „Ослябя“, „Сисой Великий“ і другі. А попереду, за розвідників, пливли крейсери „Жемчуг“ та „Ізумруд“. Позаду теж крейсери.

— Усе, здається, гаразд було... — зітхнув Капитон, прочитавши про строй ескадри, й почав читати далі.

І де далі читав, тим більше хмурився.

День млистий. Далеко не побачиш. Появляється японський крейсер, якийсь „Ідзумі“, й причеплюється до ескадри. Ще відкілясь виринають чотири. Пливають поруч з нашими панцерниками... В їх стріляють. Вони зникають.

— Пішли шукати на підмогу свою ескадру, — думає Капитон.

Ось і вона! Появилася з лівого боку. Пішла навперейми. Почалася стрільба. Японці стріляють влучно. Їх гармати беруть далеко. Потопляють „Суворов“, „Ослябя“... Увечорі потопає „Бородино“, „Імператор Александр III“... Все знайомі назви. Капитон так звик до їх. На кожному тому панцернику було сот по вісім людей. І всі потопли...

— Оце так!..

Піт виступив на обличчі Капитона й він пустив газету на коліна.

— От довоювалися, так довоювалися!.. Це вже край!..

Повів очима по пасіці й не бачив її. Замість вуликів і дерев бачив море, панцерники — підбиті й перевернуті догори дном... Бачив людей, що потопали у хвилях.

— Це вже край! Тепер нас голими руками заберуть!..

VI

Капитон кілька хвилин сидів мов приголомшений. Потім знов узявся за газету. Хотілося дочитати до краю. Довідатися, що-ж у нас залишилося. Чи може вся ескадра до одного миноносця, до одного чоловіка загинула.

Почав читати далі. Але не встиг прочитати кілька рядків, як почув, що хтось їде до його на пасіку. Підвів очі й побачив, що в балку спускається повозка. Придивившись, пізнав, що то їде чоловік з Понятовки, економії князя.

Балка, що в ній була пасіка, належала князеві.

— Здоров був!.. — привітав Капитона гість.

Зіскочив з повозки, хутенько забіг наперед коня, взяв його за віжки й потяг до дубка, щоб прив'язати. Зросту був невеличкого. Мав підстрижену сивувату борідку й маленькі, проворні, як у миші, очі.

— А я оце за клечанням приїхав. Послав управитель. Каже: „поїдь у ту балочку, де Капитон сидить, там нарубаєш“. Взяв та й поїхав. Нам що, — їхати, то й їхати, а сказано зрубати, то й зрубаємо, — тараторив нежданий гість.

Звали його Іваном, а на прізвище був Лихобаба.

— А ти що, газету читаєш? — звернувся він до Капитона, прив'язавши коня. — Гарна штука, гарна! Ну, що - ж там напечатано? Як японці? Б'ють наших?..

— Б'ють, та ще й дуже.

— Хе - хе - хе! — зрадів Іван. — Вони такі! Маленькі та проворні.

— Оце потопили всю нашу ескадру, всі кораблі.

— Йо?.. Та брешеш! — мов ще більше зрадів Іван.

— Ні, не брешу. Тут нічого брехати, коли правда.

— Ге - е! Як же це так?

І Лихобаба знав, що послано десь якусь ескадру, тоб - то багато кораблів чи що, щоб звоювати японця на воді. Тільки він дуже нею не цікавився. Сам він ніколи не бачив ні моря, ні кораблів. Панцерники йому здавалися великими човнами. Ніякого пуття з них, на його думку, не могло вийти. Бо до того японці ще й під водою плавають, а наші не вміють. І тепер, коли Лихобаба почув, що ескадра загинула, навіть зрадів: не на воді треба воювати з японцями, а на суші. Тут наш буде верх. А то послали якусь ескадру, ось її й потоплено.

— Так як же це вони її так розчухрали? Га? — питався Лихобаба, присаджуючись до Капитона.

Радість його не подобалася Капитонові. Нічого веселого він не бачив у загині ескадри. Але гніватися на Лихобабу було не можна. Він знав його давно й добре.

— Ось як розчухрали, — сказав і почав розказувати.

Лихобаба слухав і чим далі розповідав Капитон, тим більше його покидала веселість. Навіть і він не сподівався, що можна було так потрощити й потопити оті наші кораблі. Найважче було, що деякі панцерники здалися в полон.

— Та вони-ж їх зараз підправлять та на нас повернуть! — гукнув Лихобаба. — Ай - ай - ай! Оце так-так!.. Оце втяли штуку! І нащо було посилати на погибель?..

VII

— Ге - ге - ге! Ось іще гості! — гукнув Капитон, побачивши Юрка й Сорокопуда, що ввійшли на пасіку. — Тільки вас і треба було!

— А ми ось, бачите, й прийшли.

Поздоровались, сіли під дуба.

— Душно.

— А ще більше, як оце я прочитав газету.

— Що, добре?

— Добре. Краще й не треба! Що-ж воно тепер буде?

— А буде те, що буде, — відповів Сорокопуд. — Будемо воювати далі.

Лихобаба кивнув борідкою й посміхнувся:

— І так навоювались!

— Ні, мабуть ще не навоювалися, коли воюємо,— завважив Юрко.

— Ну, ви скажіть мені,— запитав, помовчавши, Капитон:— з-за чого ми воюємо? Кому воно оце потрібно?

— А хіба не знаєте? З-за концесій. Великі князі наші, бачите, хотіли мати собі великі прибутки. Взяли концесії в Кореї. Рубати ліс та торгувати ним. А японці кажуть: „Постій. Нам ближче й зручніше. Та ми й голодні: ми будемо грабувати корейське добро“. От і загризлися.

Юрко дивився в вічі Капитонові й сміявся.

— Так я-ж давно кажу,— гукнув той:— Нехай великі князі чи царі, коли їм користь, і б'ються між собою! Нащо-ж народ губить!

— Еге! Царям та князям самим битися не можна. Не личить, не годиться. Вони мужиків замість себе посилають.

— А щоб їм так дихалось, як нам хочеться воювати!

Капитон озирнувся. Нікого не було. Сонце пронизало гайок і пасіку до самого останнього атома своїм теплом і світлом. Дерев немов очманіли. Повітря дихало медом і дзвеніло бджолиним гудінням.

— Да-а.

Порснула за тином коняка й задзвонила удилами.

— Треба рубати клечання.

— Ти вже рубай там подалі. Туди-о, в вершині. А то тут бджіл порозгониш.

Лихобаба пішов. Сиділи кілька хвилин мовчки.

— Ну, скажіть: що-ж це воно далі буде? — знов запитав Капитон.

Студенти мовчали.

— Коли-ж йому кінець і край?

— Ж-ж-ж... — підлетіла до Юркового обличчя волохата бджілка й війнула на його тепло.

— Тоді,— сказав він,— коли державою буде правити не цар, а народ.

Капитон неймовірно похитнув головою.

— Мужики ще скоріше перегризуться.

— Я не кажу: мужики. Я кажу — народ. Це значить — в першу голову — робітництво, потім — трудяще селянство, освічені люде, що гуртуються по політичних партіях... Взагалі, інтелігенція.

— Так. А що-ж царь?

— Його не буде, буде республіка. Або він буде, як у Англії, та тільки слухатиметься парламенту.

— А що-ж тоді з панами буде?

— Коли підуть з народом, то гаразд буде. Не так гарно, як тепер, але звикнуть. А коли підуть проти народа,— то погано їм буде.

— Цусіма?

— Може й гірше.

— Де вже там гірше!..

Дзвякнула сокира... раз... другий... Зашелестіло гілля.

— Іване! А Іване! Ти-б ішов далі! — гукнув Капитон.— А що з землею буде?

— А земля залишиться на місці.

— А хто-ж нею володітиме?

— Той, хто робитиме.

— Так-то так, та як саме?

— Це важке питання. Ще ніде на світі його не вирішили раз на завжди,— сказав Юрко й замислився.

Помовчали. Лихобаба цюкав і шелестів десь у вершині.

— Ми думаємо так,— сказав Сорокопуд.

Говорити від спеки було важко. Думки мов зав'язали одна в одній, чи в насиченому пахощами меду повітрі, здавалося, що хтось розтопив молоді стільники й налив теплим медом всю пасіку.

— Ми думаємо так... Всі землі—панські, державні, монастирські... всі... й селянські—одібрати... Щоб не було власності на землю. Передати їх в розпорядження громад тих спілок, що будуть обробляти землі... Щоб вони використовували їх.

— Як же? Це значить: ні в кого не буде власної землі?

— Ні в кого не буде. Вона буде власністю народу.

Капитон подумав. Труснув настовбурченим чубом.

— Ні, мені так не подобається!

— Чому?

— Гм!.. Який же з мене буде хлібороб без власної землі. Тепер з рук дивимося у панів, а тоді у кого-ж будемо дивитися з рук? У чиновників, чи що?

— Ні в кого. У самих себе.

— Ні, ні! Я цього не розумію. Нам треба нарізки. Всі землі панські, монастирські й які там ще є вільні, що їх самі господарі своїми руками не обробляють,—передати мужикам. Поділити. Рівно. По душам. Дано тобі й обробляй. Пеклуйся нею, догожай їй. Вона твоя. А то що? Земля нічия! стану я нею голову морочити!..

— Станете.

— З якої речі?

— З такої, що голод примусить. Хто робитиме, той і їстиме.

— Ні, мені не подобається.

Капитон замислився. Студенти теж замовкли. На пасіку влетіла велика зелена муха. З дзичанням кидалася то в один, то в другий бік, мов шукала чого. Глянула сюди, глянула туди, метнулась до вулика, трохи не вдарилася у босу Капитонову ногу і, вивідавши все, неначе раптом викинутий зелений камінець, вилетіла з пасіки.

— Помітили?—спитав Юрко.—Немов поліція: „а про що ви тут розмовляєте?“

Засміялися.

— Що чути по селах?—спитав Сорокопуд.

Капитон, хоч сидів на пасіці, звичайно все знав, що діється навколо. Буде недорід. Народ турбується. Надобридли війна. Кінця їй немає. І все нас б'ють та б'ють. До князя приїздив справник: викликав князь. Щось там наймити заворушилися. Кричав. Загрожував Сибіром. А що той Сибір, коли ми й за Сибіром голови покладаємо.

Говорили й студенти.

Треба чогось ждати. Земство заворушилося. Чутно: збираються удатись до царя. Свободи добиватися хочуть.

А про землю треба подумати.

VIII

Сивіє у млі степ. Чорніє дорога. Чітко Маштачок одбиває¹ своє дрібне туп-туп!.. туп-туп!.. Сухо дзвенить степовий шлях. Мріють знайомі пригорки. Млою стелється з-під коня до завітчаного дрібним огнецвітом неба.

„Чорт би її взяв! Виблискує, мов гадюка, лускою на сонці, в'ється, мов вуж, а до рук не дається!“..

Думає Михайло про Аріядну. Думає густо, важко. Запустила пазурі кішечка в серце. І вуса до гори закручені, і чумарка мистецького закрою, й лаковані чоботи, а проте нічого з нею не вдіє. Крізь пальці висклизає.

Туп-туп!.. туп-туп!..

Годі. Перевів з галопу на ходу. Вже близько. Он виявляється з імлі чорна пляма. Наближається, розпливається. Сад Богаєвського.

Уява подає з-за його світляну пляму: вікна... відчинені на балкон двері й білі колони... мов вартові. По півколом вирізаній з-під саду лощинці — лавки на жовтому піску. Каштан посередині став і замислився. Слухає. Слухає кришталні згуки, що дзвенять крізь освітлені вікнай двері.

А там, у залі, на дзиглику, у білу піну вдягнена, хлюпощється в чомусь дзвінкому й блискучому лелійними руками вона... Аріядна.

Кто видумав таке ім'я? Ні, хто вигадав таку жінку?

— Чорт!..

Тупотить Маштачок, а серце щемить. А голова на плечах порожня й очі не моргають. Тільки щелепи стискаються.

„Ех! Ухопити-б за гадючий стан, рвонуту рукою, щоб надвоє перегнулася, щоб цокнула із-під прошив білосніжних ногами об голову, й кинути на ліжко! Або моя, або нічия!..

Пішов, посунувся праворуч сад. Випливли із мли ворота. Загавкали собаки — інженерські. Гарних десь добув. Митець! Зумів і багачку вдову на абордаж узяти й сестрицю її, Аріядну, до рук прибрати. По європейському, систематично. Не так, як ми, степовики, з своїми чумарками й лакованими чобітьми!

Ось і він сам.

— Ей, хто там! Візьміть коня Михайла Антоновича!

Спокійний, лагідний, вродливий. Очі одаліски, борідка клинком. Свіжо-випрасувана чесуча й черепахове пенсне. Глянув на золотий годинник.

— А ми думали, що сьогодні не приїдете.

Що це? Натяк? Сьогодні приїхав раніш, ніж завжди.

Ось і Аріядна. Іде й невимовно лагідно коливає станом. Музика, а не хода.

— А, Михайло Антонович!

Загадково майнули під віями чорно-блискучі маслини. Капнули на руку рожевим маслом мигдалі лелійних пальців. Заграло щось складну й бурхливу мелодію в грудях Михайла. Нахилився й поцілував ті мигдалини.

— Здрастуйте!

Очі одаліски в чесучі загадково осміхаються під немов підведеними віями.

— Здрастуйте! Що нового каже степ? • Про що розмовляють зорі?

Глузує, чи просто грається, мов кошеня?

— Нічого надзвичайного. Туди далі спить, а сюди ближче — прислухається, як грає білосніжна фея.

— Ха - ха - ха! Ви сьогодні цікавий!

Одаліска в чесучі доброзичливо осміхається з-під черепахового пенсне. Відходить до дверей на балкон. Розтає у млі саду.

— Будете слухать?

— Буду.

Сіла до рояля.

— А може чаю раніш?

Спурхнула й розвіялась за дверима у млі слід за інженером.

— О, який я дурень!.. О, який я дурень!..

Стиснув щелепи й зморгнув на землю біль зневаги.

Тиша. Мент один, другий. З квітника в двері війнуло запахом квіток тютюну... Розмовляють?..

— Чого-ж ви не йдете сюди?

Підвівся, пішов.

Десь над садом сухо моргнула раз і вдруге блискавка.

IX

Князь... що воно таке: людина чи маєтки?

Всі говорять — князь, а самого князя ніхто не бачить. Але це маленьке слово має величезну силу в його так само величезних маєтках. І не тільки в маєтках, а й скрізь по околиці.

Головний маєток його стоїть на горі, мов який середньовічний замок. Будівлі сірі, кам'яні, високі, гостроверхі. Стиль під готику. І увесь двір, на сотню десятин, обведено кам'яним муром. Якесь китайська стіна з брамами одгорожує його від степу й спускається дугою до берегів широкої й глибокої річки. Одгорожує його й від води. Тільки дає вихід до власної пристани, мов каже пароплавам:

— Хочете заїхати, то будь ласка — до нашої пристани. А там побачимо, чи пустити кого на гору до економії.

Князь — культуртрегер. Завів поліпшене польове господарство. Завів величезні виноградники. Засипав зерном і залив вином сусідні ринки аж до моря.

Скрізь видно й чути силу князя, а самого не видно й не чути. Живе по далеких столицях та закордонах. А всю величезну працю по господарству роблять наймити. Є між ними і вчені, люди науки. Є інженери й агрономи, люде практики. Ще більше тих, що просто вміють розпоряджатися, примушувати людей виконувати свої накази й розпорядження тих, хто їм самим наказує?

А найбільше є простого робітництва. Вся робота по маєтках робиться тим робітництвом. Метушиться воно день і ніч, мов комашня в муравнику. Оре землю, сіє, косить і молотить. Випасає овець і худобу. Хандожить коней і псів. Обробляє виноградники, збирає сотні тисяч пудів грон різноколірних ягід, тисне їх, обертає в сусло, просвітлює в вино, розливає по бочках, бочонках і пляшках.

Мете двори, вичищає бази і робить все, все, чого вимагає життя великого організму, що йому ім'я господарство.

І вся та праця обертається в гроші, в золото, в силу, що, мов ореолом, вінчає голову однієї людини — князя.

А князя того ніхто не бачить. А коли хто й побачить, то тільки плечима стисне: звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пуздем. Стане говорити — затинається, тільки очима кліпає, мов сова, з-під окулярів та червоніє з напруження й роздратування.

А сила князя велика.

А слава його грімка.

X

Так думав Юрко, ідучи з Миколою по рівному, мов озеро, степу. Скільки видно було, скрізь стояла й досягала, вилискуючи золотом, озимка.

Цього року в людей не дуже задалися хліба, а у князя мов налито. Бо все на чорному пару. Бо засіяно добірним зерном, у свій час. Бо є над чим попрацювати й є кому працювати. Є ціла армія строкових. Законтрактовано їх з весни до Покрови. Кормлять їх, поять добре, але й праці вимагають на весь хід: працюю, як машина, без перебоїв.

Оце зараз випущено на косовицю. Сьогодні вирушило в степ двадцять косарок. Виїхали удосвіта з косарками, мажарами, бочками, кухарським приладдям, мов артилерія в похід.

Виряжав отаман Перепуст, наказував куди їхати, що робити. Дав припасу всякого повною мірою. Але чула його душа, бачило око, що не так діло йде, як хотілось би. Щось непевне поблискує в очах робітників. Щось незвичне зачуло його чутливе вухо в розмовах, але як слід зловити не міг. Насупився Перепуст. Захрип його голос, мов у старої вівчарки. Не говорив, а рвав слова:

— Починаючи від монастирської! По п'ять косилок! До снідання поамалу! Не гнать коней! Звикнуть, тоді надати ходи!

Говорив Перепуст про коней, а думав про людей: забастовка буде.

Вирядив людей у степ, а сам зараз до головного управителя. Ще спав той.

— Вибачте, Трифоне Карповичу... потурбував вас. Щось у нас не тее...

— Що? — вирячив зпросоння очі управитель.

— Боюсь, що забастовка сьогодні буде.

— А що, чув що?

— Не чув, а так мені здається, що треба б до Аулів послати... по станового. Щоб був тут.

— Гм!... Нехай запряжуть кабріюлета. Дам записку.

Робітництво їхало в степ, а з панського двору курило по шляху кабріюлет до Аулів.

XI

Сонце зійшло й почало свою працю. Насичало повітря теплом і молодим вином. Земля курилася медом. Лани поважно видихали

нічну прохолоду. Скидали з себе першими хвилями, що подекуди пробував розгойдати вранішній вітрець, дрімотні мрії.

В степу загуркотіли косарки.

Юрко цю ніч ночував у Миколи. Встали не рано, вийшли до чаю й були здивовані. В ідальні сидів становий, у білому кителі, при шаблі, й пив з Трифоном Карповичем чай.

— Так, так!..— говорив він, обтираючи хусткою спітніле чоло й вирачуючи на управителя короткозорі очі,— починають подекуди... Але його сіятельству немає чого турбуватися. Зараз я тут, а треба буде,— через годину будуть козаки.

Юрко переглянувся з Миколою: доходить і сюди. Цікаво.

Напившись чаю й дізнавшись, куди поїхали на косовицю, згодилися піти туди. Рушниці на плече—на перепелів.

Ішли мовчки. Очі приймали в себе осяяну просторінь і не помічали її. Ухо ловило степові згуки й шамотіння й даремно силкувалося почути в їх лопотіння косарок. Нічого не було видно й чути.

— Далеко,— сказав Микола.— Вже сорочка мокра.

Взявся двома пальцями за розтебнутий комір і почав обвівати ним груди.

— Дивись! Щось скаче!

Рука Миколина спинилася. Глянув поверх пшениць, повів очима. Справді: на видноколі показався вершник. Жене добре. Ближче й ближче. Видно, як стрибає охляп на коні й помахує ліктями, мов птах обрізаними крилами.

— Жук!..— сказав Микола, придивляючись.

Ось і він. Поширені ніздрі коня. Піна на удилах. Смагле обличчя Жука з прижмуреними косими очима.

Війнуло повітрям і тілом.

— Стій! Що таке?..

— Забастовка!..

Махнув рукою й понісся. Вилискували підкови в пилу. Махали лікті, стугонів шлях.

— Так...

— Ну, ось і в нас.

Товариші переглянулися.

— А - ну - ну!

Засміялися. Сміявся день, сміявся степ і далекою погрозою стугонів по шляху Жук.

— Підемо?

— Незручно. Нехай становий раніш.

— Ну, тоді звернемо й підемо на обход, поки що.

Зійшли з шляху й пішли зворотами.

XII

На широкому лану скошеного сінокосу, поруч з ланами озимки, цілий ярмарок. Стоять мажари, на їх вилискують бочки, червоніють косарки, пасуться по траві й стоять коло мажар коні. Люде сидять і лежать у холодку. Ждуть, що буде. Жук поїхав давно. Намагаються удати спокій, а він не дається. То в одному, то в другому кінці табору

починається гомін і вигуки. Тоді сходяться туди, тиснуться до купи: може що почують нового.

— Їм тільки шкури з людей драть!— вигукує цибатий парубчак і афектовно крутить головою.

— А ти думав як?— флегматично завважає чорнобородий дядько з порепаними губами.— З волів будуть драть? З тебе легше: шкура тонша.

— А з тебе ще легше,— вкидає слово високий і ставний красунь Опара.— Дивись, он уже сама репається: бери за губу та й тягни. Так і стягнеш усю по самісіньке нікуди!..

Кулак падає на спину Опари. Сміх.

— А ось як я візьмусь, так я тобі з другого кінця шкуру спустю, що й жінка до себе не підпусне!— Сміються порепані губи.

Регіт розлягається в гурті.

— От народ!— незадоволено буркоче, одходячи, вузькогрудий дідок.— Тут така сторія, а вони гелгочуть, мов гуси! Краще - б запрягали коні та їхали косить. Так отже, забастовки захотілось: у людей бастують і ми забастуємо!..

Дивиться на лани пшениці. Вони аж умлівають під сонцем і вітром. Розчісують своє золоте волосся, ніжаться під палкими поцілунками.

— Вигадають чорти-батька зна що, а ти відповідай потім. З князем задумали жартувати!..

Сонце пече, час іде, а нічого нового немає. Краще мабуть було - б забастувати в економії: не поїдемо без надбавки косить! А то виїхали в поле, почали косити й на тобі: стоп машина! Петро палець обрізав! Вивертай казани!

Розпарює сонце. Розбивають думки. Надобридають балачки. Коли-б уже скоріш! Приїде управитель, Трифон Карпович: так-то й так-то... треба надбавки... Бо скрізь надбавляють.

XIII

Нарешті, далеко закурив шлях. Щось зарябіло понад пшеницею. — Ідуть!..

— Ну, тепер держись!..

Наближалися бігунки. На їх своїм звичаєм важко сидів круглий, мов гарбуз, управитель Маляренко. За ними під'їздив кабріолет. Щось біліло на йому... Далі — урядник і соцький.

Становий!.. Це — несподіванка. Принесла його лиха година!

— Ну, тепер держись... — повторив Опара і виправив свої дзвінкі груди.

— Здорові були!.. — похмуро сказав Маляренко, не встаючи з бігунків і перекладаючи віжки в ліву руку, а праву підносячи до голови, мов збираючись зняти картуза. — Що тут у вас? Чому не робите?

Становий, розминаючись на ході, підійшов до бігунків. Китель на спітнілому тілі його зібгався у зморшки, мов брижі сала, і ззаду припав пилом.

Суворо глянув на людей і поздоровкався.

Люде дивилися то на управителя, то на станового.

— Що тут у вас, питаю? Чому не робите?
— Чому не робимо? Робимо — почулося ззаду.
— Де-ж ваша робота, коли ви лежите, а косилки стоять?
— Чому лежимо? Робили й робитимемо, — знов озвався той самий голос.

— Харч плохий! — гукнув хтось.
— Так. Кажете: харч плохий.
— Косилки не справні!.. Руки ріжуть!.. Плата мала!.. До Покрови шістдесят!.. Це здирство!.. Шкури деруть!.. — загомоніло разом робітництво.

Становий закліпав очима.

— Не всі разом! — гукнув він, поступаючи до гурту. — Виходь сюди наперед, хто має претензії!..

— Чого — виходить? Всі маємо претензії!.. Не будемо робити, та й тільки, поки не дадуть до Покрова сто!.. Еч як!..

Заговорили всі й зарухалися, мов комахня.

Управитель чекав. Мовчки моргав очима й перебирав губами, мов їв що смачне.

— Так... — нарешті промовив, коли вихор незадоволення трохи утихомирився. — Так харч плохий кажете? Неправда. Пшоно й сало й хліб видано найкращі. Сам наказував і сам бачив...

— Що пшоно? У горло не лізе! — хрипко вирвалось зпозаду.

— А тобі чого, мармаладу в косовицю захотілось? — спитав Мальяренко. — Косилки, кажете, не справні? Неправда. А що палець один порізав, так дурному й голову можна косилкою одрізати. Не лізь руками, куди не треба!

— Що там косилки! Плата мала! Скрізь понабавляли! А ми що? Запродані чи що? Не будемо робить!..

Знову заходили над головами вогні роздратування.

— Скрізь бастують і ми бастуватимемо! Нехай хліб пропада!.

— А, он чого ти захотів! — кинувся становий до дядька з порепаними губами. — Візьміть його!..

Урядник і соцький рушили були з місця. Але натовп насунувся на станового й одтиснув його назад.

Кинувся білий китель в один бік, в другий, високо піднімаючи ноги, наче його хто смикав, мов іграшкового москалика, за нитку. Підвів кулаки до робітників.

— Це бунт!.. Мовчать!.. Беріть його!..

Рисак, що на йому приїхав управитель, поступився праворуч і метнув чорним алмазом на роздратованого білого ведмедика.

— Тпру!..

Гарбуз скотився з бігунків. Покотився до станового.

— Заспокойтесь! Заспокойтесь!..

— Так ви думаєте бунтувати в мене? Полупаєнко, бери цього!

Сам ухопив за груди Опару й смикнув до себе. Тріснула сорочка.

— Не давай!.. Не давай!..

Все збілося до купи і в один момент змішалось мов у вихорі. Підлетів над головами картуз станового. Став на дибки кінь урядника. Майнули через сідло чоботи.

— Бий їх!.. Не давай!..

— Трифоне Карповичу! Що-ж це таке? — перелякано звертався до управителя вузькогрудий дідок. — Так же не можна!

Але управитель не чув його. Він стояв, вирячивши очі й розчепіривши руки. Наляканий огир кинувся з бігунками геть і трохи не збив його з ніг. Тоді ухопився обома руками за віжки й, присідаючи назад майже до землі, як павук поповз по отаві. Нарешті затримав.

Становий біг до його, без картуза й шаблі. З носа текла у його кров.

XIV

— Надай ходи! — гаркнув Юрко. — Ато попадемо на шапочний розбор!

За гони було чути голос і гомін.

— Заварилось! Ще коли-б батька не побили!

— Не поб'ють! А становому може і влетить!

Пішли скоро.

— Не біжи. Як би не вскочити: з рушницями... Скажуть, що поліцію хотіли перестріляти.

Вийшли на сінокос.

В цей саме момент кинувся огир Маляренка й погяг його по полю.

— Та-та-та!.. Шпарко йде справа!..

Назустріч біг становий.

— Дайте рушниці!.. Я їх усіх перестріляю!..

Розвів рукою кров по вусах. Підбите око чудно прижмурювалось. Урядник скочив на коня й поскакав геть.

— Негідник!.. — промовив становий і раптом заспокоївся.

Принаймні замовк. Тільки важко дихав і обтирав у кров закаляною хусткою червоне спітніле обличчя.

— Картуз ось... картуз... ваше високоблагородіє!.. — обережно підійшов дідок, немов ховаючи свої вузькі груди. — Така сторія...

Становий рвонув картуз з рук дідові, обтруснув його й одяг на голову.

— Ну пам'ятатимете мене! — сказав. — Я вам не забуду! Я їду — додав Маляренкові.

— Почекайте в економії. Я теж зараз приїду.

— Добре.

Пішов до кабріюлета. Там лежала однята у його шабля. Одштовхнув її ногою й сів. Кабріюлет рушив і біла спина попливла геть від табору.

— З богом, Параско! — гукнув хтось.

— Не займай! — спинив суворо Опара.

Він ще був наїжений після баталії, мов молодий ставний пес, що тільки що вискочив з вуличної прочуханки. Робітництво теж було схвильоване: вийшло не те, чого хотілось.

Маляренко раптом усе спостеріг і збагнув.

— Ну, що-ж це ви наробили? — сказав він, передавши віжки синові й підходячи до Опари.

— Нехай не хапає за грудки! „Забрать“! За що забрать? Хіба ми не маємо права говорити з вами про своє діло? Чого він вмішався?

— Так-то так... але... Негарно вийшло.

— Хто каже: гарно?

Помовчали. Робітництво обступило управителя. Пахло брудною білизною й потом.

— Так чого-ж ви хочете?

— Набавки. Сто карбованців до Покрова.

Помовчали.

— Багато.

— Чому багато? У Смолянина сто двадцять хотять.

— Там инша робота.

— Скрізь однакова робота! Не в холодку лежать.

— Не в холодку та й сто карбованців — великі гроші. Князь не погодиться. А тут ще от з становим... Піде по всій губернії.

Говорили довго. Говорили тяжко. Мов камінюка на серці лежав становий: буде біда! Дехто одійшов од гурту. Маляренко крутив. Порішили: як скаже князь... Телеграфувати йому, а поки що ставати до роботи.

Юрко сидів на дишлі мажари, дивився й слухав.

Перед ним стояв товстий і важкий, хитрий і меткий, Маляренко, витривалий і далекосяглий, і вів гру з запальним, але малосвідомим і неорганізованим робітництвом. І було подібне до того, що шука грається з риб'ячим дріб'язком. І було ясно, що вона в свій час поїсть його.

Так прижмурював очі Маляренко й так смачно перебирав губами й ковтав слину.

„Крокодил“! — подумав Юрко.

XV

Степ помалу спускається в пологу балку. Переступає обережно вниз, мов через гадючку, через річку і йде поважно, не поспішаючись, вгору, підходить аж до обрію, де, мов дівочі перса, ніжно визначаються дві могили. А потім іде далі.

Куди?

А хто його зна! Кудись далеко. Мабуть аж до моря. Йому не диковина. Йде тисячу верстов — на сонці, на вітрі, полинялий, обвітрений, без шапки. Жмурих вузькі свої очі. Мовчить.

А прийде до моря, спиниться, і знов прижмурює свої щілини й мовчить.

Слухає, про що говорить море?

Може.

Коло тієї слизької гадючки вниз стоїть хутір. Сірий, солом'яний і теж обвітрений. А повз його від обрію до обрію, аж до тих могил, прослався шлях. Колись чумаки їздили, а тепер так, коли-не-коли кому забagnetься проїхатись по йому. Колись і хутір був „постоялим“, а тепер просто — хутір. Сорокопудишин. Живуть там Сорокопуди. Присівають хліба й баштани садять. Головне баштани.

Он і цього року сріблясто-зеленою, обведеною золотим позументом плахтою послався баштан від хутора під гору.

На хуторі живе стара Сорокопудиха Ликеря Корнієвна, а коло неї, мов коло квочки, сім дочок і два сини: Маруся, Олена, Ярина,

Олександра, Катерина гостропузенька, Ганна й Настя, Петро й Свирид. Хто часом заскочить на хутір, то не розбирається в дівчатах: аж сім їх і всі на одне обличчя — сірі, довгоносі, маслакуваті, мов старі коні. Ремонт!.. Одна Катруся, мов білий крупичатий вареничок, товстенька, гостропузенька, з масними очима. На неї й звертають увагу, хто заїздить, стежать за нею очима. Мов коти.

А стара Корнієвна весь день турбується і квокче й скрипить: і те треба зробити й те, і туди слід побігти й туди.

— Ти-б, Свириде, зробив!.. Ти-б сказав!.. А чи не забув, Свириде, що треба прополоти огірки?

Свирид, кремезний сороколіток, з лисиною, мов коліно, розбійничими очима й вусами, завжди мовчить і завжди робить. Робить за Марусю і Катрусю, за Олену і Ярину і за всіх. Мовчки, понуро. Поблискуючи зпід густих брів чорними очима. Робить цілий день мовчки. А ввечері, теж мовчки, кличе в коморю наймичку, рябу, косооку Мотрю, й запирається з нею на цілу ніч.

Петро — студент. Веньямин в сім'ї. Огірки, кавуни й картопля продаються, щоб піти на вчення Петрові, на життя його в Харкові, на новий мундир. А в його все того нового мундира немає. Все старий, виляняний картуз. Хто його знає, куди йдуть гроші. Свирид мовчить, тільки очима поблискує. Товариство... товариство погане. Все паничі, багачі: Маляренко, Ольшановський. Їм що? Мідяків і в руки не беруть. А тут кожен огірок, кожна динька на базар у місто йде. Надобридила та бита дорога через гору повз могили!

Живуть Сорокопуди в степу, як справжні птахи. Набивають собі шлунки всім, що росте на землі під сонцем. І віддають те все степові, вітрові й сонцю. Сама Ликеря Корнієвна про себе говорить:

— Дикая я стала. Людей ніколи не вижу. Як побачу, що хто до воріт їде, так серце й падає... Боюсь. А чого — й сама не знаю. Задичавіла. І діти такі. Ще Катюшка сяк-так, а інші — мов кошенята, що на горищі вивелись: побачать кого, то настовбурчаться й того дивись, що почнуть порскати.

— Ну ви, мамаша, справді... — завважає яка з дочок і не договорить, не зуміє думки висловить.

— Дикая я й діти мої дикий... Тільки ось Петро...

Проходить степ повз хутір Сорокопудів і не помічає його. Чи мало хіба зустрічається йому того сірого птаства? Іде собі, безтурботний, далі й далі, до синього моря, до гомінких хвиль. А там зупиниться, прижмуться, що ледве зіниці з-між вій прозирають, і стоїть. Думає про що?

А хто його знає!

XVI

— Пани! Пани їдуть!..

Заметушився хутір. Справді під'їхали: Ольшановські — Ніна, Юрко й Стефан — і Маляренко! Ніна вся в рожевому, навіть панчішках, а на голові солом'яний бриль злотовилює. Чотирнадцять очей з усіх кутків і закутків, зза дверей і зза герані на вікнах, пронизують її здивованими й заздрими поглядами. Ач яка! Мов пастила рожева.

Аж неначе в роті солодко... Маляренко коло неї. А що то таке за опудало ведмедикувате? Горбатий, чи що?

— Чим же я їх буду контентувати? — бідкається, ударивши в поли, Ликеря Корнієвна. — І борщ сьогодні пісний, з буряками та картоплею!

Вийшла в сіни. Стоїть, мов з хреста знята.

— Заходьте в залу, прошу вас покорно.

— Ми тільки на хвилинку, — цілує її в губи Ніна. — Нам на баштани хочеться поглянути.

— Нічого там, голубочко, гарного нема... Заходьте, заходьте в залу.

Зала. В кутку чорна, в бляшаній ризі, ікона, завітчана чорнобровцями й гвоздиками. Пучечок васильків. По стінах, у чорних тоненьких рямцях, картинки. Святі Гори з крейдяними шпилями, подібними на голови цукру. Якийся давній митрополіт у білому клобуку. Цар Олександр I верхи на коні, що стоїть на задніх ногах, а передні підняв у повітря. А навколо безліч давніх фотографій в оздоблених черепашками й засиджених мухами рямцях.

Під фотографіями теж давній „диван“, покритий ситцевим з латими квітками чехлом. Коло його попід стінами дебели в таких само чехлах стільці. Далі стіл, поверх його в'язана важка скатерть. Спускається ледве не до старої нефарбованої підлоги! А насупроти, коло дверей, годинник з мідяними гилями й басистим боєм.

— Раз... раз... раз... — починає він вибивати, мов вітаючи гостей.

А на вікнах герані й фуксії, й воскове дерево, й лілеї.

— Сідайте, прошу вас!

— А де-ж Петро?

— Він зараз... забарився трохи.

Ось і Петро. Примочене й похапцем зачісане волосся. Обсмикує на ході сорочку. Видно лежав.

— Ну, ми до тебе на баштан!

Трохи посидівши в залі й давши спрмогу Ликері Корнієвні збагнути, що вони не загрожують її гостинними розмовами й тим паче обідом, гості з Петром пішли на баштан.

XVII

Широкою планиною розкинувся баштан. Там він темнозелений, а там сріблястий. Тут дині й огірки, а там кавуни. А поміж ними й через їх, рядами, нахиливши на схід сонця голови, біжать сонячники. Одні ще молоді, з ніжними дитячими, піднятими вгору, в золотих ореолах, чолами. А другі, старіші, що вже думки їх позернулися, мудро посхилялися до землі.

Ніна перша те помітила.

— Дивіться, як замислився отой сонячник! Чисто, як Капитон на своїй пасіці. Не вистачає тільки бджіл.

Вар тримтить над баштаном. Аж немов дзвенить. А в його теплі лежать і тмяно вилискують поміж огудиною кавуни й дині. З краю, поміж зів'ялими парасолями листя, вилискують великі білі з рожевим

відливом гарбузи. Мов сірі й полові воли полягли й спокійно ремигають і жують свою жуйку, заплющивши посоловілі від спеки очі.

— Гарний баштан!

Хвилі вару біжать понад огудиною.

Маляренко пішов з Ніною, Петро з Юрком, а Стефан спинився скраю, подивився, підвівши плечі туди, де лисніли кавуни й дині, ступив трохи в гліб баштану й сів під великим холодкуватим сонячником.

Баштан йому був не цікавий.

— Ну, братухо, пішла історія! Читав? Після нашої забастовки скрізь бастують, — говорив Юрко, переступаючи через пліті огудини.

Петро осміхнувся. Неначе сонце вдарило йому в очі.

— Нехай!..

— Уже у Богаєвського ставали... у Фан-Юнга... Васали.

— Ну що-ж? Цього і слід було сподіватися. Я думаю, що ось-ось і загальна забастовка буде. Стануть залізниці, фабрики, заводи. А краще всього було-б, коли-б військо заворушилося.

— Да. Затанцював би Вітте з братією, мов карасі на сковороді.

— Ні. Що Вітте!.. Сам то, сам...

— Е!.. Від його я нічого не жду!

— І я не жду. Але треба, щоб і його розпеченим дротом припекло.

Тисячі тонких, невидних окові, золотих дротинок упивалися в тіло розпеченими жалами й воно щеміло й зуділо, мов під огнем. Вітрець лоскотав обличчя крилами метелика. Огудина срібнилася, а молоді сонячники виставляли опуклі лоби проти сонця й дихали смолистим ароматом. В розтопленій блакиті важко махали крилами гави й чорно-скрипуче крякали.

— Гай-гай!.. — гукнув погрожуючи Петро й махнув рукою.

— Да-а!.. Зелений? — стукнув, нахилившись, по зеленоребромому кавуну Юрко.

— Ще зелені. Рано.

Гави, що були одлетіли від баштана, повернули назад. Несли на хрипучих крилах свої чорні з сірими заїдами носи, неначе списи.

— Кра!.. Кра!..

— Гай-га-ай!.. — знов крикнув Петро й шпурнув грулкою у слід горлатій незграбі.

— Газети би тепер на село.

— І без газети чутки розходяться. Пливуть самі в повітрі.

XVIII

На обрію переливалося прозірне золото, а дві могили ніжно тремтіли в ньому, мов дівочі перса.

Стефан сидів край баштану, підвівши плечі, й байдуже дивився перед себе. Маляренко з Ніною спинилися коло кріслатого широколобого сонячника й мов хотіли довідатися, про що він думає. Дивилися на його й не могли звільнитися від ніяковости й щастя зближення. Немов той сонячник прикував їх до місця.

— Ніно!..

Від спеки молодий баритон захрип. Від вару повітря спиралося в грудях. Ніна цвіла рожевим маревом.

— Ви бачите... ви знаєте, що я... я...

Рожева хвиля хлинула з грудей по саму голову і, вихоплюючися з неї, в нестерпучій млості щастя й страждання Маляренко вигукнув:

— Ніно!.. Я... люблю вас!..

— І я.

Сказала й заморгала по-дитячи.

І сонце заморгало скоро-скоро. Затримтіли сонячники. Ніна вхопилася за сонячник... за руку... і розцвіла сонячною усмішкою.

— Кра!.. Кра!.. — низько спускаючись, з притиском, прокричала стара гава й, свистючи крилами, подалася геть до хутора.

Далеко-далеко на обрію мліли й тримтіли в нестерпучій жазі могили. Повітря дзвонило в мільйони дзвонів і через те все поглохло.

Стефан підвівся з-під сонячника й, напружуючи плечі, гукнув:

— Додому!.. Пора додому!..

Ніна й Маляренко мов крізь сон почули його голос.

XIX

Князь приїхав.

Увійшла в сірий монументальний палац звичайнісінька собі людина, з лисиною й чималим пузцем. Сказала кілька слів, запинаючись і кліпаючи, неначе сова, з-під золотих окулярів очима. І по всьому маєтку розлилося напруження:

— Князь приїхав!

Неначе й палац підвищився і набрався якоїсь нової сили. Неначе багатозначніше глянули на світ його великі вікна. Неначе на високих східцях його сторожко залягла якась турбота й непевність.

Поїхали до князя з візитами сусіди.

Приїхав і Богаєвський. Мов двадцятилітній юнак увійшов по високих східцях, лагідний і вродливий, з очима одаліски, борідкою клинком.

— Маю за приємну повинність вітати ваше сіятельство з приїздом!

Ласкаво-зваблива усмішка щедрої вихованки гарему виграє з-під черепахового пенсне. Мигдально-лелійні пальці викоханих рук лагідно торкаються рукавів новісінького смокінга й білосніжних манжетів. Скромний брильянт поблискує в елегантській карватці.

— Д... дякую!.. П... прошу.

Непевний рух короткої руки над бавовняним пузцем. Крісло червоного дерева злегка покотилося на блискучих коліщатках по блискучому паркету. Друге крісло ворухнулося. Сіли. Паркет відбиває дві пари лакованих ботинок.

— Надовго маєте ошчасливити своєю присутністю наші краї?

— Н... ні. Як покажуть с... с... справи! — з натугою видавлює слова князь.

Очі одаліски вибачливо зморгують напруження очей рака.

— Хіба вашому сіятельству турбувати себе справами? Єсть у вас кому займатися їми. А як її сіятельства здоровля? Має теж до нас завітати?

— Ні. Вона т... так обжилася н... на Рів'єрі, що не хо... хо... хоче нікуди р... рушати.

— Правда. У нас так не цікаво. А тут ще... Вибачте... Ваше сіятельство мабуть поінформовані... всякі непорозуміння... з селянством, з робітництвом.

— Так. П... писав управитель. От я й приїхав.

— Ну це даремно. Цілком даремно потурбувалися. Можна тільки було попрохати губернатора і все було - б гаразд.

— Так.

Князь розоставив свої дугасті коліна й дивився в вікно. Богаєвський гладив і його всього й ті коліна своїм едвабним поглядом.

— Так. Тільки - б губернаторові: Річ у тім, що всі оці „забастовки“, всі оці вихватки гарячих голів викликані вони не справжніми причинами економічного, чи якого там, характеру, а просто агітацією невеличкої купки злочинців. Тільки агітацією.

— Так?

Очі князя запитливо глянули крізь окуляри з-під догори зведених брів.

— Безперечно. У мене маються факти.

— Ц... цікаво.

Одаліска розцвіла привабною усмішкою.

— Самі певні, провірені факти.

— Х... х... то-ж вони т... такі, оті поганці?

— Це, ваше сіятельство, поки що таємниця.

— Але ви повинні с... сказати!

Одаліска не хотіла віддаватися зразу.

— Я зв'язаний словом честі.

— Ну, яке тут може бути сло... ло... во честі у д... д... дворянина, коли річ іде про таких негідників!

Князь спалахнув. Коліна його на мить стиснулись обценьками, мов клешні рака, а під лівим оком смикнувся поплавець.

Ключе. Богаєвський інтимно нахилився до князя.

— Річ в тому, що тут до справи заміщується одна близька мені особа.

— Коли вона н... не сама... замішана...

— О, ні, ваше сіятельство.

— Тоді...

— Я певен того, що благородство душі вашого сіятельства не дозволить зробити якусь неприємність особі, котра належить до так званого прекрасного пола.

— Безперечно.

Поплавець по-іншому засмикався під оком. Одаліска збагнула, що час віддатися.

— Тоді я скажу все по правді.

Дві пари колішат посунулися по паркету до других двох пар, а ботинки до ботинок.

— Та особа, про яку я говорю, моя своячениця. Вона дізналася від людини, котра добивається, між іншим сказати, — цілком безнадійно — її симпатії, про організацію...

— Організацію?!..

— Так, організацію, яка підбурює селянство й робітництво проти нас.

— Хто - ж вони т... такі?

— Перший — син вашого управителя Маляренка. Другий — син дворянки поміщиці, Ольшановський, і третій син міщанки-баштанниці, Сорокопуд. Студенти університету.

Одаліска віддала все, що мала і ждала подяки від князя. Але той мовчав.

Богаєвський доторкнувся випещеною рукою до свого алмаза й лагідно стукнув ботинком по паркету. Приемна усмішка застигла над його гостренькою борідкою. Прекрасне волосся буйним чубом нависло до черепахового пенсне над білим чолом.

— Треба, щоб всіх цих трьох молодчиків взяла на око поліція, або жандармерія.

— Так. Т... треба. Маляренко?

— Маляренко, Ольшановський і Сорокопуд. Але я так довго затримав увагу вашого сіятельства...

Богаєвський підвівся. Він щасливий, що побачив князя у доброму здоров'ї. Сподівається, що проти можливих заколотів влада вживе відповідних заходів.

Сходив з високих східців і почував у своїй руці бавовняну руку князя і ніс у серці його подяку. О, князь не забуде його послуги. Напише губернаторові.

Ходою двадцятилітнього юнака сходив з високих східців лагідний і вродливий красень, з очима одаліски й борідкою клинком. Алмаз поблискував в його елегантській карватці.

XX

Довго - довго працювало, ворожило над землею сонце й таки взяло від неї все, чого хотіло. Задовольнило своє бажання. Випило з неї всю осолоду й заспокоїлося. Вставало й тепер чим світ, виходило на гору й розкладало там величезне огнище. Сідало само в золотих шатах в те огнище й тихо - тихо пливло в йому над землею, величне й жорстоке.

Не потрібна вона йому тепер. Зазнала в свій час ласки й досить.

І земля, змарніла й спрагла від пережитого, почорніла й порепалась уся і взялася турботним порохом відчуження.

Дощу, дощу!.. Щоб хоч трохи окропити змарніле обличчя його пливучим дробом! Хоч росою вночі охолодити нестерпучу спрагу! Хоч вранішнім вітром з-над вогкого моря дихнути вільотно!

Нема.

А прийде вечір, а зайде ніч, зчиняється над степом якась непевна гра, якесь дражливе сперечання незнаних сил.

То там, то тут щось блимне, щось моргне. Раз-раз!.. І ще!.. І ще!.. Здається, що ось-ось постануть хмари над горами. Ось винесуть свої гремячі авангарди на крилах вітряних.

А їх немає й немає.

Якось їх сила не пускає, якось їх влада затримала — отам за степом, за горами. І суперечка йде там невсипуща: чи бути дощеві, чи ні.

— Бути — бути! — кидає хтось огненне слово.

— Ой же ні!.. — відповідає хтось інший.

А земля жде, а земля прислухається, чи не загремить таки далекий грім? Чи не зашелестить сухою травою вітер?

Немає.

Сидить Ніна на балконі й дивиться, як переморгуються далекі блискавки. Хоче пригадати вірші поета про їх і не може. Думає про життя, думає про те, що твориться навколо, і їй здається, що і в житті тепер відбувається те саме.

І там поблискують непевні огні. Здається, що ось - ось здійсниться буря, загремлять громи, поллються дощі.

А їх немає.

Блимне щось, моргне й погасне.

Війна.

Розрухи.

Забастовки.

Скрізь неспокій, скрізь тривога. А виходу немає.

Юрко, Микола, Петро щось роблять. Кудись їздять. А їй нічого певного не кажуть. Не довіряють...

Що-ж невже вони думають що коли-б була потрібна жертва, вона не зможе принести її?..

Усмішка пробігає по її замкнених вустах.

Побачать!

Але де може бути жертва? Кому вона потрібна?

Сидить Ніна й дивиться, як блимають блискавки, і вслухається серцем в далекі погрози. І вона певна, що щось буде, буде неодмінно.

— Буде!.. Буде!..

— Ой же ні!..

— Буде!.. Буде!.. — німо перекликаються блискавиці.

XXI XXII XXIII

XXIV

Нехай хвилюються народи і збройною рукою зводять свої рахунки. Нехай по державі хвилями пробігають розрухи й забастовки. Нехай скликають Державну Думу й підкладають її під ступені царського трону. Нехай і нехай!.. Природі ні до чого того немає діла. Вона відбуває, дія за дією, свою віковичну містерію. Все по тому самому плану, все в тих самих рисах і в тій послідовності.

Перегоріло літо золотим хвилястим полум'ям. Олстугоніло далекими грозами дощовими, одморгало сухими блискавицями перекличними. Червоним жаром синепереливним розгорілася осінь і прозорим димом засновує далекі обрії, що порозбігалися у всі краї й спинилися там і стоять нерухомі. Мов ждуть: що буде далі?

А небо теж одійшло далеко-далеко від землі, заглибилося у ясну синяву й дивиться з далекого далека на чорними пасмами розмережані поля, на золотом покроплені ліси й на річки, блакиттю освічені. Мов людина підстаркувата, що читає книгу, подалі її від очей відставивши.

Осінь.

Низками важкого чорного намиста по заглибленій блакиті линуть до вирію гуси. Линуть і турботно перекликаються. Летять журавлі. Немов комарі в каре построїлись. Летять і тоскно курличуть. А ось напружено повитягали шії качки і прудко-прудко, немов у пристрасті любовної жаги, дріботять крилами. Летять, мов стріли, пущені з тугого лука. І все туди, туди, туди — в далекий вирій.

Навіть павутина — зогрілась на сонці, знялася молочною піною в повітря й летить не знати куди. Чіпляється за дерева, за бур'яни й безсило демонструє своє бажання пливати й рухатися.

Осінь.

Почервоніли від вранішніх заморозків груші, пожовкли морелі й безвладно скинули на вогку землю, на молоду осінню траву, росю обважену, своє убрання. Втомилися від сонця й літа. Стоять обвільнені й полегшені і віддають своє чорне тіло терпким пестошам бадьорого осіннього вітру, останній ласці знесиленого сонця. А яблуні, а вишні й сливи ще тримаються й червоно осміхаються до задумливого ставу.

Шарудить понад алеєю в опалому листі рябенький коротконогий песик з чорними чутливо настовбурченими вухами й кудим хвостом. Нюхає. Чогось шукає. Спиниться. Підійме передню лапу в повітря й стоїть яку мить нерухомо. Прислухається. На куці пурхає жовтобока синичка. Червоноший щиголь обчищає свій дзюбик об темно-бурий пруток ліщини. Десь далеко на алеї чується хода. То йде владарка того песика, Ніна.

Вся в чорному і стримана, мов черниця, тихою ходою йде до ставу. Стала й стоїть. Нерухоме обличчя в неї, нерухомі очі. Мов прикута думкою до чогось далекого й сумного. Не бачить налитого сріблом ставу. Не помічає покритої чорноклином і ясенем гори, що підводиться навспиньки над ставом і мов хоче через сад побачити хутір і панську садибу. Не бачить. А серце тоскно стислося й жевріє смутними сподіваннями.

Песик підбіг і лащиться.

Відмахнулася. Побіг униз до води.

Подивилась: де-б сісти.

Немає де. Замість лави стремить один пеньок з гвіздком на тім'ї. Зламано лаву.

Пішла до огорожі й сіла на камені.

Очі на ставу, а думки розпливлися і знітилися, мов туман ранішній.

Якось та буде!..

На курси не поїхала. Нащо вони, коли там не буде Миколи. Не хотіла в тому признатися, але було так, безперечно так.

Були плани й розпланилися. Були заміри й не здійснилися.

Несподівано все пішло не так, як думалося. Хтось певно видав Миколу й Юрка й Петра. Князь писав губернаторові, що вони підбивають селян проти панів. Довідався про це старий Маляренко. Начальник поштового відділу прочитав листа князевого й застеріг. У їх умова. Ні один лист князів не випускається непрочитаним. За це від економії платня окрема начальникові. Не можна. Біля вогню всім треба ходити обережно. А князь огонь: і тепло коло його й згоріти можна.

І Микола й Юрко повинні були зникнути.

Петро не захотів і тепер в тюрмі.

Наскочила жандармерія. Спеціально з губернії. Перерила все у Мальяренка й у Ольшановських — нічого не знайшла. Потрусила Капитона й ще декого. Позабирала книжки, газети. Оточила Сорокопудишин хутір. Наробила гармидеру. Трохи не вмерла з переляку Ликеря Корнієвна. Позабивалися по кутках сім дочок її. Думали, що жандарми різатимуть їх. А Свирид, як став у залі коло годинника, як статуя, так і простояв мовчки, поблискуючи очима, весь час, поки поралися неждані гості.

Взяли Петра. Не захотів утікати. Знищив і приховав усе, що було, а сам не захотів тікати.

— Чого? Я роблю своє діло, а вони нехай роблять, що знають.

У Ликері Корнієвни опісля й язика на який час одібрало було. Ледве потроху очумалася.

А Микола й Юрко мов крізь землю провалилися. До університету не поїхали. Звісток додому не подають. Немає оказії. Почті не довіряють.

І зажурився хутір Ольшановських.

Мовчки сидить зранку до вечора Катерина Андріївна й в'яже панчохи. Мов ув'язує в їх свої думки. Стефан мовчить, а Михайло по цілих днях ходить з кутка в куток по залі й курить. Стукотить чобітьми по підлозі, мов годинник вибиває маятником. До Богаєвських не їздить, але весь час думає про Аріядну. Не витримав прямого поєдинку, віч-на-віч. Тепер узяв другу лінію: як одрізав до Богаєвських. Не сказавши ні слова, не зробивши натяку.

Ходить по залі й курить.

Зажурився хутір Ольшановських.

А тут скрізь неспокій. За лиманом уже дими встають. Палять економії...

Погнав вітрець по ставу зморшки, мов різб'яр зробив по сріблу дрібні нарізки. Погнав і затих.

— Ніно!.. Ніно!..

Хтось гукає здалека. Здається, Стефан.

Підвелася й пішла на голос: чого йому?

Далеко між деревами маячить постать Стефанова. Угору зведені плечі, мов до манекена прироблені руки.

Побачив.

— Іди додому!..

Приїхали Богаєвські. Вперше. Ніколи не були. Сам і Аріядна.

— Чого?

— Сама спитай!

Пішли вгору до будинку по засипаній жовтим листям алеї брат і сестра. Він — манекен деревляний, вона — ставна й тендитна, мов молада черниця, з чорноєдвабними, тонко виписаними бровами.

XXV

Катерина Андріївна схвильована і в той час гордо задоволена. Нарешті Богаєвські приїхали до їх.

То все їздив Михайло.

Тонно веде розмову з Аріядною й приглядається оком жінки, що знала в житті кращих часів, до своєї гості. Якесь гадючо-ефемерна. Все в неї роблене, удане. Але немов стало її другою натурою. На все дивиться немов з зацікавленням, але ніщо не цікавить її насправжнє. На Катерину Андріївну й на Михайла дивиться так само, як на старий альбом, що випадково попав до її рук.

— Хто це такий? — і перевертає сторінку далі.

Михайло теж удає з себе ввічливу, але цілком байдужу до її жіночих принад людину.

— Цього року гарний перельот. Підстрелив п'ятеро гусей. А ви?

— Була спроба на качок... — інтригуюче завважає, кидаючи погляд на Аріядну, Богаєвський і замикає свої вродливі уста усмішкою.

— Вас не питають! — розпеченою дротинкою шпигає ті вуста Аріядна.

— Це цікаво.

— Нічого цікавого!

— До деякої міри... цікаво, — усміхається знов Богаєвський і очі одаліски грають таємницею.

— Він хоче сказати, що я зробила дев'ять пострілів у повітря...

— І що за десятим підстрелила одну качечку, а Ментор піймав її і з'їв.

Аріядна освітілася усмішкою. Удає з себе хлопчика сьомилітка:

— Піймав і з'їв! — вередливо кокетуючи, повторяє вона.

Катерина Андріївна співчуваючи мовчить. Стефан, підвівши плечі, по-совиному кліпає очима. Ніна задумана, мов осінь, дивиться на гостей.

Аріядна почуває той погляд.

— Гарно тепер в саду. Але я не люблю осени.

Ніна у відповідь ніжно-задумливо усміхається.

„У неї гарні брови“ — помічає Аріядна.

— Ну, Михайле Антоновичу, чию кандидатуру будем висувати в Державну Думу?

Богаєвський підсувається до Михайла й інтимно заглядає йому в вічі.

— Не вірю я в ту Думу.

— Чому? А я навпаки. Думаю, що вона саме в нашу міру і в наш час.

Приємно осміхається і дружньо-інтимно додає:

— Думаю, що треба висувати кандидатуру князя.

— Та він же зайка! — зривається раптом Михайло.

— А ви думаєте, що в думах та парламентах тільки оратори сидять і мають вплив і значіння?

— Я неодмінно подам свій голос за князя! — екзальтовано спурхаючи з місця, каже Аріядна.

— Як матимеш той голос!..

— А хіба я не маю?

— Здається, ні.

— Тоді я проти такої думи!

Йй нудно. Не сидиться на місці. Підбрала амазонку, пішла на веранду. Михайло за нею.

— А де-ж ваш син Юрій? — звертається Богаєвський до Катерини Андріївни.

— Поїхав до університету.

Стефан нервово скліпує вирлоокими очима.

Богаєвський дивиться на Ніну.

— Неспокійно зараз. Подекуди до кулеметів доходить...

— У нас нічого.

— Ну, у вас... — Богаєвський щось хоче сказати й спиняється.

Перевів очі на Стефана.

— У вас нічого не буде.

Стефан дивиться на нього. Наїжився, мов хоче кинутися на ворога.

— У вас нічого не буде...

Загадкова ухмілка.

Мовчанка.

Чути сміх Аріядни.

Червоніє листя плюща на веранді. Голубіє небо. Осінь задумливо дивиться знадвору.

— Ну, пора їхати додому. Вибачення за турботу. Хотілося по-знайомитися. Живемо поблизу й не знайомі.

Кидає слова, кидає усмішки й кличе Аріядну. Та входить з веранди і в дверях вимальовується її туго затянута постать, мов вито-чена фігурка з шахів.

Поїхали. Танцюють і виграють задами підстрижені коні. Вилискує циліндр Аріядни, гойдається трен. Хилитається гнучий стан.

— Я знаю, хто видав наших.

Обернулися до Стефана.

— Хто?

— Богаєвський.

XXVI

Летять чорні зразки наміста під сірим небом і чути далекий турботний поклик: куг-ги! куг-ги! Зеленими єдвабами стелється ози-мина й дише прохолодою й рослинним ароматом. Пізній плуг глибо-кими борознами ріже заснулий переліг і гайвороння купами носить-ся над свіжими скибами чорнозему.

Ге-ей, далеко видно в степу!

Он м'ярко котиться, мов по гумі, по накоченому після дощів шляху бричка. Пара коненят бадьоро дріботять у дишлах. А дядько настов-бурчив шапку над коміром сірої свитини, прижмурих оченята й задо-волено помахує батіжком: но-о-о!.. Поглянув на плугатарів. Спинив коней.

— Здорові.

— Здоров.

— Орете?

— Ато-ж.

— Та-ак. А як земля?

— Та нічого. Трохи важкувато.

— Та-ак.

Перебірає віжки в руках. Мишаста кобильчина, користуючись моментом, спорожняється.

- Ну що? Нічого не чуть?
— Кажуть — замирення з японцем.
— Ну що-ж, пора. А як люди?
— Та нічого. Починають трусити панські економії.
— Йо?

Загадково киває головою й весело додає:

— Аж пір'я летить!

— Де?

— По Кам'янці.

— Та - ак.

Мовчанка. Гнідий мотнув головою.

— Ну, бувайте здорові.

— Бувай!

Рушила й м'яко покотила бричка.

„По Кам'янці“ — думає рановий. — „Не далеко“.

— Ну, рушай!

Взявся за плуга. Влягли в шлеї коні, захрущало коріння й потік з лемеша чорно-єдвабною биндою чорнозем.

„По Кам'янці...“.

— Куг-ги! Куг-ги! — зовсім низько перекликаються сірі птахи.

Підвів у небо погонич очі. Шморгнув носом.

— Та й багато цього року гусей!

„По Кам'янці...“.

Зеленими килимами стелеться озимина. Вабить очі й дише осінньою рослинністю. Кружляє гайвороння над оранкою. Хижацьким криком роздирає повітря. Холодно сплять далеко перелоги.

А бричка котиться й котиться по шляху і тягне за собою невидимо до серця прив'язану нитку:

— Вже на Кам'янці!..

Гей-гей-ге-ей! Далеко видно в степу.

Чи то дими, чи хмари постають на обрії.

XXVII

Осіння ніч. Прийде й стане коло вікон. Зачинять вікониці, а вона стоїть, не відходить. Стоїть нерухомо, мов старий каштан на висипаній жовтим піском лощинці коло дому. Мов білі колони ганку.

Стоїть і мовчить.

І моторошно на душі від того мовчання.

Світло у кабінеті, ідальні, у всіх інших — темнота. І страшно заходити туди, як стемніє. Але треба обійти, оглядіти. Бо повен дім добра, а скрізь почалися грабунки. Бо нікому не можна довіряти.

Цокотить чайним посудом господина дому. Дзвенить срібними ложечками у мідяній мисочці. Обличчя її вродливе й суворе, мов матрони римської.

— Що тобі сказав військовий начальник? Дасть він салдатів, чи ні?

Вона незадоволена й чоловіком і військовим начальником, і тим, що скрізь заходять бунти, грабунки. Це щось неможливе, ні на що не похоже. Дозволити мужикові дійти до того, що серед дня осмі-

люються грабувати економії. Зароби собі й тоді користуйся заробленим, а чужого не займай.

— Я вже говорив, що обіцяв на цьому тижні прислати до князя двадцять чоловіка. З їх можна буде взяти й до нас чоловіка п'ять, ну три...

— Три! Що можуть зробити три...

— Але-ж у їх зброя!..

Богаєвський гнівається. Він все зробив, що міг. І не його вина, що робиться не так, як він хоче. Іра не може цього зрозуміти.

— Іро! — озивається Аріядна. — Чого ти так боїшся? І папа і Олексій Петрович завжди відносилися до селян добре, нічим їх не кривдили. Вони нам не зроблять ніякої шкоди.

— Ти віриш мужикам? Ну, я цього не можу дозволити собі!

Вона гордо хитає вродливою головою і на її обличчі римської матрони застигає зневажлива усмішка.

Богаєвський в душі теж не вірить селянам. Не вірить їм і Аріядна. Але вони бояться паніки.

— Немає чого боятися. А буде небезпека, то вживемо заходів, щоб забезпечити себе від неї.

Богаєвський підвівся з кресла, йде до кабінету й черкає сірничка. З свічкою в руках йде у звичайний тепер вечірній обход кімнат адміральського музею. А ті кімнати — справжній музей, що утворив його покійний тесть. Музей наук, письменства, мистецтва, археології, прикладної техніки, колекцій мисливства і спорту. За довгий свій вік небіжчик об'їздив весь світ і мав досить засобів і вільного часу, щоб услодити свою старість усім отим добром.

XXVIII

Безгучно йде по паркету, держучи поперед себе свічку, Богаєвський. Бліки від неї падають на поліровку дорогих меблів, на свічада й віск паркету й перебігають з місця на місце, мов ведуть якусь химерну гру. Освітлюють гобелени, дорогі канделябри, статуї.

Богаєвський дивиться. Все на своїх місцях. Скорботно глянув із півми Рембрандтів лик Христа в терновому вінку. Ось шафа з сріблом. Вилискують за склом срібні „братіни“ з золотими орлами, срібні карафи, кубки, чарки, колекції срібних каламарів, попільниць, призів, медалів олімпійських ігор.

Ось із півми висовується залізними кутами важка огнетривала шафа. Там зберігається старовинний великий золотий хрест з мощами. Там лежать відсоткові папери. Двадцять сім тисяч!... Там колекції золотої монети. Персні з дорогим камінням, шпильки, брелоки. Є один чудової різьбярної роботи Бенвенуто-Челліні, чи-що. В Італії придбав адмірал.

А ось кімната мисливського приладдя й дуельної зброї. Шафи з костюмами для плавання, бокса, боротьби й атлетики, верхової їзди, для лаун-теніса й іншого й іншого. Шапки... брилі... кепки...

Ось окремо колекція старовинної мисливської зброї виробу славетних майстрів — Боса, Лазаріно, Моргенрота, Старбуса й інших. Так вихвалявся адмірал цією колекцією!..

Ось його архів. Величenna скриня з фамільними й іншими документами, дворянською родословною книгою - грамотою в темно-малиновій едвabній обкладині, з великою печаттю на позументі, в шкапульці з палісандрового дерева. У великі свята добував із скрині ту грамоту адмірал, сідав у залі й на самотині перечитував од слова до слова.

Ось археологічна кімната й колекції мінералів, комах і гадів. Вискаляє зуби з шафи череп кимерійця, що викопав адмірал.

Скоріш проходить Богаєвський нецікаві для його кімнати. Поминає непотрібний мотлох. Проходить через кабінет адмірала з столом, набитим його рукописами. Писав старий чудак про відродження древнеолімпійських ігор і відродження людськості при допомозі спорта. Дивив! Сам був мов бочонок і важив дев'ять пудів.

Поруч з кабінетом книгозбірня — більше сорока тисяч примірників. Скільки грошей в неї всажено! За „Фехтовання“ Гомара в Парижі заплачено 1750 франків.

Обійшовши адміральську половину, Богаєвський обходить свою. Тут та-ж розкіш, але більш сучасна. Він кохається в фотографії. У його є дорогі об'єктиви, приладдя для класичної експозиції, вищої ретуші, різних проявлень. Є окрема книгозбірня по техніці й мистецтву фотографічної умілости.

Спинається коло великого горіхового гардероба й розчиняє його. Думка: чи не забрався хто туди. Мацає одіж... Немає. А там висять і три нових фракних костюми, три сюртучних пари, два смокінги, шість пар піджачних, дванадцять нових повних костюмів з найкращої китайської шовкової че-су-чі... Там три паризьких циліндра. Один — ясний, літній, кольору gris de perle, — останній крик моди. Два нових солом'яних брилі — справжня панама. Один бриль солом'яний з чорним бордюром. Он вгорі африканська каска з цілою системою віддушин — паризького виробництва...

Зітхнув Богаєвський. Багато всього. Жити-б і жити, не турбуючись. А тут...

Зачинив дверцята. Пішов далі.

Обійшов. Погасив свічку. Прислухався.

Мовчить осінь. Присунулася темною ніччю під самі вікна й мовчить.

Заграла на роялі Аріядна. Мов морозом по спині посипало. Хотів іти, сказати, щоб не грала й не пішов.

Усе одно. Нехай...

XXIX

Михайло своїм звичаєм ходить і ходить по кімнаті. Накручує догори чорні вуси, поблискує очима. В його так само, як і в Юрка, орляча змичка брів. Обидва пішли в батька.

Катерина Андріївна щось плете. Ніна читає й напружує брови, щоб зловити смисл прочитаного. А він не піддається. Вернулася назад, читає знов.

Стефан кліпає очима на лампу.

Тихо.

Що це?.. Мов щось застугоніло... і враз затихло.

Зняли гвалт собаки. Усім двором...

— Здається, хтось приїхав.

Михайло не дійшов до кутка, повернувся й вийшов. В непричинені двері тривожно дивиться неспокій і ось-ось збирається затрипотіти крилами. Собаки на когось напосідають. Коло самих дверей...

І враз у дім вірвався насичений неспокоєм і хвилюванням клубок згуків. Жіночі голоси. Сміх... чи плач...

Мати й дочка злякано й разом підвелися з місць. Стефан втопив ще нижче в плечі свою голову, витяг наперед гострі щелепи й закліпав очима, прислухаючися.

— Богаєвські,— сказав він.

Переглянулися: чого? Але не встигли нічого збагнути, як у кімнату не ввійшли, а вбігли, не роздягаючися, Іра, Аріядна й за ними сам Богаєвський.

Що таке? — застигло питання на обличчях Катерини Андріївни й Ніни.

— Вибачте, що вриваємося до вас! Але це... це щось неможливе!.. Напали, мов гуни, мов дикуни!.. Ах, я не знаю!.. Ха-ха-ха!..

Іра кидається в крісло. З нею істерика. Аріядна й Богаєвський метушаться коло неї.

— Води!

Михайло незвичайно для нього скоро біжить до графіна.

— Що, що таке?..

— Мужики!.. Мужики грабують нас!!.

Жах пробігає хвилиною по дому. Немов моргнула лампа.

— Перед вечором почали з'їздитись... бричками, гарбами, возами. З Олексіївки, з хуторів... Обложили з усіх боків, мов орда...

— Alexis, перестань!.. — підводиться раптом Іра. — Де Кастор?

— Ах pardon... в екіпажі. Я зараз подивлюсь...

Богаєвський не своєю розгублено-метушливою ходою біжить до дверей, наставляючи поперед себе руки.

Іра опановує себе. Вона знов робиться схожа на римську матрону підчас навали гунів. Бліда, з блискучими очима.

— Вибачте, що увірвалися до вас,— звертається вона знов до Катерини Андріївни. — Ми тільки на годину. Їдемо в Понятовку.

— Ах, що ви кажете? Куди ви поїдете вночі? Залишайтесь у нас!

— Ні, ні! Ви тільки уявіть собі: мов звірі дикі оточили нас!

Alexis вийшов: — „Давай хліба!“ — „По якому праву?“ — „Все наше!“. І почалось. А Кастор, бідний Кастор! Вірний друг покійного рара... Вибіг, почав гавкати... Погналися за ним з сокирами. Трохи не зарубали. Лапу одрубали!.. Ось він. Кастор, Кастор!..

Богаєвський вносить забинтованого рудого вижеля й становить його на підлогу. Пес дивиться старими розумними очима навколо й на трьох ногах дибає до Іри. Лиже руку.

Богаєвський нахилився до Михайла:

— Горить!..

Той роздумливо крутить головою. Стефан обережно вийшов з кімнати.

Аж тепер Катерина Андріївна помітила, що гості не роздягалися й попрохала розташовуватись у неї як дома.

— Зараз буде чай, вечеря.

Вона хоче домашнім клопотом одігнати від себе той жах, що привезли його з собою несподівані гості.

Ось воно, те страшне й невідхильне, жахливим вихорем і до їх доривається. Сьогодні Богаєвські, завтра Ольшановські. Мороз пробігає у неї по спині, але вона вдає з себе спокійну.

— Нічого, якось обійдеться. Може великої шкоди не нароблять.

Богаєвський дивиться на Михайла. Той мовчки зморгує багаторозумний погляд вродливих, тепер без пенсне якихся химерно-незнайомих очей.

Загубилося пенсне.

Аріядна мовчить, мов загіпнотизована.

Ніна глибокими очима дивиться на всіх і мов не може збагнути, що сталося.

XXX

..

Стефан вийшов на ганок. Глянув через сад на гору. Так, горить. Неначе місяць сходить.

Пішов до стайні, осідлав коня й виїхав за ворота.

Там припав до гриви, ударив ногами під боки, раз і вдруге, й полетів у степ, понятий звірячою радістю й зацікавленням.

Горить!..

.....

XXXI

То був не будинок з білою колонадою, з ганками й мезоніном, а велетенська голова жахливого огненного лева. Червоно-чорна грива стовбурчилась й буйно хилиталася на вітрі. Білі зуби вишкірялися серед огню й диму, а з невидимої пельки виривалось шалене гарчання, нестримана звіряча лютя.

І здавалося, що ось-ось та огненна голова піднесеться вгору й полетить уночі над садом, ревучи й регочучи й викидаючи з себе хмари диму й іскор.

А навколо будинку, мов комашня, метушилися люди. Щось тягли, щось кидали. Змагалися між собою. Наближались до огню, лізли у вікна й панічно тікали назад, коли огонь з новою й новою силою вибухав з середини дому.

На посипаній жовтим піском лощинці, під каштаном, безладним півколом було розташовано меблі й на їх сиділи й дивилися на пожежу люди: чоловіки й жінки й діти. І все було п'яне незнаною радістю роздратування й здивування. І все кричало, реготало й вило від звірячого задоволення й божевільного захоплення.

— Га-га-га!..— мов у казані кликотіла розтоплена смола.

Голоси людей зливалися з ревом огню.

Хтось у дикім екстазі стрибав перед огнем. Хтось рвав книжки й розпускав по вітру рожеві листки й вони, мов яблуневий цвіт, падали на землю. Хлопець настромив на палицю черепа, підняв його вгору й стрибає перед огнем чорним силуетом. Якийся дядько натяг на себе поверх свити в'язану фуфайку, підобгав під неї поли, підмостив на черево подушку й танцює перед огнем, виробляючи руками якісь безладні гімнастичні фігури.

— Адмірал!.. Адмірал!.. Га-га-га.

— Розчиняй йому пузо!.. Розчиняй пузо!..

Хтось пірнув ножом у подушку і з неї посипався пух.

— Га-га-га!..

Реве безум, гуде будинок, трипошуть вгорі хмари.

Каштан мов облито розтопленим золотом.

Уся панська садиба залита рожевим сяйвом.

Там хазайнують люди.

Турботно виносять з винбарів мішки й кидають їх на підводи. Грузять насипом брички пшоном, пшеницею, борошном. Тягнуть хо-мути, шлеї. Викочують бочонки. Мов комашки, котять по землі величenni пакунки вовни.

Сиплеться ячмінь... Сиплеться додолу просо... Пшоно... Од двe-рей до возів доріжки.

Торохкотять цеберки, відра.

Скоріше! Скоріше! Чи немає де сала? Олії? Ось чоботи.

— Чоботи?!

— Мої!

— Брешеш! Я перший!

Схопилися, боряться. Б'ють один одного чобітьми в обличчя.

Падають.

Побігла струмнем із брички пшениця.

— Затакай!.. Затакай!..

Прив'язують до гарб коней, корів.

Хтось виганяє з кошари овець, — рожевих, сонних...

Ув'язують кабана. Білі поросятка турботно хрюкають коло наля-каної свині.

— Куві-ї!.. Куві-ї!..

То дядько разом ухопив двох сосунців за задні ноги. Решта до-бігла попід возами.

— Хрю-хрю-хрю!.. біжить за ними свиня.

— Не займай! Цей плужок мій!

— От народ!

— Кириле, куди ти, сукин син, дивишся!!..

— Це не по закону: вам усе, а нам нічого!?..

Бах. Трах. Бійка.

— Га-га-га!..

— Го-го-го!..

— Так його!

— Куві-ї!.. Куві-ї!..

— Хрю!.. Хрю!.. Хрю!..

— От народ!..

XXXII

Тягнуться у степ з хутора воли. Примеркає пожежа. Лев притомився. Вже не ричить, а байдуже позіхає, роззявлюючи свою чорну пащу.

— Ти хто такий? Ти чого тут?

Чорні тіні обступили Стефана. Простягають руки.

Кинувся, мов заяць, між деревами в гущину саду.

— Лови!... Лови його!...

Перестрибнув через тин. Схопився на коня й подався без дороги в степ.

XXXIII

В маєтках князя тривога. От-от наїдуть грабіжники на якийсь хутір, рознесуть його й пустять димами. Таке робиться скрізь. Щовечора за рікою видно заграви пожеж. Щоранку з туманами тягнеться по землі дим. Народ, мов роздратовані оси. Нічого з ним не поробиш.

Ще з весни між селянством почувалося щось непевне. То в одному, то в другому місці заганяли вночі коней у заповідні князівські сінокоси й випасали їх. Влітку розкрадали з поля пшеницю. Якось підпалили комору в степу.

Тепер, у -осени, коли потяглися з-над плавнів тумани, з усієї околиці посунулося селянство в головну економію й почало настирно вимагати зерна на посів.

Маляренко відмовив. Усій околиці не надаси.

А жахливі події насувалися ближче й ближче. Треба було якось забезпечити себе. Маляренко сам зібрав сусідніх селян і пообіцяв, що коли будуть боронити князівського добра, дасть їм під посів кращої землі. А коли хто схоче, то може й купити собі землі. Князь не дорожитиметься.

— Ні, Трифоне Карповичу, — сказав багатий і статечний селянин Грунь. — Князівського майна захищати не думаємо. Нехай сам стереже. А купувати землю нам немає чого. Все одно вона наша. І нам її даром віддадуть.

Відбив Маляренко телеграми князеві й губернаторові: послав гінця до справника. Добув десяток стражників і ждав від воїнського начальника салдатів.

Роздав зброю, яка була, службовцям.

Ждали біди неминучої.

І ось вона насунулася.

По обіді приїхало на князівський хутір „Нові Топази“ чоловіка п'ятьсот селянства. Кинулися з криком „ура“ й пострілами з рушниць на винбарі й магазини й розграбували їх. Почали забирати коней і худобу.

Прилетів гінець до Маляренка.

Послав негайно стражників.

Сипонуло, забачивши їх, селянство з хутора. Мов вороння знялось з падали. Хто куди. Кидали награбоване з возів, щоб легше тікати... Вспали стражники декому приску за шкуру.

Але хутір пропав.

Стурбувався Маляренко. Кличе старосту. Просить об'явити селянам, що від князя одержано листа. Дає дозвіл видати своїм селянам позику хлібом. А коли вийдуть захищати князівські хуторі, то ще дасть по возу хліба в нагороду.

Хотів зібрати староста сход, але виявилось, що немає нікого дома:
— Поїхали грабувати сусідські економії.

XXXIV

Як хмара ходив Маляренко по кімнаті. Знав, що вже дехто з службовців складає манатки, щоб тікати до міста.

За вікнами стояв туман і мов студеном обгортав і будинок і самого Маляренка.

Вийхати до міста, поки якось утихомириться?

Соромно.

Що скаже князь?

Залишитися тут — небезпечно.

Нічим одкупитися не можна.

Стражники й салдати — надія мала. Дуже багато у князя добра й далеко воно розкидане.

А найбільша небезпека — це вино.

Двадцять тисяч відер дали цього року виноградники князеві. А запасів попередніх років скільки!.. Дорвуться до вина — тоді пропало.

Уявляє картину розгрому льохів.

Щось тихо стукнуло в двері.

— Увійходь!

Не глянув. Думав, що хто з домашніх.

— Тато! Здрастуйте!

Повернувся, мов бугай товстоший.

— Це ти?

— Я.

Перед ним стояв Микола. Винувата усмішка застигла на його обличчі.

— Чого це ти явився? — різко спитав батько.

Микола зніяковів. Не сподівався такого вітання.

— Коли грошей не вистачало, міг написати. Тепер тобі тут не місце!

— Навпаки, тату, я думаю, що місце.

— Що таке? — потяг по підлозі до ніг сина, мов тяжкі гирі, холодний погляд батько.

— Я думаю, що коли ви й мама в небезпеці, то моє місце коло вас.

— Г-м! Ти думаєш?..

— Це моя повинність.

— А підбурювати мужиків — теж була повинність?

Син мовчки глянув батькові в вічі.

— Геть з моїх очей! Щоб я тебе не бачив!.. — спаленів, мов порох, батько. — Я тобі кажу: геть з моїх очей!..

Микола вийшов з кімнати.

XXXV

За ніч із моря й плавнів находили тумани и невидимим корінням вростали в землю. Довго й уперто не хотіли здійматись угору і тільки на обід кудись зникали. І сірою марою стояла в тумані на горі економія князя, немов казкова фортеця часів давно-минулих.

Позачинені всі брами.

Боялись отого повитого млоу степу. Здавалося, що ось-ось з тієї мли позіхне огненною пелькою дракон. Ввижалося, що вийдуть сірі кострубаті люди, п'яні помстою, й накинуться на економію.

Але нічого. Вона витримає напад.

У неї міцні й високі мури. У неї озброєні люди. Над нею невидимим сторожем стоїть тінь всевладного князя.

А ось хуторі — вони беззахисні.

А там — магазини ломляться від хліба. Льохи — повні вина. Кошари ревуть тисячами шпанки. Воли, верблюди сотнями спокійно жують свою жуйку. Хто їх захистить?

Ніхто.

Ламає голову Маляренко. Жде салдатів. Послав гінця до командира кордону: прохає прибути з стражниками на підмогу.

І ось уранці виринає з туману звістка: зайчани їдуть на „Старі Топази“. Розграбували нові, тепер грабуватимуть старі.

Стиснув щелепи Маляренко, пограв пружками на лицях, блимнув по-крокодилячи очима, велів запрягати бігунки.

Уб'ють?

Один біс!

Взяти стражників?

Гірше! Можуть напасти на головну економію.

Сів, поїхав.

Бере відвологлий шлях гарячий Говорун. Укрився милом. Б'є мокрим клубками в обличчя туман. Ось і хутір.

Вже почалося!..

Повен двір підвод. Розчинені магазини. Навперебій один перед одним селяни несуть, розсипають і топчуть зерно. Знов несуть, і топчуть, і сиплють в брички, розсипають на землю, на колеса. Земля вся в пшениці.

— Що ви робите?!..

Усмішки, регіт, глузування.

— А тобі яке діло? Твое чи що?..

— Все наше, своє беремо!

— Наша праця! Діди й прадіди наживали!

Маляренко стояв і блимав очима.

— Забирайся краще геть відціля, поки голова ціла!

— Тікайте, Трифоне Карповичу, а то щоб чого не було!

Глянув: — вузькогрудий дідок, що колись на забастовці в степу ніс шаблю становому.

— Тікайте, ато бачите... — кивнув головою між магазини й побіг.

Маляренко глянув. Од магазинів наближався натовп, з пострілами й вигуками:

— Ура! Ура! За білого царя!..

То тільки що під'їхала на хутір нова партія. Розграбували сусідню винодільню. Всі були п'яні.

Попереду виступав невідомий, в довгій білій сорочці, з червоною накладкою на грудях і з величезними блискучими гудзиками. На голові у його була висока гостроверха шапка з білим султаном, а по обидва боки висіли на шнурках два револьвери. В руках держав велику книгу й великий червоний олівець.

Поруч з ним виступало кілька чоловіка у червоних штанях. Прямували до Маляренка. Всі п'яні.

Хотів був тікати, але зостався.

— Ти хто такий і чого тут — звернувся до його чоловік у високій шапці і не діждавшись відповіді, почав кричати, б'ючи олівцем по книзі:

— Воля! Воля! Я — цар-государь! А це мої генерали!.. Весь хліб і всю скотину віддаю народові! Ура!.. Ура!..

— Ура!.. Ура!.. — підхопили „генерали“, махаючи руками й наближаючись до Маляренка.

— Тікайте!.. — смикнув його хтось за руку.

Круто повернувся й трохи не побіг до бігунків.

— Ура!.. Ура!.. Держи!..

Пляшка полетіла навздогінці, дзенькнула об колесо.

Скочив на бігунки. Оглянувся.

„Цар“ стояв серед „генералів“, узявшись у боки, й реготав. Револьвери теліпалися у його на боках, а шапка зсунулася на потилицю.

— Держи його! Перекидайте бігунки! Держи кнура годованого! Вихолостати його!..

Ударив скоріше віжками. Рвонувся Говорун і виніс із натовпу.

— Ура!.. Ура!.. Ха-ха-ха!.. Держи його!..

Хутір залишився позаду.

XXXVI

Туман обхопив Маляренка. Говорун ішов повною ногою.

— Стій! Стій! — крикнуло кілька голосів здалека. — Хто їде? Стій, тобі говорять!..

Схопили Говоруна за вуздечку. Купа людей наблизилася до Маляренка.

— А, Трифон Карпович!.. Наше вам почтєнє!.. З празником!..

Були знайомі понятавські селяни. П'яні. Коло їх лежала перекинута до гори колесами бідарка, а коло неї чоловік. Його кілька селян било пляшками з вином, приказуючи:

— Приставай, сукин син, у нашу віру!.. Приставай!

— Що ви робите?

— А от обертаємо в свою віру Панька. Ато запанів дуже.

З землі підвівся економічеський об'їздчик. Ніяково посміхається.

— Ой буде вам ваша віра! — гостро кинув Маляренко. — Нашивайте лубки!

Торкнув коня й поїхав далі.

XXXVII

Осінь заглибилася до самого дна. Набралася ущерть задуми туманної, розважності холодної, й зупинилася. Далі йти нікуди.

Холодною сивиною що ранку береться озимина. Спозарання сходяться увечері в тісніше коло обрії. І степ думає, розважно, холодно думає свої віками не передумані думи. Не перебігає вже через спустошені лани перекотиполе. Не плине в повітрі п'яне теплом павутиння. Промайне часом у бур'янах, поблискуючи бісерними очима, лисиця, пограє вухами на межі заяць. І сунуть, сунуть по небу валки хмар.

Куди?

А хіба не однаково!

Заглибилась осінь. Немає їй шляху назад.

Мовчки йдуть по саду Ніна з Юрком і Миколою.

Говорити нічого. Життя само сказало все.

Там, у Петербурзі, у Москві, по великих містах, інтелігенція й робітництво добиваються свобод. Там викидають яскраво-запальні лозунги. Там рушаються мури абсолютизму й на руїнах його постають зародки нового життя.

А тут?

Тут страшним кошмаром розвернулася, заревла й заграла скаженим виром народня темнота — без чийого-будь керування, без власної свідомости. Бери, що можеш взяти. Бий і пали, — чого взяти не можеш! Сотням шпанки, цілим отарам, перебивали спини: нікуди було дівати!.. Бий, пали! Використовуй момент! Момент і момент! Про те, що буде завтра, — не думай.

Огнем і димами прокотилися по степу розрухи. В огні й димах погас вчорашній день і в холоді і мряці надходить день сьогоднішній. І в тій мряці жажливим гуком пронеслося по степу нове слово:

— Козаки!..

Пройшли вже по Кам'янці. Перепороли старих і молодих. Тепер наближаються до маєтків князя. Ждуть самого губернатора. На півмільйона зроблено шкоди князеві. Усіх панів пограбовано. І в Ольшаноських увесь хліб забрано. Щастя, що на ньому спинилося. Наїлося селянство по саму зав'язку. Ліньки вже було братися за інший мотлох. Та й чутки непевні пішли.

— Ну, а як батько? — питає по мовчанці Юрко.

— Що-ж, я розумію його становище: найнявся — продався. Він зробив усе, що можна було, щоб не загострювати відносин до селян. Але...

Микола не договорив. Очі винувато моргають. Неначе він сам зробив провину.

Здригнувся. Холодно.

— Я не знаю... — каже Ніна. — У мене на душі так важко, так важко!..

— Чого? — іронічно кидає Юрко.

— Ти так питаєш, що з тобою говорити не можна.

— Як хочеш!

Він знервований і сердитий. Брови його строго зімкнуті.

— Того тяжко, що... що я не можу зрозуміти: хто тут винуватий, хто правий! Селяни грабували панів, тепер селян б'ють козаки. Тільки втрати і втрати і нічого доброго не було й немає!..

— Щось та буде, — примиряюче каже Микола.

— Безперечно буде. Але що буде? Селянам потрібна земля. Я-б, наприклад, з радістю віддала свою частину їм. Але мама? Але Михайло? Стефан?.. Куди їм діватися?.. Що їм робити?.. І так усі.

Юрко мовчав. Він ніколи не висловлювався одверто.

— Я не можу з'ясувати собі: чиї інтереси для мене дорожчі — селянські чи наші?

— Ну, це фраза!

— Ні, не фраза.

— Нехай буде не фраза. Але коли-б нас так зруйнували, як Богаєвського, щоб ти сказала?

— В тому то й річ, що я не знаю. А що-б ти сказав?

Мов бритвою полоснув.

— Що-б я сказав?.. Моя відповідь у тому, що я вернувся додому.

— Я не розумію.

— Тим для тебе гірше.

Замовкли. Ішли до ставу. Дивилися на сіру, важку воду, на перекинуту в їй сторч гору. Переводили очі на оголені косогори саду.

Набралася задуми осінь важкої, нерозгаданої. Заглибилася у неї й стоїть. Далі йти нікуди.

А хмари сунуть і сунуть по небу.

XXXVIII

Прийшли козаки. Вступили в браму кінним строем з піснею. Влилися, червоними лампасами та чубами кучерявими вихваляючись. Нагайки в руках коло сидел на блискучих боках вилискують. Коні під ними дзвінками підковами виграють, землю під собою місять.

Начувайтесь, куркулі сіросвітники!

Чути, що й князь скоро прибуде в свої маєтки. Ожила, підбадьорилась економія. Випростався знов на весь зріст Маляренко. Послав гінців по селах:

— Хто не хоче собі лиха, нехай охотою повертає в економію все, що взяв!

І ось поїхали назад плуги й букарі. Посунулись отари шпанки. Гуляють по степу вигнані з сел верблуди й воли. Невідомо хто брав, невідомо хто й на волю випустив.

— Хліб, хліб вертайте назад! — знову йде приказ Маляренка. — Хто не верне, позабирають у того все до зерна, не дивлячись, чи награвоване воно, чи власне!

І закрипіли підводи...

А-а, краще було-б, щоб погнив він у тих магазинах князівських, ніж оце тепер серед білого дня везти його до економії!

Скрипіли підводи.

Закопувалися у землю бочки з вином.

Стругали моркву жінки чоловікам.

Чухали потилиці дядьки.

А в пекарні у князя варилася смачна страва козакам. І співали чубаті сини тихого Дону своїх кучерявих пісень, їдучи ввечері на несідланих конях до водопою.

XXXIX

Приїхав князь і з ним віце-губернатор. Високий і сухий, мов палиця. Вуси в його довгі й тонкі, стирчать на обличчі двома шпичками, мов з дроту закручені. Мутно-сині очі під насупленими бровами, мов льод холодні. Не говіркий і різкий, мов вітер московський.

Велів чинити слідство.

Велів складати списки бунтарів і привідців.

Одповідає селянство: немає привідців, усі в одній шкурі.

— Ну, то почуємо ту шкуру! Щоб і онукам не свербіло!..

Приказ: На неділю заготувати три вози лози, скликати до волости всіх, хто має від 15 до 60 років мужеського полу й закликати всіх панів і землевласників. Буде суд і розправа.

Загомоніло селянство. Застругало завзятіше жіноцтво моркву. Захвилювалося панство: рішучий і жорстокий віце-губернатор Шрам.

Додатковий приказ: Беручи на увагу відомості про те, що місце студентство й інша шкільна молодь вели агітацію серед селянства, прибути всім названим особам в призначений час до волости. Хто порушить приказа, підпаде найсуворішій карі.

Довго не засвічувались увечері по хатах огні. Радилися коло воріт сусіди, як бути, що робити.

Радилися й ні до чого не дораджувалися. Треба йти.

Палав огнями князівський палац. Приймав князь гостей.

Найстарішого вина велів добути з льохів, найкращих закусок. Сиділи за столом утрюх: князь, Шрам і Богаєвський. Приїхав з міста й він прибирати до рук своє зруйноване й розграбоване майно.

Сиділи й мовчки пили.

Говорити було ні про що.

Говорити було не варт. Все ясно й категорично: завтра селянство дасть відповідь за свої злочинства перед представником влади й покривдженим панством. Нехай подивляться й агітатори, до чого привели темні маси.

XL

Що-ж це таке?.. Іхати до волости всім?.. Все вже втихомирилося, здається, немає чого турбувати людей. Кажуть, що поміщики будуть бити різками селян. Ще чого не бачили?! А проте треба їхати. Приказ!

Катерина Андріївна не спала цілу ніч. Більше всього боялася за Юрка: влітку хотіли заарештувати, тікав. Хто знає, що про його думають. Може справді є за ним яка провина.

Іхали двома підводами. На першій — Катерина Андріївна, Михайло й Стефан, а на другій — Юрко й Ніна. Мовчали. Перед очима перебігали мертві, запорошені снігом ниви. Більшаму дивився похмурий ранок. Було холодно й Юрко й Ніна здригалися — чи від морозу, чи від нервового схвилювання, чи від револьверів, що чули їх тілом крізь одіж.

Взяли потай одно від одного.

Для чого?

Там видко буде. Може будуть потрібні.

Вимальовується у млі село. Тягнуться балкою дими. Дзвонять до церкви. Наблизилися обведені зробленою з соломи горожею двори й городи. Пішли одна за однією вздовж вулиці хати. Ось майдан і церква. Коло волости ще нікого не видно. Лежать купи лози.

Приїхали рано.

Холодно. Нікуди приткнутися.

Пішли до церкви.

В церкві майже порожньо. Не прийшли люди, сидять по хатах. Якось ніяково стояти й слухати в такому настрої службу, але нікуди подітися. Прибув ще дехто з панів. Дзвонять на „Достойно“. Нарешті відправа кінчається.

Ольшанівські вийшли з церкви.

XLI

Майдан був повен люду. У свитах і в кожухах, насунувши на очі шапки, стояло селянство купами й гомоніло.

Три вози лози зеленіло коло розправи.

Ждали губернатора.

Скоса поглядали на панів, що вийшли з церкви й стояли на цвинтарі, не знаючи, що їм робити.

Нарешті затупотіли коні. Приїхали козаки. Гизуючи, об'їхали церкву й потіснили від неї народ колом по майдану.

Скоро заторохкотіла князівська коляска й приїхав віце-губернатор. Слід за ним їхали з справником і двома приставами стражники, а далі Маляренко з сином і інші службовці. Князь не приїхав.

Коляска під'їхала до волости.

Не звертаючи ні на кого уваги, Шрам, прямий і сухий, як палиця, зіліз з екіпажу й пішов до волости. Був у сірій офіцерській шинелі і в картузі з червоною оковицею. Ішов ходою завязаного фрунтовика, упевнено й чітко, мов на муштрі.

Хто був коло волости, поскидали шапки.

Запитав старшину: чи всіх скликано, чи виказали привідців?

— Скликано всіх, але привідців не видають.

— Лоза есть?

— Есть.

Повернувся й тією-ж ходою вийшов на ганок.

Стояв на східцях. Обвів поглядом майдан.

— Шапки геть! — мов на параді різнуло повітря.

Махнув рукою й мов вітром знесло шапки з голів. Майдан ушух. Стрункий віще ще більше випрямився й стояв мов велика блискуча голка, що зараз упнеться в сіросвітну масу.

— Ви розумієте, чого накоїли? Ніде в світі не виявляли люди такого звірства й глупоти! Серце государя кров'ю обкипіло, коли його величність повідомили про ваші вчинки!.. — різко вигукував Шрам, повертаючись сюди й туди, і голос його мов дротяною нагайкою шмагав по непокритих головах.

Ольшановські й інші стояли теж, познімавши шапки. Бо в перший момент не збагнули в чому справа.

— Єдине, чим можете хоч трохи загладити провину, — це повернути все награвоване тим, кому воно належало, й видати привідців!

— Повернуто все!.. — почулося кілька голосів.

Шрам мов не чув.

— Повторяю: повернути все, до нитки й зерна тим, кому воно належало, й видати привідців!..

— Немає привідців!.. Всі винуваті!.. — загомонів майдан.

Обличчя Шрамове налилося кров'ю.

— А, ви ще розмовляти? Мовчать!!.. — несамовито крикнув він.
— На коліна!!.

Люди стояли й дивилися, не розуміючи, чого від них вимагає ця страшна людина.

— На коліна!!.. — тупнув ногою Шрам. — Поліція! Показать їм!..

Вискочили на конях два пристава й стражники й почали шмагати нагайками по головах.

— На коліна, негідники!..

І весь майдан коротко й безладно зворухнувся й став на коліна. Мов затримтіло що в повітрі.

Шрам ступив наперед.

— В-третє й останнє говорю: видавайте привідців!..

Мовчання. Коні тупотять на місці копитами.

— Тоді — пороть!.. Через десятого!..

Махнув рукою справникові й поступився назад.

XLII

— Построїти всіх в ряди! — скомандував справник. — Розносити лозу по рядах!

Майдан зворухнувся, став на ноги й турботно загомонів. Поїхали поміж людьми стражники. Виступили на вільне місце козаки й повернули коней проти людей. Там між іншими стояли Кандиба, Лихобаба, Грунь.

— Що-ж це таке?.. — звернулася до Юрка Ніна. — Що-ж це робиться!?

Той мовчки одмахнувся. Тримтів, мов лист на вітрі.

— Це-ж щось нечуване! Це-ж неможливе!..

— Ніно, Ніно, мовчи!

Катерина Андріївна вхопила дочку за руку.

— Іди сюди. Ходім...

— Я нікуди не піду!

Знялися вгору й збіглися до купи вродливі брови на блідому розгніваному обличчі. Тримтіли губи.

— Ніно, заспокійся! — холодно сказав Юрко.

— Заспокійся?! Ха-ха-ха!.. — пронеслось з цвинтару по майдану.

Шрам кинув оком через огорожу.

— Запрохати сюди панів землевласників!

Селянство, розбите на шеренги, неймовірно дивилося перед себе. Десяцькі розносили лозу.

Ольшановські вкупі з іншими вийшли з цвинтару й стали коло воріт. Там були й Богаєвські і всі сусіди. Стояла, мов неприємна, й

Сорокопудиха. Її теж покликано. Маляренко, темний, неначе хмара, стояв з сином і стискував свої міцні щелепи.

Почалася екезекуція. П'ятий бив десятого. По п'ятдесят різок.

Землевласники не знали, куди діватися. Тільки Богаєвський стояв спокійно й задоволено грав своїми очима одаліски крізь нове черепахове пенсне. Аріядна жмурила очі, мов у їх було світло.

— Раз!... раз!... раз!... — свистіли лози.

Творилося щось дике, неможливе. Щось страшне й огидне.

Майдан увесь мов застогнав...

Несподівано непоодаль місця, де стояли Ольшановські, трапилася замішка. Високий рудий мужик не хотів бити узькогрудого дідка, що, покійно моргаючи оченятами, ліг на землю, спустивши свої убогі штани.

— Не буду!..

— Бий, ато сам скуштуєш!

Труснув головою:

— Не буду!..

Шрам, як манекен, пішов на бунтівника.

— Лягай сам!

— Не ляжу!

— Розікласти і всипать сто!..

Кільки чоловіка кинулися до рудого дядька. Той пручався й повернувшись роздратовано-напружене обличчя до панів.

То був пасічник Кандиба Капитон.

Ніна й Юрко пізнали його.

— Не ляжу! Пустіть!.. По якому праву?.. — кричав він.

Робився заколот. І по інших місцях почалися сперечання.

— Ей! — гукнув Шрам козакам. — Взять його в канчуки!

Кільки вершників накиннулися на Капитона.

— Так його!.. Так!.. — жорстоко рубав Шрам. — Ще!..

І враз бахнув постріл і він упав на землю.

Озиралися.

Ніна стояла, й, безумно дивлячись перед себе, тримала в руці револьвер.

XXIII

Богаєвський перший привіз князеві незвичайну звістку: — вице-губернатора убито.

— Убито?!

Жах обхопив князя. Ракуваті очі його ладні були вискочити з-під низького лоба, коли-б їх не покривали окуляри. Дугасті ноги тримали, а короткі руки безладно то здіймалися із бавовняного пузця, то знов падали на його.

— М... м... міністрові треба те... те... телеграфувати! В... війська треба вик... к... кликати! Розстріляти з гармат! Всіх, всіх бу... бунтівників!..

Богаєвський пояснив, що ніхто не бунтує. Не сміє бунтувати. Що нині немає ніякої небезпеки. Що на вбивство треба дивитися, як на виступ організованого кола місцевої революційної молоді. Він же

говорив раніш, попереджав. Це-ж віце-губернатора убила сестра студента Ольшанівського, якого розшукували, а потім, коли він вернувся, — не звертали на його ніякої уваги. Та й на других. І ось трапилося те, що повинно було трапитися. Хто винен? Ясно, що поліція! Така чудова людина, як Шрам, падає офірою безумних випадів фанатиків.

Очі його розжевілися. Він був повен обурення й це надавало йому великої краси.

Князь сидів у кріслах, склавши на колінах кружка зімкнуті руки й дивився на його й думав, що такий вродливий людині місце не тут, в оцій глушині, а в столиці, коло міністрів. Що з його міг би вийти гарний губернатор... хочай би натомість теперішнього... Отієї широкозадої баби з генеральськими баками.

— Вам, я д... думаю, треба зараз їхати до Пет... т... тербурга, зробити доклад м... міністрів. Я д... дам рекомендації.

Богаєвський сперечався. Але серце його заграло з радощів. Він буде в міністра, з рекомендацією князя, по справах місцевого дворянства. О, він використає ситуацію!

В його уяві промайнув білий губернаторський будинок у парад. Посипані піском алеї. Чорномундирні горадовики, витягнені в струну. Він, Богаєвський, виходить на ганок....

— Безперечно, що інтереси держави вимагають того, щоб міністерство звернуло якомога більше уваги на місцеве дворянство. Це-ж опора трону... Не можна-ж так...

XLIV

Зима підходила помалу. Йшла з-за Уралу з холодами й снігами, дужа й упевнена. Але коли переходила степами, витрачала свою енергію в боротьбі з безмежними просторами й приходила до моря уже без снігу й бурхливого завзяття.

Укрилися степи сивою памороззю. Одяглися води кригою й густо закурили важкими димами села.

Зима.

Працював по селах уряд, працювала поліція. Розшукували й повертали власникам розграбоване майно. А в столиці збиралася державна дума й випробовувала свої молоді сили в боротьбі за політичну владу.

Неспокій панував усюди. Насували важкі чорні хмари.

У Ольшановських і вдень темно, як у льоху.

Ніну схопили й невідомо, де вона й що з нею.

Юрка і Стефана теж забрали. Сидять у тюрмі.

Зостався Михайло з матір'ю. Мовчить і ходить цілі дні з кутка в куток. Ходить у день, ходить увечері.

— Хоч би знати, де вона і що з нею...

— Ясно де: коли не в Сибіру, то по дорозі туди.

Мати кидає на сина болючий погляд.

— Миша!

— Що Миша? Кожен, що заробив, те й має. Чути, що Богаєвський вертається цими днями віце-губернатором. Замість Шрама...

Розмова вривається. А час мов став і стоїть з тієї пори, як звечоріло.

Розпалося для Катерини Андріївни життя, мов розбита на шматки миска. Не збереш тих шматків, не стулиш до купи. Не може вона збагнути, що воно діється на світі. Жили собі тихо й сумирно. Кожен мав своє і потім — на! Війна, погроми, грабіжі і Ніна... Ах, Ніно, Ніно!..

— Може - б він що - небудь зробив для Ніни.

— Хто?

Михайло спиняється.

— Богаєвський.

Одвернувся й пішов.

Стоїть надворі ніч, без руху й без гуку. Стоїть і щось думає й чогось дожидає. І думає, сидячи коло столу, мати: „Ось Михайло... Сподівався мати посаду земського начальника. Тепер не дадуть. Мав заміри відносно Аріядни... Ах, Ніно, Ніно!..“.

А син ходить з кутка в куток, цокотить корками по підлозі й теж думає.

XLV

Вперед, вперед, вперед!

У мряку й ніч, у мряку й ніч!

Пливе за вікнами у паморозь одягнена тайга. Пливуть сніжані простори. І все назад, і все назад. Туди, де пускала в рідну землю коріння душа. Туди, де небо сміялося до неї безодніми глибинами.

Іде Ніна в краї невідомі. Везе її потяг у мряку й ніч, усе вперед, усе вперед.

Не одна вона. Є у неї товаришки—бадьорі й сміливі, колишньою товариською працею, спільними завданнями між собою зв'язані. Не падають духом. На досвіді минулого передбачають прийдешнє. Роздімають палючий полумінь в серцях.

— Каторга? Не ми перші, не ми й останні. Але прийде день і впадуть великі мури поневолення людського, і вийдуть на волю всі в'язні, і буде суд, останній суд гнобителям!

Слухає Ніна й далекою усмішкою осміхається.

— Не вірите, чорнобрівочко?

— Ні, вірю.

— Ой, не вірите!..

І обнімає її за тонкі дівочі рамена рукою товариською старша соузиця й тисне до серця.

А у Ніни сльози до горла підкочуються.

— Ой дитина - ж ви ще, дитина! Сидіти - б вам під крилечком у матінки. Але дарма, не загинемо!..

Стугонять колеса, а потяг лине все далі й далі.

XLVI

Горить у лихтарі свічка й хитає золотим прапорцем. І нагадує він далекі й інші вогні. Згадує Ніна літо й палкі, прозорі ночі, коли тривожно переморгувалися за горами далекі блискавиці й неначе віщували якусь незнану небезпеку.

Так. Моргали блискавиці. І з її руки одна зірвалася. Але дощ, дощ, що його так прагне вітрами й сонцем виснажена земля, чи піде він? Чи нап'ються рідні степи живої води? Чи проростуть з крові і сліз, з руїн, димами закурених, квітки нового життя?

Дивилася на золотий прапорець і думала.

Микола, Юрко, Стефан — де вони тепер, що з ними? А мати?

Уявлявся з обрубаною лапою пес Богаєвського. Виринали із тьми цупкі, мов дріт, вуси Шрама і момент, коли, мов манекен, він підломився і впав на землю. І мріялося, що ось зараз за садом і раз і вдруге хтось далекий погрозовито блиснув і притаївся. Жде чогось.

Хилитався золотий прапорець, а потяг линув усе вперед і вперед, у тайгу й степ, у мряку й ніч.

М. ЙОГАНСЕН

* * *

Ось іду по рейці і хитаюсь
Чи дійду до віку, чи впаду .
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Скільки днів любилося з ночами
Й розтавало вранці у вікні,
Скільки птиць летіло над полями
Й не верталось до мене уві сні.

Я не знав спокою і не знаю
Скільки літ іще мені іти
Сонце встало в синьому Китаї
Й не впаде, не збочить на пути.

Але й сонце гасне і зникає
У ночі що - дня, що - дня новій
Я - ж іду. Мені немає краю
Й нема краю рейці сталевій.

ДМ. ГОРДІЄНКО

СТОЮ БІЛЯ ВОРІТ

Минуле десь лишилося позаду,
Я вже стою біля воріт комун,
На груди сонце з неба мені пада
Та з поля хтось приносить давнину.

Йому я хочу впасти на долоні
І пити пахощі розораних степів
Цвіт голубий передосінній льону,
І сизу млу і шелест колосків...

А потім йти до брам з бетону й криці
І слухати заводські гами,
Дзвін об ковадла молотків - перепелиць.
Й відчути силу електричних кранів...

Я хочу йти до невідомих літ, —
Шляхи до них яругами послались, —
Багато буде замкнених воріт,
Та в серці ані смутку ні печалі...

Та в серці ані смутку ні жури
І тільки труд віків прийдешніх...
Вже одшуміли десь над ставом явори,
І в грудях вугілля вагіттям креше...

Минуле десь лишилося позаду.
Я вже стою біля воріт комун,
На груди сонце з неба мені пада
Та з поля хтось приносить давнину...

О. МІЗЕРНИЦЬКИЙ

ГАНУСЯ

(з альбому минулого)

Що сталося?

Чому такий смуток і жаль оповив душу? Чому її доля, як привид стоїть перед очима, тривожний, нетерплячий?

Немає образи, немає гніву, а самий жаль...

І по кому той жаль? По ній, моїй незнаній дівчині, що раптом виринала з п'ятьми минулого і зникла невідомо куди? Чи по сотнях, тисячах таких же, як вона, що невідомо де тепер блукають, ховаються від сонячного сьогодні в темне вчора?

Я втомився... Я страшенно втомився.

Мій одяг ще вогкий від примусового купання, ще тримтять на-тягнені, як струни, нерви від мінливих вражень цієї ночі. Вона, що воскресила давно поховані спогади, вона, що з'єднала минуле з дійсним і нагло увірвала його.

Як воно сталося?

Пригадую:

1

Я в великому місті Наддністрянської України. Веселий, балакучий, завжди готовий на всякі вигадки. Усі близькі й далекі товариші знають гарного друзяку Сашку Кравчука і його коня Джигита.

Різдво. За п'ятдесят верстов від нас у високих Карпатах лунають гармати. А в дитячому будинку справляють ялинку. Запрошено почесних гостей. Я в „світі“ нашого „генерала“. „Генерал“ — це так для почоту. Правда, він носить шашку, погони „без просвет“, захитну гімнастюрку, але по-суті це цілком цивільна людина. Не лише навіть по-суті: червоний хрестик на його кокарді теж свідчить, що це більше генерал не військових, але милосердних справ.

Ми підіймаємося по широких сходах.

Колись в цьому будинку жили панські магнати, тепер діти тих, хто загинув на війні.

Ганок освітлено електричною лампочкою.

Білі метелики падають з неба.

Раптом крики, наче вбивають кого.

Високий жіночий, що пронизав повітря й урвався. І другий ґрубий — це мого вістового Баби́ча. Біжу на двір. Джигит видерся з рук Баби́ча й почав свою улюблену гру. Стає дибки, брикається й кидається на всіх, хто попадає йому на очі. Я знаю, в душі він не має ніякої злости до тієї жіночої фігурки, що хоче втекти від нього. Але й Баби́ч гаразд знає, що Джигитові жарти не завжди кінчаються доб-

ром. Тому то він кричить, махає руками й з усіх сил намагається запобігти лихові.

Не без труднощів я втихомирюю Джигита й звільняю з закутку дівочу постать, що, здається, зрослася з парканом.

Удвох ми йдемо по сходах. Незнайомка висока, струнка; на ній біла свитина, з-під якої кокетливо виглядає голуба керсетка, тяжка низка намиста, голову пов'язано жовто-гарячою з чорним хусткою.

Червоні сап'янці з срібними підківками на момент не так упевнено стукотять, як раніше. Мені здається, що моїй незнайомці недобре.

— Вам недобре, ви настрахалися?

Вона глибоко вдихає повітря.

— Це Джигит? Довгою пучкою вона показує в долину, звідки Бабич лагідно, сварливим, голосом вичитує Джигитові за його провини.

— А як ви його знаєте?

Незнайомка зводить на мене очі.

Сірі сутінки різдвяного вечора, сніг метеликами, світло електрики й чарівне сяйво очей.

— Коли це Джигит, то я й вас знаю...

— Цікаво... Хто-ж я?

Незнайомка один момент вагається, потім раптом:

— Та не хто-ж, як... Сашка...

Як дзвіночок, найніжніший дзвіночок, її регіт. Стукотять дрібенько по сходах червоні сап'янці, чую стукіт срібних підків по ганочку, деś гупають дверима... Незнайомка зникла.

Через півгодини я зустрічаю її біля ялинки. Неприступна, сувора, як черниця, не дивлячись на святочне убрання й яскраві фарби стрічок.

Даремно силкуюся заглянути їй у очі. Довгі, чорні вії весь час напівспущені, чорна тінь лягає від них на щоки.

Вона керовниця дитячого будинку, Ганна Михайлівна Галка.

Кільки часу ми не зустрічаємося.

Потім випадково. Я улаштовую в себе вечірку. Найближчі товариші й товаришки. Мусить бути й Леся. Та сама Леся, що при зустрічі з моїм другом Шурочкою, загальним улюбленцем, так любить говорити йому різні ущипливості. Від них Шурочка червоніє, але мабуть вони не чинять йому великої прикраси. Принаймні він не тікає від них, зовсім навпаки. Там, де дзвенить тоненький ущипливий Лесін голосок, завжди можна знайти й Шурочку.

Леся говорить:

— Я до вас сьогодні з товаришкою прийду. Можна?

— З якою?

— Це секрет. Не догадуєтесь — не скажу. Коли не можна — не треба. Тільки тоді й на мене не ждіть.

Конечне інтереси друга встали передо мною. Як би Шурочка зміг обійтися без Лесіних ущипливостей? Тільки в ім'я дружби я згодився на Лесіну пропозицію. Тільки через симпатії до друга я побачив у себе Ганну Михайлівну. Але від того таки вечора вона дозволила мені називати себе Ганусею.

В той вечір я подарував їй свого найкращого чингала. Спершу Гануса одмовлялася від подарунку: погана прикмета, посваритися можна, а вона цього не хоче. Але я знав одворот проти цього: треба

тільки вколоти. Я й уколів, краще мовити, легенько вдарив чингалом Ганусину руку. Удар вийшов незграбний, дуже незграбний, але я відразу не помітив цього. Коли я одвернувся від Ганусі, в кімнаті зчинився якийсь рух. Гануся стояла біля стінки й по її обличчю я помітив, що їй погано. Страшна думка блискавкою освітила мозок. Я згадав, що колись я отруїв один з своїх чингалів. Чи не цей саме? Білий рукавчик Ганусиної кохточки пофарбувався тоненьким червоним струмочком. Удар бо був дуже незграбний, була поранена якась жилка.

Личко Ганусі стало біле, мов крейда.

Може це вже отрута почала свій страшний вплив, може Гануся вже помирає?

Проте, все обійшлося гаразд. Гануся хутко прийшла до себе; вона просто злякалася крови.

Гостей ми развозили з Шурочкою в санітарнім автомобілі. Останніми везли Леся й Ганусю. Леся сиділа біля Шурочки, що правив машиною, мабуть, щоб краще йому дошкулити, а ми з Ганусею сиділи в будці... щоб не заважати їм.

Я оповідав про те, як настрахався, коли побачив кров, а вона слухала й сміялася.

Ми випили чимало вина. Мабуть від того так солодко стукотіло серце, мабуть від того так хотілося близько, близько нахилитися до Ганусі й щось прошепотіти їй. Та мабуть і Гануся відчувала мій настрій.

Радісно-переможньо дзвенів дзвіночок її сміху, коли я пояснював їй причину свого страху.

— Чого ж ви більше злякалися: чи того, що вбили людину, чи того, що цієї людиною була я?

Я з'ясував.

— Правда? — І знову дзвіночок, переможний, радісний, тріумфальний...

Через два тижні божевільна й лагідна Бронка, якої кохання я так жагуче нещодавно домагався, сказала мені, що вона отруїться. Мені не було шкода Бронки, бо всі мої думки були біля Ганусі. А коли розлилися річки й зацвіли яблуні, Гануся дістала нове призначення — одкривати новий будинок за 50 верстов від нашого міста.

Як же вона весело сміялася напередодні від'їзду, коли ми зібралися її провозити. Пили вино, промовляли... Непомітно від других я сказав їй, що буду тужити... А вона сміялася. Насмішкувато, як завжди, коли я давав їй зрозуміти, що вона дорога мені.

Днів через п'ять у суботу я читав записку:

„Іду на Україну в неділю. Коли хочете на останку побачитися — приїздіть. Р. S. Але — де вам?!“.

Задача не з легких. Потяг вже пішов. Поїхати завтра? Можу вже не встигнути. Справді — де вже мені?!

Але-ж у мене є мій Джигит.

Розважаю на обіді „генерала“ розмовою й поглядаю на годинника. Рівно о 6-й Бабич мусить підвести до чорного ходу Джигита.

Не знає втоми мій вірний друг. Дряпається, мов кішка на кручі, плигає через рівчаки і о 10-й годині приносить мене до Ганусиної хати.

Весь берег Дністра потопає в квітах яблуні. Другий берег — гора, вкрита лісом. На крутім яру, під самими, хмарами, при місячному світлі біліють мури покинутого монастиря. Півміста — руїни. Наші гарматчики з людських осель зробили купу каміння.

Здавалося, привиди блукали по мертвому місті. Та нам з Ганусею не було до них діла. Ми слухали соловейків. Вони своїми співами наповнювали вкриті квітами садки зруйнованого міста, їхні пісні доносились з крутої гори, заливали солодким стогоном повітря, що тримало від пахощів квіток.

Ми дихали цим повітрям, пили його з зачарованої весняної ночі. Ми не розмовляли...

А другого дня Гануся не поїхала на Україну. Не поїхала й третього і п'ятого.

Бідному Джигитові довелося попрацювати. Через день, два він рівно о 6-й вже чекав біля чорного ходу нашої їдальні. А другого дня о 10-й рано ми поверталися додому.

— Ти любиш Бронку? — спитала одного разу Гануся.

— Ні.

— А любив?

— Ні.

— А хіба так гарно?

Я промовчав.

— І я так буду робити. — Помовчала.

— Ти кажеш, все можеш для мене зробити?

— Все.

— Подаруй мені твого бравнінга.

Я мовчки одстібнув кобуру, вийняв бравнінга й подав його Ганусі.

— Навіщо тобі?

Гануся замислилася. Дивним став вираз її личка.

— Може й я стану робити, як ти. А коли вийде погано, уб'ю, або тебе — мого навчителя, або себе — негідну ученицю. Він не хибив в твоїй руці, хай не схибть і в моїй.

— Ганусю, навіщо такі думки?

— Ти казав Бронці, що любиш її?

— Ні.

— А ївзі?

— Ні.

— А тим другим?

— Теж ні.

— Чому?

— Бо я таки не любив їх.

Знову помовчала.

— А мені, чому не казав, що любиш?

— Я казав, яка ти мені дорога.

— Адже-ж таке ти мабуть і тим всім казав?

Я помовчав.

— Ти скоро їдеш на Україну?

Так, я мусів незабаром їхати. Мене викликали мої старі товариші. Але Ганусі я ще про це не говорив.

— А ти звідки знаєш?

Задзвенів дзвіночок... Але не радісно й не переможньо-на-смішковано, як колись.

— Мені травиця сказала. Я ворожила, травицю питала. Скажи: скоро?

— Скоро...

Гануся зірвала кілька стеблинок і почала ворожити. Захотілося видерти з рук. Неначе страшно чогось стало.

— Не заважай! — Дивлюся на любе личко й не розберу: жартує вона, чи й справді вірить, що їй травиця скаже.

Потім зіскочила й розсміялася.

— Ось і довідалася...

— Що саме?

— Не скажу.

Підбігла до Джигита. Він протяг свої нервові оксамитові уста, чекаючи на грудочку цукру. Він вже звик до Ганусі. А вона охопила його шию і кілька разів міцно поцілувала в очі й голову.

— А тебе ні. Ти нехороший. Можеш собі їхати.

Таки й справді було вже час рушати.

Гануся зривається з місця. Кілька стрибків і сховалася за дверима свого будинку.

Трохи почекав, потім постукав.

— Ганусю, я їду.

— Ідь.

— Ганусю, я хочу попрощати тебе.

— А я не хочу.

Ще почекав.

— Ганусю, я їду...

— Не задержую...

Мені це надокучило. Я-ж міг спізнитися. Та й почував себе ображеним. Скочив в сідло. Джигит рвонув, легко перестрибнув через невисокий тин і одразу взяв доброю риссю.

Раптом:

— Сашка!

Спинив коня, оглядаюся. Із відчиненого вікна сміється Ганусине личко.

— Прощай, Сашка!

Дзвенить дзвіночок, віконце грюкає, Гануся зникає.

Не довелося цього дня відпочити Джигитові. Якийсь чудний неспокій опанував мене. Ледве я дочекався кінця обіду. Яким гидким здавався мені наш „генерал“, якими фальшивими розмови!

Цієї ночі не співали соловейки. Десь далеко бушувала громовиця. Блискавки без грому освітлювали землю. Вікна Ганусиної кімнати не світилися.

Цю ніч ми з Джигитом спали під укритим хмарами небом.

Бо неласкаво зустріла нас Ганусина хазяйка. Тася поїхала на вокзал, забравши всі свої речі.

Куди саме, я так і не міг дізнатися від старої відьми.

А через три дні мусів їхати і я.

На вулицях червоні прапори. Юрби салдатів. Говорять про те, що час кінчати війну, про українізацію військових частин.

Починалося нове життя, вчувалося, що події хутко розгортаються. Там, дома, згадали мене мої товариші і викликали для роботи, для боротьби. Рій думок роздирав мозок, кров кипіла в жилах, птицею хотілося летіти, а разом з тим було чомусь тоскно, сумно, неначе тут я кидав щось дуже дороге... Що саме? Я не хотів про це думати... Але люта туга залізними зубами вхопила за серце і гризла його...

У мене є старий друг — Казя.

Напередодні від'їзду приходить до мене рано.

— Ти завтра їдеш?

— Так.

Казя очевидно хоче про щось поговорити, але не наважується.

Ми йдемо гуляти за місто, у великий, старий парк на горі.

В долині вулицями проходять військові частини, рухається обоз.

Під деревами, то тут, то там лежать брудні, вкриті порохом поштаті салдатів. Це ті, хто голосують ногами за припинення бойні — дезертири. Десь далеко гуркотять гармати.

Я починаю говорити про війну, про нові перспективи, що одкриваються в зв'язку з революцією. Казя, проти звичаю, слухає неухважно. Та й у мене немає мого-звичайного запалу.

— Ти радий, що їдеш?

— Звичайно, я радий. Радий, що буду працювати, як я хочу.

Моя відповідь чомусь не задовольняє Казю:

— Ну, а не шкода де з ким розлучатися?

Її добрі очі допитливо дивляться на мене.

— Подумай: разом жили, працювали. Було чимало товаришів, друзів. І ось їдеш, може назавжди. Невже нікого не шкода тут кинути з тих... хто тобі дорогий, чи кому, може, ти дорогий?

Навіщо Казя про це говорити? Мені чомусь ніяково.

— Розуміється, шкода, — нерішуче відповідаю я... і чую, як без краю шкода її, моєї дівчини з очима чарівної казки. Ще болючішою стає туга. Я-ж навіть не знаю, де вона. Навіщо вона сховалася?

І я відповідаю Казі:

— Всіх вас мені нелегко буде залишити тут, але, любя Казю... ми будемо листуватися.

— Ну, а кого тобі більш за всіх буде шкода?

Злість раптом охоплює. Я вже починаю розуміти, до чого все це ведеться.

Упевнений, занадто упевнений мій голос, коли я відповідаю:

— Найтяжче мені буде розлучитися з Джигитом.

Тон мого голосу робить вражіння. Казя вірить йому, вона розчарована.

— Ну... а Бронка?

Розуміється, я чекав на це запитання. Адже-ж Казя і Бронка найближчі подруги.

Вперше Казя починає зі мною розмову на цю дражливу тему. Вона давно вже, як старий мій й Брончин друг, збиралася зо мною

про це говорити та нагоди не було. А тепер вона вважає це за свій обов'язок. Мій від'їзд — удар для Бронки, особливо такий...

— Який?

— Ти сказав Бронці, що до неї більш не вернешся?

— Вона це знає.

Казя мнеться, вагається. Після довгої павзи нарешті одважується:

— Ти мусиш це зробити: одружися з Бронкою.

Починаю реготати. Казя здивовано дивиться на мене. В її очах сум і образа. Образа за Бронку.

Її погляд соромить мене. Мені соромно свого злісного вибуху. Але хіба це не смішно? Казя, як тінь старої графині з Пікової дами: — „Одружися з Лізою, врятуй її“.

— Але-ж у тебе був роман з Бронкою,— наївно переконує мене Казя... — я-ж знаю...

Ця свята наївність знову іритує мене.

— Не можу-ж я одружитися зі всіма, з ким у мене був роман,— грубо-цинічно відповідаю я.

Несміливо Казя погоджується зо мною. Вона розуміє, що не можна одразу... з усіма. Але вона добре знає, що Бронка дійсно, по-хорошому любить мене, тоді як ті... інші...

Ті інші. Хіба мені ходить про них? Немає мені до них діла. Краще, я хотів би, щоб не було до них всіх ніякогісінького діла. Навіть не до всіх, лише до одної. Проте, Казі знати про це не треба. Та й ніхто хай не знає жодна жива душа... Я рішуче, цілком рішуче заявляю, що мені немає ніякогісінького діла до того, любить мене хто, чи не любить. Зрештою я добре знаю, що коли мене справді хто й любить, то це тільки мій Джигит. Мені гірко од цієї думки, але це так. Та й я сам тільки його й люблю. Але тому, що люблю його, я його застрелю, щоб ніхто не знущався над доброю твариною.

Казя трохи приголомшена вибухом пристрасти, з якою я проголошую свою тираду. Казя лікарка — хірург. Що-дня вона перев'язує поранених і все ще не звикла до крові, до вбивства. Сама думка про вбивство їй противна, гидка, бодай справа йшла про вбивство коня. Тим більше, про вбивство такого коня, як мій Джигит. Вона не зовсім не вірить в твердість мого наміру застрелити Джигита й трохи непокоїться за його долю... Їй шкода мого четвероногого друга. Усі на нього задивляються, такий гарний кінь. Навіть сама вона, що взагалі не відчуває великої симпатії до тварин.

— Знаєш, я навіть була вчора в гостях у Джигита.

Я дивуюся. Адже-ж я наказав нікого не пускати на стайню. Чому Бабич нічого не сказав про це?

Казя трохи змішалася. Вона зайшла просто так... погодувати цукром Чудачка, на якому колись вчилася їздити верхи.

— І крім того, ми прохали, щоб тобі про це не говорили.

— Хто „ми“?

Казя мовчить.

Ясно й без слів хто... Напевне це Казя і Бронка. Кому ще прийде до голови дика романтична фантазія ходити в гості до коня, а потім робити з цього таємницю.

Я роздратований проти Бронки.

— Це не Бронка, — тихенько відповідає Казя.

— Хто-ж є ще на світі другий, такий... розумний, — іронічно запитую я.

Але Казя не хоче відповідати.

— Значить якийсь покупець... — Чую, як злість підіймається в серці. Поведінка Казі здається мені зрадою. Прочули, що їду, що мабуть не візьму Джигита, ну і кружляють, як круки над трупом. А Казя їм допомагає. Та даремне. Коли я не можу взяти з собою Джигита, то й тут не залишу. Щоб хто другий сідав на шляхетну тварину? Та хіба хто другий зугарен на нього сісти, хіба хто зможе так його доглядати, як я доглядав? Застрелю... слово чести застрелю...

Я не дуже вірю в конечну потребу застрелити Джигита, але вони доведуть мене до того. Мабуть Казя інстинктивно відчуває мій настрій.

Вона силкується мене заспокоїти.

— Запевняю, що це був не покупець...

— Та хіба ти можеш бути певна цього? Адже-ж тебе могли ввести в блуд.

— Можу, бо знаю цю людину. Це була... одна моя знайома.

У Казі бажання трошки поінтригувати мене. Але вона, добра душа, не вміє одмовляти, коли її попросити. Після невеликого опору вона оповідає.

Вчора до неї заїхала одна співробітниця. Казя трохи здивувалася цій візиті, бо зустрічалася з нею тільки разів зо два. Але та розповіла їй, що вона проїздить на нову посаду через наше місто й рішила одвідати Казю, з якою збиралася вже давно ближче познайомитися. Вона призналася, що Казя з першого разу дуже їй сподобалася. Крім того, вона ніби-то багато чула за Казю. Та й на Казю вона справила надзвичайно гарне вражіння. Вони довгенько таки собі балакали. Гостя хотіла дочекатися Бронки. Говорили про спільних знайомих — про Шурочку, про мене, про Джигита. Потім вона упросила Казю піти з нею подивитися на стайню. І дивно — вона зовсім не боїться Джигита й Джигит підпускає її до себе.

— Я так зачарована нею, що ми зразу подружилися. Вона навіть обіцяла незабаром знов одвідати мене, коли буде в місті.

Я почув, як мою тугу наче вітром розвіяло. Кого міг підпустити до себе Джигит? З усіх жінок я знав лише одну.

— Значить... Гануся... Ганна Михайлівна не поїхала на Україну?

— Заспокойся, вона тут, поблизу... — сумно осміхнулася мені Казя. Мабуть в цей момент вона зрозуміла, що розмова про Бронку була не до речі.

А мені вже не здавалося потрібним застрелити Джигита. Один з конюхів — Шило йшов додому. Я дав йому грамоту й гроші й він обіцяв доставити Джигита мені додому.

Вечір я проводив у Казі й Бронки. Ми багато сміялися й жартували. Бронка сказала, що вона збирається закохатися в льотчика. Я побажав їй успіху.

А прощаючись з Казею, я дав їй листа з проханням передати, вона знає кому.

В листі було написано:

„Ви зникли від мене і мені стало тяжко. Мені хочеться так голосно про це кричати, щоб ви крик цей почули за високими горами, що ховають вас від мене. Я їду од вас, хоча завжди хотів би бути з вами. Прощайте. А може, коли мій голос хоч щось зворушить в ваших спогадах, тільки до побачення. Чому я не казав, що люблю вас? Верніться — ви почувете“.

2.

Я у себе на батьківщині.

Тут я колись блукав по селах з пачками прокламацій, з хати в хату, від одного селянина до другого. Кожен кущик і гайок — мій старий друг. В кожному селі є старі товариші, з якими ми колись разом мріяли про боротьбу, про нове життя.

І ось сталося. В кожному селі рух.

— Господа громадяне, — виступає з промовою якийсь обдріпаний громадянин. А селяни слухають, тяжко перетравлюючи суть подій, жагуче ловлять кожне слово.

І скільки треба з'ясовувати, організовувати.

Усі питають допомоги, поради: про оренду млина, про те, як викинути попа з села, як розправитися з поміщиком, що робити з старим урядником, приставом.

А поміщики наспіх переодягаються в нову шкуру, підшукують нові слова, нові гасла, щоб на підставі примарної волі в умовах ніби-то нового життя, залишити за собою старе право жити з чужої праці.

Чорна сотня підводить голову. Єврейське населення то з одного, то з другого містечка присилає гонців з тривожними вістями, що готується погром. Ліси переповнено грабіжниками.

І скрізь треба встигнути. Там на мітинг, там на збори, а там з гвинтівкою в руках на допомогу єврейському населенню, що переживає години звірячого жаху, чекаючи на погром.

Хутко-хутко день змінюється днем.

Біжать вони, мов прудка вода.

Як давно цвіли яблуні... Вже не співають солов'ї, відкувала й зозуля. Ниви вкрилися струнками лавами кіп свіжого хліба. Наче шерехи салдатів стоять вони. Ночі стали довші. Менше світить сонце. Більше місця в серці для турботи.

Я вже не той Сашка, веселий, безжурний, якого колись знали товариші. Почуваю, як з вірою дивляться на мене багато пар людських очей. Не можна ошукати цієї віри. Треба працювати, багато працювати.

І я працюю разом з товаришами.

Ми не відчуваємо втоми, не думаємо про своє, про особисте.

І ось одного разу...

Я повернувся з далекої подорожі по селах.

Поки я обмивав дорожній порошок, мені подали листа.

Читаю: „Спинилася в Римі. Гануся“.

Я одразу забув про все: про багато пар очей, що з вірою дивляться на мене, про товаришів. У пам'яті воскресли весняні ночі на березі Дністра, пахощі яблунь і співи солов'я.

— Ганусю! — З одним цим словом прокинулася вся журба моя, яку я гнав від себе, мов лютішого ворога, і яка все-ж невідомо гнітила мене.

Знов чую радісний, насмішкувато-тріумфальний дзвіночок.

— Любиш? Скажи ще раз... багато, багато разів скажи, що любиш...

І я говорив...

Як мить, промайнула ніч...

А ранком ми сиділи у високій траві на березі річки й слухали, як гудуть бджоли. Нескошеною лишилася смуга трави. Не вернувся хазяїн з далеких ланів Галичини. На цій смузі доцвітали останні польові квітки. Здавалося, всі бджоли з околиць позліталися сюди й тепер наповнювали повітря дзвоном своїх крил.

Сплела Гануса віночка, на голову наділа, чорні коси сповзли на груди, затулила чорні очі — чарівні казки — й тихенько заснула.

Гудуть бджоли. Дивлюсь на Ганусю...

Ось вона, моя дівчина люба. Вередлива, незрозуміло-незнана, нерозглядана... Що вона? Хто вона? Чому вона така дорога мені? І ніколи я не почував Ганусі такою хорошою, любовою, ніколи не відчував, що глибоко вросла вона мені в душу, як того ранку, коли вона — уквітчана — спала в високій траві, а навкруги гули бджоли.

— Любий... іди... Тобі треба на працю.

— А ти?

Дзвенить безжурно срібний дзвіночок.

— Я з травицею говоритиму. Іди... на тебе ждуть... Люди ждуть. Не можна.

Увечері ми знову вкупі.

Ліс. Вгорі зірки, а на землі під кожним кущиком світлячки. Гануса убрала ними свої коси. Вона сьогодні смутна й задумлива.

— Стомився? — Її пучки перебирають моє волосся. Моя голова в неї на колінах.

— Я тобі пісню заспіваю, ти одпочинеш.

Який чудовий Ганусин голос. І пісні... Стародавні козацькі думи оповідають про славних лицарів, про героїчну боротьбу пригніченого люду. Слухаєш їх, а в серці щось росте, одвага прокидається, любов до минулого, до боротьби. І хочеться слави, кривавої слави, здобутої в боротьбі за волю...

Слухає Ганусиних пісень густий ліс... Зажурився старий, гілля опустив. І річка, мов зачарована блиском своїм, неначе відбиває тіні давно минулого.

А Гануса починає говорити.

Про любов до вітчизни, до України.

— Невже Україна буде вільною? А, Сашка? Буде?

— Буде, Ганусю.

— Ти любиш Україну?

— Люблю, Ганусю. Люблю наш замучений нарід, хочу, щоб став він вільний від панської неволі.

Гануся насуплюється. Вона не задоволена такою відповіддю. Треба спершу добути волю для України, зробити її самостійною. І вже потім... бо в своїй хаті своя правда, своя воля, своя й сила.

Загоряється суперечка. Гануся гарячиться, доводить правдивість своїх думок. Потім раптом замовкла.

Осипалися світлячки з кіс. І вся вона наче потьмаріла. Неначе тінь лягла між нами.

— Ганусю, тобі не холодно?

— Нічого.

Рука її холодна. Притягнув її до себе, загортаю в бурку й прихиляємося до стовбура старого дуба.

— Об чім думаєш?

— Залиш мене... — в голосі Ганусі сльози.

Не пускаю руки Ганусі зі своєї.

Тиха й тепла ніч... Я думаю: хто вона, ця дівчина? Які чари ховає в собі, в своїх піснях? Які сили панують над нею?

— Гандзя... Хто промовив це слово?

Розмикаю вії. Все така-ж спокійна ніч. Меркнуть зорі. Волосо-жар, як ракета, повиснув у повітрі... Тихі води річки відбивають його сяйво.

Так, Гандзя, Гандзя — Україна. Знов заплющую очі. Ввижається, що Гануся стає Гандзею, а Гандзя Ганусею. Вона грозить, називає зрадником, ренегатом. Потім кличе на боротьбу за Україну... Потім чую пісню... Я вже не сплю, хоч очі мої ще заплющені. А пісня, що я почув у сні, вже наяву продовжується:

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ.
Бодай тебе, любий, бог скарав,
Як ти мене любив, та не взяв.

Гануся в сяйві першого проміння сонця стоїть передо мною й зачісує коси.

Радісно сміється, коли наші очі зустрілися.

Високо в небі в'ється шуліка. Спускається нижче, і раптом камінюкою падає в осоку. Чути писк, лопотять крила. Вилітає хижак на крутий берег зі здобиччю в залізних пазурах своїх. Сідає і вже готовий роздерти живу тварину, що б'ється з останніх сил.

Личко Ганусі загоряється.

— Влучиш? — і її прудкі пучки одстібують кобуру.

З-за куща так зручно цілитися.

Сухий згук револьверного пострілу й шуліка безпорадно б'ється на землі, лопочучи крильми. Ми підбігаємо до нього.

Напівжива водяна криса поволі повзе до води. Шуліка лежить на спині. Його пазурі готові до боротьби. Очі з ненавистю дивляться на нас. Завзято борониться він. Після шаленого опору, мені щастить вхопити його.

Несподівано Гануся підводить дрючка й кидається навздогін крисі.

— Через тебе, через тебе... У... гадино...

Вона б'є з усієї сили по нещасній тварині й з огидливістю відкидає дрючка.

Потім з невимовним жалем:

— За - для мерзеної миші... Навіщо ти убив його?

Я здивовано дивлюся на Ганусю. Хіба - ж не вона сама просила?..

— Ти - ж знав, що влучиш... І тобі не шкода? Такого красуня, такого завзятого, гордого... Подивися на його очі. Це - ж наш, степовий, той, що козацькі очі випиває. А тепер він вмирає. Ти його убив, щоб врятувати якусь мишу.

Гануся бере в мене з рук шуліку. Куля перебила йому крило і пройшла крізь тулуб.

— А може він буде ще живий? — В Ганусиних очах засвічується надія.

— Я тебе вихожу, мій любий, мій козаче.

Вона засипає птаха поцілунками, говорить до нього ніжні слова. Майже бігом ми прямуємо до міста. Гануся підводить на ноги всю службу готелю. Їй треба марлі, бинтів, вона посилає до аптеки то за козячим салом, то за йодом.

З картонки вона будує кубло для пораненого бранця. На мене вона не звертає уваги. Нарешті, все готово. Шуліка в кублі. З марлі Гануся спорудила щось подібне до полога, „щоб мухи не кусали, та щоб не втік“.

— Ну, а тепер іди, — і Гануся прощається і мляво підставляє уста для поцілунку.

Мені не хочеться йти.

— Іди, Сашка, іди. Тебе чекає твоя праця. Тобі - ж треба... рятувати миші.

Гірка іронія в її словах...

Я йду.

Знову вечір. Дощ надворі. Але в Ганусі в хаті тепло й затишно. Тоса, як справдешня хазяйка, частує мене, припрошує.

— Їж, Сашка, їж... подивися, який ти став.

— Який, Ганусю?

Гануся сміється.

— Як шкелет...

— Мабуть тому, що мишами годуюся...

Гануся уважно дивиться на мене.

— Поперше, я казала, що ти рятуєш миші, а не годуєшся ними, а подруге... не треба, любий, про це згадувати.

Яка хороша й лагідна сьогодні Гануся.

— Не сердься на свою Ганусю... Ти не знаєш, як мені часом буває важко.

— Чому, Ганусю?

— Не знаю. Все не таке. Думаєш, так воно мусить бути, а воно инакше. Думаєш — тут правда, а придивишся — немає її. Усе не таке... І ти... не такий.

— Який же? І я не справдешний?

— Ні, не те.

Гануся починає оповідати. Сашка... Чи любила вона Сашку, того, що колись там був над Дністром? Може трошки й любила,

але... Вона думала, що Сашка просто так собі гарний хлопець, веселий друзьяка, що для неї здатний по сто верстов проскакати. А тут Сашку знають з другого боку. Сашку шанують, Сашці вірять. Сашка, очевидно, другий, не той, якого вона знала.

— Поганий?

Міцно тулить Гануся до себе мою голову.

— Хороший і... любий. По-хорошому любий. Тепер любий.

Тепер Ганусі тяжко було-б покинути мене, не так, як колись.

— І мені так страшно.

— Чого, Ганусю?

— Своїх дурощів, мабуть.

Голосно сміється й потім тихенько наспівує, скося поглядаючи на мене:

Зеленая рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ...

Одноманітно деренчить дощик у вікно. В кутках і за рослинами рухаються тіні, на підлозі величезним комом лежить труп шуліки. Моторошно стає від близькості цього мерця, та Гануся не хоче його викинути.

Сьогодні я слухаю. Говорить Гануся. Вона будує плани майбутнього. Через місяць відбудеться наш з'їзд. Тоді ми зустрінемося. Я знайду її в її сестри. І вже ми більше ніколи не розлучатимемося.

Як хороше слухати Ганусини речі й думати про майбутнє! Про близьке майбутнє. І я слухав.

Похмурий ранок, Гануся умощується в бричку їхати на станцію. З кардонки виглядає пір'я шуліки. Гануся трохи сумна й задумлива.

— Колись казала прощай, вийшло до побачення. Тепер кажу до побачення. А що вийде? Не знаєш, Сашка?

— До побачення і вийде, бо живий буду — знайду.

Коні рушають.

— Пам'ятай же, що сказав: живий будеш — знайдеш...

Стукотять колеса по брукованій вулиці, увозять від мене Ганусю. Кілька хвилин і бричка ховається за ріжком.

І раптом неподолане бажання ще раз побачити Ганусю охоплює мене.

Навпростець городами біжу на край нашого невеличкого міста. Ось і шлях.

Видно й поштову бричку. Ховаюся за кущем, що стоїть край дороги. Бричка наближається. Вже видно й обличчя Ганусі. Голосний регіт... Невже Гануся вздріла мене? Ні, вона обертається назад у напрямі міста й з чудними інтонаціями виклику співає:

Зеленая рута, жовтий цвіт...
Не піду за тебе, піду в світ...

Бричка рівняється зі мною, проїздить мимо, все далі й далі. Ось хмарка куряви заховала її, ось вона зникла.

І тільки, немов прощальне привітання, з поривом вітру долітає до мене уривок пісні:

Не піду за тебе, піду в світ...

А я стою й довго дивлюся вслід.

Думаю:

— Прощай, чи до побачення?

3.

Надворі вже осінь. Листя жовкне. Холодні стали ночі, темні. По дорогах і шляхах валками тягнуться сірі постаті, з сірими обличчями, з гвинтівками в руках. Фронтовики повертають додому. Червоні заграви пожеж спалахують то тут, то там. Палають панські садиби, руйнуються хигацькі кубла, гуде, як розтривожений вулик, селянство.

Новими словами говорять люди „селянська спілка“, „універсал“, „центрально рада“, „більшовики“, „полуботківці“.

З'явилися золотом гаптовані жупани, червоні шлики на шапках з золотими китицями, оселедці на головах.

— Ми тепер усі козаки,— роз'яснює полуботковець на мітингу,— вроді, як донські, урупські, кубанські й инш. козаки. Українців трицять мільйонів, єсть і в Америці. А наші діди були справжні запорожці—українці й за волю воювали, щоб Україна була вільна. І ми за Україну, за землю, волю й за козаків. Хай живе козацтво... Хай живе Україна.

Слухають старі, обпершись на довгий ціпок і втопивши очі в землю. Про що думають? Про землю, про волю, про панське ярмо, чи про колишню козацьку славу?

Сивий бандурист сидить під деревом і співає стародавніх козацьких дум. Дівчата й молодіці обступили, підперли руками щокі, похнюпилися. У хлопців очі палають. До пояса, де в кожного козака пані-матці шаблюці висіти подобає, руки тягнуться. Відчули неволю. Прокинулася туга по волі. Світлого, гарного життя заманулося. Як найскорше хочеться скинути рабське ярмо. Тільки як? Якою зброєю? Чи через селянські спілки, чи через Центральну Раду, чи через козацьке військо, чи якимсь иншим шляхом іти до нового життя?

Пригадують незагоєні образи, недавню кривду. Гнів запалюється. За образу образою заплатити хочеться, росте ненависть до панів, до всього панського.

— Не треба панів, не треба нічого панського,— кричать в однім місці.

— Не треба й мови панської. Є у нас своя мужицька — українська,— лунає в другім.

— Наші діди українці за волю билися. Пани їх приборкали, волю та землю в них забрали. Та ми її здобудемо...

Гуде трудящий люд, до боротьби готується, гвинтівки чистить, кулемети по клунях ховають. А тим часом думають, гадають: хто ж до бою поведе? За कि́м іти?.. Де правда?

Огнем палають юнацькі очі. Струнки їх постаті. Неначе повставали з дна старого Дніпра, з берегів Збруча, з ланів Берестечка, Фастовщини тіні козацькі. Повстали й ожили.

А попи з корогвами. Кадилом кроплять, ладаном курять.

А пани хитрим словом, згучною музикою, козацьким жупаном селянський мозок мов дурманом отруюють. Манячать в повітрі жовто-блакитні прапори. Суне під них селянство. І не бачить, що держална їх вже в панських руках опинилася.

„Ще не вмерла Україна“... — несеться з Центральної Ради. Не чує трудящий люд, хто пісню цю заводить і десятками тисяч голосів підхоплює.

Немов в чаду всі ходять.

В Москві Керенський з Советами боротьбу веде.

Міцно стоять Совети. Кріпкі їх голови не піддаються на солодкі речі красномовця Керенського. Більшовики там працюють...

— А може у більшовиків таки правда? — несміливо родиться запитання тут на Україні.

— Може? — насмішкувато відповідають другі, кому не засліпило очей пишними фразами, красною декорацією.

— Ти краще скажи, чи права Центральна Рада, чи відбиває вона домагання трудящих?

Хто поставив це питання? Та хіба в тім річ, хто перший промовив ці слова. Річ у тім, що з'їхалися старі товариші й сперечаються про це.

Третій день сперечаються.

Немає єдиної думки. Не переконати одним одних.

Більшість стоїть за Центральну Раду. Лише частина заявляє про свою незгоду.

Насупилися старі товариші. Не помиритися вже їм. Слова не допомогли. Як інакше розв'язати спір?

А дехто з молодих, закоханий в свій перший, жовтоблакитний прапор, в козацький жупан, криву шаблю, в минувшину, вже починають шепотіти по кутках. Звідти палючі, повні ненависти й призи́рства погляди, звідти злосливий шепіт.

А за всіх палкіший, за всіх непримиреніший молодий Галка, брат Ганусі:

— Запроданці, зрадники...

Ще не голосно промовлено це слово, але вже поповзло, як огидлива комаха. Ховається по щілинах, вилазить з тих кутків, де чорні оселедці на голених головах, де панські білі руки.

— Запроданці, зрадники...

З кутків вилазить, в масу селянську поволі плазує.

В масу туманом ошуки оповиту лізе.

— Годі! Говорити вже немає про що. Слова не допоможуть. Невже інакше доведеться рішати спір? Невже брат піде на брата?

Тяжко... Нерадісна думка про неминучу боротьбу й перемогу. Дмитро Галка... Невже й на нього підведеться рука? На брата Ганусі... А вся селянська маса, всі, до кого доплазує до того часу огидливе слово „зрадник“, всі, хто затуманений, задурений, сам не знає, куди йде?..

— Ну, що ж, коли доля присудить...

Я спокійний. Тільки вага насунулася. Горі прийшло.

А тільки півроку пройшло від того, як я ще був Сашкою, як співали солов'ї, а ми з Ганусею їх слухали. І як все змінилося. Все. Я перший.

— Так... Гануся. Це-ж саме в ці дні ми мусимо зустрітися. Зустрітися, щоб, як вона сказала, вже ніколи не розлучатися. Хороша Гануся... Це правда, з нею найтяжче горе, найлютіше лихо не буде страшним.

Сьогодні старий Київ повний народу. На кожному ріжку купки людей—летючі мітинги. Виступають фронтовики, в іншому місці поблискують червоним з золотом полуботківці. Часом розгоряється суперечка, що ось-ось перейде в бійку.

— До победного конца! — лунає в одному місці.

— Пастой, братішка... А ти сам скудова, что до победного конца?

— Он тут на тунбе будет победного конца дожидать, а наш брат в окопах страждай.

— Это измена родине...

— Кому твоя родина треба? Кому твоя війна треба? Охріме, чи не тобі війни треба?

— Дарданели odkривають нові шляхи для розвитку...

В автомобілях мчать одягнені в захисні гімнастюрки люде, з золотими погонами, з червоними пов'язками на руках. Проїздить що-йно зформована частина „охочекомонного полку“. Оркестр гремить „Ще не вмерла“...

Частина юрби з ентузіазмом вітає її криками „слава“, частина іронічно поглядає і на юрбу й на кінноту.

— Не подобається, доброді? — ущипливо запитує інтелігентського вигляду чоловік у вишиваній сорочці, типа кооператора, підходячи до купки студентів, що сиплють жартами й дотепами на адресу кінноти.

— А что это значит „доброді“? — насмішкувато — увічливо одповідає один із них.

— А ви так і не знаєте?

— Не успел еще выучить. Я только знаю: залізяку на пузяку, гоп...

— Нашою мужицькою мовою гидуеш, а мужицький хліб їсти вивчився, — несподівано підскакує сіра шинеля. Требую прекратіть! — голосно кричить шинеля і, мов вітряк крилами, махає руками. Збирається юрба. Требую прекратіть! — доноситься вслід купки студентів, що поспішно ретирується.

— Селянська маса за нами, — пояснює кооператор своєму сусідові. Національний рух — є чисто народний рух. Самі селяни поженуть геть усіх кацапів.

— Запроданець... зрадник...

Вилізло вже огидливе слово й на вулицю. Скорше до Ганусі... Ось і її помешкання. Ганусина сестра одмикає двері. Суворя, мовчазна. Мовчки проводить в кімнату й тихенько виходить. За дверима, що ведуть до другого покою, чути чийось ходу, балачку впівголос. Неначе Ганусин сміх.

Чому так довго не йде вона? Проходять хвилини. Нарешті, одчиняються двері.

— Гануся! Ні, це сестра її. В пальті, в брилі, так подібна до Ганусі. На порозі спиняється й уважно дивиться на мене.

— Ви Кравчук?

— Так...

Мені здається, ніби уста її на момент скривилися в призирилу усмішку.

— Коли будете виходити, зачиніть двері. Прощайте.

Двері зачиняються. Я залишаюсь сам.

Що це за ознака? Де-ж Гануся? Піти геть, хіба? Але-ж це неможливо.

Оглядаюсь навкруги. Маняк величезного птаха притягує до себе мою увагу. Напіврозпущені крила, розкритий гострий дзюб. Постать хижака, що приготувався до оборони.

Я пізнаю цього птаха. Пригадую схід сонця в лісі на березі річки...

Ганусі не пощастило вирятувати тебе... Невже, замість тебе живого, вона задовольнилася мертвим опудалом?

До дзюба прив'язано жовтоблакитну стрічку, що підтримує білий квадратик паперу. Чітким Ганусиним письмом там написано:

„Товаришеві“ Кравчуку.

„Товаришеві“ взято в лапки. Що це все означає?

Неясна тривога закрадається в душу.

Сквапливо розгортаю квадратика.

„Волію бути мертвим орлом, ані-ж врятованою мишею.

Мені не по шляху з „товаришами“ (не хочу сказати инакше).

Ви обіцяли знайти мене на дні морським. Прошу вас, забудьте про це. Може ми ще й зустрінемось, але не на радість.

Жалкую, що стріла вас колись“.

Г. Галка

4

На півночі вже влада Рад.

• А у нас Центральна Рада.

Там вже почалася боротьба. Нависла чорна хмара. Сипляться кулі, тріщать кулемети, гуркотять гармати.

Поволі наступає на нас громовиця. В повітрі вже носяться провісники бурі, пахтять порохом.

Озброюється люд. Вечорами в кожному селі лунають постріли гвинтівок, свистять кулі. Молодь перевіряє зброю.

А по містах — червона гвардія.

Гуде вітер в полі, низько над землею сунуться хмари, з криком носяться граки, галки, в'ються чорні круки. Немов близьку здобич чують, немов на бенкет кривавий збираються.

Голосніші стали вигуки оселедців, густіші жупани та червоні шлики. Шумливіші мітинги.

На нас вже пучками показують. Уже голосно говорять — „зрадники“. Проте, ще не чіпають.

Шумливий мітинг. Юрба загадково дивиться на мене. Що вона думає? Чути поодинокі вигуки:

— А за більшовиками краще буде?

— Значить, Москві Україну віддати?

Купка крикунів старається. Хто вони? Дяк, син куркуля. Але ось і старі мої знайомі, ті, з ким давно ще мріяли про революцію.

Скупчившись в тісний гурт, вони кидають на мене незадоволені, гнівні погляди. А з ними й частина молоді. Невже й вони проти? Невже й в їхніх очах я тільки „зрадник“?

Чую, що їх гнів стримується присутністю купки сірих шинелів, що байдуже лускають насіння. Звідти чую сердитий вигук:

— Говоріть по руському!

Я давно вже закінчив свою промову, а все не розходяться люди, все ще купками стоять, обговорюють.

Зненацька велетенська постать в синій свитині, підперезана червоним поясом, у синій шапці, в величезних чоботях виростає переді мною.

— Ви додому?

Я здивовано підвожу очі.

— Нічого, нічого, — заспокоює він мене. — Я, значить, питаю, якщо ви додому, то я з вами. Єто-ж бандісти... — показує він рукою на юрбу: щоб бува часом не зобідив хто. І потім цілком инакшим голосом, з усьмішкою, що враз робить таким приємним його негарне обличчя, додає:

— А здорово ви це про солідарність усіх трудящих. Конечне всякий пан наш ворог, чи німецький, чи то український. З панами треба боротися, а не з робочими. Прекрасно я це пізнаю. А от тільки вони... не той... роз'яснить надо. Потому значить єсть котрі, дійствительно не розуміють, що до чого... що скажем культура, а що релігія. А єсть котрі зовсім обратно: пізнають, та ще так здорово пізнають, що лучше-б не нада. А проте не желают. Ну з тими, конечно, і разговор другой... Одно слово, бандісти... — несподівано закінчує він.

Максим проводить мене додому в місто і вже не вертає до себе. Я зарахував його в кінну міліцію, але ночує він у мене в хаті.

— Не можна, — соромливо пояснює він: кругом же бандісти.

Максим мій найближчий помічник. Від нього я довідуюся про настрої селянства, про все, що робиться в кожному селі.

Вечорами він читає книжки, що йому даю. Лежучи в ліжках, ми ведемо довгі розмови.

— Оборужитись нам треба, — постійно говорить він. І ми оборужаемось. Годинами він розмовляє з селянами. Потім проходить зі списком, написаним незграбними літерами, і заявляє:

— На Ставище треба вісім гвинтівок. — Я слухаю його, дістав гвинтівки.

— Потому ви у нас, як вроді отаман, — задоволено говорить він. І нарід там підходящий, не бандісти...

Ближче до Києва насуває чорна хмара.

На Черкащині вже заварилася каша. Клацають затворами й у нас... готуються.

В Києві з'їзд вільного козацтва.

— Поїдемо... — переконує мене Максим.

Адже-ж треба подивитися, слово може розумне сказати.

— Злапають, Максиме.

Максим ображається.

— А я нащо? У мене очі — он які. Я враз все побачу і як там неустойка яка, зараз вам знак подам. Злапають, — повторює він... — не посміють. Якби посміли, давно вже були-б злапали.

Максим дивиться на все з точки зору нашого міста, де дійсно багато чого не роблять тому тільки, що не сміють. Він не уявляє київських умов. Але я й не переконую його.

Зрештою на день раніше, чи пізніше, хіба не однаково? Від боротьби не втечеш. А боротьба, це — кінець. Життя мені не здається таким принадним. І загину, однаково, незрозумілим. Правда, такі, як Максим... Та хіба багато їх? А решта... Для решти загибель моя здається за заслужену кару. Ось вона, записка Ганусина. Пече мене, мов вогнем. „Мені не по шляху з „товаришами“ (не хочу сказати инакше)“. Що значить це „инакше“. Зрадник? Запроданець? Життя переконає їх. Але буде це не зараз, пізніше. Може навіть занадто пізно.

Максим каже — їхати до Київa.

В пашу до лева? Хай. Мені однаково.

Дістаю перепустки на з'їзд — і ми з Максимом у Києві.

У величезній залі зібралися „представники озброєного народу“.

Оселедці на чисто виголених головах, по стародавньому пошиті жупани, подекуди червоні або зелені сап'янці з срібними підківками. Блищать сріблом ефеси шаблук, чингалів.

Серед цієї пихи кілька звичайних постатів, в звичайних військових без погонів шинелях. Чудними вони виглядають, не на місці, серед цих театральних обставин. Недобрі погляди кидають в їх бік. Їх небагато — купка робітників.

Максим у формі міліціонера умотивився біля дверей.

Дивуються з золотих рам, глядячи на ці збори, портрети царських генералів.

Ніяково й вони себе тут почувають, не звичайний вигляд у гостей, що наповняють залю.

І розмова не звичайна. Не просто говорять, а наче декламують, один одного панами отаманами величають.

— Невже злий ворог буде напувати свої коні в нашому Дніпрі Славути? — закінчує один з отаманів свою палку промову.

— Ганьба, ганьба! — несеться відусюди. Грюкають шаблями об підлогу, хапаються за зброю.

— Нарід ненавидить більшовиків... Прокинулась любов до неньки України... Центральна Рада знайде сотні тисяч захисників... Поляжем, як наші предки славі, а не дамо на поталу, на глум... — один за одним вигукують промовці. Згадують Наливайка, Острияницю, Мазепу, Палія.

Це називається взаємна інформація.

І жодного слова про селянина, про робітника.

Пиндючні постаті й обличчя отаманів, як і їх промови.

Штучні рухи, як їх убрання.

І так дивно виглядає при світлі електрики, біля телефонного апарату оселедець значкового.

Колись запорожці за безчестя вважали позбутися свого чуба. Невже тільки тому тепер ці отамани здатні закликати боронити їх

прав, щоб носити чудернацькі островки чуприни на безглузких головах та їх жупани?

Як це могло статися?

Наче у відповідь на це запитання з задніх дверей випливає кругленька фігурка. Довгі вуса, гостренька борідка, бездоганно пошита візитка. З-під густих брів визирають сірі очі, пронизуючи всіх гострим поглядом.

Це представник української аристократії, нащадок козацької старшини. Правда, весь свій вік він прожив за кордоном та в Петербурзі. Лише останніми часами трохи вивчив „мову“. Зате він володіє тисячами десятин землі. Він ніде не виступає одверто, але ім'я його добре відоме в високих колах.

Голова зборів хутко встає йому назустріч.

Кілька хвилин вони про щось тихенько розмовляють. Голова виявляє до нього багато поваги, може навіть через край багато.

Цей виплеканий аристократ напевне добре знає ціну оселедцям і жупанам.

Мабуть не випадково з'явився він на отаманські збори.

І дивна річ. Чомусь його європейське, бездоганне убрання не дисонує так з театральними жупанами отаманів, як сірі шинелі представників „озброєного народу“, що затерлися в задніх лавах.

Промови не припиняються.

На трибуні кремезний, кріпкий чоловік в мальовничому убранні.

Щось знайоме в його низькому лобі, хижих щелепах. Десь раніше я бачив ці грубі руки з короткими пучками, в яких він мене чорну папаху з довгим червоним шликом.

— Панове отамани і все чесне громадянство, — починає він промову: — Поки тут ми раду радимо, у мене дома вже вогнем та мечем вирішується доля неньки України. Тисяча козаків, найкращих синів матери України, вже стали до бою з ненависними чужинцями, що двіста сімдесят років в неволі тримають козацький нарід. І ось півгодини тому мій джура, загнавши трьох коней, привіз мені радісну звістку, що перший наскок ворога блискуче одбито.

Вигуки „слава“ перебивають промовця.

— Смерть ворогам! — несамовито кричить якийсь дідок в сірій черкесці з довгими вусами, що звішуються йому на груди.

— Смерть ворогам! — дідок стукотить кулаками об стіл: —

— Смерть поганцям!

Промовець обводить очима присутніх.

— Сотнями років Україна вкривалася козачим трупом. І сьогодні знову рідна земля зросилася рідною кров'ю.

Де я чув цей голос? Що нагадує мені цей штучний патос?

Встав у пам'яті 906-й рік. Підготування до озброєного повстання. Масовий терор, експропріації. Низка провалів. Розмови про провокацію. Кілька провокаторів виявлено, але один залишився... З тяжким підозрінням. В момент розслідування його заарештовано, заслано до Сибіру. Він втік і відтоді про нього не було чути... Твердої певності у нас не було, що він зрадив... але обставини були занадто підозрілі. Ми висунули йому наші обвинувачення. Арешт позбавив його від необхідности давати на них відповідь.

Як нагадує його цей промовець з грубим обличчям.

— Не маю змоги більше бути з вами. . — закінчує він: — мене ждуть мої брати, мої козаки, що перед смертю хочуть побачити свого отамана. Ви тут, панове, раду радьте, а мені дозвольте на пир кривавий поспішати. . .

Більше немає сумніву. . . Так, це він — Тарас Сухий.

— Дозвольте запитання до промовця? — несподівано для всіх, та й для самого себе, звертаюся я до голови, підводячись з місця.

В мене впиваються здивовані погляди присутніх. Мій простий вигляд не викликає до мене довіря.

— Дозвольте вас запитати, чи 906-го року ви не були відомі під назвою Тараса Сухого?

Отаман міняється в обличчі.

— Так, був.

— Ви працювали в Київській терористичній організації?

Отаман пригадує. Потім раптом кидає шапкою об підлогу.

— Сашко! От скажи. . . не пізнав. . . брате мій, батько мій любий. . .

Він хоче кинутися до мене.

Я спиняю його рухом руки.

— Заждіть. . . 906-го року вам було поставлене обвинувачення в провокації. . . Ви здобули реабілітацію?

Тарас вихоплює шаблюку.

— Панове, це смертельна образа. . . Дозвольте мені кров'ю. . . — він робить вигляд, що хоче кинутися на мене, але перед ним виростає постать Максима.

— Не гарячись, товаришу. . . Він легесенько бере його за руку. Тут тобі не поле битви, а собрание. І опять же єсть голова, а нікак, щоб шаблюкою по воздуху махать.

Тяжке мовчання. Насупилися отамани.

Незвичне слово „товариш“, що вимовив Максим, примусило їх насторожитися. В мій і Максимів бік кидають підозрілі погляди.

— Пан отаман належить до якоїсь партії? — запитує голова зборів Тараса.

— Так. . . гордо відповідає той.

Про мою партійність голова не питає.

Вона йому та й багатьом присутнім добре відома.

— Ви можете, — звертається він до мене: — зробити відповідну заяву до партійного комітету. Коли партія потвердить ваше обвинувачення, ми вживемо відповідних заходів. А до того часу. . . будемо продовжувати. . . Слово має полковий отаман Гуня. . .

Злими очима дивиться на мене Тарас. Він переходить від однієї до другої купки, довго розмовляє об чімсь з головою, весь час кидаючи на мене злісні погляди. Нарешті, підходить до мене.

— Хочу говорити з вами. І зараз же, бо через годину йде мій потяг.

— До ваших послуг.

Ми йдемо в сумежну кімнату.

Горить розіритовано обличчя отаманові. Очі допитливо дивляться на мене.

— Ви вірите, що я провокатор? — нарешті промовляє він.

— В кожному разі припускаю таку можливість, — спокійно відповідаю я.

— Але ж у вас немає певних доказів.

— Авжеж немає, — осміхаюся я: — якби були...

— Навіщо ж ви так зганьбили мене?

Він закриває обличчя руками.

— І хто? Той, кого я як батька рідного поважав, як брата любив, хто життя мені врятував... За віщо?

Мені хочеться сказати йому, що коли у мене були сумніви що до його провини, то тепер вони перейшли в певність. Що його теперішня роля вже є найогидливіша провокація трудящих України, що весь цей отаманський з'їзд — найганебніша сторінка в історії революції. Але я не кажу йому цього. Я знаю, що коли навіть він і не зрадив тоді, то однаково не проймуть мої слова його низькобрового чола, не дійдуть до його свідомости. Замість цього я питаю його:

— Ну, а скажіть, як би ви вчинили на моєму місці?

Тарас розгублено дивиться на мене.

— Адже ж обвинувачення не я висунув, а ціла організація. Ви не реабілітувалися на протязі майже дванадцяти років. Що про вас можна думати? Залишати вас на громадській роботі, та ще на такій, де вам люди життя своє доручають.

— Але ж я не провокатор... Повірите... я не провокатор...

Тарас виявляє всі ознаки величезного хвилювання. Його рухи здаються мені неприродно драматичними, акторськими й тому не справляють відповідного враження. Ось він взявся за голову, як Садовський в „Богдані Хмельницькім“, а ось рука по-акторському вхопила за рукоять чингала.

Срібний чингал. Мимоволі очі мої приковуються до нього.

Тарас ретельно й совісно виконує монолог. Він оповідає про свої душевні страждання, що він виніс завдяки цьому безглуздому підозрінню. На волі, у в'язниці, в засланні. Він втік за кордон. Перші вибухи революції повернули його на батьківщину. Він знову бореться за старі ідеали, життя своє віддає для слави України й знову старі привиди. Коли ж це все скінчиться?

Я не слухаю його. Мої очі не відриваються від чингалу.

— Скажіть... — спiniaю я його... — Звідки у вас це? — Я показую на чингала.

Тарас здивований несподіваним переходом від провокації до чингала. Він сторопів від несподіванки.

— Це мені... знайома одна подарувала..

— Гануся Галка?

— А ви як знаєте?

Ще-б пак я його не знав! Це-ж той чингал, що я колись подарував Ганусі.

Як це сталося, що Тарас почав говорити про неї? Пречудова дівчина. Розумна, доброго українського роду, гаряча патріотка. А як співає... Це вона на нього так вплинула, це їй він зобов'язаний своєю національною свідомістю. Вони живуть в однім містечку (я одмічаю

у себе в умі цей факт). Що - вечора вони разом. Тарас їй багато оповідав про наше колишнє минуле... й Гануся часто розпитує про мене.

— Чудна вона тільки трохи. . . несподівано закінчує Тарас:— Я умовляв її їхати до Києва — одмовилася. А сьогодні зустрів її тут.

— Гануся тут... — молотком вдарила думка в мозок. Кров прилинула до обличчя. Серце застукотіло.

Ні, це двері грюкнули.

Дідок в черкесці, а з ним другий.

Суворо дивляться очі з-під насуплених брів.

— Ну що, пане - товаришу, добалакалися?

Це підкреслення „товаришу“ мені не подобається.

— Очевидно, добалакуватися будемо в другім місці і в другий час, — спокійно відповідаю я.

— Так... в другий час... може сподівається, що скоро прийдуть „товариші“? Симпатії ваші до них нам доволі відомі. А тимчасом найкращі з синів України будуть дискредитовані?

Із щілини дверей виглядають чийсь обличчя.

— Ні, ми це діло тут розберемо, по нашому козацькому звичаю. Послали за Кованьком? — звертається дідок до свого сусіди. Той, стверджуючи, хитає головою.

Кованько, це — один з героїв військової контр-розвідки. Його підозрілість і жорстокість до більшовиків всім добре відомі.

— Ну що - ж, почекаємо... — іронізує дідок: — І ви, пане отамане, (це до Тараса) почекайте. Незабаром Кованько буде. Тоді всі разом з „товаришем“ побалакаємо. Не можна безкарно козацьку честь плямувати! — раптом до крику підіймає він голос: в 24 годині мусить бути справа вирішена. І вирішимо... — Він грізно стукає кулаком об стіл і разом з Тарасом одходить на бік.

Я підвожуся з стільця.

— Ні, „товаришу“, — (знову наголос на „товаришу“): ви вже тут почекайте. — В той же час другий отаман робить кілька кроків, береться за шаблюку й заступає мені дорогу до дверей.

— Попався, — проноситься в мозку думка.

Неначе віко зачинилося.

На хвилину досада защеміла: не хотів їхати, знав, що не гаразд скінчиться. Потім настав дивний спокій, байдужість... Ось тільки що Гануся тут у Києві... шкода, що пізно довідався. А тепер...

Тепер... через десять хвилин приїде Кованько. . . Чи побачу я ще ранок?... Які муки чекають мене?..

Але вже починає працювати думка.

Рука намагає бравнінга в кешені шинелі.

— Ідіоти... опудала чортячі... тихенько лаю отаманів, що зловісною групою розташувалися навколо мене. Героями якої п'єси вони себе тепер уявляють.

Раптом розчиняються двері. Згідно з військовим уставом, підтримуючи рукою шаблюку, з кашкетом міліціонера на голові, чітким салдатським кроком наближається до мене Максим. Спиняється й, наче рапортує, вимовляє:

— Голова зборів звеліли вам негайно з'явитися до кабінету отамана міста.

Він одступає на бік, запрошуючи очима йти наперед. Дідок підморгує другому отаманові.

Я йду наперед. За мною слідом, як вартовий, виступає Максим. Отамани кидаються за нами слідом.

В дверях Максим спиняється:

— Вас зараз покличуть, — звертається він до них тоном, що не припускає заперечень: — прошу поки залишитися тут. — І перед самим носом зачинає двері.

— Сюди .. сюди... шепоче він. Веде по якихось коридорах, сходах. Нарешті, ми на дворі.

— От гади... бандісти... диві... що вигадали... — потихеньку лається Максим.

Ми проходимо в порожній садок і через паркан вилазимо на вулицю.

— Ну й кумедний той дідуган, — ділиться вражіннями Максим. — Бачу вони з тим низькобровим шепочуться, та шепочуться... А як виходили ви з провокатором в окрему кімнату, той йому значок очима подає: понімай, значить. Я конечно це зараз собі на заметку взяв. Бачу, дідуган, як гиндик напиндючився та то до одного, то до другого... А далі хить з залі та до кабінету. А я за ним назирці... Став вроді як часовий і прислухаюся... Чую про вас говорять, що ви, мовляв, ненадійний лімент, і що вас вроді того, що знищить треба, бо час такий гарячий і непевний. І ще говорять, що отой, котрий провокатор, первий у них чоловік, бо тепер він на все піде, тільки піддержати його треба. А потім чую записку пишуть. Тоді висовується дідуган, мене побачив та й каже: поклич значкового. Я й покликав. Вони з значковим поговорили, Кованька згадували, а потім до вас пішли. Я і тут собі до дверей примостився. Тут і другі стали підходити, а я всім, как часовой вроді: одійдіть, кажу, пожалуста, секретні розговори, заходити не вільно... А потім думаю собі: як жучка не підпустити, то воно може й неловко вийде.

— Ну, і підпустив... І Максим тихенько сміється.

— А ви - ж казали, Максиме, що може доведеться слово розумне сказати... Ну що, довелося? — не без ущипливости запитую я.

— Так воно так, але - ж я казав ще, що очі у мене замічательні, как значить все здорово замічають. Хіба збрехав?

В голосі його я чую мов докір. Мені стає ніяково.

А Максим безнадійно махає рукою.

Звіряча радість повороту до життя, що я гостро відчув, опинившись на вулиці, незабаром проходить.

Я думаю про сивого дідугана, про інших отаманів і вони вже не здаються мені просто комічними персонажами. Середньовічним бузвірством віддає від них, дикістю фанатизму, що мистецькою рукою хижака скеровано на боротьбу з трудящими.

Національна ненависть, як огидлива звірюка, визирає їм з очей, вона отруїла їх, викликає жагу крови, вона випиває їм з мозку здоровий розум. І люди з затуманеним мозком стали подібні до хижих звірів. Невже й Гануса з ними, з цими хижими звірями. Я знаю, що-дня ширшою стає прірва поміж нами. Мабуть і тепер вже не переступити її. А разом з тим так хочеться її побачити...

На башті б'є десята година.

Я спинаюся. Адже-ж ще не пізно. Ще я можу її побачити... коли тільки вона там, на старім місці.

Біля дверей Ганусиної хати електрична лампочка. Падають з неба білі метелики... як колись... Ще року немає, як це було...

На мить вагаюся перед дверима.

— Чи не краще піти геть?

Але рука сама тягнеться до гудзика й вже дзеленькає в далекій кімнаті дзвінок.

— Чи не піти? — ще раз проноситься думка.

І в той же момент чути за дверима кроки. Гануся на порозі. По обличчю її не помітно, щоб вона була здивована. Мовчки вона пропускає мене наперед, рухом запрошуючи до покою. Довго дивиться на мене.

— Я знала, що ви прийдете...

— Вам травиця сказала? — іронічно запитує я.

— Зав'яла травиця, снігом її присипало.

Утома й журба в Ганусинім голосі.

— Пам'ятаєте, колись я подарував вам чингал. Я прийшов спити, де він?

— Я віддала його лицареві.

— Лицареві? — перепитую я. Вашому лицареві?

— Він лицар України, — гордо відповідає Гануся.

— Не вітаю Україну з такими лицарями.

— Він герой... — і очі Ганусі запалюються надхненням: — я бачила, як ворожі гармати обсипали місто снарядами, як палали будинки, як в огні гинули безневинні люди, жінки й діти. І ніхто, ніхто не прийшов їх рятувати. Тільки він. Тарас, як орел з неба, налетів на ворога з своїми хлопцями і погнав їх...

— Чиї-ж то вороги?

— Вороги України.

— Ганусю!! На їх прапорах: „спокій хатинам, війна палацам“. Що-ж ваш лицар боронив? — палаці?

— Він Україну боронив з її хатами й палацами.

— Ганусю! Трудящим України нема діла до палаців. В тих палацах живуть їхні вороги.

— То ви так думаєте. Нарід краще знає, чого він хоче. Йому однаково милі й українські хати, й українські палаці. В них, в наших палацах, зберігається наша слава.

— Слава! Чарівна та слава в ваших піснях, в ваших думках козацьких, що ви співаєте... Та коли вони навчають панів любити, коли трудящих до згоди з нащадками козацької старшини закликають, що в палацах живуть, не на користь це українському селянинові та робітникові.

— І українському панові може бути рідна українська справа, як і селянинові.

— 905 року українські пани нагаями розбивали шкури селянські. Козаків, царських поліцаїв на них насилали. А тепер ті-ж самі пани тих же селян під свої прапори кличуть на боротьбу з робітниками. Що сталося? Чи не думаєте ви, що на здоров'я селянству пішли

панські канчуки? Чи може пани змінилися, з вовків на овечок перевернулися? Ви - ж їм, панам, цим шкуролупам, допомагаєте...

— Це неправда,— роздратовано кричить Гануся.

Я спокійно оповідаю про появу на отаманських зборах славетного нащадка козацької старшини.

— І з ким боротися?

— З чужинцями...

— Ганусю! Хай так... хай це гріх тяжкий бути чужинцем. Але ж не з самими чужинцями. Правда, проти українця-пана ви не боретесь, а українця-робітника, українця-селянина, українця, що стоїть за трудящих, здатні розірвати на шмаття.

— Це брехня...

Я розповів про свою сьогоднішню пригоду.

— Так... але-ж ви... зрадили рідну справу...

Чую, як кров одлинула від лиця.

Так... годі... Говорити більше нема про що.

Я підвожуся і йду до дверей. Одразу порожньо стало в душі... холодно... І навіщо було приходити?... Але вже край. Як найскорше геть звідси... Беруся за одвірок.

Коли неголосно:

— Заждіть!

Обертаюся. Погляди наші зустрілися.

Скільки захованої муки в Ганусиних очах! Як тяжко вона диха... Бідна... адже-ж їй мабуть не легко, вона страждає. І тільки ця думка тепер панує надо мною. Я роблю крок наперед і в той же час Гануся з риданням кидається до мене.

Горда дівчина... Досі я чув лише її сміх, тепер вперше бачу її сльози.

Все забулося. Палючі Ганусини поцілунки. Чудові очі, в яких ще довго не висихають сльози.

— Хіба-ж я винна?—Голос Ганусин тримтить від сліз і пестощів: здається мені одне, а виходить друге. От і тепер...в твоїх словах я розумом чую правду, в твоїх очах я серцем бачу її, а зустрінуся з ними... з сестрою, з братами і... роблю так, наче-б всі почуття мої змінилися...

— Ходім од них, Ганусю.

— Ходім, любий... Візьми мене, сховай від них... З тобою піду... З тобою-ж, правда? Так, Сашка? З тобою?

— Зо мною...

— Ти не покинеш своєї Ганусі?

— Не покину, серце...

Жагучі Ганусини поцілунки... наче забуття від страшної самотності в них шукає. Але ось... обгорнула ніжною рукою шию, поклала голову на плече й тихо заснула. А на мене напала неясна тривога. Скрізь дрімоту я чув чийсь голоси, похапливі, короткі слова... якісь часті удари наче сипалися мені в мозок. Зробив нелюдське зусилля й прокинувся.

Ганусі немає.

Сірий ранок зазирає в вікна.

Звідкись недалеко доноситься тріскіт кулеметів та вибухи ручних гранат.

Похапливо одягаюся, хапаюся за шапку. В ній клопоть паперу. Читаю.

— „Тепер прощай... мабуть назавжди... В арсеналі повстали робітники... Я з своїми, а твоє місце там... з ними... Ех, Сашка, проспав свою Ганусю“.

5

Наступила чорна хмара.

Зросилася земля червоною кров'ю, покотилися людські голови.

Загуркотили гармати, затріщали кулемети. Б'ється й вмирає трудящий люд за свою волю.

А потім пішло геть більшовицьке військо.

По шляхах потяглися німецькі обози. Сірі фігури в залізних касках на головах німецьких кавалеристів. Сіткою телефонів оплутана земля, на ріжках таблички з німецькими написами. А позаду юрби гайдамаків. Знову блищать жупани, знову оселедці.

Німецька мова переплуталася з українською.

Голосно лунає: „Ще не вмерла Україна“ й під ці вигуки палають містечка, грабується добро, населення в смертельному жасі по лісах ховає своє життя.

Знову пани підвели голови.

В убрання хліборобів переодягаються.

Під захистом німецьких багнетів збираються мужицькі свитини на нараду. Дивовижні свитини... то тут, то там визирають з-під них білі, як сніг, комірці та рукавички...

Зібралися й волею народа виголосили:

— Хай живе гетьман всієї України.

Сталося... Заблищала гетьманська булава на Україні.

Та не всі схилили голову перед нею.

Знайшлися такі, що за гвинтівки вхопилися, замість хліба-соли кулями гостей зустріти зібралися.

Але мала була сила опору — ще не виросла.

Низьке ще жито, не можна від ока чужого вкритися, але цвітуть вже польові квіти на лузі.

Перед нами неширока смуга річки, за нею поле, що тягнеться до мостів, позаду луг до самого лісу.

Саме тут над річкою колись ми з Ганусею бджіл слухали. Гудуть і тепер бджілки, та по-инакшому. Голова нижче хилиться, як прогуде вона тепер. Смерть несуть ці олив'яні бджілки, одягнені в нікелеву сорочку.

Скільки нас тут? Ті, що стоять за гаткою містка, не знають. Вони вибили нас з міста й тепер сиплять кулями...

Поволі посувається сонце на небі. Страшенно поволі. Блищить під його промінням луг, що ззаду нас... Кожну крапку на ньому з містка видно. Доки світить сонце, не дійти нам до лісу.

— А що, Максиме, чи скоро вечір?

Осміхається в вуса Максим.

— А, хіба так кортить? Ти, Сашко, краще на місток поглядай.

Кілька фігур з'являються на гатці й зараз же над самим моїм вухом чути тріскіт максимової гвинтівки. З-під сумежних куців ще й

ще. Людські фігури на гатці ховаються, а над нашими головами проносяться цілі зграї олив'яних бджілок.

— Не підійдуть,—упевнено говорить Максим і, широко осміхаючись, додає:— вони думають, що нас тут ціла дивізія засіла... Одно слово, бандісти...

— Гетьманці, Максиме... — поправляю я.

Нижче сідає сонечко. Рідше з нашого боку постріли.

Набої бережем. А на гатці встановлюють кулемета.

— Та, та, та...

— Дзз... дзз... дзз... — гудуть бджілки.

Якби скорше вечір.

Ліс до себе вабить... Там життя, воля... боротьба, а тут...

Тут гудуть бджілки. Як тоді з Ганусею.

Де вона тепер? Чи там, позаду нас, де розкидано села, що з одчаєм дожидають повороту панів, чи може, закохана в сяєві гетьманської булави, тепер вона в таборі наших ворогів, що засипають нас кулями?

Так хочеться про це довідатися...

Швидче ховайся, сонце, за обрій.

Бо мені так треба діждати вечора...

Блищить гетьманська булава. Гуляють панські канчуки по мужицьких спинах. З комор, з клунь витягають добро, що попало туди з панських палаців: ніжки від роялю, обдерті канапи, крісла, інкрустовані шифоньєрки, колеса від бричок...

Страшна панська помста, жажна гайдамацька сваволя.

На чолі гайдамацького загону „Дурний пан“. Колись, ще за царя, він носив дворянську кашкетку з червоною оковицею. В його маєтку не припинялися гулянки. А ставало сумно, Дурний пан вигадував розваги — ховав з пошаною забиту з рушниць кицьку, зганяючи для цього ціле село. Бив селян, а потім умовляв, щоб його позивали до суду, голосно виступав на дворянських зборах й вимагав, щоб городовики робили йому „під козирьок“.

„Хамської влади“ не стерпів гордий пан. При перших ударах грізної бурі покинув пан батьківське кубло і, переодягнений в мужицьку свиту, втік, як злодій, рятуючи своє дорогоцінне життя.

Тепер він повернув. Він гарячий прихильник ясновельможного. Він командує карним загonom і жорстоко мстить за зганьблену дворянську честь, за хвилину звірячого жаху, що він пережив, тікаючи від „хама“. Дзвенять чари в честь ясновельможного.

Дзвенять промови. Замість гетьманської влади, за історичну місію дворянства, за єдину неподільну Росію ллється вино в Дворянськiм Зібранні.

Цокає острогами Дурний пан перед прекрасними панями, випинаючи наперед широкі груди.

— Що? Мужики? Я знаю, як з ними поводитися. Це ж бидло... воно доброї ломачі потребує. Проте, пани можуть бути спокійні. Я дам їм змогу працювати, а прекрасним панянкам танцювати безжурно. Здоров'я прекрасних панянок!...

Наливається цілу ніч Дурний пан...

І ще сонце не сходило, ще хміль не вийшов з панської голови, як наскочив він зі своїми гайдамаками на сонне село.

Постановили панові крісло серед майдану, по-під ногами килимом вислали. Сидить Дурний Пан, пишається... Згадує, як кілька місяців всього тікав він і серце його повне тріумфу й злісної радості, а свідомість безмежної влади, що нині знаходиться в його руках, ще більше туманить затуманену хмілем дурну голову Дурного Пана.

Він їм покаже, цим хамам, гадам...

Він навчить це бидло...

З хат тим часом витягають переляканих людей: чоловіків, молодих, старих баб. З реготом, штовханами женуть їх гайдамаки на майдан.

Збилися до купи, як перелякана отара, стоять, туляться ближче один до одного.

Підводиться з крісла Дурний Пан. Поводить мутними очами по юрбі. Божевільними огневицями запалюються очі пана.

— Шапки геть... — пронизкувато кричить він.

Мовчать люди, не знають, що робити.

— Шапки геть... Не бачите, перед ким стоїте? Перед паном шапки скидати не хочете.

Одна за одною оголяється голова... а ззаду чути, як хтось бубонить сердито:

— Нема тепер панів.

— Були, та всі, кажуть, повиходили...

Дурний Пан скаженіє...

— Брешете, псявіро... Єсть ще... Недовго їх не бачили, то вже й забули, падлюки! Так я нагадаю... На коліна!.. — реве пан: — Ану, хлопці, допоможіть їм на коліна стати!

Прудкі гайдамацькі коні, кріпкі нагаї, свистять вони в повітрі. Чути, як б'ють вони по чомусь м'якому, лунає брудна лайка, розпачливі крики.

Хтось хоче тікати. Його з реготом переймають, тягнуть по землі, увесь час б'ючи нагаями, плазами шаблук, закаблуками...

Крізь розідрану сорочку видно в кров замучене тіло, сині та червоні смуги...

Кидають з розмаху на землю перед панськими ногами. Лежить він і не рухається.

— Живий, чи помер?

— Що-ж це — вбивають?.. — лунають голоси.

— На стайню... — реве Дурний Пан: — по півсотні шомполів тим, хто базикає...

Знов лайка, перемішана з реготом...

Кілька чоловіків вихоплюють з юрби й тягнуть до клуні, звідки незабаром несуться дикі крики й зойк.

Тепер покірنا й слухняна юрба.

Хто стоїть на колінах, хто сидить на землі.

Очі в землю вп'ялися. Немає сили підвести їх, на сусіда глянути...

— Панувати заманулося? — верещить Дурний Пан: — Гражданами поробилися? Доволі вже, буде! Познущалися, пограбували, порушили

людські та божеські закони. На дворянство руку підвели... Та тепер годі... Мужиками були, мужиками, бидлом і здохнете! Наша взяла. Просіть прощення, а ні... все ваше добро димом пустю, як ви колись наше пускали...

Ще нижче похилилися голови.

Радіє Дурний Пан.

— Руку цілуйте, гади.

Простягається панська рука, затагнута в білу рукавичку, тягнуть вже до неї гайдамаки якусь бабусю. Плаче, бідна, хреститься...

— Ой, паночку, ой, голубчику... ой матінко рідна, цариця небесна... до чого ми дожили...

— Дожили... — не в одній голові думка проноситься.

А чи давно це було? Перелякані, полохливі пани підлабузнювалися до них, такими добрими та ласкавими поробилися... А потім... Гарні слова, гарні обіцянки... приєдналися до них пани, а далі повели... під жовтоблакитними прапорами проти червоних... А тепер... прогнали мужицькими руками робітників і з мужиками розправляються...

— Дожили...

Навколюшках один за одним плазують люди по куряві до панської руки. Цілують і на бік відходять.

Данило Цупатий... Молодий, стрункий... Колись в лавах батька Петлюри за Україну бився. Огнем колись очі палали, тверда, як залізо, була козацька рука... А тепер, мов гробак плазує разом з другими по куряві до панської руки... Хотів підвестись, та в той же момент засвістів нагай в повітрі. Опустилася голова на груди... Згасли очі... Все загинуло... не можна слова мовити... Бо сотні хат димом пустить дурний пан... Ех, якби... Впинаються зуби в зблідлі уста... Червоною рососою зрошуються...

Цілувати панську руку... Після того, що було...

— Невже пропало все?

— Ну, гад... цілуй ручку ясному пану... Цілуй, більшовицька сволоч...

Тепер він став більшовицькою сволоччю... Він, що в грудях своїх носить рану від більшовицької кулі... Він, що дурного пана від більшовиків боронив. Чи не краще було-б тоді цього пана в розход пустити, б'ючись разом з більшовиками?..

— Ну, що замислився? Цілуй руку, гаде!

6

Ретельно працює Дурний Пан нагаями. Чимало розвелось їх на Україні. Учать вони трудящих. І наука та не пропадає дурно.

Побачили старі дуби, високі сосни, що сотнями років в лісах стоять, невидане видовище. Купки людей з гвинтівками, кулеметами. Ховаються, про паців говорять. Не добра їх мова. Потихеньку говорять вони, та пани чують... Чують, пригадують недавнє минуле. В панську душу страх заповзає, лютішими вони від страху стають. Оточують по панському наказу німці та гайдамаки ліси, ламаються гіляки від знарядів, що засипають їх з гармат... вихор залізний по лісах гуляє...

А села поринули в глибоку мовчазну думу. Замислилися, чекають на щось люди... На ліси поглядають... Чи не звідти порятунок прийде. Як про Москву заговорять, про Совети, глибоко, глибоко зітхають.

— Якби то...

Вже ніхто не наслідуюється сказати нам „зрадники“, „запроданці“. І що-дня більше нас стає. Вже й Данило Цупатий з нами й багато інших. І що більше стає нас, то лютіші наші вороги.

Літає смерть над полями України, косить костомаха людські голови.

Завмерло життя в селах. Зате живуть ліси.

Що-дня гостріша стає боротьба.

Птицею несеться слава про Тарашанців, Звенігородців, про завзятих червоних партизанів.

Більшають турботи у Державної Вирти.

Далеко ми з Максимом опинилися від нашого дому. Проте не журимося. Ціла Україна тепер наше дома. Під кожним кущиком наша оселя. В кожному селі, в кожній хаті знаходимо друзів.

Ліс темний. Багаття горить... Коні пасуться. В тиші теплої ночі чути, як вони пирхають... Крізь гіляки миготять ясні зорі.

Тиха, спокійна природа. І на серці легко... Безжурно... Рoste наша сила... Солодка боротьба... тверда віра в перемогу.

Здалека донісся пронизуватий посвист... У відповідь йому одразу пролунав другий, ближче.

Данило підвів голову з сідла, що було йому за подушку, підтягнув ременя, оглянув карабіна й пішов у бік, звідки доносилися посвисти.

Я часто милуюся на його постать. Ось він—високий, стрункий, вийшов з кола, що розкидає світло багаття й сховався, потонув у нічній імлі. Прислухаюся. Не чути ні звука... Жодна гілка не хрясне під його легкою ногою. Невидимо він уміє пройти крізь сторожу ворога й повернути... Очі його пронизують нічну темряву, як ясний день...

Не знає супокою душа Данилова.

— Проти своїх бився... отих гадів боронив, людей в ярмо панське тягнув... — З яким глибоким каяттям говорить він про це... Чим спокутувати гріх свій?

Кається Данило... Старається... Міцна його рука, гостре око... Не одна куля, пущена Даниловою рукою, пробила гайдамацького жупана, шапку з червоним шликом. А йому все мало...

— Здоров, Сашко...

З розмаху кидається на землю Максим і витягається біля огнища. Поруч нього, не випускаючи з рук карабіна, сідає й Данило.

— Зовсім був заблудив, та Данило вирятував... — пояснює Максим і оглядається. — На нове, значить, місце переїхали. Поздравляю, вроді як з новоселлям. А тут таки й справді нічого,—робить він свій висновок.

Кілька чоловік підводяться з землі і йдуть до нас. Цікавляться новинами, що приніс Максим.

Максим оповідає.

— Гетьман вже за єдину неділиму... І пани всі за ним. Київ повний російських офіцерів, що повтікали з Москви. Есери забили

німецького генерала Ейхгорна. Кілька чоловіка за це повішано. По всіх містах привселюдно вішають робочих, палають села, підпалені гайдамаками, тікають люди в ліс.

Насупилися хлопці... Похмуро дивиться в огонь Данило, міцно тримає його рука німецький карабін.

— Невже все пропало? — питає хтось маловірний.

— Чого там пропало... На Чернігівщині червоне козацтво щолкає німців по чім зря... — заспокоює Максим: — Села так всі за нами... чекають тільки, щоб сила наша окріпла. По клунях гармати переходять, знаряддя... Буде чим панів частувати. А в Кривому Розі більшовицька влада...

Блищать очі у хлопців... Якби-ж то...

— А вони, дурні, нічого не бачуть. Бенькетують, в газетах пишуть, що все гаразд...

І раптом Максим заливається веселим реготом.

— І за нас з тобою пишуть... Йй богу... Значить на цілу Україну нас прославили. На ось, почитай...

З-за пазухи він дістає заялозену газету, з одкресленим червоним олівцем місцем.

Там у відділі хроніки надруковано, що в такому то повіті повітовий староста розліпив оголошення, в якому подається до відома населення, що тому, хто доставить живих чи мертвих Кравчука Олександра та Вернигору Максима буде видано нагороди по 35.000 крб. за кожного. А хто буде допомагати їм ховатися, того майно буде конфісковано, а хату спалено...

Я голосно перечитую цей твір, що ряботить такими виразами, як: „Ясновельможний пан гетьман, прийнявши булаву з рук трудящого народу“... „Своїм шляхетним словом гарантує добробут всім трудящим“, „В ім'я слави й щастя України припинити той заколот, що підіймають підкуплені за більшовицькі гроші“... і т. д.

Ляскають зубами хлопці від злості, немов вовки дикі. Сиплються слова гострі, короткі...

— Не підвладні ми повітовому старості.

— Та й гетьману їхньому не підвладні...

— Мабуть тепер Дурний Пан старається нагороду заробити... Тридцять п'ять та тридцять п'ять, аж сімдесят тисяч виходить...

— Либонь уже половину наперед пропив...

— Та хіба сам Дурний Пан... Знайдуться ще Юди...

— Дорого-ж вони наше м'ясо цінують...

— Ну, тепер додому хоч і не з'являйся... — тужливо вимовляє Кирило, наймолодший з товаришів... — все село сплять...

— Не журись, товаришу, ми їх поперед спалимо. На момент настає тиша... кожен думає про своє...

— А знаєш, кого я бачив у містечку? — конфіденційно нахилється до мене Максим. Того... провокатора... що на отаманських зборах...

Увесь здригнувся... Так... Я-ж давно знав, що він тут поблизу мецкає. Він і Гануся... Тільки гнав від себе цю свідомість. Не дозволяв їй зформуватися в ясну, яскраву думку... Щоб не запанувала, щоб не прогнала того спокою, тієї безжурності, що така мені тепер

потрібна. А тепер вона виринула, ожила... одразу розбудила спогади. І ось уже щемить серце... вже поняв душу неспокій... Ех, Максиме, навіщо ти зустрів того провокатора?

— Розпитав у людей, що він тут робить. Кажуть, був заарештований, повішати хотіли, а потім чомусь випустили, ніби-то на поруки. Тепер на волі гуляє, наче під доглядом. А тільки... я так помімаю, що тут щось нечисте...

— А що-ж Гануся? Де вона? За ким? Чи й досі правди шукає, чи може знайшла її?.. Невже Дурні Пани не витверезили її? Хочеться мені спитати Максима.

Тривожно стає, Здається, що треба негайно щось робити. На місці не всидиш...

— Максиме, а ти з комітетом звязався?

— Немає тут комітету... Емісар був, та вже з тиждень, як поїхав...

— Так ти й емісара не бачив?

— Та як же я його міг бачити? Кажу, поїхав...

Ну, звичайно... Нічого не можуть зробити як слід... Почуваю, що неправий, але не можу себе здержати. Картаю Максима. Максим нічого не розуміє й здивовано дивиться на мене.

— Ну що-ж тепер буде?

— Почекаємо днів зо два, а там я знову піду, відповідає він.

— Днів зо два... — іронізую я: — звичайно, ти певний, що за два дні нічого не станеться, тепер, коли кожна хвилина приносить щось нового. Ні, мабуть в таких справах ні на кого здаватися не можна. Треба самому йти.

Максим і інші товариші не можуть мене переконати. Це-ж цілком ясно, що треба мені самому побувати в містечку, побачити все на власні очі...

А десь далеко, в куточку мозку радісно тримтить і підскакує так, що серце відбиває кожен підскок, думка:

— Гануся, Гануся, Гануся...

Я силкуюся міцно заперти цю думку. Моя свідомість говорить мені, що треба забути про Ганусю. Єсть у мене інші турботи. І я переконую себе, що не через неї я хочу йти до містечка. Я маю на увазі виключно ділові аргументи, тільки їх я висовую. Ми підемо втрьох... Я, Максим і Данило...

По очах хлопців бачу, що не співчувають вони моему рішенню. Але не звикли суперечити... Після двох-трьох обережних зауважень припиняють розмову про це...

— Роби, як сам знаєш. Мабуть, тобі відніше.

— Ось тільки одіж. Для лісу вона може й підходяща, навіть і штани, що скрізь світять... Ну, а в місті незручно... одразу лісовика в ній почують. Та щось вигадасмо. А тепер, хлопці, спати.

— Хто на варті?

Ясно світить місяць. Сновигають думки в голові, заснути не дають... Садок ввижається яблуневий... солов'ї над Дністром співають... Бджілки гудуть... шуліка літає, водяний шур тихенько пищить.

А в арсеналі Ганусин брат робітників розстрілює. Ой, які палючі Ганусині пестоші... Зірки на небі в літери складаються, прочитати можна:

— Проспав, Сашка, свою Ганусю.

Коротка літня ніч. Ще й місяць згори не почав сходити, а вже рожевою смугою край неба занявся. Осміхнулися рожевою осмішкою хмарки з неба... десь крук прокричав.

— Ку-ку... — кує зозуля.

— Од-од-од — відповідає одуд.

— Ку-ку...

— Од-од-од...

Своїм власним життям починає ранок старий ліс. Немає йому діла до громадянської війни, ані до ясновельможного.

День починається...

Що принесе він з собою? Що нового скаже він нам?

Непевні дні наступили на Україну. І одна хвилина не подібна до другої. Хто буде плакати цього дня, а хто сміятися?

Кінь. Тупоче. Ближче, та ближче... На поляну вискочив... Верховець з нього легко зстрибнув — Данило Цупатий.

— Ось ви за одежею журилися... він подає мені загорнені в гімнастюрку чоботи й галіфе... Поміряйте...

Хороше панське сукно на галіфе... чоботи-лакірки. Максим аж язиком клацає... Кілька хлопців оглядають одіж... мацають пальцями... заздрісно хитають головами...

— Хоч на Хрещатик з паночками гуляти, — зітхає Кирило.

— А це мабуть теж нагодиться...

Павло витягає з кешені прилад до голення в шкурятянім футлярі. Тут і „безопасна бритва“, і люстерко, і мило... Хороша закордонна робота. Футляр трохи потерся, — видно, в походах побував...

А Кирило вже примостився. Поставив на пенечку люстерко й милить щоки.

— Німецька цилюрня, — весело лунає його голос. — Стрижуть і бриють за милую душу. Кому нада, падхаді, братішка, красоту наводі.

Підіймаються поволеньки хлопці... до роботи беруться...

Данило скидає сорочку й білими гострими зубами роздирає її на смуги...

На лівій руці вище ліктя у нього кров струмочком тече з невеличкої дірочки. Старанно зав'язує її роздertoю сорочкою. Обличчя кривиться від болю...

Уважно дивиться на нього Максим:

— За що це? За бритву, чи за чоботи заплатив?

Темніють очі Данила.

Темніють і обличчя у хлопців. Наче чорна тінь пройшла під лісом... холодним подихом повіяло...

А десь близесенько (немає їм діла до всього людського) переликаються одуд з зозулею:

— Ку-ку!

— Од-од-од...

Вище підводиться сонце.

(Далі буде)

СЛОНИ

Пісок, рудий пісок, як море те безкрає,
застиг в розпеченім, гарячім логві й спить,
а сонне марево хвилюється й тримить
над мідним обрієм, де чоловік блукає.
Навколо мертвий сон. Наївшись, прилягла
левиця в глибині нагірньої печери,
а там, під пальмами, що знають їх пантери,
жирафа воду п'є з ясного джерела.
Не прошумить і птах в оцім повітрі млявім,
де сонце - велетень пливе в височині;
лиш іноді боа, пожалений у сні,
повернеться й блисне линовищем яскравим.
Палає обшир весь — огнений водограй.
І ось, як спить усе в пустелі цій безхмарній,
брижності велетні, мандрівники забарні,
серед пісків ідуть слони у рідний край.
Зростаючи здаля, немов би скелі темні,
бредуть вони, руду піднявши пилюгу,
а щоби вірного не загубить шляху,
лишають в дюнах слід їх ноги претовстенні.
Попереду ватаг старий. Як та кора
на дубі віковім, його пошерхла кожа;
на брилу голова стовбовата похожа;
горбатіє хребет, крутий, немов гора.
І без угаву йде він кроками важкими,
на очі маючи для всіх мету одну,
і, залишаючи позаду борозну,
за патріярхою слідкують пілігрими.
Стуливши хоботи, простують без вагань;
підняті вуха їх, та очі їх закриті;
кругом дзижчать, гудуть рої жалких москитів,
які летять на дим од їхніх парувань.
Та що їм мухи ці, що нестерпуча спрага
і лютий біль в хребті від сонячних бичів?
Вони про рідний край химерять ідучи,
про фігові гаї, де жде спокій, розвага.

Вони там річку вздрять серед гірських верет,
де плавають в воді й ревуть гіпопотами
й куди при місяці вони, мов білі плями,
спускались воду пить, топтати очерет.
І гурт мандрівників відважних все чвалає...
Он він як рисочка поміж сипких пісків!
І безгоміння час в пустелі знов наспів:
вже череда слонів за обрієм зникає.

З франц. перекл. М. Драй-Хмара.

КОРАБЕЛЬ РЕВОЛЮЦІЇ

По той бік вод пустельно-млистих
Лежить майбутнє, і трава
Росте на берегах злотистих.
Це ти, Америко нова!
Це ти, Америко нова!
Хай вище бурна хвиля бризне,
Між рифів до чужих земель
Оцей відважний корабель
Тих доведе, в кім дух залізний.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
Кораблю, сміливих надіє!
Хай буря нам кує вінці.
Ось темна щогла височіє,
В крові червоні прапорці!
В крові червоні прапорці!
В диму вітрила почорніли.
В зигзагах синіх блискавиць
І грім гармат, і грім рушниць,
І гострий меч нам за кормило.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
Цей корабель бував у бої,
Везе найкращий цвіт когорт.
Великі мудреці й герої
Той темний освятили борт!
Той темний освятили борт!
Ним керував Костюшко славний,
Колись ним правив Вашингтон,
І Франклін, Лафайет, і зон,
Всіх дальніх зон герої давні.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
О, як цей корабель назвати?
Ну що-ж, як хочете почути,
Так ось: це корабель крилатий,
Що революцією звать!

¹⁾ Фердінанд Фрайліграт, — німецький поет, — помер 18-го березня 1876 р. Німеччина тепер святкувала 50-ті роковини його смерті.

Що революцією звуть!
Топи, пірате сміливий, державу,
Пірате сміливий, на дно
Пусту розхитану човно,
Галеру цю гнилу, трухляву.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
На бій, на бій! Кораблю, де ти?
Труба гримить: ту-ту, ту-ту.
Кораблю чорний, кинь ракети
У яхту церкви золоту!
У яхту церкви золоту!
Скеруй гармат холодні жерла
На срібну флоту багачів,
Щоб канула на дно морів,
Щоб хлань оті скарби пожерла.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
О день, коли на хвилі синій
Народу гордий корабель,
Всепереможніший, доплине
До дальніх, прагнених земель!
До дальніх, прагнених земель!
Нема над волю краще дара
В країні зельних берегів,
Нема там бідних і рабів,
Сама себе пасе отара.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!
Не мають там ворожі стяги,
Бо згода — вічний заповіт.
З найвищого шпиля досягнень
Людина озирає світ!
Людина озирає світ!
О, після бурі спокій прийде,
Хай тільки дійдемо кінця.
У простір рвуться всі серця,
А корабель уже на рейді.
Гей, гей! Мерщій, мерщій, на палубу скакай!
Відчаль, відчаль! У бурну ніч! Шукай, знайди той край!

Переклав Освальд Бургардт

Т. СТЕПОВИЙ

Буржуазні соціологічні школи

РОЗДІЛ II

ГЕОГРАФІЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА. ОБСЯГ ПОНЯТТЯ „ГЕОГРАФІЧНОГО ОТОЧЕННЯ“

Під терміном зовнішнього оточення географічна школа розуміє широке коло факторів, починаючи від космічних (сонце) і кінчаючи людськими звичаями та умовами життя.

Географічний фактор спочатку зливається у загальному терміні підсоння (так, наприклад, говорили античні письменники Геродот, Гіпократ, Платон¹⁾, Аристотель) — отже спочатку залежність суспільних форм від географічного оточення формулувалася тим способом, що підсоння перш за все, а також ґрунт та устрій поверхні визначає форми праці. Тому там, де є однакові форми життя, треба шукати однакового впливу оточення.

Надалі з розвитком географічної школи, до елементів зовнішнього оточення причисляють не тільки підсоння, але й географічне положення (сусідство), устрій поверхні (низовина чи гори, розташування гір), характер надр, фауна і флора, самий ландшафт і т. д.

РОЛЯ ГЕОГРАФІЧНОГО ОТОЧЕННЯ У МОНТЕСКЕ

До попередників сучасної географічної школи треба перш за все зачислити Монтеסקе²⁾. На думку Монтеסקе, характер народу та його соціальний лад залежить від умов підсоння. Підсоння дає нам ключ до розв'язання питання про розвиток культури на всій земній кулі. Замість бога, замість свободної волі людей, замість ідей і людських рішень — за рухову силу соціального розвитку Монтеסקе вважає особливості природного оточення. Соціальні явища, масові розрухи — це є кінець кінцем не що інше, як прояв впливу кліматичних умов даної країни. В цьому він наслідував Гіпократа, який говорив про вплив підсоння на усі боки соціального життя включно до форми правління. Монтеסקе зосередив свою увагу на політичних явищах, які він розглядав у тісному зв'язку з іншими соціальними явищами. Він відкинув геть ідею передсоціального стану людей,

¹⁾ Платон: Діалоги — „Море, наповняючи громадян торговельним духом, комерційними нахилами до зиску, і надаючи їхній душі облудний непевний характер, позбавляє їх вірності і доброзичливості один до другого і до інших людей“.

²⁾ Монтеסקе: „Дух законів“.

коли окремі індивіди, як гадала школа природнього права, — жили окремо, а після зговорилися — уложили „соціяльний договір“. Цю теорію виникнення суспільства в результаті органічних потреб індивідів — він замінив теорією, що ставила суспільство в повну залежність від фізичного оточення. Для Монтеске фізичне оточення вичерпувалося підсонням і ґрунтом. Соціяльні групи пристосовувалися до підсоння та ґрунту й цей процес пристосування відбився на всій соціяльній структурі, насамперед на законодавстві, яке є основною рисою політичних форм життя. Проте і Монтеске не відкидав так званих „природніх законів“. Він підкреслював вплив оточення на законодавство, яке мало на меті пристосуватися до природніх законів. Закони юридичні повинні наближатися до законів природніх, повинні відповідати способам добування засобів до життя, бо від цього способу вони залежать.

РОЛЯ ГЕОГРАФІЧНОГО ОТОЧЕННЯ У БОКЛЯ

Бокль уточнив поняття природнього фактора¹⁾. Крім підсоння і ґрунту він вводить інші фактори географічного оточення, серед яких він згадує географічний рельєф і головний рід харчу. Але Бокль з другого боку вважає, що на вищих щаблях розвитку більше важить не оточення, а розум. Це свідчить про те, що Бокль не є цілком послідовний представник географічної школи. У Бокля природа безпосередньо впливає на характер людей — одних вона робить вільнолюбними, других — покірними і т. д. Грізні явища природи впливають на розвиток почуття, на уяву, дають початок страхові перед небезпекою та релігії. Навпаки — звичайні явища розвивають спокійну діяльність розуму, „людські“ соціяльні релігії, і дають більше умов для розвитку позитивних наук (прим., Греція антична). Виростаючи на ґрунті певних фізичних умов, життя робиться все самостійнішим фактором. Отже не тільки продукти народньої творчості, як мова, звичай та народні міти, але й уся взагалі література, мистецтво і навіть державні та інші соціяльні установи певної країни відбивають вплив природнього оточення. Навіть доля народів, їхнє життя зв'язане з природнім оточенням.

Під впливом оточення формується розум, інтелектуальний фактор. Останній Бокль не розглядає, як індивідуальний розум, а як масове соціяльне явище — і тут Бокль наближається до колективно-психологічної школи — він каже не про інтелектуальний фактор взагалі, а про розвиток знання, про пізнавчий фактор.

Його розвитку він приписує велике значіння в історії суспільства. Таким чином, процес розвитку суспільства стисло можна зформулювати таким способом: фізичне оточення (підсоння, ґрунт, харч) примушує людину боротися за своє життя, збирати багатства і знання, а зрештою — творити цивілізацію.

¹⁾ Дивись Бокль „Історія цивілізації“. Перший том англ. мовою вийшов 1858 року. 2-й 1861 року. Кузен — наслідувач Бокля, казав: „Дайте мені мапу країни, її форму, її води. Її вітри і всю її фізичну географію, дайте мені її природні витвори, її флору, її геологію й яшче — я беруся сказати вам аргіоті, яка буде людина в цій країні, і яка роля її в історії“.

РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

Географи, починаючи з часів Бокля, стали підкреслювати значіння фізичного фактора в розвитку суспільства. Так, наприклад, Ріттер (а потім Реклю та Мечніков) говорили про значіння берегової лінії, розподілу гір та рік, значіння повени та інших географічних особливостей для розвитку культури певної країни.

Карл Ріттер, прим., поставив собі за мету вивчити відношення земної поверхні до історії, ц. - то звести історію до чистої географії. Учень Ріттера був Ратцель. Він теж ставив особливості різних народів у залежність від різних боків географічного оточення, що серед нього нарід живе і працює. Звідси його антропогеографія, що вивчає вплив природи на людину і зміну в бік ослаблення цього впливу в процесі розвитку культури. В своїх творах¹⁾ Ратцель досліджує, як природа впливає на духовні, расові особливості, на характер розселення народів (роля морів, що роз'єднують, та низовин, що з'єднують), на характер використання природних багатств та особливостей (вплив ґрунту, що людина обробляє, затримує людину на цьому ґрунті, зв'язує її з ґрунтом в міру його оброблення). Природа створює певні нахили в організмі людей; так, прим., ірландці не рибалять, кельти не виходять у відкрите море. Там, де живуть разом малайці та папуаси, перші туляться до моря, другі відходять у глиб острова. Ці ідеї впливу географічного оточення на расу, що знов же стає основним джерелом розвитку, показують, як близько стоїть географічна школа до енергетичної та расової. У інших представників географічної школи ми бачимо це в більшій чи меншій мірі (за винятком нової етно-географічної школи). За географами цією стежкою пішли дехто з істориків.

Найприхильнішим до географічного монізму був Гердер (*Ideen zur geschichte der Menschheit*). Для Гердера природне оточення має дуже широкий обсяг. Воно охоплює географічне положення, топографічні особливості, фавну і флору і т. д. Для вибору того чи іншого роду занять він великого значіння надає не тільки підсонню (жар чи

¹⁾ Ратцель — „Земля и жизнь“ (рус. перекл. 1903 р.), *Antropogeographie* 2 Bd. Stuttgart 1922 р. (перш. раз 1899 року). *Der Staat und sein Boden geographisch beobachtet* 1896 р. і инш. Із теорії Ратцеля, що наслідував Гердера і Ріттера, вийшла ціла школа — теорія ландшафтів, що дивиться на людину, як на складову і невідійману частину географічного ландшафту. Ландшафт — це результат взаємодіяння людини і географічного оточення.

В Німеччині ми маємо Кеппена і Гетнера (Див. Гетнер: „Как культура распространялась по земному шару“. Пер. під ред. проф. Генкеля), в Росії Берга (див. Л. С. Берг: „Предмет и задачи географии“. Изв. Р. Г. О. за 1915 р. т. I, вып. 9, ст. 463).

Із англійських вчених — того-ж напрямку тримається Елен Семплі (Див. Ellen Ch Semple — „Influences of geographic Environments on the Basis of katzel's System of Antropo-geography Z. № V. 1911. — Вплив географічного оточення з точки зору антропо-географічної системи Ратцеля“).

Усіх попередніх і названих тут географістів можна зачислити до антропо-географічної школи — ц. - то до попередників сучасної етно-географічної школи, про яку мова йде далі.

Критику Ратцеля див. у Барта П. („Философия истории, как социология“, у Дюркгейма (*Annee sociologique* за 1897 рік), у Кунова (*Die Martsche, Geschichts- (gesellschafts- und Staats- theorie*“).

холод), але й положенню країни (височина чи низовина), її особливостям і продуктам, їжі і напиткам, що їх людина вживає, способам життя, роботі, навіть—звичаям, розвагам та мистецтву, разом з багатьма іншими обставинами, що грають ролю в життєвій обстановці, яка оточує нарід. Отже він ставить у залежність від географічного положення (фізичного оточення) не тільки народній побут, але й мислення народу. Історія для нього — рухома географія, а географія — історія, що зупинилася. Так, наприклад, чому азійські народи відсталі та вперто віддані формам, що дісталися в спадщину від предків? Це пояснюється тим, що країна одноманітна, тим, що, живучи в горах, то-що, вони відірвані і т. інш. Гердер, таким чином, природні умови мешкання робить основною причиною розвитку певного народу. Він каже, що коли-б східня Азія мала иншу територію, коли-б вона мала міжземне море, якого вже через своє географічне положення не має, то змінився-б весь хід культури. В Італії нема єдності, бо ця країна розташована між горами та болотами. З другого боку, як і інші, він визнає вплив географії на расу і звертає увагу на расовий момент: переселить китайців у Грецію і антична Греція ніколи-б не існувала.

Таким чином, у Гердера поняття природнього оточення так поширюється, що губить всякі межі і означеність.

Що до впливу підсоння, то за Гердером воно не примушує, а створює нахил¹⁾.

ПИТАННЯ ПРО НАПРЯМОК РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Про значіння різниць підсоння для розвитку культури ми маємо багато суперечних теорій. Так, Гердер тримається тої думки, що культура розвивається в напрямку від сходу до заходу (так званий закон довжини—географічної)²⁾.

З другого боку, Мужоль (*Les problemes de l'histoire*) казав, що культура йде з гір на долину. Мужоль, як і інші географісти, вважає расу за наслідок оточення. Зовнішня природа впливає на тіло та на дух людини. Але не треба думати, як думав Гіпократ, що оточення просто відбивається на тілі й дусі таким, наприклад, способом, що висока місцевість створює високих людей, а низовини — низеньких, або, як казав Мішле, палкий темперамент провансальця є відбиток швидкої течії Рони (див. Барт „Філософія історії як соціологія“). Очевидно, це є лише художня аналогія. За Мужолем природа впливає посередньо: де на березі є ліс, там виникає судоходство, а де немає лісу, немає й судоходства. Теплота зменшує потребу в їжі, звідси—„закон“: цивілізація зародилася спочатку в жарких країнах

¹⁾ Дивись Г. Кунов. Социология, этнология и материалист. понимание истории, из. 1905 г. Киев. рус. пер.

²⁾ Цієї-ж думки тримався і Гегель (*Philosophie der Geschichte*), але Гегель не був ні в якому разі антропо-географістом в соціології — він, не вважаючи на свій ідеалізм, правильно підкреслював, що різна поверхня впливає на розвиток різних форм господарювання (а не на расу, як це гадали всі антропо-географісти, крім Мечнікова і инш. етно-географістів). Так пусті широкі простори дають розвиток скотарства, широкі долини рік—хліборобства, присутність морів—торговлі і ремесла.

(закон широти). Це не заважає йому визнати і „закону“ височини — цивілізація, ніби-то, спускалася з гір на долини. Цей закон „доповнює“ згаданий закон широти: цивілізація шириться від тропиків до бігунів. Так само він допускає і „закон“ довжини (від сходу до заходу), який не суперечить законові широти. Таким чином, лінія цивілізації повзе від південного сходу на північн. захід. Географічну теорію він доводить до абсурду. Так, у нього — характер науки Німеччини, Франції, Англії пояснюється так: німецька історична школа вивчає розвиток, бо вона розпорошена географічно та політично, а це дає привід до створення думки про переміни. Французька школа підкреслює вплив оточення, бо... у Франції більша різниця у підсонні, ніж в Англії та Німеччині. Англійська школа розглядає людину переважно у відношенні до суспільства, бо такий елемент оточення, як... політекономія створила індивідуалізм, свободу конкуренції і демократію. Тому в галузі біології німці найбільше вивчили процеси розвитку, французи — зв'язок з оточенням і способом життя (пристосування), а англійці — боротьбу за існування. Тільки оточення може правильно з'ясувати найзагальніші проблеми історії...¹⁾.

ЯКЕ ПІДСОННЯ НАЙВИГІДНІШЕ ДЛЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Що до згаданої проблеми напрямку розвитку цивілізації (закони широти, висоти та довжини, то вона ставиться у зв'язку з питанням про характер найсприятливішого для культури підсоння.

За Гердедом та Гегелем і іншими вважають найкращим для розвитку суспільства помірковане підсоння — середнє, підсоння країн, що лежать між тропиком та полярним колом (широко кажучи).

Ще Бокль розглядав це питання і прийшов до висновку, що найкраще підсоння для суспільної праці — помірковане. Жарке підсоння розслабляє енергію і від'ємно впливає на інтенсивність праці, а холод — впливає на її постійність і часто примушує переривати працю.

За Боклем жарке підсоння дає більше лишків і в багатстві і в населенні, як холодне. Тому в жарких країнах заробітня плата розмірно менша (при інших рівних умовах) і має нахил зменшуватися, а в холодних — навпаки — збільшуватися (це, так би мовити, географічна інтерпретація колоніальної політики тогочасної Англії).

Із пізніших географів про значіння поміркованого підсоння каже, між іншим, італійський соціолог Матеуцці. Він вважає також, що в тих країнах, де кліматичні умови надто сприятливі для людини, цеб-то, де людина більше забезпечена самою природою що до засобів існування, там вона безпечніша, там вона не дивиться вперед і не здібна до боротьби. Тому-то мешканці поміркованої країни панують над населенням жаркої. З другого боку, там, де природа дуже скупа і сувора, вона не дає стимулу до праці. Там перешкоди з боку природи для народу, що має вийти з варварства, дуже великі, боротьба з ними не дає нагороди, ц.-то не викупає затраченої праці.

¹⁾ Див. про Мужоля у М. Ковалевського („Современные социологи“) та у П. Барта („Философия истории как социология“).

Матеуці хоче цим пояснити історію суспільства. Так, наприклад, він пояснює ті чи інші політичні установи географічним оточенням: щоб захистити права слабших і координувати систему розподілу води Давній Єгипет повинен був створити у себе політичну владу, яка здібна була стати регулятором такого розподілу. Ніл таким чином визначив політичну структуру Єгипта. Періодичні його повені примусили народи, що ставилися вороже один до одного, об'єднати свої зусилля, стати солідарними. Інакшим способом великі групи не могли з'єднатися, бо з огляду на свою великість не могли одна другу знати. В результаті ми маємо деспотизм. Рівнини — основа монархічної влади (про це ще згадував Монтеске в „Дусі законів“, кажучи про природність монархії на східній рівнині — за часів Катерини II ця думка стала основою російсько-дворянської ідеології).

На думку Матеуці — причина розвитку Фінікії з її торгівлею, що була майже самотнім заняттям фінікійців, — лежить у її географічних умовах. Досить кинути оком на географічні особливості Сирії, щоб побачити, що фінікійці повинні скерувати свою діяльність у бік моря, а не жити з хліборобства, яке забрало-б у них багато сил і давало-б малу нагороду. Фінікійців від ворожої навали захищали високі гори і піскувата пустеля. Фінікійці займали тільки вузьеньку смужечку під Ліваном. Берегові виступи та сусідні острови мали чудові бухти. Тому, навіть, коли-б Фінікія була такою хлібородною, як Індія — все одно вона не стала-б хліборобською — її територія була замалою і тяжіла до моря. Навпаки, Індія, хоч і має гарні гавані, не стала-б морською країною, бо бурхливий океан наганяв на індусів панічний страх, а величезна родючість ґрунту і легкість його оброблення (надто в долинах Ганга) напрямляли розвиток суспільства в другий бік.

А Міжземне море з його затоками дає гарний захист від бурі. Тому перешкоди для перших спроб мореплавства були невеликі і фінікійці під впливом гарних географічних умов почали удосконалювати морську справу. Це дозволило їм згодом вийти на бурхливі води.

Отже розвиток фінікійців є наслідок впливу фізичного і телуричного оточення. З другого боку, Матеуці не мінає й іншого фактору — спадковості (раси), який він ставить, як і всі географісти, в залежність від оточення і вважає набутих в процесі розвитку народів. Матеуці, таким чином, заперечує його самостійну роль. У народів сходу характер географічного оточення сприяв розвитку централізованої влади — хто не хотів їй коритися, повинен був вибиратися геть. Але пустелі перетинали шлях, і страх перед невідомим утримував людей від еміграції, примушував стати рабам владуючої суспільної верстви. Географія створила особливості характеру. Південь впливає на нарід таким способом, що у південних народів переважає фантазія над розумом, звідси нахил до мистецтва у південної раси, а в науковій ділянці — обмеження дедукцією і нахил до будівництва загальних систем. Південним народам не треба над міру робити, бо підсоння й інші умови дають харч при малій затраті енергії, тому ці народи нездібні до постійного фізичного напруження, їм не треба губити так багато сил, як на півночі, на одіж та захист від холоду.

Отже підсоння південне робить з людини „дармоїда“, а північ—навпаки. Прислів'я — „час є гроші“ — могло виникнути лише на півночі.

Отже Матеуці простежує вплив природних умов на суспільство, але він, крім того, включає в свій аналіз також ролі передачі в спадщину здібностей, що їх люди виробили під цим впливом¹⁾.

ЗАГАЛЬНІ РИСИ ЕНЕРГЕТИСТІВ ТА АНТРОПО-ГЕОГРАФІСТІВ

Тут ми бачимо, що й географісти, як енергетисти (тільки конкретніше)—ставили в ряд різні форми чи то енергії, чи то оточення й з них виводили „расовий“ фактор, який є наслідком цього оточення і zarazом стає причиною соціального розвитку. Таким чином, географічне оточення, щоб вплинути на людину, знаходить шлях цього впливу через людський організм, або, широко беручи, через вплив на расові здібності. Сама раса одержує ті чи інші особливості під впливом оточення, яке змінюється. Це оточення визначає, як каже Ковалевський (див. його „Сучасні соціологи“), і вибір того чи іншого заняття, те чи інше життя, визначає те, чи люди скупчуються, чи розпорошуються, чи легко, чи трудно йде між ними обмін і як він йде — постійно чи уривками — і яким способом — річкою, сухим шляхом чи горами. Оточення, таким чином, впливає далі на порядки політичного устрою, перешкоджає чи сприяє утворенню автономних одиниць, відмежовує окремі оселі, що лишаються незалежними, чи, навпаки, дає умови для об'єднання під владою одного уряду. Це стосується до старої антропо-географічної школи (Ратцель).

Трохи іншу схему бачимо ми у одного з найвизначніших етно-географістів — у Льва Мечникова.

СУЧАСНІ ЕТНО-ГЕОГРАФІСТИ. ПРЕДСТАВНИК МЕЧНИКІВ

Цей огляд антропо-географічної теорії свідчить про те, що всі елементи теорії етно-географістів кінця 19-го сторіччя вже існували в різних комбінаціях у згаданих вище учених і сучасні етно-географісти (як Мечників та Реклю) тільки инакше згрупували їх на підставі розвитку географії, як науки, і крім того точніше визначили зв'язок між природою та суспільством, відкинувши надто спрощені думки антропо-географістів (про залежність суспільства від географічного оточення і зв'язок між ними через расу).

Отже огляд антропо-географістів потрібний був у даному разі не для того, щоб вичерпати весь матеріал про географічний напрямок (від цього ми відмовились наперед у вступові — див. „Чер. Шлях“ № 5 за 26 рік), а лише для того, щоб можна було в теоріях сучасних етно-географістів аналітично виділити здорові думки від неправдивих узагальнень, які дуже яскраво виявлялися якраз у представників антропо-географічної теорії. Ця причина примусила нас в даному разі змінити метод викладу і не зразу розібрати одного з найвизначніших представників сучасної етно-географічної школи, а сказати спочатку дещо про стару антропо-географічну школу. Це непотрібно

¹⁾ Про Матеуці дивись М. Ковалевського: „Современные социологи“.

було для енергетичної теорії, яку цілком треба одкинути з огляду на її односторонність, але це потрібно для теорії етно-географістів, які де в чому наближаються до марксістської теорії суспільства¹⁾.

Етно-географічна теорія суспільства найшла собі найяскравіший і найцікавіший вираз в роботі Льва Мечникова. „Цивілізація й великі історичні ріки“, що з'явилася 1889 року (єсть рос. переклад 1906 року і 1924 року п. ред. проф. Лебедева).

ПЕРША ОСОБЛИВІСТЬ ТЕОРІЇ МЕЧНИКОВА. СОЛІДАРНІСТЬ

Для Мечникова природа є життєвий синтез всієї сукупності умов підсоння, ґрунту, конфігурації землі, її геологічної структури і т. д. Але Мечников не є вульгарний географіст, він крім значіння природи підкреслює значіння штучного оточення (витворчі сили — зокрема техніка), при чому в поняття витворчих сил включає також, як складовий елемент, солідарність, соціальний зв'язок між людьми і факт наростання цієї загально-людської солідарності.

Цю солідарність Мечників вважає за не менш важний чинник, як розвиток техніки. Причину-ж солідарності він бачить у людській природі, що виявляється під впливом географічного оточення (про це далі). Мечників, з одного боку, ставить соціологію в залежність від біології, бо соціологія вивчає ускладнені біологічні явища, але, з другого боку, вважає соціологію за самостійну науку, бо ці ускладнені біологічні явища соціологія вивчає з своєї точки зору. Він каже, що біологія вивчає в галузі тваринного й рослинного царства явища боротьби за існування, а соціологія цікавиться тільки явищами соціального, солідарного характеру, явищами об'єднання та більшої чи меншої централізації окремих сил, цеб-то фактами кооперативного характеру в галузі природи.

Він відмежовується від органічної школи, бо сама біологія не здолає розкрити всі таємниці соціологічної галузі. В організмові розподіл праці приводить до диференціації самих складових частин організму, а в суспільстві диференціація штучного оточення дозволяє людині зберегти свою самостійність і охороняє людину від поглиблення процесу диференціації.

¹⁾ Крім Мечникова, якого твір ми тут спеціально розглядаємо, до сучасних етно-географістів треба вчислити:

Елізе Реклю (див. його „Человек и Земля“, „Земля и Люди“), що розвинув ідеї Кана, Ле-Пле і Вільгельма Гумбольдта. Останній виступив одночасно зі згаданим вище Ріттером і був основником сучасної етно-географічної школи. Сюди-ж треба віднести працю Дж. Хоррабіна (Хоррабін „Очерк историко-экономической географии мира“. Рус. пер. М., 1914).

Ця сучасна етно-географічна теорія відрізняється, як побачимо на розгляді Мечникова, від теорії Ріттера-Ратцеля і їх школи тим, що говорить не про вплив оточення на расу (антропо-географія), а про вплив оточення на господарство (етно-географія).

Із антропо-географічного напрямку до етно-географістів наближається Еллен Семпл (див. вище примітка на ст. 107).

Див. також працю З. Чернякова „Социология наших дней“. 1926 рік — де дається відповідна оцінка антропо-географістів (стара школа) і етно-географістів (нова школа).

Таким чином, особливістю його географічної теорії є підкреслення солідарності, як характерної риси соціальних явищ. Тому він вважає, що соціологічний прогрес знаходиться в протилежному відношенні до примусу, влади і в прямому відношенні до ступня свободи самосвідомості й анархії (звідси його нахил до анархізму). На підставі цього твердження Мечників розрізняє три періоди в розвитку суспільства:

Перший нижчий період. Він характеризується тим, що існують суспільні організації, створені примусово і під страхом. Такі організації майже аналогічні тим рудиментарним колоніям клітин, що об'єднані між собою механічним зв'язком (примат особина над суспільством).

Другий переступний період. Він характеризується диференціацією частин суспільства і розподілом праці. Цей розподіл доводиться до чим раз більшого й більшого ступня детальної соціалізації (примат суспільства над особою).

Третій, вищий період, де утворюються по своїй власній волі суспільні організації з ясно висловленими індивідуальними нахилами і більш менш свідомими суспільними інтересами (рівність особи і суспільства).

ДРУГА ОСОБЛИВІСТЬ ТЕОРІЇ МЕЧНИКОВА. КРИТИКА РАСОВОГО „ФАКТОРА“

Така схема розвитку людства. Які-ж фактори штовхають людство в такому напрямку? На протилежність до попередніх географістів (та енергетистів), що підкреслювали вплив географічного оточення безпосередньо на природу людини — на її фізіологію, на характер і психологію, що відповідає цій конституційній природі, Мечників не надає значіння расовим елементам — він ставить соціальний розвиток в залежність від здібності до суспільної праці, яка знов же є наслідок впливу географічного оточення. Ця здібність не те, що раса. По-перше, чистих рас немає. По-друге, расові особливості завдяки спадковості будуть існувати і далі, бо штучне оточення, яке нейтралізує вплив природного оточення (а на думку Мечникова, природне оточення створило расові особливості, які закріпилися переважно в спадщину), дасть можливість особі зберегти свою самостійність, бо не треба буде пристосовуватися до природи (машина буде заміняти труд), і навіть взагалі вплив штучного оточення може створити нові ознаки. Таким чином Мечників не гадає, що расові особливості знівелюються коли небудь, — іменно під впливом штучного оточення вони зможуть проявитися. Що до спадковості, то він гадає, що нелогічно думати, ніби спадковість може утворити непереступну безодню. Немає різних меж поміж різними групами людства. Навпаки, — расові особливості не є незмінні історичні дані. Їх треба розглядати тільки як продукт процесів пристосування до розмаїтих географічних і соціальних умов. Він наводить приклади органічних змін під впливом оточення (за Лінгвінстоном — збільшення стратопігії у голандок в Півден. Африці й т. инш.) і каже, що люди, поставлені в аналогічні умови, можуть набути однакового характеру, просто в наслідок безпосереднього впливу оточення. (Оцінення цих поглядів ми зробимо, коли підійдемо до критики расової школи). Ми завжди можемо роз-

різнити, каже він, — не зважаючи на теорію про сталість расових ознак — професію хлібороба, моряка, салдата, вченого, коваля і т. д. Спадковість, на його думку, в союзі з пристосуванням формує людство, але вплив спадковості, як консервативного фактора, не здоле звільнити людину від ще могутнішого впливу оточення.

Установивши це загальне відношення до питання раси, Мечників далі оцінює расовий фактор у розвитку суспільства. Усяку спробу розділити людський рід на раси він визнає невдалою. Невдачу цих спроб видно хоч-би з того, що при класифікації раси виходять з різних ознак — то з кольору, то з розподілу волосся, то з форми черепа, то з сукупності всіх ознак. Історично — сама культура є продукт спільної роботи найскладнішої мішанини різних етнографічних елементів. В цій мішанині не можна навіть приблизно визначити долю участі „білих“, „жовтих“ чи „чорних“. Що до арійців з більш-менш білою шкірою, то не завжди, а тільки в певних умовах вони утворювали могутню і тривку культуру. В інших умовах ті-ж народи мають протилежну історичну долю. Таким чином, центр ваги питання лежить не в здібностях, властивих певній расі, а в тому, що культуру творять мішані раси. Так, прим., в Месопотамії перед арійцями — були сумерійці й аркади, що вийшли з Турана, а за ними кушити з шкірою чорнішою, як у негрів. Індуську культуру створили не тільки індуси, але й жовті дакії і дравіди, що являються галуззю згаданих кушитів.

ГЕОГРАФІЧНЕ ОТОЧЕННЯ ВПЛИВАЄ НА ЛЮДИНУ НЕ ЧЕРЕЗ РАСУ,
А ЧЕРЕЗ СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Отже різниця між географістами і Мечниковим в тому, що він не визнає раси, як переступного ланцюга між природою і суспільством, або як біологічного етапа в переведенні космічної енергії в соціальну, як гадають енергетисти. Він, крім того, не визнає також географічного фаталізму, що зводить всю історію до впливу географічного оточення. На його думку, сути первісних установ та дальшої їх зміни (свобода із несвободи) треба шукати не в самому оточенні, а в тих відносинах, що виникають між оточенням і природними здібностями людей — брати участь в великих операціях, солідарно працювати цілим суспільством¹⁾.

Коли припустити, що фізично певне географічне оточення при всіх умовах не змінюється, то його вплив може змінитися і мусить змінитися залежно від міри цієї здібності мешканців добровільно, солідарно, кооперативно працювати.

ОЦІНЕННЯ ПІДСОННЯ

Розглядаючи вплив підсоння на суспільство, Мечників обмірковує, як і інші географісти, питання про відносну вартість холодного,

¹⁾ Див: „Цивілізація і великі іст. річки“ рос. вид. 1906 р. ст. 55: „По моему мнению *raison d'être* первобытных учреждений и их последующих изменений... следует искать не в самой среде, а в тех отношениях, которые возникают между средой и природными способностями ее обитателей к участию в крупных операциях и солидарном общественном труде“.

поміркованого і жаркого підсоння і робить у розгляненій вище проблемі деякі зміни. Ці зміни ідуть по лінії підкреслення значіння температури (середньої річної) — це виявляється в уставленні певних меж ізотермічних для розвитку культури, з другого боку Мечників робить важливу поправку в географічній теорії, підкреслюючи значіння культури для зміни географічного впливу на людину (штучне оточення).

Північ, каже він, з огляду на бідність природи, фавни і флори зокрема, робить неможливим розвиток могутньої суспільної організації. Південь надто багато дає — фавна і флора надто могутня, надто багата у всіх своїх формах. Цей „зайвий“ розвиток органічного життя перешкоджає розвитку енергії та інтелектуальних здібностей (дивись протилежний погляд Мужоля) у населення. Мешканці жаркого пояса мають над міру майже всього без ніяких кооперативних зусиль, яким Мечників надає такої великої ваги. Природа тут не дає умов для того, щоб природня здібність людей до солідарної роботи виявилася. Вона не дає жодного стимула до праці, до вивчення околицинного світу і до солідарної діяльності. Тому суспільна організація праці існує тут тільки в зародкових формах.

Нарешті, помірковане підсоння. Великі історичні культури (старого світу) зосереджені виключно в поміркованих широтах (Європа, поміркований пас). Мечників розглядає згаданий вище „закон широти“ Мужоля (про розвиток культури від екватора до полюсів) і робить, ту поправку, що культура розвивається в певних ізотермічних межах. Найбільші скупчення населення згруповані між двома крайніми ізотермічними лініями $+16^{\circ}$ і $+40^{\circ}$. У зв'язку з цим в Америці, де ізотерми відхиляються до тропіків, напрямок культурного розвитку теж відхиляється не „в гору“, як у старому світі, а „вниз“ — до екватору. Це не суперечить згаданому мінімумові ізотерм. Так, на ізотермі $+10^{\circ}$ ми маємо такі культурні центри, як Нью-Йорк, Філадельфія, Лондон, Берлін, Одеса, Пекін.

ІНШІ ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ХАРАКТЕР ПІДСОННЯ.

Температура є такий показник географічного фактора саме через те, що вона залежить від багатьох інших умов: від здібности забирати тепло, від розподілу гідросфери і атмосфери, від умов території, від геологічного складу, від розпологу гір, від повітрових течій, кількості опадів і інших метеорологічних явищ. Так, прим., Європа що до своїх географічних умов переважає всі інші континенти не тільки завдяки щасливому розгалуженню суходолу, але й завдяки своєму хвилястому рельєфові поверхні з горами, що йдуть паралельно екваторові (Альпи, Піреней) і пропускають теплі вітри з океану, звідки до берегів Європи біжить могутній потік теплої води — Гольфштром. (На це звертали увагу ще Рітер і Гумбольд, не казати вже про їхніх учнів). Так само Японія зберегла свою національну окремішність і цілість завдяки морській течії Куро-Сіво і підводним скелям, через які дуже трудно підступитися до японських островів. Гори відіграють теж певну роль. Альпи були колискою свободи швейцарських громад. Піреней захищали пільги і привілеї басків

краще за королівські хартії. На Кавказькому чи Гімалайському хребті осіло багато народів, бо ці кручі грають роль притулків, які, на думку Мечникова, сприяють(?) тому, що різномірні етнографічні елементи, (сусідство привело до зближення звичаїв та інтересів), перетворилися після у федерації (Союз Кавказьких, Швайцарський союз горців).

Не менше важить фауна і флора. Часто соціальний тип залежить від особливостей цих елементів. Наприклад, у ескімосів життя і праця зв'язані з життям кітообразних.

ТРЕТЯ ОСОБЛИВІСТЬ „ПОПРАВКА НА ШТУЧНЕ ОТОЧЕННЯ“

Проте і тут Мечників звертає увагу на штучне оточення і на способи пристосувати природу до своїх потреб. Ця здібність розвивається паралельно з розвитком науки, мистецтва і промисловости. Це веде до того, що людина розпросторюється по всій земній кулі. Від тропічних країв (при $+50^{\circ}$ ізотерми) аж до льодових тундр навколо північного полюса або до Гімалайських височин, „де навіть собака губить здібність брехати“. А поширення тварин обмежене певними кліматичними умовами. За винятком сірих щурів, що водяться там, де й людина).

Отже техніка та наука дає можливість боротися з руйнівними впливами природи. Правда, там, де немає ще цієї техніки, географічне оточення панує неподільно — і найкращою умовою розвитку є помірковане підсоння. Такий самий підхід до справи ми бачимо у Мечникова і тоді, коли він розглядає географічні теорії розвитку суспільства. Так, за гіпотезою д'Ассє льодовий період був причиною того, що народи переселилися із своєї батьківщини на висотах азіяського плато на південь. Страшенні полярні холоди, що насувалися, і суворість підсоння погналі племена геть аж до південних берегів Міжземного моря, до берегів Перської затоки, в Індостан та Індокитай, де підсоння тоді було подібне до підсоння теперішньої Європи. Людство тоді розквітло в сприятливому для нього оточенні, бо жара зменшувалася наявністю близьких льодовців. Але поволі вони зчезали, їх вплив припинявся, і підсоння робилося чим раз більше тропічне. Інтелектуальна енергія населення слабшала і нарешті культура підупала, давши місце європейській цивілізації. Знов же в Європі підсоння під час ділювіального періоду стало лагіднішати, але це підсоння не дратувало і не знесилювало, як жарке підсоння. Європа таким способом уникає негативного впливу високої температури. Зате вона тепер, завдяки прогресивному охолодженню, має перед собою ще більшу небезпечність. Отже це явище направить джерело цивілізації на південь. Мечників підкреслює, що д'Ассє бере на увагу також значіння техніки, яка дасть людині змогу боротися проти цього прогресивного охолодження. (Це прогресивне охолодження обґрунтовано теорією Адемара, який установив зміну періодів холоду і тепла через кожні 10.500 років. Так 1248 року нашої ери була найбільша спека, 9252 року перед нашою ерою був найбільший холод (для північної півкулі). З 1248 року ми йдемо до холодної

доби, яка через 10500 років, ц.-то. 11748 (10500 + 1248) року досягне свого максимуму в північній півкулі).

ОБМЕЖЕННЯ РОЛІ ГЕОГРАФІЧНОГО ФАКТОРА І ПІДСОННЯ ЗОКРЕМА,
РОЛЯ СОЛІДАРНОСТІ, ЩО УТВОРЮЄ ТЕХНІКУ.

Розглядаючи ці теорії, Мечників підкреслює значіння техніки, що виростає на ґрунті солідарності. Ця солідарність, правда, виростає на ґрунті географічного оточення, але зрієт солідарності не цілком відповідає географічним умовам. Вона стає самостійним фактором, раз тільки виникши під впливом географічних умов. Мечників проти географічного фаталізму. В.н каже, що коли-б прогрес або регрес культури залежав виключно від загальних космічних законів, то можна було-б завжди і по всіх місцях спостерігати однаковість як географічних, так і культурних змін. А цього саме й немає, бо насправді зміни ґрунту та підсоння відбуваються надто повільно, щоб вони могли пояснити історичні події. Мечників ілюструє цю справедливую критичну думку (скеровану проти географічної теорії його попередників) чудовою цитатою із праці Edgar Quinet: *Introduction à la philosophie de l'histoire de l'humanité*: „Як і в часи Плінія, гіацинт цвіте в Галії, барвінок в Ілїрії, маргаритка на руїнах... а тим часом навколо них сотки держав змінили сотки урядовців і прізвищ, тисячі міст зруйновано, десятки культур загинуло, а скромні покоління квітів пережили віки й дійшли до нас такі-ж свіжі й привітні“.

Отже, констатуємо звязок між кліматичними змінами і падінням культури, ми проте не можемо сказати, що підсоння є причина цього падіння.

ЗАГАЛЬНА КАРТИНА ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ҐРУНТІ ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ

Географічні особливості впливають на людство різним способом у сполученні зі станом культури і цивілізації, що її досягла дана нація. Тільки маючи на увазі цю поправку, можна правильно зрозуміти думку Мечникова, що Європейці розвилися не під впливом творчої сили раси (дивись критику расової теорії), бо споріднені народи в інших країнах континенту не дали нічого особливого, а завдяки щасливим умовам: ґрунту, підсоння, форми і положення континенту, словом, щасливого оточення.

Процес розвитку суспільства залежить від розвитку солідарності. Ця солідарність, виникаючи під впливом географічного оточення, стає самостійним фактором і утворює культуру (зокрема техніку), що звільняється з-під впливу причини, яка її породила. Не через расу, а через солідарність впливає географічне оточення на розвиток суспільства. Здібність солідаризуватися властива людям, але вона не завжди проявляється, а тільки під впливом умов. Отже географічне оточення має тільки значіння умови для прояву — власної людськ.й природі — здібности до солідаризації. Ця солідаризація була результатом переходу (під впливом оточення) від індивідуальної особистості першої доби до примата суспільства над особою другої доби, і вона - ж повинна привести людство, під впливом вже культури, зокрема

техніки (що з'явилася в наслідок боротьби солідаризованих народів з географічним оточенням) до третьої доби анархічної рівності. Така абстрактна періодизація історії суспільства. Тепер подивімося, як Мечників підпирає її конкретним матеріалом.

ТРИ ЦИКЛА РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Мечників поставив перед собою завдання намалювати широку грандіозну картину розвитку суспільства (ц.-то саморозвитку солідарності) під впливом географічного і штучного оточення. Але він встиг намалювати лише третину цієї картини. Із трьох циклів цивілізації (річної, морського та океанічного) він докладно розглянув тільки перший цикл річної цивілізації. Проте ця перша частина дає можливість сказати, що ціла картина була - б гідна сміливої ідеї талановитого географіста.

Розвиток річної цивілізації Мечників аналізує з властивою йому логічною послідовністю, красномовністю і чудовим умінням використати конкретний матеріал.

РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ НІЛА

Мечників підкреслює особливе значіння великих історичних рік для першого річного циклу культури. Він починає з аналізу географії, що висунула наперед значіння великої ріки і зв'язала долю людини з властивостями цієї ріки. Єгипет, наприклад, зовсім ізольований від всього світу пустелями і виключно залежить від Нілу (в Єгипті опади — дуже рідке явище). Ніл може пробитися через пустелі тільки завдяки екваторіальним дощам і тропічним зливам, що проходять над величною цитаделлю абісинських гір. Завдяки цим дощам він сильно розливається і дає намул, що разом з водою і рештками рослин розноситься повинню по затопленій долині. Ця повинь зносить хати і людей. Отже не тільки недостача води, із-за відсутності опадів у Єгипті, але й велика вода підчас повени загрожує людям. З другого боку, вода може застоюватися, зацвісти, в ній можуть розплодитися мікроби, що несуть населенню чуму й іншу заразу. Через те потрібна солідарна праця цілих поколінь, щоб використати повинь для запліднення ланів цілою системою загат і каналів. Первісний Єгипет, такий як його створила природа, зовсім не був схожий на Єгипет часів Геродота, що дивувався його багатству. Для перших своїх колонізаторів він був більш-менш точною картиною первісного хаосу. Щоб зробити його таким, який він став, треба було підтримувати для Ніла постійне річище, розподіляти намул і воду на можливо ширшу територію за допомогою допоміжних іригаційних каналів, що вели до головного рукава, треба було затримувати воду над ґрунтом на довгий час цілою системою гаток, щоб дати можливість замулові спокійно сісти на дно, треба було зміцнювати і захищати місця, призначені для будівлі, проти небезпечної повени, треба було будувати машини легкої та простої конструкції для того, щоб підняти воду туди, куди повинь не дійшла, нарешті, треба було, коли рівень води починав спадати, організувати регулярне її спадання, щоб не залишалися

калюжі, не утворювалося болото, яке могло -б своїми відпарами отруїти повітря. Усю цю програму робіт конче треба було виконати, щоб цілком використати природний дар. Досить тільки не виконати одної частини роботи, щоб решта її опинилася в небезпечності.

ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ ДЕСПОТИЗМУ В ЕГИПТІ

Треба по всіх місцях однаково стежити, треба, щоб у цілій системі й в окремих її частинах панував один загальний план, щоб усім керувала одна рука. Звідси, як невідмінний наслідок, — виникнення деспотизму, уряду, що взяв єгиптян під своє ярмо, звідси також сила традиції, ритуал рабського наслідування минулому, що є основою єгипетської морали і звичаїв. Звідси культ фараонів, звідси будівання велетенських пірамід, ц.- то знищення десятків тисяч людей для того, щоб викликати здивування нащадків. Правда, Ніл не накладав єгиптянам деспотизму, а лише радив бути солідарними... Цієї ілюстрації було -б досить, щоб мати уявлення про значіння великих рік для розвитку культури, але Мечников не обмежується на одній ілюстрації, а дає цілу систему й аналізує аналогічні географічні умови розвитку річної культури Месопотамії, Індії, Китаю і т. д. Ми могли -б на цьому кінчити виклад конкретної частини теорії Мечникова, одіславши читача до самого твору Мечникова (цивілізація і великі історичні ріки), — але з огляду на те, що цю книжку на вкраїнську мову не перекладено (поки що), дамо найетисліший огляд умов розвитку інших річних культур, як їх малює Мечников.

ХАЛДЕЙСЬКА РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Теж саме можна сказати і про Месопотамію, яка стала пустелею після того, як припинилася іригація і спустіли канали. В середній Халдеї немає ні весняних, ні осінніх дощів, і як у Нільській долині, так і тут, врожай залежить від річної повені. Це в низині, де немає найменшої гори. На ґрунті, вкритому солонцями, росте гіркий полинь. Це скрізь, куди не досягає повінь. Отже потрібна колективна праця багатьох людей, щоб справити туди воду. Тому люде офірували свою незалежність (1-й період) для суспільної солідарности (2-й період). В долішній Халдеї ґрунт без води під промінням палючого сонця твердішав, як камінь, і вкривався піском, що наносили вітри пустелі. Решта являла собою чумне болото, де тільки цілими лісами ріс високий аж до 12—15 футів очерет. Щоб зробити з такої пустелі одну із найбагатших і найщасливіших країн треба було регулювати течію рік Тигра та Єфрата за допомогою каналів і гаток. Звідси -ж виникла потреба об'єднати свої сили, звідси роля уряду, як організатора суспільної праці.

ІНДУСЬКА РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Долина Кашмира (коло Гінду-Куша) має багато дощів і дуже родючий ґрунт. Через те там не виникло тих умов, які утворили

великі річні культури і там племена залишилися при вільному суспільному ладу — родовому, але проте і не стали „історичними“ племенами, ц.-то не розвинули своєї цивілізації. Зовсім инакше було в місцевості, яка називається „Мад'я деза“ (середня країна). Тут були всі умови для історичного розвитку. Ця країна з півночі обмежена зачумленою місцевістю Теран, зі сходу відокремлена від басейну Брамапутри нездоровою гнилою країною, де неподільно панує цариця смерть, на південь через дику місцевість Вінді межує з Деканом, а на заході з пустелею Радіо-Путани. В цій центральній частині системи річок Інда та Ганга найменша нерегулярність годового підсоння, найменше хитання, що залежить від зміни атмосферного тиску, від розподілу вітрів і опадів, загрожує населенню важкими наслідками. Коли немає опадів, висихають річки і канали і неминуче приходить голод і смерть. Голодування загрожує не тільки населенню Сінда і Пенджаба, але й цілому басейнові ріки Ганга і східному берегові Інда. Усе населення цієї місцевості періодично нищив би голод, якби не можна було пустити іригацій. Потреба організувати планову іригацію, потреба дисциплінувати труд диктувалася індусам під загрозою смерті і привела до централізації влади. Ця влада ставала деспотичною, бо вона, маючи в своїх руках всю іригаційну систему, стала також владаркою життя і смерті населення.

Правда, Мечників припускає, що касты в Індії обмежували силу центральної влади (в цьому наче-б то полягала „задача всесвітньої історії“, що виправдала кастовий устрій, не вважаючи на його абсурдність), але виникнення самих каст Мечників не пояснює. Тут йому бракувало соціального аналізу.

КИТАЙСЬКА РІЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Таку-ж саму закономірність установлює Мечників і для китайської системи річок Ян-Це-Кіанг і Го-Ан-Го. Для того, щоб зберегти врожай плочючого ґрунту, китайці під страхом смерті повинні були стати солідарними, завести постійну сувору трудову дисципліну у всіх галузях життя. Канали Ян-Це-Кіанга, загати Ганго являються продуктом праці більшого числа поклів, ніж ті, що збудували піраміди та храми Єгипта. Під страхом неминучої смерті від чумної зарази річка кормилиця примушує населення стати солідарним і об'єднати свої сили, хоч окремі групи населення й не знали одна одної і навіть ворогували між собою. Корисність такої роботи була спочатку незрозумілою величезній більшості, яка не могла усвідомити загального плану цієї роботи. Звідси — деспотія й культ ріки — бога, що живить і наказує, убиває й дає життя, розкриває свої таємниці маленькій купці жерців, а від решти вимагає слухняності. Звідси дріб'язковий характер китайської цивілізації, звідси страх і рабське наслідування способами праці незчисленних минулих поколінь, звідси консерватизм і десятки тисяч церемоній (китайська перемонія), що регулюють кожний крок, кожний момент життя китаїця.

ДАЛЬША ДОЛЯ РІЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ПЕРЕХІД ДО ЦИВІЛІЗАЦІЇ МІЖЗЕМНО-МОРСЬКОЇ І ОКЕАНСЬКОЇ.

Таким чином, Мечників підкреслює, що тільки роботою солідаризованого різноманітного населення річна долина може стати культурним огнищем. Без цієї солідарної дисциплінованої роботи долина річки може стати не житницею, а цвинтарем, укригим трупом, гнилими болотами, голодом і заразою. Найменший недогляд в загальному плані меліорації веде до таких наслідків. Тому разом з солідарністю з'являється регламентація, а з нею — деспотизм організаторів — з'являється велика річна культура. Дальший розвиток річної цивілізації йде в напрямку ширшої морської культури, яка поширює себе у всі боки (а не тільки по долинах річок). Отже культура річна переходить в культуру морську, подібно до того, як велика річка впадає в море. Але це буває не завжди. Річка може не дійти до моря, загубитися в пісках, або влити свої води в другу річку, так само і річна культура може загинути або розійтися в якому небудь ширшому потоці.

Коли буває доля культури тою чи іншою, Мечників, як уже сказано, не встиг дослідити. У нього є лише натяки на майбутній аналіз. Так, він каже, що єгипетська культура загинула, бо єгиптяни відступали від моря, від пісків Нільської дельти, не маючи можливості розвинути корабельного діла.

На дельті-ж Нільській виникла морська культура Александрії. Таким чином виникла Греція, Рим, Іньська та Ацтекська культура Мексиканської затоки й інші. „Таким чином, міжземні моря були тим переходовим географічним оточенням, де відбувався перехід стародавніх річних культур (досі такими культурами являються Китай та Індія) до океанського періоду наших днів. Отже вода є живущим елементом не тільки в природі, але й руховою силою в історії“ (*die eigentliche Zugkraft in der Weltgeschichte*). На цю думку Böttiger'a („Das Mittelmeer“) Мечників пристає цілком.

ЗА ЩО ПЛЕХАНІВ КРИТИКУВАВ МЕЧНИКОВА

Ще тоді, коли книги Мечникова, що з'явилися французькою мовою 1889 року, не було в перекладі на російську мову, Плеханів звернув увагу на цю роботу й зробив їй оцінку. (Див. Плеханов соч., т. VII „О книге Мечникова“).

Плеханів критикує Мечникова по-перше за його анархізм (бо прогрес Мечників ставив у пряму залежність від зникнення влади). Влада, як показує історія і як показав сам Мечників, росте з прогресом. Солідаризація людей річної цивілізації приводить до появи деспотичної влади. Якщо росте не влада в формі держави, то, принаймні, влада над силами природи. Отже з зазначені вище періоди в розвитку суспільства (примат особи над суспільством, примат суспільства над особою і рівність обидвох) не витримують критики, бо не можна протиставляти розвиток суспільства розвиткові влади.

Звичайно, Плеханів не входив у своїй короткій замітці в розгляд питання про первісний безвладний устрій (де не було ніякого примата

особи над суспільством, а зовсім навпаки) і про майбутній безвладний устрій. Але ми тепер знаємо добре (за Леніним), що цього соціалістичного безвладного ладу можна досягти лише через етап пролетарської диктатури. Із анархічних поглядів Мечникова неминуче вибігає його ідеалізм — не в основній теорії, яка цілком матеріалістична, а в деталях — це другий пункт, в якому Плеханів критикує Мечникова — зокрема він розглядає погляди Мечникова на кастовий устрій в Індії (Індія, установивши кастовий устрій, що обмежував центральну владу, почала історію права). Критика цього погляду приводить Плеханова до третього пункту, якому теорія Мечникова не може дати ради, — а власне: Мечників зокрема не може зв'язати виникнення кастового устрою зі своєю теорією, бо взагалі у нього географія задавала соціологію. Це видно з того, що Мечників детально і з великим знанням справи розповідає про географію певної країни, а на соціальних відносинах спиняється надто коротко: географія залишає мало місця історії.

Мечників, правда, визнає, що географічне оточення впливає на людину головню через суспільні відносини (виробничі відношення, економічні відношення), що виникли під впливом витворчих сил і, в тому числі, під впливом географічного оточення, яке в формі предмету праці входить в поняття витворчих сил, але Мечників мало говорить про характер цих відносин. Тому загальне вражіння від книги таке, що Мечників економіку (виробничі відношення) зводить до географії¹).

ОСНОВНА ХИБА ТЕОРІЇ МЕЧНИКОВА

Отже крім аналізу географічних умов і техніки треба дати також аналіз економіки, інакше висновки не відповідатимуть точно дійсності. Ми бачимо, що Мечників робить „поправку на техніку“, але аналіз економіки не тільки не дається, а замінюється теорією взаємодії географічного оточення зі здібною до солідарної праці (під тиском цього оточення) людиною, солідарність якої обумовлює різні щаблі культури, яка знов же відміняє вплив географічного оточення.

Правильно, що без солідарності немає розвитку. Але не можна солідарність вважати за основу цього розвитку, бо вона є спочатку його продуктом. Мечників, обмежуючи вплив географічного оточення, каже, що причину історичного розвитку треба шукати в відношеннях між оточенням і природньою здібністю людей до солідарної, суспільної праці. Мечників правильно робить, що обмежує роль географічного оточення, але не з того боку він його обмежує, бо шукає межі не в відношеннях між людьми, а в відношеннях між людьми та природою, цеб-то не в економіці, а тільки у витворчих силах, в „культурі“, що виникає, на думку Мечникова, під впливом не тільки географічного оточення, але і здібності до солідарної праці. Таким чином конфлікт

¹) Див. Плеханів т. VII стор. 29: „Ясно, що вплив географічного оточення не може з'ясувати всього ходу історії (це визнає, як ми бачили, і Мечників). Оточення робить звичайно своє діло, але (і на це Мечників не звертає уваги) суспільні відношення, що утворилися під його впливом, теж мають свою внутрішню логіку, яка часто може стати в суперечність з вимогами оточення“. (В дужках слова мої Г. С.).

між витворчими силами і виробничими відношеннями — (як причина соціального розвитку) у Мечникова замінений взаємодіянням природи і здібної до солідарності людини. Оця сама солідарність, що, очевидно, по духу всієї теорії Мечникова-матеріаліста, є продуктом впливу географічних умов на суспільство — стає для Мечникова-ідеаліста основою теорії розвитку, основою ідеалістичною настільки, наскільки вона приводить до „природньої здібності“ людини, при чому ця здібність повинна розгортатися в процесі культурного розвитку і відмінити роль географічного оточення. Таким чином, давши блискучу критику расової теорії, Мечників приходив до антропологічного поняття людської здібності, як вихідного поряд географічного оточення пункту аналізу. Так відсутність соціологічного аналізу заводив дослідника на манівці при спробі знайти межі впливу географічного оточення.

В цьому — в неправильному погляді на причини, що відмінюють вплив оточення — (не техніка і солідарність, а техніка і економіка, що обумовлює класову солідарність) — лежить головна причина наявності ідеалістичних і анархічних елементів і відсутності соціологічного аналізу в матеріалістичній основі теорії Мечникова¹⁾.

КРИТИКА АНТРОПОГЕОГРАФІСТІВ

Тепер, коли ми розглянули етно-географічну теорію Мечникова (який, хоч з ідеалістичними додатками, звертав все-таки увагу на те, що географічне оточення впливає не безпосередньо на людину, а на стан суспільних витворчих сил і через них на всі соціальні відношення), нам легше критикувати антропо-географістів, що говорили виключно тільки про вплив оточення на фізіологію і психологію людини і таким чином соціальний аналіз цілком підмінювали аналізом антропобіологічним і кінець кінцем приходили до висновку, що раса не є вихідний пункт аналізу тільки тому, що вона є продукт географічного оточення. У них справа зводилася до більшого заглиблення в біологічні основи суспільства, не кажучи вже про те, що це географічне заглиблення расової теорії було однобоким, бо раса не є виключний продукт оточення, цеб-то пристосування організму до оточення, але й продукт внутрішніх „іманентних“ органічних законів.

МАРКС ПРО ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ

Отже, основна помилка географістів була в тому, що вони за своєю теорією впливу підсоння, ґрунту і т. д. на расу не бачили основної причини соціального розвитку — соціальних і в першу чергу економічних відношень. Потрібність аналізу соціальних відношень для того,

¹⁾ Цікаво, що в роботі анархіста П. Кропоткіна — „Взаимомощь, как фактор эволюции“ теж підкреслюється велика роль солідарності, як фактора природнього добору в протилежність дарвінівській боротьбі за існування.

Кропоткін робить також соціологічні узагальнення, підкреслюючи роль солідарності в розвитку суспільства, але в аналіз його поглядів ми тут входити не можемо. До того-ж Кропоткін не географіст, а наближається до колективно-пенсічної школи.

хто хоче зрозуміти суспільні явища (напр., такі соціальні явища, як „додаткова вартість“) найяскравіше підкреслив Маркс. Тут географічні теорії на манір Бокля (що в теплих краях треба менше праці для підтримки робочої сили і тому там труд дає більше зиску) — не може дати вичерпної відповіді.

Маркс центр ваги питання бачить в аналізі не стільки природних умов, скільки історичних. З другого боку, Маркс звертає увагу на вплив природи не на расу, як думали антропо-географісти, — а на господарство, як думав, але не додумав до кінця, Мечников¹⁾.

ОСНОВНА ПОМИЛКА ГЕОГРАФІСТІВ

Отже, коли виключити Мечникова і сучасну етнографічну школу, то помилка антропо-географістів була в тому, що вони хотіли пояснити географічними умовами історичний процес. Ця спроба не могла дати наслідків по-перше тому, що оточення змінюється розмірно менше і повільніше, як суспільні форми, і навіть, порівнюючи з мінливими соціальними процесами, оточення можна без великої помилки назвати постійним. Те-ж саме можна сказати і про расові особливості.

Отже не можна пояснити тим, що розмірно майже не міняється (природа), те, що змінюється порівнюючи надзвичайно швидко (сус-

¹⁾ Див. Маркс — Капітал, т. I, розд. 14, стор. 475 — 76.

„Сприятливі природні умови дають завжди лише можливість додаткової праці, і додаткової вартості або додаткового продукту. Різні природні умови праці ведуть до того, що та-ж сама кількість праці задовольняє в різних країнах неоднакові маси потреб, значить, — до того, що при інших рівних умовах конче потрібний робочий час робиться неоднаковим. На додаткову працю вони впливають лише як природня межа, ц.-то вони визначають лише той пункт, що за його межами може початися праця на інших. Ця природня межа відсувається назад в тій мірі, в якій розвивається промисловість... візьмім, наприклад, мешканців східних островів азійського архіпелагу, де саго дико росте в лісі. Тубільці, зробивши дірку в дереві, переконаються в тому, що середина достигла і тоді рубають дерево, розділяють його на декільки шматків і, одцидивши воду, одержують сагове борошно, цілком придатне до вжитку. Одно дерево дає звичайно 300 фунтів і може дати від 500 до 600 фунтів. Отже там ідуть в ліс нарубати собі хліба, як у нас — за дровами (T. Shouw: *Die Erde, die Pflanze und der Mensch* 2 Auflage. Leipzig 1854 p. 148).

Даймо на те, що такому східно-азійському хлібоколові треба 12 робочих годин на тиждень, щоб зад вольнити всі свої потреби. Сприятливі природні умови дають йому безпосередньо лише одно — лишок вільного часу. Щоб він його використав продукційно для себе, потрібна ціла низка історичних умов; для того, щоб він затратив його в формі додаткової праці, треба, щоб був зовнішній примус. Коли-б там настало капіталістичне виробництво, то нашому молодцеві довелося-б, може, працювати шість днів на тиждень, щоб мати можливість використати для себе продукт одного робочого дня. Щедрість природи зовсім не пояснює, чому він працює ніші шість днів на тиждень, або чому він дає п'ять днів додаткової праці та величезний додатковий продукт. Вона пояснює лише, чого йому треба працювати тільки один день на тиждень. Але його додатковий продукт ні в якому разі не м г виникнути із якоїсь таємної властивості, питимої людській праці, як такий. Витворчі сили праці, — як ті, що історично розвинулися, так і ті, що обумовлені самою природою, — здаються витворчими силами капіталу, коли останній завладає працею“ (стор. 476). А трохи вище на стор. 475: „Конечна потреба суспільно контролювати яку небудь силу пригоди в інтересах господарства. конечна потреба у великому масштабі використати її або стримати її руйну акцію за допомогою споруджень, зроблених рукою людини, найбільше важить в історії промисловості“.

пільство). З другого боку, процес розвитку історії іде в тому напрямку, що людина завдяки розвитку техніки стає незалежнішою від географічного оточення. Штучне оточення, що в ньому людина живе з дня свого народження (колиска) до дня своєї смерті (труна), і особливість цього штучного оточення, — що дає людині можливість пристосовуватися не органічно, а технічно — дозволяє людині жити в різних географічних умовах. До того-ж процес технічного пристосування до природи йде настільки швидше, глибше і ширше процесу органічного пристосування, що людина робиться паном над природою, пристосовує природу до себе чим раз швидше, чим раз сильніше і різноманітніше що до форм використання природних сил для своєї потреби. Отже розвиток витворчих сил є та переміна, що за нею змінюються соціальні форми, і цю переміну, що в своїй соціологічній економічній формі виступає як виробничі відношення — цю економіку не помітили географісти, шукаючи відповіді в природних силах (підсоння, ґрунту і т. д.), які діють безпосередньо на фізіологію окремої ізольованої людини.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ніхто не заперечує того факту, що географічне оточення є умовою для розвитку суспільства. (Наприклад, не може не впадати в очі, що розвиток культури залежить від ступня розгалуження суходолу. Так, у Європі на 1 мільйон кілометрів приморської лінії припадає 174 мільйони кв. кілометрів суходолу, в Австралії — 224 мільйони кв. кілометрів, в Азії — 490 мільйонів, в Африці — 700 мільйонів кв. км.). Але географічні умови втрачають своє значіння настільки, наскільки розвивається техніка¹⁾. Це нема умов для розвитку — там їх утворює техніка, використовуючи закони природи. Основна помилка антропо-географістів була в тому, що вони за географічними умовами расового розвитку не побачили технічних та економічних умов розвитку суспільства. Людина пристосовується до природи не біологічно, а технічно та економічно, вона змінює не свій організм, а свою техніку і суспільну організацію. Вона не тільки і не стільки продукт природи, скільки продукт суспільства. За вдалим висловом Бухарина — людина

1). Зі зростом штучного оточення значіння географічного оточення зменшується. Критикуючи теорію Ратцеля, Купов у своїй „Die Marx'sche Geschichts- und Gesellschafts- und Staats theorie“ Marxstudien 1920 — (рос. переклад у збірці „Роль орудия в развитии человека“ під ред. проф. Плотнокова. Вид „Прибой“ 1925, ст. 177) каже: „Помилка Ратцеля лежить у тому, що так званий географічний фактор (він цього не бачить) зовсім не „впливає“ сам по собі, а лише постільки, постільки він стає одною із складових частин в господарському процесі, ц.-то постільки він зв'язаний з робочою силою і технікою. Лише в тій мірі, в якій він впливає на характер харчування і господарювання мешканців певної географічної території, він стає фактором розвитку для населення. Хоч розвиток відбувається не тільки в суспільстві, але одночасно і в певній країні, але не природа цієї країни творить історію, а людина в співробітництві з цією природою. Можна сказати, що природа дає лише попередні умови і засоби для розвитку, але, чи ці засоби використають, як їх використають, і які наслідки одержать за їх допомогою, це залежить від людей, від їх трудової діяльності і їх робочих засобів. Властивості ґрунту, наприклад, самі від себе не роблять ніякого впливу; вони діють лише в зв'язку з певною технічною умілістю мешканців і тоді, коли ця умілість вживається в суспільному трудовому процесі.

„як ковбаса напхана соціальними відносинами“ (Істор. матеріалізм § 37). Цього не бачили антропо-географісти (стара школа). Це побачили етно-географісти (Мечников, нова школа) але, на жаль, не розробили як слід питання про економічну структуру суспільства (що обумовлюється розвитком витворчих сил і географічним оточенням, як частиною цих витворчих сил з'окрема). Це розробив Маркс. Отже нова етно-географічна школа являється одним з етапів до марксістської теорії історичного матеріалізму.

(Далі буде)

Перспективи електрифікації на Україні

I

Сили, енергії шукала собі на допомогу людина у природі з давен давна, з самого початку найпервісніших часів розвитку своєї культури.

Світло й тепло, — ці найпотрібніші людині форми енергії — давав їй здавна вогонь, що його здобування винайшли мільйони років тому якісь невідомі геніяльні винаходці — Прометеї.

Механічну енергію в найпервіснішій формі одержала людина вперше від присвоєних животин, здебільшого копитових (волів, коней, буйволів, верблюдів, слонів, то-що). Пізніш прикликано на поміч вітер (вітряки, вітрила) і водні течії (млини).

Минули тисячоліття. Культура людини розвивалася, а джерела потрібної енергії з природи залишилися ті самі, — вогонь та робочі животини. Згодом винайдені були парові та газові двигуни для управління в рух верстатів і різних машин, — величезних заводських стаціонарних машин, потягів, пароплавів, локомотивів, автомобілів, пропелерів, то-що. Здавалося, могутність людини з часу винайдення цих двигунів досягла найвищого ступня. І справді, — одною рукою, навіть одним пальцем машиніст пускає в хід парову машину — і ось вона розвиває силу тисяч парових коней, підіймає та пересуває величезні тягарі з великою швидкістю. Але цей позірний тріумф техніки, якщо приглянутися до нього ближче, не дуже далеко відійшов від первісних джерел енергії, від простого вогню та робочих животин, бо по-суті джерела енергії залишилися ті-ж самі — палення рослинних матеріалів (чи сучасних — дров, чи колишніх — копального вугілля), а з цього джерела найкращі парові машини справді використовують (на корисну працю) ледве 10%; решта палива витрачається марно, — йде у небесні холодні простори. Цьому „тріумфові“ техніки дивуватимуться прийдущі покоління, яко великому варварству. Якщо до цього додати, що запаси лісів та копального вугілля швидко зникають, вичерпуються, а для відновлення їх потрібні мільйони років, то ми знову стоїмо перед старим завданням — відшукати у природі джерела енергії для людини, для потреб її життя та для її техніки. Створити енергію з нічого не може людина й ніколи не зможе; отже треба знайти нові джерела енергії у природі. Не можна далі так необачно, неоглядно, неощадливо витрачати спадщину минулих тисячоліттів. Крім того, паливо тепер так подорожчало, а транспортування його стало таке дороге, що справа з ним набирає для більшості людей трагічного характеру. Використання торфовиш, як і позайманих ще

досі зложищ копального вугілля є бажаним й корисним, але тільки тимчасовим корективом, є справді тільки паліативом. Цими засобами основне питання нашого часу — де винайти нові джерела енергії в природі — не розв'язується й залишається відкритим.

Де-ж рятунок, де вихід з цього становища?

Він повинен бути. Він є! Він давно винайдений. Цей вихід, цей єдиний рятунок лежить в електрифікації усієї промисловости.

II

Що таке є електрифікація промисловости? Які нові невичерпані джерела енергії дає вона людині? Яким чином електрифікація може розв'язати основне вище зазначене питання про винайдення нових невичерпаних джерел енергії у природі? Чи де-небудь спробовано справді переводити електрифікацію промисловости? Чи можна це здійснити у нас на Україні?

На всі ці питання треба дати хоч коротку відповідь.

Електрифікація є перетворення усякої форми енергії в електричну енергію і передавання її до того саме місця, де потрібно її вживати. Таке передавання енергії буває часто конче потрібне, бо джерела енергії в природі знаходяться здебільшого по таких місцях, де їх незручно безпосередньо використовувати для тої або иншої мети; передавання енергії на певне віддалення в формі механічної енергії (або иншої форми енергії, крім електричності) часто буває неможливе та сполучене з великими марними втратами енергії; отже у формі електричності енергія дуже легко й майже без втрат може бути передана на досить значні віддалення (200 — 400 кілом.), а там на місці, де вона має бути використана, електрична енергія дуже легко може бути знову перетворена у механічну роботу, в хемічну енергію, у світло, у теплоту, то-що. Ось для чого потрібна електрифікація.

Що до нових, невичерпаних джерел енергії у природі, то саме електрифікація дає можливість використати такі джерела, що постійно, без перестанку відновлюються, що існують вічно та існуватимуть у майбутньому необмежений час. Дарові сили природи, а саме — течії повітря й води, що спричиняються сонячним ogrіванням, постійно відновлюються і існуватимуть доти, доки буде існувати сонце; але здебільшого ці течії знаходяться не в тих пунктах, де вони потрібні й де їх зручно вживати для потреб людини; отже треба перетворювати енергію цих джерел в електричну енергію і передавати її в ті пункти, де її буде вжито. Так, наприклад, течія води, що може постачати чимало кінських сил енергії, знаходиться у долині ріки між певними скелями, а місто, де потрібно використати цю енергію, стоїть далеко на горі й передати до нього енергію можна тільки за допомогою електричного току. Саме таким чином електрифікація дає можливість розв'язати основне питання про використання течії цієї ріки, про заміну палива даровими силами природи.

Велика перемога електрифікації при такому використанні дарових сил природи є в тому, що ці останні сили не вичерпливі, а паливо усякого роду, якого досі вживалося для вироблення енергії,

швидко зникає. Дерево, що вживається на дрова, має в собі укриту сонячну енергію (хімічну енергію), яку воно запасало на весь свій довгий вік; ми спалюємо це дерево за кілька хвилин, а нове дерево повинне знову запасати цю енергію цілі десятиліття. Так само енергія торфа запасалася на протязі довгого часу, а енергія кам'яного вугілля— або бурого вугілля— на протязі багатьох мільйонів років. А тут, у згаданому прикладі річки, ми беремо енергію, що раз-у-раз утворюється знову, відновлюється і не пропадає.

На це нам можуть сказати, що запаси копального палива в землі— кам'яного та бурого вугля— ще величезні й вистачать на довгий час для задоволення потреб людини.

Але така думка є дуже помилкова. Позірно-величезні запаси мінерального палива справді будуть вичерпані дуже швидко. Не раз вже пробувано обчислити, які завеликі можуть бути запаси цього копального палива, що виглядають на перший погляд такими значними. Справді, для усієї сукупності зложищ кам'яного й бурого вугля, торфа й нафти в землі (на усій земній кулі) тепер неможливо обчислити більш-менш точні цифри, бо без сумніву існує ще чимало невідомих і незайманих зложищ в мало-досліджених країнах (наприклад, в середині суходолів Азії, Африки, Австралії); але такі зложища можуть і зовсім не існувати і в кожному разі знаходяться дуже далеко від нас; а для тих родовищ мінерального палива, що їх вже досліджено в геологічному та технічному відношеннях, приблизне обчислення запасів є можливе і можна також приблизно визначити, чи на довгий час вистачить цих запасів. Віліям Сіменс давно вже обчислив, що ті копальні кам'яного вугля, які існують в Англії, могли-б задовольнити її потреби ще біля 1100 років, коли-б ці потреби не збільшувалися; коли-ж кількість витрачання вугля буде зростати так само швидко, як вона зростала за весь дев'ятнадцятий вік, то англійські копальні вугля будуть виснажені вже через 250 років. Авже-ж мало є таких багатих на вугіль країн, як Англія. Запаси кам'яного вугля у нашому Донецькому сточищі надзвичайно великі; їх обчислюють звичайно на 3000 мільярдів пудів. 1911 року здобуто там 1209 мільйонів пудів. Коли припустимо, що витрати цього вугля були-б по 1500 мільйонів пудів на рік, то запасу вистачило би на 2000 років; але з огляду на збільшення витрат в геометричній прогресії можна напевно сказати, що їх вистачить на далеко менший час, а питання про транспортування вугля є також дуже важке й болюче. Тому використання водних та повітряних течій поставлено на чергу в усіх країнах Європи і в Америці.

III

Думка про використання для промисловости так званого „білого вугля“, цеб-то тої частини сонячної енергії, що перетворюється на землі в механічну енергію повітряних та водних течій, є не нова: її давно пробували здійснити в Європі і Америці і в значній мірі її здійснено. Тепер ця думка являється вже не теоретичною думкою, не якою-небудь мрією, утопією, а реальним фактом.

Праця або енергія повітряних течій (вітрів) і водних течій (на суходолах і у морях) є величезна, майже незмірна. Динамічна геологія навчає нас, що роботою вітрів, як вказують численні факти, розгріяно цілі гори на широких просторах і матеріал від розвіювання перенесено вітрами на далекі віддалення (наведу лише один приклад: на захід від північної Африки з часів фінікійських мореплавців відоме так зване „темне море“ — частина Атлантичного океану завширшки більш двох тисяч кілометрів; названо цю частину океану „темним морем“ тому, що тут без перерви вже на протязі багатьох тисячоліть падають цілі хмари тонкого пилу, що його приносять східні вітри з поверхні пустині Сахари; за добу випаде пилу верства на півтора або два сантиметри завгрубшки, як це не раз встановлено на щоглах, вітрилах та чардаках кораблів; отже за тисячоліття вітром зірвано з поверхні Сахари, перенесено на велике віддалення і вкинуто в море велетенську кількість мінерального пилюватого матеріалу й остільки-ж знижено поверхню пустині, цеб-то виконано величезну геологічну роботу); так само тихими, але постійними вітрами (не бурями) навіяно грубі товщі леса на величезних площах навкруги сучасних пустинь, наприклад, пустині Гобі, і за краєм колишніх пустинь на широких просторах (у тому числі і на площі більшої частини України, — в межах нашого степового або лесового краєвиду); це навіювання і накупчення пилу, це утворення нових товщ у Китаї до 900 метрів завгрубшки, у нас до 40 метрів, є наслідок будівельної роботи вітра. Уже з наведених двох прикладів видно, яка величезна буває непомітна тиха робота постійних вітрів. В пустинях, яко свідки великості цієї роботи, залишаються по деяких місцях більш тверді і тривалі частини колишніх скель в формі цілих відокремлених, ізольованих гір, що як острови підвищуються серед рівнин; їх так і названо в геології „свідками“, „останцями“ або „островними горами“ (такі еолові гори в мініятурі знайдено у нас на Волині, в кол. Овруцькому повіті). Руйнацька і будівельна робота водних течій є теж велетенська: цією роботою прорито широченні річкові долини на тисячі верстов завдовжки і винесено у море величезні кількості роздроблених матеріалів (піску та глини), що з них зложені грубі верстви намулів на широких площах. Підсумовуючись у часі й у просторі, робота вітрів та текучих вод дає в кінцевому висновку величезні результати, що ними могла би користуватися для своїх потреб і людина.

Роботою або енергією вітру, як було вже вище зазначено, людина давно вже навчилася користуватися, — вітер з найдавніших споконвічних часів повертає крила вітряків і вправляє в рух парусові кораблі. Згодом вітряки були в багатьох місцях замінені паровими млинами, а парусові кораблі — швидкохідними пароплавами, але швидкість і сила їх руху оплачуються незрівняно більшими коштами, що будуть зростати в міру того, як зростає ціна палива. За останні десятиліття XIX-го століття вітряки й парусові кораблі були забуті і вони залишилися на низькому ступені розвитку, дуже мало удосконалені та майже не прогресували. Можна передбачати, що з часом людина навчиться краще використовувати енергію вітру; для цього перш усього треба докладно вивчити самі вітри, закони їх розподілу в часі

(по порах року, по місяцях, по годинах доби) і у просторі (по різних місцевостях і на різних височинах над одною місцевістю); таке докладне вивчення дасть можливість користуватися вітрами при найсприятливіших для кожного пункту умовах. Використовуючи вітри різних височин над певною місцевістю, можна часто одержати від них чималу енергію і тоді, коли на долі вітру нема. В гірських країнах цього можна досягти улаштуванням генераторних станцій на різних вершках гір, а на рівнинах — збудуванням високих приймачів з рухливими стовбурами, що можуть підвищуватися до різних височин. Замість старих вітряних двигунів з окремими крилами, що їх доводилося раз-у-раз зупиняти для регулювання площі діяння вітру, в Північній Америці вже запроваджено у практику вітряні двигуни більш удосконалених типів, з колесами, що складаються з лопаток; крила утворюються тут з твердих рам та дощок, а регулювання площі діяння вітру досягається через відповідне повертання колеса або його частин у напрямі рівнобіжному до напрямку вітру. В Америці найбільш розповсюджені вітряні двигуни двох типів: так званого другого типу „Ідеаль“, у яких площа колеса ставиться перпендикулярно до напрямку вітру, а керма — у площі, що є рівнобіжна до напрямку вітру, і двигуни типу „Галядей“, у яких колесо ставиться також перпендикулярно до напрямку вітру, а сектори, що з них складається колесо, можуть повертатися навкруги своїх осей і можуть бути встановлені в довільному напрямі під тим або иным кутом і навіть рівнобіжно до напрямку вітру. Тут ще існує широкий простір для винаходів та удосконалень різного роду.

Великі послуги при використуванні енергії вітрів може зробити посередництво електричності; це посередництво може перемогти головну невідповідність вітрів — їх часту несталість. Зайвину енергії підчас міцного вітру можна вжити на набивання акумуляторів, — цих запасових резервуарів електричності, що будуть заховувати у собі електричну енергію для витрати її підчас тиши (безвітря). Роботу слабих але постійних вітрів можна також збирати (підсумувати) за допомогою електричних акумуляторів та витрачати в потрібний момент. Тепер по деяких місцях (особливо в Америці) вже користуються такими приладами для живлення током електричних ламп. Такі поодинокі спроби використання енергії вітру потрохи збільшуються; з часом, в міру удосконалення вітряних двигунів і вивчення самих вітрів, використання їх повинно поширюватися, особливо в обсягах сільського господарства і кустарної промисловости, де потрібна робота з перервами і невелика порівняльно кількість енергії. (В таких обсягах вживання парових машин став що раз то більш невідповідним, бо паливо дорожчає, а часті перерви в роботі вимагають даремного витрачання палива, щоб держати машини завжди наготові; електричне приладдя дає можливість завжди довільно припиняти роботу без зайвого витрачання енергії, що завжди тут є наготові). Дуже імовірно, що згодом, коли винайдені будуть відповідні вітряні двигуни і вивчені наші вітри, ці двигуни дадуть можливість освітлювати усі села електричним світлом, що є остільки безпечне що до пожеж, і виконувати чимало сільсько-господарських робіт за допомогою дарової сили вітру.

IV

Коливання сили (швидкості) вітрів бувають великі й часом сила ця падає до нуля, — вітер цілком припиняється, зникає; коливання сили водних течій бувають далеко меншими і ці течії (за винятком справжніх пустинь) не зникають, не припиняються цілком, а значні течії — великі ріки — можуть дати такі величезні кількості енергії, яких не можна одержати за той самий час від вітру. Тому для майбутнього розвитку промисловости енергія водних течій є важливіша, як менш постійна енергія вітрів. Могутній водоспад є рівноважний з багатим зложищем кам'яного вугля; те-ж саме можна сказати про ріку, — принаймні про велику ріку, як Дніпро. Можна обчислити, що запас енергії в нашому Дніпрі на одиницю часу (наприклад, на секунду) є значно більший, ніж у тій масі вугля, яку можна здобути з кам'яновугільної копальні та використати (спалити) за ту саму одиницю часу.

З цього велетенського джерела енергії (рік) люди досі користувалися дуже мало і дуже невміло, недотепно, а у нас на Україні майже зовсім не користувалися. Ще недавно по всіх країнах вживано водяних коліс дуже первісних конструкцій (що вживаються у нас на жаль й досі) і тільки останніми часами по деяких місцях заведено більш удосконалені турбіни. Взагалі в цьому обсязі техніки зроблено ще дуже мало — і ось мільйони кубічних метрів річних вод щоденно спливають до океану, забираючи з собою величезну кількість живих сил без жодної користи людині. Ці сили мов дрімлють, колисаючись на шпильях хвиль, а ми байдуже дивимосся на це та не даємо їм змоги виявитися в корисній нам роботі.

З великим напруженням, витрачаючи великі кошти, ми шукаємо у нетрях землі тих самих сил, що у нас перед очима пропадають дурно!

Головна причина труднощів при використуванні енергії текучих вод була за попередніх часів у тому, що ця енергія часто була не потрібна на тому місці, де вона виявляється, вживати її там було не вигідно; але, завдяки успіхам електротехніки, — завдяки електрифікації, ці невідгоди тепер вже цілком усунено, бо динамо-електричні машини дають можливість переносити енергію на значні віддалення, передавати її по дроту у формі токів (прудів) високого напруження без помітних страт на сотні кілометрів. (Вивчення промінистої електрики — роботи Гертца, Лоджа, Тесля та їх численних наслідників — дають надію на можливість з часом передавати енергію на значні віддалення у формі етерових хвиль великої довжини без ніяких дротів).

Передавання енергії від пунктів її виникання до пунктів її безпосереднього використування й буде напевне в майбутньому головним призначенням динамо-машин.

Уже й тепер ми бачимо, що, наприклад, в Америці, за допомогою динамо-машин тьмяна сила холодних хвиль розтоплює руди, вправляє в рух залізничні потяги і численні різноманітні заводи, утворює нові, корисні для людини хемічні сполуки, опалює будинки та різні заводські груби, розвиває яскраве, сліпуче світло та виконує чимало

інших робіт, про які ще недавно можна було тільки мріяти, як про щось недосяжне. Це все, як побачимо, справді здійснено у широкому мірілі; це все є вже не утопія, а реальні факти. До того-ж нам тут зовсім уже не загрожує небезпека вичерпати запаси енергії, — сонячне проміння безупинно підносить догори величезні маси водяної пари з поверхні океанів і суходольних водозборів та підтримує безперестанний коловорот води на суходолах. Коловорот цей є так само вічний, як вічна є енергія сонця, і буде тривати без перерви доти, доки сонце буде посилати на землю своє живлюще проміння. (В науці висловлено думку, яка заснована на фактах, про те, що наше сонце ніколи не згасне, бо на його поверхню безупинно падають з небесного простору цілі потоки метеоритів, що притягаються його потужною силою притягання, і падання цих хмар твердого каміння спричинює огрівання, — механічна сила їх руху перетворюється тут в теплоту та підтримує високу температуру сонця).

Одним з проявів цього одвічного коловороту води на континентах являються течучі води суходолів — ріки та потоки різного роду. Сила течії рік та потоків (особливо по тих місцях, де вони утворюють водоспади, пороги та швидковіддя) вже використовується в багатьох країнах Західної Європи і Америки для перетворення її на електричну енергію, яка передається до міст і заводів для різних цілей, — цеб-то для електрифікації промисловости. Не вдаючись тут у технічні подробиці, вкажемо тільки на яскравий приклад використання водоспаду Ніагари в Північній Америці.

Цей наймаєстатичніший на світі водоспад, згідно з обчисленнями, може дати близько чотирьох мільйонів кінських сил на секунду; за теперішнього часу вже використовується тут для перетворення на електричну енергію спад 500 кубічних метрів води на секунду; цією енергією тепер працює цілий шерг великих і малих заводів, виробляючи глинець (металевий алюміній), карбід (сполуки різних металів з вуглецем, дуже тверді і важкотопкі, з кислотами дають ацетилен), карборунд (вуглецевий кремній, що має твердоту майже діаманта, не розтоплюється, не розкладається кислотами, вживається для вироблення криці і шліфувальних каменів), штучний графіт, плинне повітря й чимало інших корисних і потрібних у промисловості продуктів.

У штатах Пенсильванії, Мічигані, Місурі, Монтані, Каліфорнії, Колорадо, Джорджії, Північній та Південній Каролінах, а також в Мексиці, Швеції, Швейцарії та інших країнах існують могутні гідро-електричні станції, що працюють за допомогою гірських потоків та рік. В Австрії, Франції, Швейцарії та багатьох інших країнах улаштовано особливі органи (установи) для виконання докладного опису (кадастра), для вимірів та дослідження усіх джерел гідравлічної (водяної) енергії, що існують у межах кожної країни. В Швеції вже більш ніж половина усієї механічної енергії, що потрібна для промисловости та інших робіт, береться з водоспадів та течій рік і річок.

Згідно з відомостями, які існують у літературі, запаси енергії рік та потоків за шість літніх місяців становлять в круглих приблизних цифрах ось такі кількості кінських сил на секунду (кінська сила

в техніці є рівна 15 пудостопам або 75 кілограмометрам): у Франції 9.200.000; в Норвегії 7.500.000; в Швеції 6.750.000; в колишній Австро-Угорщині 6.450.000; в Італії 5.500.000; в Іспанії 5.000.000; в Швейцарії 1.500.000; в Німеччині (що була до останньої війни) 1.420.000; в Англії 396.000 кінських сил на секунду. На жаль, таких відомостей про наші ріки та річки нема досі в друкованій літературі.

V

Коли ми чуємо про широке використання в інших країнах дарових сил природи для потреб людини, коли читаємо про електрифікацію там, за кордоном та за морями, промисловости, то несамохіль виникає питання: чи є можливе таке використання дарових сил природи, така електрифікація промисловости у нас на Україні? Чи можемо ми, замість вирубування та спалювання наших гарних лісів, замість здобування з-під землі кам'яного вугля,—також послугуватися для електрифікації нашими ріками й річками?

На це питання вже можна дати втішну відповідь: о, так,—можемо і в широкому мірілі!

У нас є маєстатичні, величезні ріки (Дніпро, Дністер, Бог), з численними великими і меншими допливами. Їх велетенські запаси енергії конче треба негайно використати саме тепер, коли палива у нас мало й ціна на нього нечувана. Коли наші кустарі-мірошники вже давно використовують живу силу Дніпра і Десни для своїх перемстайних наплавних млинів (без загат), то соромно нашим інженерам не придумати способів для використання тієї енергії продуктивніше; якщо вони самі нездатні вигадати щось нове, то можна-б скористуватися хоч-би старим способом інженера Ягна. Повз нас проносяться що-дня мільйони кінських сил, для нас так пекуче потрібних, а ми дивимося на це байдуже і не вживаємо їх, палючи по-старому дорогі ліси та вугіль!

Крім великих плавбових рік, котрих не можна загатити, у нас є й готові природні греблі по цих же ріках: Дніпро має славетні свої пороги і чимало заборів по різних місцях (починаючи від Трахтемирова), на Дністрі—Ямпольські пороги, на Богові—Мігейські, Богданівські та інші пороги; в них ховаються мільйони кінських сил енергії. То-ж є величезне, рідке у світі багатство дарових сил природи!

Далі у нас є численні середні й малі річки з прудкими течіями, часто з водоспадами, стромовинами і швидковіддами, від яких, за допомогою гребель та турбін, можна одержати загально, в сумі, також величезну кількість енергії та передати її до міст, до сіл, на фабрики й заводи, до кустарних майстерень.

Мало хто знає, що недалечко (верстов за тридцять) на захід від Києва починається наша так звана кристалічна смуга, що тягнеться від північно-східної Волини через усю Україну мало не до Азовського моря; в межах цієї смуги усі ріки й річки течуть у глибоких гранітових ущелинах з прямовисними часто стінами. По-за межею кристалічної смуги з рік, приналежних до сточища Дністра, течуть в каньонах проміж твердими скелями вапняка та пісковика

з прямовисними урвищами сама ріка Дністер і її ліві допливи — Смотрич, Студениця, Ушиця і інші. В ущелинах або каньйонах з прямовисними берегами, що так часто зустрічаються по цих ріках, дуже легко будувати запорища або греблі (з готових місцевих твердих матеріалів) та підносити рівень ріки на довільну височину, не затоплюючи місцевості вище греблі проти води; піднесення рівня дасть спад води, який можна використати по шаблону за допомогою турбін для динамо-машин, а далі передати електричний ток (пруд) до Києва і інших міст, до фабрик та заводів, до кустарних майстерень і до сіл (для їх електричного освітлення).

Нарешті, у нас є по-за межами кристалічної смуги ще ріки рівнинного типу, що також несуть у собі деякі запаси енергії.

Таким чином, безперечно можна сказати, що у нас на Україні є усі сприятливі природні умови для широкої електрифікації усієї промисловості — заводської, сільсько-господарської і кустарної; ми маємо досить великих і малих джерел дарової природної енергії для здійснення такої електрифікації. Цікаво тепер полічити, скільки одиниць сили можуть приблизно нам дати ці джерела природної дарової енергії, і з'ясувати, в яких саме пунктах України найзручніше й найвигідніше використати ці джерела.

VI. ДНІПРОВІ ПОРОГИ

Славетні Дніпрові пороги відомі з найдавніших часів: їх згадує, описуючи „країну скитів“, ще Геродот за п'ять століть перед початком нашої ери, цеб-то за дві з половиною тисячі літ тому. За останні 100 років переведено чимало гідротехнічних дослідів на порогах почасти з метою вироблення проєктів каналізування і улаштування тут пароплавання, а також почасти з метою переведення і електрифікації. Не зупиняючись тут на історії цих проєктів, можна лише зазначити, що найновіші і найточніші досліди на порогах переведено під проводом і керуванням колишнього міністерства шляхів перш усього 1881—1882 років (так звана Дніпрова описова партія), в кінці 80 років (дуже докладні досліди інженера Сулковського), 1894—1895 р.р. (досліди інженера Лелявського) і 1906—1907 р.р. (досліди інженера Юрєвича).

Як відомо, усіх порогів на Дніпрі дев'ять: Старо-Койдацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Пенасітецький, Волнигський, Будиловський, Лишній і Вільний. Походження їх давно з'ясовано роботами українських геологів (переважно Феофілактова і Левацького); вони виникли в наслідок того, що в тих місцях Дніпро перетинає українську смугу кристалічних порід, — широке пасмо гравітів та гнейсів, що становлять зацілілий ще фундамент (підніжжя) дуже старих, цілком зруйнованих за мільйони років, колишніх (архейських) високих гір — „Українських Альпів“, що тягнулися з північного заходу на південний схід і досягали мабуть до двох верстов височини; тепер їх зацілілий фундамент тягнеться в тому-ж самому напрямку, — від колишніх північних повітів Волини через східні та південні її повіти, через східні повіти Поділля, західні та південні повіти Київ-

щини, через північну частину Херсонщини, Катеринославщину і північну Таврію мало не до берега Азовського моря.

Згадані вище інженерські досліді різних часів з'ясували, що загальне падання води на Дніпрових порогах від Катеринослава до гол. міста Олександрівського (на протязі 92 верстов) досягає 16,07 саж. (цеб-то пересічно 0,175 сажня або 1,225 стопи на кожну верстув). Швидкість течії на порогах є дуже велика, вона досягає весною від 1,14 сажнів на секунду (поріг Лишний) до 4,15 сажнів на секунду (поріг Лоханський); навіть улітку вона досягає від 0,92 сажня на секунду (поріг Лишний) до 2,50 сажнів на секунду (поріг Лоханський). Витрата води (кількість води) на порогах досягає у секунду від мінімума влітку 49,5 кубічних сажнів до максимума весною 1605,5 кубічних сажнів на секунду.

З наведених чисел можна обчислити пересічну гідравлічну (або краще — гідродинамічну) могутність, цеб-то кількість енергії на порогах, що становить велетенську цифру 150.000 кінських сил на секунду. Щоб уявити собі значіння цієї цифри досить сказати, що для одержання такої кількості енергії з палива треба було-б спалювати на годину 22.875 пудів найкращого кам'яного вугля (або на рік — понад 200 мільйонів пудів вугля).

На підставі цих даних було вироблено за різних часів чимало проектів використання цієї енергії для різних цілів, між иншим і для електрифікації промисловости. Найбільш обробленими були новіші проекти інженерів Рундо і Юскевича 1911 року, що проектували збудування чотирьох великих загат та при них чотирьох турбінних гідродинамічних станцій біля порогів Лоханського, Ненаситця, Будиловського і Вільного, з відповідними на кожній загаті пароплавними каналами і шлюзами; цей проект був ґрунтовно перероблений 1912 року Київською округою шляхів, у зв'язку з проектом улаштування пароплавного шляху по Дніпру і Західній Двині від Чорного до Балтійського моря. Трохи згодом (1913 року) інженер Моргуненко подав новий цікавий і оригінальний проект використання енергії Дніпрових порогів на користь не тільки промисловости і пароплавства, але також і сільського господарства на Україні; в загальних рисах проект цей можна скорочено описати так: нижче останнього Дніпрового порога Вільного треба збудувати таку високу гать, щоб підпертя води розповсюдилося через усі пороги до самого міста Катеринослава; отже через таке підвищення рівня води усі пороги будуть одразу знищені — вони зникнуть, потонуть під водою, — одержано буде дуже глибоку і спокійну течію ріки, по якій пароплави будуть ходити до гори і навпроти без перешкод; уся енергія падання води буде скупчена, сконцентрована в одному місці, де це падання буде рівне 15 або 16 саж.; таке скупчення або сконцентрування падання води в одному місці дасть змогу вигідніше і дешевше використати його силу для одержання електричної енергії; біля загати (або баражу) треба улаштувати пароплавні шлюзи для перепуска пароплавів й барж нижче по течії (до моря) і напроти (до Києва); тут-же біля цієї єдиної загати будуються і турбінні станції для перетворення 15.000 кінських сил на секунду в електричну енергію; нарешті тут же починається канал для зрошування або обводнення наших південних сте-

пів, де сільське господарство часто страждає влітку від посухи, від нестачі води; цей канал має зрошувати (обводнювати) біля 1.200.000 десятин землі на лівому березі ріки Дніпра, переважно в Херсонщині і Таврії (приблизно від лінії Херсон — Берислав — Мелітопіль на південь до самого моря).

Не вдаючись в оцінку всіх наведених і новіших проєктів, ми можемо лише зазначити тут, що Дніпрові пороги справді ховають у собі невичерпані багатства енергії, яка при вмілому скористуванні може дати надзвичайно великі і чудові наслідки для нашої промисловости, сільського господарства і пароплавства на Дніпрі.

ВІІ. ДНІПРО БІЛЯ КИЇВА

Дніпро біля Київа, яко могутня ріка, містить у собі великі запаси енергії, хоч тече тут по за-межею кристалічної смуги.

Оскільки велика сила течії Дніпра біля Київа, це відомо кожному, хто пробував на човні їхати проти течії; ще перед останньою війною найбільші й найсильніші Дніпрові пароплави на протязі між Київом та Катеринославом (469 верстов) витрачали зайву добу, коли їхали проти течії, — на боротьбу з цією течією. Можна облічити, що енергія течії Дніпра біля Київа є рівна енергії, що її можна одержати через спалення 66,8 мільйонів пудів кам'яного вугля на рік; інакше кажучи, в течії Дніпра щоденно проноситься повз Київа така кількість енергії, що її було - б досить для опалювання, освітлювання усього міста, для впровадження в рух усіх його трамваїв, заводів і майстерень.

Дніпро має довжину 2.140 верстов і загальний пересічний спад 127,6 сажня та пересічний нахил 0,0001. Площа його сточища є рівна 448.816 квадратних верстов. Кількість води, що протікає на секунду, змінюється в залежності від пори року; найбільша кількість, що її спостережено весною, підчас водопілля, досягає 1.735 і навіть 2.000 кубічних сажня на секунду; улітку ця кількість є рівна пересічно 72,7 куб. сажня на секунду, але в деякі роки падає до 50 і навіть 30 куб. сажнів на секунду, але така мала кількість спостерігається у виїняткових випадках і на короткий час (декілька днів). Згідно з обчисленнями інженерів М. І. Максимовича і С. Писарева, підчас найбільш засушливих років усе-ж таки біля півтора місяця ріка має 148 кубічних сажнів води на секунду, а пересічна найменша кількість води виносить не менш як 50 куб. сажнів на секунду. Отже при такій кількості води енергія Дніпра біля Київа, згідно з обчисленнями названих інженерів, є рівна 40.000 кіньських сил на секунду; це є найменша енергія, що одержується від Дніпра взагалі лише через короткий час; звичайно - ж і найдовше за рік Дніпро має височину рівня 1 сажень над умовним нулем рейки та кількість води 143 куб. сажня на секунду, що відповідає енергії 81.000 кіньських сил на секунду; а на весні Дніпро має височину рівня 2 сажні над нулем рейки і кількість води не менш 385 куб. сажнів, що відповідає енергії 136.000 кіньських сил на секунду; зрозуміло, що при найвищих весняних кількостях води до 2.000 куб. сажнів на секунду і кількість енергії відповідно збільшується.

Наведені дані досить характеризують Дніпро біля Києва, яко могутнього велетня, яко колосальне джерело живої енергії, з якого ми досі зовсім не користуємося, яке залишається занедбане, забуте... Пора нашим інженерам згадати нарешті про це величезне джерело енергії, так пекуче нам тепер потрібної, та вжити заходів для його негайного і належного використання.

VIII. ІНШІ РІКИ І РІЧКИ КРИСТАЛІЧНОЇ СМУГИ УКРАЇНИ

Кому доводилося мандрувати по Україні, звертаючи увагу на її природні особливості, той може посвідчити, що в багатьох місцях ми маємо річки з швидкими течіями, навіть з водоспадами. Такі всі ріки і річки нашої кристалічної смуги, про яку сказано вище. До них належать, наприклад, такі ріки¹⁾:

Південна Случ, — доплив Горини, що має довжину 465 верстов, з них значну частину тече серед скель гнейса і граніта; загальне падання 86,5 сажня, падання на одну верству 0,1860 і кількість води пересічно на рік від 6 до 8 куб. сажнів на секунду; кількість енергії може бути приблизно прийнята 12.000 кінських сил на секунду. (На жаль вона тепер за нашим кордоном).

Уборть, — доплив Прип'яти, має довжину 266 верстов, з них тече між скелями до села Копища, утворює чимало водоспадів; загальне падання 39,4 сажня, пересічне падання 0,1481 сажня на верству; кількість води пересічно за рік теж від 6 до 8 куб. сажнів на секунду; кількість енергії також пересічно за рік біля 12.000 кінських сил на секунду.

Перга, — доплив Уборти, має довжину 52,5 верстви, загальне падання 15 сажнів, падання на верству 0,2857 сажня; тече серед високих скель граніта і утворює водоспади; має кількість води біля 3 або 4 куб. сажнів на секунду і кількість енергії до 6.000 кінських сил на секунду.

Вуж (або Уша), — доплив Дніпра, має довжину 279 верстов, загальне падання 48 сажнів, падання на верству 0,172 сажня; тече по багатьох місцях в узьких ущелинах граніту з прямовисними стінами (наприклад в Іскорості) і утворює швидкохіддя, а раніш утворював і водоспади; має кількість води від 6 до 8 куб. сажнів на секунду і кількість енергії біля 12.000 кінських сил на секунду.

Норин, — доплив Вужа, має довжину 92 верстви, загальне падання 33 сажня і падання на верству 0,3587 сажня, тече між гарними скелями червоного граніта, має кількість води біля 3 — 4 куб. сажнів на секунду і кількість енергії біля 5.000 кінських сил на секунду.

Жерев, — доплив Вужа, має довжину 108 верстов, загальне падання 29,2 сажня, падання на верству 0,2703 сажня, тече в багатьох місцях між скелями граніта, утворюючи пороги; кількість води і енергії приблизно та сама, як у Норина, — до 5.000 кінських сил на секунду.

¹⁾ Певні відомості про кількість води і енергії є тільки про ріки Тетерев та Рось; про всі інші ріки я навів тут з власних спостережень та порівняння лише дуже приблизні відомості, з можливою обережністю (приймаючи мінімальні цифри).

Тетерев, — доплив Дніпра, має довжину 298 верстов, площа сточища 23.136 квад. верстов, загальне падання 102 сажня, на верству падання 0,3422 сажня; до Радомисля тече в гранітових берегах (часто в вузьких ущелинах), утворює водоспади і швидковіддя; кількість води досягає від 6 до 8 куб. сажнів на секунду, кількість енергії — до 13.000 кінських сил на секунду.

Рось має довжину 283 верстви, загальне падання 40,4 сажня, падання на 1 верству 0,1427 сажня, швидкість течії 1,5 — 3,2 стопи на секунду, кількість води 3 — 4 куб. сажня, кількість енергії до 6.000 кінських сил на секунду; утворює водоспади.

Гнилоп'ять, Каменка, Ірша, Бистріївка, Свина-лужка, — допливи Тетерева, течуть здебільшого між скелями граніта, часто в вузьких долинах з прямовисними стінами, утворюють швидковіддя і водоспади, мають значну швидкість води; кількість води і кількість енергії у кожної з цих річок є приблизно така сама, як у Норина і Жерева, цеб-то від 3 до 4 куб. сажнів води на секунду і біля 5.000 кінських сил на секунду.

Ірпень, — доплив Дніпра, довжина 150 верстов, тече в верхів'ях здебільшого на граніті і утворює швидковіддя; кількість води та сама, кількість енергії — біля 5.000 кінських сил на секунду.

Унава, — доплив Ірпені, протікає по багатьох місцях між гранітними скелями, має швидковіддя; кількість води біля 2 — 3 куб. сажнів на секунду, кількість енергії до 2.000 кінських сил на секунду.

Тясьмин, Бузулук, Інгутець, Самара, — допливи Дніпра, течуть почасти також в гранітових берегах, мають пороги й швидковіддя, кількість води і енергії приблизно рівні з Унавою (навіть багатші).

Південний Бог, — велика ріка, доплив Чорного моря, має довжину 785 верстов і площу сточища 56.591 квадратних верстов, загальне падання води 140 сажнів, на верству падання 0,18 сажня, кількість води не менш як 6 або 8 куб. сажнів на секунду, кількість енергії приблизно 13.000 кінських сил на секунду; в деяких місцях тече в гранітових берегах, має пороги і численні швидковіддя.

Соб і Синюха, — допливи Південного Бога, мають кожна кількість води приблизно 4 або 5 куб. сажнів на секунду і кількість енергії до 6.000 кінських сил на секунду.

Гірський Тикич, Гнилий Тикич, Ятрань, Уманка, Вись, — допливи Синюхи, усі течуть в ущелинах між стрімкими, часто прямовисними гранітовими берегами, мають пороги й швидковіддя (перші дві річки утворюють також справжні водоспади); кількість води перших двох річок (Тикичів) є приблизно рівна для кожної з них коло 6 або 8 куб. сажнів на секунду і кількість енергії до 12.000 кінських сил на секунду; останні дві річки мають трохи меншу кількість води і тому кількість енергії їх може бути поражована коло 10.000 кінських сил на секунду для кожної річки.

Річки наших південних степів, що течуть почасти або цілком в межах кристалічної смуги, — Чорний Ташлик, Мертвовод, Еланець, Інгул, Кінська, Берда, Молочна й інші влітку мають дуже мало води (деякі з них майже пересихають), але весною несуть багато води і виявляють чималу кількість механічної енергії;

їх можна використовувати для електрифікації лише частину року, а оцінити кількість їх енергії навіть приблизно без докладних pomірів та спостережень цілком неможливо.

ІХ. ДНІСТЕР І ЙОГО ДОПЛИВИ

Велика ріка Дністер, що починається в Українських Карпатах у Галичині, має значну довжину — 1.273 верстви і значне загальне падання — 436 сажнів, або 0,34 сажня на верству. Площа його сто-чища займає 64.460 квадратних верств. Пересічна швидкість течії улітку є дуже неоднакова в різних місцях; значна середня частина ріки має пересічну швидкість улітку від 0,35 до 0,75 сажня на се-кунду, а в долішній частині швидкість коливається від 0,15 до 1,50 сажня на секунду. Кількість води, що протікає Дністром, є також дуже змінна в різні часи і в різних пунктах ріки; пересічно вона досягає від 1,2 до 3,2 мільйонів кубічних сажнів на секунду. На пре-великий жаль, жодних даних про кількість енергії, яку можна одер-жати в різних місцях течії Дністра, не обчислено досі. З наведених даних видно, що ця кількість повинна бути дуже велика; вважаючи на значне падання ріки і велику швидкість її течії, треба визнати, що кількість її енергії на секунду повинна перевищувати відповідну кількість Дніпра біля Києва і досягати не менш сотні тисяч кінських сил на секунду. До того ж Дністер має пороги значної великості — Ямпольські і ще в різних місцях 130 дрібніших порогів, заборів та швидководдів; в багатьох місцях Дністер тече в дуже глибокій та вузькій долині, зі стрімками, часто навіть прямовисними схилами твердих кам'яних скель; усе це являє собою надзвичайно сприятливі умови для використання його механічної енергії шляхом електри-фікації, а родючі і багаті на різні продукти узбережжя ріки Дні-стра дадуть чимало матеріалів для оброблення в різних галузях промисловости, для яких потрібна енергія (хліб, цукрові буряки, го-родина, фрукти, виноград, тютюн, граніт, гіпс, фосфорити, вапняки, продукти скотарства, рибальства то-що).

Головні допливи Дністра — С м о т р и ч (з площею сточища 1.573 квадр. верстов), У ш и ц я (з площею сточища 1.372 квадр. верстов), М у р а х в а (з площею сточища 2.132 квадр. верстов), в Галичині — Г н и л а Л и п а (площа сточища 1.275 квадр. верстов), З о л о т а Л и п а (площа сточища 1.265 квадр. верстов), С т р и п а (площа сто-чища 1.267 квадр. верстов), С е р е т (площа сточища 3.629 квадр. верстов) та пограничний З б р у ч (площа сточища 2.999 квадр. верстов): крім цих більших допливів Дністер має ще чимало менших, — Жванець, Мукша, Баговиця, Тернава, Студениця, Рудка, Жван, Караєць, Ля-дава, Серебря, Немія, Дерло, Бронниця, Русява, Марківка, Окниця, Каменка, Білоч, Молокиш, Рибниця, Ягорлик, Чорна Долина і рукав Турунчук. — Усі ці річки (крім Турунчука) пливають між високими скелястими берегами і мають здебільшого швидку течію, часто утво-рюють швидководи й пороги; усі вони несуть у собі чималі запаси енергії (перші три — кожна не менш 10.000 кінських сил), що дуже легко може бути використана для електрифікації і для потреб проми-

словости та сільського господарства в дуже широкому мірілі. Вузькі та глибокі ущелини або каньйони, по яких протікає більшість цих допливів Дністра, надзвичайно сприяють їх утилізації для такої мети і полегчують завдання інженерів; кам'яні береги, що складаються з твердих вапняків та пісковиків, дають готовий, дуже придатний, матеріал для будування загат (баражів).

Х. ІНШІ РІКИ УКРАЇНИ РІВНИНОВОГО ТИПУ (ПО-ЗА МЕЖАМИ КРИСТАЛІЧНОЇ СМУГИ)

Усі згадані вище ріки України мають здебільшого високі, стрімкі береги, часто збудовані з твердих кам'яних гірських порід, і тому найперше можуть бути використані для електрифікації промисловости. Але і всі інші українські ріки, що мають здебільшого невисокі береги з припадистими схилами, які збудовані з м'яких та пухких гірських порід (глин та пісків), також несуть у собі значні запаси механічної енергії; хоч улаштування тут загат достатньої височини є сполучене з різними труднощами (з затопленням узбережжів на широких просторах, часом з браком місцевих твердих будівельних матеріалів і необхідністю привозити їх здалека), але ці труднощі можуть бути переможені різними засобами і велика частина механічної енергії цих рік може бути перетворена на електричний ток (пруд).

До таких рік належать і великі, і менші наші водні течії, наприклад:

Десна, — доплив Дніпра, що має довжину 1.105 верстов і площу сточища 64.200 квадратних верстов; пересічна за рік кількість її води може бути прийнята не менш 25 кубічних сажнів на секунду, а кількість енергії на секунду — не менш як 20.000 і до 60.000 кінських сил (в різні пори року).

Прип'ять, — завдовжки 806 верстов, має площу сточища більш 100.000 квадратних верстов, загальне падання 43,4 сажня, пересічне падання 0,0538 сажня на верству, пересічну річну кількість води не менш 25 куб. сажнів на секунду і кількість енергії не менш 20.000 — 50.000 кінських сил на секунду.

Сож, — доплив Дніпра, має довжину 504 верстви, кількість води не менш 20 куб. сажнів на секунду і кількість енергії 10.000 — 15.000 кінських сил на секунду.

Сула, — має довжину 400 верстов, кількість води не менш 20 куб. сажнів на секунду (пересічно за рік) і кількість енергії 10.000 — 25.000 кінських сил на секунду.

Псьол, також доплив Дніпра, має довжину 580 верстов, загальне падання 78 сажнів, падання на верству 0,1345 сажнів, пересічну кількість води 20 куб. сажнів на секунду і пересічну кількість енергії 10.000 — 25.000 кінських сил на секунду.

Ворскла, — доплив Дніпра, завдовжки 395 верстов, має пересічну річну кількість води 15 куб. сажнів на секунду і пересічну річну кількість енергії не менш 10.000 — 15.000 кінських сил на секунду.

З допливів згаданих рік найважливіші такі:

Допливи Десни: **Снов** з площею сточища 7.500 квадр. верстов,

кількістю води не менш 5 куб. сажнів на секунду і кількістю енергії 6.000 кінських сил на секунду (пересічно на рік); Остер завдовжки 187 верстов, має загальне падання 20 сажнів, на верству падання 0,107 сажня, кількість води не менш 5 куб. сажнів на секунду і кількість енергії 6.000 кінських сил пересічно на рік; Судость, завдовжки 175 верстов, з площею сточища 5.000 кв. верстов, має кількість води не менш 2 куб. сажнів і кількість енергії не менш 1.000 кінських сил на секунду.

Допливи Прип'яти (з них чотири перших тепер у Польщі): Турія завдовжки 188 верстов, має загальне падання 26,4 сажня, на верству падання 0,1404 сажня, пересічна на рік кількість води не менш 6 куб. сажнів, кількість енергії 6.000 кінських сил; Стохід, має довжину 214 верстов, загальне падання 23,8 сажня, падання на верству 0,111 сажня, кількість води 6 куб. сажнів і кількість енергії 6.000 кінських сил; Стир, — має довжину 479 верстов, загальне падання 58,4 сажня, падання на верству 0,122 сажня, кількість води 20 куб. сажнів, кількість енергії 12.000 кінських сил на секунду (це в пароплавна значна ріка, але пароплави по ній не ходять тому, що немає куди ходити, — вона протікає у глухих нетрях Полісся, де нижче Луцька немає міст і часто-густо немає навіть сіл); Горинь, має довжину 596 верстов, загальне падання води 92,9 сажня, падання на верству 0,1558 сажня, кількість води не менш 20 куб. сажнів, кількість енергії також не менш 12.000 кінських сил на секунду (також здатна для пароплавства, велика ріка); Ствига, завдовжки 153 верстви, має загальне падання 28,9 сажня, падання на верству 0,1888 сажня, кількість води 6 куб. сажнів і кількість енергії 6.000 кінських сил на секунду; Славечна, — має довжину 143 верстви, в верхів'ях тече в каньоні між твердими скелями Овруцького пісковики, має загальне падання 43,4 сажня, падання на верству 0,3035 сажня, кількість води 5 куб. сажнів і кількість енергії 5.000 кінських сил на секунду; ліві допливи Прип'яти (що течуть в Білорусії), взагалі мають мале падання і мляву течію води; з них найбільші такі: Ясельда, завдовжки 223 верстви, загальне падання 15,8 сажня, падання на верству 0,0686 сажня, кількість води 5 куб. сажнів і кількість енергії 5.000 кінських сил на секунду; Лань, завдовжки 174 верстви, має загальне падання 21,75 сажня, падання на верству 0,125 сажня, кількість води 2 куб. сажня і кількість енергії 1.000 кінських сил на секунду; Північна Случ, завдовжки 191,5 верстви, загальне падання 18 сажнів, падання на верству 0,0939 сажня, кількість води 5 куб. сажнів, кількість енергії 5.000 кінських сил на секунду. (Тут проминуто чимало менших річок).

З рік та річок системи Дону (на східньому краї України) найбільші такі: Північний Донець, має довжину 990 верстов, площу сточища 86.791 квадр. верству, кількість води не менш 10 куб. сажнів і кількість енергії 10.000 кінських сил на секунду; Оскіл, завдовжки 360 верстов, має кількість води не менш 2 куб. сажнів і кількість енергії 1.000 кінських сил на секунду пересічно на рік. (Тут проминуто також чимало менших річок, про які немає достатніх відомостей, але які мабуть також можуть служити не малими джерелами механічної енергії).

XI. ПІДСУМКИ Й ВИСНОВКИ

Підсумовуючи усі наведені вище відомості про кількість енергії, яку можна одержати від українських рік, і зупиняючись з обережності тільки на самісіньких мінімальних цифрах, одержуємо ось таку загальну картину:

		Пересічна на рік кількість кінських сил на секунду	
Дніпрові пороги (див. розділ VI)			150000
Дніпро біля Києва (розділ VII)			81000
Ріки й річки Кристаліної смуги:			
Південна Случ	12000,	Унава	2000,
Уборть	12000,	Тясмин	2000,
Перга	6000,	Бузулук	2000,
Вуж	12000,	Ігулень	2000,
Норин	5000,	Самара	2000,
Жерев	5000,	Півд. Бог	13000,
Тетерев	13000,	Соб	6000,
Рось	6000,	Синюха	6000,
Гнилоп'ять	5000,	Гірськ. Тик.	12000,
Каменка	5000,	Гнил. Тик.	12000,
Бистріївка	5000,	Ятрань	10000,
Свиналужка	5000,	Уманка	10000,
Ірпень	5000,	Вись	10000, загалом
Дністер (розділ IX)			185000
Допливи Дністра — Смотрич	10000,	Ушиця	10000, Мурахва 10000, . . . 30000
Рівинні ріки й річки України (розділ X):			
Десна	20000,	Стохід	6000,
Прип'ять	20000,	Стир	12000,
Сож	10000,	Горинь	12000,
Сула	10000,	Ствига	6000,
Псьол	10000,	Славечна	5000,
Ворекла	10000,	Ясельда	5000,
Снов	6000,	Лань	1000,
Остер	6000,	Півд. Случ	5000,
Судость	1000,	Півн. Донець	10000,
Турія	6000,	Оскіл	1000, загалом
Разом			162000
			708000

Отже таким чином з'ясовується, що мінімальна кількість енергії в деяких більш відомих ріках та річках України становить колосальну силу, що є рівна 708.000 парових кінських сил на секунду. Для одержання такої кількості енергії з вугля треба було-б спалювати на кожну годину 107.970 пудів найкращого кам'яного вугля (або за рік 945.817.200 пудів вугля). І цю багачу кількість енергії, цю велетенську казкову силу можна одержувати на Україні дурно на протязі нескінченних часів, улаштувавши тільки раз на завжди відповідно збудовані міцні загати, та збудувавши потрібні турбінові станції.

Кому траплялося бачити гарні і буйні водоспади на наших річках кристалічної смуги, хто спостерігав їх швидкі течії, від яких тримтять мости на цих річках, хто милувався з наших Дніпрових порогів не на малюнках, а у природі, і чув, як „реве та стогне Дніпр широкий“, хто бачив, як далека від кристалічної смуги млява маленька річка Вустя (доплив Горини) з дуже повільною течією за

допомогою простого проводу від звичайного млинка освітлювала електрикою увесь величезний палац барона Штейнгеля в Городку (кол. Рівненського повіту), взагалі, хто знає хоч трохи природу України, — той не скаже, що наші обчислення прибільшені, а навпаки, — що вони надто обережні.

Отже природа України дає нам все потрібне: і величезні мінеральні багатства (див. мою статтю про це в числі 88 „Вістей Київського Губревкома“ від 27 лютого 1921 року), і найродючий у світі ґрунт — чорноземлю на лесовому підґрунті, — і велетенські джерела дарової природної енергії; для добробуту усього нашого народу треба лише трохи попрацювати над відповідним використанням цих багатих дарунків природи.

З наукового, — принципового боку справу електрифікації досить з'ясовано; тепер черга за виконавцями технічної сторони справи. Потрібні точні поміри і проектування — потрібно перетворити яскраву ідею в реальну дійсність.

Еволюція і революція в історії органічного світу¹⁾

ІСТОРІЯ Й ТЕОРІЇ

Палеонтологія, а почасти й геологія, що її зродила, серед широких кол суспільства мають славу наук надзвичайно сухих і далеких від життя. Який широкий інтерес може мати наука, що викопує з землі старі кості й інші напівзогнілі залишки давно вимерлих тварин та рослин, збирає їх у свої музеї — схоронища мерців, пильно їх реєструє й описує?! Все те, певна річ, цікаве, але все таке чуже живій людині і має вагу тільки на погляд вузького спеціаліста, людини „не от міра сего“, іноді такого-ж сухого, як ті кістки, що він студіює.

¹⁾ Від редакції. Теорія Дарвіна не раз зазнавала різких нападів і гострої критики. Проте ще й досі селекційна теорія, — що правда, не у всіх своїх частинах, — є найбільше визнана теорія еволюції органічного світу; вона годиться з тим фактичним матеріалом, що ним розпоряджає сьогочасне природознавство. Останньою в часі спробою, скерованою проти дарвінізму, є теорія „ногогенеза“ Берга. Еволюція організмів, згідно з цією теорією, не є розвій, який іде дорогою випадковостей, щоб-то, дорогою накупчення випадкових ознак, корисних організмові в даних умовах, а тому й закріплених у нащадках, але є розвій, заснований на строгих й визначених законах, як наслідок закономірних процесів, що відбуваються в організмах. Інакше сказати — еволюція є ногогенез. З цього виходить, що природний добір і боротьба за існування не грають жодної ролі або дуже невелику роль в процесі еволюції, хіба тільки ту, що природний добір є фактор знищення непристосованих видів. Але в утворенні нових форм природний добір не грає жодної ролі.

Коли розглядати теорію ногогенеза в її історичному розвої, то треба вказати, що проф. Берг має попередника не тільки в особі Н. Я. Данилевського; з далеко більшим правом на цю роль може претендувати проф. Д. Соболев, що його статтю подаємо до уваги читачам. Якщо зіставити проф. Берга „Ногогенез“, що вийшов 1922 року, з „Набросками по філогенії гониатитов“, надрукованими в „Известиях Варшавского Политехнического Института“ 1914 р., — то ми переконаємося, що думки обох авторів разило спадуються. Проф. Берг пише: „поява нових ознак іде на підставі закономірностей. Випадковості в процесі еволюції нема місця: нові ознаки появляються там, де вони повинні розвинутиися. Еволюція є ногогенез, ц. т. розвій на основі закономірностей“. В „Набросках“ проф. Д. Соболева на ст. 98 читаємо: „філогенетичні зміни в органічному світі відбуваються не безладно, а в певному напрямку“, на ст. 108 — „елементарні процеси, що складають його (еволюційний процес) не безладні, а строго впорядковані і їх ходом керують якісь певні законності“. В „Ногогенезі“: „еволюція іде в певному напрямку. Нема хаотичної змінності, як думав Дарвін“; в „Набросках“ — „відмінно від індеферентних комбінаційних або з'єднаних змін сталих ознак, зміни змінних ознак характеризуються певним напрямком: вони відбуваються градаційно або поступово. Можливо, що саме цим колом змін слід було-б обмежити застосування терміну „розвій“ або „еволюція“.

Кістки сухі! Чи не будять вони в пам'яті прекрасний поетичний образ з книги пророка Іезекіїля? Дух надхнення вивів пророка і поставив серед поля, і воно було повне кісток, і були вони дуже сухі. І сказав йому: пророчи пророцтво на кості, і от, коли він про-рокував, кості зрушилися і почали зближатися кістка з кісткою своєю, появилися на них жили, виросла плоть, і шкіра вкрила їх зверху, але духа ще не було в них. Тоді сказав йому дух надхнення: пророчи пророцтво духові і скажи: від чотирьох вітрів прийди, духу, і дихни на ці трупи, і вони оживуть. І він прорік пророцтво, і

На ст. 112 Д. Соболев пише: „попередження стадій, яке полягає на тому, що поодинокі заступники нової стадії появляються, коли ще не хутко має бути її масова поява“. У Берга: „вищі ознаки або зачатки їх появляються в нижчих груп, коли ще не хутко вони мають появитися в повнім розвоєві в організмів, що стоять вище в системі“. У Берга: „закони розвою органічного світу однакові, чи маємо до діла з онтогенією чи з філогенією. Цим пояснюється славновісне „повторення“ філогенії в онтогенії“. В Д. Соболева: „з нашої точки зору стає зрозуміле співвідношення між онтогенетичним і філогенетичним розвоєм, відоме за назвою біогенетичного закону. Цей закон узагальнює тільки те, що „подібні живі системи в подібних умовах переходять подібні стадії розвою... Жодного цілком незрозумілого повторення філогенії в онтогенії нема“ (ст. 104): „значіння паралельного розвою для еволюції організмів величезне. І славновісний біогенетичний закон, що встановлює паралелізм між онтогенією і філогенією по суті становить тільки окремий випадок паралельного розвою“ (ст. 104).

Було б дуже нудно робити ще далі паралельні виписування з робіт обох авторів. Уже з наведеного досить ясно випливає майже повний збіг ідей обох авторів, і в дальшій теж маємо дивний паралелізм.

В даній статті Д. Соболев пробує звести закони біогенеза до чотирьох основних законів: спадковості, еволюції, зворотимості еволюції і її перериваності. Цікаві думки висловлює автор з приводу третього закону біогенеза — зворотимості еволюції. Він спростовує закон, сформульований від Долло, що „організм не може вернутися навіть частково до попереднього стану, який був уже здійснений в ряді предків“. Цей закон ніби-то визнають найпоследовніші дарвіністи, бо щоб пояснити поворотний розвій останні мусіли б припустити, стоячи на точці зору пристосування, що всі ті випадковості й умови, які спричинили прямий розвій, при поворотному розвоєві знов повторилися в оберненому порядку, а це дуже мало правдоподібно. Це одна з найтяжчих проблем для дарвінізма і в цій частині дарвінізм треба поповнити, або навіть частинно перебудувати на підставі фактів, що є в нашому розпорядженні. Однак пояснення, що його дає явищеві зворотимості проф. Д. Соболев також мало що пояснює. Розглядаючи процеси позитивної еволюції або прогресивні, як такі, що відбуваються з поглиненням зовнішньої енергії і приростом внутрішньої, він в поворотній еволюції вбачає процеси, які відбуваються „самі від себе“, т. т. коштом запасу внутрішньої енергії системи в напрямку зростання ентропії. Тому перші процеси він називає просергатициними, а другі — ентропічними. Таке твердження поки що є доволіне і теоретичне, бо фактів, щоб підперти його, поки немає.

Четвертий закон біогенеза про перериваність еволюції спирається на цілу низку даних палеонтології; автор виводить цей закон на підставі палеонтологічних робіт Читтеля, а також робіт Де-Фриза. В його основі лежать сальтаційні перетворення або раптові варіації. За цим законом на думку автора промовляє відсутність перехідних форм і раптова зміна фаун. Це часткове повернення до доктрин Кюв'є й Жофруа-Сент-Ілера. І на цім полі факти головно палеонтології не вкладаються в рамки дарвіновської теорії.

Загалом ця стаття становить цінну монографію, що пробує переглянути ідеї Дарвіна з погляду даних палеонтології; вона спирається на велику кількість старанно перевіреного палеонтологічного матеріалу, але як і теорія номогенезу хилиється до телеологізму. Її цінність — в систематизації фактів і ідей, що стосуються до такого важливого питання, як розвій органічного світу. Вона рельєфно підкреслює слабкі місця селекційної теорії, стимулюючи думку до розв'язання цих питань. Але сама їх не розв'язує.

увійшов у них дух, і вони пооживали і поставали на ноги свої — вельми, вельми великі тьми їх.

Але так само й палеонтолог збирає мертві залишки істот, що позникали з лиця землі, сполучає кістку з кісткою, одягає їх тілом і шкірою, і от вони оживають і переходять перед ним великим рядом, безліч їх заступають одні одних в зміні часу. А от і сам він, цар природи — чоловік — гордою ходою з піднесеним чолом, завершує похід і з верховин свого шляху силкується обняти зором цю нескінчену процесію викликаних від нього живих тіней минулого. Не легке завдання! Багато чого пропадає з очей в даліні, в темряві часу, багато чого запинає туман незнання, не всі ще мерці повставали з домовин, ожила тільки мала їх частина. Одно йому добре видно — це те, що він іде тою самою дорогою, що й вони, їх путь — його путь, і його історія — лише короткий епізод їх історії і без зв'язку з нею її не можна зрозуміти.

Питання про походження й дальшу долю земного населення завжди приваблювали до себе жадібний знати людський розум, але нудним і утомним видавався, а раніш і не був розроблений спосіб їх наукового розв'язання дорогою систематичного вивчення історичних документів. Ці питання здебільшого розв'язувало та й тепер ще розв'язується спекулятивно, роботою творчої уяви, що спирається тільки на невелике число фактів. Так замість історії життя виникали й виникають різні гіпотези і теорії біогенезу. Не слід ставитися до цього роду творчості негативно. Цєю дорогою досягали часто дивних результатів, і надхнене передбачення часом на кілька тисячоліть випережало строго уgruntовані наукові тези. Саме так стояла справа з грецькою філософією, в якій ми знаходимо живе коріння великого числа сучасних наукових ідей, зокрема і всіх найголовніших сьогочасних поглядів, що стосуються біогенезу. А грецька філософія тісно зв'язана з ще давнішими мудрощами Халдеїв. Нові часи дали нам опанувати цю багату ідейну спадщину, яку наш вік вельми збільшив. Одначе, належно оцінюючи ці теоретичні побудування, конче треба звир'яти їх з історичними документами.

ПРОБЛЕМА БІОГЕНЕТИКИ

Обмежені на місце, ми не можемо тут прослідкувати зв'язку між цим стародавнім корінням і сьогочасними біогенетичними поглядами, а ні навіть дати повну картину розвою й боротьби останніх. Ми беремо собі скромніше завдання — відзначити лиш небагато найвизначніших моментів їх історії, показати найголовніші принципи, що на них будовано систему органічного світу, і освітити ті проблеми й дилеми, що постають із зіставлення й зіткнення цих принципів, оцінюючи їх з історичного погляду, на яким стоять палеонтологія й геологія.

В XIII в. серед природовців, хоч існували й інші погляди на історію органічного світу, панувала думка, що види є постійні, що вони зберігають без зміни свої первісні морфологічні особистості — цей погляд сформулював Лінней в формі відомого афоризму: „видів стільки, скільки різних форм від початку створила нескінченна істота.

Пізніше Лінней ладен був думати, що види постали в наслідок схрещування. Згідно з цим поглядом спочатку було створено стільки різних рослин, скільки є природніх відділів, з яких через схрещування виникло стільки форм, скільки тепер родів, а схрещування цих родових форм дало початок тим видам, що існують нині. Таким способом органічні форми звязані одна з одною сіткою переплетених генетичних відношень.

Але вже тоді висловлювано думки, що органічні форми змінні. Правда, не були ще чисті спекуляції іноді фантастичного характеру. Аж останні роки XVIII й перші XIX ст. поклали міцні наукові підвалини історії земного населення. В цім часі ясно усвідомлено значіння викопуваних залишків організмів як історичних пам'яток і почалося їх систематичне вивчення з цього погляду. В Англії це робив Сміт, у Франції Кюв'є, Броньяр, Ламарк. Але в цій самій добі закладалося й теоретичні підвалини наших сучасних біоісторичних поглядів. На початку XIX віку у Франції відокремилася два супротивні світогляди що-до минулої долі земного населення. Це були еволюційна теорія Ламарка і теорія Кюв'є про земні революції або перевороти.

Супроти загально-прийнятого учення про незмінність видів Ламарк, як відомо думав, що органічні форми перетворюються і то за цілком визначеним, однаковим для всіх законом, а власне, всі вони в своїй еволюції переходять послідовний ряд шаблів або градацій, при чім їх організація чим раз більше ускладнюється й удосконалюється. Але цей закон не є одинока причина, яка впливає на форму й організацію тварин. Прогресивне ускладнення різних форм відбувається в неоднакових зовнішніх умовах існування, через те цей процес в різних рядах тварин неоднаковий. Кожна більш-менш важлива й довготривала зміна в зовнішніх умовах приводить до зміни потреб, нові потреби вимагають нових дій, що веде до більшого вживання відповідного органу або до утворення нових органів, в яких виникала потреба. Органи потрібні, інтенсивно функціонуючи, в наслідок виправлення, ростуть і розвиваються, органи непотрібні, невживані, перестають розвиватися або навіть атрофуються. Таким способом вплив оточення утворює розмаїтість органічних форм. „Не залежить від зовнішніх умов тільки той, особний рід розмаїтості тварин, який є в них наслідком прогресивного ускладнення організації“. Причина цього роду змін лежить в середині організмів і полягає, за Ламарком, в підвищенні енергії руху „плинів організованого тіла“, які „створюють різні органи відповідно з станом даної організації“.

Еволюційна теорія завоювала деякі визначні уми тої доби. Виникла школа ламаркистів, яких найвидатнішим заступником був Жофруа Сент-Ілер. Жофруа був тієї думки, що еволюція органічного світу є строго закономірний процес, в яким розгортається певний наперед установлений план, подібний до того, що здійснюється в процесі ембріонального розвитку індивіда. Вже тоді помічено, що організми з огляду на висоту їх організації можна розкласти в висхідний ряд, подібний до того ряду стадій, який переходить вищий організм в своїм розвоєві від яйця до дорослого стану. Жофруа уявляв собі тваринний світ ніби одним організмом, що проходить

через певні стадії розвитку. З цього погляду нижчі тварини є ніби етапами або затримками на еволюційному шляху, що веде до вищих тварин. Жюфруа зазначав і можливий механізм таких затримок. Вивчаючи спотворення, він виявив, що вони являють собою форми, що деякими сторонами зупинилися на одній із стадій свого ембріонального розвитку. З цього він висновлював, що як експеримент спричиняє появу спотворень, коли зародок помістити в ненормальні умови розвитку, так само і швидка зміна околиць умов, впливаючи переважно на зародок, приводить до майже наглої появи нових форм.

Щоб скінчити коротку характеристику еволюційних поглядів цієї доби, треба ще відзначити доктрину Брокки, за якою не тільки розвій, але й вимирання видів настає в наслідок тих самих законів, яким підлягають розвій і смерть окремих організмів. Як кожному індивіду властиво жити певний час, так само і кожен рід і вид має рано чи пізно загинути від старечої дряглості.

Ламарківський еволюційний принцип, в зіставленні з ліннеєвським принципом постійності, поставив на чергу найбільшу проблему біогенетики. Сталі чи змінні ознаки органічних форм? Закон спадкового зберігання форм, чи закон їх еволюції панує в історії населень землі?

Еволюційна теорія Ламарка не здобула цілковитої перемоги над доктриною про незмінність видів. Правда, її перемогла не ця доктрина, а народжена історія земного населення, палеонтологія, що збирала й систематизувала пам'ятки минулого життя. Ці пам'ятки вивчав Кюв'є й прийшов до висновку, що в зміні геологічних часів земне населення дійсно змінювалося, при чім при переході від давніших до новіших епох з'являлися чим раз вище організовані форми тварин. Але це перетворення відбувалося не так, що окремі види поволі й ступнево змінювалися, а так, що цілі фауни майже цілком зникали і на їх місці появлялися нові. Ця зміна й характеризує граніці між геологічними епохами. Зникнення фауни Кюв'є з'ясовував революціями земної поверхні, які виявлялися в тім, що цілі простори площі суходолу занурялися в море, при чім гинуло і все наземне населення. Коли потім морське дно підіймалося над рівнем моря, новий суходіл заселяли переселці з інших місць, відмінні від заступників фауни попередньої епохи. Можливість таких революцій земної поверхні визнавала тогочасна геологія.

Зіставляючи ці два світогляди, ми бачимо, що оба вони визнавали перетворення органічного світу, які ведуть до чим раз вище й вище організованих форм. Найважливіша незгода була в питанні про те, що становить основу цих перетворень: еволюція чи революція? Поступнєве й повільне здійснення певного плану чи катастрофи, що раптово приводили до прикрої зміни фауни? Теорія мусіла поступитися перед історією, логіка документів здобула перемогу, і вчення про переривчасту зміну фауни й флори міцно вкорінилося в палеонтології і геології першої половини минулого віку.

Про всю позірну непримиренність еволюціонізму й катастрофізму, уже тоді позначалася змога перекинути міст через провалля, що поділяло ці дві теорії. Ми бачили, що деякі ламаркісти (Жюфруа) приймали можливість швидкої зміни організмів під впливом швидкої

зміни зовнішніх умов, інші (Брокки), доводили, що вимирання видів і родів неминуче. З другого боку, і Кюв'є всупереч усталеній думці про нього, зовсім не був принципіальним супротивником теорії про змінність видів. Він приймав — і то з застереженням — незмінність наземних хребтових в межах кожної епохи, що-ж до водних безхребтових тварин, то Кюв'є цілком виразно заявляв, що в їх природі „відбувалися ступневі зміни, спричинені змінами того плину, в яким вони жили, або принаймні відповідні до них, і ці зміни вели поволі клас водних тварин до нинішнього їх стану“.

Повний тріумф принципу змінності видів настав аж у другій половині минулого віку після опублікування славетної теорії Дарвіна про походження видів через природний добір, що є результатом боротьби за існування. Нова теорія сходилася з теорією Ламарка в тім, що визнавала повну поступовість перетворення органічних форм. Але вона не тільки цілком розривала з ліннеєвським принципом постійності видів і з принципом Кюв'є про переривчасту зміну фаун, але також з еволюційним принципом ламаркизму, що вбачав у біогенезі строго закономірний процес здійснення певного плану розвитку. Теорія добору намагалася з'ясувати всі перетворення органічного світу, не вдаючись до якихось „особливих законів розвою“. Вона виходила тільки з принципу поступового й повільного добору в філогенетичних рядах форм дрібних індивідуальних відхилень, що були чим-небудь корисні індивідові, давали йому певну перевагу в боротьбі з іншими і тим забезпечували йому перемогу й виживання, як краще пристосованому, тим часом як гірше пристосовані гинули в цій нерівній боротьбі за існування. Це накупчення корисних випадковостей і відкидання шкідливих і створює картину доцільної організації живих істот, воно-ж з'ясовує і саму філогенетичну еволюцію від найпростіших форм до найскладніших — „від амеби до людини“, — і навіть ембріональний розвій окремих особнів, бо онтогенія є тільки скорочене повторення філогенії.

Як і ламаркизм, дарвінізм мало зважав на дійсні документи геологічної історії організмів, це знов була тільки теорія, але не історія. От чому теорія добору, яку з ентузіазмом прийняли біологи, з'єднала далеко меншу прихильність серед палеонтологів і геологів: серед них мало було чистих дарвіністів, і майже завжди спостерігалось відхилення до ламаркизму, а почасті й катастрофізму. Але й деякі біологи видвинули проти селекційної теорії поважні заперечення.

Суперечність між принципом добору і принципом закономірної еволюції піднесла ще одну важливу проблему: що становить основу біогенезу — випадок чи закон? Чи накупчення невпорядкованих елементарних змін, що відбуваються у всіляких напрямках і самі від себе не визначають наперед певного ходу філогенетичного процесу, керованого тільки добром, чи елементарна змінність є впорядкована і підлягає певним законам, які й визначають наперед, незалежно від добору, напрямок еволюції.

Отже минулий і передминулий віки піднесли в біології чотири основних принципи і три важливі проблеми:

Перший принцип: Принцип постійності органічних форм (Лінней).

Другий принцип: Принцип еволюції (Ламарк).

Третій принцип: Принцип перериваності (Кюв'є, почасти Жофруа).

Четвертий принцип: Принцип добору (Дарвін, Уоллес).

Перша проблема: Сталість чи змінність?

Друга проблема: Еволюція чи революція?

Третя проблема: Випадок чи закон?

Як же до цих проблем ставиться наш час? Чи позначається яке-небудь розв'язання їх? Спробую відповісти на це, скільки спроможуся, в дальшому викладі.

ЗАКОНИ БІОГЕНЕЗУ

ПЕРШИЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗУ: ЗАКОН СПАДКОВОСТІ АБО ЗБЕРЕЖЕННЯ ВИДУ

На дарвінізм дивляться як на перемогу принципу змінності органічних форм над принципом їх постійності. Чи ця перемога повна й безумовна і чи мусимо ми цей останній принцип визнати за цілком неправдивий і як такий забути? Не зовсім. Теорія добору базує свої побудовання на великому числі індивідуальних варіацій, які за цією теорією можуть передаватися спадково. Число індивідуальних варіацій дійсно надзвичайно велике. Але вся ця нескінченна розмаїтість, як показують новітні експериментальні досліді, мабуть не має значіння для утворення нових форм, бо відхилення від середньої норми не передаються спадково, і їх не можна закріпити способом добору відповідних екземплярів. Все, чого в цім напрямку удається досягти добром, це вирізнення з мішанини форм, якою звичайно бувають наші великі, ліннеєвські, види, елементарних видів або чистих ліній, і коли такий вид вирізнений, дальший добір зовсім безсилий його змінити; хоч які екземпляри візьмемо для розмноження, середня норма елементарного виду і межі варіації залишаються незмінні.

Отже, саме ця середня норма і, сказати-б, розмах індивідуальної змінності, а не самі індивідуальні відхилення, передаються спадково. Ознаки виду є сталі, дістаємо вражіння „незмінності“ видів, яку охороняє спадковість.

Це перший основний закон біогенезу: закон спадковості або збереження виду (ідостасис), цілком аналогічний законові збереження матерії або енергії. Його можна назвати також законом збереження спадкової маси, бо цей закон висловлює ту думку, що форма організму є функцією його спадкової маси, і морфогенез є тільки розгортання зачатків або генів, замкнених в половых продуктах, а ці знов-же одержують тільки ті гени, що були у особнів, які їх появили.

Має ся розуміти, що закон збереження виду, або сталості видових ознак, зовсім не перешкоджає новим формоутворенням, але всі вони не випадкові, а наперед визначені складом спадкової маси. Зміна цього складу неминує веде до зміни форми. Така зміна спадкової маси відбувається при схрещуванні в наслідок злиття половых продуктів, яке дає нові комбінації спадкових зачатків. Ці комбінації сталих

ознак або з'єднальні зміни, можуть стати джерелом виникнення величезного числа морфологічно розрізненних форм, полінастотно звязаних між собою переплетеною сіткою схрещування. Теоретично міркуючи, самої тільки цієї комбінаційної змінності аж надто досить, щоб легко з'ясувати безкрайню розмаїтість морфогенетичних процесів. Як малої кількості літерних знаків цілком досить, щоб різними сполученнями їх віддати все багатство наших понять і ідей, як небагатьох хемічних елементів досить, щоб утворити всі існуючі хемічні сполучення, так само легко собі уявити, що різним поєднанням небагатьох генів може утворитися велике число найрозмаїтших і найскладніших біологічних сполучень. Базуючись на цих міркуваннях і на доведеній експериментально можливості схрещування між формами, в системі далекими одна від одної, деякі біологи (Льоб, Лотси) вважають за можливе з'ясувати всі перетворення організмів теорією схрещування, або різного і многоразового перекомбінування кількох незмінних первісних генів. Ми бачимо тут відродження в більш досконалому і сучасному вигляді поглядів Ліннея.

Таким чином, базисом, з якого виходять процеси органічного формотворення є склад спадкової маси, т. є. в остаточному результаті біо-фізико-хемічні особливості видової плазми. Але певний вплив на хід морфогенеза, зумовлений спадковістю, може виходити і від зовнішніх умов. Як форма кристалу залежить від хемічного характеру творива і від умов, в яких відбувається кристалізація, так само і органічні форми можуть залежати не тільки від властивостей живої субстанції, але і від умов життя. Існування такого роду органічних модифікацій, зумовлюваних середовищем, так зв. географічних рас, підвидів і т. д., давно відоме. Умови їх виникнення і міра спадкової сталості були досліджувані й експериментально (Каммерер). Питання про спадковість або неспадковість модифікацій поки не можна вважати за остаточно розв'язане. Видимо, вони можуть деякий час передаватися у спадок і після зникнення умов, в яких вони виникли, подібно як кристалічна модифікація, утворена в певних термодинамічних умовах, може зберігатися деякий, часом дуже довгий, час і в змінених умовах, хоча в них вона знаходиться в нестійкому стані.

Таким чином можна визнати, що склад ознак організму визначається розвитком спадкових зачатків, розвитком, що відбувається в згоді з зовнішньою обстановкою. Але що-ж являє собою сам процес розвитку зачатків в дефінітивну форму і чи можна його зрозуміти, виходячи тільки з одного першого закону біогенезу? Чому гени не залишаються незмінними, як такі, а дають початок цілій серії перетворень і нових утворень, які ведуть через ряд розложених у певнім порядку стадій і градацій від яйця до дорослого організма? Цей процес ми й називаємо розвитком або еволюцією, і його закон спадковості або збереження генів, сам від себе, певна річ, не з'ясовує. Не можна ці шаблі розвитку розглядати і як ряд модифікацій, бо ембріональний розвій, як відомо, відбувається в поглядно незмінних умовах. Він протікає, як ми знаємо, і незалежно від якого-будь впливу добору і боротьби за існування. І саме ті організми, в яких зародок, що розвивається, є захищений найдовший час від безпосереднього впливу зовнішнього середовища і не потребує боротьби за існування, саме

вони і заходять у своїм розвоєві найдалі. Значить, ні оточення, ні добір не є фактори або стимули еволюції.

Правда дарвінізм вбачає в онтогенії скорочене повторення філогенії. Але це твердження і неправильне і нічого не поясняє. Неправильне воно тому, що опріч дуже важливих поправок, які в цім сформульованім від Геккеля „основнім біогенетичнім законі“ мусіли зробити самі-ж таки дарвіністи, палеонтологія може навести чимало прикладів, коли цього закону факти очевидно не стверджують. Найяскравіший випадок той, коли предки в своєму ембріональному розвоєві переходять стадії, які в нащадків виявляються в дорослому, дефінітивному стані. Отже в таких випадках онтогенія не повторює, а противно — наче попереджає філогенію, — явище, яке академик А. Павлов назвав пророцькими стадіями; до з'ясування його ми вернемося нижче. Але геккелівський біогенетичний закон і не дає зрозуміти ембріонального розвою. Адже філогенія складається з цілого ряду окремих онтогенетичних циклів і, значить, становить явище незрівнянно складніше, як онтогенія. А зводити простіше до складнішого зовсім не значить з'ясовувати явище, щоб-то робити його легчим до зрозуміння.

Якщо онтогенія „повторює“ філогенію, або, висловлюючись об'єктивніше, протікає подібно до неї, і як перша являє собою розвиток, ц. т. плановий перехід в певнім порядку певних стадій, то з цього виходить, що й філогенія — це процес еволюції форм, подібний до онтогенетичного морфогенезу. Так власне і думають ламаркісти. І ембріональний і філогенетичний розвій відбуваються за однаковими законами. Другий, як і перший, не є спричинений впливом зовнішніх умов, не утворений добором і не може бути також безпосередньо виведений з закону спадковости. Поряд цього останнього тут діє, очевидно, якийсь інший закон, тотожний з еволюційним принципом Ламарка.

ДРУГІЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗА: ЗАКОН ЕВОЛЮЦІЇ АБО ОРГАНІЧНОГО РОСТУ.

Серед безбережного моря індивідуальної змінності і великої розмаїтості комбінацій в природі яскраво виявляється окремий рід змін, на які звернув увагу Ламарк, назвавши їх градаціями. Ці градаційні зміни строго випорядковані, ніби наперед визначені і відбуваються в певних напрямках, яким слідують зміни окремих ознак, цілих філетичних галузів і всього органічного світу. Це відзначають майже всі палеонтологи, що студіювали питання еволюції. На це вказує і багато біологів (Негелі, Вааген, Гайат, Кон, Годри, Еймер, Іекель, Штейнман, Осборн, Додерлейн, Земпер, Бекмен, Денере та ин.).

Найпростішим і zarazом найнаочнішим прикладом певного напрямку розвою, або ортогенеза, є установлений від Кона закон філогенетичного росту. Закон цей полягає в тім, що в найрозмаїтших філогенетичних рядах пізніші форми далеко більші від початкових і раніших. Збільшення розмірів, ріст тіла не кінчається з розвитком індивідуума, але тягнеться і за межами індивідуального існування. „Ростуть“ таким способом, можна сказати, всі групи організмів, від простіших до ссавців.

Філогенетичний ріст часто виявляється в збільшенні окремих органів і частин організма, прим. рогів і взагалі рогових виростків, мозку то-що. Інші дуже численні приклади ортогенеза стосуються до ускладнення організації, примноження частин і диференціації. Ці процеси цілком аналогічні процесам диференціації тканин і органів в онтогенезі вищих тварин. Можна згадати тут, як приклад, відомий процес ускладнення будови серця в ряді хребтових, ускладнення будови і диференціація зубів у хребтових, ускладнення лопатньої лінії в амонитів і ин.

Дальші ряди ортогенетичних змін показують послідовне упорядкування організації, яке виявляється в переході від невизначеного побудування до визначеного. До цього упорядкування належать: встановлення в пізніших форм визначеного, здебільшого меншого, числа частин (кістякових елементів тіла і т. д.) на місці невизначеного, звичайно більшого, числа їх у давніших форм; злиття в одну цілість елементів (прим. частин кістяка), що раніш були роз'єднані; ростучий зв'язок частин і чим-раз більше підпорядкування їх завданням цілості; деякі централістичні тенденції еволюції, які виявляються в перенесенні керувальних центрів з поверхні тіла в середину його і які збільшують активність організмів і міру їх автономности, незалежности від зовнішнього оточення, до чого також веде і розвій теплокровности в ряді хребтових.

Чи можна у всіх цих таких численних і розмаїтих напрямках змін похопити якусь одну тенденцію, чи можна встановити якийсь спільний напрямок в розвоєві органічного світу?

Визначити зміст поняття еволюції пробували і натуралісти, і філософи. Мені здається, що найкоротшим і найточнішим способом еволюцію можна визначити, за висловом Еймера, як органічний ріст. Це визначення в одному вислові обіймає дві сторони еволюційного процесу: ріст і організацію.

Ріст, ц. т. накупчення живого через уподібнення до себе або асиміляцію від живих істот неорганічної і органічної матерії, через збільшення числа живих систем, яке супроводиться іноді об'єднанням або злиттям малих систем (прим. кліток) в більші¹⁾, становить вихідний пункт і основу дальшого розвою. Яка велика, можна сказати, нестримана ця „сила росту“ (Кон), про те свідчить найяскравіший її вияв — змагання до безмежного розмноження. Нащадки одної тільки пари осетрів, коли-б вони могли всі оставатися живі і без перешкод множитися, уже в четвертому поколінні створили-б масу живого творива, рівну з масою землі.

Проте цей зріст не є просте збільшення кількості матерії, а є — і в тім полягає друга сторона поняття еволюції — заразом і її організація, переведення з неорганізованого стану в організований (або з одного організованого стану в инший). Ріст і розмноження являють, таким чином, змагання перевести максимум світової матерії в організований стан. Але тим не вичерпується організуюча тенденція еволюції. Організм — це істота, обмислена в органи, ц. т. в знаряддя, що робить певну роботу. Слово „орган“ літерально і значить знаряддя для роботи.

¹⁾ Див. теорію симбіогенеза Фамініцина і Козо-Полянського.

Перетворення організмів, що ми називаємо еволюцією, саме й іде в тім напрямку, що збільшується їх узнарядження і досконалість знаряддів. Можливість такого ходу розвитку залежить від того, що органічні процеси, які переводять енергію в роботу, нормально відбуваються не „самі від себе“, ц. т. не коштом перетворень внутрішньої енергії системи, а коштом енергії, взятої з-зовні. При цім в організмах виявляється діяння прикметного принципу, який зирно помітив і ясно сформулював ще Ламарк. Це принцип розвою функціонуючих органів. Організм, в деяких оптимальних умовах свого існування, працює так, що функціонуючий орган дістає трохи більше енергії, ніж її витрачає на роботу і виділяє в формі виметнів. Так утворюється деякий приріст роботоздатної енергії, коштом якого і поширюється узнарядження і удосконалюється робоче знаряддя.

Отже організм поводить ся, як добре уряджене промислове підприємство: не все, що одержує він, витрачається на покриття видатків продукції, остається лишок, що йде на поширення продукції і на поліпшення знаряддя продукції. Так росте капітал, так само зростає і живий капітал в світі організмів, що з дивною проникливістю думки завважив ще Негелі. Це порівняння не проста аналогія, а—строга гомологія, навіть, коли хочете, тавтологія; в обох його частинах мова мовиться по-суті про один процес, бо всі наші винаходи й пристосування: прилади, інструменти, машини, будівлі—є не що як розрослі за межі тіла—екзосоматичні—органи, або знаряддя, одного з тваринних видів—виду *Homo Sapiens*. І цілком натурально, що еволюція цієї позасоматичної організації відбувається за тим самим законом, що й розвиток організації соматичної.

Це другий основний закон біогенеза: закон еволюції або органічного росту. Він аналогічний другому принципові термодинаміки, законові росту ентропії, але просто йому супротивний, бо він означає не розсіяння енергії і зменшення падіння потенціалу, а її збирання і підвищення роботоздатности системи.

Якщо еволюція організмів відбувається загалом в однаковім напрямку, який визначається законом органічного росту, то тоді різні еволюційні ряди форм, незалежно один від одного, повинні переходити в однаковому порядку однакові стадії розвою. Так воно справді і діється. Паралельний розвій і ним зумовлене поліфілетичне походження груп організмів, які ми, з огляду на їх подібні ознаки, еднаємо в систематичні одиниці, в багатьох випадках строго встановлене, нині припускають майже для всіх груп організмів. Паралелізм в розвою спостережено між рядами форм близьких і дуже далеких, між рослинами й тваринами і в обох цих царствах—між одноклітковими і багатоклітковими; паралельний розвій відбувають окремі органи, системи органів і вся організація в найрозмаїтших рядах.

Тільки для ілюстрації наведемо тут 2—3 приклади. В розвоєві коней позначається дві паралельних вітки: американська, що веде від родів *Pliohippus* і *Meryhippus* до роду *Equus*, і євразійська—від роду *Hipparion* до того самого роду *Equus*. Паралельно розвиваються дві парості оленів, незалежно одна від одної переходячи однакові стадії або „ряди“:

	Перший ряд	Другий ряд
Верхній пліоцен . . .	<i>Cervus Nesti</i>	<i>Cervus australis</i>
Долішній пліоцен . . .	<i>Cervavus Oweni</i>	<i>Cervavus sp.</i>
Верхній міоцен . . .	<i>Dicrocerus elegans</i>	<i>Dicrocerus furcatus</i>
Середній міоцен . . .	<i>Palaeomeryx annectus</i>	<i>Palaeomeryx sp.</i>

Паралельно відбувається розвій і в різних вітках хоботних. Поліфілетичне, на думку Клаача і походження людини.

Таблиця I, (стор. 157), що з'являє паралельний розвій в різних філетичних пнях гоніатитів, краще за всякі пояснення ілюструє суть цього явища. Вона може бути графічним його відображенням, хоч накреслені на ній криві не мають абстрактного характеру. Вони цілком реальні і записала їх сама природа на черепашках гоніатитів. Це так звані лопатні або шовні лінії, відповідні зовнішнім краям перегородок що поділяють повітрові камери, які займають задній кінець черепашки. В чотирьох великих групах або відділах гоніатитів лопатня лінія проходить в однаковій порядку через однакові градації і стадії поступневого ускладнення.

Ці відділи знов же поділяються на вузкі колони й ряди, з яких кожен проходить через названі градації і стадії незалежно від інших. Утворюється картина паралельних філетичних ліній, або шляхів, якими відокремлені низки гоніатитів, зберігаючи свої „видові“ особливості, послідовно переходять, незалежно одна від одної, через ряд градацій і стадій або, коли хочте, „підродів“ і „родів“, як це показано на таблиці II (стор. 158).

Значіння паралельного розвитку для еволюції організмів — величезне. Славнозвісний біогенетичний закон, що встановлює паралелізм між онтогенією і філогенією, властиво становить тільки окремий випадок паралельного розвитку. Він означає тільки те, що подібні своєю спадковою масою живі системи в відповідних умовах переходять подібні стадії розвитку. Ніякого — мало зрозумілого — повторення філогенії через онтогенію при тім не відбувається. Навпаки, можна говорити, що філогенія повторює онтогенію, цеб-то складається з ряду повторюваних онтогенетичних циклів.

Але як що порядок переходу стадій різними філетичними галузями при паралельному їх розвоєві однаковий, то досягнення одної і тої самої стадії в різних рядах настає взагалі не одночасно. Ця різночасовість стадій, яку можна назвати філогенетичною гетерохронією — є найзвичайніше явище в історії організмів. Поряд нової стадії давніша звичайно ще довго існує, а інколи навіть переживає нову. Існування в якій-небудь групі організмів ранішої стадії поряд пізнішої після масової появи останньої можна назвати переживанням стадій. Йому просто протилежне попередження стадій, — явище, яке полягає в тім, що заступники нової стадії іноді виникають на довго раніше від її масової появи. Це явище ще не цілком вияснене. Частина таких випадків мабуть пояснюється філогенетичними гетерохроніями, а друга частина, без сумніву, являє собою вороття нащадків до перейденої предками стадії еволюції, про що мова буде далі.

Не тільки різні філогенетичні галузі неоднаково хутко переходять стадії розвитку, але й в однім філетичнім ряді різні ознаки

Таблица II

STADIUM	S	S I M P L I C I T A T E S	S	D U P L I C E S
Gradatio	planiloba	amblyloba	breviloba	longiloba
L. subidentiformis		M. subidentiforme.		
L. lagowiensis	M. praelagowienae.	M. discoidale.	M. multivariatum. M. sublagowienae.	M. longilobum.
L. curvispina		M. Verneulli.		M. lagowienae
L. lentiformis		M. circumflexum. M. praelentiforme.		M. curvispina.
L. polonica		M. praepolonicum.	M. acutilobum.	M. lentiforme.
L. subpartita lativariata		M. subpartitum lativariatum.		M. polonicum
L. subpartita angustivariata		M. subpartitum angustivariatum.		M. angustilobum.
L. kielensis subglobularis	M. planilobum.	M. amblylobum.	M. stylum.	M. cf. enkebergense. M. discoidale.
L. kielensis globularis			M. biarcuatum	M. sulcatum
L. globosa			M. sacculus	M. oxypetanth. M. sulcatum globos.
L. inversa		M. amblylobum lativariatum.	M. sacculus.	M. sacculus longilobum. M. praeglobosum. M. globosum. M. globosoides.
L. contrecurvispina	7 M. simplicissimum.	M. subinversum.	M. inversum.	M. postinversum
L. glabra		M. contrecurveuilli.	M. rotundum.	M. contrecurvispina.
L. depressa		M. glabrum.	M. acutilobum.	7 M. D. rotundum.
L. globularis		M. depressum.		M. D. Niwae.
L. imbricata		M. globulare		7 M. D. inflexum.
P. umbilicatum (Stadium Re-simplicissimi, gradatio alobata).			M. nehdense. M. umbilicatum. M. umbilifer.	7 M. D. umbilicatum.

Скорочения: L — Linia; — M. — Oma — monomero-ceras та Oma — re — monomero-ceras; — Omadimero-ceras; P — O. — ma — re — protomero-ceras

неоднаково хутко розвиваються. В наслідок такого різностадійного розвою кожний організм єднає в собі ознаки неоднакової еволюційної висоти і неоднакової давности. Так людина сполучає в собі надзвичайно високий розвій мозку з багатьма дуже примітивними і давніми ознаками, як, прим., первісний п'ятипальчий тип поконець, і особливо примітивне збудування руки (Кон, Клаач).

Паралельний розвій, філогенетичні гетерохронії, переживання й попередження стадій — всі ці прояви еволюції свідчать за те, що вона підлягає своєму власному окремому законові, незалежному ні від добору, ні від впливу оточення. Але звідси, певна річ, ще не виходить, що зовнішні умови не роблять ніякого впливу на хід еволюції. Обмірковуючи перший закон біогенеза, ми вже казали, що дефінітивна форма організма визначається не самим тільки складом його спадкової маси, але й тими умовами, в яких здійснюється процес розвитку зачатків. Те саме цілком стосується і до філеволюції, як на це вказував ще Ламарк, що ясно сформулював цю думку в таких словах: „теперішній стан тварин є з одного боку наслідок наростаючої складності організації, — складності, що прямує до правильної градації, а з другого результат впливу дуже багатьох і дуже відмінних зовнішніх обставин, що завжди намагаються порушити правильність градації в ускладненні організації“.

Таким способом, в автономний процес органічної еволюції зовнішні впливи вносять зміни, які являють собою пристосування до спеціальних умов розвитку й існування. На цю різницю між незалежним розвоюм і змінами пристосувального характеру слідом за Ламарком звертали увагу і інші натуралісти (Гегелі, Вааген, Кон).

Пристосувальні зміни, інакше спеціалізація в певному напрямку, так само може приводити до виникнення подібних форм в різних філетичних рядах. Сюди між иншим належить явище, відоме за назвою конвергенції, або сходження ознак, ц. т. набуття подібних ознак нащадками неспоріднених між собою і неподібних вихідних форм. За добрий приклад може стати знайома конвергенція у зовнішній формі між *Rhizophyllum gotlandicum* (корал), *Meekella proserpa* (плеченога), *Hyppurites toucasianus* (платівчастозябровий молюск), *Pirgonia costata* (усоногий рак). Всі ці тварини пристосовані до сидячого способу життя. Добре відома конвергенція між пристосованими до водного способу життя ссавцями (дельфін), рептиліями (іхтіозавр) і рибами (акула).

Приклади спеціалізації філогенетичних галузів в певному напрямку дуже численні. Багато їх добре відомі, як примір., перетворення п'ятипального поконецьця первісних копитних, через редукцію бічних пальців, в двопальче поконецьця парнокопитних і однопальче поконецьця непарнокопитних, як пристосування до бігання кінцями пальців. Морські корови (*Sirenia*), що належать так само до копитних не в одному змінюють свою організацію так, щоб пристосуватися до життя в воді. Як і в наземних копитних, спеціалізація морських корів відбувається паралельно в різних філогенетичних паростях. Диференціація іклів хижаків в гострі кинжалуваті зуби відбувається незалежно в різних групах стегоцефал, тероморф, динозаврів і ссавців.

Шаблюваті ікла юрського мегалозавра дуже подібні до іклів пізнестретинного і раннечетвертинного хижака махайродуса.

Проте помилився - б той, хто думав би, що пристосувальні зміни становлять щось принципово відмінне від змін, що відбуваються за законом органічного зросту. Всі без виїмку еволюційні процеси є до певної міри пристосувальні, бо всі вони відбуваються в таких чи інших зовнішніх умовах, з якими їм мусять годитися. Цілком автономних, непристосувальних перетворень не існує. З другого боку і найтипівіші пристосування не виникають незалежно від органічного росту, а становлять так само ріст, який тільки різним способом відмінюється, залежно від умов, що в них відбувається розвій. Різниця між обома змінами більше відносна. В одних випадках яскравіше виявляється один рід впливу, в інших — інший. Найлучче це видно з того, що й на практиці часто буває дуже трудно провести строгу межу між пристосувальною і непристосувальною змінністю. Часто буває, що яка-небудь особливість, яка іноді має ніби явно пристосувальний характер, іншим разом такого не має, і в групах тварин неоднакового способу життя можуть виникати схожі ознаки з числа тих, що їх пристосувальний характер в певних випадках здається нам безсумнівним.

Роги й рогуваті придатки утворюються в багатьох і дуже розмаїтих ссавців, в цілком неподібних способом життя рептилій: в травоядних *Ceratopsida* (*Triceratops*), хижих *Theropoda* (*Ceratosaurus*), в черепах (*Miolania*), фриносоми, а також у жуків і навіть в амонитів (*Schloenbachia inflata*). Зуби ссавців, звичайно такі спеціалізовані і характерні для кожної групи, часом бувають майже однакові в тварин цілком відмінного способу життя. Ікла лофіодонта (копитні) можна змішати з іклами медведя. Шаблюваті з зазубреними краями ікла хижого махайрода разливо подібні на ікла одного виду копитних, олігоценного брахіода. Корінні зуби міоценового динотерія (хоботні) такі подібні до зубів тапірів, що Кюв'є приділив динотерія до тапірів. Малесенький корінний зуб щура (гризуни) подібний на величезний зуб всеїдного мастодонта (*M. angustidens*). Навівши кілька таких прикладів, Де пере приходить до висновку, що „філогенетичні галузі підпорядковані загальному закономі, який більш-менш хутко і часто без видимої механічної або функціональної причини веде їх шляхом чим раз більшої спеціалізації. Ми побачимо зараз, що ця спеціалізація зовсім не є умовою розквіту або довголіття галузів, а противно — є стареча ознака, яка віщує їх швидке вимирання“.

Справді, палеонтологія дає нам численні приклади ясно виявленої, часом крайньої недовговічності сильно спеціалізованих галузів і навпаки — великої, часом просто дивно довговічності форм, що не показали більшої спеціалізації. Кам'яновугільні фузуліни і швагеріни з дуже складною збудованою черепашкою існували дуже короткий час, а примітивніша лагена живе від готландія, а глобигерина й орбуліна, здається, навіть від кембрія досі. Дуже пристосована до спеціальних умов існування середнедевонська *Calceola* прожила дуже мало часу проти інших коралів. Споміж брахіопод такі спеціалізовані форми, як спирифериди, вимерли досить хутко, ще швидче за

них повимирали атрипиди, не казати вже за такі занадто пристосовані і цілком недовговічні типи, як середнедевонський *Uncites* або пермська *Richtofenia*, а *Lingula* і *Crania* щасливо живуть від кембрія і досі. Дуже вузькі спеціалісти *Caprinidae* і рудисти насилу протягли один період (крейда), тим часом як багато інших родин платівчасто-зябрових відзначаються дуже довгим віком. Цілком вимерла дуже розвинена галузь амонітів, що складалася з дуже багато родин і родів, а наутилус доніс свою примітивну організацію від сілура до наших днів. Дуже спеціалізовані в певному напрямку панцерні риби існували тільки два періоди — готландій і девон, а *Polyphterus*, заступник так само давніх, але не таких спеціалізованих риб — кистеперих — і досі водиться в Нилі. Вимерла ціла надзвичайно багата фауна мезозойських рептилій, яких різні заступники були дуже досконало пристосовані одні до наземного, другі до водного, треті до повітряного способу життя, а не така спеціалізована новозеландська гаттерія (*Rhynchosephalia*), що й нині живе, має дуже близьких родичів в пермському періоді.

Всупереч теорії добору або виживання пристосованих маємо неначе-б протилежну картину: вимирання пристосованих і більшу життєву стійкість — переживання непристосованих. За назвою вчення про неспеціалізованість Кон установлює закон, згідно з яким тільки ті органічні форми здатні до дальшого розвитку, які не підлягли ще якому-небудь односторонньому перетворенню; але форми, сильно спеціалізовані в певному напрямку, стають нездатними до дальшої спеціалізації. Це можна ілюструвати такими прикладами. Ми гадаємо, що ссавці пішли від рептилій, але їх можливо виводити не від дуже спеціалізованих мезозойських рептилій, яких більша частина вигинула при кінці крейдяного періоду, а тільки від найдавніших, не таких спеціалізованих тероморфних рептилій. Вищі хребтові, мабуть, походять від риб, але їх (саме амфібій) можна зв'язати генетично не з костистими рибами, а тільки з якими-небудь гірше спеціалізованими, напр., з кистеперими.

В основі вчення про неспеціалізованість предків лежить — крім безпосередніх спостережень, — без сумніву справедлива думка, що менше спеціалізовані, філогенетично (не геологічно) молодші форми здатніші до життя й розвитку. Але прийнявши це вчення без застережень, можна прийти до висновків, дещо непевних. Справді, закон спеціалізації, що діє в цілیم органічній світі, повинен зменшувати число неспеціалізованих форм, а значить, джерело нових органічних формоутворень мусить поволи вичерпуватися. Проте зміна земного населення минулих геологічних періодів зовсім не дає картини помітного виснаження творчих сил природи і збіднення органічного формоутворення. Маємо таке враження, ніби число примітивних типів, що згідно з уявленням про неспеціалізованість, становлять вихідний пункт вищих форм, ніби це число, убуюючи, якимось способом знов поповнювалося.

Наше непорозуміння ще збільшиться, коли ми спробуємо відшукати в земній корі залишки тих примітивних неспеціалізованих форм,

від яких можна виводити групи організмів, що існують тепер, або існували перше. Ставши на тій гадці, що предки всіма сторонами мусять бути примітивніші за своїх нащадків, ми взагалі не знаходимо цих предків, не виявляємо перехідних форм, тих „колективних типів“ або вузлів, що від них мають розходитися віти дерева життя. Ми не можемо зв'язати ссавців і птахів з рептиліями, рептилій з амфібіями, амфібій з рибами; хребтових з безхребтовими, не знаходимо переходів і між систематичними одиницями далеко меншого значіння.

Не маючи змоги встановити реальні зв'язки, природовці починають звичайно вигадувати гіпотетичні зв'язкові ланки, яких нині вимислено велике число. Так винайдено гіпотетичного предка безчерепних, гіпотетичного предка черепних („Protocraniata“), „Protamniota“, „Protomammalia“ і т. д. і т. д. по всіх типах, класах, відділах тваринного світу. Всі ці так дотепно вигадані предки повинні бути гірше спеціалізовані, як найпримітивніший з нащадків, і тому вони кінцем кінцем виходять позбавленими всякої спеціалізації і через те цілком нежиттєвими. Певна річ, такі форми ніколи існувати не могли, бо, як висловився з цього приводу Кокен, „моря й континенти давніших епох не були населені схемами“. За всіх часів організми були пристосовані до умов свого існування, серед викопуваних ми знаходимо залишки тільки таких організмів, і коли ми не хочемо покидатися твердого ґрунту фактів заради хиткої фантазії, то ми мусимо визнати, що саме ці пристосовані, спеціалізовані форми й були носіями реального розвою світу. Але цей висновок можна погодити з законом неспеціалізованості вихідних форм філетичних галузів, тільки допустивши можливість деспеціалізації, ц. т. обернення еволюції.

ТРЕТІЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗА: ЗАКОН ЗВОРОТИМОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ АБО ЗАКОН БІОГЕНЕТИЧНИХ ЦИКЛІВ

Перетворення яйця в дорослий організм є процес росту, який супроводиться ступневою диференціацією тканин і органів, послідовним виробленням певної, іноді дуже складної, організації. Цей процес ми й називаємо розвитком. Точніше його слід було б назвати простим або прогресивним розвитком, бо в онтогенезі, поряд панування закону органічного росту, який є для нього типовий, в певні моменти, регулярно чи спорадично, настають також процеси зворотного порядку, які полягають на дедиференціації, спрощенні організації, а часом і на зменшенні розмірів. Такий є процес редукції хромозом при досягненні полових продуктів, або процеси спрощення організації деяких одноклітинних організмів при кон'югації (інфузорії), інцистуванні, а також дедиференціація кліток при регенерації, як довели спроби Леба з гідроїдними поліпами, Коллери і Жієра над асцидіями, Шульца над гідрами і планаріями, Давидова над немуртинами; подібний процес дедиференціації настає в певних умовах і в багатоклітинних організмів. Вони супроводять регенерацію сплячки, їх спричиняє голодування і різні подразники, як голод, поранення і ин., ц. т., вони появляються, як видно, у всіх тих випадках,

коли потреби організму, його видатки не покриваються достатнім допливом зовнішньої енергії і організм мусить споживати її внутрішні запаси. Особливо інтересні ті випадки дедиференціації, коли вона відбуває в зворотному порядку ті самі стадії, які організм переходить в простім напрямку при нормальному розвитку, як це напр., довів Є. А. Шульц для *Planaria laceta*, принаймні що-до органів копуляції. Тут перед нами ясно виступає дійсний, зворотний або регресивний розвій.

Отже онтогенез не тільки супроводиться зворотними процесами, але й загалом являє собою принаймні потенціально, коли не завжди на ділі — процес зворотимий. Але як стоїть справа з філогенезом? Чи зворотима еволюція, чи незворотима? Чи можна в історії органічного світу відрізнити течії прогресивні і регресивні?

Якщо разом з дарвіністами визнати, що еволюція — результат добору, то тоді поняття удосконалення, прогресу й регресу взагалі втрачають певний зміст і обертаються в порожні слова, позбавлені сенсу. Прогрес і регрес даються мислити тільки там, де процес може іти туди й назад, ц. т. де між цими двома напрямками існує проста протилежність. Тим часом для теорії добору всі напрямки перетворення організмів повинні мати однакову ціну, бо всі вони однаково спричинені ступневим накопченням „корисних“ пристосувань. Процес весь час повинен іти в однім тільки напрямку — до більшої пристосованости. А як ми не маємо підстав думати, що найпростіші організми гірше пристосовані до умов свого існування, як вищі, то ми й не можемо вважати останні за істоти досконаліші проти перших. „З цього погляду, напр., бактерії, що спричиняють розклад рослинних залишків в ґрунті, мають не меншої досконалости організацію, аніж вищі рослини, що коріняться в тім самім ґрунті“ (Арциховський), і амеба так само досконала, як людина. Ідеї прямого й зворотного розвою з дарвіністичними ідеями погодити неможливо. Справді, коли певне сполучення ознак виду виникло через випадкові відхилення, „корисні“ в даній обстанові, то для того, щоб з'ясувати зворотний розвій, доведеться припустити, що всі ті випадковості і умови, які спричинили прямий розвій, при зворотному розвоєві знов повторилися, але в противному порядку. В тім дуже мало правдоподібности. Через те зовсім натурально, що цілком послідовні дарвіністи не можуть припустити можливості зворотної еволюції і визнають що відомий зформулований від Долло. Закон незворотимости процесу еволюції є справедливий. Закон цей каже: „організм не може вернутися, навіть частково, до минулого стану, вже здійсненого в ряді його предків“.

Навряд чи я помилюся, коли скажу, що допіру цитований „закон“ прекрасно ілюструє, як наперед узята ідея часом заважає навіть дуже зирному й досвідченому в спостеріганні окові бачити очевидні факти. Обернення філогенезу відбувається постійно, можна сказати, на наших очах, бо філогенез являє послідовний ряд окремих онтогенетичних циклів, з яких кожний починає свій розвій аб ово і раніше, ніж досягне дефінітивного стану, переходить через цілий ряд станів, що вже були здійснені в ряді предків. Адже-ж і з точки зору теорії добору онтогенія „повторює“ ц. т. обертає філогенію.

Можна заперечити, що це повторення або відтворення перейдених предками ставів здійснюється тільки минущими, проміжними стадіями онтогенетичного розвою, а закон незворотимости еволюції стосується дорослого, дефінітивного стану організмів. Але насправді той факт, що філогенія складається з індивідуальних циклів розвою, уможливорює обернення еволюції і для дефінітивних форм.

Відомі розмаїті випадки спотворень, коли в дорослого особня залишаються які небудь ембріональні ознаки. Атавізм є не що иншого, як повернення ознак предків. Величезний інтерес має явище так зв. неотенії. Воно полягає на тому, що в деяких осібних умовах індивідуум не цілком розвивається, не доростає до нормально йому властивого дорослого стану, а зупиняється на проміжній стадії розвою, досягаючи при тім часто стану полової достиглості. Відомим прикладом може бути аксолотль, в якому маємо неотенічну, обмислену зябрами, стадію амбліостоми. Тритон, коли йому в відповідному часі його розвою не було змоги перебраться на суходіл, лишається з зябрами на ціле життя. Жаба повитуха, штучно затримана в своїм розвоеві, доходить полової достиглості на хвостатій стадії.

Подібні явища, що самі від себе становлять приклади зворотних процесів розвою, можуть стати початком багатьох зворотних стадій або регресивних, градаційних змін, які відтворюють в оберненому порядку ступанку прогресивних градаційних змін, перейдених даною філетичною галуззю в її прямому розвоеві. В філогенії явище зворотного розвою виявляється в тому, що в філетичному ряді кожний дальший член кінчить свій онтогенетичний розвій (відносно всіх або деяких тільки ознак) на ранішій стадії, як попередній член: в послідовному ряді поколінь нащадки „неотенічно“ недоростають до тих стадій, на яких стояли предки.

Таким чином, зворотний або регресивний розвій є просто протилежний до прямого або прогресивного. Зміни, при яких відбувається накупчення енергії, її аггломерація й конденсація, процеси, які ведуть до утворення з простих систем систем складніших і до чим раз більшого підпорядкування перших останнім, словом, процеси росту, ускладнення і удосконалення організації, ми можемо вважати за прогресивні. В такім разі процеси розпаду складних систем на простіші, процеси розкладу, дезинтеграції, дедиференціації і дезорганізації доведеться називати регресивними. Процеси позитивної еволюції, або прогресивні, відбуваються, як ми вияснили, з поглиненням зовнішньої і приростом внутрішньої енергії і через те їх можна назвати просергатициними¹⁾. А процеси зворотної еволюції відбуваються, як видно, самі від себе, цеб-то коштом запасу внутрішньої енергії системи, і супроводяться її „розсіянням“, протікаючи в напрямку росту ентропії, напрямку, який визначає друга засада термодинамики, і тому їх можна назвати ентропічними²⁾.

Випадки часткового припинення розвою, або часткового зворотного розвою, що стосується тільки деяких ознак або органів, надзвичайно численні. Сюди належать численні приклади редукції органів і їх

1) *prosorgatic* — прирібок, прибуток, відсоток.

2) *eu - trophi* — повертати назад, обертати.

частин: редукція зверхнього кістяка риб і інших тварин, редукція числа плавцевих стрілок, а почасти і в'язків у ганоїдних риб і Teleostei, редукція бокових пальців у копитних, редукція кости у внутрішньому кістяку деяких глибоководних риб, редукція числа зубів у ссавців і т. д. Багато тяжче, а власне кажучи і цілком неможливо палеонтологів встановити випадки загального зворотного розвою цілої організації, бо палеонтологія взагалі має до діла тільки з викопуваними залишками, ц. т. частинами організмів.

Треба розрізняти випадки, в яких зворотний розвій доведено через встановлення всіх його проміжних щаблів, і такі випадки, де зворотний розвій тільки допустимий і правдоподібний. Випадки першого роду поки дуже нечисленні. З одним із них мені довелося ближче познайомитися, вивчаючи верхнеодевонські гоніятити.

Прогрес в розвоєві черепашки у гоніятитів, як в онтогенії, так і в філогенії, взагалі проявляється в ускладненні лопатневої лінії (в поглибленні лопатів і збільшенні їх числа) і ступневому, чим раз дужчому закручуванні спірали черепашки, яке веде від форм з такими зворотами спірали що тільки доторкаються один до одного, до форм, у яких наступний зворот чим-раз більше обхоплює і нарешті цілком обіймає попередні звороти. Палеонтологи ладні виводити всіх гоніятитів від форм, подібних до середнедевонського *Mimoceras*¹⁾, якого черепашка являє собою просту пласку спіраль з ледве доторкненими зворотами, а лопатнева лінія майже не має ніякого розчленування.

Історія гоніятитів протягом девонського періоду дає досить складну картину зміни гоніятитових фавн, при чім не завжди пізніша фавна стояла на вищій щаблі розвитку проти ранішої. Саме верхній неодевон дає що до цього дуже повчальну картину, бо на початку цього часу ми знаходимо гоніятитову фавну, незвичайно багату на представників, але яка і розмаїтістю типів і висотою організації стоїть далеко нижче від фавни долішнього неодевона.

В першій половині верхнього неодевона ми застаємо розмірно дуже просто організованих заступників двох великих груп або відділів гоніятитів, які я назвав один — *Ortho-macroseratea*, а другий *Goniomicroseratea*. Перші творять нову галузь, що вперше тут появляється, другі заступлені пережитками давньої галузи, яка дійшла свого розцвіту перед епохою верхнього неодевону. Тимчасом як перший відділ протягом всього верхнього неодевону безнастанно йде вперед, поділяючись, як ми бачили, на серію паралельних ліній, що прогресивно розвиваються (див. табл. II), і тільки як виїмок дає регресивні форми, другий відділ, залишаючись майже на одному місці протягом цілої першої половини верхнього неодевону, в другій половині його виявляє безупинний, можна сказати, катастрофічний рух назад. Форми, які розвивалися прогресивно, трапляються тут як виїмок, а зворотний розвій захоплює весь відділ і відбувається в цілому ряді паралельних регресивних ліній, проявляючись в послідовному розкручуванні черепашки і в чим-раз більшому спрощенні лопатневих ліній. В наслідку цієї деградації в деяких рядах виникають форми

¹⁾ Сам *Mimoceras* не може бути предком всіх гоніятитів, бо вони з'явилися багато раніше від середнього девона.

з такою простою організацією, що їх трудно відрізнити від середнедевонського *Mimoseras*. Коло замикається. Історичний процес приводить нащадків до (гаданої) вихідної форми, до форми предків.

Верхнеодевонська криза розвою не стоїть окремо в історії аммонів. Моменти такого самого стихійного молодіння наставали в ній принаймні ще два рази: в верхньому тріасі і в крейді, і кожного разу це явище виявлялося в однакових формах, а саме — в розгортанні черепашки (аж до випростаних форм) і в спрощенні лопатневої лінії (аж до гоніатитової). Історія аммонітів складається з трьох великих циклів розвою: гоніатитового або адіатомічного¹⁾ — від готландія до кінця девона, партитового або монодіатомічного¹⁾ — від карбона до тріаса включно; і аммонітового або дідіатомічного¹⁾, що обіймає юру й крейду, і ці три цикли відокремлені один від одного нападами різко виявленого зворотного розвою.

В цім виявляється третій закон біогенеза: закон зворотимости еволюції, або закон циклів.

Прикладів, коли зворотний розвій припустимий або коли він навіть дуже правдоподібний і коли його прийняття вельми спрощує встановлення генетичних зв'язків, можна було-б навести дуже велике число. Сюди без сумніву належать випадки так званого попередження філогенії через онтогенію, або „пророцькі фази“ онтогенеза, на які звернув увагу академик А. Павлов. Ми обмежимося тут тільки на дуже малім числі прикладів, які стосуються до хребтових.

Минаючи риб і давніх амфібій (панцироголових), що в їх філогенії на думку Ієкеля були широко розпросторені процеси регресивної еволюції, згадаємо тільки, що з сучасних амфібій безхвості, які онтогенетично являють пізнішу стадію, історично, як видно, ішли попереду хвостатих: залишки перших трапляються від юри, других — від долішньої крейди.

Як показав проф. П. Сушкін, серед рептилій добрий приклад повернення втраченої філогенетичної ознаки становлять змії, тісно зв'язані багатьма ознаками з ящірками, від яких їх звичайно і виводять. Але в черепі змії є риси дуже примітивної будови: міжочні перегородки в ній майже не визначені, так що череп робить враження плескатоденного, а не кільового, як у ящірок і взагалі у всіх рептилій, в тім числі і найдавніших. Таким чином, залишаючись на погляді незворотимости еволюції, предків змій довелося-б шукати за межами класи рептилій. Коли припустимо можливість зворотного розвитку, тоді немає потреби розривати тісний зв'язок змій з ящірками, бо кільовий череп ящірки в своїм онтогенезі переходить фазу плескатоденного черепа, яка, через затриманість розвою, могла стати дефінітивною у змій.

В організації птахів є деякі дуже давні риси, як, напр., черевні ребра, типові для найдавніших рептилій — *Rhynchocephalia* — і деяких стегоцефал з *Microsauria* (напр. у *Petrobates*). Справжні ребра птахів

¹⁾ Адіатомічний тип лопатневої лінії характеризується нерозтягнутими лопатями і сідлами; при монодіатомічному — розтягнутість, часом дуже складна. відбувається монополярно, починаючи з лопатів; при дідіатомічному вона відбувається диполярно, зразу починаючись і в лопатях і в сідлах.

обмислені в осібні відростки (*processi uncinati*), які є і в гаттерії (*Rhynchocerphalia*). Це примушує деяких філогенетиків шукати коріння до стовбура птахів серед давніх первоящерів. Коли припустити можливість повороту давніх ознак предків птахів, тоді нема konieczної потреби шукати так далеко. Серед тих таки птахів П. Сушкин наводить дуже добрий приклад явного і історично ствердженого повороту еволюції. Він стосується до побудови заднього поконежчя пінгвінів. Це поконежчя — стопоходне, з надзвичайно широкою й короткою цівкою, яка протягом цілого життя зберігає глибокі й довгі борозни між кістками плюсни. Цівка або *tarso-metatarsus* пінгвіна має більше примітивний характер не тільки проти інших птахів, але й проти археоптерикса, у якого *tarso-metatarsus* стрункий, як у кожної нормальної птаці, з дуже тісно прилеглими, а в *Archaeopteryx Siemensi*, здається, навіть злитими, *metatarsalia*. Прикладаючи до цього випадку закон незворотимости еволюції, ми мусимо прийти до висновку, що пінгвіни з їх своєрідною лапою відійшли від спільного стовбура птахів вперед археоптерикса. Насправді, особливості заднього поконежчя пінгвіна, очевидно, є наслідок зворотного розвитку. В онтогенезі всіх птахів, яко минуша фаза, повторюються короткі, незлізлі одна з одною плюсневі кістки, в пінгвінів ця ознака збереглася і в дорослому стані. Це стверджує й палеонтологія, бо в третинних пінгвінів з острова Сеймура цівка має більш „пташині“ риси, як у сьогочасних: вона довша з слабше виявленим поділенням плюсневих кісток.

Примітивні риси і поворот давніх ознак є також і в організації ссавців, прим., наявність двох потиличних мищелків, як в амфібій, а не одного, як у рептилій, втрати в плечевому поясі кораконда і прокораконда, які є в рептилій, подібність у побудові тазу (кістковий симфіз, що єднає сідальні і лобкові кістки) з наземними хребтовими пермського періоду, повернення, бодай і в инакшій формі, зябрового кістяка, сильно редукованого вже в амфібій і ще більше в рептилій.

В організації людини також є багато ознак більше примітивних, як у антропоморфних мавп і навіть, як у багатьох інших ссавців: п'ятипальче поконежчя (особливо примітивна побудова руки), слабка диференцировка зубного апарату, широка й коротка параболічна зубна дуга, відсутність рис осібної спеціалізації черепа, як от надбровні дуги, і т. д. Ці примітивні риси свідчать проти можливости походження людини від антропоморфних мавп, багатьма сторонами більше від неї спеціалізованих, і порушають шукати її предків серед давніх примітивних форм, а, не знайшовши їх, вигадувати гіпотетичні вихідні й перехідні типи. Не будемо зупинятися на повчальному з цього погляду родоводі людини, що свого часу дав Геккель. Найавторитетнішим речником сьогочасних поглядів на походження людини є Клаах. На його думку, людина не вінець сотворіння, не остання, недавно появлена форма, а одна з найдавніших, яка зберегла деякі примітивні ознаки, удосконалила інші давні особливості і набула деякі нові. Коріння людського роду він шукає серед приматоїдів, за якими розуміє не тільки еоценових лемуїрів (що, на його думку, не споріднені безпосередньо з мавпами), але взагалі всіх попередників сучасних відділів звірів, оскільки в них доховалися характерні для приматів ознаки. Пізніше більшість форм втратила ці ознаки

і вони доховалися тільки у приматів, з яких ще за третинного періоду виділилися *Proptithecantropi* — попередники мавпо-людей. Дальша еволюція пропітекантропів ішла двома шляхами: в напрямку симіації, що привів до звірячої спеціалізації, і в напрямку гомінації, яка виявляється в дохованні примітивних ознак і в їх розвитку в напрямку до чоловіка. Можна тільки дивуватися, каже Клаач, як пощастило попередникам людини зберегти в боротьбі за існування свої примітивні ознаки і не піти тими дорогами, які позаводили в суточній розвою як нижчих мавп, так і довгоруких мавп із звірячими зубами¹⁾.

До цього можна додати ще одно питання, таке саме важливе і яке так само трудно розв'язати з зазначеного погляду. Коли справді така історія людського роду, то чого-ж ми не находимо достовірних пам'яток цієї інтересної генеалогії, чого так тяжко повідшукувати залишки справжніх предків людини? Це все перестає бути незрозумілим, коли припустити, що при виникненні людини могли відбуватися явища зворотного розвою. Тоді, може, предків людини пощастило-б відшукати не тільки серед утворень творчої фантазії, а серед цілком реальних форм, може навіть близьких до сьогочасних антропоморфних мавп, з якими все таки людина перебуває в найближчому, дійсно кровному спорідненню, як це доводить реакція крові.

Давно відомо, що мале мавпеня більше подібне до людини, як доросла мавпа, і навіть більше того: будовою черепа молода горіла багато більше подібна до людини, як до свого дорослого батька. Те саме можна сказати і про зубний апарат, який у деяких мавп не перестає спеціалізуватися протягом великої частини життя. Напр., у самців оранг-утанга ікла ростуть до 30—40 років і доходять чималих розмірів. А в молодих подібних до людини мавп зубний апарат багато менше диференційований, ц. т. має більш людський характер. Один ембріологічний дослід установив такий інтересний факт: ціле тіло одного зародка шимпанзе було вкрите коротким чорним волоссям, як у восьмимісячного зародка людини, а поверхня черепа, на якій в людини пізніше виростає довге волосся, була вкрита грубим і довгим чорним волоссям. Досі в жодного ссавця не було відомо волоссяної шалочки, подібної до людської, і в дорослого шимпанзе на голові нема волосся, що своєю довжиною визначалося-б епоміж короткого волосся на решті тіла. Отже ця ембріональна ознака шимпанзе в людини є дефінітивна і, значить, могла виникти з мавпячої ознаки через онтогенетичне затримання розвою. Словом, коли людини не вдається вивести ні від жодної дорослої форми мавп, то зв'язати її з проміжними стадіями, які мавпи переходять у своєму розвоєві, мабуть, буде легше.

Про все сказане, в організації людини, а саме в побудові черепа, маємо, як те відзначив П. Сушкін, добрий приклад повороту ознаки, повороту, що відбувається на наших очах. Це — париста чолова кістка в дорослому стані, або доховання чолового шва. У всіх хребетних, де є чолова кістка, вона розвивається як париста і в більшості залишається такою на ціле життя. Серед півмавп або лемурів чолова

¹⁾ Переказано за Анучиним.

кістка залишається паристою тільки в деяких заступників. У справжніх мавп паристої чолової кістки в дорослому стані зовсім не подибуємо, а в людини подибуємо як аномалію, але не дуже рідко. Вона відома за назвою метонізма.

Згідно з даними, які подає Анучин, метонізм не частий у негрів, червоношкірих індіців і північних монголів (1—3%), і багато частіше (5—9%) подибується в південних монголів, а надто в китайців, і в білої раси. В останньої метонізм частіше трапляється в Західній Європі (9%), рідше в Східній (7,3%—6,8%). В британців римського періоду ця аномалія подибується в 3,3% випадків. На черепах людей кам'яного віку Зах. Європи випадків метонізму надзвичайно рідко. З цього зіставлення виясняється співвідношення між нахилом раси до метонізму і її інтелектуальністю: метонізм становить умову лучшого розвою передніх часток півкуль великого мозку.

Отже, висновлює П. Сушкін, з виду *homo sapiens* на наших очах відокремлюється раса, яка відзначається певною морфологічною ознакою і має шанси на успіх саме через цю ознаку. Ознака ця виразно давня, досі вона регулярно повторяється в онтогенезі в мавп і людини, але в дорослому стані була зникла, а тепер знов вертається в людини через часткове припинення онтогенеза. Якщо ця ознака зміцнилася, що дуже ймовірно, то палеонтолог майбутнього, бажаючи з'ясувати походження цієї новітньої форми рода *Номо* згідно з класичним формулюванням закону незворотимости, повинен буде виводити її принаймні від нижчих лемуриів, з'ясовуючи риси подібності з *Номо sapiens* конвергенцією або паралелізмом.

Дякуючи можливості повороту еволюційний процес набуває більшої стійкості, бо, загнаний законом спеціалізації в еволюційні суточки, організм може іноді знайти дорогу назад. Ця дорога — зворотний розвій або молодіння філетичної гілки — цілком аналогічна дедиференцізації кліток при регенерації й розмноженні. Без сумніву, в філогенетичному розвоєві, в міру спеціалізації якої-небудь групи організмів в певнім напрямку, число можливих для неї напрямків розвою зменшується, а при регресивному розвоєві число таких еволюційних можливостей мусить, навпаки, збільшуватися, еволюційна здібність розширюється. Процесові походження від таких деспеціалізованих форм нових прогресивних типів можна через те дати назву філогенетичної ретенерації.

ЧЕТВЕРТИЙ ЗАКОН БІОГЕНЕЗА: ЗАКОН ПЕРЕРВ.

Можливість зворотного розвою усуває велику частину тих перешкод, які виникають при відшукуванні початкових форм різних філетичних галузів в разі визнання принципу незворотимости, і дозволяє шукати предків не серед фантастичних і нежиттєвих схем, а між живими і спеціалізованими формами, які дійсно існували. Проте ця можливість сама від себе ще не усуває всіх труднощів. Коли-б зворотний розвій відбувався поволі й ступнево, то ми легко знаходили-б в викопуваному стані сліди такої деградації в вигляді ступневих переходів між тими групами організмів, які відносяться одна до одної як предки до нащадків. В дійсності ми цього не спостерігаємо. Факти

палеонтології не вкладаються в рамки кунктативної еволюції — прямої чи зворотної.

Правда, палеонтологія знає нині якусь кількість генетичних рядів форм, зв'язаних ступневими переходами, але ці ряди звичайно зв'язують тільки різностаті, рідше — види, і дуже рідко виводять за межі роду. Та й число таких добре усталених і бездоганих „рядів предків“ поки дуже обмежене. Відсутність переходів і звязкових ланок між систематичними категоріями — одна з найхарактерніших рис історії органічного світу. І ніхто інший як славнозвісний Карл Циттель, озброєний палеонтологічним знанням, крок за кроком простежив правильність цього твердження дотично майже всіх більших груп організмів. Висновки, до яких у цім питанні приводить палеонтологія, коротко сформулював Дакс в таких тезах: 1. Ніколи ще не вдавалося бездоганно з точки зору методу звести два типи або дві великі групи тварин до одної одинокої спільної вихідної точки. 2. Тільки дуже рідко можна без натяжки крок за кроком встановити перехід одного морфологічно-визначуваного роду в другий, пізніший. Та і в цих випадках ми знаходимо зв'язок не між родами, істотно відмінними в своїй організації, а між формами, близькими одна до одної, що основні риси їх організації в таких генетичних рядах остаються однаковими. Процес розвитку обіймає в таких випадках виключно кількісний бік, але не виникнення чогось принципіально нового.

Коли побіжно простежити геологічну послідовність фавн, то певна річ ми прийдемо до висновку про наступність типів і можемо одержати вражіння, що кожна група мала спільний вихідний пункт з якою-небудь сусідньою групою. Для кожного пізнішого типу можна вказати попередній, який при бажанню можна назвати його предком. Але при ближчій дослідженні, скоро лише починаємо вивчати окремі групи по багатому матеріялові, без наперед повзятої ідеї і не спускаючи з ока хронологічної послідовности форм, зараз зникають ці прості зв'язки, і гадані родоводні дерева розпадаються на окремі частини, іноді навіть зле зв'язані одна з одною. Там, де з погляду ступневого перетворення можна сподіватися морфологічного сполучення типів, зв'язок завжди буває перерваний, або принаймні сумнівний і неясний, і повинен бути сконструований. Якщо від таких родовідних дерев відібрати те, що додала теорія, і залишити тільки те, що основане на фактичному матеріялі, то завжди маємо тільки короткі або довгі лінії без видимого між ними зв'язку. Дослідник, що студіює філогенію якої-небудь великої групи, якщо тільки він штучно не заклеює прогалин, часто відчуває, як під руками йому ніби валяться ряди й комплекси форм, що коло їх морфологічного і генетичного з'єднання він працював.

Другий бік того самого явища полягає в перериваній зміні фавн геологічних періодів та епох. Певна річ, наступність їх нам тепер безсумнівна. Правда і те, що існує велике число родів — не казати вже за більші категорії, — які відзначаються надзвичайною довговічністю і існували через кілька геологічних ер; окремі види навіть переступають інколи межі геологічних періодів (напр., плеченога *Atrypa reticularis*), а проте загалом доводиться визнати, що межі стратиграфічних підподілів завжди добре позначені більш або менш

різкою зміною фаун. Зникнення одних фаун і поява нових не відбувається поволі і ступнево, а завжди настає б. м. швидко, неначе раптом. Найлуччим і найвідомішим прикладом цього є зміна мезозойської фауни рептилій, що в своїх найтиповіших заступниках майже цілком зникла наприкінці крейди, на кенозойську фауну вищих ссавців, що одразу появилися в палеоцені в дуже великій числі форм і типів. Те саме пограниччя між мезозоем і кенозоем відзначене і рядом інших раптових фауністичних перемін. Подібна швидка зміна характеризує перехід від одної фауни до другої і в інші геологічні моменти. Ці моменти швидких і великих перемін, розділені періодами розмірного спокою і повільного розвою, дістали в історичній геології назву анастроф, що по суті дуже близькі до тих катастроф, або земних революцій, про які вчив К'юв'є.

Відсутність перехідних форм і прикра зміна фаун — явища такого загального характеру, що їх можна розглядати як правило. Це буде четвертий закон біогенеза: закон перериваності. Його основу становлять, очевидно, скокові, сальтаційні переміни, або наглі варіації.

Онтогенез деяких тварин (комах), як ми знаємо, супроводиться справжнім перетворенням, або метаморфозом. Переривчастий хід філогенеза також є явище найзвичайніше і всім добре відоме, хоча воно, — може саме через свою звичайність — і не притягає до себе належної уваги. Я кажу про перерву зв'язку між батьками й дітьми. Розвиток нащадків являє не просте продовження процесу розвою батьків, але завжди відокремлений, а здебільшого і цілком відірваний від батьківського циклу змін, що кожен раз починається спочатку. Коли-б ми доповідно не знали способів розмноження організмів, то навряд чи могли-б ми, спостерігаючи тільки їх ріст і вмирання, встановити між ними належні генетичні зв'язки. Навіть знаючи, що одні форми походять від других через народження, але не знаючи доповідно батьків якого-небудь індивіда, ми навряд чи могли-б відшукати їх по самих морфологічних ознаках. Між батьками й дітьми завжди існує, часом дуже невелика, але проте нічим не заповнена перерва, так що, строго кажучи, всі зміни при переході від одного організму до другого мають характер скоків, або сальтацій, які іноді, напр., при виникненні аномалій і спотворень або тих наглих спадкових варіацій, яким де-Фриз дав назву мутацій, досягають помітної великості.

Навряд чи можна сумніватися, що при утворенні філогенетичних нових форм швидкі їх перетворення і більші чи менші сальтації грали визначну роль. Грунт таким перетворенням, скільки дають змогу судити наявні факти, здається, завжди готував зворотний розвій або молодіння.

Само від себе зрозуміло, що встановлення випадків сальтацій серед форм, що перше існували, натрапляє на великі труднощі саме через те, що в таких випадках не було ступневого морфологічного переходу від предків до нащадків. Коли сальтація захоплює всю організацію або бодай більшу частину ознак, встановлення зв'язку між вихідною й похідною формами може бути взагалі неможливе. Завдання без порівняння легше, коли йдеться тільки про одну, або небагато

ознак, але й тут це явище можна легко виявити тільки тоді, коли є великий і добре дохований матеріал, а надто тоді, коли — як це, здається, й буває в критичні геологічні моменти — сальтації не появляються поодинокі, а набувають характеру наче якось епідемії, що відразу захоплює чималі групи організмів.

Саме на такий випадок мені пощастило натрапити, студіюючи верхньонеодевонські гоніатити й кліменії. Останні відрізняються від гоніатитів і решти амоній тим, що в них т. зв. сифон, або осібний тяж, що протягався від заднього кінця тіла через усі повітряні камери до початкової камери, лежав близько внутрішньої (угнutoї) сторони черепашкової спірали, тим часом як у гоніатитів і амонітів він лежить близько зовнішнього (опуклого) боку. Ця різниця, з огляду на постійність обох ознак в відповідних групах при відсутності переходів, є така важлива, що звичайно кліменії вилучають в осібний підпорядок (*Intrasiphonata*) аммоноїдів, протиставлючи його всім іншим аммоноїдам, об'єднаним в другий підпорядок (*Extrasiphonata*). Дослід вияснив, що ця така велика систематична категорія виникла сальтаційною дорогою з відмолочених форм гоніатитів.

Було вже зазначено вище, що одна з двох верхньонеодевонських груп (відділів) гоніатитів — *Gonio-microceratea* — другої половини цієї епохи перебував напад надзвичайно інтенсивного зворотного розвою, який проявляється майже у всіх її філетичних рядах. І от виявляється, що при кінці багатьох цих рядів можна помістити відповідну кліменію, яка всіма своїми ознаками подібна до останнього гоніатита ряду, відрізняючись від нього тільки положенням сифона. Очевидно в багатьох регресивних рядах гоніатитів названого відділу появлялися середсифонні сальтації і поставали кліменії. Гідне уваги, що не тільки сальтаційний переворот був явно підготований попереднім зворотним розвоєм, який перебули гоніатити, але й сам перескік, як видно, являє не що інше, як глибокий поворот до старого, бо на перших стадіях ембріонального розвою в амонітів сифон буває положений на внутрішній стороні звороту. Оба ці моменти — і молодіння, і перетворення, або переворот — тісно зв'язані один з одним і становлять лише дві фази одного процесу, який виявляє всі ознаки справжньої органічної революції, що проявилася в експлозивній появі дуже великого числа нових форм. В дальшій своїй історії кліменії деякими сторонами (розкручування черепашки, випростання струмків росту, набуття довгих ліжкуватих, засунутих одна в одну, як у вагинатових наутилоїдів, сифонних трубок) продовжували регресивний рух, що розпочали їх гоніатитові предки, а іншими сторонами, а саме в ускладненні лопатневої лінії, вони швидко звернули на шлях явного і хуткого прогресу. А в тім, існували вони недовго, і в кінці девона так само швидко вимерли, як і з'явилися.

Описані стосунки між гоніатитами і кліменіями дали нам нагоду, якої рідко: бути присутніми при народженні нової великої філетичної галузі, і ми бачили, що вона виникла тою самою дорогою, яку для походження нових форм припускав Жоффруа Сент Іллер: дорогою появи несподіваних варіацій, що були аномальним задержанням розвою вище організованих предкових форм. Але такі відхилені від типу, часом цілком спотворені форми, здається, не завжди

становлять тільки поворот до старого. Спотворену (прим. трьохкутню) форму черепашки в амmonoїдів або її баштувате закручування, подібне до черепашки равликів, нема поки підстав з'ясовувати саме таким способом. Але дуже знаменно, що такі декадентуючі форми, як показує історія амонітів, починають з'являтися в великому числі в критичних моментах, які характеризуються нападами зворотного розвою (верхній неодевон, верхній тріас, крейда). Всі ці відхильчасті типи дуже недовговічні, але вони свідчать, що група конче мусить шукати нових шляхів розвою, бо нормальний хід еволюції натрапляє на своїм шляху на якісь перешкоди, може видвигнені зовнішніми умовами.

БІОГЕНЕТИЧНІ ЦИКЛИ

Загальний хід біогенеза визначається чотирма вище сформульованими від нас законами, ц. т. складом і взаємним діянням тих сил, яких проявом вони є, і відбувається в напрямку рівнодіючої. Ця рівнодіюча не має вигляду простої, а дає вам картину хвиль, або циклів. Це через те, що відношення між інтенсивностями діяння названих біогенних сил не залишається постійним у всі моменти біогенезу. То одна, то друга з них, міцніючи, перетягає рівнодіючу на свій бік. Таким способом, переважний вплив кожного з чотирьох законів характеризує особливий стан, або особливу фазу біогенеза. Кожній такій фазі відповідає особливий стан органічних форм, що проходять через неї, або їх окремих ознак (і форм), типами змінності, законами і фазами біогенеза показані на опій таблиці: (табл. III).

Історія органічного світу складається з малих і великих біогенетичних циклів. Кожний повний і закінчений цикл складається з двох півциклів — півцикла еволюції, що включає фази росту й встановлення, і півцикла революції, яка проходить через фазу зворотного розвою (молодіння) і фазу перетворення, або перевороту, що позначає початок відродження.

Послідовність фаз того елементарного біогенетичного цикла, який ми називаємо онтогенезом, добре відома. Основою, або базисом, на яким він будується, служить біохемічний характер індивідуальної плазми. Як ми вже бачили онтогенетичний цикл підготовляється явищами дедиференціації живих систем, що готуються до відновлення (розмноження, відродження); ці явища супроводяться інколи ще змінами складу їх спадкової маси (запліднення). Зараз після моменту, що позначає поворот до відродження, настає перша фаза циклу, яка виявляється в збільшеному рості й розвоєві; останній ступнево повільнішаючи, приводить до більш-менш незмінного стаціонарного стану, характерного для другої фази. Услід за тим, часом після проявів регресу організації (старості), настає смерть, ц. т. повернення живого до стану мертвої матерії.

Але перед тим як спуститися за межі базиса життя, організм встигає звичайно зробити початок новим індивідуальним існуванням, або онтогенетичним циклам. Послідовність онтогенетичних циклів являє собою філогенез, і вище ми навели докази, які дають змогу думати, що він переходить, здається, приблизно так само, як і онтогенез.

ТАБЛИЦЯ III.

Ознаки і форми.	Характер змінюваності.	Закономірності біогенезу.	Фази біогенезу.
1. Ознаки сталі (стан рухливої рівноваги)	З'єднаний і хитавий (комбінація, флюктуація)	Перший закон біогенезу: закон спадковості або збереження виду	Стационарний стан (стаби - базис ¹⁾)
2. Ознаки змінні (стан поступальної зміни)	Поступальний (програція)		Еволюція ²⁾
2а. Ознаки що змінюються прогресивно	Поступальний прямий (програція)	Другий закон біогенезу: закон еволюції або органічного росту	Органічний ріст (анабазис ³⁾)
2б. Ознаки, що змінюються регресивно	Поступальний регресивний (ретрограція)	Третій закон біогенезу: закон зворотимості еволюції або закон циклів	Молодіня (катабазис ⁴⁾)
3. Ознаки відгичасні, що відхиляються від типу	Скоковий (сальтація, перетворення)	Четвертий закон біогенезу: закон перерв	Переворот (метабазис ⁵⁾)

¹⁾ Stasis — стояння; basis — хода, крок; стази - базис — стан рухливої рівноваги, „крок на місці“, ніби стояча хвиля.

²⁾ Anabasis — підняття. ³⁾ Catobasis — схід. ⁴⁾ Metabasis — перехід, перехіна.

⁵⁾ Evolutio (evolve — розкочувати, розвивати) — розвій. Я уживаю тут цього терміну в розумінні онто-і філогенетичного розвитку зачатків спадкової маси.

⁶⁾ Revolutio (revolve — котити назад) — відкочування, скоочування (зверну), в переносному і загально-вживаному значінні — переворот. Таким чином, термін цей цілком підходить для означення обох фаз революції: спадку і перевороту.

Після свого виникнення нові органічні форми звичайно розвиваються дуже енергійно. Цей процес філогенетичного органічного росту відбувається, як ми думаємо, таким чином, що в ряді онтогенетичних циклів, які змінюють один одного, дальші цикли (нащадки) досягають більшої еволюційної височини, як попередні (предки). Обіймаючи цих індивідуальних циклів буде мати вигляд висхідної галузи. Це й буде перша фаза біогенетичного цикла, фаза органічного росту, інакше — підняття або анабазис.

В геологічній історії багатьох філетичних галузів спостерігається далі таке. Швидко досягши певної висоти розвою, вони потім через чималий протяг часу не вказують помітного прогресу організації, проявляючи тільки більш менш байдужу змінність комбінаційного або флюктуаційного характеру і роблячи, таким чином, ніби крок на місці, або творячи стоячу хвилю. Лінія, що проходить по верховинах онтогенетичних циклів, набуває в такім разі вигляду більш або менш горизонтальної простої. Це друга фаза біогенезу, ста с и б а з и с, фаза стійкості або встановлення.

В критичні моменти історії галузів відбуваються, як ми вже знаємо, напади швидкого зворотного розвою, який виявляється в тім, що в послідовному ряді онтогенетичних циклів пізніші цикли не досягають висоти ранішніх. Обіймаючи цих циклів швидко спадає, що є типовим явищем для третьої фази біогенезу, яка являє собою молодіння, інакше с х о д ж е н н я або катабазис.

Цей процес часом веде до вимирання групи, але він може приводити також і до виникнення нових форм дорогою швидкого сальтаційного перетворення, що буває часто повороткою, з якої починається філогенетичне відродження. Крива, що обіймає онтогенетичні цикли, перегинаючись, повертає вгору. Це — четверта фаза біогенетичного циклу — перетворення, або переворот, мета б а з и с, після якого починається новий біогенетичний цикл.

Як правило, цей новий цикл досягає більшої еволюційної висоти проти попереднього, як це, напр., наочно показують три відомі нам великі переходи, або цикли в розвоєві амонітових фавн. Еволюційні хвилі підіймаються чим-раз вище, і спільна обіймаючи біогенетичних циклів, що проходить по їх верховинах, являє собою висхідну криву, яка виображає загальну прогресивну еволюцію органічного світу, загальну філеволюцію, або а н о б а з и с. Б а з и с о м, на яким здійснюється філеволюція, є, може, еволюція спадкової маси, або плазм-еволюція.

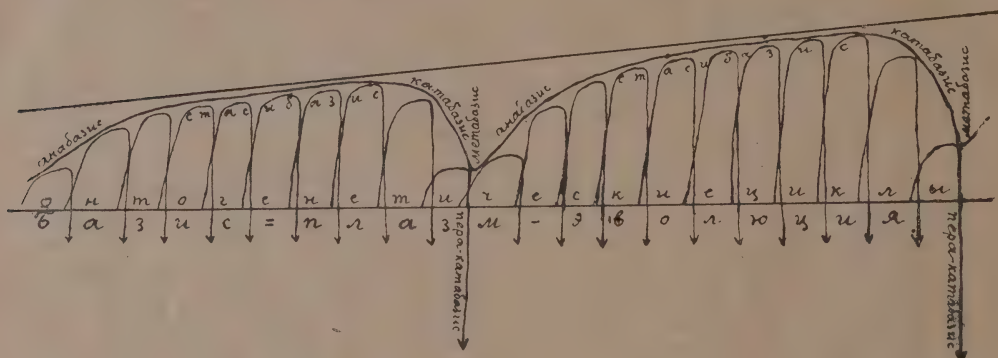
Виображені співвідношення біогенетичних циклів різних порядків можна ілюструвати такою схемою: (див. на стор. 176).

ЕВОЛЮЦІЯ І РЕВОЛЮЦІЯ

Для з'ясування нинішнього стану органічного світу минулий і передминулий віки видвигнули кілька принципів, з яких кожен претендував на універсальне значіння, і здавалося, виключав всі інші. Парне зіставлення названих принципів поставило нам три питання, на які ми й пробували дати відповідь. Попередніми міркуваннями ми хотіли показати, що насправді між цими принципами нема такої

суперечности і що принаймні більшу частину їх можна погодити. На перше питання, поставлене на початку: якому закові підлягає історична зміна жителів земної кулі — закові спадкового збереження виду, чи закові еволюційного перетворення, — ми відповідаємо: вона являє собою еволюцію, або розвій спадкових зачатків, які зберігають свою стійкість. Друге питання: що становить основу перетворень органічних форм — еволюція чи революція, — ми розв'язуємо так: історія перетворень органічного світу є процес еволюції, перериваної революціями.

Дослідивши основи біогенезу, ми приходимо до погляду, який являє собою синтез ліннеєвського принципу збереження виду, ламаркового принципу еволюції, доповненого принципом її зворотимости,

Біогенетичні цикли

якого зародки є в учінню Жоффруа, і принципу перерв, встановленого від Кюв'є (і почасти Жоффруа).

Що-ж до дарвіновського принципу добору і питання, яке виникає, коли його зіставити з ламарковським принципом закономірної еволюції: що становить основу біогенезу — випадок чи закон — то на це питання ми маємо право цілком певно відказати: не випадок, а закон. Це значить, що законності, які ми зафіксували в ході біогенезу, не можна з'ясувати простим накопченням або добром невпорядкованих і позбавлених якої-небудь тенденції випадково корисних видів відхилень, добром, що постає виключно з боротьби за існування і веде до чисто пасивного пристосування до умов існування. Процеси органічного морфогенезу впорядковані, строго закономірні і при тім тенденційні.

Разом з Ваагеном і іншими природовцями, яких імена ми згадували, ми мусимо визнати існування властивого організмів внутрішнього закону розвою, за яким вони з упливом часу змінюються і який не залежить ні від добору, ні від безпосереднього впливу оточення. Зовнішні умови можуть сприяти цьому процесові, або навпаки затримувати його, зупиняти, або навіть появляти регресивні утворення. Проте знищити внутрішній закон розвою вони не можуть, і по усуненні перешкод завжди знов настає змагання — хоч може і в іншому напрямку — до більшого ускладнення організації, до досконалішого утворення форми.

Теорія природнього добору не з'ясовує еволюції, а виходить з її припущення. Вона бере змінність, як дану, що не потребує дальшого пояснення. Але-ж зміни органічних форм і є ті елементи, з яких складається еволюція. Малі чи великі ці зміни, з теоретичного погляду по суті однаково. Теорія добору спирається на спадковість. Але спадковість — це не що як еволюція, або розвій спадкових зачатків. Природній добір постає, згідно з теорією, з боротьби за існування, а боротьбу за існування зроджує прагнення організмів безкраю множитися. Але це прагнення множитися, що становить головну передумову селекційної теорії, є найяскравіший прояв органічного росту або органічної еволюції, і боротьба за існування є, таким способом, її наслідком, а не першою причиною. Добір не утворює нових життєвих форм, він не творить, а нищить. Добір не є фактор біогенеза, але він може бути одним із факторів вимирання.

ВИМИРАННЯ Й ДОБІР

Все живе роковане на смерть. Не тільки особні, але й види й роди і більші систематичні підподіли. Питання про причини вимирання так само трудно розв'язати, як і питання про причини смерті. Ми не говоримо тут про різні випадкові причини масової загибелі організмів. Вони не могли грати важливої ролі в знищенні цілих систематичних груп. Так само й боротьба за існування, принаймні в звичайному грубому її розумінні, як безпосереднє випертя одних форм, „гірше пристосованих“ другими „лучше пристосованими“, не може з'ясувати відомих геології фактів вимирання форм і цілих фавн. Де ті „лучше пристосовані“, що звели з світу розкішну фавну мезозойських рептилій? Ми не бачимо, щоб то були ссавці, вони посіли вже вільне місце. Ще тяжче з'ясувати боротьбою за існування повне зникнення в кінці того самого мезозоя амонітів і багатьох інших морських безхребтових. Якщо іноді можна сказати, що змінені умови, прим., клімат, мали згубливий вплив на жителів суходолу, то для вимирання морських жителів і це з'ясування навряд чи придатне, бо в морі організми мають вільні дороги для переселення в ті місця, де вони зможуть знайти підходящі умови для свого існування. Визнавши за недостатні ці поневільні причини вимирання, ми мусимо припустити, разом з Броккі, природнє вимирання, подібне до природньої смерті особнів. Але таке з'ясування, хоч яке воно по суті справедливе, дає поки дуже мало, бо найближчі причини природнього вимирання ще невідомі.

Дещо ближче до суті цього питання можна підійти з тої сторони, на яку вказав Ковалевський. Причина вимирання може полягати в явищах, які він означив, як помилково напружане пристосування. Відомий факт редукції бокових пальців в філогенії парнокопитних. В рядах, що привели до сучасних форм, ця редукція відбувалася таким чином, що редуковані бічні пальці були відсунені в боки, і це пристосування вийшло вдатним (адаптивна редукція). А в деяких давнетретинних парнокопитних рудименти бічних пальців не були відсунені в бік, а доховалися в формі горбочків під *carpus utarsus*, і такий спосіб редукції вийшов невдатним (інадаптивна редукція): всі давні форми, що підлягли їй, повимирали. До тої

самої по суті категорії явищ відносяться і випадки спеціалізації якого-небудь органа, непогодженої з усією організацією (напр., надмірний ріст іклів або рогів), або й усі взагалі випадки спеціалізації, що зайшла занадто далеко (в тім числі між іншим і надмірні розміри тіла); таку крайню спеціалізацію багато палеонтологів вважає за одну з головних причин вимирання.

Нам видається можливим розглянути з допіру зазначеної точки зору питання про вимирання в більш загальному освітленні.

За Умовим процес еволюції веде до збільшення кількості і поліпшення якості погодженостей в природі. Це цілком відповідає і нашій точці зору, що в основі еволюції лежить не боротьба всіх проти всіх, а прагнення до погодженості, до встановлення можливо більшого числа зв'язків кожної системи з усіма іншими і до зміцнення цих зв'язків, до рівного підпорядкування систем, до втягнення малих систем у сферу впливу більших. Один із найразливіших прикладів досягнення такої погодженої підрядності є тіло кожного кількаклітинного організму, якого клітки й органи не зводять проміж себе непримиренної боротьби, а служать інтересам цілості, часто офіруючи їм власне існування. Тим часом в процесі еволюції кількаклітинні організми утворилися, як ми думаємо, з одноклітинних, що жили самотійним життям і мали кожен свої завдання, які могли стикатися з цілями інших неподільних. Так здійснюється в природі перехід від боротьби до співробітництва, від суперечності до згоди, і сама боротьба часто буває засобом досягнення цього результату.

І збільшення числа органів, так само як їх удосконалення, через те здається нам явищем поступовим, що воно сприяє збільшенню числа зв'язків індивідуума з зовнішнім світом і робить ці зв'язки тіснішими і виразнішими. Словом, в процесі еволюції кожна жива система змагається до найбільшої гармонії в співвідношенню своїх частин і до найбільшої гармонії в стосунках до зовнішнього світу. Це й є пристосування, яке, певна річ, не слід розглядати тільки як пасивну зміну стану організації, але й як прояв активного впливу організму на оточення: організм не тільки пристосовується, але й пристосовує.

Проте ця приладнованість частин організму і погодженість його з оточенням не скрізь виявлена однаково. Бувають повднання більше гармонійні і менше гармонійні, і що найголовніше, в міру розвою складної живої системи, якою є кожен організм, її гармонійність може падати. Це без сумніву виявляється із спроб штучного схрещування.

Межі можливих схрещувань надзвичайно широкі. Яйце кожної морської костистої риби може бути запліднене молочком всякої іншої костистої риби, а яйця морського їжака можна штучно заплідняти сім'яним плином не тільки морської зірничі, але навіть моллюсків і червів. Одначе здібними до життя й розмноження бувають тільки мішанці близьких форм. Одержати здібний до життя бастард тим тяжче, чим більше відрізняються один від одного своєю організацією паровані особні, і при схрещуванні неподібних форм виходять зародки, що хоч живуть якийсь час, але не здоліють розвинутися до дорослого стану. І це не трудно зрозуміти. Спадкові маси, складані при схрещуванні, очевидно, зберігають певну міру автономності в своїм розвоєві.

У тварин, далеких від себе, різниця форми на нижчих стадіях ембріонального розвою не така велика, як на вищих. Складна жива система, можлива на нижчих стадіях розвою, робиться неможливою в той момент, коли різниця форм двох з'єднаних в зародку спадкових мас стає така велика, що в організмі, як у цілості, виявляється непогодженість частин, через яку жива машина нездатна функціонувати, „неприспосована“ до життя, або нежиттєздатна. Така система не може існувати й гине. Тому, погоджуючись з деякими застереженнями з Лебом, ми можемо припустити, що число форм тварин, які існують нині, є лиш мала частина того числа, яке, теоретично міркуючи, могло-б постати дорогою схрещування, але яке не може зберегтися, бо результати схрещування нежиттєздатні.

Ми можемо не іти за Лебом, коли він каже, що і на ділі в природі щоденно виникає безліч таких нежиттєздатних бастардів між далекими формами. І без цього припущення наведені міркування мають свою теоретичну цінність.

Кожен організм являє вельми складну систему, яка утворюється в результаті розвою так само складної комбінації спадкових зачатків. Нехай який сильний буде в організмі регулюючий вплив цілості, окремі зачатки (відпов. ознаки, часті, органи) зберігають ще сліди самостійності в виді здібності розвиватися більше чи менше незалежно один від одного. Різний темп розвою окремих ознак може ще стимулюватися і зовнішніми впливами. Таким чином, в організмі, — як у його онтогенезі, так і в філогенезі — може згодом виявитися розбіжність розвою окремих частин, яка, згідно з вищез'ясованою точкою зору, в міру дальшої еволюції може збільшуватися і приводити до дисгармонійної будови організму¹⁾.

Згубивши погодженість у своїх частинах або відповідність до оточення, організм може шукати виходу з цього становища в поверненні назад, до давніших стадій розвою, може відступитися на запільні позиції, з яких можна було-б зробити спробу нового наступу або диверсію до нового „приспосовування“. Але це повернення і не завжди можна буває практично здійснити, і не завжди воно досягає своєї мети. Розладнованість організації може зайти так далеко, що самонаправа її робиться неможливою, вона стає нежиттєздатною і тим засуджується на знищення, іде „на злом“. Отоді-ж то й виходить на сцену добір, відкидаючи „неприспосованих“, мабуть, ще вперед того моменту, коли вони остаточно гублять здібність до дальшого існування. Він таким способом великою мірою грає роль грабаря, що ховає віджиле або те, що відживає і очищає арену для живого. Результат його роботи сходить по суті тільки на те, що в природі існує тільки те, що може існувати, т. є. „приспосоване“ або гармонійне,

¹⁾ Зменшення здібності регулювати, згідно з інтересами цілості, співвідношення між тканинами тіла, є типова ознака старості організму. Одним із найяскравіших проявів цієї слабости регулювання є властиві переважно старечим літам ракові опухі — „свавільний“ ріст тканин, якого добре урегульований організм не допускає. Як навіть часткове зміцнення (внутрішньо-секреторного) апарату, що регулює внутрішні функції організму, може ослаблювати прояви старечого знеможіння, показують спроби Штейнаха по „відмолодженню“, яке, правда, не є, здається, „молодшанням“, в нашому розумінні.

але само від себе зрозуміло, що саму цю гармонію створює не добір, а невичерпана життєтворчість природи, що безнастанно творить, на заміну розладнованих і тому відкинутих, все нові й нові форми життя, гармонійніші, лучче зорганізовані.

І сама смерть і вимирання являють тільки етап на цім творчій шляху, бо вони позначають не тільки кінець життя, але й початок його, вони впроваджують біогенетичні цикли в коловорот ширшого циклу — гео-біогенного.

ГЕО-БІОГЕННИЙ ЦИКЛ

В системі біогенетичних циклів вимирання й смерть визначають сходження нижче, або на той бік базиса біогенеза. Вони становлять для організму найвищу міру „молодіння“, найглибший поворот до вихідного стану, бо вони повертають живу або організовану істоту в стан дезорганізованої матерії, з якої кінець кінцем і створюються живі системи. Смерть обертає організм в порох і вертає його в землю, „із неї же взят“.

Ми тут маємо на увазі не початкове походження життя з мертвої матерії, про яке ми нічого певного не знаємо, а цілком достовірний факт, що організми в процесі асиміляції обертають мертву, неорганізовану матерію в живий, або організований стан. Таким чином, мертва, а, значить, і померше, не виходить зовсім із сфери впливу життя, але йде на утворення нових життєвих форм. В цім безнастаннім коловороті через організми переходить і відповідним чином перероблюється від них дуже велика кількість матерії земної кулі, що на велику глибину від своєї поверхні складається з матеріалів, які великою мірою являють собою продукт життєвої діяльності тварин і рослин, так що цю земну оболонку можна назвати біосферою в широкому розумінню цього слова.

Надзвичайно інтересні дані до цього питання подає академик Вернадський. 99,6% на вагу земної кори (до глибини 16 км.) складається з хемічних сполучень, утворених групою циклічних елементів. Напевно в цю групу входить 28 елементів (а всього м. б. близько 40 елементів). На земній поверхні всі ці елементи входять у склад живих організмів, або живого творива (біосфера в узькім значінні слова), через що їх можна назвати біогенними. Їх характерною особливістю є те, що вони дають у земній корі сполучення (мінерали), які при достатнім часі переходять одно в одно, залежно від різних термодинамічних (і інших) умов тих частин земної кори, що в них елементи знаходяться. Почавши з якої небудь вихідної форми і перейшовши через ряд різних сполучень, ці елементи кінець-кінцем вертаються до тієї самої вихідної форми. Їх історія виявляється круговим процесом, циклом, давно вже відзначеним для деяких із них, прим., для С, S, N, P, O і т. д. В загальному вигляді ці цикли можна виразити такою схемою:

В перемешку ці елементи проходять через мінерали метаморфічних областей земної кори (фреатичні мінерали).

Як усі реакції цих елементів зворотимі, і вони раз - у - раз вертаються до вихідного сполучення, то реакція може йти тільки коштом сторонньої впроваджуваної в циклічний процес енергії, що з одного боку утворюється на земній поверхні, з другого — в області магматичного стану творива земної кори.

Всі хемічні процеси земної кори виявляються в пересуванні і перегрупуванні в ній цих циклічних елементів. На земній поверхні їх появляє енергія сонця, збирана в живому твориві, через яке постійно і безнастанно проходить якась частина циклічних елементів, що знаходяться в біосфері. Маса атомів цих елементів, що беруть участь в кожному окремий момент в енергетичному механізмі біосфери — живому твориві — невелика. Вона, мабуть, порядна $n 10^{-29,0}$ ваги земної кори, може $n 10^{-19,0}$. Утворившись на земній поверхні дякуючи сонячній енергії, засвоєній живим творивом, природні сполучення циклічних елементів (мінерали), попадають дякуючи геологічним процесам в інші термодинамічні оболонки земної кори і кінець кінцем доходить до шарів (починаючи від 3—4 км і глибше), що мають свою енергію — теплову — незалежну від сонця. Як відомо, ця енергія цілком з'ясовується тою кількістю сильно радіоактивних елементів, яка відома в земній корі — зокрема в масивних породах; вона приводить всі сполучення земної кори в розтопленний стан. Ця атомна енергія створюється $n 10^{-3} = n 10^{-40,0}$ маси земних атомів (такий відсотковий вміст радіоактивних елементів в земній корі).

Таким способом, весь хемічний механізм земної кори підтримується розмірно невеликою кількістю її атомів, що входять в живе твориво, або дуже радіоактивних, що в загальній масі не переходять $n 10^{-1}$ ваги земної кори.

Живе твориво — це справжній фермент або каталізатор геохемічних процесів. Відносна кількість його на земній кулі невелика, і воно, мабуть, підпадало, протягом земної історії, не дуже великим хитанням. Але в своїм прагненні без краю рости і множитися, або, що те саме, скоряти і уподібнювати собі (ц. т. переводити в організований стан неорганізовану матерію), живе, то відмираючи, то відроджуючись, втягає в цей коловорот і перетворює колосальні кількості земного творива. Навряд чи далеко від правди буде твердження, що більша частина, а може і всі гірські породи стратисфери більше чи менше зв'язані з життєвою діяльністю організмів. Разом з акад. А. Ферсманом ми можемо сказати, що вся осадова товща земної кори є результат взаємного діяння космоса, землі і життя.

¹⁾ Проте ці хитання без сумніву були і вони мусіли відбитися на інтенсивності ходу екзогенних процесів.

Б. ЕЙХЕНБАУМ

Теорія „формального методу“^(*)

Le pire, à mon avis, est celui qui
représente la science comme faite.

A. de Candolle

Так званий „формальний метод“ утворився не в наслідок створення окремої „методологічної“ системи, а в процесі боротьби за самостійність і конкретність літературної науки. Поняття „методу“, взагалі, невідповідно поширилося і стало значити занадто багато. Принципіальним питанням для „формалістів“⁽¹⁾ є питання не про методи вивчення літератури, а про літературу як предмет вивчення. Ні про яку методологію ми власне не говоримо і не сперечаємося. Ми говоримо і можемо говорити тільки про деякі теоретичні принципи, навіяні нам не якою-небудь готовою методологічною або естетичною системою, а вивченням конкретного матеріалу в його специфічних особливостях. Теоретичні й історико-літературні роботи формалістів виявляють ці принципи досить виразно, але навколо них за ці 10 років набралось так багато нових питань і старих непорозумінь, що не завадить зробити спробу звести їх до купи — не в догматичну систему, а в історичний підсумок. Важно показати, як почалася робота формалістів і як і в чім вона еволюціонує.

Момент еволюції дуже важний в історії формального методу. Наші супротивники і багато наших прихильників спускають це з ока. Нас оточають еклектики й епігони, що обертають формальний метод в якусь непорушну систему „формалізма“, яка служить їм для вироблення термінів, схем і класифікацій. Ця система дуже наручна для критики, але зовсім не характерна для формального методу. Ніякої такої готової системи або доктрини в нас не було і нема. В своїй науковій роботі ми цінимо теорію тільки як робочу гіпотезу, що допомагає виявити і зрозуміти факти, ц. т. допомагає усвідомити їх як закономірні і зробити матеріалом для дослідження. Через те ми не даємо означень, яких так жадають епігони, і не будуємо загальних теорій, що такі любі еклектикам. Ми встановлюємо конкретні принципи

^{*}) З огляду на численні прозьби читачів освітити на сторінках нашого журналу питання про „формальний метод“, редакція подає в цьому числі як статтю Б. Ейхенбаума про теорію „формального методу“, так і критику його в статтях т.т. Шамрая і Чучмарьова. Ред.

¹⁾ Під формалістами я розумію в цій статті тільки ту групу теоретиків, яка об'єдналася в „Общество изучения теоретического языка“ (Опояз) і від 1916 р. почала видавати свої збірники.

і додержуємося їх остільки, оскільки вони виправдуються на матеріалі. Коли матеріал потребує ускладнення або зміни, ми їх ускладняємо або змінюємо. В цім розумінні ми досить вільні від власних теорій— як і повинна бути вільна наука, оскільки є різниця між теорією і переконанням. Готових наук нема — наука живе не встановленням істин, а перемаганням помилок.

Завдання цієї статті — не полемічне. Перший період наукової боротьби і журнальної полеміки скінчився. На такого роду „полеміку“, якою вшанувала мене „Печать і революція“ (1924 р., № 5), можна відповідати тільки новими науковими роботами. Головне моє завдання — показати, як формальний метод, ступнево еволюціонуючи і поширюючи поле вивчення, цілком виходить за межі того, що звичайно називається методологією, і обертається в окрему науку про літературу як специфічний ряд фактів. В межах цієї науки можливий розвиток найрозмаїтших методів, якщо тільки при цьому в центрі уваги залишається специфічність студійованого матеріалу. До цього власне прямували формалісти з самого початку, і саме таке значіння мала їх боротьба з старими традиціями. Надану цьому рухові і міцно прищеплену йому назву „формального методу“ треба розуміти умовно — як історичний термін, а не виходити з нього як з дійсного означення. Для нас характерний не „формалізм“, як естетична теорія, і не методологія, як закінчена наукова система, а тільки змагання створити самостійну літературну науку, на основі специфічних властивостей літературного матеріалу. Нам потрібне тільки теоретичне і історичне усвідомлення фактів словесного мистецтва як такого.

I

Представникам формального методу не раз закидали неясність або недостатність їх принципів — неохоту до загальних питань естетики, психології, філософії, соціології і т. д. Ці закиди, не вважаючи на їх якісні різниці, однаково справедливі в тім, що вони добре схоплюють характерну для формалістів і, певна річ, не випадкову відірваність так від „естетики згори“, як і від усіх готових, або таких, що вважають себе за готові, загальних теорій. Ця відірваність (особливо від естетики) — явище більш менш типове для всієї сучасної науки про мистецтво. Поминувши цілий ряд загальних проблем (от як проблема краси, мети мистецтва і т. д.), вона зосередилася на конкретних проблемах мистецтвознавства (Kunstwissenschaft). Наново, незалежно від зв'язку з загально-естетичними передумовами, повстало питання про розуміння художньої „форми“ і її еволюцію, а звідси — цілий ряд конкретних теоретичних і історичних питань. З'явилися характерні гасла — от як Вельфліновське „історія мистецтва без імен“ (Kunstgeschichte ohne Namen), характерні спроби конкретного аналізу стилів і прийомів — на зразок „Спроби порівнявчого вивчення картин“ К. Фолля.

В Германії саме теорія і історія образотворчих мистецтв, найбагатша на досвід і традиції, посіла центральне становище в мистецтві і почала впливати так на загальну теорію мистецтва, як і на окремі

науки — зосібна, напр., на вивчення літератури¹⁾. В Росії, очевидно наслідок місцевих історичних причин, аналогічне становище посілав літературна наука.

Формальний метод звернув на себе увагу і став в ряд „злободенних“ питань, певна річ, не через окремі методологічні особливості свої, а через своє принципіальне відношення до питання про те, як розуміти й вивчати мистецтво. В роботах формалістів гостро вирізнялися принципи, які ламали — такі, здавалося, сталі — традиції і „аксіоми“ не тільки науки про літературу, а й науки про мистецтво взагалі. Через цю гострість принципів відстань між окремими проблемами літературно науки і загальними проблемами мистецтвознавства зменшилася. Піднесені від формалістів і покладені в основу їх робіт поняття й принципи, про всю їх конкретність, вістрям своїм натурально зверталися в бік теорії мистецтва взагалі. Відродження поетики, що цілком була вийшла з ужитку, мало через те вигляд не звичайного відновлення окремих проблем, а нападу на цілу царину мистецтвознавства. Це становище утворилося в наслідок цілого ряду історичних подій, з яких найголовніші — криза філософської естетики і прикрий перелом у мистецтві (в Росії найгостріше й найвиразніше — в поезії). Естетика стала голою, а мистецтво умисне явилось оголеним — в цілій умовності примітиву. Формальний метод і футуризм стали історично зв'язані один з одним.

Але це загальне історичне значіння виступу формалістів становить окрему тему — тут мені важно говорити про інше, бо я маю на меті дати уявлення про еволюцію принципів і проблем формального методу і про цинічне його становище.

• Перед виступом формалістів „академічна“ наука цілком ігнорувала теоретичні проблеми, мляво послуговуючись застарілими естетичними, психологічними і історичними „аксіомами“, і остільки згубила відчуття власного предмету дослідження, що, здавалося, перестала існувати. З нею майже не доводилося боротися: непотрібно було ломатися в двері, бо ніяких дверей не знайшлося — замість фортеці ми побачили перехідний двір. Теоретична спадщина Потебні і Веселовського, перейшовши до учнів, осталася лежати мертвим капіталом — скарбом²⁾, до якого боялися доторкнутися і тим знецінювали його значіння. Авторитет і вплив поволи перейшли від академічної науки до науки, сказати-б, журнальної — до робіт критиків і теоретиків символізму. Справді, 1907 — 1912 р.р. багато більший вплив мали книги і статті Вяч. Іванова, Брюсова, А. Білого, Мережковського, Чуковського і ин., ніж учені досліди і дисертації університетських професорів. За цією „журнальною“ наукою, хоч була вона суб'єктивна і тенденційна, стояли певні теоретичні засади й гасла, підсилювані

¹⁾ Р. Унгер відзначає дужий вплив робіт Вельфліна на заступників „естетичного“ напрямку в сучасній німецькій історико-літературній науці — О. Вальцеля і Ф. Штриха. Див. його статтю: „Moderne Strömungen in der deutschen Literaturwissenschaft“ (Die Literatur 1923, Nowember, Heft 2).

²⁾ Теоретична спадщина Потебні давно зробилася добром не самих тільки безпосередніх його учнів, і знецінювалася вона не тому, що „боялися до неї доторкнутися“, а саме від „доторкання“ і досить безболізного замість „проникнення“, обережного і уважного з боку і символістів і формалістів. Прим. В. Х.

опертям на нові художні течії і їх пропаганду. Натурально, що для молодого покоління такі книги, як „Символізм“ А. Білого (1910 р.) важили незмірно більше, аніж безпринципові монографії істориків літератури, позбавлені будь-якого наукового темпераменту, будь-якої точки зору.

От через що, коли надійшла історична зустріч двох поколінь, цього разу надзвичайно напружена й принципіальна, вона позначилася не по лінії академічної науки, а по лінії цієї журнальної науки — по лінії теорій символістів і методів імпресіоністичної критики. Ми стали до боротьби з символістами, щоб видерти їм з рук поетику і, звільнивши її від звязку з їх суб'єктивними і філософським теоріями, вернути її на дорогу наукового дослідження фактів.

Виховані на їх роботах, ми ще ясніше бачили їх помилки. Повстання футуристів (Хлебников, Кручених, Маяковський) проти поетичної системи символізму допомогло формалістам, бо надало їх боротьбі ще більш актуального характеру.

Основним гаслом, що з'єднало першу групу формалістів, було гасло розкріпачення поетичного слова від кайданів філософських і релігійних тенденцій, які чим-раз більше й більше опановували символістів. Незгода між теоретиками символізму (1910—1911 р.р.) і поява акмеїстів підготували ґрунт для рішучого повстання. Годі було йти на які-небудь компроміси. Історія вимагала від нас справжнього революційного патосу — категоричних тез, нещадної іронії, зухвалого відмовлення яких-будь угод. При тім важно було поставити проти суб'єктивно-естетичних принципів, які надихали теоретичні роботи символістів, пропаганду об'єктивно-наукового відношення до фактів. Звідси — новий патос наукового позитивізму, характерний для формалістів: відмовлення філософських передумов, психологічних і естетичних тлумачень і т. д. Сам стан речей вимагав покинутися філософської естетики і ідеологічних теорій мистецтва. Треба було звернутися до фактів, відійти від загальних систем і проблем і почати з середини — з того пункту, де нас застає факт мистецтва. Мистецтво вимагало, щоб до нього підійти як-найцільніше, а наука — щоб її зробити конкретно.

2

Принцип специфікації і конкретизації літературної науки був основний для організації формального методу. Всі намагання були звернені на те, щоб зробити кінець становищу, за якого, мовляв А. Веселовський, література була „res nullius“. Саме через це позиція формалістів і стала такою непримиренною на інші „методи“ і саме через це не могли прийняти її еклектики. Відкидаючи ці „інші методи“, формалісти на ділі відкидали не методи, а безпринципову мішанину різних наук і різних наукових проблем. Основне їх твердження було і є в тім, що предметом літературної науки як такої повинне бути дослідження специфічних особливостей літературного матеріалу, які відрізняють його від всякого іншого, хоч-би матеріал цей своїми другорядовими посередніми рисами давав привід і право послугуватися ним, як підобним, і в інших науках. Цілком виразно сформулював

це Р. Якобсон (Новейшая русская поэзия. набросок первый. Прага, 1921, ст. 11): „предмет науки про літературу становить не література, а літературність, цеб-то те, що робить з даного твору літературний твір. Тим часом, досі історики літератури переважно подобали на поліцію, що, бажаючи арештувати якусь особу, захопила-б про всякий випадок всіх і все, що було в помешканні, а також і тих, хто випадково ішов улицею повз дому. Так і історикам літератури все знадоблялося — побут, психологія, політика, філософія. Замість науки про літературу утворювався конгломерат доморослих дисциплін. Ніби забували, що ці статті належать до відповідних наук — історії філософії, історії культури, психології і т. д., і що останні можуть природньо використати і літературні пам'ятки, як дефектні, другосортні документи“.

Щоб справдити і зміцнити цей принцип специфікації, не вдаючись до теоретичної естетики, треба було зіставити літературний ряд з іншим рядом фактів, вибравши з безкрайньої розмаїтості усіх рядів, що існують, той ряд, який, стикаючись з літературним, одночасно відрізнявся-б від нього функціями. За такий методологічний спосіб і стало зіставлення „поетичної мови“ з мовою „практичною“, розроблене в перших збірниках „Опояза“ (статті Л. Якубинського); воно було вихідним принципом роботи формалістів коло основних проблем поетики. Так, замість звичайної для літературознавців орієнтації на історію культури або суспільності, на психологію або естетику і т. д., у формалістів з'явилася характерна для них орієнтація на лінгвістику¹⁾, як на науку, що матеріялом свого дослідження стикається з поетикою, але підходить до нього з іншою метою і з іншими завданнями. З другого боку лінгвісти теж зацікавилися формальним методом, оскільки факти поетичної мови, що виявляються як зіставити її з практичною, давалися розглядати в сфері суто-лінгвістичних проблем, як факти мови взагалі. Вийшло щось аналогічне тим відношенням взаємного користування й розмежування, які існують, напр., між фізикою та хемією. На цьому тлі знов ожили і набрали нового значіння проблеми, що колись поставив Потебня, а його учні прийняли на віру²⁾.

Зіставлення поетичної мови з практичною в загальній формі зробив Л. Якубинський в своїй першій статті „О звуках стихотворного языка“ (Сборники по теории поэтического языка. Выпуск первый. Птгр., 1916) — і різницю зформульовано таким чином: „явища

¹⁾ Цеб-то вони „почали ломатися в двері, але ніяких дверей не знайшлося“, за висловом автора, „замість фортеці (лінгвістики?) ми (формалісти) побачили перехідний двір“. Таким перехідним двором для них став Потебня, що підніс давно досить „темпераментне й наукове“ гасло: *язык и литература — явища одного порядку*, і визначив специфічність поезії, як явища виключно мовного, а через те перш за все формального. Прим. В. Х.

²⁾ Проблеми, що поставив Потебня, як і всякі проблеми, не могли бути прийняті на віру, а вимагали собі розв'язання і знаходили. В дослідях формалістів вони не ожили, а підмінені проблемами, які мають мало спільного з потебніанськими, от як проблема „поетичної і практичної“ мови, зовсім неприйнятно науково, а тільки „на віру“ і щоб виправдати „заумні“ спроби футуристів, спроби, що їх самі формалісти класифікують разом з явищами глосології і ин., не належними до обсягу поетики. Прим. В. Х.

язика повинно класифікувати зі становища тої мети, для якої тої, хто говорить, користується з своїх мовних уявлень в кожному даннім випадку. Коли тої, хто говорить, користується з них для цілком практичної мети спілкування, то ми маємо до діла з системою практичного мовлення (мовного мислення), в якій (системі) мовні уявлення (звуки, морфологічні часті і ин.) самостійної цінності не мають і є тільки засіб спілкування. Але мисленні (і існують) інші мовні системи, в яких практична мета одходить на другий план (хоч може і не зникати зовсім) і мовні уявлення набирають самоцінності“.

Встановлення цієї різниці мало вагу не тільки для збудування поетики, але й для розуміння тенденцій футуристів до „мовної мови“, як до крайнього виявлення „самоцінності“, яке частково можна спостерігати в дитячій мові, в глосолалії сектантів і ин. „Мовні“ спроби футуристів набували великого принципіального значіння, як демонстрація проти символізму, що не важився йти далі від „інструментування“, відповідного змістові, і принижував таким способом ролі звуку в віршовій мові. Питання за звуки в вірші стало особливо гостро — саме в цьому пункті формалісти, еднаючись з футуристами, віч-на-віч зіткнулися з теоретиками символізму. Натурально, що до першого бою формалісти стали саме на цих позиціях: питання про звуки треба було переглянути насамперед, щоб піднести проти філософських і естетичних тенденцій символістів систему точних спостережень і зробити належні наукові висновки. Звідси — і склад першого збірника, цілком присвяченого проблемі звуку та „мовної мови“.

Поряд Якубинського Віктор Шкловський, в статті „О поезии и мовній мові“ показував на багатьох розмаїтих прикладах, що „людям потрібні слова і по-за сенсом“. „Мовність“ виявлялася як поширений мовний факт і як явище характерне для поезії: „Поет не важиться сказати „мовне слово“, звичайно мовність ховається за оболонкою якого небудь змісту, часто оманного, позірнього, який примушає самих поетів признатися, що вони самі не розуміють змісту своїх віршів“. В статті Шкловського, між иншим, центр питання переноситься з суто-звукової, акустичної площини, яка давала привід імпресіоністично тлумачити зв'язок між звуком і описуванім предметом або виражуваною емоцією, на площину вимовляльну, артикуляційну: „В насолоді „мовним словом“, що не значить нічого, без сумніву важить вимовляльна сторона мови. Може бути, що навіть взагалі в вимовляльній стороні, в своєрідному танку мовних органів і міститься більша частина насолоди від поезії“. Питання, як ставитися до мовної мови, набуло, таким способом, значіння поважної наукової проблеми, якої освітлення допомагає з'ясувати багато фактів віршової мови взагалі. Шкловський так і формулював загальне питання: „Коли ми впишемо, як вимогу для слова як такого, те, що воно повинне служити для визначення поняття, взагалі мати значіння, то, певна річ, „мовна мова“ відпадає, як щось зовнішнє супроти мови. Але відпадає не тільки вона; наведені факти примушують подумати, чи мають і в неявно-мовній, а просто в поетичній мові слова завжди значіння, чи ця думка — тільки фікція і результат нашої неуважности“.

Природнім висновком з усіх цих спостережень і принципів було те, що поетична мова не є тільки мова „образів“ і що звуки в вірші зовсім не є тільки елементи зовнішньої милозвучності і не грають тільки роллю акомпанімента до змісту, а мають самостійне значіння. Позначився перегляд теорії Потебні, побудованої на твердженні, що поезія є „мислення образами“. Теоретики символізму, прийнявши це розуміння поезії¹⁾, мусіли ставитися до звуків віршу як до „виразу“ чогось, що стоїть за ними, і інтерпретувати їх або як „звуконаслідування“, або як „звукопис“. Надто типові були що до цього роботи А. Білого, що знайшов у двох рядках Пушкіна повне „живописание звуками“ того, як шампанське переливається з пляшки в бокал, а в повторенні групи рдт в Блока — „трагедію витверезіння“. Такі спроби „з'ясування“ алітерацій, межуючи з пародією, мусіли викликати з нашого боку принципову одсіч і спробу показати на матеріялі, що звуки в вірші існують без ніякого звязку з образом і мають самостійну мовну функцію.

Статті Л. Якубинського були лінгвістичним угрунтуванням „самоцінності“ звуків у вірші. Стаття О. Брика „Звуковые повторы“ (Сборн. по теории поэтич. языка. Выпуск II. Пггр., 1917 р.) показувала самий матеріял (на цитатах з Пушкіна й Лермонтова) й розкладала його по різних типових групах. Висловивши сумнів що-до справедливості ходячого погляду на поетичну мову як на мову образів, Брик приходив до такого висновку: „Хоч як будем дивитися на взаємне відношення образу й звуку, одно безсумнівне: звуки, суголосся не тільки еффонічний додаток, але результат самостійного поетичного прагнення. Інструментування поетичної мови не вичерпується зовнішніми способами милозвучності, а являє собою в цілості складний продукт взаємного діяння загальних законів милозвучності. Рима, алітерація і ин. тільки видимий прояв, окремий випадок основних еффонічних законів“. Противно до робіт А. Білого в статті Брика нема ніяких тлумачень значіння яких-небудь алітерацій, а тільки висловлено гадку, що явище повторень у вірші аналогічне до засобу тавтології у фольклорі, — ц. т., що повторення само від себе грає в цих випадках якусь естетичну роллю: „Либонь, ми маємо тут різні форми прояву одного спільного поетичного принципу, принципу простого з'єднання, причім матеріялом з'єднання бувають або звуки слів, або їх значіння, або те й те“. Таке поширення одного прийому на розмаїтий матеріял дуже характерне для початкового періоду роботи формалістів. Після статті Брика питання про звуки вірша згубило свою спеціальну, особливу дражливість і втяглося в загальну систему проблем поетики.

3

Формалісти розпочали свою роботу з питання про звуки віршу, бо воно було дуже больове і принципове на той час. За цим окремим

¹⁾ Ця найзагальніша і цілком формальна ознака поезії (а не розуміння її) за теорією Потебні, не давала права ігнорувати звуків віршу, ліній і форм образотворчих мистецтв, а також не давала приводу вважати звуки, лінії, форму чимось самоцінним в мистецтві. Прим. В. Х.

питанням поезики стояли, певна річ, загальніші тези, які їй повинні були виявитися. Розрізнення систем поетичної й прозаїчної мови, що з самого початку визначило роботу формалістів, мусило позначитися на поставленні багатьох основних питань. Розуміння поезії як „мислення образами“ і формула, що з такого розуміння витікала, — „поезія = образності“ видимо не відповідали фактам і суперечили начеркненим загальним принципам. Ритм, звуки, синтаксис — все це, при такому погляді, ставало другорядним, не характерним для поезії і мусило випадати з системи¹⁾. Символісти, прийнявши загальну теорію Потебні, бо вона виправдувала панування образів-символів, не змогли перемогти і уславлену теорію „гармонії форми й змісту“, хоч вона видимо суперечила їхньому-ж таки нахилі до формальних експериментів і осуджувала його, надаючи йому характеру „естетизму“. Відійшовши від потєбніанського погляду, формалісти звільняли себе від традиційної співвідносності „форма-зміст“ і від розуміння форми, що вона є оболонка — судина, до якої наливається плин (зміст)²⁾. Факти мистецтва свідчили, що специфічність його виявляється не в самих елементах, які увіходять до твору, а в своєрідному користанні з них. Через те поняття „форми“ набувало иншого значіння і непотрібувало поруч себе жодного иншого поняття, жодної співвідносності.

Ще перед об'єднанням в „Опоязі“, 1914 р., в добі демонстративних виступів футуристів перед публікою, В. Шкловський видав брошуру „Воскрешение слова“, в якій, частково посилаючись на Потебню і Веселовського (питання про образність ще не мало тоді принципіального значіння), підносив принцип відчуженості форми, як специфічну ознаку художнього сприймання. „Ми не переживаємо звичне, не бачимо його, а пізнаємо. Ми не бачимо стін наших кімнат, нам так трудно доглянути друкарську помилку в коректі, надто коли її написано добре знаною мовою, бо ми не можемо примусити себе побачити, прочитати, а не „пізнати“ звичне слово. Коли ми схочемо зробити означення „поетичного“ і взагалі „художнього“ сприймання, то, безперечно, лучимо на означення: „художнє“ сприймання — це таке сприймання, при яким переживаємо форму (може не саму тільки форму, але форму неодмінно)“. Ясно, що сприймання фігурує тут не як просте психологічне поняття (сприймання, властиве якій небудь людині), а як елемент самого мистецтва, що по-за сприйманням не існує. Поняття „форми“ з'явилося в новім значінні — не як оболонка, а як повнота, як щось конкретно-динамічне, змістовне само від себе, незалежно від будь яких співвідносностей. В цім виявляється остаточне зречення принципів символізму, для якого кризь „форму“ повинне було просвічуватися щось уже „змістовне“. Тим самим переможено і „естетизм“, як любування на деякі елементи форми, свідомо відірвані від „змісту“.

¹⁾ Загальна теорія Потебні не охоплювала тільки фактів глосолалії „заумної мови“, що не належать до мистецтва. Що до ритму, звуку, синтаксис, як способів виображення (не образності, це Потебня розрізняв), то цим явищам уділено досить уваги і в „Записках по теории словесности“ і в „Объяснениях малорус. и сродных нар. песен“. Прим. В. Х.

²⁾ Відхід від потєбніанства ставиться поруч відходу від такого традиційного розуміння. Але Потебня своєю доктриною саме руйнував цю традицію. Прим. В. Х.

Але цього не вистарчало для конкретної роботи. Визнавши різницю між поетичною і практичною мовою і визнавши те, що специфічність мистецтва виявляється в особливому використанні з матеріалу, треба було конкретизувати принцип відчутності форми так, щоб він дав змогу увійти в аналіз самої форми, розуміючи її як зміст. Треба було показати, що відчутність форми постає в наслідку особливих художніх прийомів, які примушують переживати форму. Стаття В. Шкловського „Искусство как прием“ (Сборники по теории поэтического языка, выпуск II, 1917), що була свого роду маніфестом формального методу, розкрила перспективу для конкретної аналізи форми. Тут уже цілком видно відхід від Потебні і потебніянства, а значить — і від теоретичних принципів символізму. Стаття починається з заперечень проти основних тез Потебні про образність і про відношення образу до того, що має бути з'ясоване. Шкловський відзначає між іншим те, що образи майже непорушні: „Що більше виясняєте ви епоху, то більше переконалися, що образи, про які ви думали, що їх утворив даний поет, він уживає, взявши їх від інших і майже не змінивши. Вся робота поетичних шкіл сходиться на накупчення і виявлення нових способів розкладу і оброблення словесних матеріалів і, зокрема, багато більше на розклад образів, ніж на створення їх. образи дано, і в поезії багато більше згадування образів, ніж мислення ними. Образне мислення не є, в кожному разі, те, що об'єднує всі види мистецтва або навіть всі види словесного мистецтва, не є те, чого зміна становить основу руху поезії“. Далі вказується на різницю між поетичним і прозаїчним образом. Поетичний образ визначено як один із засобів поетичної мови — засіб, однаковий завданням з іншими засобами поетичної мови: паралелізмом простим і негативним, порівнянням, повторенням, симетрією, гіперболою і т. д. Поняття образу втягалося в загальну систему поетичних засобів і втрачало свою пануючу в теорії роль. Заразом відкинено принцип художньої економії, міцно вкорінений в теорії мистецтва. Проти нього піднесено спосіб „учуднення“ (остранения) і спосіб утрудненої форми, „який збільшує труднощі і довгість сприймання, бо процес сприймання в мистецтві самоцільний — і його треба продовжити“. Мистецтво треба розуміти як спосіб руйнування автоматизму в сприйманні, за мету образу визнано не наближення значіння його до нашого розуміння, а створення особливого сприймання предмету, створення „бачення“ його, а не „пізнавання“, звідси — звичайний зв'язок образу з учудненням¹⁾.

Розрив з потебніянством остаточно сформулював В. Шкловський в статті „Потебня“ (Поэтика. Сборники по теории поэтического языка Пгг., 1919). Ще раз повторено, що образність, символічність не становить специфічної відміни поетичної мови від прозаїчної (практичної): „Мова поетична відрізняється від мови прозаїчної відчутністю свого побудування. Відчуватися може або акустична,

¹⁾ Весь цей маніфест В. Шкловського, як і теорія символістів, за вихідний пункт має Потебню все таки (навіть теза ніби то В. Шкловського „образи майже непорушні“ є вихоплена з формули Потебні „образи поглядно-непорушні, а застосування змінне“) і є тільки випадком неповного використання доктрини Потебні, перекручення її, наслідком „доторкання“, а не „проникнення“. Прим. В. Х.

аби вимовляльна, або семасіологічна сторона. Але часом відчутна не будова, а розклад слів. Одним із засобів створити відчутне, переживане в самій своїй тканині побудування є поетичний образ, тільки одним із засобів... Створення нової поезики треба почати з фактичного, на масових фактах побудованого визнання, що існує „прозаїчна“ і „поетична“ мови, яких закони різні, і з аналізу цих різниць.

Цю статтю слід вважати за підсумок початкового періоду роботи формалістів. Головне досягнення цього періоду полягало в установленні низки теоретичних принципів, що стали робочими гіпотезами для дальшого конкретного дослідження фактів, і в спростованні ходячих теорій, оснований на потєбніянстві. Як видно з наведених статтів, формалісти намагалися головню не вивчати так звану форму і не винайти особливий „метод“, а довести те, що словесне мистецтво треба вивчати в його специфічних рисах і що для того доконче треба виходити з різниці функцій поетичної і практичної мови. Що до „форми“, то формалістам важно було тільки обернути значіння цього заплутаного терміну так, щоб він не заважав постійною своєю асоціацією з поняттям „змісту“, ще гірше заплутаним і цілком не науковим. Важно було знищити традиційну співвідносність і тим збагатити поняття форми на нові значіння. В дальшій еволюції далеко більшу вагу мало поняття „прийому“, бо воно безпосередню витікало з визнання різниці між поетичною і практичною мовою¹⁾.

4

Початкова стадія теоретичної роботи була перейдена. Були назначені загальні теоретичні принципи, що з їх допомогою можна було орієнтуватися в фактах. Тепер треба було підійти ближче до матеріялу і конкретизувати самі проблеми. В центрі стояли питання теоретичної поезики, тільки в загальних рисах начеркнені в перших роботах. Від питання про звуки вірша, яке, власне, мало значіння ілюстрації до загальної тези про різницю між поетичною і практичною мовою, треба було перейти до загальної теорії віршу; від питання про засіб взагалі — до вивчення засобів композиції, до питання про сюжет і т. д. Поряд питання про Потєбню поставало питання, як ставитися до поглядів О. Веселовського і до його теорії сюжету.

Натурально, що в цей момент формалісти брали літературні твори тільки як матеріял для перевірення і ствердження теоретичних тез — незалежно від питання про традиції, про еволюції і ин... Важно було добитися як-найширшого охоплення матеріялу, встановити свого роду „закони“ і зробити попередній огляд фактів. Таким способом формалісти не потребували більше вдаватися до абстрактних

¹⁾ Розрив з потєбніянством, який остаточно зформулував В. Шкловський, як каже автор, виявився в визнанні (?) потєбніянської тези, що „одним із засобів створити відчутне, переживане в самій своїй тканині побудування є поетичний образ“, тільки своєрідно сформульованої.

А от „робоча гіпотеза“ про мову поетичну й практичну, повертаючи нас до блаженної пам'яті шкільної теорії словесности Белорусова, дійсно вказує на розрив, але, здається, не академічного наукового характеру, а „для пропаганди“, в момент бойових дій. Прим. В. Х.

передумов і, з другого боку, опановували матеріял, не гублячись у деталях.

Найбільше значіння в цім періоді мають роботи В. Шкловського з теорії сюжету й роману. На дуже розмаїтій матеріалі — казки, східні повісті, „Дон-Кихот“ Сервантеса, Толстой, „Тристрам Шенди“ Стерна і ин. — Шкловський демонструє наявність особливих прийомів „сюжетоскладання“ і їх звязок з загальними прийомами стиля. Не вдаючись у деталі, за які треба говорити не в загальній статті про формальний метод, а в спеціальних роботах, я спинюся тільки на тих пунктах, які мають теоретичне значіння незалежно від питання про сюжет і від яких є сліди в дальшій еволюції формального методу.

В першій з цих робіт Шкловського — „Связь приемов сюжето-сложения с общими приемами стиля“ („Поэтика, 1919“) є чимало таких пунктів. По-перше, саме твердження, що існують окремі прийоми сюжетоскладання, ілюстроване величезним числом прикладів, змінювало традиційне уявлення, що сюжет є з'єднання ряду мотивів, і переводило його з царини тематичних понять в царину понять конструктивних. Тим самим поняття сюжету набувало значіння, що не накривалося з поняттям фабули, а саме сюжетоскладання природньо входило в сферу формального вивчення як специфічна особливість літературних творів. Поняття форми збагачувалося на нові ознаки і, поволі позбуваючись своєї давнішої абстрактности, одночасно втрачало і своє принципіально-полемічне значіння. Ставало ясно, що поняття форми поволі починало накриватися для нас з поняттям літератури як такої — з поняттям літературного факту. Далі велике теоретичне значіння мало встановлення аналогії між прийомами сюжетоскладання і прийомами стиля. Звичайне в епосі східчає побудування ставало в один ряд із звуковими повтореннями, з тавтологією, тавтологічним паралелізмом, повтореннями і т. д. — як загальна ознака словесного мистецтва, збудованого на подробенні, гальмуванні. Таким способом, три удари Роланда по каменеві („Пісня про Роланда“) і подібні потрійні повторення, звичайні в казкових сюжетах, зіставлено, як однородні явища, з уживанням синонімів у Гоголя, з такими мовними утвореннями як „куди-муди“, „плюшки-млюшки“ і т. д. „Всі ці випадки загаяного, східчає побудування, звичайно, не зводять до купи, і кожний такий випадок стараються з'ясувати окремо“.

Тут ясно виявляється намагання ствердити єдність прийому на розмаїтому матеріалі. Тут таки відбулося характерне зіткнення з теорією Веселовського, що звертався в таких випадках не до теоретичної, а до історико-генетичної гіпотези і з'ясовував епічні повторення механізмом первісного викзання (амебейний спів). Таке з'ясування, навіть коли воно справедливе як генетичне, не пояснює цього явища як факту літературного. Загального звязку літератури з побутом, що був для Веселовського і інших заступників етнографічної школи способом з'ясовувати особливості казкових мотивів і сюжетів, Шкловський не заперечує, а тільки не приймає його на з'ясування цих особливостей як літературного факту. Генезис може висвітлити тільки походження — не більше, а поетиці важно вияснити літературну

функцію. Генетична точка зору не зважає саме на прийом, як своєрідне користування з матеріялу, не зважає на добір побутового матеріялу, не зважає на його трансформацію, його конструктивну роль, не зважає, нарешті, на те, що побут зникає, а літературна його функція залишається, не як простий пережиток, а як літературний прийом, що зберігає своє значіння і незалежно від звязку з побутом. Характерно, що Веселовський суперечить сам собі, вважаючи авантюри грецького роману за цілком стилістичний прийом¹⁾.

„Етнографізм“ Веселовського зустрів зрозумілу одсіч з боку формалістів — як ігнорування специфічності літературного прийому, як заміна теоретичної і еволюційної точки зору на точку зору генетичну. Його погляд на „синкретизм“, як на явище тільки первісної поезії, зроджене побутом, піднав пізніше критиці в роботі Б. Казанського (доповідь, читана в Інституті Історії Мистецтв); Казанський стверджував наявність в самій природі кожного мистецтва синкретичних тенденцій, які в деякі періоди виявляються особливо різко, і тим усував „етнографічну“ точку зору. Натурально, що формалісти не могли погодитися з Веселовським і тоді, коли він звертався до загальних питань літературної еволюції. Із зустрічі з потєбніянством з'ясувалися основні принципи теоретичної поетики²⁾, із зустрічі з загальними поглядами Веселовського і його прихильників повинні були, натурально, визначитися погляди формалістів на літературну еволюцію і значить — на побудування історії літератури.

Початок цьому і зроблено в тій самій статті Шкловського. Зустрівшись з формулою Веселовського, побудованою на тім таки, в широкому розумінні, етнографічному принципі, — „нова форма являється для того, щоб виразити новий зміст“, Шкловський підносить іншу точку зору: „мистецький твір сприймається на тлі і способом асоціювання з іншими творами мистецтва. Форма твору мистецтва визначається відношенням до інших форм, що існували вперед від нього... Не пародія тільки, але й кожний взагалі твір мистецтва створюється як паралель і протиставлення до якого небудь зразка. Нова форма приходить не на те, щоб виразити новий зміст, а на те, щоб заступити стару форму, що вже втратила свою художність“. Для зміцнення цієї тези Шкловський послуговується вказівкою Б. Христіансена на особливі „диференціальні відчуття або відчуття різниць“ — цим доводиться характерний динамізм мистецтва, котрий виявляється в постійних порушеннях утворюваного канону. Наприкінці статті Шкловський наводить цитату з Ф. Брюнет'єра, що „з усіх впливів, які діють в історії літератури, головний — вплив твору на твір“ і що

¹⁾ Веселовський не суперечить у цім випадку сам собі. Потєбня („Колядки и шедровки“, II том „Объясненій малорус. и сродн. нар. песен“) одночасно з етюдом про колядки Веселовського давно встановив, стоячи власне на генетичному погляді, як побут зникає, а „літературна його функція“ залишається, як „літературний прийом, зберігаючи своє значіння і незалежно від звязку з побутом“, що зродив його. Прим. В. Х.

²⁾ Поетика Потєбні, „теоретична“ на думку Жирмунського і формалістів, — наскрізь історична, оскільки вона, перш за все, спинається на генезі прийомів поетичного мислення, ідучи від фактів мови через форми народньої поезії до творів майстрів слова. Прим. В. Х.

„не слід без користи помножати причини або на тій підставі, що література є вираз суспільства, змішувати історію літератури з історією звичаїв. Це — дві цілком відмінні речі“.

Ця стаття назначала, таким способом, вихід з обсягу теоретичної поетики в історію літератури. Початкове уявлення форми ускладнялося новими рисами еволюційної динаміки, безнастанної змінності. Перехід до історії літератури був наслідком не простого поширення тем дослідження, а наслідком еволюції поняття форми. Виявилось, що літературний твір сприймається не як ізольований — форма його відчувається на тлі інших творів, а не сама від себе. Через те формалісти остаточно вийшли за межі того „формалізму“, який розуміють як виготовлення схем і класифікацій (звичайне уявлення про „формальний метод“ в мало освідомлених критиків) і який так щиро застосовують деякі схоласти, що завжди радо зустрічають всяку догму. Цей схоластичний формалізм ні історично, ні по суті не зв'язаний з роботою „Опояза“ — і ми за нього не відповідаємо, а навпаки ми найнепримиренніші і принципіальні його вороги.

5

До історико-літературних робіт формалістів я звернуся далі, а тепер скінчу огляд тих теоретичних принципів і проблем, що містяться в роботах „Опояза“ ранішого періоду. В статті Шкловського, за яку я вже казав, є ще одно поняття, що відіграло велику роль в дальшому вивченні роману — поняття „мотивування“. Встановлення різних прийомів сюжетоскладання (східчає побудування, паралелізм, облямування, нанизування і ин.) показало різницю між елементами конструкції твору і елементами, що становлять його матеріал, — фабулу, вибір мотивів, героїв, ідей і т. д. Цю різницю найдужче підкреслювано в роботах цього періоду, бо головне завдання було — встановити єдність якого-небудь конструктивного прийому на розмаїтому матеріалі. Стара наука орудувала самим тільки матеріалом, розуміючи його як „зміст“ і приділяючи все инше до „зовнішньої форми“, цікавої тільки аматорам або зовсім не цікавої.¹⁾ Звідси наївне і зворушливе „естетство“ наших старих критиків і істориків літератури, що вбачали в поезіях Тютчева „недбалу форму“, а в Некрасова або в Достоевського — просто „погану форму“. Порятунком був у тім, що „форму“ даровано їм за глибину мислів або настроїв. Натурально, що в часі боротьби і полеміки проти таких традицій формалісти скерували всі свої зусилля на те, щоб показати значіння саме конструктивних прийомів, а все инше відсунути в бік як мотивування. Говорячи за формальний метод і його еволюцію, треба завжди мати на увазі, що багато принципів, що їх піднесли формалісти в роки завзятої боротьби з супротивниками, мали значіння не тільки наукових принципів, але й гасел, парадоксально загострюваних заради пропаганди й протиставлення. Не зважати на цей факт і ставитися до робіт „Опояза“

¹⁾ Потебня відносив вибір мотивів героїв, постатей дієвих осіб і ин. не до змісту, а до внутрішньої форми, яка, за висловом формалістів, робить тканину побудування відчитною („Мисль і язик“, гл. X).

1916—21 р.р. як до робіт академічного характеру — значить ігнорувати історію¹⁾.

Поняття мотивування дало формалістам змогу підійти ще ближче до літературних творів (зокрема до роману й новели) і спостерігати деталі побудування. Такий є зміст двох дальших робіт В. Шкловського — „Развертывание сюжета“ і „Тристрам Шенди“ Стерна и теория романа“ (окремі видання „Опояза“ 1921 р.). В обох роботах Шкловський слідить за відношенням між прийомом і мотивуванням — і „Дон-Кихота“ Сервантеса і „Тристрама Шенди“ Стерна бере він поза проблемами історії літератури, як матеріал для вивчення конструкції новели й роману. В „Дон-Кихоті“ він вбачає перехідний момент від збірника новел (типу „Декамерона“) до роману з єдиним героєм, побудованого на прийомі нанизування, для якого мотивуванням є подорож. Саме цей роман вибрано тим, що в нім прийом і мотивування ще не так сплелися, щоб утворити цілком мотивований, у всіх частинах злютований роман. Матеріал часто просто вставлено, а не влютовано — прийоми сюжетоскладання і способи розгортання конструкції матеріалом виступають виразно, тим часом як дальший розвиток конструкції іде „до чим раз тіснішого входження вставленого матеріалу в саме тіло роману“. На аналізі того, як утворено Дон-Кихота“, Шкловський, між иншим, показує нестійкість героя і приходить до висновку, що сам „тип“ його з'явився як результат діяння конструкції роману“. Так підкреслювано панування конструкції, сюжету над матеріалом.

Зрозуміло, що для висвітлення таких теоретичних проблем не цілком мотивоване місцевцю або таке, що навмисно знищує мотивування й оголює конструкцію, є найкращий матеріал. Саме існування творів з умисне розкритою конструкцією промовляє на користь цих проблем, стверджуючи важливість їх поставлення і реальність їх значіння. Ба й самі ці твори давалися з'ясувати саме в світлі цих теоретичних проблем і принципів. Так власне і сталося з „Тристрамом Шенди“ Стерна. Роман цей, дякувати роботі Шкловського, не тільки ілюстрував теоретичні тези, але й сам набрав нового значіння і знов притяг до себе увагу. На тлі інтересу до конструкції роман Стерна явився як сучасна річ — за Стерна почали говорити й ті, хто доти не бачив в його романі нічого, опріч нудної балаканини та курйозів або дивився на нього з точки зору „сентименталізму“, з яким Стерн так само не має нічого спільного, як Гоголь з „реалізмом“.

Спостерігаючи у Стерна умисне розкриття конструктивних прийомів, Шкловський каже, що „у нього педалізована сама конструкція роману, у нього усвідомлення форми через порушення її і становить зміст роману“. В кінці роботи Шкловський формулує різницю між сюжетом і фабулою: „Поняття сюжета дуже часто змішують з описом подій — з тим, що пропоную умовно назвати фабулою. Справді фабула є тільки матеріал для сюжетного оформлення. Отже сюжет „Євгенія

¹⁾ Потєбня і його школа знають ці факти історії. В Потєбні з цього приводу наведений характерний вислів Гете: „Sie peitschen Dreck, ab nicht daraus Krems gehen wolle“. (Вони збивають болото, чи не вийде з того сметанка). „Парадоксальне загострення“ за-ради пропаганди, поряд виступів футуристів, дається цілком визначити франц. словом *erater*. Але тоді що-ж то за пропаганда і яке її відношення до науки? Прим. В. Х.

Онегіна“ не роман героя з Татяною, а сюжетне оброблення цієї фабули, переведене впровадженням перебиваючих відступів... Форми мистецтва з'ясовуються своєю художньою закономірністю, а не побутовим мотивуванням. Гальмуючи дію роману не впровадженням розлучників, напр., а простим переставленням частин, художник тим показує нам естетичні закони, які лежать за обома прийомами композиції“.

В зв'язку з питанням про конструкцію новели була написана і моя стаття „Как сделана „Шинель“ Гоголя“ („Поетика“ 1919 р.), яка ставить поряд проблеми сюжету проблему оповіди („сказа“) — проблему конструкції на основі оповідальної манери оповідача. В цій статті я старався показати, що Гоголівський текст „складається з живих мовних уявлень і мовних емоцій“. Що слова й речення вибрані й зчеплені в Гоголя за принципом виразливої оповіди, при якій найбільша роля належить артикуляції, міміці, звуковим жестам і т. д. З цієї точки зору розібрано композицію „Шинели“, збудовану на зміні комічної оповіди (з анекдотами, каламбурами і ин.) на сентиментально-мелодраматичну декламацію, що надає повісті характеру гротеска. В зв'язку з цим кінець „Шинели“ трактовано як апотеоз гротеска — щось подібне до німєї сцени „Ревізор“. Виявилося, що традиційні міркування про „реалізм“ і „романтизм“ Гоголя непотрібні і нічого не з'ясовують.

Проблема вивчення прози була таким способом зсунена з мертвої точки. Визначилася різниця між поняттям сюжету, як конструкції, і поняттям фабули, як матеріалу; вияснилися типові прийоми сюжетоскладання, що одкривало перспективу для роботи коло історії і теорії роману; поряд того встала проблема оповіди як конструктивного принципу позасюжетної новели. Вплив цих робіт позначився на багатьох дослідках, що з'явилися останніми роками і належать особам, безпосередньо з „Опоязом“ не зв'язаним.

6

Разом з поширенням і поглибленням теоретичних проблем ішла природня диференціація роботи — тим більше, що в складі „Опояза“ появилися нові особи, які перед тим працювали окремо або тільки починали працювати. Основна диференціація йшла по лінії прози й віршу. Противно до символістів, що старалися тоді стерти і в теорії і на практиці межі між віршем і прозою і пильно вишукували для того метру в прозі (А. Білий), формалісти гостро розмежовували ці відміни словесного мистецтва.

З попереднього розділу видко, як інтенсивно йшла робота коло вивчення прози. На цім полі формалісти були починателями, коли не числити деяких західніх робіт, згідних з нами в окремих спостереженнях над матеріалом (напр. W. Dibelius — „Englische Romankunst“ 1910), але далеких від наших теоретичних проблем і принципів. В роботі коло прози, ми почувалися майже незв'язаними традиціями. З віршем справа стояла трохи инакше. Величезна кількість робіт західніх і російських теоретиків, практичні і теоретичні експерименти символістів, суперечки за поняття ритму й метру, що зродили 1910 — 17 р. р.

цілу окрему літературу, нарешті поява нових віршових форм у футуристів — все це не полегшувало, як утрудняло вивчення віршу й поставлення проблем. Замість вернутися до основних питань багато дослідників почали вивчати спеціальні питання метрики або намагалися упорядкувати призирані системи й погляди. Тим часом теорії віршу в широкому розумінні цього слова не було: не були теоретично освітлені ні проблеми віршового ритму, ні зв'язок ритму з синтаксою, ні питання про звуки віршу (формалісти вказали тільки деякі лінгвістичні передумови), ні віршова лексика й семантика і т. д. Інакше сказати, проблема віршу як такого оставалася, власне, неясною. Треба було відійти від окремих проблем метрики і підійти до віршу з якогось більш принципового становища. Треба було перш за все поставити проблему ритму так, щоб вона не впиралася в метрику, а щоб обняла найважливіші сторони віршової мови.

Тут, як і в попередньому розділі, я стану на проблемі віршу тільки в тій мірі, в якій розроблення її вело до нових теоретичних поглядів на словесне мистецтво або на природу віршової мови. Початок зробила робота О. Брика „О ритмико-синтаксических фигурах“, що була відчитана 1920 року в „Опоязі“, але осталася не тільки ненадрукована, а навіть, здається, й ненаписана. Робота ця демонструвала наявність у вірші стійких синтаксичних утворень, нерозірвано зв'язаних з ритмом. Тим поняття ритму втрачало свій абстрактний характер і заходило у зв'язок з самою мовною тканиною віршу — з фразою. Метрика відступалася на другий план, при ній залишалася значіння віршової письменності, абетки. Цей крок мав таку саму вагу для вивчення віршу, як мало вагу для вивчення прози зв'язати сюжет з конструкцією. Виявлення ритміко-синтаксичних фігур остаточно збивало розуміння ритму як зовнішнього додатку, як чогось такого, що остається на поверхні мови. Теорія віршу виходила на дорогу розроблення ритму як конструктивної основи віршу, яка визначає собою всі його елементи — так акустичні, як і не акустичні. Розкривалася перспектива якоїсь вищої теорії віршу, супроти якої метрика повинна була зайняти місце елементарної пропедевтики. Символісти і теоретики школи А. Білого, про всі їх намагання, не спромоглися стати на цю дорогу саме через те, що для них питання метрики як такої все таки стояли в центрі.

Однак робота Брика тільки натякала на можливість нової путі — сама від себе вона, як і перша його стаття („Звуковые повторы“), обмежилася на демонстрації прикладів і на розподілі їх по групах. Від неї можна було йти і до нових проблем, і до простої класифікації й каталогізації або систематики матеріалу, власне з формальним методом не зв'язаної. Саме до цього типу робіт належить книга В. Жирмунського „Композиция лирических стихотворений“ („Опояз“, 1921). Не пристаючи на теоретичні принципи „Опоязу“, Жирмунський зацікавився формальним методом тільки як одною з можливих наукових тем — як способом розподілу матеріалу по різних групах і рубриках. Так розуміючи формальний метод, нічого іншого, певна річ, не можна зробити: беруть яку небудь зовнішню ознаку із її становища матеріал розкладають по групах. Звідси — незмінно класифікаційний і учбовий характер усіх теоретичних

робіт Жирмунського. В загальній еволюції формального методу роботи цього типу не мають принципіального значіння, відзначаючи собою тільки тенденцію (історично, очевидно, неминучу) надати формальному методу академічного характеру. Тому не дивно, що згодом Жирмунський цілком віддалився від „Опоязу“: в своїх дальших роботах (найбільше в передньому слові до перекладу книжки О. Вальцеля „Проблема форми в поезії“ 1923 р.) він не раз заявляв, що не годиться з його принципами.

В певному звязку з роботою Брика про ритміко-синтаксичні фігури з'явилася моя книга „Мелодика стиха“ (Опояз, 1922), підготована інтересом до вивчення віршу в його звучанні і цим звязана з багатьма західними роботами (Сиверс, Саран та ин.). Я виходив з того, що стилі розрізняють звичайно на основі лексики — „через те саме ми відступаємося від віршу як такого і маємо до діла з поетичним язиком взагалі. Конче треба знайти щось, що було-б звязане з віршовою фразою і, разом з тим, не відводило-б нас від віршу як такого, — що стояло-б на межі між фонетикою й семантикою. Це „щось“ є синтакса“.

Ритміко-синтаксичні явища розглянено тут не самі від себе, а в звязку з проблемою конструктивного значіння віршової і мовної інтонації. Мені найголовніша річ була піднести поняття домінанти, що організує який небудь поетичний стиль, і відокремити поняття „мелодики“ як системи інтонування від поняття загальної „музичности“ віршу. З цього погляду я запропонував розрізнати в ліриці три головні стилі: декламативний (ораторський), виспівний (напевний) і говірний. Вся книга присвячена на вивчення мелодійних особливостей виспівного стилю — на матеріалі з лірики Жуковського, Тютчева, Лермонтова й Фета. Уникаючи твердих схем, я кінчав книгу твердженням, що „в науковій роботі маю за річ найбільшої ваги не встановлення схем, а уміння бачити факти. Теорія конче потрібна на це, бо саме від її світла факти стають видні — ц. т. справді робляться фактами. Але теорії гинуть або міняються, а факти, за їх допомогою знайдені, залишаються“.

Традиція спеціально-метричних студій ще діяла серед теоретиків, звязаних з символізмом (А. Білий, В. Брюсов, С. Бобров, В. Чудовський і ин.), але поволі виходила на дорогу достотних статистичних обчислень і втрачала свій принципіальний характер. В цім велико заважили метричні досліди Б. Томашевського, завершені і його підручником „Русское стихосложение“ (1924 р.). Отже метрика відходила на другий план — як помічна дисципліна з дуже обмеженою сферою проблем, а на перше місце ставала теорія віршу в цілості. Начеркнене всім попереднім розвитком формального методу намагання поширити й збагатити уявлення про віршовий ритм, звязавши його з конструкцією віршового язика¹⁾, позначилося вже на статті Б. Томашевського „Пятистопный ямб Пушкина“ (1919 р. — надруковано в збірнику „Очерки по поэтике Пушкина“, Берлин, 1923), де зроблено спробу вийти з обсягу метра в язик. Звідси — головне твердження,

¹⁾ Цей звязок ритмічних і синтаксичних одиниць давно встановлено (Потебня, Об'яснення малор. и ср. нар. п. т. II). Прим. В. Х.

скероване проти А. Білого і його школи: „завдання ритму — не додержання фіктивних тонів, а розподіл експіраторної енергії в межах єдиної хвили — віршу“. З цілковитою принципіальною ясністю намагання це висловлено в його - ж таки статті: „Проблема стихотворного ритма“ („Литературная Мысль“, вип. II, 1922 г.).

В цій статті давніше протиставлення ритму й метру усунено тим, що поняття віршового ритму поширено на ряд язикових елементів, що беруть участь в побудованні віршу: поряд ритму „словесно-ударного“ появляється ритм „інтонаційно-фразовий“ і ритм „гармонійний“ (алітерації і ин.). Отже поняття віршу ставало поняттям особної мови, що не підганяється під яку-небудь метричну форму, противлячись їй і утворюючи „ритмічні відхилення“ (погляд, який продовжує захищати В. Жирмунський в своїй новій роботі — („Введение в метрику“ 1925 р.), а цілком бере участь в утворенні віршу. „Віршова мова є мова організована в своїм звучанні. Але оскільки звучання є явище складне, канонізується тільки один який-небудь елемент звучання. Так, в класичній метриці канонізованим елементом звучання були наголоси, які класична метрика і впорядковує згідно з своїми правилами... Та аби лиш трохи захитався авторитет традиційних форм, як уперто з'являється думка, що природа віршу не вичерпується цими первісними ознаками, що живе вірш також і другорядними ознаками звучання, що поряд метру є ритм, який можна пізнати, що можна писати поезії, додержуючись тільки цих другорядових його ознак, що мова може звучати як віршова і без додержання метру“. Стверджується важливість поняття „ритмічного імпульсу“ (яке фігурувало вже в роботі Брика) як загально ритмічного завдання: „Ритмічні прийоми можуть в неоднаковій мірі брати участь в утворенні художньо-ритмічного вражіння, в окремих творах може переважати один який-небудь прийом; один який-небудь засіб може бути домінантою. Напрямованість на який-небудь ритмічний прийом визначає характер конкретного ритму твору, і з цього погляду вірші можна класифікувати на акцентно-метричні (напр., опис бою в „Полтаві“), вірші інтонаційно-мелодійні (вірші Жуковського), вірші гармонійні (типові для останніх років російського символізму)“. Віршову форму, коли так її розуміти, не протиставимо до якогось окремого від неї „змісту“, що трудно дається вкласти в цю „форму“, а розуміємо як дійсний зміст віршової мови. Таким способом, поняття форми, як і в давніших роботах, виступало в новім значінні повноти.

Нові проблеми загальної теорії віршового ритму і языка піднесені були і в новій книзі Р. Якобсона — „О чешском стихе“ (сборники по теории поэтич. яз., вып. 5. 1923). Проти теорії „безумовної відповідності віршу духові языка, несупротивлення форми матеріялові“ поставлено „теорію організованого насильства поетичної форми над языком“. В питання про різницю між фонетикою языка практичного і фонетикою языка поетичного внесено характерну поправку: вказано, що дисиміляція плавних, якої, на думку Л. Якубинського, нема в

поетичнім язичу противно до практичного¹⁾, можлива в обох, але в практичній вона „зумовлена“, а в поетичній „сказати-б, оцілена, ц. т. це по суті два різних явища“. Окрім того вказано на принципову різницю між емоціональним і поетичним язиком (про що вже говорилося і в першій роботі Якобсона — „Новейшая русская поэзия“ 1921 р.): „Поэзия может воспользоваться методами эмоционального языка, але тільки для своєї мети. Ця подібність між обома язиковими системами і це користування поетичного язика з навичних язикові емоціональних засобів часто спричиняє ототожнення поетичного язика з емоціональним. Таке ототожнення помилкове, бо не береться до уваги корінна функціональна різниця між обома язиковими системами“. Через те Якобсон відкидає спроби Граммона і інших дослідників віршу вдаватися для з'ясування звукових утворень до теорії звуконаслідування або до встановлення емоціонального зв'язку між звуками і образами або ідеями: „Звукове утворення не завжди звукоподібне утворення, а звукоподібне утворення не завжди послуговується методами емоціонального язика“. Книга Якобсона тим і характерна, що раз-у-раз виходить за межі своєї спеціальної теми (просодія чеського віршу) і освітлює загальні питання теорії поетичного язика і вірша. Так, в кінець книжки вставлено цілу статтю за Маяковського, яка доповнює собою давнішу роботу Якобсона за Хлебникова.

В своїй роботі про Ганну Ахматову (1923 р.) я теж пильнував переглянути основні теоретичні питання, зв'язані з теорією віршу: питання про ритм у зв'язку з синтаксою і інтонацією, питання про звуки язика в зв'язку з артикуляцією, нарешті — питання про віршову лексику і семантику. Посилаючись на книгу Ю. Тиньянова, що тоді підготовлювалася, я вказував на те, що „взяте до віршу слово ніби виймається з звичайної мови, оточається атмосферою нового сенсу, сприймається на тлі не мови взагалі, а мови саме віршової“, і на те, що утворення бічних сенсів, які мають звичайно словесні асоціації, становить головну особливість віршової семантики.

На той час, за який я говорю, початковий зв'язок формального методу з лінгвістикою значно ослаб. Диференціація проблем остільки визначилася, що спеціальної помочи лінгвістики, надто лінгвістики психологічного напрямку, ми вже не потребували²⁾. Навпаки, деякі роботи лінгвістів на полі вивчення поетичного стилю спричинялися до принципових заперечень з нашого боку. Поява в цей момент книги Ю. Тиньянова „Проблема стихотворного языка“ (Academia, 1924) підкреслила різницю між психологістичною лінгвістикою і вивченням поетичного язика і стилю. Книга ця розкрила тісний зв'язок між значінням слів і віршовою конструкцією, наново збагативши уявлення про ритм віршу і вивівши формальний метод на дорогу вивчення не

¹⁾ Під цей час Л. Якубинський уже сам вказує на надмірну сумарність поняття „практичний язик“ і на konieczну потребу розчленувати його по функціях (розмовний, науковий, ораторський і ин. — див. його статтю „О диалогической речи“ в збірнику „Русская речь“ 1923 р.).

²⁾ Справедливіше не шукали і не знайшли її, роблячи своє перевідкриття. А воно є і в лекціях Потебні і в лінгвістичному давньому досліді Овсянико-Куликовського — „К истокам культа Агни“, з приводу сенсової особливості віршової мови“ (Переклади і інтерпретація гімнів Ріг-веди). Прим. В. Х.

тільки акустичних і синтаксичних, а й сенсових особливостей віршової мови. В передньому слові Тинянов каже: „Вивчення віршу останніми часами зробило великі успіхи; без сумніву воно має розвинутися в близькому прийдешньому на цілу галузь, хоча плановий початок цього вивчення всі пам'ятають. Але окремо від цього вивчення стоїть питання поетичного язика й стиля. Вивчення в цій галузі відосібнені від вивчення віршу; маємо вражіння, що і сам поетичний язик і стиль не зв'язані з віршом, від нього не залежать. Поняття „поетичного язика“, не-що давно видвижене, перебуває тепер кризи, спричинену без сумніву широкістю, неокресленістю обсягу і змісту цього поняття, ґрунтованого на психолого-лінгвістичній базі“.

Серед загальних питань поезики, наново знятих і освітлених цією книгою, велике принципове значіння має питання, як розуміти „матеріал“. Звичайно протиставлено це поняття до поняття „форми“, через що обидва ці поняття втрачали частину свого значіння, немов заступаючи собою тільки словесно давніше протиставлення „форми“ й „змісту“. На ділі, як я вже казав, поняття форми в устах формалістів набрало значіння повноти і через те зіллялося з уявленням про художній твір в його цілості, не потребуючи для себе ніяких протиставлень окрім іншого роду форм, які не мають художнього значіння. Тинянов вказує на те, що матеріал словесного мистецтва не однородний і не однозначний, що „один момент можна піднести коштом інших, від чого ці останні деформуються, а часом падають до рівня нейтрального реквізиту“. Звідси — висновок: „Поняття „матеріалу“ не переходить меж форми — воно теж формальне: змішувати його з позаконструктивними моментами — помилка“. При тім поняття форми ускладнене ознакою динамізму: „Єдність твору не є замкнена симетрична цілість, а розгортана динамічна суцільність (целостность): між її елементами нема статичного знаку рівності й додавання, але завжди є динамічний знак співвідносності й інтеграції. Форму літературного твору мусимо усвідомити як динамічну“.

Що до ритму, то він трактований в цій книзі як основний конструктивний чинник віршу, що обіймає всі елементи віршу. За об'єктивні ознаки віршового ритму визнані єдність і тіснота ритмічного ряду, безпосередньо зв'язані одна з одною. Наново стверджено принципову різницю між віршем і прозою: „орієнтація віршу на прозу є встановлення єдності і тісноти ряду на незвичайному об'єкті і через те не стирає істоти віршу, а навпаки підносить її з новою силою... Усякий елемент прози, коли його впровадити до віршового ряду, обертається в вірші своїм іншим боком, функціонально піднесеним, і тим дає одразу два моменти: підкреслений момент конструкції — момент віршу — і момент деформації незвичайного об'єкта“. Далі поставлено питання про семантику: „Чи не маємо ми у вірші деформованої семантики, якої через те не можна вивчати, відтягаючи мову від її конструктивного принципу?“ На це питання відповідає ціла друга частина книги, встановлюючи найтісніший зв'язок між чинниками ритму й семантикою. Виявляється, що для словесних уявлень найголовнішу вагу має те, що вони є члени ритмічних єдностей: „Ці члени є в міцнішому й тіснішому зв'язку, аніж у звичайній мові: між словами виникає співвідношення по положенню“, чого не буває в прозі.

Таким способом відхід формалістів від теорії Потебні і зв'язаних з нею висновків здобув нову підставу, а перед теорією віршу розкрилися нові перспективи. Робота Тинянова показала можливість захоплення нових проблем і дальшої еволюції. Стало цілком ясно і для сторонніх Опоязові, що суть нашої роботи не в тім, щоб установити якийсь непорушний „формальний метод“, а в тім, щоб вивчати специфічні особливості словесного мистецтва, що річ не в методі, а в предметі вивчення. Тинянов ще раз зформулював це: „предметом вивчення, яке претендує бути вивченням мистецтва, повинне бути те специфічне, що відрізняє його від інших галузів інтелектуальної діяльності, роблячи з них матеріал для себе або знаряддя. Кожний твір мистецтва являє складне взаємодіяння багатьох факторів; значить, завдання дослідів в тім, щоб означити специфічний характер цього взаємодіяння“.

8

Вище я вже відзначив момент, коли поряд теоретичних проблем натурально постало питання про рух і зміну форм — ц. т. питання літературної еволюції. Виникло воно в зв'язку з переглядом поглядів Веселовського на казкові мотиви й прийоми, а відповідь на нього („нова форма являється не на те, щоб виразити новий зміст, а на те, щоб заступити стару форму“) явилася як наслідок нового розуміння форми. Форма, яку ми розуміли як сам зміст, що безнастанно міняється залежно від давніших зразків, природньо вимагала, щоб ми підходили до неї без абстрактних, раз назавжди приготованих класифікаційних схем, а щоб брали до уваги її конкретний історичний сенс і значіння. Утворилася свого роду подвійна перспектива: перспектива теоретичного вивчення (як „Развертывание сюжета“ Шкловського, як моя „Мелодика стиха“) з якою-небудь теоретичною проблемою в центрі і з притягненням до неї найрозмаїтшого матеріалу, і перспектива історичного вивчення — вивчення літературної еволюції, як такої. З'єднання цих двох перспектив явилось органічним наслідком розвою формального методу і поставило перед ним чимало нових і дуже складних проблем, з яких багато нині ще не вияснилося і навіть не зовсім визначилося.

Річ у тім, що місце давнішого змагання формалістів фіксувати який-небудь конструктивний прийом і встановити його єдність на широкому матеріалі заступило змагання диференціювати це узагальнене уявлення, зрозуміти конкретну функцію прийому в кожному данім випадку. Це поняття функціональної важливості (значимості) поволі вийшло на перший план і ускладнило собою давніше поняття прийому. Таке диференціювання власних загальних понять і принципів характерне для цілої еволюції формального методу. В нас нема таких загальних догматичних положень, щоб вони в'язали нас по руках і не пускали до фактів. Ми не ручимо за свої схеми, коли їх спробують прикласти до незнаних нам фактів, — факти можуть вимагати змін, ускладнень, спростовань. Робота коло конкретного матеріалу примусила нас зняти мову про функції і тим ускладнити поняття прийому. Теорія сама вимагала вийти в історію.

Тут ми знов зустрілися з традиціями академічної науки і з тенденціями критики. За наших студентських часів академічна історія літератури обмежувалась, переважно, на біографічному й психологічному вивченні окремих (певна річ — тільки „великих“) письменників. Зникли навіть давніші спроби будувати історію російської літератури в цілості, які показували намір завести в систему великий історичний матеріал. Одначе, традиції таких побудовань (от як „история русской литературы“ А. Н. Пипина) зберігали свій науковий авторитет, тим сильніший, що наступне покоління вже не важилося братися до таких широких тем. Тим часом в цих побудованнях найбільше важили такі загальні і нікому неясні поняття, як „реалізм“ або „романтизм“ (причём уважалося, що реалізм луччий за романтизм), еволюцію розумілося як ступневе удосконалення, як простий прогрес (від романтизму — до реалізму), наступність — як мирну передачу спадщини від батька до сина, а літератури як такої, взагалі, не було — її заступав матеріал, взятий з історії громадських рухів, з біографії і ин.

Цей примітивний історизм, відводячи геть від літератури, призвів, до того, що теоретики символізму й критики природньо відмовилися будь-якого історизму. Розвинулася література імпресіоністичних етюдів та „силуетів“, широко розіллалася „модернізація“ старих письменників, обернення їх у „вічних сопутників“. Мовчки. (а инді й уголос) об'являлося, що історія письменства непотрібна.

Ми повинні були зруйнувати академічні традиції і ліквідувати тенденції журнальної науки. Проти перших ми повинні були піднести нове розуміння літературної еволюції і самої літератури — по-за поняттями прогреса і мирної наступності, по-за поняттями реалізму й романтизму, по-за стороннім літературі як специфічному рядові явищ матеріалом. Проти других ми повинні були боротися вказівкою на конкретні історичні факти, на текучість і змінність форми, на конечну потребу брати до уваги конкретні функції якогось прийому — одно слово, на різницю між літературним твором як певним історичним фактом і вільним тлумаченням його з становища сучасних літературних потреб, уподобань або інтересів. Отже основний патос нашої історико-літературної роботи повинен був бути патосом руйнування й заперечення, яким був спочатку і патос наших теоретичних виступів, що аж пізніше набрав спокійнішого характеру розроблення окремих проблем.

Ось через що перші наші історико-літературні вискази з'явилися в формі майже мимовільних тез, ставлених у звязку з яким-небудь конкретним матеріалом. Окреме питання несподівано виростало на загальну проблему — теорія зливалася з історією. З цього погляду характерні книжки Ю. Тинянова — „Достоевский и Гоголь“ (Опояз, 1921 р.) і В. Шкловського — „Розанов“ (Опояз, 1921 р.).

Головною метою Тинянова було - довести, що „Село Степанчиков“ Достоевського являє собою пародію, що за першим її планом укритий другий — Гоголь і його „Переписка с друзьями“. Але це окреме питання обростає в нього цілою теорією пародії — як стилістичного прийому (стилізація — пародія) і як одного з проявів діалектичної зміни шкіл, який має велике історико-літературне значіння. В звязку з цим постає питання, як розуміти „наступність“ і

„традицію“— і, таким способом, підіймаються головні проблеми літературної еволюції: „Коли говорять за „літературну традицію“ або „наступність“, звичайно уявляють якусь просту лінію, що єднає молодшого заступника певної літературної гілки із старшим. Тим часом справа далеко складніша. Нема продовження простої лінії, є більше відхід, відтручування від певного пункту, — боротьба... кожна літературна наступність є насамперед боротьба, руйнування старої цілості і нове будування із старих елементів“. Уявлення літературної еволюції ускладнилося вказівкою на боротьбу, на періодичні повстання і втрапило таким способом своє старе значіння мирної поступливості. На цьому тлі літературні стосунки Достоевського до Гоголя явилися як стосунки складної боротьби.

В книзі Шкловського за Розанова розгорнулася, майже в формі відступів від основної теми, теж ціла теорія літературної еволюції, відбивши на собі діяльні обговорення цього питання, що саме тоді відбувалися в „Опоязі“. Шкловський каже, що література іде вперед перериваною лінією: „За кожної літературної епохи існує не одна, а кілька літературних шкіл. Вони існують в літературі одночасно, причім одна з них являє собою її канонізований вершок. Інші існують неканонізовано, невидно, як існувала, прим., за Пушкіна державинська традиція в віршах Кюхельбекера і Грибоедова одночасно з традицією російського водевільного віршу і з іншими традиціями, от як, напр., чиста традиція авантюрного роману в Булгарина“. В момент канонізації старшого мистецтва в спідньому шарі створюються нові форми — „молодша лінія“, яка „впадає на місце старшої, і водевіліст Белоп'яткин стає Некрасовим (робота Осипа Брика), безпосередній спадкоємець XVIII віку Толстой створює новий роман (Борис Ейхенбаум), Блок канонізує теми й темпи „циганського романсу“, а Чехов уводить „Будильник“ до російської літератури. Достоевський підіймає до літературної норми прийоми бульварного роману. Кожна нова літературна школа — це революція, щось подібне до появи нової класи. Але, звичайно, це тільки аналогія. Переможена лінія не гине, не перестає існувати. Вона лише збивається з вершка, іде на діл лежати під паром і знов може воскреснути, являючись вічним претендентом на престол. Крім того в дійсності справа ускладнюється тим, що гегемон звичайно не буває чистим відновителем давньої форми, а має риси інших молодших шкіл, а також риси, одібрані в спадщину від своєї попередниці на престолі, але вже в службовій ролі“. Тут говориться також про динамічність жанрів, і самі книги Розанова з'ясовано як зародження нового жанру, як новий тип роману без мотивування, що зв'язує його частини: „в галузі тематичній для них характерна канонізація нових тем, а в галузі композиційній — оголення прийому“. В зв'язку з цією загальною теорією вводиться поняття про „діалектичне самостворювання нових форм“, яке криє в собі і аналогію з розвитком інших рядів культури і ствердження самостійності літературної еволюції.

В спрощеному вигляді теорія ця швидко почала ходити по руках і, як завжди буває, набрала вигляду простої і непорушної схеми, дуже наручної для критики. На ділі ми маємо тут тільки загальний начерк еволюції, обставлений цілим рядом складних застережень. Від

цього загального начерку формалісти перейшли до більш послідовного розроблення історико-літературних проблем і фактів, конкретизуючи і ускладнюючи перші теоретичні передумови.

9

Натурально, що розуміючи літературну еволюцію як діалектичну зміну форм, ми не вдаємося за допомогою до того матеріалу, якому належало центральне місце в історико-літературних роботах старого типу. Еволюцію літератури ми вивчаємо в такій мірі, в якій вона має специфічний характер, і в тих межах, в яких вона є самостійна, незалежна безпосередньо від інших рядів культури. Іншими словами, ми обмежуємо число факторів, щоб не розпливатися в безлічі неозначених „зв'язків“ і „відповідностей“, які все одно не з'ясовують еволюції літератури як такої. Ми не вводимо в свої роботи питань біографії і психології творчості, думаючи, що ці проблеми, самі від себе дуже поважні й складні, повинні мати своє місце в інших науках. Нам важно знайти в еволюції ознаки історичної закономірності — тому ми залишаємо на боці все те, що з цього становища здається випадковим, не належним до історії. Нас цікавить сам процес еволюції, сама динаміка літературних форм, оскільки її можна спостерігати на фактах минулого. Центральною проблемою історії літератури є для нас проблема еволюції поза особистістю — вивчення літератури як своєрідного соціального явища. В зв'язку з цим величезної ваги для нас набирає питання про утворення і зміну жанрів, а через те другорядна і масова література, оскільки вона бере участь у цьому процесі. Тут треба тільки відрізнити ту масову літературу, яка підготовляє собою утворення нових жанрів, від тої, що виникає в процесі їх розкладу і становить матеріал для вивчення історичної інерції.

З другого боку, нас не цікавить минуле як таке, як індивідуально-історичний факт, — ми не робимо простої реставрації якої-небудь епохи, що нам через щось сподобається. Історія дає нам те, чого не може дати сучасність, — повноту матеріалу. Але саме через це ми підходимо до неї з певним запасом теоретичних проблем і принципів, подиктованих нам почасти фактами сучасної літератури. Звідси — характерний для формалістів близький зв'язок з літературною сучасністю і зближення між критикою й наукою (противно до символістів, що зближали науку з критикою, і давніших істориків літератури, що здебільшого цуралися сучасності). Отже історія літератури для нас — не так особливий супроти теорії предмет, як особливий метод вивчення літератури, особливий розріз. Цим пояснюється характер наших історико-літературних робіт, що завжди тяжать не тільки до історичних, але й до теоретичних висновків — до поставлення нових теоретичних проблем і до перевірення старих.

За роки 1922—24 вийшло чимало таких робіт, а багато ще й досі ненадруковано через умови сучасного ринку, і відомі тільки з доповідів. Назву головні (відзначаючи зірочками ненадруковані, а тільки відчитані в формі доповідів): Ю. Тин'янова: — „Стиховые формы Некрасова“, „Достоевский и Гоголь“, „Вопрос о Тютчеве“,

„Тютчев і Гейне“, *, „Архаїсти і Пушкін“, *, „Пушкін і Тютчев“, *, „Ода як декламаційний жанр“; Б. Томашевського — „Гавриліада“ (розділи про композицію і жанр), „Пушкін — читач французьких поетів“, „Пушкін“ (Современные проблемы историко-литературного изучения), *, „Пушкін і Буало“, *, „Пушкін і Лафонтен“; мої книжки — „Молодой Толстой“, „Лермонтов“ і статті — „Проблеми поезики Пушкіна“, „Путь Пушкіна к прозе“, „Некрасов“. Сюди ж треба приєднати історико-літературні роботи, що безпосередньо з „Опоязом“ не зв'язані, але йдуть тою самою лінією вивчення еволюції літератури як специфічного ряду: В. Виноградова — „Сюжет і композиція повісті Гоголя „Нос“, „Сюжет і архітектоніка роману Достоевського „Бідні люди“ в зв'язі з питанням про поезику натуральної школи“, „Гоголь і Жюль Жанен“, „Гоголь і реальна школа“, „Етюди о Гоголе“; В. Жирмунського — „Байрон і Пушкін“; С. Балухатого — *, „Драматургія Чехова“; А. Цейтлина — „Повісті о бідному чиновнику Достоевського“; К. Шимкевича — *, „Некрасов і Пушкін“, *, „Лермонтов і Подолінський“, „Бенедиктов, Фет, Некрасов“; Г. Гуковського — дослідження з російської літератури 18 віку (Херасков, школа Сумарокова і ін.). Окрім того учасники наукових семінарів, якими ми керуємо (в Університеті і в Інституті Історії Мистецтв) зробили чимало робіт, готових до друку, — за Даля, Марлінського, Сенковського, Вельтмана, Карамзіна, за жанр подорожів і ін.

Говорити докладно про ці роботи тут, звичайно, не місце. Скажу тільки, що для всіх цих робіт типово захоплення „другорядних“ письменників („оточення“), пильне вивчення традицій, дослідження зміни жанрів і стилів і ін. В зв'язку з цим оживає багато забутих імен і фактів, виправляються ходячі оцінки, міняються традиційні уявлення і, головне, виявляється поволі процес еволюції. Розроблення цього матеріалу тільки-но почате. Перед нами — чимало нових завдань: далі диференціювання теоретичних і історико-літературних понять, притягнення нового матеріалу, поставлення нових питань і т. д.

Мені залишилося зробити кілька загальних підсумків. Еволюція формального методу, яку я старався показати, має вигляд послідовного розвитку теоретичних принципів — ніби незалежного від індивідуальної ролі кожного з нас. Дійсно, „Опояз“ справдив на ділі справжній тип колективної роботи. Це сталося, либонь, з тої причини, що ми з самого початку зрозуміли своє діло як історичне, а не як особисте діло кого-небудь з нас. В цім наш головний зв'язок з епохою. Еволюціонує сама наука — разом з нею еволюціонуємо й ми. Вкажу коротко головні моменти еволюції формального методу за ці 10 років :

1) Від початкового сумарного протиставлення поетичної мови практичній ми прийшли до диференціювання поняття практичної мови по різних її функціях (Л. Якубинський) і до розмежування методів поетичної і емоційної мови (Р. Якобсон). В зв'язку з цією еволюцією ми зацікавилися вивченням саме ораторської мови, як найближчої з обсягу практичної, але відмінної своїми функціями, і почали говорити про те, що поряд з поезикою кінче потрібно відродити реторику (статті за мову

Ленина в „Лефе“ № 1 (5) 1924 р. — Шкловського, Ейхенбаума, Тинянова, Якубинського, Казанського і Томашевського).

2) Від загального поняття форми в новому його значінні ми прийшли до поняття прийому, а звідси — до поняття функції.

3) Від поняття віршового ритму в його протиставленні метрові ми прийшли до поняття ритму як конструктивного фактора віршу в його цілості і через те — до розуміння віршу як осібної форми мови, що має свої осібні мовні (синтаксичні, лексичні і семантичні) властивості.

4) Від поняття сюжету як конструкції ми прийшли до поняття матеріалу як мотивування, а звідси — до розуміння матеріалу як елемента, що бере участь в конструкції залежно від характеру формотворчої домінанти.

5) Від установлення єдності прийому на розмаїтному матеріалі ми прийшли до диференціювання прийому по функціях, а звідси — до питання еволюції форм, ц. т. до проблеми історико-літературного вивчення.

Ми стоїмо перед низкою нових проблем. Про це ясно свідчить остання стаття Ю. Тинянова „Літературний факт“ („Леф. № 2 (6) 1925 р.). Тут знято питання за характер відношень між побутом і літературою — питання, яке часто „розв'язують“ з цілою легковажністю дилетантизму. На прикладах показано, як побут стає літературою і як, навпаки, література іде в побут: „В добі розкладу якого - небудь жанру він з центру переміщається до периферії, а на його місце з дрібниць літератури, з її закутків і життя впливає до центру нове явище“:

Я недурно назвав свою статтю „Теорія формального методу“, а дав їй начерк її еволюції. В нас нема такої теорії, щоб її можна було подати як непорушну, готову систему. Теорія і історія зіллялися в нас не тільки на словах, але й на ділі. Нас так добре навчила сама історія, що ми не можемо думати, що її можливо обійти. В той момент, коли ми повинні будемо самі визнати, що ми маємо теорію, яка все з'ясовує, виготовлена на всі випадки минулого і майбутнього і через те не потребує еволюції і нездатна до неї, — ми повинні будемо разом з тим визнати, що формальний метод кінчив своє існування — що дух наукового дослідження покинув його. Поки цього ще не сталося.

Соціологічний метод в історії та теорії літератури

Інтерес до літератури ожив. Будівництво нового суспільства не могло не звернути уваги на найбільший чинник організації суспільства — на художню літературу. Хто володіє художнім словом, той володіє масою читачів. Звідси у держави й суспільства виникає завдання організувати літературну продукцію певної якості й направити відібрану художньо-літературну продукцію в широкі маси суспільства. Як для того, так і для другого завдання треба наукових відомостей про явище, що нас цікавить.

Надто соціальна природа літературного факту впливає на метод його вивчення. Кожен клас, кожна громадська група прагне до того, щоб поставити свої вимоги художній літературі — збудувати свою історію й теорію літератури й критики. Найбільш об'єктивний в цих збудованнях клас наймолодший, сильний, що має певне майбутнє; ідеології такого класу ніщо не заважає бути найбільше науковою. Інакше стоїть справа в того класу, проти якого йде життя; тут істина фактів, їх закономірності лише нагадували - б про те, що близьиться смерть такого класу. Цими основними мотивами можна було б пояснити сучасні сперечання про метод в так званих гуманітарних науках взагалі і в історії літератури зокрема.

Тут ми й спробуємо освітлити питання про метод в історії й теорії літератури в сучасних умовах. Для цього ми спочатку розглянемо, які загальні вимоги мусить задовольняти історія й теорія літератури, як наука, далі з'ясуємо сучасний стан нашої науки; для цього нам доведеться розглянути теорії тих учених, що їх поглядами живе сучасна історія й теорія літератури. Такі вчені, на нашу думку, це: Потебня, Веселовський, Плеханов. Після цього ми спробуємо освітлити відношення науки історії літератури до „формалістів“; і, нарешті, ми мусимо з'ясувати основні засади соціологічного методу вивчення літератури в сучасних умовах і навести, бодай коротко, приклади його. Тільки маючи виразні відповіді на всі попередні питання, можна уявити собі основні риси наукового методу історії й теорії літератури.

З'ясуймо собі основні вимоги, ставлені до всякої науки, в тім числі й до історії літератури.

Усяка наукова дисципліна, що її висновки претендують на об'єктивне значіння, задовольняє такі умови: а) вона має методику описування свого матеріялу, б) вона має певну базу для класифікації цього матеріялу (*fundamentum divisionis*) і, нарешті, — найголовніше —

дійсно наукова дисципліна має методологію для встановлення закономірного зв'язку своїх фактів. І як останнє завдання найважливіше і для нашої науки, то всі дотеперішні методи вивчення літератури можна класифікувати на підставі такого принципу: чи даний метод шукає причини досліджуваного факту тільки серед літературних явищ, чи цей метод для відшукування причин рекомендує вдаватися до фактів іншого порядку, ніж літературні. До перших методів — сепаратних — належать методи, описувані досі під назвами: формалістичний, філологічний, почасти естопсихологічний, еволюційний та естетичний. Ці методи встановлювали зв'язок між літературними явищами, рідко відходячи до фактів нелітературних. Другі методи — моністичні — описуючи літературні явища, намагаються відшукати причину цих явищ у фактах іншого порядку, ніж літературні. До таких методів належать, згідно з існуючою номенклатурою, такі: етичний, публіцистичний, історичний (до якого належить і метод Тена) почасти естопсихологічний і порівняльний. Ці останні методи вважають за неможливе здійснити наукові завдання історії літератури, залишаючись тільки в колі літературних явищ. Ці методи сміло, а іноді й наївно, знімають питання саме про причину фактів, як про основне завдання науки. При цьому, звичайно, поняття причини розуміється широко, включаючи сюди й кондіціональність.

Коли ми назвали перші методи сепаратними, то цим ми хотіли підкреслити те, що творці цих методів не мають потреби дошукуватися зв'язку літературних фактів з основними чинниками життя. Ці методи вважають літературу за замкнену в собі самодостатню систему фактів, яка розвивається за власними законами, може й зв'язаними з закономірностями інших наук. Методи моністичні рішуче гадають, що літературні факти мають похідний характер, вважаючи автономні взаємини між цими фактами за недостатні для причинного пояснення. Так, наприклад, Тен гадає, що появу якогось твору, його життя й смерть, його одміни від інших творів, — можна зрозуміти, досліджуючи оточення, расу, момент. Сент-Бев вважав, що фактом, посереднім між оточенням в широкому розумінні і літературним явищем, є постать письменника, — звідси його біографічний метод. Веселовський находив причину зміни літературних фактів в широких явищах побуту, обумовленого історичними причинами.

Для розв'язання питання про метод цікава спроба Брюнет'єра (еволюційний метод) знайти причину зміни літературних фактів в самостійній еволюції літературних жанрів. На його думку, прим., епопея поряд мемуарів та історичних хронік дає в своєму розвитку лицарський роман (напр., цикл „Круглого столу“), з якого розвивається роман пригод XVI в. (типу „Амадис“); з останнього розвинувся етичний роман XVII в. (типу „Астрей“) і, нарешті, роман звичаїв (типу „Манон Леско“), що знов поділявся на романи загальних, інтимних і екзотичних звичаїв. Брюнет'єр часто порівнював себе з Дарвіном; він гадав, що окремі літературні види живуть так само самостійним життям, як і біологічні види. Але добре відомо, що й життя біологічних видів залежить від зовнішнього оточення, тим більш — життя літературних видів. Адже не можна гадати, що, наприклад, епопея, а за нею й лицарський роман, а далі роман пригод виникли

з якогось наперед установленого автономного життя літературних жанрів; вони цілком, з усіма своїми особливостями, були обумовлені існуванням лицарства, пролетаризованого селянства на Заході і іншими подібними соціальними чинниками. Спроба Брюнет'єра була крайнім зусиллям великого робітника історії літератури автономізувати факти, що він вивчав, ради самостійності своєї професії, а не з огляду на реальне відношення цих фактів до інших базисних фактів життя.

На думку Веселовського, наприклад, до появи в історії нового жанру „грецької новели“—прообразу нашого роману,—привели такі історико-побутові умови: „Занепад громадського життя, ослаблення національної самосвідомості, брак сталого світогляду, спільних цілів для народної діяльності—все це поривало зв'язок з минулим, з його поетичною ідеалізацією, примушуючи чоловіка, тим більш поета, заглиблюватися в себе самого, в свій внутрішній світ, звідки він пробує на власну руч відтворити більш-менш суцільну картину зовнішнього світу, свій особистий епос. Такі ті громадсько-психологічні передумови, з яких виникає роман і які старі греки називали драматичними оповіданнями.

В романі все не традиційне: закохані, особистий ідеал „дає безоглядне поривання в далечінь“, болісне шукання чогось десь за далекими морями, як в „Олександрії“. В цьому розумінні Шлосер мав рацію, говорячи, що історію народа можна написати по його романах; можна було-б узагальнити—по його поетичній літературі. Матеріал багатий і вдячливий, коли вміти утриматися від зайвого недовір'я—і від крайнього довір'я до побутової підкладки політичної ідеалізації“.

В цих словах відчувається у Веселовського близькість до сучасних марксівських поглядів. Поняття побуту у Веселовського саме побутове, не наукове; це поняття треба було розкрити і науково уточнити. Це намагався зробити вже Тен, вказуючи на „оточення, расу, момент“, Сент-Бев—на геніяльну особистість; робітники порівнявчого методу (й Веселовський)—на вплив одної країни на другу. Наука шукала класифікації чинників, що створюють літературне явище. Їхню класифікацію дав Плеханов на підставі Маркса. „Ні географічне оточення“, ні „геніяльна особистість“ ні, нарешті, вплив одної країни на другу не можуть пояснити нам ні сути даного мистецтва, ні законів його еволюції, а тільки економіка“,—говорить послідовник Плеханова—Фриче. Але чи впливає економіка на мистецтво безпосередньо? Плеханов прямо заявляє: „Продукційна діяльність людини впливає прямо на її світогляд і на її естетичні уподобання лише на низьких щаблях цивілізації“; тут, наприклад, „орнаментика бере свої мотиви у техніки, а танці обмежуються на простому відтворенні продукційного процесу. Але в суспільстві, поділенім на класи, економіка дуже рідко впливає безпосередньо на мистецтво і на інші ідеології“.

Які-ж є посередні чинники між економікою й літературою?

„Коли-б ми захотіли коротко висловити погляд Маркса й Енгельса на відношення славетної „основи“ і не менш славетної „надбудови“, то в нас вийшло-б ось що:

1.—Стан продукційних сил.

2.—Зумовлені тим станом економічні відносини.

3.—Соціально-політичний лад, що зріс на даній економічній основі.

4.—Психіка громадської людини; цю психіку визначає почасти безпосередньо економіка, а почасти соціально-політичний лад, що зріс на ній.

5.—Різні ідеології, що відбивають в собі властивості цієї психіки.

Ця формула досить широка, щоб дати належне місце всім „формам“ історичного розвитку і разом з тим в ній зовсім немає того еклектизму, який не вміє піти далі взаємочинності між різними громадськими силами і навіть не підозріває, що факт взаємочинності між цими силами ще зовсім не розв'язує питання про їхнє походження.

Це — моністична формула. І ця моністична формула наскрізь пройнята матеріалізмом“. („Основные вопросы марксизма“).

В кінці цієї статті ми постараємося навести приклади посиленого для нас конкретного дослідження літературної творчості Островського й Радищева на підставі формули Плеханова. Формулу цю давно дав Плеханов; її десятки разів передруковано; тепер час прикласти її конкретно в дослідчій роботі. Дальший шлях цього методу в конкретних прикладах соціологічного розгляду літературних явищ.

Вказавши основні риси моністичних методів, розглянемо тепер особливості сепаратних методів. Типовий з них — формалістичний. В умовах ослаблення наукової діяльності в Росії за революційних часів і, може, деякої розгубленості серед наукових робітників, невелика група літераторів, об'єднавшись в „Общество изучения поэтического языка“ (Опояз), звернула на себе увагу невеликого кола осіб, що залишилися вірними інтересам літератури в ці часи. Тут був і зв'язок, оснований на єдності психологічній, тут була й увага до самотнього тоді літературознавчого товариства. Далі, коли почалося мирне будівництво в СРСР, ожив інтерес до літератури і тоді цей інтерес суспільства до літератури перш за все стрівся з зміцнілими поглядами формалістів. Про погляди цієї школи можна судити з статті Ейхенбаума, вміщеної в цьому числі журналу; вона робить підсумки цієї течії.

Вихідною тезою для формалістів, як каже Ейхенбаум, було таке: „ніякої готової системи й доктрини в нас не було й немає“. Що не було й немає, з цим ми могли б ще погодитися, але щоб якась школа могла проповідувати — „і не буде ніякої системи“ — це ми вважаємо за непорозуміння, коли мова йде про наукову діяльність. Що ж це за наука, що не має системи? Звичайно, можна об'єднати ту або іншу групу людей, хоч би й літераторів, на єдності уподобань та настроїв, але до науки тут ще далеко.

„Ми вільні від теорій, як і повинна бути вільною наука (sic! ?), оскільки є різниця між теорією й переконанням“, — викладає далі свої основні тези Ейхенбаум. Друга частина фрази цілком плутана. Що значить „різниця між теорією й переконанням“? Так ніби теорія протилежна переконанню, а не найтісніше зв'язана з ним! Коли „наука“ формалістів вільна від теорій, — а між теорією й переконанням

за Ейхенбаумом є велика різниця,—тоді наука формалістів підлягає лише переконанню, яке не має ані теорії, ані системи.

Що наука підлягає переконанням, це ще не так погано, бо наука завжди була під впливом ідеології. Але переконання „зобов'язують“: тільки у деяких людей вони не мають слідів системи й теорії. Це буває або в людей, що за браком вільного часу не здобули достатнього розвитку й освіти,—таким людям треба допомогти; або-ж у людей, які хоча мають освіту, але бояться в своїй подібній до науки діяльності „системи й теорії“. Останнє буває в соціальних груп, проти яких іде об'єктивний розвиток життя, в таких випадках систематизація фактів і їх теоретичний розгляд бувають неприємні „переконанням“ даної групи. Звідси, може, й спроба будувати науку на переконаннях, але без системи й теорії.

Ейхенбаум принципово не знає в своїй роботі теоретичних передумов або, як він каже, „філософії“; але як гносеологічні й психологічні передумови, хоч би й неусвідомлені, єсть в усякій подібній до науки роботі,—то в поглядах Ейхенбаума все-таки єсть філософія, але це домашня „халатна“ філософія. Основним твердженням цієї „філософії“ є така теза: „не аналізуймо об'єктивно наших переконань, вважаймо їх за істини, яких критикувати не можна“. Але не всякі переконання можуть заступити наукову методологію.

Пригляньмося ближче до тез формалістів. „Ми прагнемо збудувати особливу науку про літературу, як про специфічний ряд фактів“. Чи виключає вивчення ряду фактів в їхній специфічності ті методи, що ми назвали моністичними, і особливо соціологічний метод? Звичайно, всякий науковий метод не тільки не виключає, але прямо визнає специфікацію фактів, що він описує, їхню класифікацію й виведення закономірності. Специфікація й є елементарне завдання наукового дослідження, завдання описування. Описування має на меті відшукати характерні риси явищ. Усякий предмет має дуже багато ознак. Які з них ми вважаємо за характерні—це залежить від наших дослідчих інтересів; напр.—людей описують з погляду їхньої фізичної конституції—в антропології або приймаючи до війська; з погляду форми носів—в ринопластиці (наука про виправлення носів); з погляду їхніх розумових здібностей—в психотехніці й педагогіці і т. и. Даремно говорить дехто, бажаючи уникнути визначення своїх поглядів, що описування єсть самостійна робота, незалежна від яких-небудь наукових передумов. Всякий опис є вже теорія. Немає чистого описування; навіть таке описування, коли ви йдете від окремих фактів до узагальнення, при індуктивному методі підкладає наявність аперцептивних мас, які й дають напрям увазі дослідувача. Ще Аристотель зазначав, що при індукції єсть завжди передумови пізнання. Ці передумови можуть бути усвідомлені, тоді це буде методологічне наукове описування; вони можуть бути неусвідомлені, але вони завжди єсть в роботі,—це буде видавання „халатної“ філософії за методологію.

І нехай Ейхенбаум як хоче повстає проти гносеології, але всякий практичний робітник, хоч би він був і „опоязовець“, приїде до якої-небудь усвідомленої методології. Якобсон, опоязовець-лінгвіст, встановлює певну точку зору для описувань, всупереч словам Ейхенбаума:

„предметом науки є не література, а літературність, ц. - то те, що робить даний твір літературним“.

Зважливіший в своїх міркуваннях Шкловський. Треба раніше сказати, що опоязовці, обстоюючи самостійність літератури, зробили з неї наймичку лінгвістики, бо здебільшого вони сами лінгвісти. Може цим і пояснюється боротьба за сепаратизм літератури; іноді це було одвойовування літератури від соціології на користь лінгвістики. І от Шкловський бачить специфічну ознаку літературности в „своєрідному танці органів мови, в якому й міститься більша частина насолоди, що дає поезія“. Любов до язикового балету доводить Шкловського до напівпитання-напівствердження: „чи має поетична мова і слова завжди значіння, чи така думка — лише фікція? „Це питання становить антитезу до поглядів всіх попередніх робітників літератури на роллю слова в поезії, де вживання того чи іншого слова завжди визначалося його інтелектуальним або емоціональним значінням, що звичайно, не виключає вивчення й того, як бренть слово. Звичайно, глосолалія, яку опоязовці наводять, як приклад слова ради його звучання, а не змісту, має своє значіння, освітлене патологічною психологією; але міряти нею нормальну мову, а в тім числі й поетичну — це значить робити з хворобливого явища правило.

І вже Якубинський, визначний опоязовець-лінгвіст, виразно каже: „Явища мови треба класифікувати з погляду тої мети, з якою той, хто говорить, користується своїми мовними уявленнями в кожному окремому випадку“. В особі Якубинського опоязовці, коли можна говорити про єдність цієї групи, переносять описування зовнішньої форми мови на психологічний ґрунт, ц. - т. повертаються до давно практикованого дослідження того психологічного змісту, для виразу якого вживається даної мовної форми. Віршову мову Якубинський пояснює так: „творячи, віршовник підбирає слова з такими звуками, що для вимовлення їх потрібний рух мовних органів загалом відповідний даним виразливим рухам. Грубо кажучи, коли поет переживає такі емоції, яким властива усмішка, то він натурально буде уникати звуків, які утворюємо, висовуючи губи вперед (напр., у, о)“. Чи це так, чи ні, в кожному разі Якубинський і в віршах переносить вивчення форми на ґрунт психології, ц. - т. зв'язує на те психічне переживання, яке викликає дану форму. Це не тільки вже чисте описування без теорії, але й спроба дослідити причинність явища. Головні висновки Якубинського, найвидатнішого, на нашу думку, робітника „Опоязу“, вказують на зміст, як на фактор, що визначає поетичну цінність зовнішньої форми.

„В віршовому мовному мисленні звуки впливають на світле поле свідомості; у зв'язку з цим виникає емоціональне до них ставлення, яке встановлює певну залежність між „змістом“ віршу і його звуками; останньому сприяють також виразливі рухи органів мови“.

Специфічність слова, як матеріалу поезії, за висновками деяких опоязівців, висновками, яких може не усвідомив Ейхенбаум, — полягає не у зовнішній формі, якої такій, а в користанні з неї для вислову „переживання“. Ми сумніваємося при таких умовах, що Опояз єсть єдина група в своїх наукових переконаннях, а Ейхенбаум її історик,

і що ця група об'єднана методологічною єдністю, а не випадковими вподобаннями й настроями.

Ейхенбаум примушений роздвоюватися між особистими поглядами, що боронять право наукового робітника не мати ніяких поглядів і об'єктивним описом діяльності деяких робітників Опоязу; і це доводить його до визнання в кінці своєї статті того, що він одкидав на початку: до визнання залежності форми від її соціальної функції.

Найближче до Ейхенбаума стоїть, може, Шкловський; хоча останній і різко відрізняється від нього: Шкловський перш за все теоретик, його захоплює не стільки старанний опис, скільки закінчений висновок — теорія, якої так боїться Ейхенбаум. Шкловський — психологіст всупереч теоретизуванню Ейхенбаума; основну мету форми він бачить в здатності „збільшувати труднощі й довгість сприйняття, бо процес сприйняття в мистецтві сама ціль і його треба продовжити“. Цими словами Шкловський формулює свою теорію „гальмування сприйняття“. Додайте до цих слів Шкловського надто добре відому істину про те, що процеси сприйняття у різних людей різні і визначаються вони головно соціальним становищем, — і ви одержите з вуст Шкловського найзвичайнішу теорію „форми“ й „змісту“; цю теорію в нас розвинув і поширив ще Потебня, проти якого боровся Шкловський в ім'я опоязівських ідей.

І коли після всього вищесказаного Ейхенбаум оповідає: „що до форми, то формалістам важно повернути значіння цього заплутаного терміну так, щоб він не заважав своєю постійною асоціацією з поняттям змісту“, — то ми питаємо: що це — наївність Ейхенбаума, або надія на наївність читача? Його колеги в Опоязі, як і він сам в кінці своєї статті, дійшли до тої простої істини, що зовнішню словесну форму зроджує переживання письменника (письменницький зміст), а коли її породжено, то вона сама збуджує переживання в читача (читачівський зміст); що, нарешті, та сама форма може викликати цілком різні переживання-змісти в читача; через це дослідникові форми в її функціональній ролі — з чим погоджується й Ейхенбаум — доводиться звертатися до психології письменника й читача, а далі пошукати причини і для психології. „Так ми дійдемо до первопричини“, — іронізував на одному диспуті Ейхенбаум. Це було - б зовсім не погано. Але нас цікавить питання методу літератури, як вузьких спеціалістів, і ми лише з професійного обов'язку повинні, після доцільно спрямованого опису фактів, після відповідної їх класифікації, знайти, так би мовити, відчутні, сталі причинові залежності. Їх ми знаходимо за вищенаведеною схемою Плеханова в економіці.

В тому-ж самому напрямку, як і Плеханов, ішли й інші історики й теоретики літератури: Тен, Веселовський, Генекен. Марксистові вдалося лише звести часткові фактори, що впливають на літературні форми, в єдиний фокус моністичного світогляду, замість хитких міркувань про взаємочинність різних факторів. Психологічні фактори текучі; як їх проте можна досліджувати, ми вкажемо далі; економічні фактори відзначаються, так би мовити, історичною монументальністю і міцністю. Спираючись на них, ми маємо не тільки дійсну причину, але й причину цілком приступну для об'єктивного дослідження й перевірки, що не завжди можна сказати про психологічні фактори

(зв'язаний з економічним фактором — політичний ми, звичайно, тут маємо на увазі).

Деякі супротивники соціологічного методу звичайно гадають так: історик літератури не може зацікавитися психологією й соціологією; в протилежному разі він робить на чужого господаря. — В цьому висновку єсть явне непорозуміння. Ніхто не примушує історика літератури зацікавитися складними проблемами психології, та він і не може ними зацікавитися як своїм науковим завданням, бо до того не підготований, але його пряме завдання — встановлювати закономірність для літературних фактів, які він вивчає — вимагає, щоб він ознайомився з безперечними здобутками сусідніх дисциплін — психології й соціології. Це, звичайно, не науково-дослідча робота в психології і соціології, а проста шкільна робота. Фонетика, наприклад, зробила великі здобуття, коли стала спиратися на фізіологію та експериментальну психологію; це значило, що фонетики засвоїли давно вироблені у відповідних дисциплінах методи вивчення звуку. Лякатися знайомости з потрібними знаннями можуть або просто ліниві робітники або — ж ті, що їх світогляд по суті ворожий зближенню літератури з соціологією. Суб'єктивізм, що панував в історико-літературних будівництвах і набув там право давности, звичайно, при такому зближенні був би вигнаний. Адже, здебільшого катедри історії літератури давали добір робітників на підставі єдності уподобань її керівника. І це, коли хочете, був поетичний добір. Співець співав про те, що йому подобалося, а знаходилися люди, що підспівували йому; так складалася група єдиного настрою. Такий природний добір властивий поезії; інакше в науковій роботі, якої одмітною рисою є об'єктивність, загальне значіння описів і висновків і широкий критицизм. Нам здається, що висловлені тут думки про путі дальшого розвитку літературного методу цілком очевидні; коли від них іноді відходять, то це з тих причин, про які ми говорили на самім початку: ідеологічні спотворення можуть робитися, щоб догодити класовій і груповій психології; тільки ідеологія класу майбутнього може бути науковою, інші ідеології, іноді несвідомо, примушені перекручувати факти.

Щоб закінчити питання про формалістів, простежимо по викладу Ейхенбаума початковий в часі і останній пункти поглядів Шкловського — Ейхенбаума. Ми говоримо тільки за цих двох опоязівців через те, що неможливо об'єднувати всіх опоязівців в неіснуючу методологічну єдність. Правильніше буде говорити про погляди Якобсона, про погляди Якубинського, Шкловського і т. д. Більш того, Ейхенбаум з його принциповим агностицизмом навіть протилежний Шкловському з його смілими теоріями. Але що робити історикам, як не йти за кимсь одним, коли немає єдності багатьох. Ейхенбаум переказує Шкловського. Можна сміло сказати, що Шкловський своїми маніфестами одкрив „Опояз“ і що коли формалісти мають щось своєрідне поряд інших методологій, то Шкловський цю своєрідність відзначає.

Ось одна з тез Ейхенбаума — Шкловського: „Те, що називають формою, не можна відділити від змісту, і зміст не можна відділити від форми“; далі, уникаючи історичного дуалізму цих понять, Ейхенбаум робить наголос замість „форми“ на способі („прийомі“). Спитати, для кого форма невіддільна від змісту, подразник від відчуття, що

він породжує? Відомо, що ця нероздільність суб'єкта—об'єкта властива найвному сприйняттю або тим, хто бажає з яких-небудь причин бути найвним, найвничає. При цьому, вони посиляються, як на довід, на те, що незручно вживати поняття „форми“ й „змісту“, подібно до того, як уживаємо поняттів „суб'єкт“ і „об'єкт“. Дійсно, проблему суб'єкта і об'єкта перекручувалося найбільше, але з цього не виходить, що в теорії пізнання немає цих понять, а в житті — їх кореляту — відповідних явищ. Завдання гносеології не в принциповому змішуванні цих понять і відповідних явищ, а в установленні умов, які дозволяють науці при постійному існуванні суб'єкта і об'єкта знаходити істину. Основною умовою наукової методології і є правильне розв'язання взаємин об'єкта й суб'єкта, а не знищення цієї проблеми, з огляду на її трудність: це подобало-б на те, як учень відкидав би геометрію, бо він її не розумів. Формалісти, не знаючи цієї проблеми або не подолавши її труднощів або й не бажаючи їх подолати, занедбали методологічні обов'язки дослідника; таку поведінку можна класифікувати, як методологічний анархізм, який, правда, обстоює лише Ейхенбаум в своєму положенні — „ми не хочемо знати ніякої філософії, теорії й системи“.

Але скоро опоязівці, в тім числі й Ейхенбаум, починають практику дослідження, в них зараз же з'являються не тільки теорії, виведені на підставі фактів, але прості догми. Ось одна з них: „Поняття матеріалу, за яким розуміємо зміст, не виходить за межі форми; змішувати його з неконструктивним моментом помилково“. Коли за цим розуміти те, що давно сказав Потебня: форма будить переживання (матеріал) в різних умовах різне, то, звичайно, поняття змісту тісно зв'язане з формою, але виходить за межі її, бо зважаючи лише на форму, трудно й неможливо наперед сказати про зміст. Не знаючи психології французького придвірної суспільства 18-го сторіччя й психології Л. Толстого, ми не можемо зрозуміти, чому вони не любили Шекспіра, тим часом, як „форми“ творчості Шекспіра найбільше претендують на загальне значіння.

Найбільш використовує зазначену тезу Шкловський, кажучи: „самий тип Дон-Кихота з'явився, як результат чинности будови роману“. Нам здається, що немає чого й розбирати це положення, — воно само за себе добре говорить. Я наслідуюсь сказати, що для всіх, крім Шкловського з Ейхенбаумом, тип Дон-Кихота продиктований Сервантесові соціально-економічним життям того часу (занепадом лицарства й зростом буржуазії), як його розумів Сервантес. А як розумів це життя Сервантес, ми можемо дізнатися з джерел, що дають відомості про автора, про соціальну психологію його часу. Будова роману в усіх його деталях визначалася прагненням Сервантеса виявити в романі свої громадські переживання тими поетичними засобами, які мав автор. Будова роману, вся його форма з'явилася наслідком психологічних переживань Сервантеса, які знов же визначив економічний фактор, широко приступний яєному й точному науковому дослідженню. Добір потрібних поетичних форм з тих, що вже були, і з тих, що утворив сам Сервантес, він зробив під впливом фактору змісту. Дон-Кихот не міг бути написаний в іншу епоху. Твердження Шкловського, як у рідних йому футуристів, просто намагалося епатувати логічні

міркування. Такий самий характер має подвійно-теоретичне твердження Шкловського—Ейхенбаума: „суть художнього сприйняття полягає в відчутності (ощутимости) форми, за якою розуміємо переживання форми“, і тут таки додається: „може, й не тільки форми, але форми неодмінно“. Коли перекласти на звичайну мову цю тезу, то вона визначає, що наші переживання викликає зовнішнє подразнення формою, що ми можемо при цьому звернути увагу спеціально то на форму, то на „зміст“ і що, звичайно, наші переживання визначає не тільки форма, а також і попередній досвід. Спитати, що-ж в цьому конгломераті явищ суб'єкта-об'єкта цінне для теоретика мистецтва? „Відчутність форми“, як чогось нового,—заявляють формалісти, сперечаючись з Веселовським, який казав: „нова форма з'являється для того, щоби виявити новий зміст“; а за Шкловським: „нова форма потрібна для того, щоб замінити стару форму, що втратила свою художність“. Цікаво звернути увагу на те, що Шкловський тут, як завжди, психологіст, який, правда, не старається усвідомити своєї методології,—бо що значить твердження—„форма, що втратила свою художність“. Це поняття суто соціально-психологічне: існує подразнення—форма, яка перестала викликати в читача переживання (сугестувати, за Веселовським). Звідки вам відомо, тов. Шкловський, що дана форма втратила свою художність? Звичайно, з переживань читача.

Життя форми визначається переживанням (змістом) читача, яке знов визначається суспільною психологією і далі політичним та економічним фактором. Відчуваючи ці прості істини, Ейхенбаум ховається від них в туман фрази: „сприймання форми фігурує не як просте психологічне поняття, а як елемент самого мистецтва, що по-за сприйманням не існує“. Коли поспробувати розплутати цю фразу, то вона значить, що мистецтво неможливе по-за сприйманням—психологічним процесом. З цим і вітаємо Ейхенбаума, що тут рекомендує для вивчення форми вивчати психологічні процеси, які, певна річ, ведуть до соціологічних фактів.

Нехай ця фраза послужить і приводом до висновку про психологію коли не всіх формалістів, то Ейхенбаума. Це наївний методологічний анархізм, який ставить свої непроаналізовані методологічні переживання на ступінь „теорії“, що має загальне значіння. Особливості такої методології в тому, що вони заводять робітника історії літератури в бік від соціологічного методу в ній. Може, є для цього громадські причини,—не нам цим займатися. Але всяке ухилення від досить ясної методології нашої науки гальмуватиме розвиток її або буде суперечністю, коли робітник, не зважаючи на свій методологічний анархізм, займатиметься практичною роботою дослідження.

І сам Ейхенбаум, і його товариші з Опоязу, як робітники, що практично займалися історико-літературними дослідженнями, дійшли практикою до таких положень, які суперечать їх своєрідним теоретичним гаслам. Ось вони (за Ейхенбаумом): „перше прагнення формалістів фіксувати той чи інший конструктивний прийом змінилося прагненням зрозуміти конкретну функцію прийому в кожному даному разі“, „ми повинні,—говорить Ейхенбаум,—вказувати на текучість і змінність форми, на необхідність брати на увагу функцію

того чи іншого прийому; одним словом, на різницю між літературним твором, як певним історичним фактом, і вільним його тлумаченням з погляду сучасних літературних понять, уподобань та інтересів“.

Коли це висновки опоязівців, то можна вважати, що вмерли формалісти, як особна школа, повторивши в підсумках своєї голосної діяльності в особі Ейхенбаума „зади“ історико-літературної методології. Почали за упокій, а кінчили за здоровля. Чи варт було робити стільки шуму? Нехай в столицях цей шум давно стих, але в провінції наукова теорія відстає приблизно на 20 років, збиваючи молодих робітників.

Щоб закінчити питання про форму й зміст, ми наведемо основні положення теоретика цього питання — Потебні. Були, звичайно, громадські мотиви його виступу. Потебня виступив як учений підчас українського відродження за 60-х років; передбачався наступ на українську мову з боку самодержавства („ніякої української мови не було й не буде“). Молодий український учений став до оборони рідного язика. Його основна з теорії літератури книга „Мисль і язик“ надрукована 1862 року. Одним з основних тверджень цієї книги було положення: „всяке розуміння є одночасно і нерозуміння“. Це положення зробило послугу обороні рідної мови: навіть в рідній мові, як правило, можливе нерозуміння, що-ж говорити про чужу мову, яку накидалося силою. Твердження Потебні в 90-х р.р., підхопила, як теоретичне гасло, індивідуалістична критика. Тепер його треба замінити іншим твердженням: між людьми різносоціальними більше нерозуміння, коли вони сприймають, наприклад, художнє слово, а між людьми єдиносціальними більше при цьому розуміння, ніж різнорозуміння“. Своє твердження Потебня взяв з надбання тогочасної науки на Заході. На його загально-теоретичні й лінгвістичні погляди дуже вплинув Гумбольдт, Штейнгалль, Лапарус, а на психологічні — школа Гербарта з поправками Лотце. Ці впливи, що мали на собі сліди історичних умов, звичайно не застрахували Потебню від однобічності поглядів; про це далі; а поки що ознайомлюся з його основними поглядами, які так виразно видвігнули поняття форми й змісту.

„В слові ми відрізняємо: зовнішню форму, ц.-т. членороздільний звук, зміст, що об'єктивується за посередком звуку, і внутрішню форму, або найближче етимологічне значіння слова, той спосіб, яким виражений зміст. При деякій увазі неможливо сплутати зміст з внутрішньою формою. Напр., різний зміст, мислимий при словах „жалованье“, annuum, pensio, gage, має багато спільного і його можна підвести під поняття плати; але немає подібності в тому, як виображений цей зміст в різних словах: annuum — те, що дається на рік, pensio — те, що одважується, gage — спочатку застава, зарука, винагорода і т. и., взагалі наслідок взаємних обов'язань, тимчасом як жалованье — акт любови, подарунок, але ніяк не законна винагорода.“

Зовнішня форма нероздільна з внутрішньою, міняється разом з нею, без неї перестає бути сама собою, але проте цілком відмінна від неї; особливо легко відчуту цю відмінність в словах неоднакового походження, які з часом набули однакову вимову:

для „українця“ слова „мыло“ і „мило“ різняться внутрішньою формою, а не зовнішньою.

Образ стола може мати багато ознак, але слово стіл значить лише те, що простелено і через це воно може однаково означати усякі столи, незалежно від їх форми, великості і матеріалу. За словом вікно ми звичайно розуміємо рямку з шклом, тимчасом судячи з його схожості з словом око, воно значить: те, куди дивляться, або кудю проходить світло, і не має в собі ніякого натяку не тільки на рямку і н., але навіть на поняття отвору.

Та самі стихії і в творах мистецтва і не трудно буде знайти їх, коли будемо міркувати так: „це мармурова статуя (зовнішня форма) жівки з мечем і вагою (внутрішня форма), що з'являє правосуддя (зміст)“. Виявиться, що в творі мистецтва образ має таке відношення до змісту, як в слові уявлення до змістового (чувственого) образу або до поняття. Намість „зміст“ художнього твору, можемо вжити звичайнішого виразу, а саме „ідея“.

Той самий художній твір, той самий образ неоднаково впливають на різних людей і на одну особу в різний час, так само як одно слово кожен розуміє інакше,— тут відносна порушність образу при змінності змісту.

Символізм мови, здається, можна назвати його поетичністю; навпаки, забуття внутрішньої форми здається нам прозаїчністю слова. Коли це порівняння вірне, то питання про зміну внутрішньої форми слова стає тотожним з питанням про відношення мови до поезії й прози, ц. - т. до літературної форми взагалі. („Мисль і язык“).

З усіх цих поглядів Потебні найбезперечніша є вказівка на зовнішню форму як подразник, що неоднаково діє на різних людей і на ту саму особу в різний час, так само, як одно слово кожен розуміє інакше. Риси об'єкта й суб'єкта підкреслені тут в їх полярності, але не досить примирені теоретично, щоб вони стали регулятивами при історико-літературній дослідчій роботі, де завжди доводиться мати до діла з двома родами фактів: постійною „формою“ і змінним змістом, який своєю змінністю й визначає то розцвіт уваги до даної форми, то втрату цієї уваги. По суті питання біографії „форми“ суспільно цікавіше, ніж питання народження її — психології творчості. Зовнішня форма, як постійний, завжди собі рівний подразник, і зміст, як збуджуване формою переживання — ось два безперечних поняття, які Потебня завів до наукового вжитку; „внутрішня форма“ не дурно викликала у Потебні найбільше число пояснень та прикладів; це не тільки трудне для зрозуміння поняття, але й спірніше.

Безперечно ми маємо перед собою в літературному явищі тільки два ясні моменти: об'єкт — мову, стиль, композицію, звучання твору — і суб'єкт — переживання, збуджені цими властивостями об'єкта; а внутрішня форма великою мірою стосується до переживання і малою мірою до об'єкта.

Символістам з їх теорією підходили погляди Потебні, який прямо зазначав, що внутрішня форма єсть символ змісту. Погляди футуристів та опоязівців діалектично вийшли з боротьби проти поглядів символістів. Боротьба перейшла й проти Потебні.

Перша стаття в збірнику опоязівців за 1919 рік (Шкловського) і була названа „Потебня“. Її основні тези — „образність, символічність не єсть відміна поетичної мови від прозаїчної“. Над словами Потебні — „ціль образа єсть наближення образа до нашого розуміння, образ повинен бути нам відоміший, ніж те, що він пояснює“ — Шкловський іронізував: — „цього обов'язку не виконує Тютчевське порівняння блискавиць до глухонімих демонів, Гоголівське порівняння неба до божих риз і Шекспірові порівняння, що вражають своєю неприродністю“. На думку Шкловського — Потебня, пояснюючи суть поезії, залишив без уваги питання ритму і звуку. „Це небажання числитися з рядом масових фактів пояснюється, — каже Шкловський, — тим, що вони ніяк не вкладалися в формулу Потебні: поезія, як і слово, єсть особливий спосіб мислити образами“.

Як видно з цих слів, заперечення опоязівців було скероване не проти поняття „форми“ й „змісту“ у Потебні, що й відповідало б методологічній своєрідності опоязівців, — а проти трактування поезії, як мислення образами, одкидання якого, на нашу думку, не вело ще до теоретичних тверджень опоязівців.

Критикам Потебні бракувало історичної точки зору. Ця точка зору яскраво виявила б односторонність Потебні. Потебня виходив із психологічних поглядів школи Гербарта. Ця школа в основу психологічного життя клала уявлення і їх взаємини. Почуття, наприклад, пояснювано не як особливий продукт психічного життя, а як боротьбу уявлень. Емоціональність поезії, таку очевидну, ця школа пояснювала, як продукт уявлень; звідси й у Потебні — послідовника цієї школи — поезія єсть лише мислення образами — уявленнями.¹⁾ Односторонність уявлень відчули вже учні Потебні. Овсянко-Куликовський примушений особливими способами уводити до поетичної системи Потебні лірику — цей споконвічний вид поезії, що прямо не підходив до визначення поезії в Потебні (стаття „Лірика, як особний вид творчості“). Збуджувати ті або інші види емоцій, здається, і єсть основне завдання поезії, а теорія Потебні зовсім і не цінає ролі емоцій в поезії, або тільки злегка торкається до їх; до цього приводила Потебню теоретична суть психології Гербарта. Опоязівці жили в іншу наукову і суспільну добу, ніж жив Потебня. За їх часу в психології панував Вундт з його підкресленням емоціонального моменту, як основного фактору, що визначає не тільки мисль, але й волю. На зміну Потебніанських поглядів в поезії повинні були прийти інші. Опоязівці взяли за ролю реформаторів. Можливо, що це їм і вдалося б, але їхні методологічно слабо розгорнені погляди захлинула нова громадська хвиля, не тільки хвиля, але ціле море — революція.

Погляди Плеханова, як теоретика й почасти історика літератури, тепер широко відомі. Величезний історико-літературний талант Плеханова менше займав історію літератури, ніж її теорію. Але його стаття — „Французька драматична література і французьке малярство

¹⁾ Панування інтелектуалізму в ідеології Європи 40 — 60 рр., яке дало психологічну школу Гербарта, відбивало розцвіт культури буржуазного суспільства (19 - й вік — вік буржуазної культури й зросту техніки). Коли ж буржуазний лад став підгнивати, то інтелектуалістичну психологію замінила інтуїтивна, близька до містики (Бергсон, Бутру).

XVIII віку з погляду соціології“ — дає основні риси історико-літературного дослідження соціологічним методом.

До речі, треба сказати, що він із співчуттям цитує Тена, на нашу думку, як представника близького до Плеханова історико-культурного методу. Тен звертав увагу на те, що „французька трагедія з'являється в той час, коли монархія за Людовика XIV встановлює панування аристократичної обстановки й двірського життя; трагедія зникає з того моменту, коли шляхецтво і двірські звичаї гинуть під ударами революції“. Плеханов на це пристає, але гадає, що „занепад“ трагедії був трохи складніший, ніж його виображає славетний історик мистецтва. І далі Плеханов аналізує форму й зміст трагедії: „З боку форми в класичній трагедії перш за все повинні звернути на себе нашу увагу славетні три єдності. До оборони трьох єдностей стали учені прихильники античної літератури і вони цілком перемогли“. Чому? „Єдності мали за собою таку ідею, яка повинна була захопити добре вихованих людей — ідею точного наслідування дійсності, здібного породити належну ілюзію“ — цитує Плеханов Лансона. „Таким чином, каже далі Плеханов, перемогла тут властиво витонченість аристократичного смаку, що зростала разом із зміцненням монархії“. Аристократичне походження французької трагедії позначилося і на мистецтві актора. Всі знають, що гра французьких драматичних акторів ще досі має щось штучне і навіть холодне. „Наші актори, — каже Аббат Дюбо, — повинні виявляти величність і високість у всьому, що вони роблять“. Чому? Тому, що трагедія була дитиною двірської аристократії і що головними дієвими особами виступали королі, герої і взагалі „високопоставлені“ особи. Тими самими соціальними мотивами Плеханов пояснює й непопулярність в цих колах Шекспіра. „Шекспір здавався аристократом, геніальним, але грубим варваром“.

В 30-х роках 18-го сторіччя появилася сльозлива комедія. „Коли свідомість пояснюється буттям, коли так званий духовний розвиток людства стоїть в причинній залежності від економічного розвитку, то економіка 18-го сторіччя й повинна з'ясувати нам появу сльозливої комедії“. І Плеханов цитує Брюнетьєра, який дає висновок: „сльозлива комедія була портретом буржуазії 18-го сторіччя“. Плеханов далі, доповнюючи Брюнетьєра, зазначає, чому ідеологи буржуазії не звернулися до античних героїв, як те робили двірські драматурги, і вияснює мотивами суспільної психології, чому героєм буржуазної драми була спочатку людина середнього стану, і аж далі — античний герой: „Спочатку в буржуазній драмі „людина середнього стану“ протиставила свої домашні чесноти глибокій зіпсованості аристократії.“ Але коли дійшло до революційних вибухів, літературний портрет буржуазії не міг навіяти героїзму. Де можна було знайти зразки громадянської чесноти? В античному світі. І от знов почали захоплюватися античними героями, але захоплювалися не монархічним віком Августа, а республіканськими героями Плутарха. Діячі французької революції були консерваторами на полі літератури. Трагедія не змінилася, як форма, але велико змінилася що до змісту. Трагедія, наприклад, Лемверра (Вільгельм Тель) виявляє революційні прагнення того часу. Класична трагедія жила поки французька буржуазія остаточно перемогла оборонців старого ладу, після чого буржуазна драма

воскресла до нового життя. Олександр Дюма-син є справжній буржуазний драматург 19 віку.

Врешті, найшовши закономірну зміну форм французької драматичної літератури, Плеханов пише: „В творах мистецтва й літературних уподобаннях даного часу виявляється психологія суспільства. А в психології суспільства, поділеного на класи, багато зостанеться для нас незрозумілим і парадоксальним, коли ми будемо й далі ігнорувати, як це роблять тепер історики-ідеалісти, всупереч найкращим традиціям буржуазно-історичної науки, взаємне відношення класів і взаємну класову боротьбу“. Придивімося і до деяких особливостей дослідчих способів Плеханова. Чи виступав Плеханов в цій історико-літературній роботі, як робітник психології й дослідувач загальної історії? Звичайно, ні. Плеханов, маючи тверду методологічну схему, просто використовує здобуття відповідних потрібних йому наук. Він цитує Тена, Брюнетєра, Лансона, як істориків літератури; в іншому місці він цитує Дарвіна в його поглядах на закони естетичного. Історик літератури неодмінно повинен знати трохи більше, ніж усяка освічена людина, з відомих йому допоміжних наук — психології, історії і соціології; але зовсім не повинен робити самостійні дослідження в цих чужих йому царинах.

Вищенаведена Плеханівська схема основи й надбудови забезпечує від можливості загубитися серед розмаїтих факторів, бо „вона чужа еклектизмові, який не вміє піти далі взаємочинності між різними суспільними силами і навіть не підозріває, що факт взаємочинності зовсім не розв'язує питання про походження“. Тут дано мотивування, чому ми, йдучи від літературної форми, доходимо неодмінно до економіки. Ми повинні знайти походження форми. З самого початку ми зазначили, що історія літератури, як і всяка наука, повинна мати методи описування свого матеріалу, класифікації його, а головне — знаходження закономірності, ц. - т. методу розв'язування питання про походження форми. Без розв'язання цього питання немає науки; а єсть вправи на вільні теми.

Формула Плеханова дає базу і для початкового щабля нашої наукової роботи — опису форми. Власне, позитивна робота формалістів і сходилася на деякі способи опису. Ми вже сказали, що немає чистого опису, іманентного, за який ховаються деякі супротивники соціологічного методу. Опис завжди є теорія. При описі завжди є точка зору, — свідома у методологічно підготованого робітника і несвідома у невідготованого. Можна описувати, готуючи потрібний матеріал для класифікації і закономірностей, і можна описувати, виконуючи цю роботу з такою самою доцільністю, з якою малпа качала колоду. Деякі старанні описи формалістів без огляду на кінцеву мету — закономірність, з погляду соціологічного методу, — трудолюбиві вправи на улюблені теми. Вже в початковій стадії дослідження — „описуванні“ — повторюємо, завжди єсть теорія і риси методу в цілому. Від некорисних описових вправ забезпечує виразна загальна напружаність соціологічного методу.

Характерне й те, що Плеханов, говорячи про форму, по суті не займається її детальним описуванням, а послугується загальними усталеними термінами. Нам здається, що описування ознак, що

відрізняють форму одного твору від другого, в науковій роботі єсть річ другорядна. Одмінні риси форми зрозумілі всякому уважному читачеві або одвідачеві музею, а не тільки історикові мистецтв. Пушкин без ніякої описової процедури відчував особливості форми Байрона й Шекспіра. Спеціальне завдання історика мистецтв — встановити причинову залежність досліджуваних явищ. Це завдання неодмінно приводить до економіки. Ухилення робітників історії літератури від цього завдання означає, що або їм не сила знайти причинову залежність, або - ж те, що вони принципово не хтять зацікавитися своєю роботою, як наукою.

Одна з причин, що гальмують зміцнення соціологічного методу, не зважаючи на виразне й ясне формулювання методу й приклади у Плеханова, це — мала кількість конкретних досліджень за цим методом. Про соціологічний метод тепер не сперечаються; треба здійснювати його в дослідчій практиці. Роботи Плеханова, Луначарського, Переверзева, Когана, Фриче й инш. ідуть з деякими різницями однаковим шляхом.

Ми попросимо навести приклади з наших досліджень, щоб ілюструвати основні, на нашу думку, положення соціологічного методу. Ми почали досліджувати творчість Островського (Соціально-економічний момент у творчості Островського¹). До цієї статті, як і слід було сподіватися, критика поставилася двоєко. Якийсь А. В.²) каже: „вводячи в царину історико-літературного вивчення художнє явище, треба його розглядати з погляду специфічних, естетичних законів“. З естетом і тільки з естетом ми не сперечаємося. Другому критикові — Ю. Соболеву — не сподобалося наше твердження: „Островський одбив гроші — те об'єктивне, що панувало над усією епохою життя Островського“. Ю. Соболев вважає за „дитинство“ наше твердження: „п'єса „На бойком месте“ будує хід своєї дії на положенні — коли передбачається 300% прибутку, то капіталіст зважиться на всяке злочинство“. Це критика певного сорту.

Критики протилежного табору, навпаки, дуже багато цитували дану роботу; так, напр., Назаренко³) більшу частину своєї статті про Островського виписав з нашої роботи, за що й дорікала йому „Книгоноша“⁴). А Войтоловський якраз одіозну для Ю. Соболева нашу фразу про — „300% прибутку“ — взяв, як основну для характеристики героїв Островського. Відношення до статті першої й другої групи критиків різно підкреслює ту саму суть цієї роботи — знайти залежність драматичної творчості Островського від економічного фактора його доби.

Наведемо коротко основні положення цього дослідження: довідки з економічних та історичних творів про цю добу (Туган-Барановський, Покровський, Берлін і инш.) дають яскраву своїми переконуючими цифрами картину зросту грошового капіталу — „ось те основне, що панувало над епохою Островського“. З другого боку, Островський,

¹) Збірник — „Островський“ — за ред. Варнене, вид. Укр. Держ. Вид.

²) Книги и революция — 1923 р. № 3.

³) Назаренко — „История русской литературы 19 века“.

⁴) № 18 за 1925 рік.

бувши сином урядовця і онуком священника, є типовий „різночинець“ тої доби, ц. - т. він обслуговував розумові потреби, що тоді зростали в країні. „Різночинці“, ці професіонали розумової праці, на підставі сили свого робочого апарату — розуму, і об'єктивного ходу економічного розвитку в даний час, тоді поділялись на дві групи: масовиків і радикалів. Перші обслуговували владущу класу або групу, другі переважно йшли за класом майбутнього (Чернишевський і Добролюбов); Островський належав до перших. На Пушкінських святах він прямо заявив: „громадське переконання я мав для домашнього вжитку“.

Отже, ми маємо факт: різночинець — масовик з Замоскворіччя в епоху панування грошового капіталу пише свої драми. Вже ця формула дедуктивно містить у собі всі періоди творчості Островського з характерними для них формальними особливостями.

За свій вік Островський пережив три суспільно-економічних фази: 1. — до 61 року — зовнішнє панування феодалів, 2. — з 61 року приблизно до 65-го року — коротку епоху революційних настроїв в російському суспільстві (панування поглядів Чернишевського й Добролюбова) і 3. — з цього часу й до кінця свого життя — період остаточної перемоги капіталістів і над поміщиками і над революційною інтелігенцією. Ці періоди взагалі відповідають формам творчості Островського¹).

В першому періоді Островський пристає до „Москвитянина“ — органу тогочасної консервативної урядової думки. Разом з Філіпповим, Островський мріє повернути „Петрове діло“ назад. Аполлон Григор'їв, офіційний критик „Москвитянина“, ідеологічно напрямляє його творчість. Це „період драм характеру“...

В основі драми лежить сильний характер купця то з рисами Домострою (Большов — „Свої люди — сочтемся“), то з ідеальними слов'янофільськими рисами (Русakov — „Не в свої сани не садись“). Розгортання цих факторів і єсть пружина дії драми першого періоду. Сильний характер сприяє драматичній композиції. Композиція тут характеризується симетрією дієвих осіб і прискоренням перед кінцем п'єси ритму сцен і актів. Методику знаходження основних, на нашу думку, рис композиції ми покажемо далі. В другому періоді Островський, той таки різночинець-масовик, переходить на службу до нової пануючої групи. Це не значить, звичайно, що він свідомо міняє свої погляди. Довколишнє життя може непомітно робити новотвори в ідеології кожної людини подібно до того, як що-дня утворюються непомітно для ока шари ґрунту. Островський тепер пристає до редакції „Современника“ Чернишевського; ідеологічним провідником його тепер є його критик Добролюбов. З економічних причин, які ми з'ясували в статті, група Чернишевського й Добролюбова, радикалів-різночинців, негативно ставилася до купця. І тепер Островський після іконописного образу Русакова дає за вказівками Добролюбова типи „самодурів“ - купців (Хрюкова — в „Шутниках“, Тита Титича в

¹) З тим зрозумілим застереженням, що один період не відділяється від другого різкою межею, але що тенденція й основна маса творів певного типу лежать в певних хронологічних межах.

„Тяжелих днях“ і инш.), а поряд—добродійного різночинця полупанка-бідняка. Ці картини-сатири, як їх називає сам Островський, побудовані не на розгортанні характеру, а на анекдоті.

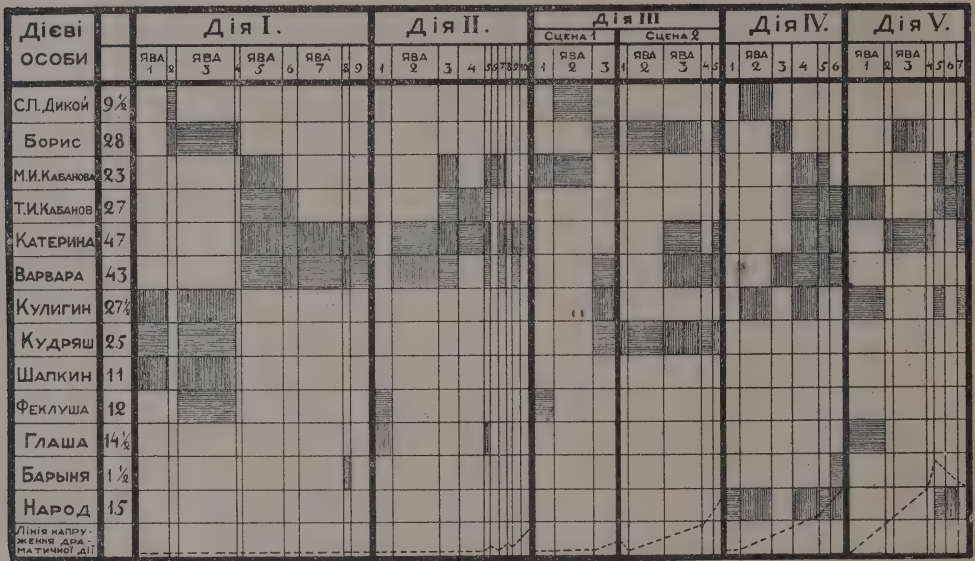
Сатира, здається, їхня основна мета. Типові „Тяжелые дни“ („Тяжкі дні“). Кит Китич не може стриматися, щоб не прикласти своєї руки до чужого лица, з цього користуються пройдисвіти, і ми маємо анекдотичне зачароване коло: Тит Титич вдарить, ображений подає в суд, на суді замиряються за грошеву винагороду, потім п'ють з приводу замирення, а тут знов „рукоприкладство“ і т. д. Те саме в „Шутниках“, „Не все коту масленица“ та в інших п'єсах другого періоду. Композиція картин-сатир инша, ніж в драмах характеру; неприкрита анекдотичність виразно відбивається на ній; драми характеру мають строгу симетрію дієвих осіб і ритмічне наростання сцен; а картини-сатири цих рис у своїй структурі не мають. Особливості композиції цих п'єс можна було б бачити на „Шутниках“ (див. нижче).

Третій період характерний пануванням в російському житті купця. В творчості цього періоду Островський виводить купця єдиним мудрецем життя (Прибитков в „Последней жертве“), високоосвіченою людиною (Васильков в „Бешеных деньгах“). Прибитков віком ровесник „самодурам“ другого періоду: Киту Китичу, Хрюкову, Ахову; але тепер вже третій період; творчість різночинця-масовика підлягає залізній економічній конечності, що спрямовує його симпатії-переживання, з яких витікають особливості виведення і змалювання дієвих осіб. Технічні засоби виведення і дають певну форму. Це період „драм становища“: гине симпатична Лариса, бо не має посагу, скоряється горда княжна Чебоксарова, бо не має власного „бюджету“. На композиції драм третього періоду ідеологічний зміст відбився введенням численних персонажів, через що п'єси стали довші: треба було вивести з одного боку дворян, що руйнуються (Паратов в „Бесприданнице“, Дульчин в „Последней жертве“ і инш.), з другого боку переможніх купців; посередині між цими двома групами ставиться героїня певного економічного становища, яке і доводить її до драматичного розв'язку; таку структуру п'єс можна наочно побачити з доданих до цієї статті графіків.

Основні риси широкої творчості Островського з його найголовнішими формальними властивостями пояснюються економічним життям епохи Островського і його класовим становищем.

Ми повинні згадати про спосіб, яким ми описуємо згадані тут особливості композиції драм Островського. Ми кажемо — всяке описування, вільно або не вільно, єсть теорія. Ми, описуючи композицію, мали передпосилку: художник, плануючи свій твір, завжди дасть своєму „героеві“ найбільше місце, віддасть йому найбільшу увагу, а другорядним особам — пропорційно менше; через це, досліджуючи композицію, перш за все треба зважити міру авторської уваги до героя. Разом з цим треба розглянути, описуючи хід дії, число й величину окремих сцен і актів. Ця реманентизація матеріалу — перше завдання при описуванні композиції, за якою ми тут розуміємо динамічну єдність драми — єдність її в часі виконання або читання її; склад мови ми розуміємо, як єдність мови (статичну єдність — за час

найбільших промовних одиниць - абзаців); стиль — як єдність всіх формальних особливостей твору. Таким чином, стиль охоплює — композицію і склад з звучанням. Коли з п'єси можна викинути яку-небудь частину, персонаж або сцену, — значить, ми не знайшли формули композиційної єдності. Формула єдності повинна обіймати всі деталі, як конче потрібні в даній комплексі. Щоб відшукати особливості композиції, ми вдаємося до такого методичного заходу: ми лічимо в

Фіг. 1

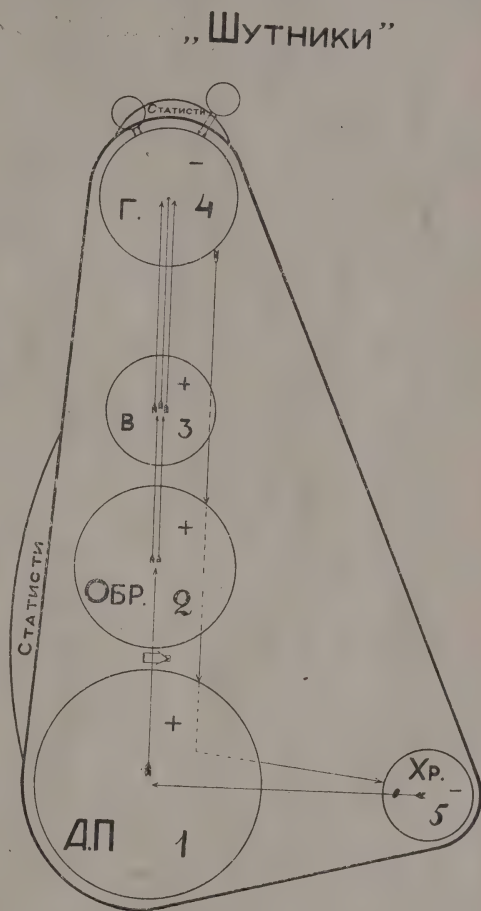
кожній сцені кількість слів, сказаних в ній; і цим числом міряємо хронометрично великість даної сцени. Послідовно проміряні всі сцени і акти, нанесені на графік, дають наочне уявлення про зріст п'єси в часі по її основних елементах — сценах і актах. Наприклад, з такого графіка п'єси „Гроза“ (фіг. 1) ми робимо такі висновки про динаміку сцен п'єси: 1) п'ять актів ідуть один за одним, послідовно зменшуючись над кінець п'єси; 2) в кожній акті сцени йдуть, зменшуючись над кінець акту; 3) наростання дії (відзначається внизу 1 висхідною ламаною лінією) паралельне учащенню сценічності; 4) в першому акті виведені переважно другорядні особи, в другому — переважно головні, далі виведені то другорядні, то головні особи.

Коли тепер за таким графіком ми обчислимо час, що автор уділив окремим дієвим особам, примусивши читача і з свого боку уділити стільки саме часу, то ми дістанемо графік об'єму уваги до персонажів і вираз взаємин персонажів; умовні знаки, що виявляють взаємини осіб, зображених на цьому графіку колами, можуть дати об'єктивну підставу для визначення сюжетної схеми п'єси. Графік „Шутников“ (див. фіг. 2), ми читаємо: Анна Павловна (круг 1), люблячи батька (2) й сестру (3), а через них і жениха сестрино (4),

згоджується ради їхнього щастя вийти за немилого Хрюкова, що кохає її; стрілки від центру до центру символізують симпатію, а стрілки з обводу — стасунки використання. Ми почали з Анни Павловни, як з головної дієвої особи, судячи з об'єму авторської уваги до неї; ми зв'язали всіх осіб і їх взаємини в композиційній єдності, виходячи від головної особи. Коли-б ми що пропустили при цьому, то графік показав би наш недогляд. Читати графік, як схему, виходячи з об'єму авторської уваги, ц. - т. драматургічної ваги персонажу, інакше не можна. Тут ми маємо, як нам здається, об'єктивний вираз сюжету:

Всі ті висновки, що ми зробили на підставі соціологічного аналізу творчості Островського, знаходять своє потвердження в наших графіках. Графік ІІ дає уявлення про симетрію дієвих осіб в „Грозі“ (І період за нашою класифікацією); тут всі дієві особи, крім статистів, позначених у нас на задньому плані графіка під сумарною назвою „народу“, розподіляються в групи по трое: Катерина, Борис, Куліші — група протестантів; Кабанова, Кабанов, Дікой — представники домогосподарських поглядів; Варвара, Кудряш, Шапкин — представники тих, що „пристосувалися“ до побуту Кабанової; між цими групами взаємини діалектичної схеми — теза, антитеза, синтез (життєвий, побутовий).

Авторові симпатії настороні антитези побуту Кабанової. Це — поділ по психологічних рубриках. Коли-ж узяти героїв по вертикалі графіка, то ми знов матимемо групи по 3 героя: 1) жінки в даному середовищі: Кабанова, Катерина, Варвара; 2) чоловічі паралелі до них: Кабанов, Борис, Кудряш і 3) група тла для цих пар — Кулігін, Дікой, Шапкин. Симетрія дієвих осіб — основна риса композиції драм характеру. Ця симетрія очевидна з графіка. Ми пробували дати об'єктивну методику опису композиції, виходячи з загального уявлення при описуванні композиції, як єдності і зв'язку частин в часі, єдності сюжетної схеми. Ми не кажемо, що інші способи знайти особливості композиції неможливі. Але наше описування мало певну пізнавчу передпосилку, ми в розподілі авторової й читачевої уваги до дієвих

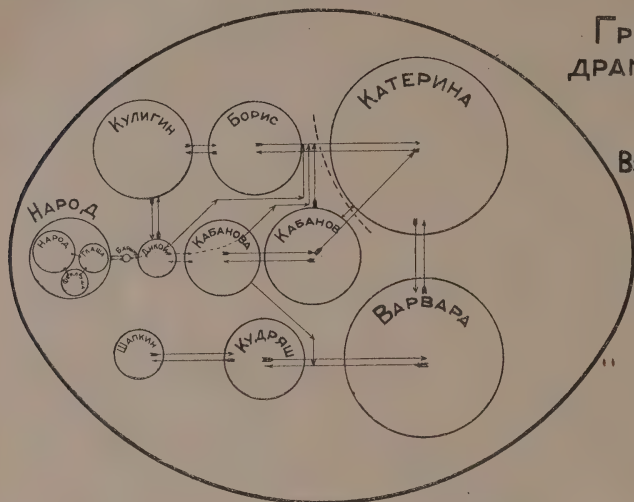
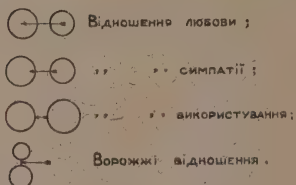
Фиг. 2

осіб знаходили внутрішню єдність п'єси, основну й безперечну ознаку художнього твору, щоб, знайшовши цю єдність, піти в аналізі далі і після опису одержати пояснення причини з'явлення даної форми і зміни її. Крім опису й класифікації фактів ми шукали, як правило, причинного пояснення їх. Пояснення неодмінно веде до іншого ряду явищ — до базисних фактів, де до наших послуг єсть вже оброблений

ГРАФІЧНИЙ РОЗБІР ДРАМИ А.Н. Островського „ГРОЗА”.

Взаємовідношення дієвих осіб
між собою.

Умовні ознаки:

Фиг. 3

від інших дослідників матеріал, що дає можливість відповісти на питання причинної закономірності досліджуваних літературних фактів, може й не так точно, як мріяв Плеханов: „наукова естетика може бути точною, як фізика, бо вона чужа метафізиці“, але в термінах і системі, приступній дальшій об'єктивній перевірці.

Нам ще треба показати приклад залежності складу мови від соціальної психології й економіки. Для цього ми обрали творчість Радищева: стилістичний аналіз творів Радищева довів нас до констатування 4-х видів його стилю: архаїчного (церковно-риторичного), сентиментально-патетичного, реалістичного й науково-прозаїчного (склад мови міркувань).

В цій статті ми можемо тільки ілюструвати невеликими прикладами ці окремі види стилю Радищева. Приклад церковно-риторичного виду стилю: — „Благословенно да будет явление твое, речет преемница престола его и дел и преклоняет главу. Все следуют ея примеру. И ее слезы орошают ланиты“. (І стр. 5).

Приклад сентиментально-патетичного складу мови: „едва я уснул. О, возлюбленные мои. Я вас вижу, вы всегда со мною, сомневаться мне в том не должно, прижмите меня к своему сердцу, почувствуйте, как мое б'ється, но что? Вы меня отталкиваете. О пагуба, о гибель!“ і т. д.

Приклад мови „наукової прози“, який ми знаходимо в художніх творах Радищева: „весьма полезный был бы труд писателя, показавшего нам из прежних деяний шествие разума человеческого, когда

сотрясший мглу предубеждений, он начал преследовать истину до выспренных высот ея, и когда утомленный, так сказать, своим бодрствованием, растлевает начал паки свои силы, томиться и ниспускаться в туманы предразсудков и суеверия“.

Приклад реалістичного складу мови: „повечерявши з моїми друзями, я ліг в буду. Поштарь погнав коні з усієї сили і через кілька хвилин я був вже за містом... Буда моя спинилася, я підняв голову, бачу, на порожньому місці стоїть три житла“... .

Різницю цих видів мови можна було б показати скрупульозним описанням, але читач і без того ясно відчуває її. Головне для нас

Російське слово УТЕШИТСЯ

Фиг. 4

те, що стилістичний аналіз в істор.-літературн. дослідженні повинен приводити до соціології стилів¹⁾ і до загальної соціологічної оцінки письменника. Трагедія Радищева, коли про неї можна говорити в дослідженні, була не стільки в ідеологічній самоті письменника (оскільки така самота можлива взагалі для *zoon politicon*), скільки в великій різноманітності „буття“, що впливало на Радищева. Батько його, що виховав сина на псалтирі, був яскравим винятком серед сільських дворян того часу; це, як відомо, були часи, коли більшість сільського дворянства захоплювалася, під впливом великого попиту закордону на російський хліб, тим, що перетворювала свої натуральні панщинні господарства на хлібні фабрики; економічні тенденції сільського дворянства породили велику експлоатацію селян, яка довела їх до „бунту“; тим часом, як батька Радищева селяни безперечно

¹⁾ Термін, заведений Гаузенштейном і, на нашу думку, він достатньо відповідає на сучасні запити в методології історії літератури. Див. Гаузенштейн „Искусство и общество“. Цей термін підкладає, що стиль визначається соціологічними факторами.

любили; факт такого відношення potwierджується тим, що селяни сховали батька Радищева в лісі в той час, коли Симбірською губернією проходив Пугачов, а селяни інших поміщиків сами приводили останніх на суд Пугачова. Радищев-батько був своєю психологією тип сільського дворянина не кінця XVIII сторіччя з його яскравими нахилами експлоататора, але початку XVIII, ато й XVII віку, коли патріархальні стосунки, може в дусі „Домострою“, були більше поширені, ніж в кінці XVIII сторіччя; образ батька стає ясним з дальшої поведінки й відношення до Радищева-сина: на старість Радищев-батько пішов у скіт; одного разу він збирався перемінити рясу на сертук; це було, коли він зважився поїхати в Петербург до Олександра I просити зняти з дітей нашого письменника (від шлюбу його з своєю своячкою) фамілію „Радищевих“: „чи ти татарин, що женився з своячкою?.. коли-б ти женився з селянською дівчиною, я-б її прийняв, як дочку“. „Насилу домашні переконали його, щоб не їхав, запевняючи, що їхати даремно“, — каже про цей випадок Павло Олександрович Радищев. Вплив батька на вироблення симпатій А. Н. Радищева до селян безперечний. Це вело і до впливу на нього батькового стилю.

Протест Радищева-сина проти тогочасної надмірної експлоатації селян походив в числі інших джерел також з сімейної традиції та виховання. Це виховання в сім'ї сільського дворянина-консерватора сприяло також і увазі Радищева до „високого штилю“ Ломоносова і церковно-слов'янської стихії в його мові.

Другою визначною рисою складу мови Радищева є сентиментальні елементи; джерело цього виду виразних засобів Радищева є безперечно на Заході: Радищев захоплювався Стерном, Гетевським Вертером, Верне і инш. Про вплив Стерна Радищев на суді казав: „А як мені трапилося 1786 року читати німецький переклад Йорикової подорожи, то і мені спало на думку послідувати за ним“¹). Соціологічну базу сентиментального стилю, як літературного стилю тодішньої революційної буржуазії, досить виявлено в історії літератури²); Радищев, що пережив міцний вплив ідеології тодішньої буржуазії підчас свого вчення за кордоном (Стерна він читав німецькою мовою), переніс характерний для того часу стиль і в Росію, він був російським раннім письменником-сентименталістом.

Наукова діяльність Радищева, велика для свого часу (студіював медицину, геологію, агрономію), вела до особливої мови його наукових творів; загальні стилістичні труднощі наукової мови треба помножити на невиробленість цієї мови за часів Радищева, і тоді ми матимемо ту мову наукових міркувань, яка головним чином привела до нарікань на Радищева за свою неясність і плутаність (наприклад, у Пушкіна).

Нарешті, реалістичний світогляд Радищева не міг не спонукати його на вживання мови життєвої практики; ця мова тоді ще не мала загальновизнаного права появлятися в друку; реалістичні риси стилю Р-а належать звичайно тим місцям, де він описує побутові

¹) Радищев. Полное собрание соч. под ред. Каллаша, т. II, стр. 603.

²) Див. про це у Плеханова „Французька драматична література“, збірник „Искусство“, вид. „Новая Москва“ 1922 р. стор. 107 — 108.

сцени й обстановку; в цих рисах стилю Радищева відбилася та літературна форма, яка об'єктивним ходом історії мала перемогти всі інші види складу мови, які єсть у Радищева.

Перелічені види складу мови, виявляючи найближчі фактори літературного впливу на Радищева, показують при дальшій аналізі і на риси соціологічної характеристики творчості Радищева.

І кожен вид складу мови Радищева вказує на певне соціологічне джерело його. Наш опис через брак місця в статті мимоволі схематичний. В цій статті він має ілюструвати положення про залежність складу мови від соціальних факторів. Всяка інша мета опису складу мови Радищева могла-б бути корисна, наприклад, лінгвістів, але не вела-б до основного завдання історика літератури — вияснити особливості даної форми і її причинну залежність.

Ми досі не чіпали цікавого питання звучання мови. Ейхенбаум торкався проблеми звучання мови („Мелодика стиха“); питання це досить розроблене тепер методично. Але Ейхенбаум намагався одкрити закони звучання, орудуючи лише з друкарськими знаками твору. Така методика після робіт школи Rousselot і Sievers'a, подібна на спробу вивчити, наприклад, запахи парфумів тільки з каталогу фабрики їх. Мало того. Перед кінцем XIX віку було експериментально доведено, що такі короткі одиниці часу, які припадають на основні елементи звучання — звук і склад, не тільки не можна правильно обчислити простим неозброєним вухом, але що, сприймаючи їх, ми робимо спеціальні, так звані, „часові помилки“. Вундт експериментально встановив правила: коли ми порівнюємо два об'єктивні, цілком рівномірні ряди тактів різної довжини, то довший ряд здається нам і швидчим; заповнений відступ часу здається нам довшим, ніж такий самий не заповнений (нерозчленований) при об'єктивній довжині 0,5 — 1,5 сек.; коли-ж збільшувати відступ часу до 2 сек., і порожніший відступ спочатку зрівнюється з наповненим, а далі здається нам довший від останнього (Основи фізіологічної психології, т. 3, розділ 15 — 17). Ми не в силі об'єктивно на слух визначити довгість звуків і складів, що утворює апарат речі; вже в цьому зауваженні єсть заперечення або, вірніше, обмеження і того напрямку в вивченні звучання мови, який утворив Sievers: користатися, вивчаючи, як звучить мова, лише слуховими враженнями.

Тільки експеримент може допомогти зрозуміти природу і форму звучання мови; без нього ми матимемо марні й довільні розмови про це звучання такого типу (з Ейхенбаума): „Четвертий і п'ятий рядок є природні вершини інтонаційного руху..., дієприкметники реалізують симетрію знаходження, непаристий рядок в інтонаційному відношенні сильніший від кожного паристого“. Всі ці твердження довільні, це спроба автора поставити те, що йому здається, на щабель наукового факту. Досить поглянути на доданий графік 4, нашого експериментального дослідження тонів і інтенсивностей в дзвінких звуках одного лише слова, щоб зрозуміти, оскільки складне дослідження звучання мови, що аж просить експерименту¹⁾.

¹⁾ Ми почали експериментальне дослідження ритму мови; див. „Врачебное Дело“, 1925 р. № 3.

Взагалі точний експеримент повинен увійти до нашої науки, коли в ній пануватиме соціологічний метод. Адже, точно визначити „зміст“, ц. - т. характер і силу емоціонального переживання, що викликається даною формою, майже неможливо без експерименту. Спробу такого дослідження ми подали на сторінках цього журналу (№ 11 — 12, 1925 р.); нині ми робимо спроби обчислення колективного емоціонального переживання; ці спроби робимо ми в лабораторії Укр. Психоневрологічного Інституту, якою завідуємо. Без цього обчислення немає точної критики, а, значить, практично цінної теорії мистецтва. Експеримент — неодмінна складова частина майбутньої теорії й критики літератури.

Стверджуючи соціологічний метод в історії мистецтв, Плеханов мріяв: „наукова естетика може бути точною, як фізика“; я додам: „коли в ній буде експеримент“:

„Формальний“ метод у літературі¹⁾

I

Питання про форму літературного твору, як про найважливіший чинник при досліджуванні історико-літературних фактів, нині притягає до себе увагу не тільки спеціалістів, не тільки теоретиків од науки, але й широких кол інтелігенції, що цікавиться літературними справами. З недавнього часу, з часу виходу у світ книжок „Общества изучения поэтического языка“, надто після виходу 1919 р. збірника „Поэтика“, де вміщено було статті програмового значіння проводирів „ОПОЯЗ'у“, скрізь, навіть по затишних і далеких від центрів провінціальних закутках, почали виникати гуртки „формалістів“, почали дебатоватися й обговорюватися модні питання про стиль, ритміку, метрику, в обихідній мові інтелігента появилася кілька нових термінів, що раніше були неподільною власністю підручників „теории словесности“ і не виходили за межі аудиторії. На сторінках поточної преси раз у раз появляються статті з питань поетики, на протязі цілого року з невеликими перервами тягнеться дискусія з приводу „форми“ і „змісту“ на шпальтах „Червоного Шляху“, набираючи иноді гострих форм. Одно слово „формалізм“ став модним, вийшовши на широкий кін літературно-критичного життя. Обсяг і зміст означення „формалізму“, як критично-літературної течії, не є тотожній до формального методу, як системи прийомів при науковому досліджуванні явищ літератури — під означення „формалізму“, як його тепер розуміють, підходить не тільки певний підхід до літературних творів, але й певні літературні угруповання, що, за маніфестом Плугу кажучи, „дбають за витонченість форми“ в своїх творах, не надаючи більшого значіння ідейному їх змістові²⁾.

Отже, таке трактування „формалізму“ виходить за межі нашого завдання, так само, як не обходять нас і ті гострі напади на „формалістів“ з боку деяких літературних критиків - марксистів, що вбачали в цьому захопленні „формою“ прояв ідеологічного консерватизму, а иноді просто контр-революцію. Так, напр., відомий критик В. Коряк в своїй статті „Форма і зміст“ дає таке визначення „формалізму“: „Формалізм — чудесна зброя в руках наших класових ворогів для дезорганізації наших лав, для прориву фронту пролетарського мистецтва... їхня зброя „фігура“ мовчанки. Вони мовчать

¹⁾ Розділ з праці „На шляхах до утворення науки про літературу, що має друкуватися в ДВУ.

²⁾ Платформа ідеологічна й художня спілки селянських письменників „Плуг“ „Червоний Шлях“, 1923, 2, стор. 211 — 215.

про зміст. Їх, бачите, обходить тільки форма. Звичайно, вони нічого не мають проти публіцистики, соціології, але... що-ж поробиш, це... „не науково“¹⁾.

Спілка пролетарських письменників „Плуг“, виступаючи зі своєю ідеологічною платформою, вважає за потрібне різко одгородитися од „формалізму“, як тенденції буржуазного мистецтва, бо: „В умовах НЕП'я, коли в місті росте і знов жаріє буржуазія, а в селі підводить голову куркуль, власник і орендар промислових закладів, що разом з впливом економічним ведуть наступ і ідеологічний, — боротьба на фронті культурному набуває першорядного значіння“²⁾. Треба сказати наперед, що ці напади на деякі літературні школи мають свою рацію, находячи своє потвердження в історичних умовах, серед яких ці школи розвивалися і саме тому важно розмежувати „формалізм“, як літературно-критичну течію, від формального методу, як наукового підходу до літературних явищ. Зробити це не так легко, бо — по-перше — виступи деяких літературно-критичних угруповань, як того-ж „ОПОЯЗА“, носячи різкі ознаки програмовості, скерованої на певне нехтування нашої дійсності („нас интересует только искусство“), проте дали чимало позитивного до вияснення природи літературного факту.

По-друге — чисто наукова робота над формою літературних творів виросла у зв'язку з певними літературними течіями, розквітла на їх ґрунті й мало того — розробленню певних проблем форми прислужилася праця не кабінетних учених, а письменників, що в своїй „практичній“ роботі зустрічалися з питаннями теоретичного характеру в царині свого мистецтва. Усім відомо те, що коли з 1910-го року й раніше деякі російські письменники докладно студіювали й розробляли теорію віршу, спеціалісти од науки займалися екскурсами в історію, етнографію і т. д., продовжуючи що до цього вікову традицію підходу до літератури, як явища універсального значіння, де, за крилатим словом О. Веселовського, вільно було полювати і соціологи, і історики, і взагалі кожному, хто мав охоту до цього. Чи не найкращим доказом тому буде історія творів О. Потебні та О. Веселовського, що спокійнісінько пролежали собі на полицях в кабінетах спеціалістів аж до нашого часу. Тепер імена їхні „склоняються во всех падежах“, тепер настав момент, що їх твори стали сучасними. І покликано їх до життя не через те, очевидно, що полежавши на цих полицях та вкрившись „порохом мудрости“, вони й справді набули щось крім того, що в них було, — а тому, що в них стала відчуватися потреба, збуджена самим літературним життям, отим гострим інтересом до формальних питань, що з'явився серед поетів і письменників різних напрямків і угруповань.

Інтерес цей до формальних питань виразно виявився ще на початку 20 століття разом з розвитком в Росії, а пізніше й на Україні модерних течій в письменстві — символізму, футуризму, і інших численних „ізмів“, що найрясніше уродилися вже за нашого часу (Див. книжку „Литературные манифесты“³⁾). Звичайно, це не значить, що

¹⁾ В. Коряк. Форма і зміст „Шляхи мистецтва“, 1922, ч. 2, стор. 40 — 46.

²⁾ „Червоний Шлях“ *op. cit.*

³⁾ Изд. „Новая Москва“ составили Бродский и Сидоров, 1924.

до цього часу письменники й поети не цікавилися питаннями форми (цікавість ця пробивалася ще в поетів-романтиків початку 19-го століття),—але такої органічної потреби теоретично вияснити собі особливості свого поетичного фаху, безсумнівно досі не відчувалося. І це цілком зрозуміло—20-е століття в обох літературах позначилося виразною тенденцією до плекання слова, як основного чинника в художній творчості, питання „як“ писати, стало головним гаслом всіх цих шкіл, одсунувши на бік питання „що“, питання тематики. Ідеологічність літератури 19-го століття (надто народницької) стала ознакою *mouais tone* в 20 столітті—пригадаймо хоча-б відомий виступ М. Вороного, з його маніфестом про „естетизацію“ українського письменства. Слово, як таке, по-за його „смысловым“ значінням, стає об'єктом різних дослідів і експериментів—вишукуються нові звукові ефекти (інструментовка), поет, махнувши рукою на „святе надхнення“, починає старанно і пильно працювати коло словесного матеріалу, вимучуючи з нього нечувані й невидані „новые области“, щоб потім убгати їх в якісь нові теорії.

Суперечки і запальні герці всіх цих численних „ізмів“ між собою мали в групі якісь розходження що до визначення головно тих чи інших формальних проблем в літературі, так само, як новий „винахід“ в царині слова означав появу нової літературної школи, що негайно одзначала своє народження гучним маніфестом. Найвиразнішою ознакою цього виняткового нахилу до формалізму що до російського письменства треба вважати захоплення стилізаціями під народню творчість, під античну літературу й т. и. Використовуються біліни, житія, народні оповідання і казки—при чому письменник свої твори не тільки прикрашає „ядреними словечками“ народнього словника, але імітує й „лад“—композицію народньої творчости, виносить „из тьмы забвенья“ архаїчні сюжети і т. д.

Одним словом, появляється література „сказа“, якої найвиразнішими представниками треба перш за все назвати О. Ремізова, О. Толстого, А. Білого, Б. Пільняка. Певна річ, що увага цих „сказителів“ з'осереджувалася на формі творів, питання ідеологічності, сучасності і и., питання змісту, одним словом, не входило в обсяг інтересів їхнього фаху. Не дивно, що такі й подібні їм письменники виступають із статтями й розвідками теоретичного характеру, намагаючись теоретично обгрунтувати свої експерименти в практичній роботі. Роботи ці, мимо иноді значної наукової ваги, перейняті здебільшого якоюсь емоціональністю, суб'єктивними міркуваннями, не обгрунтованими критичною перевіркою фактів. Так 1910 року появляється книжка К. Бальмонта „Поэзия как волшебство“, де з великою експресією змальовується краса окремих звуків людської мови і з не меншою догматичністю виясняється психологічний, так би мовити, тон кожного окремого звуку. Того самого року виступає і А. Білий з низкою своїх робіт і статтів про ритм і мелодику віршу, даючи їм такі „ненаукові“ підзаголовки, як „Зелений Луг“, „Жезл Ааронов“ і и., хоча це й не пошкодило його великій роботі „Символізм“ покласти початок новій науці в Росії—науці віршування. В цій самій галузі працює й инший відомий поет В. Брюсов—пушкиніст і класик, давши низку цінних статтів і робіт про вірш Пушкіна й з теорії віршу взагалі. Коли

додати ще декілька імен поетичних, що працювали коло формальних питань в період од 1910 року, то можна сміливо піднести думку, що ми висловили вище, що „формальний“ аналіз народився не серед „книжників і фарисеїв“, а в процесі творчої роботи самих майстрів художнього слова. На Україні процес розвитку отих модерних течій трохи запізнився, а тому й статі з піднесенням різних формальних питань з'являються аж 1918 — 19 року, головнo в альманахах „Літературно - критичний альманах“ 1918 р., „Музагет“ і „Мистецтво“ 1919 і „Гроно“ 1920 р.

До цього часу, після розриву з народництвом, українська літературна критика борсалася в лабетах чистого естетизму (М. Євшан, А. Товкачівський, М. Сріблянський), без найменшого намагання ви-яснювати „формальні“ прикмети літературної творчості, хоча в своїй практичній роботі поети тогочасні уважно ставилися до форми своїх творів (Чупринка, Вороний).

Виступ 1913 року нашого футуриста Михайла Семенка був бук-вально „покритий“ естетами з „Хати“, при чому епітети „падло, ідіот“ et cet. були чи не найніжнішими висловами обуреного почуття прибічників „краси“.

Творчість цього „плюгавця“, а потім пізніше і П. Тичини і сталася за привід до виникнення „формальних“ статтів і рецензій. В „Літературно - Критичному Альманахові“ обіч цікавої як на свій час статті Можейка про Чупринку, з'являється інтересна стаття поета Я. Савченка про Семенка, де питання словесної інструментовки, пита-ння ритму й римування в творах Семенка з'ясовані дуже вдало й з певним методологічним підходом¹⁾. Трохи згодом в „Музагеті“ з'я-вляється стаття І. Майдана під характеристичною назвою „Поезія, як мистецтво“ (79 — 98), де мимо традиційно - ідеалістичного підходу до мистецтва, як чинника „нормативного“, що прикрашає життя, відчу-ваються виразно нові формалістичні повіви: „Романтики предста-вляли собі відношення між формою й змістом під образом: що форма — це золота чаша, в яку наливається коштовний зміст... Супроти цього ми беремо форму не як зверхню одержу мистецького твору, а вважа-ємо її суттю самої справи, яка виходить з самого нутра матеріялу, і тільки зовні показується, як форма“ (стор. 92). Того - ж року випускає у світ свою „Vita nova“ А. Ніковський, де в патетичних тонах під-носиться значіння П. Тичини, як найяскравішого виразника цього „нового життя“. Після ліричної передмови з чудесним жестом покори перед новим — „Ave, Caesar, morituri te salutant“, — критик звертає увагу на форму Тичинових творів, вбачаючи в ній ознаки відродження української лірики — і хоч як далеко ця книжка од наукового ста-влення справи, проте ця цікавість до форми являється симптомом нових тенденцій того часу.

Творчість Тичини викликала низку статтів і рецензій в тодішній літературі Ю. Меженка й інших, і всі вони намагаються оцінити формальні прикмети його творчості.

Часи післявоєнного комунізму, починаючи з 1921 року, разом з буйним розцвітом нової пролетарської літератури й разом з поліп-

¹⁾ Я. Савченко. М. Семенко „П'єро задається“ — „Літер. - крит. альманах“ кн. I К. 1918, 32 — 43. Л. Можейко. Творчість Чупринки, *ibid* 50 — 61.

шенням до того-ж і друкарської справи, надзвичайно загострили й піднесли цікавість до формальних проблем. В альманахах „Вир Революції“ Катеринослав, „Жовтень“, Харків 1921, в періодичних виданнях „Шляхи мистецтва“, „Червоний Шлях“, „Література, Наука, Мистецтво“, а тепер „Культура й Побут“ (тижневий додаток до газети „Вісті“, так само, як і в окремих брошюрках — ці питання тлумачено з різних боків і під усякими поглядами, так що звести їх до купи — справа дуже складна. І тут чільне місце і перший голос беруть письменники чи поети, — досить назвати хоча-б М. Йогансена, В. Поліщука, М. Доленга, Д. Загула, М. Зерова, М. Семенка і инш. авторів численних иноді статтів і навіть розвідок з певних теоретичних питань літератури.

Вся ця широка і різноманітна література, часто полемічного характеру, наводить своє визначення й місце під знаком діяльності вже названого „ОПОЯЗ'а“, являючись або поширенням його основних поглядів на форму і зміст літературних творів, або, навпаки, виступаючи проти його крайнього „формалістичного“ напрям (критики-марксистів).

Діяльність „ОПОЯЗ'а“ була найвищою кульмінаційною точкою отого загального захоплення „формальними“ питаннями, що знайшли в його теоріях блискуче по-своєму, але разом з тим і парадоксальне вирішення. Слово в його формальних особливостях, слово саме в собі, а не як засіб передачі людської думки — стає основною темою теоретиків „ОПОЯЗ'у“. Один з перших творів В. Шкловського носить характерний підзаголовок „Воскрешение слова“, ніби підкреслюючи той напрям, яким ішла теоретична робота ОПОЯЗ'івців“.

„Воскрешение слова“, цеб-то визволення його від „смыслового значіння“ базувалося на двох основних спостереженнях з життя мови, що обґрунтовані були в інших статтях від того-ж В. Шкловського.

Перш за все висовується наперед теорія „заумного язика“, як основного чинника поетичної мови (стаття В. Шкловського „О поэзии и заумном языке“¹⁾). Суть цієї теорії полягає в тому, що звукові елементи мови по-за своїм значінням мають свою естетичну значимість, доказом чому є існування так званої „зауми“, такого сполучення слів, що не маючи ніякого логічного значіння, проте справляють своєю мелодійністю певне вражіння на слухача. Історичним доводом тому є поширення „зауми“ в ритуальних обрядах сектантів, в заговорах і ворожбицтві, нарешті в фонетичних особливостях деяких східніх мов (японської, напр.), де звукові елементи мови мають великий вплив на значіння слова — „звукові жести“ (Стаття Поліванова „О звуковых жестах японского языка“²⁾). Звідси теорія про „звукові образи“ в поезії, що являються найважливішим чинником її, як певної естетичної конструкції³⁾. Далі вноситься коректив і в розуміння літературного твору, що на думку Шкловського є лише гола схема формальних елементів, „сумма стилистических приемов“. На підставі аналізу, головним чином зразків усної поезії доводиться, що сюжети літературних творів утворюються в процесі нанизування цілого ряду мотивів, цеб-то іншими словами „замыслы“ поета, чи письменника, не

1) „Поэтика“ ПТБ 1919 стор. 13 — 26.

2) „Поэтика“ стор. 27 — 36.

3) В. Шкловский — „Искусство“, как прием op. cit. 101 — 114.

виходять за межі „прийому“ і, таким чином, ідеологічний, чи психологічний момент в літературній творчості має найменшу вагу. Письменник є перш за все техник, що турбується переважно технічною стороною справи, не надаючи значіння тому, що витягнуть читачі з його хитрої конструкції.

Одним словом, як статті Шкловського, так і статті інших „ОПОЯЗ'івців“ першого періоду (1916 — 21 рік) мали одне завдання — винищити й найменші сліди отого непотрібного їм змісту, ідеологічного моменту в літературних творах, представивши розвиток літератури, як зміну голих формальних конструкцій, зовсім не звязаних із живим життям. Цим пояснюються й їхні напади на основоположників формального аналізу О. Потебню та О. Веселовського, яким закидалося обвинувачення в непослідовності й еклектизмі — першому за його „психологізм“, а другому „за ентографізм“¹⁾. Звичайно, що всі ці дотепні теорії були побудовані не без притягання „за волосся“ фактів, не без однобокого їх освітлення. Можна помітити, наприклад, тенденцію брати для своїх експериментів твори, що вже своїми формальними особливостями становлять виняток в ряді інших форм того-ж часу — („Тристрам Шенді“ Стерна, твори Розанова і и.); так само виразно пробивається тенденція замовчувати такі факти в літературному творі, що їх ніяк не можна обходити і т. д. Нас тепер не обходить критика „ОПОЯЗ'івців“, нам важливо встановити історичну перспективу й роллю „ОПОЯЗ'а“ в загальному розвитку формалізму, як критично-літературної течії. Безоглядне й рішуче „скасування“ змісту цілком природно викликало реакцію з боку, головню, марксістської критики, і протягом 22 і 23 року ми були свідками завзятих герців поміж „формалістами“ і „змістовцями“, що з великим запалом точилися, як у Росії, так і на Україні. Входити в лабіринт цієї складної й досить часто заплутаної аргументації диспутантів, що в запалі боротьби, як кажуть, пускалися берега, ускладнюючи справу внесенням зовсім непідходящих мотивів, так що зрештою питання втрачало всякі межі й обриси — немає можливості; в загальній формі змагання йшло переважно за те, що в літературному творі важливіше: чи ідеологічний його момент, цеб-то зміст, чи навпаки, формальні його елементи. До того-ж треба додати ще один „привходящий“ момент, що марксісти обвинувачували „формалістів“ в контр-революції, а „формалісти“ закидали марксистам ненауковість, дилетантизм.

Почнімо із закидів в контр-революції. Захоплення формальними проблемами, що ми простежили на протязі 20 століття, відмова інтелігенції від ідейної роботи ради „естетики“ безсумнівно має свої перші причини в соціально-економічному й політичному становищі цієї суспільної групи за часів царату. Одірваність міської інтелігенції від трудящих шарів населення, підневільне становище на службі у буржуа — створило отой дух поезії *bohémien*, поезії „кабачка“ — де погоня за нездоровою екзотикою, за „дзеньками-бреньками“ змінила старі мотиви — гніву й протесту. Що до цього — то, на нашу думку, діагноз поставлено правильно. Але за останній час, з розвитком революції,

¹⁾ В. Шкловский. Связь приемов сюжетосложения с общими приемами стиля *op. cit.* 115 — 150.

можна спостерігати стихійний перехід інтелігенції на бік радянської влади, бажання взяти як найактивнішу участь в будівництві пролетарської культури й літератури. Інтелігенція намагається по-пасти в такт життю, стати „попутником“ пролетаріату. „Формалізм“ намагає собі ґрунт в нових обставинах і, занедбавши принцип відречення від життя ради „искусства“, виступає в ролі творця нових форм мистецтва (пролетарського). В Росії закладається асоціація „ЛЕФ“ (Левый фронт искусства) 1923 р., на Україні перешиковуються лави футуристів, держачи курс на пролетаріат. Проблема форми набирає тут нового характеру, так само як шукання теоретичні і практичні знаходять своє виправдання у будівнанні нової пролетарської мови. „Футуризм есть не школа, а устремление. Диалектическое производничество есть очередная задача футуризма“ (Н. Чужак. Под знаком жизнестроения¹⁾).

Появляється низка статтів Б. Арватова, Н. Чужака та інших, де спроби формального аналізу угрунтовуються на базі соціально-економічних явищ („Контр-революція форми“ Б. Арватов); письменники й поети старанно вивчають мову „улиць“, й незабаром твори багатьох із них сповняються запашної лексики базару й газетної схоластики. І цим шуканням нових форм захоплюються не тільки футуристи, але й інші угруповання поетичні, навіть такі, що в цих змаганнях поміж „формалістами“ та „змістовцями“ принципіально вороже ставилися до перших. Досить звернути увагу на творчість українських поетів і письменників, що об'єднувалися коло „Гарту“, щоб переконатися того.

Творчість П. Тичини розвивається в напрямкові вишукування нових музичних ефектів мови (його остання збірка „Вітер з України“), М. Хвильовий пильно працює над конструкцією оповідання, використовуючи традиції безсюжетників Б. Пільняка та инш.²⁾ В. Поліщук зі своїми теоріями динамізму наслідує творчість У. Уїтмена і т. д. Таким чином, найшовши в працях „ОПОЯЗ'у найрізкіше й найпарадоксальніше освітлення, „формалізм“ останніми часами виходить на широкий шлях пристосування до нових тенденцій суспільного життя, разом з тим поволі збуваючись того „спецівського“ вузького відтинку, що надали були йому „Витя и Рома с „ОПОЯЗ'а“. Цього досить, щоб уявити собі ті численні непорозуміння, що виникали поміж суперечниками за принципом „своя своїх не познаша“.

Люди, що в своїй практичній роботі працювали коло проблем форми, сипали „громы и молнии“ на „формалістів“, а „формалісти“ знов, може занадто підкреслюючи свій марксизм, намагалися довести своїм антагоністам дилетантизм, поверхове відношення до справи, вказуючи на те, що практично провадилося їх ворогами, щоб-то ломилися в розчинені двері. Отже закиди марксистів влучали по-за мету, в історичне минуле, в перейдений вже етап і тому дискусія ця по суті була лише приводом до в'яснення низки непорозумінь, які й дійсно частково були з'ясовані. Мораль, як наслідок цієї дискусії, така — переоцінити свої аргументи й доводи, пильніше придивившись

¹⁾ „ЛЕФ“, 1923, I, стор. 12 — 39.

²⁾ Стаття про це проф. О. Вілецького в „Шляхах мистецтва“ ч. 5, за р. 1923 - й, що не вийшла у світ.

до своїх суперечників. Останніми часами чим раз частіше з'являються роботи „примиренческого“, нейтрального характеру, з виразним потягом до золотої середини. Це симптом часу. Є, звичайно, ще непримиренні (серед українських критиків), що застерігають і погрожують, як той Катон: „Картаген треба зруйнувати“, не помічаючи того, що ці застереження викликають лише приємні спогади про минулі бої.

II

Яке значіння мало й має для науки методології історії літератури оце шукання й розвиток формальних проблем, що ми спостерігаємо в літературно-критичному житті, чи краще — в якому відношенні стоять тепер наука й критика? Як уже зазначалося, роботи окремих критиків і письменників, мимо їх „ударности“, давали багато нового в скарбницю науки, так само, як і збуджували наукову думку до нових шукань. Робота, наприклад, „ОПОЯЗ'івців“, промайнувши, як весняна буря, мала великі позитивні наслідки, спричинившись до пильного перегляду ества літературного факту. Наука не може, звичайно, приймати однобічних теорій на віру, проте, ці теорії розкривають перед нею нові обрії. І ми бачимо, справді, що за останній час і чисто-наукова робота коло літератури ведеться в напрямку переважно формального її студіювання і, між иншим, деякі члени того-ж „ОПОЯЗ'у“, відмовившись від „золотих мечтаний“ молодости, тепер ідуть в передніх лавах цієї наукової течії. Визнаючи критикам і літераторам поважні заслуги в цьому збудженні наукової думки, проте треба рішуче одгородити науку від критики. Науці цілком чужий той догматизм, та тенденція до розв'язання певного питання раз і назавжди, що є властива усякій критиці. Завдання методології історії літератури є перш за все систематизація історико-літературних явищ за певними однородними прикметами і специфікація літературного процесу, як процесу *sui generis*, од загально-історичного розвитку на підставі цієї класифікації. Підходячи всебічно до в'яснення літературного факту, наука ні в яким разі не може розглядати твір чи то лише під знаком „змісту“ чи, навпаки, під знаком „форми“. Принципи наукової специфікації вимагає лише об'єктивного розмежування елементів певного факту для докладного його студіювання. Бо метод (а не методологія) є лише сума прийомів, а не система понять про суть якогось явища. Тому-то розміри цього розмежування елементів певного явища не повинні конче переходити в остаточне формулювання й визначення його ества в цілому.

Пояснимо цю думку цитатою із статті В. Жирмунського про два підходи до літературних явищ: „Поэтика рассматривает литературное произведение, как эстетическую систему, обусловленную единством художественного задания... С этой точки зрения и метрическое построение, и словесный стиль, и сюжетная композиция... і т. д. являються нам в процессе изучения художественного произведения, как приемы, т. е. как эстетически значимые факты, определяемые своей художественной телеологией. В таком понимании рядом с формулой „искусство, как прием“, могут существовать другие равнозаконные формулы, напр., искусство — как продукт душевной деятельности,

искусство — как социальный факт и как социальный фактор и т. п. Задача методологии — разграничить законные области этих возможных подходов к литературному произведению, указать задачи исследования и пути осуществления... Иное значение приобретает эта формула, когда по свойственному многим исследователям методологическому реализму, свободно выбранный метод исследования отождествляется с самим предметом, условно поставленная задача — с окончательным и единственным существом изучаемого предмета. Формалистическое мировоззрение находит выражение в таком учении: все в искусстве есть только художественный прием, в искусстве на самом деле нет ничего, кроме совокупности приемов¹⁾.

Доводиться просити вибачення за наведення такої довгої виписки, але вона прекрасно вияснює різницю поміж науковим і догматичним підходом до літературних явищ. Скажемо просто, що для методу зовсім не потрібне вияснення „форми“ і „змісту“, як якихось позачасових і позапросторових субстанцій, так само як у фізиці систематизація природніх сил обходиться без визначення матерії, або в психології описання психічних рефлексів обходиться без визначення поняття „душі“. Звичайно, в міру поглиблення дослідів, в міру уточнення методу все більше окреслюються контури об'єкту в усіх його властивостях, але в історії літератури вони тільки-но намічаються, тому приймаючи певні робочі гіпотези, як вихідний пункт, не можемо змішувати їх з єством самого об'єкту в усій його багатогранності.

Основною тенденцією науки про літературу, за словами В. Жирмунського, є встановлення „законних областей“, диференціації літературного факту. Це і є власне шукання об'єкту історії літератури.

В шуканні цього об'єкту, в шуканні свого предмету наука про літературу пройшла важкий шлях і ще й понині не піднеслась на рівень точної дисципліни, хоча останніми часами досягнуто вже чимало що до розроблення деяких спеціальних проблем.

Загальні лінії її розвитку можна схарактеризувати як повільне розмежування елементів літературного факту, як поступове звільнення від тої аморфності й невиразності, що становив собою літературний твір в оціненні старих методологічних шкіл. Наш час в науці про літературу є момент крайнього роздрібнення елементів літературного факту й перших неспіливих спроб синтетичного їх поєднання. Але ці спроби ще дуже далекі від свого остаточного завершення, а тому й наукова система історії письменства лише накреслюється, і є поки що далекий ідеал.

Розуміння літературного твору до останнього часу відзначалося крайньою невиразністю й, сказати-б так, безпринципністю. Досить переглянути роботи й підручники історії російського чи українського письменства, щоб наочно пересвідчитися в тому.

На літературний твір дивилися як на неподільну свою власність і історик, і публіцист, і юрист і всякий инший представник

¹⁾ В. Жирмунский. К вопросу о „формальном методе“. Передмова до книжки О. Вальцеля. Проблема формы в поэзии „Academia“ ПБ 1923 г. стор. 5 — 23.

„спорідненого фаху“ — скільки в ньому відчувалася потреба, скільки він міг прислужитися ілюстрацією для з'ясування якогось явища в тій чи іншій ділянці науки чи громадського життя. Таке „міжнародне“ становище літератури не могло сприяти розвитку її, як наукової дисципліни. Не важко помітити, що такий погляд на літературу, як чинник універсальний, засвоїли були також і історики літератури, яких роботи різнилися одна від одної тільки поділом симпатій — чи до соціології, чи до етнографії, чи до публіцистики.

Найпомітнішою прикметою старих підручників літератури треба вважати нахил в бік публіцистики, нахил оцінювати суспільне значіння діяльності письменника, його ролі у викритті різних болячок сучасності та в збудженні моральних інстинктів. Найтиповішим зразком такої саме книги з письменства є, напр., „Історія українського письменства“ С. Єфремова. В своїй передмові автор різко проводить ту думку, що значіння літературного твору виважується його ідеологічним впливом в суспільстві, його вартістю, як знаряддя боротьби. Немає сумніву, що література має величезне громадське значіння, стаючи иноді в руках певної суспільної групи одним знаряддям боротьби, як це було, прим., на Україні протягом 19 століття — але підходячи до вивчення літературних явищ лише під поглядом їх ідеологічного впливу, історики літератури ризикували втратити об'єкт своєї науки, що таки й бувало, бо-ж зрештою не тільки твори красного письменства мають таке значіння, — таку саму роль, такий самий ідеологічний вплив мали й матимуть публіцистичні твори, різні наукові й напівнаукові розвідки з галузи, приміром, суспільствознавства і т. п. Яким же чином можна виділити літературні явища, коли вони в головному нічим не різняться від публіцистики й соціології, як особливої форми людської творчості? І блукаючи, таким чином, в різних „родственных областях“, історики літератури попадали зрештою в зачароване коло, відки був єдиний вихід — „применяться к местности“. Тому то при визначенні об'єкту історії літератури траплялися, та й тепер трапляються, такі непорозуміння, що до неї притягаються всі писані пам'ятки, без огляду на їх формальну різницю. Такою, наприклад, енциклопедичною працею є „Курс русской литературы“ В. Келтуяла, де до літературних пам'яток застосовується й „хроніки“, і „літописи“ і твори з природознавства — „Фізіолог“ і т. п. Такий саме характер мають і інші підручники літератури, хоча й треба зауважити, що принцип такої енциклопедичності не проводжено до кінця: в міру наближення до нашого часу межі об'єкта літературного поволи звужувалися, і вже при розгляді явищ письменства 19 століття, аналізі піддавалося лише твори красного письменства.

Загальний характер праць з письменства був такий, що їх краще було б визначити як підручники історії культури в гуманітарному, так-би мовити, аспекті — де „науковість“ виявлялася в палеографічних, філологічних дослідках над старими пам'ятками та в установленні історичної обстановки, серед якої виникала література нового часу — біографія письменника, дата написання твору і т. д., і т. д. — без найменшого намагання дати опис літературного процесу. (Звичайно, коли не вважати за такий опис широкі коментарії що до „духу“ часу,

що до високого етичного значіння певного письменника, нарешті урочисті панегірики красі його творів і т. д., і т. д.).

В кращому разі найсолідніші розправи з письменства з історичним підходом до літературних фактів мали характер не історії літератури, а більше історії громадської думки — де подавало звичайно картину розвитку ідеології певної групи суспільства за певної доби.

До цього невизначеного розуміння обсягу своєї науки головно сприялося заплутане уявлення про природу літературного факту, суто-реалістичний підхід до літературного твору, як до „свічада“, що відбиває дійсність. Таке розцінювання ества літературних явищ треба вважати за період наївного реалізму в розвитку науки про літературу, що є неправильний не тільки що до літератури, але й взагалі є наслідком неусвідомлення природи історичного процесу. Нема сумніву, що з погляду, напр., Марксової теорії — теорії діалектичного розвитку суспільства — такий погляд не виносить і найлегшої критики. Певна річ, літературний твір „відбиває“ життя, але-ж життя це будувється по „образу й подобию“ свого творця, якого погляди й фантазії не мають загально-обов'язкового значіння.

Такий стан речей додержався майже без змін аж до наших днів, не вважаючи на те, що вже в 19-му столітті появилися теоретичні роботи з літератури, в яких піддавалися ґрунтовній і рішучій критиці всі основні положення історико-літературної науки.

Такою, хронологічно першою, школою треба вважати „психологічну“ школу в літературі, що її блискучим представником на Україні був О. Потебня.

В роботах самого Потебні та його учнів уперше позначилася тенденція до об'єктивної диференціації елементів літературного твору і правильного розв'язання питання про їх взаємовідношення. Ми не будемо спинятися докладно на системі О. Потебні, бо вона найшла в численних роботах його учнів всебічне освітлення, так само як і значіння його системи в розвитку науки про літературу вияснювано в спеціальних статтях. Значіння його теоретичних здобутків у виясненні літературних фактів полягає в наближенні їх до загальних явищ мовного процесу (слово і літературний твір — вияви одного порядку) і в з'ясуванні формального моменту, як чинника, що відрізняє літературний твір від прози, образне слово від безобразного (теорія внутрішньої та зовнішньої форми — (образ) і значіння.) Встановлюючи таку диференціацію елементів художнього твору, О. Потебня базувався на даних як психіки письменника — так і психіки читача (теорія аперцепції).

Для нас найважливіші висновки О. Потебні що до визначення літературного твору як процесу, якого активним учасником є не тільки письменник, але й читачі. Літературний твір, появившись у наслідок творчого змагання автора, не лишається нерухомим по виході у світ, він живе у свідомості читача, змінюючи своє значіння в процесі творчого сприймання. Співробітництво читача з автором, іншими словами, полягає в надаванні літературному творові своєрідних інтерпретацій, обумовлених особливостями ідеологічного складу читача. Історія якого-небудь утвору всесвітнього письменства доводить правдивість такого спостереження. „Дон-Кіхот“ Сервантеса, чи „Гамлет“

Шекспіра, приміром, дійшли до нашої свідомости не тільки, як продукт індивідуальної творчости, але й з додатком численних коментарів різних критиків до їх „змісту“. Коли й тепер можна иноді побачити, що в постаті „Дон-Кіхота“ Сервантес намагався подати тип ідеаліста, активного борця за кращі ідеали людства, то не треба забувати, що це не авторські пояснення, а коментарії Г. Гайне, І. Тургенєва та інших. Накладати авторові таке розуміння „Дон-Кіхота“ ми не маємо права, бо зрештою дуже правдоподібно, що йому й на думку не спадало чогось подібного. Читач зрозумів твір так, як він його зміг зрозуміти, і це його тлумачення „змісту“ прилипло до твору, модифікуючися з часом в іншому осередку читачів. Чи може нехтувати історик літератури цим моментом? Ні в якому разі, бо ця „текучість“ і є найважливіша ознака літератури.

Теорія читача, як діяльного речника літературного процесу, розкриваючи нові обрії в науці про літературу, разом з тим освітлює з нового боку публіцистичний підхід до літератури, де момент вияснювання чи, навіть, оцінювання ідейної її ваги, претендував на якесь об'єктивне загально-обов'язкове визнання. Ясно, що такий підхід був не науковий, коли читач, чи в даному разі автор праці з літератури, свої здогади підносить до рівня автентичного джерела, намагаючись говорити в імені авторів.

З цих процесуальних відзнак літературного твору в інтерпретації О. Потебні відтіняються виразно елементи „форми“ і „змісту“ його.

Читач, шукаючи відповіді на запитання, „що“ є в творі, знаходить своє йому пояснення, і це й є очевидно зміст його, коли-ж увага читача обернена на те, „як“ створено твір, що він викликає таке враження, й особливо, коли читач підходить до твору з певними методологічними прийомами, намагаючись розкласти його на певні технічні прийоми, — він підходить до „форми“ твору.

Тільки розглядаючи твір під різними аспектами, ми можемо розкласти органічну його цілість на ці два моменти й тільки так можна уникнути еkleктизму й догматизму в справі наукового досліджування.

Вертаючись знову до вищенаведеного прикладу з Дон-Кіхотом, пояснимо цю думку. Перед нами низка пригод славногo лицаря — бійка з вітряками, завзятий герць з отарою баранів, самотня закохана журба в горах Кастилії і т. д. — всі ці мотиви, з'єднані певними композиційними засобами, становлять собою літературний твір, що називається „Дон-Кіхотом“. Ця художня конструкція не може існувати сама в собі, як якась абстрактна схема, вона органічно поєднана з процесом сприймання читачами, так само як поява її у світ є наслідком якихся „переживань“ автора, що знайшли в ній своє оформлення. В звичайному підході до літературного твору ми не розрізняємо цих двох моментів — „виразу“ й „інтерпретації“, ставлячись до його, як до органічного цілого, хоча й, певна річ, суть його від того не змінюється. Але при науковому аналізі цілком можливе розмежування цих двох моментів літературного твору, як двох рядів — формального й ідеологічного. При чому до ідеологічного ряду належить момент інтерпретації твору читачами й основний „замисел“ автора, до формального ряду — художнє оформлення цього „мысли-тельного“ процесу, наскільки їх можна абстрагувати від психіки, як

технічні прийоми. Ясно, що поняття форми в такому розумінні обіймає не тільки граматичні й звукові ознаки літературного твору, але й „художні образи“, оскільки вони є виразом чогось.

Розуміння „художнього образу“ (форма внутрішня й зверхня) за О. Потебнею є щось інше, аніж звичайне трактування форми; на зразок: „хороша форма“, але шаблонний, нецікавий „зміст“ — цеб-то звучна мова, влучні звороти, але характери героїв і їх „життя“ — неінтересне; звичайно, тут до форми належить також і „життя“ героїв і їх характери.

Ось у цьому визначенні подвійного характеру літературного твору й полягає головна заслуга О. Потебні в будівництві науки про літературу, накреслюючи основні точки наукової диференціації літературного процесу.

Але, показавши нові шляхи в науковому досліджуванні літературних фактів, О. Потебня не довів до кінця розмежування формального й ідеологічного настільки, щоб досліджуючи його методом художню творчість можна було послідовно провести принцип наукової специфікації. Цьому на заваді стояв отой „психологізм“, що є нині найспірнішим пунктом в його системі. Він збудував свою поетику на теорії „художнього образу“, що є в однаковій мірі фактом формального й психологічного характеру. Поет втілює свої переживання, життєві спостереження в певні художні образи в процесі творчого акту. Процес цей глибоко суб'єктивний — починаючись десь в підсвідомих глибинах авторової інтуїції, знаходить своє оформлення в своєрідних і неповторних символах. В своїй ґрунтовній праці „Записки по теории словесности“ наводить він історію створення віршу Тютчева „Слезы людские, о слезы людские“ зі своїми коментаріями, що яскраво підкреслюють його погляди на природу поетичної творчості. Осінньої темної ночі повертався поет до дому з гостини. Ішов дощ, і Тютчев, їдучи в одкритих джогках, промок до кісток. Подаючи своїй дочці промоклого плаща, Тютчев сказав їй: „а я склав вірші“. — Це й був названий вірш. Потебні так уявляється процес утворення його. Дощові краплі, що спадали безугавно згори, викликали по асоціації у поета образ людських сліз, а осінній морок і незavidне становище його під дощем викликало співчуття до тих людей, що їм ціле життя доводиться почувати на собі прикrostі осінньої негоди. Це спадання крапель вплинуло не тільки на „замисел“, але-ж і на формальні особливості віршу — отой постійний мотив „сліз“, що „льється ранней і поздней порой“, ніби відтворює спадання дощових крапель. Звичайно, важко сперечатися з такими поясненнями, хоча можна й припустити, що воно приблизно так і було — нам важно одмітити тут надавання виключної ваги переживанням автора, що їх характер впливає не тільки на поетичний задум, але й на формальні особливості твору.

Ставлячи форми літературної творчості у виключну залежність від властивостів індивідуального складу письменника, О. Потебня не дає таким чином спроможности підійти до розгляду літературного твору в історичному аспекті, розглянути його як продукт певної літературної традиції. Уявм собі, що Тютчев їхав пізньої ночі не в 19-му, а в 17-му столітті, і в його виникли такі-ж думки. Чи міг би він

написати такого вірша? Звичайно, ні. Не кажучи вже за мову, і спосіб збудування цього віршу, як певної художньої конструкції, мусів бути інший, бо в той час Тютчев не знав би французької та німецької лірики, не мав би своїм попередником О. Пушкіна й т. и. І хоча-б йому спала на думку аналогія між дощовими краплями та людськими сльозами, ледве чи міг би він створити його так в формальному відношенні, як це ми бачимо в цьому віршові.

На мій погляд, метод досліджу О. Потебні спрямований був на виявлення літературної творчості як акту індивідуальної психіки, й тому питання про розвиток літературних форм по-за межами індивідуальності не входило в обсяг його інтересів. Але для нас важлива не індивідуальна „поетична психологія“, не історія утворення одного твору, нам важливе обґрунтування історичного процесу в цілому. І тому установлення принципів чіткішого розмежування „формального“ й „психологічного“ є завдання сучасної науки.

Встановивши за Потебнею, що за „змістом“ літературного твору треба розуміти ідеологічний момент його, ми підходимо до проблеми не індивідуальної „психіки“ (творче утворення й творче сприймання), а до історії ідеології певної суспільної групи, так само як формальні прикмети твору підносимо за межі індивідуальності до історії розвитку літературних стилів, як таких.

Початок робіт з такої „історичної поетики“ покладений був що до Росії роботами О. М. Веселовського (його велика незакінчена робота з поетики „Поэтика“, том 1-й. Изд. Отд. рус. яз. и словесн. Акад. Наук, СПб, 1913. X+622 стор., „Поэтика“ том 2-й, XI+148 стор., (поэтика сюжетов).

В протилежність всебічному розглядові художньої творчості, як продукта людської діяльності, ми маємо тут завдання усвідомити принципи історичної еволюції літературних творів, розглядаючи їх лише з боку формального. Оцінка його наукових здобутків зроблена в цікавій книжці Б. Енгельгардта¹⁾ — нам важливо лише одзначити особливості методу О. Веселовського. Після довгих вагань і шукань в сфері методології, в цих роботах Веселовський рішуче пориває з ідеологічністю, доводячи до кінця принцип наукової специфікації явищ, наслідуючи в цьому разі методологічні прийоми природничих наук. Його праці з історії сюжету, епітету й т. и. — є міцний ґрунт до втворення об'єктивної поетики, надаючи законності існуванню формального ряду, як окремого чинника в історичному процесі. Ясно, що, аналізуючи класичальний матеріял мандрівних сюжетів в їх розвиткові та змінюванні, можна встановити певну історичну їх зумовленість, взаємну залежність і т. и. Певна річ, що на їх модифікацію впливали чинники іншого порядку (ідеологія, соціально-економічні обставини), проте вони мали свою закономірність в опції взаємній зумовленості. Коли, приміром, сюжет „Чоловік на весіллі у своєї дружини“, переходячи із краю в край невинно ускладняється новими мотивами — то аналіз того, в який спосіб змінювався цей сюжет, без огляду на факти іншого порядку, що могли впливати на його

¹⁾ Б. М. Енгельгардт. Александр Николаевич Веселовский. Петроград „Колос“ 1924. Стр. 214.

модифікацію — дає окремий формальний ряд, що має повне право на існування при науковому його розгляді.

Таким чином, роботи цих двох учених показують нам ясний шлях до визначення об'єкту історії літератури, як окремої наукової дисципліни. Літературний твір складається з двох моментів — формального й ідеологічного, принцип наукової специфікації не може погодитися з помішуванням цих явищ, різних своєю природою, і тому науковий дослід має йти в двох напрямках, з уживанням тих методологічних прийомів, що властиві природі кожного з цих рядів. Момент ідеологічний, становлячи чинник історії ідеології суспільства, не є власне об'єктом історії літератури, як спеціальної науки, в її компетенцію входять вужчі, але цілком конкретні завдання — історія розвитку літературних стилів.

Гасло звузити невизначене поняття історії літератури до історичної поетики в наш час набирає чим раз більше популярності, находячи своє виправдання в розробленні нових формальних проблем. Формальний аналіз робиться нині єдиним методологічно-правильним підходом до літературного твору. Рішуче, звичайно, треба відкинути максималістичні намагання до одриву „форми“ від явищ іншого порядку, але так само треба як найгостріше відкидати свідомі й несвідомі тенденції до змішування наукового методу з цим крайнім „формалізмом“, на що хворіють деякі наші критики. Не раз вже вказувалося на просту аналогію, що своєю очевидністю заперечує всякі закиди що до правомочності формального методу — це прийоми досліджування інших мистецтв: малярства, різьбярства і будівництва. Питання композиції, стилю й т. и. — завжди були центральними при науковому вивченні фактів малярства чи різьбярства, а проте вони не викликали ні палких дискусій, ні сумнівів що до правильності такого підходу.

Очевидно, тут доводиться винувати не літературу, а те місце, що вона посідає в шереху інших мистецтв, місце мистецтва як найзручнішого для пожиткування для різних „нелітературних“ завдань. За 20 років нашого століття число праць і статтів з формальних питань, як теоретичного так і практичного характеру, надзвичайно виросло, особливо за останні 5—6 років. Обняти їх в цілому немає спроможности — можна лише підкреслити загальні тенденції сучасности й оцінити окремі досягнення в певних питаннях форми. Загальний напрямок цих робіт можна схарактеризувати, як уточнення й деталізацію елементів літературного твору, що знайшли загальну формулюровку в працях О. Потебні. Найбільше й найчастіше розробляються питання „зовнішньої форми“ за термінологією Потебні — питання метрики, словесної інструментовки і синтакси. Популярність їх в порівнанні з іншими елементами форми пояснюється безсумнівною їх „формалістичністю“, що не потребує спеціальних теорій що до вияснювання їх приналежности до елементів форми. Як елементи найменше „психологічні“, вони є найзручнішим об'єктом для наукового досліджу. І треба сказати, що ні в одній ділянці літературної форми не зроблено стільки, як в питаннях теорії віршу й ниде формальний аналіз не давав таких безсумнівних і блискучих наслідків.

(Роботи Б. Томашевського, Б. Ейхенбаума, В. Жирмунського, Шенгелі, Чудновського, Б. Якубського та інших).

Спинятися докладніше на тих питаннях, що вже роз'язані чи намічені в царині науки віршування немає потреби, бо в де-яких роботах названих авторів маємо широкий огляд наукових досягнень що до цього й навіть спроби історичного нарису розвитку віршових форм¹⁾.

Еволюцію наукових поглядів на віршову форму можна представити з одного боку, як повільне визволення елементів метрики й словесної інструментовки від психологічного „еквіваленту“, що ставлено в основу при досліджуванні віршу в творах А. Білого, Брюсова й інших, де момент естетичної „значимості“ звукових чи ритмічних конструкцій ставлено в центрі уваги. З другого боку й тенденції „Опоязівців“ надати виключного значіння цим елементам форми, як чинникам, що становлять основу художнього твору, обумовлюючи властивості інших його формальних елементів („заумь“) — так само піддаються тепер гострій критиці. Позиція, що її посідає нині наука віршування, — це різко проведена ізоляція від інших формальних елементів твору, що дає їй можливість розглядати свій об'єкт в межах свого спеціального завдання, і в цій автономності — її сила; хоча треба зауважити, що питання про взаємовідношення поміж віршовими елементами та іншими елементами художнього твору рано чи пізно мусять встати перед дослідниками. Але про це — далі. Ця ізолюваність, висунення науки віршування на ступінь спеціальної дисципліни дає їй велику перевагу, що до точности аналізу, де ми дійсно бачимо оперування з точними числами, математичним обліком. Найвиразнішими досягненнями в сфері віршу треба вважати ґрунтовний перегляд класичної системи віршування, що запроваджувалася при вивченні тонічного віршу, і в зв'язку з цим висунення ритму, як найважливішого чинника в тонічній системі. Взаємовідношення поміж метром та ритмом з'ясовується тепер в той спосіб, що ритмічність, становлячи основу віршу, визначає й характер метру в нашому віршуванні, і поділ віршових розмірів на ямби, хореї, дактилі й т. и., як пережитки класичної системи, має лише умовне значіння. (Див. навед. у роботу Б. Томашевського „Русская метрика“).

Разом з тим розробляються й усвідомлюються ті віршові схеми, що не належать до типу силаботонічних, де побудування ритму не вкладаються в метричні певні схеми — це так звані „долники“, народній вірш і т. и. Питання окремих явищ віршової форми — анакруза, цезура, акцентуація, просодія — тільки в наш уже час розробляються спеціально.

Спеціальна увага до ритму спричинилася до детального розроблення питання про риму, як одного з елементів ритмічності. І замість дотеперішнього елементарного погляду на риму, як на співзвучну кінцівку наприкінці строфи, ми маємо докладно розроблену теорію так званої „внутрішньої“ рими, так само як і вияснена природа римунання). Питання мелодики чи словесної інструментовки, —

¹⁾ Див. Б. Якубський „Наука віршування“ К. 1932.

Б. Томашевський „Русская метрика“ ПБ 1923.

Б. Томашевський „Теория литературы“ Лен. 1925

В. Жирмунський. Введение в метрику Лен. 1924.

проблема, що повстала лише за останні роки, має вже велику кількість статтів і розвідок, що почавшись з нагадуваних робіт „Опояз'у“ — статтів В. Шкловського, Якубінського, Поліванова та інших — одбирає почесне місце як в спеціальних статтях, так і в підручниках по віршуванню. Відмовившись від смілих теорій „Опоязівців“ і ненаукових прийомів періоду Бальмонта й Брюсова, роботи ці мають переважно поки що описовий характер — констатування певних звукових мелодійних прийомів як засобу естетичного впливу. На Україні питання ці, звичайно, підносяться в роботах Б. Якубського¹⁾, і в двох підручниках поезики С. Гаєвського та Д. Загула.

Так само питання про значіння синтаксичних конструкцій у віршові, як композиційного засобу (строфіка), найшло своє початкове окреслення в роботі В. Жирмунського „Композиция лирических стихотворений“ (ПБ, 1921), де подається спроба класифікації строфічної будови віршу по типічних засобах зв'язки окремих строф.

Треба одмітити ще цікаві спроби до в'яснення ритмічності прози, що свідчить за глибоке розроблення характеру ритму взагалі й ритмічності, як найвластивішої ознаки художньої творчості (не лише віршованої²⁾).

Одно слово, використовуючи нові поетичні здобутки що до ритміки й мелодики, наука віршування, поглиблюючи й поширюючи методи свого дослід, посідає одно з найпочесніших і найавторитетніших місць серед формальних дисциплін, спонукаючи думку до припущення, висловленого „Опоязівцями“ що зрештою вона дійсно стане центральною наукою в справі вивчення форми.

Зате в незрівняно гіршому стані перебуває наука що до інших елементів художнього твору — що до внутрішньої форми, (певна р.ч. цей термін умовний — він виходить з розуміння художнього образу як чинника психічного) за термінологією Потебні, до питання про тематичну композицію, портрет, пейзаж, символіку.

Тлумачіння Потебнею „художнього образу“ мало, як вже зазначено, в значній мірі психологічний характер, і в напрямкові виділення суто-формального елементу в ньому й провадиться нині теоретична робота. Завдання значно складніше, ніж при абстрагуванні елементів „зверхньої форми“. Неважко розглядати метрику чи мелодику твору, не беручи на увагу не то що автора, але й твір в його інших формальних прикметах, але зовсім не легко піднести „переживання героїв“ (психологічні рефлексії) на рівень стилістичного прийому, виділивши тут суб'єктивний момент сприймання літературного твору від самого дослідувача, як читача. І тому не диво, що ці питання звичайно обминали, або коли й розроблювали, то завжди з тенденцією звести їх до „техніки“ зверхньої форми. Звичайно, перший тон що до цього давали „Опоязівці“ — „(Развертывание сюжета“, „Тристрам

1) 1. Форма творів Шевченка. Шевченківський збірник К. 1921, 49 — 73.

2. Із студій над Шевченковим стилем. Шев. збірн. К. 1924, 42—57.

3. Соціологічний метод у письменстві К. 1923.

4) Андрей Белый „О художественной прозе“, „Горн“ 1919, кн. II—III стор. 49-25.
Кагаров, Евг. „О ритме русской прозаической речи“. „Наука на Україні“, 1925, № 4, 324 — 332.

Шенди“, „Розанов“ В. Шкловського, „Как сделана Шинель“ Гоголя“ Б. Ейхенбаума та інші), де аналіз з'осереджувався коло „технічного“ боку композиції („обрамление, ступенчатое и кольцообразное построение й т. и.“), щоб-то так-би мовити „строфічності“ твору, й обминалися питання „тематичної“ композиції — розвиток характерів, інтрига в її „психологічній“ суті й т. и. Це, звичайно, пасувало до їх теоретичних поглядів на природу літературного твору, але такий напрямок помічається так само не тільки серед „Опоязівців“, але й серед лінгвістів, що захопившись Потебніянською думкою про аналогічність літературного твору й слова, запроваджують в літературні досліді методи лінгвістики. Ідучи що до цього за прикладом Д. Овсянико-Куликовського, що в своїх працях прикладав метод порівняння „художніх образів“ з граматичними категоріями¹⁾, вони йшли далі, намагаючися літературні факти „растворить“, так би мовити, в лінгвістичній стихії. Лінгвістичний цей напрямок в досліджуванні літератури з'осереджується тепер коло видання „Русская Речь“ за ред. А. Щерби — розуміється, треба вітати всілякі намагання до утоточнення літературних фактів з фактами більш об'єктивної науки — лінгвістики, але, на жаль, поки що ці спроби закінчуються нещасливим помішанням „внутрішньої“ і „зверхньої“ форми, що є річчю неприпустимою і великою крайністю. Прикладом такої орієнтації на „зверхню форму“, як єдиний об'єкт досліду, треба вважати статтю С. Дмитрієва „Психологическое направление в поэтике“²⁾ (з приводу великої статті проф. О. І. Білецького „В мастерской художника“³⁾). Критик, закидаючи авторові непослідовність в розмежуванні „формальних“ і „психологічних“ об'єктів, по суті вважає „психологічним“ об'єктом — питання „тематики“, внесення в обсяг компетенції формального методу елементів „внутрішньої“ форми. Але ж обминати в досліджуванні літературного твору „тематику“, вважаючи на її „психологічність“, це значить приходити до одного наслідку — до кастрації художнього твору і разом з тим до звуження завдань формального методу до простої реєстрації шелестівок та голосівок.

Захоплюючись різними аналогіями, не треба забувати, що літературний твір, виростаючи з мовної стихії, проте, становить закінчену естетичну конструкцію, побудовану за певними принципами, що й відрізняє її від мовної осередку. І „естетизм“ цей обумовлюється не тільки доцільним сполученням звукових елементів, чи ритмічною будовою віршу, але й певною поєднаністю тематичних мотивів — чи будуть то окремі тропи, чи цілі мотиви. В цьому, наприклад, віршикові:

Вийди, ще яснії шати
Зоряна ніч не зніма,
Цвіт осипають гранати,
Вітер на травах дріма...

¹⁾ Овсянико-Куликовский. Собрание сочинений т. VI, Изд. 2-е, СПб, 1914. стор. 252.

²⁾ „Родной язык в школе“ М. 1924, кн. 6. 22 — 32.

³⁾ „Вопросы теории и психологии творчества“ X. 1923, т. VII, 87 — 128.

Сонні шепочуть платани,
Хвилі колишуть піски,
Ходять по горах тумани,
Слухають гірні казки... і. т. д.

найбільша сила його не в ритміці, а в удалому доборі і поєднанні поетичних символів, що справляють цілне вражіння літньої ночі: „Вітер дрімає на травах“, „Ходять по горах тумани“, „Цвіт осипають гранати“ і. т. и. Нехтування цим моментом в формальному аналізі, фатально мусить приводити до якихся невиразних висновків, що навряд чи дають щось певне для науки про літературу. Зразком таких робіт можуть бути статті В. Віноградова з стилістики (де тематичний момент, між иншим, має велику вагу), що не маючи певної орієнтації на „цілеву установку“ твору, зрештою подає купу цитат, обгрунтованих вельми непевною й непереконуючою мотивівкою¹⁾.

Така виняткова обережність що до „тематики“ тим показніша, що в літературі Заходу, де формальний аналіз розроблено незрівняно ґрунтовніше, зовсім не помічається такого пуризму чи непевности замість „тематики“ та впустити „психологію“. Навпаки в дослідях німецьких учених момент характеристики „психологічної дії“ в творі займає чільне місце,—звертаємо увагу, наприклад, на книжку О. Вальцеля „Проблема формы в поэзии“²⁾, де при аналізі літературних зразків „композиції дієвих персонажів“, цеб-то моментів тематичному, дається найбільше уваги. Лише за останній час в роботах деяких російських учених пробивається цікавість до „тематики“—в останніх роботах В. Жирмунського, наприклад, можна думати, що ми підходимо до періоду зацікавлення тематикою, в наслідок звільнення від „Опоязівських“ максим з одного боку і з другого під впливом західно-європейської науки.

В. Жирмунський нагадує про цю ділянку форми, А. Слоніський в своїй роботі про Гоголя не може втиснути свою тему у вузькі межі „формального“ методу, як він його розуміє, і з такими застереженнями випускає книжку безсумнівно „формального“ характеру, але із розглядом „тематики“³⁾.

Признаки симптоматичні. Складність наукової об'єктивації елементів „тематики“ як складової частини форми літературного твору полягає в плинності й нестійкості її властивостей. Ота „психологічність“ елементів „внутрішньої форми“ примушує бути дуже обережними у висновках в однаковій мірі чи ми маємо до діла лише з дрібною одиницею—як троп, чи з цілими складними мотивами. Сталої класифікації стилістичних прикмет літературного твору ми не маємо—спосіб поділення напр. художніх образів на „звукові“, „нюхові“ і т. и., як це подається в названій статті О. Білецького, чи оті скритиковані нами спроби орієнтації на „зверхню“ форму—однаково не вичерпують поняття „тематики“ і тому не можуть стати класифікаційною одиницею. Єдиним поки що засобом, що має деяку наукову подібність, є типізація

¹⁾ Віноградов, В. Стиль петербургской поэмы „Двойник“—Ф. М. Достоевский. Статьи и материалы. Под редакцией А. С. Долинина. ПБ 1922, стор. 211—254.

²⁾ Російський переклад з передмовою Жирмунського. В—во „Academia“ ПБ 1923.

³⁾ А. Слонимский. Техника комического у Гоголя, ПБ 1923.

елементів тематики на підставі порівняння якогось твору з іншими творами певного письменника чи з творами цілої літературної школи. Ми виділяємо з них ті мотиви, що повторюються в усіх цих творах, маючи на меті вичерпати все те, що може відчутися як окремий художній мотив — пейзаж, спосіб змалювання зовнішності героїв, способи малювання душевного складу, способи зав'язки дії і т. и., і т. и. Одною з таких робіт, що ставлять своїм завданням характеризувати як найповніше тематичний момент в романтичній школі є робота В. Жирмунського — „Пушкин и Байрон“¹⁾, де по спроможності на вивченні масового матеріалу дано детальний огляд характерних прийомів романтизму.

У всякім разі, наукове обґрунтування всіх цих проблем є справа ближчого майбутнього.

У тісному зв'язку з цими питаннями висовується тепер не менш важливе питання — питання про взаємну обумовленість елементів, як „внутрішньої“, так і „зовнішньої“ форми. Справді, коли художній твір становить собою закінчену конструкцію, що виважена на збудження певної естетичної втіхи у читача — то питання, за якими принципами побудована ця конструкція, набирає першорядного значіння.

До цього часу формальний аналіз провадився в напрямкові ізоляції окремих формальних елементів, що являлися в своїх межах закінченими концентрами. Це, звичайно, є штучний засіб і доводити його до крайності — справа непевна, можна зрештою цілком „обезличить“ характерні властивості твору, прийшовши до ніяких наслідків. Зразком такої крайності є, наприклад, стаття Б. Якубського „Із студій над Шевченковим стилем“, вже наведена. Аналізуючи формальні особливості одного з найкращих віршів Шевченка „Мені однаково“, автор захоплюється підрахуванням шелестівок та голосівок і доходить до такої деталізації, що зрештою втрачається зовсім зв'язок між звуковими елементами віршу та іншими його формальними прикметами, а значить стає незрозумілою роля цієї системи звуків в загальній композиції твору — ergo, аналіз переведено не знати для якої мети.

Не треба забувати ніколи про те, що кожний елемент форми одержує своє остаточне означення лише в загальній системі формальної будови твору, де він і обумовлюється й обумовлює інші елементи форми. Спостереження окремі над цією поєднаністю окремих формальних прийомів твору, не найшовши докладного й широкого теоретичного обґрунтування, проте розкидані в різних статтях з питань форми. У того-ж Якубського в розвідці про „форму Шевченкових творів“ ми маємо низку таких цікавих прикладів гармонійної поєднаності звукових і тематичних елементів з творчості Шевченка. Як ось панування „сильного“ звука „р“ при змалюванні поетового обурення проти насильства:

„За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити просим,
А потім в дар тобі приносим,
З пожегу вкрадений покров...“²⁾

¹⁾ „Academia“ Ленінград, 1924 стор. 332.

²⁾ Цитована вже стаття, стор. 69.

або перехід од одного метру, більш епічного, до енергічного й уривчастого, як поетичний засіб підкреслення зміни переживань автора:

„Од спокон віку і до-нині
„Ховалась од людей пустиня
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись...
О, моя доле! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи може (крий Боже)
Тут і загину?
І почорніє червоне поле¹⁾).

Бачимо, як спокійний розмір переходить в наглі уривчасті й лапідарні тони. І таких „ви pukлих“ ілюстрацій такої гармонійності можна навести ще чимало, особливо розглядаючи творчість нових письменників і це не є винятком, а лише яскравим „обнаженням“ принципу, що лежить в основі кожного твору мистецтва.

В російській науковій літературі, коли поминути парадоксальні теорії „Опоязівців“, що будували твір на „зауми“, можна вказати лише на одинокі статті, що ставлять своїм завданням методологічно підійти до цього питання. Крім статті В. Жирмунського „Задачи поэтики“²⁾, де про це питання висловлено кілька уваг, треба одзначити ще статтю Б. Ларина „О разновидностях художественной речи“ — „Семантические Этюды“ в збірникові „Русская Речь“ за ред. Щерби Л. В. вип. 1 (ПТБ, 1923). Автор гостро виступає проти диференціації формальних елементів, доводячи до кінця ту думку, що вивчати елементи літературної форми можна лише у зв'язку з цілою конструкцією твору. Звичайно, автор не дає нам вказівок що до того, яким же чином можна взагалі переводити дослід, поминувши принцип диференціації, як єдиний відомий для нас засіб наукового досліджування. Та й не міг він цього показати. Ця стаття має інтерес лише як симптоматична ознака потягу до „синтетичного“ методу.

З іншим підходом, але з тим же завданням вияснити зумовленість одного формального ряду другим є книжка Ю. Тинянова „Проблема стихотворного языка“³⁾. Автор намагається довести, що ритмічні конструкції обумовлюють і „семантику“ віршу.

В книзі низка цікавих спостережень що до того, як змінюється „семантичне зафарблення“ виразу у зв'язку з однією ритмики. Але в цілому підхід неправильний, на ньому позначається ще вплив „максималістів“ Опоязу, — встановити виключну залежність одного формального ряду од другого при сучасному стані нашої науки річ просто неможлива, а тому авторові доводиться робити дуже помітні

¹⁾ Т. Шевченко. А. О. Козачковському.

²⁾ Доповнена й поширена міститься в збірникові „Задачи и методы изучения искусств“ „Academia“ ПБ, 1924, стор. 123 — 167.

³⁾ „Academia“ ПБ 1924.

натяжки, що знецінюють роботу. Нам здається, що перший етап роботи коло цієї важливої проблеми мусить проходити під знаком установа-лення на конкретному матеріалі оцієї спорідненості формальних елементів форми, лишивши до часу остаточне роз'язання останнього питання, — чи елементи „зовнішньої“ форми зумовлюють „внутрішню форму“, чи навпаки, чи може між ними існує взаємна зумовленість. Як зрештою буде справа стояти з цим важливим питанням в ближньому майбутньому — сказати поки що важко — безперечно одне, що формальний метод тільки тоді стане на твердий ґрунт, коли зможе роз'язати цю невідкладно-важливу проблему.

З одного боку безкрає розмежування, розгалужування ділянок, елементів форми набирає загрозливих форм, тим більше, що цьому атомізуванню й краю не передбачається з тої простої причини, що неясні принципи, за якими автономізуються певні елементи форми. Бо-ж до літературного твору можна підходити з якого хочете боку: акустичного, музичного, синтаксичного *et cet. et cetera*. Не усвідомлюючи собі, яке має значіння дослід в певній ділянці для вияснення основних прикмет літературного факту, як чогось закінченого й однородного, дослідувач на свій „страх і риск“ шматує літературний факт, перевертаючи його, як йому цього хочеться. Зрештою, не маючи одправної точки, зводить свій дослід „до об'єктивних спостережень“, цеб-то до безперспективного „описування“ факту, до голої статистики, яка так само є велика загроза для формального методу. Нові спроби, що розкривають поки що неясні, але привабливі обрії, до вже чисто наукового „об'єднання форми“, йдуть із школи німецького ученого Е. Сиверса та його учнів. Поставивши собі за завдання уяснити взаємну обумовленість мелодичних і ритмічних елементів з синтаксичними морфемами, оголосивши нову науку „*ohrenphilologie*“ (слухову філологію), він, як можна бачити з тих небагатьох книжок, що іноді заносяться й до нашої країни „галушок і варенухи“ досяг вже значних успіхів. Але на жаль — як далеко він зайшов в цьому відношенні, важко судити. Російські наслідувачі цієї теорії не пішли поки що далше від тої абетки цієї науки, що з нею він виступив ще 1912-го року, згадана вище книжка Тинянова є тому наочний довід¹⁾. А з 12-го року до нашого часу дистанція чималенька й певно мудрі німці щось та видумали. Важливо в усякім разі те, що є перспектива й є вже цікаві спостереження над синтаксичною будовою речення в з'язку з його інтонаційними і звуковими елементами. Коли допустити, що за якийсь час ці спостереження будуть такі числені й характерні, що їх можна взяти за основу певної наукової системи — то це-ж величезна цеглина в майбутньому науковому літературознавстві. Од синтаксису й інтонації неважко буде перейти й до „настрою“, до тематики й таким чином, перед нами струнка, закінчена картина літературного факту в його взаємній обумовленості.

Отже в цьому розрізі набирає значіння й установлення звязку з лінгвістикою, як наукою історичною, що криє в собі згаслі форми поетичної творчості, але, звичайно, тільки тоді, як ясно вималюється

¹⁾ Eduard Siewers. *Rhythmisch-melodische Studien*. Heidelberg 1912.

специфічність літературного факту, як розшифрується те, що ми визнаємо в творі за „естетичну“ його природу, бо-ж, скажемо словами Жирмунського: „Поэтический прием не есть некоторый самодовлеющий, самоценный, как бы естественно-исторический факт: прием, как таковой,—прием ради приема,—не художественный прием, а фокус. Прием есть факт художественно-теологический, определяемый своим заданием и в этом задании, т.-е. в стилистическом единстве художественного произведения, он получает свое эстетическое оправдание“.

III.

Основні проблеми, зв'язані з науковим аналізом формальних елементів літературного твору, не висчерпуються правильною установкою літературного факту в його статичній, питання про розвиток літературних форм, яке висунув, як вже зазначено, ще О. Веселовський, питання про історико-літературний процес в його формальній суті — є так само центральне завдання методології історії літератури. І коли питанню про аналіз літературного твору присвячено й присвячується чимало статтів і розвідок, то справа установлення основних принципів еволюції літературних форм стоїть майже не розпочата.

Переглядаючи звичайні періодизації історико-літературного процесу, впадає на око велика поплутаність термінології й цілковита безпідставність у визначенні тих чи інших літературних течій, так само як історична їх послідовність вимагає уважної перевірки.

Не будемо вже говорити за ті періодизації історії письменства, що ґрунтуються на очевидно-неправильному принципі змішування неоднородних явищ, вміщення в один ряд фактів ідеології з явищами формального розвитку літератури. Як, наприклад, в „Очерках украинской литературы“ М. Петрова, де за розділом „Сантименталізм“, „Романтизм“ іде рубрика „Украинское славянофильство“¹⁾. Цілком зрозуміло, що наближення „романтизму“ і „славянофильства“ справа по суті безнадійна, бо це явища різного порядку, що не надаються до порівняння. Але і ті періодизації, що заховують цю елементарну вимогу наукової класифікації, проте у в'ясненні тих чи інших літературних течій впадають фактично у ту-ж помилку, нагромаджуючи коло означення якоїсь літературної школи факти з найрізноманітніших ділянок людського знання й людської діяльності. Справді бо, не можна сперечатися із звичайною схемою класифікації літературних фактів за основними літературними жанрами — як класицизм, романтизм, натуралізм і т. п., але ті факти, що звичайно підводяться під ці означення, мають такий невиразний і суперечливий характер, що ніяк не піддаються ясній формулюванню. Не дивно, що й до останнього часу з'являються статті із завданням в'яснити теоретично означення „романтизму“, чи „сантименталізму“, при чому як постійний рефрен в усіх цих статтях — завжди підкреслюється думка про те, що поняття ці занадто широкі й складні, щоб їх можна було обняти якоюсь певною формулою. Звичайно, що й надалі благополучне вирішення цих питань засуджене на повний неуспіх доти, доки до

¹⁾ Очерки К. 1884.

романтизму, як літературної течії буде притягатися і „мировая скорбь“, і захоплення старовиною, і націоналізм, і культ індивідуальности. Охопити чинники громадського, культурного, політичного й літературного життя, характеризуючи їх як ознаки певної літературної школи, є річ дійсно складна. А до цього часу справа й ставилася в такий спосіб. Еклектизм, як зазначено, є найбільша хиба дотеперішніх праць з історії письменства. Надаючи, приміром, великого значіння творчості Байрона в розвитку російського романтизму 20—30-х років, дослідувачі в російських творах цього часу вишукували не тільки впливів Байронівського стилю в них, але намагалися ухопити й спільні „настрої“ — розчарованість, зневагу до світу й т. и., одмежуючи ці „настрої“ від стилю, як вияв індивідуальної ідеології. Дивно читати тепер, наприклад, що Пушкин за молодих років був романтиком, цеб-то розчарованим у світі, в людяхі т. и., але маючи інший склад вдачі, аніж Байрон, позбувся з роками цього отруйного впливу й став писати твори, перейняті життєвою радістю.

Не треба казати, що Пушкин під впливом моди міг писати як найтрагічніші, як-найсумніші вірші, лишаючися людиною оптимістичної вдачі, що ніяк не пасувала до меланхолії Байрона. Помішувати творчість автора з його індивідуальною вдачею було звичайним явищем в працях істориків літератури до нашого часу, при чому підхід до літературних творів, як до „щоденників авторської душі“ був одним з популярніших прийомів аналізу літературних творів.

В свій час вже вказувалося на хибність цього помішування і тут треба лише зазначити, що відмежування елементів літературного твору в його статті само собою означає такий же підхід до групи літературних творів, що становлять певну літературну течію чи школу. Звичайно, підходячи до романтичної школи з мірилом його стилістичних ознак — можна прийти незрівняно швидше до якихся позитивних наслідків що до конкретного визначення цієї літературної течії, тим часом як блукання в нетрах „людського духу“ і т. и. не може дати добрих наслідків. В російській науковій літературі є вже де-кільки робіт, присвячених аналізу не творчості одного якогось письменника, а цілої літературної школи, де характеристика стилю становить чільне місце, надаючи цим роботам незвичайної до цього часу послідовності й конкретности висновків. (Найцікавіші з них — В. Жирмунський, Пушкин і Байрон; Б. Ейхенбаум, Лермонтов; його-ж Некрасов¹). На українському ґрунті можна назвати лише книжку М. Зерова „Нове українське письменство“ К. 1924, де бачимо спробу подати характеристику не окремих письменників, а цілих літературних шкіл, підходячи до них головним чином із формальним аналізом. Правда, аналіз цей пророблено схематично, та й автор не спромігся на більше при сучасному стані науки, проте це є перша книжка з української літератури, що встановлює правильну орієнтацію на факти української літератури початку 19-го століття.

¹) Я не кажу тут про багату західноєвропейську літературу, зокрема німецьку, де ми маємо цілі грубі томи, присвячені ним питанням, зокрема капітальна робота О. Вальцеля про романтизм, або спеціальні розвідки вроді таких як „Жінка в романтичній літературі“, пейзаж і т. д.

Ці перші спроби, як своїми хибами, так і позитивними рисами яскраво підкреслюють ті основні теоретичні завдання, що їх треба вирішити для кращого поступування в питаннях, зв'язаних з науковим розробленням літературних явищ в їх масовому русі.

І в першу чергу тут висувається поняття літературної школи, як органічної і закінченої одиниці історико-літературного процесу. Анти-історизм, так би мовити, старих історій літератури в значній мірі зумовлювався надаванням надзвичайної ваги в історичному процесі творчості окремої індивідуальності. Літературу, на думку багатьох істориків, посували окремі генії, „генерали“ од літератури, що, сяйнувши на мить, щезали, лишивши людство в темряві до появи іншого „милостю божою“. Звичайно, умотивувати якимось історичну органічність появи такого генія не було й найменшої сароможности, і таким чином, історія літератури складалася з низки несподіваних і блискучих виступів окремих письменників, що у вельми невеликій мірі зв'язані були між собою. Означення літературних течій—романтизм, натуралізм і т. п. з більшим правом могли замінитися означеннями—Пушкін, Гоголь і т. п., чи Шевченко, Винниченко... Звичайно, такий погляд не видержує критики й різко суперечить основному принципу історизму—органічності розвитку явищ. Для нас літературна школа не є діяльність окремих „китів“, а є стиль в масовому виявленню, праця числених спутників його, що власне й утворюють школу, канонізують певні стилістичні прийоми й утворюють з них трафарет, який продовжує своє існування й після закінчення діяльності „привидці“ школи аж доки уступиться перед свіжою літературною течією. Потреба історичного підходу до літературних явищ і вимагає детального ознайомлення з масовою літературою оцих напівзабутих чи зовсім забутих „спутників“ і таким добрим почином треба вважати вже названу книжку В. Жирмунського „Пушкін и Байрон“.

Дякуючи просто героїчній роботі автора по збиранню оцих всіх „байронічних“ поем, розкиданих по старих журналах, зроблена удала спроба характеристики „романтичної школи“. В оцінці масової літератури й діяльності „геніїв“ набирає іншого характеру—уявляючися більш конкретно й історично правдиво. Лише на масовому вивченні літератури можна вияснити центральні й головні досягнення поетичної одиниці, бо вони (цеб-то досягнення ці) найчастіше й найпо-слідовніше повторюються в творах другорядних письменників. Так само, з другого боку, те, що ми вважаємо дуже часто індивідуальними заслугами окремого письменника, по суті оказується при при-тягненні масового матеріалу заслугою цілої школи. Візьмімо, наприклад, творчість Т. Шевченка, що дійсно наче-б то була правдивим фокусом в історії українського письменства, принаймні така думка й досі популярна серед критиків¹⁾. Що він був новатором в українському письменстві—річ безсумнівна, але щоб він починав *ex nihilo*, як це думає дехто, то це зовсім не так. І таке „неісторичне“ піднесення значіння Шевченка являється простим наслідком повного незнання того літературного оточення, серед якого перебував поет. Та різка

¹⁾ А. Річалький—Т. Шевченко в світлі епохи (публіцистична розвідка). „Космос“ Берлін, 1922.

межа, що нею звичайно одгороджують етнографічно-сентиментальну й травестійну школу від школи романтичної на чолі з Шевченком (козаколюбство, національні мрії, замилювання минулим — теми творів) по суті є штучно проведена по тому пустому місцю, якого й досі українські історики не хочуть заповнити матеріалом, що чекає на них десь по різних музеях. Ці мотиви зустрічалися й раніше (чому на довід є, приміром, стаття П. Филиповича „До історії раннього українського романтизму“¹⁾) — і, звичайно, використання цього матеріалу, можна думати, значно-б змінило наші погляди на Шевченка, представивши його діяльність в правдивішому освітленні. Низка цінних статтів, присвячених формальному аналізу Т. Шевченка (приємна новина для українського письменства) в Шевченковських збірниках 1921 й 1924-го року (Якубського, Д. Загула, Д. Дудар, О. Дорошкевича й инш.) прямо таки потребує свого потвердження на фактах масової літератури, бо без цього деякі оцінки видаються прибільшеними й неумотивованими. (Приміром — ст. Б. Якубського „Форма Шевченкових творів“).

Одно слово, літературна школа, як ціле, у його взаємовідношеннях є завдання сьогоднішнього дня, без чого історія письменства, як історія стилів в їх комплексному повднанні не може бути написана.

З питанням літературної школи тісно зв'язане питання літературної традиції, як проблема про тривалість певних стилістичних комплексів і про ті особливі умовини, що сприяють так званому „запізнюванню“ деяких літературних жанрів. Дякуючи повній відсутності сталих означень для певних літературних жанрів, питання це — дуже важливе і для встановлення принципів органічності розвитку літератури і з другого боку питання принципіального характеру про зв'язок між літературними формами й історичними чинниками иншого порядку — зовсім не було з'ясоване, а навпаки до великої міри заплутане. Деякі історики українського письменства просто так не помітили цих явищ і тому прогляділи, звичайно, і „історію літератури“. Відома, наприклад, періодизація письменства по роках — 70, 80, 90 і т. д., очевидно, була й створена для того, аби заплутати правдивий хід розвитку українського письменства. Принцип класифікації явищ на періоди накладає певні обов'язки на того, хто встановлює його і, певна річ, розподіл на десятиріччя має означати не що инше, як надзвичайно прудку й акуратну зміну літературних шкіл і літературних уподобань. Але переглядаючи літературне життя цих десятиріч, дізнаємося про різні перегруповання української інтелігенції в площині ідеологічній, про нові платформи й маніфести певних українських партій і т. п. і ні словечка про зміну власне літературних течій. Тай не могло бути, — бо розвиток українських літературних жанрів, всупереч може швидкій порівнююче з ним зміні ідеологічних перегруповань, дуже запізнювався і в цьому можна наочно переконатися, перечитавши твори 70 і 90-десятиників і далі. Люди иноді найрізноманітніших поглядів і уподобань фатально мусіли коритися потужній традиції й писати довжелезні повісті з селянського життя з нещасливим закінченням. Цей жанр — повісти соціального характеру —

¹⁾ „Україна“, 1924, кн. 3, 71 — 76.

додержався до революції, зійшовши з першого плану з письменницькою діяльністю Коцюбинського (що й сам спочатку писав такі твори), не змінюючись більш менш серйозно в формальному відношенні. Лише виступ М. Коцюбинського, Лесі Українки і Вороного становлять поворотний момент в розвиткові літературних жанрів.

Мало того, завдяки особливому своєму становищу українська література, більше ніж яка інша, зазнала так званого запізнювання деяких літературних жанрів, що продовжували своє життя досить довго, являючися різкими архаїзмами рядом з новими літературними напрямками. Можна зазначити, наприклад, що майже до нашого часу писалися оповідання суто-романтичного характеру, що своїм корінням сягають аж до творчості П. Куліша. Ми маємо на увазі історичні повісті А. Кащенка, не-що давно померлого — „В запалі боротьби“ і т. и., що і тематикою, і способом трактовки дієвих персонажів (трафаретне романтичне ідеалізування своїх героїв) і іншими художніми прикметами безсумнівно належать до школи українських романтиків в прозі — П. Куліша, О. Стороженка, М. Вовчка та інших. „Сучасність“ нічим не позначається на творах цього інтересного письменника й при зрівнанні якоїсь його повісті, приміром, з „Марком Проклятим“ Стороженка, пильний дослідувач ледве чи встановить, який з цих творів пізнішого походження. Тут, очевидно, перед нами факт виняткового панування трафарету й лише знання стильових ознак певної школи уможливить правильний підхід до визначення цих архаїчних явищ.

Орієнтація на час і обстановку, серед якої розвинулися ці явища, може спричинитися до грубих помилок. Дійсно, коли романтизм в добу свого розцвіту обумовлювався цілою низкою чинників іншого порядку, то поява „романтичних“ творів у вік машинізації, росту пролетаріату і т. и. ледве чи може знайти більш менш задовольняючі пояснення що до свого існування.

Студіювання літературних шкіл і стилів свідчить за те, що літературні форми, виникши за певних обставин, продовжували своє існування після зникнення цих обставин, і при характеристиці соціологічних умов, що спричинилися до запізнювання цих стилів, є зайве питання — чому саме, наприклад, А. Кащенко в 20-му столітті писав про козаків (находити в його класовому становищі відповідні дані), питання треба ставити так — які умовини спричинилися до запізнювання певних жанрів (роблячи наголос на „запізнюванні“ а не на „жанрів“).

Значіння літературної традиції, так і явищ запізнювання літературних жанрів підводить нас до питання про розмежування двох рядів — формального й ідеологічного, й докладне студіювання явищ цього порядку зрештою станеться за велику допомогу в справі визволення праць з історії літератури від того еkleктизму, що ним позначені й найновіші розвідки з літератури.

Установлення літературної школи, як певної одиниці загально-літературного процесу, висуває важливе питання про принципи змінювання літературних шкіл і про специфічні явища, що ними позначаються перехідні періоди в розвиткові літературних жанрів — коли на сцену літературного життя виступає нова школа, витісняючи свою попередницю.

Всі ці важливі явища ще не нашли свого дослідувача, та й не пророблена ще попередня робота збирання й систематизації відповідних матеріалів.

В російській науковій літературі — за останній час була висунута теорія пародії, як жанру саме цього переходового часу. Письменник чи поет, виступаючи як новатор, звільняється з-під впливу старих форм способом пародування характерних прийомів старої школи. Таке завдання ставить собі книжка Ю. Тинянова „Гоголь и Достоевский“ (К теории пародии¹), де в'яснюється на підставі формального аналізу, що оповідання Достоевського „Село Степанчиково“ є не що інше, як пародія на „Переписку с друзьями“ М. Гоголя. Таке-ж завдання ставить собі й стаття Б. Ейхенбаума „Некрасов“, де виступ Некрасова в'яснюється, як праця поета-революціонера (революціонера в літературній сфері), що намагався порвати з Пушкінською традицією, свідомо використовуючи метрику класиків для пародій чи для демонстративного помішання її з ритмом народніх пісень²).

Ця теорія дуже спокуслива — але ледве чи можна вкласти в неї ті складні літературні явища, що відбуваються під час змагання двох літературних шкіл. Можна сказати, лише одне, що пародія, як частковий прийом в боротьбі, може мати місце в кожній літературі, але припустити думку, що вона є домінуючим жанром, під знаком якого проходять перегруповання літературних сил — ледве чи можна. Зміна літературних стилів — процес дуже широкий і складний, що охоплює цілу низку спеціальних літературних явищ, і схарактеризувати особливості їх, так само як вказати на їх органічність в історико-літературному процесі, і є сучасне завдання науки.

Без в'яснення цього питання, звичайно, динаміка історії літератури лишається не з'ясованою. Певна річ, що запізнювання й дуже повільне завмирання деяких літературних жанрів разом з процвітаням нових літературних жанрів не є характерна прикмета літературного процесу. Так само як і в інших сферах історичного життя тут можна спостерігати ті-ж явища жорстокої боротьби, що найбільше загострюються в оці переходові періоди. Завзяті змагання поміж романтиками та класиками, поміж „Реалістами“ та „Модерністами“, так само як і між дрібнішими літературними угрупованнями (домова війна), що мали місце в історії кожної літератури (лише з більшими чи меншими варіаціями) є наочний тому довід.

До останнього часу найцінніші матеріали з цих періодів Sturm und Drang'u, аж ніяк не використовувалися в справі в'яснення характеру історико-літературного процесу. Для нас найважливіше в'яснити, яким чином відбиваються ці переходові епохи на стилі й художніх прийомах ворожих шкіл. Бо як раз специфічні явища, що характеризують літературу цього часу, підводять нас як-найближче до основної проблеми — органічності розвою літературних форм. Численні літературні факти свідчать за те, що боротьба поміж двома школами не обмежується лише на дебатах в критичній літературі, полеміка одбивається і в творчості поетів та письменників. Відомі,

¹ Изд. „Опояз“ ПБ; 1921 стор. 48.

² Б. Ейхенбаум. Сквозь літературу. (Збірка статей) „Academia“ Ленінгр. 1924, 233 — 279.

наприклад, виступи Пушкіна в його віршованому романі „Євгеній Онегін“ проти класицизму та проти упертих романтичних шаблонів, або іронічний виступ Шевченка в „Гайдамаках“ проти тем російської романтичної школи — „Співай про „Матрьошу“, про „Парашу, радість нашу“, султан, паркет, шпори“... і т. д. Ці одверті виступи проти своїх літературних ворогів мають незрівнянно менше значіння, аніж та глибока боротьба, що виносить представник нової школи із старими впливами, доки вийде переможцем з цієї боротьби, і що позначається на його творчості цього періоду. Спостереження над цими явищами мають велике методологічне значіння. В працях російських дослідників літератури не раз з'ясовувалося „преодолення“ молодого Толстого, його боротьба з романтичними впливами, що найцікавіше відбилася на його ранньому, але вже самостійному од цих впливів, творі „Казакі“. Змальовуючи кавказький пейзаж, наприклад, автор навмисне змальовує як-найпростіше ті деталі цього пейзажу, що викликали гучні оди романтиків, і свою позицію, як борця за нові форми, виразно і навіть трохи іронічно підкреслює переживаннями головного героя, що побачивши перший раз Кавказ, на протязі цілої дороги що раз розчаровується — настільки дійсність не відповідала його романтичним уявленням.

З українського письменства може найвиразнішою ілюстрацією для такого перехідного періоду є творчість М. Коцюбинського. Його перші твори витримані в стилі школи І. Печуя-Левицького, П. Мирного та інших, але вже в таких своїх творах, як „Для загального добра“ чи „Дорогою ціною“, ми помічаємо боротьбу з цими впливами. Спочатку письменник намагається вирватися з-під влади шаблонних сюжетів з життя українського селянства, намагаючися перенести дію в обстановку Басарабії, Криму, але не в силі ще звільнитися від етнографізму, характерних прийомів композиції, трафаретного словника і т. и. І вже в таких оповіданнях, як „На камені“, „Під мінаретами“... бачимо повний розрив з етнографічно-побутовою школою. Досить, наприклад, переглянути словарний матеріал цих оповідань, щоб переконатися, з якою увагою автор вичищає традиційні вирази, звороти і т. и.

Всі ці питання стоять нині на порядку денному, нові проблеми й ідеї носяться в повітрі, знаменуючи швидку появу нових продуктивних теорій в царині літературознавства.

Що правда, це творче буління думки поки що й легенькою навіть луною не відбивається у нас, життя шумує на півночі, в російських центрах, що уміють прислухатися до голосів із закордону. У нас, словами Сковороди кажучи, все спить та й не думає поки що швидко розбуркатися. У нас і понині існують такі умовини в науковому житті, що цілком уможливають ширення й популяризацію архідонотопних своєю метою праць, які крім шкоди, крім неуважання критичного смаку — нічого не можуть дати¹⁾.

¹⁾ Написана рік тому, ця робота не могла здатися такою безперечною у своїх висновках авторові, що переглядав її після такої довгої перерви. Ті промахи й помилки, що виступили нині аж надто виразно, пояснює він не тільки малою досвідченістю в поставлених питаннях, але й нашим незнайомством з європейськими першоджерелами.

Отже це до певної міри перейдений вже етап.

IV

На останку мені хотілося-б подати невеличкий приклад формального аналізу на конкретному матеріалі, як ілюстрацію до деяких теоретичних положень моєї праці. Звичайно, це тільки ілюстрація „пробний номер“, без найменшої претензії на якесь наукове значіння.

Для цього я беру невеликий уступ з „Fata Morgana“ М. Коцюбинського, образок осіннього пейзажу на закінченні першої частини повісти. Навожу його увесь по тексту у виданні ДВУ за редакцією С. Бфремова.

1. Ідуть дощі. 2. Холодні осінні тумани клубочаться в горі і спускають на землю мокрі коси. 3. Пливе у сірі безвісти нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. 4. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається слізами убога земля і не знає, коли осміхнеться. 5. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? 6. Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялися занадто високо, спадають до долу і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками.

7. Нема простору, нема розваги. 8. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

9. Маленьке, сіре, заплакане віконце. 10. Крізь його видко обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною розгужою дорогою йдуть заробітчани. 11. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбилися од свого ключа, немов осінній дощ. 12. Йдуть і зникають у сірі безвісти...

13. Тьмяно в халушці. 14. Цідять морок маленькі вікна, хмураються вохкі кутки, гнітить низька стеля й плаче заженене серце. 15. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. 16. Як краплі ці — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. 17. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

18. Немов так і треба...

19. А дощ іде... 20. Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: — чи прийде коза до воза? 21. А мабуть прийде...¹⁾

Уступ цей виділено в окремий розділ — очевидно, в розвиткові оповідання автор надавав йому спеціального значіння, як композиційному мотиву і це треба мати на увазі при аналізі.

Перша частина „Fata Morgana“ закінчується описом повного краху надій і сподівань родини Воликів. Андрій Волик не діждався фабрики, Маланка — землі й доччиного щастя, а Гафійка втратила дорогу людину, без надії швидко побачити її вдруге. Облудливі мрії (Fata Morgana), здавшись ніби такими близькими до здійснення, одразу розвіялися, й жорстока дійсність стала перед очі обмарених в непідфарбованій своїй правдивості. Такий розвиток сюжету пояснює нам композиційне значіння цього пейзажу — він є епілогом до першої частини, його художнє завдання підкреслити той загальний

1) Нумерація введена для зручності користування цитатами.

сумний тон, що ним перейнята вся частина, особливо кінець. Тому опис осені взятий не випадково, а з певним художнім розрахунком.

Завдання формального аналізу полягає у виявленні відповідності вжитих письменником стилістичних прийомів до тематичного призначення цього уступу в загальній сюжетній композиції. При поверховому навіть читанні, уступ цей вражає своєю музичністю, справляє вражіння якоїсь мелодії, при чому основний тон її мінорний, перейнятий ніби „осінніми настроями“.

Темп мови затриманий, сумний, з повільним спаданням тону.

Об'єктивно вияснити оце загальне вражіння „осіннього настрою“, і є основним завданням аналізу.

Розглядаючи перш за все композицію окремих речень, що становлять більшу частину уступу, можна помітити, що автор вживає декількох засобів щоб досягти цієї повільності темпу в мові.

За один з таких засобів треба вважати поширення „слитних“

речень: 3. Пливе у сірі безвісті нудьга, ¹пливе безнадія і ²стиха
3 хлипає сум.

4. Плачуть ¹голі дерева, / плачуть ²солом'яні стріхи, / ³вмивається
сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться.

14. Цідять ¹морок ²маленькі вікна, / ³хмуряться ⁴вохкі кутки, / ³гні-
тить низька стеля / й плачє зажурене серце.

Відсутність більшої павзи поміж самостійними реченнями надає мові якоїсь плинності, поважності, пригадаймо періоди Гоголя, особливо в „Тарасі Бульбі“, а разом з тим і затуляє темп її. Треба лише переставити пунктуацію в наведених прикладах і мова стає більш лапідарною і енергійною.

14. Цідять морок маленькі вікна. Хмуряться вохкі кутки. Гнітить низька стеля. Плаче зажурене серце.

3. Пливе у сірі безвісти нудьга. Пливе безнадія. Стиха хлипає сум.

Такі-ж затягання можна помітити і в способах упідлеглення речень з тенденцією ослабити зв'язок між головним та додатковим реченням і надати додатковому реченню більше самостійності, від чого структура речення має ознаки несконденсованості, а тому й затягнутості:

6. Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялися занадто високо, спадають додолу й пливуть, змішані з землею, брудними патьоками.

Увага спиняється мимоволі на несамостійних частинах речення, від чого й мова становиться повільнішою. Збудувавши це речення способом звичайного упідлеглення, одержуємо стислішу конструкцію.

6. Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знявшись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішавшись із землею, брудними патьоками...

повторюються тут сполучення „пл“ та „р“, підпорядковані своїм особливим ритмом.

Л

2. Хо-ло-дні... к-лу-бочаться... на зем-лю...

3. П-ли-ве... п-ли-ве... х-ли-пає...

4. Пла-чуть го-лі... пла-чуть со-ло-м'яні с-льо-зами... зем-ля..., ко-ли
р та л

6. Мі-рі-яди д-рі-бних к-ра-пе-ль вме-р-лі... зня-ли-сь...
до до-лу і пли-вуть... з зем-ле-ю... бру-дними...

1. Чор-ні, похи-ле-ні, мок-рі... ка-лі-ки журав-лі... відби-
ли-сь... К-лю-ча

Р

8. Чор-ні... ю-ре се-р-ця к-р-уться... хма-ра-ми... ри-
дання... вме-р-лим.

20. Гор-батими... при-смерку... ста-рі... рі-шають... при-йде

21. При-йде...

Не можна, звичайно, захоплюватися теоріями про психологічну природу звуків, що ніби кожен з них має свій колір, свої відтінки, що відповідають певним психологічним рефлексам, як наприклад: А — радість, У — сум і т. и.

Проте треба згодитися, що послідовне чергування „звукових повторів“ викликає якусь звукову образовість і в даному разі такі сполучення, як „хли“, „пла“, „пли“ мають цілком означений характер, наближаючись майже до звуконаслідування.

Переходячи тепер до символіки уступу, можна помітити, що автор надзвичайно щедро використовує усталений літературною традицією поетичний словник: що до осінніх пейзажів „Холодні осінні тумани“, „Голі дерева“, „Сірі дні“, „Темні ночі“, „Брудна розгрізла дорога“, „Чорні думи“, „Тихе ридання“, „Вмерлі надії“ і т. и.

Але особливої яскравості твору надає тонка і вишукана, як на свій час метафоричність образів, характеризуючи імпресіоністичну манеру Коцюбинського: „Цідять морок маленькі вікна“, „Хмуряться вохкі кутки“, „Вмивається сльозами убога земля“, „Хлипає сум“...

Це багатство епітетів та метафор поєднується в певній системі, групуючись коло двох тематичних мотивів. Перша група об'єднана під знаком „дощу й туману“, а головне того осіннього руху, що є наслідком їх. Автор послідовно підкреслює це: „Осінні тумани клубочаться вгорі“, „пливе безнадія“, „міріяди дрібних крапель спадають додолу“, „пливуть брудними патьоками“, „Чорні думи крутяться над головою“, „Котяться туманом“, „Ідуть дощі“, „Зникають у сірі безвісти“, „Пливуть у безвість“...

Друга група об'єднується коло теми „Осіннього смерку в хаті“: „Цідять морок маленькі вікна“. „Тьмяно в халупці“... „Хмуряться вохкі кутки“, „Горбатими тінями сидять старі“.

Ці дві групи поєднуються третьою темою: дощ на дворі й в з'язку з цим думки в хаті: „З цим безконечним рухом... плывуть згадки“, „як краплі ці... зникли дні життя“ і т. д.

Таким чином, три основних мотиви „дощ на дворі“, „прикладки у хаті“ і „безнадія в думках людей“ становлять тему осіннього пейзажу.

З цього побіжного й поверхового аналізу можна все-ж побачити, що уступ цей становить собою незвичайну формальну скоординованість: синтаксичні конструкції, словесна інструментовка, ритм і, на рещті, тематика дають закінчену досконалу конструкцію, що підносить мистецьке значіння цього уступу на ступінь шедевр в українському письменстві.

Певна річ, формальний аналіз на цьому не закінчується. Для характеристики творчості М. Коцюбинського в цілому, треба проробити такий аналіз над іншими творами його, виділити те типове, що характеризує Коцюбинського, як новатора чи як представника певної школи.

Звичайно, такі, вирази, як „чорні думи“, „вмерлі надії“, „тихе ридання“, являючись важливими в загальній концепції цього уступу, не можуть мати значіння при аналізі в цілому його творчості, бо вони входили в склад поетичного словника далеко раніше до появи його творів, але такі метафори, як „хмуряться кутки“ чи „вікна підять морок“ і т. д. є нове явище в українському письменстві часів Коцюбинського.

Далі — розтягнутість мови не є ознака стилю цього письменника — в цьому-ж оповіданні можна побачити зразки прекрасної стислої й енергійної мови — але характерно тут те, що автор старанно виробляє мову, намагається використовувати звукові й ритмічні елементи її відповідно з поставленим тематичним завданням. Це так само було ознакою нової літературної школи, до якої належав М. Коцюбинський.

Одним словом, удалий аналіз літературної школи чи письменника цілком залежить від уміння виділяти типічні елементи форми й правильно класифікувати їх.

Художній твір є певна конструкція, створена за певними принципами. Аналіз мусить викрити, як саме створена ця система, як щось індивідуальне і своєрідне. Тому то, заглиблюючися в розгляд найдрібніших елементів форми, не можна спускати з ока ціле, не можна не вияснювати значіння цієї дрібнички в загальній телеологічності конструкції. Незрозуміле й безцільне вирахування шелестівок і голосівок без орієнтації на твір, як на естетичне ціле, — чим захоплюються деякі дослідувачі, не може дати позитивних наслідків, за винятком хіба деяких спостережень над мовою, що нею написано твір.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ФРАНЦУЗЬКОЮ Й НІМЕЦЬКОЮ ТЯЖКОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ

Протягом часу, що минув відтоді, коли складено статтю „Індустріалізація сучасної Франції¹⁾“, життя, звичайно, не стояло і, зокрема, французька й німецька тяжка промисловість вже порозумілися в справі імпорту до Німеччини чорного металу. Перш, ніж перейти до подробиць цього порозуміння, треба спинитися ось на чому.

Це попереднє порозуміння є тільки одним з похідних всього комплексу взаємовідношень між французькою й німецькою тяжкою промисловістю. Проблема ця знов же нерозривно зв'язана з концентрацією в французькій і німецькій тяжкій промисловості.

В згаданій статті було зазначено, що об'єднанням французької тяжкої промисловості — „Коміте де Форж“ — керують п'ять великих металургічних фірм, з яких кожна своєю структурою є концерном, що посідає як вугляні копальні й доменні печі, так і металообробні заводи. На першому місці серед цих п'ятих фірм стоять підприємства Шнейдер Крезе²⁾.

Що до самого „Коміте де Форж“, то конструкція цієї могутньої капіталістичної організації, що грає цілком виняткову роль в економічній політиці Франції, є така. „Коміте де Форж“ powstaє ще перед війною. В організації його провідну роль відіграв так званий „абсолютний монарх“ французької металургії — Роберт Піно.

Ще в дев'яностих роках минулого століття поряд із „Коміте де Форж“ повстають чотири великі синдикати: вагонобудівельний, суднобудівельний, воєнно-промисловий і металургійний. 1900 року всі ці синдикати об'єднуються в один всеосяжний синдикат — „Союз металургійної та гірничої промисловості“.

1904 року ці чотири синдикати та новоутворена організація „Союз“ наві'язують тісний контакт з „Коміте де Форж“. Піно сполучає посаду генерального секретаря в усіх майже організаціях (4 синдикати й „Союз“) з посадою генерального секретаря в „Коміте де Форж“. „Союз“ нині обіймає 112 підприємчих об'єднань, які охоплюють тисячі підприємств металургійної і металообробної промисловості. І тепер на чолі „Союзу“ стоїть Піно, який одночасно є помічником голови „Коміте де Форж“.

Та пим, однак, сфера впливу „Коміте де Форж“ далеко не обмежується. Річ в тому, що „Союз“ останніми роками об'єднав навколо себе підприємчі організації й інших галузів промисловості: хемічної, будівельної й т. д.

„Союз“ разом із цими організаціями утворив останніми роками „Міжсоюзний комітет“, якого бюро міститься в будинкові „Коміте де Форж“.

Цей „Міжсоюзний комітет“, що об'єднує підприємчі союзи майже цілої франц. промисловості, виділив з себе ще одну організацію — „Генеральну Конфедерацію Французької Промисловості“, що репрезентує інтереси торговельно-промислових кол перед урядом. Головою „Міжсоюзного Комітету“ є той самий Піно.

Роберт Піно — цей „маг і чарівник“ французької промисловості, що „особистою унією“ об'єднує „Коміте де Форж“ і „Союз“ — уособлює собою промислову олігархію, що заступила олігархію фінансову і керує тепер економічною політикою, отже — править Францією, бо сучасні уряди в капіталістичних державах — це тільки прикажчики фінансових і промислових об'єднань.

Надзвичайно велика після світової війни концентрація французької промисловості все таки до останнього часу значно уступала ще величезнішому розмахові концентраційного руху у німецькій промисловості.

Дуже цікавий з цього погляду факт, що всього капіталу в усіх разом підприємствах, об'єднаних у Загальній Компанії Електрики, 1923 року було не менш од 15 мільярдів золотих марок.

¹⁾ „Червоний Шлях“ 1925 р. № 6 — 7.

²⁾ Тамо ж, ст. 289 і 290.

Що до концерну Стиннеса, то вже 1922 року він обнімав 1358 промислових підприємств, в тому числі вугляні копальні, залізні копальні, транспортні підприємства, різного роду фабрики, банки, часописи й т. д.

Взагалі треба сказати, що в період паперово-грошової інфляції — затоплення країни паперовими грошми, що чим раз більше тратили ціну, — в Німеччині надзвичайно інтенсивно ішов процес концентрації промисловости. Магнати німецької тяжкої промисловости, ці — як кажуть німецькі економісти — „королі інфляції“, мали змогу в цей період скуповувати за безцінь численні підприємства, яких власники порозорялися.

Тому характерною рисою інфляційного періоду в Німеччині є зліяння в одному концернові ряду підприємств, не зв'язаних безпосередньо з основною продукцією.

Так, приміром, Стинесові підприємства в цілому не являли собою єдиної й продуманої системи. Поряд із основним концерном нагромаджена ціла купа окремих підприємств і „учасників“, що породила виключно інфляція.

Не відділені своєчасно від основного продукційного стрижня, підприємства ці наклали на весь Стинесів концерн свою печать, зробивши його чимсь подібним до універсального магазину. В цьому концернові поряд із готелями — нафтові джерела, поряд з часописами — копальні, сталеливарні заводи — поряд із плантаціями какао.

Увесь Стинесів концерн поділяється на дві основні групи: 1-а — „Стинес-Рейн-Ельба-Шуккерт-Уніон“. Тут об'єднані найбільші гірничні підприємства: Акц. Т-во Гельзенкірхенровських рудень, Акц. Т-во „Бохумер-Уніон“, Т-во з обмеженою одвічальністю „Сименс-Шуккерт“ та Акц. Т-во „Сименс-Гальске“. Об'єднання цих підприємств є основою всього Стинесового концерну. Воно обіймає в єдиному концернові більшу частину належних Стинесові підприємств: вугляні копальні, рудні, залізобудівельні й сталеливарні заводи — аж до готових виробів електричних і машинобудівельних заводів.

Другу групу Стинесових підприємств становить так званий „Осібний концерн“, що об'єднує решту належних Стинесові підприємств. До нього належить решта копалень і більшість як німецьких, так і чужоземних підприємств, які „контролює“ Стинес.

Експансія Стинесова тяглася до самого останнього часу. Вже після періоду інфляції спадкоємці Стинесові далі поширювали свій концерн. 1924 й на початку 1925 року вони скупили коло 80 великих підприємств різних галузів продукції, головню — хемічні і машинобудівельні заводи.

Окрім Стинесового й Загальної Компанії Електрики, в Німеччині є ще такі великі, многобічно організовані концерни: Ганселя, Тиссена, Клекнера, Круппа, Вольфа, Гапага й інші.

Які причини цієї велетенської концентрації німецької промисловости і при яких умовах вона сталася?

Професор Бекман у своїй брошурі¹⁾ за найважливішу причину концентрації Західно-Німецької тяжкої промисловости вважає те, що Німеччина втратила Ельзас-Лотарингію.

З 1913 року Лотарингія продукувала 7 мільйонів тон чавуну, тоб-то половину всієї німецької продукції заліза; там (у Лотарингії) було 40% німецьких доменних печей і сталеливарних заводів і 30% німецьких залізопрокатних заводів. Французька анексія силоміць відділила Лотарингію від Рурської країни. Лотарингія й Рур це — дві країни, що по суті становили „промислову країну, злучену в єдине ціле систематичною організацією“.

До 1900 року лотаринзьку руду вивозено до Рурської країни й там оброблювано її на заводах. Коли потому стали топити метал коксом, визнали, що вигідніше підвозити паливо до руди. Підприємства будовано в Лотарингії, а рурський кокс привозилося туди. Таким чином повстав тісний зв'язок обох цих районів. Побудовано в Лотарингії наново доменні печі, сталеливарні заводи, залізопрокатні заводи. В Рурській країні зостається, разом із кількома старими заводами, тільки залізобудівельна промисловість: прокатка тонких сортів заліза, машинобудівельні й дрібні залізні заводи.

Організаційна єдність обох районів була завершена і поділ праці між ними стався в широкому масштабі. Рур давав кокс, Лотарингія посилала чавун або прокатне залізо, що в Рурській країні оброблялося далі. Ці взаємовідносини зруйнувала французька анексія Лотарингії.

¹⁾ F. Beckmann „Der Zusammenschluss in der Westdeutschen Grossindustrie“. Köln. Verlag Oskar Müller. 1922.

„Тепер — пише проф. Бекман — великі німецькі залізобірні підприємства відкинуто в Рурський район, тоб - то вони являють собою організм, якому бракує початкових стадій розвитку — доменних печей, сталеливарних, залізопрокатних заводів.

Рурська країна в такому виді більш не життєздатна. Тому окремі підприємства об'єднуються для використання — в хазяйський спосіб — залишків“.

Цю гадку проф. Бекман пояснює, між иншим, на прикладі концерну Стиннеса — „Рейн - Ельба - Уніон“, що об'єднує одну п'яту всього здобування вугілля в Рейнсько - Вестфальському районі і участь якого у виробі заліза й стали теж надзвичайно велика.

На кінець проф. Бекман пише:

„Така рація нових великих концернів західно - німецького гірництва: найліпше використання і взаємне доповнення заводів, що zostалися в Рурській країні“.

Та чи не більшу ще роллю, ніж оці обставини, про які говорить проф. Бекман, відіграла в концентрації німецької великої промисловості інфляція із знеціненням грошової одиниці (паперової марки).

Річ у тому, що звичайно велике зростання концентрації в промисловості знаменує собою збільшення сили капіталізму. Тим часом найліпшим доказом того, що концентрація великої німецької промисловості не є наслідком капіталістичної повнокровності, може бути частковий розпад того - ж таки найбільшого в Німеччині концерну Стиннеса, що спостерігався недавно.

Влітку 1925 року Стиннесів концерн опинився у дуже скрутному фінансовому стані. І коли не було мови про розпад основного підприємства „Сименс - Рейн - Ельба - Шуккерт - Уніон“, то ряд другорядних підприємств розпродано і вони одно по одному відпали від концерну. Автомобільну промисловість і нафтові „інтереси“ виділено й вони перейшли до старшого спадкоємця — Едмунда Стиннеса. Відпала теж від концерну значна частина хемічної продукції і призначено було до ліквідації ряд рекламних, газетних і інших другорядних підприємств.

Криза не обмежилася на Стиннесових підприємствах. Подібні явища розпаду були в другій половині 1925 року і в інших великих німецьких концернах.

Аналіз краху Стиннесових підприємств приводить деяких німецьких економістів до такої загальної оцінки концентраційного руху в німецькій промисловості. Цей рух не перестав і навіть не припиняється. Можна констатувати тільки факт концентрації в самих уже існуючих концернах в розумінні стиснення їх і одмови від незв'язаних з ними органічно підприємств.

Все таки частковий розпад Стиннесового концерну є симптоматичне явище, яке показує, що німецька тяжка промисловість переживає зараз глибоку кризу.

Тяжка промисловість, що в цілому світі жадно жере урядові субсидії, могла не тільки існувати, а й почувати себе добре, в тяжких умовах післявоєнної Німеччини, тільки завдяки інфляції. Дауесів план і сполучена з ним стабілізація марки вибили ґрунт з-під ніг Стиннесів, Тиссенів і Крупнів.

Звуження світового ринку, неможливість для німецьких промисловців давати своїм чужоземним клієнтам довгострочний кредит (даний цими днями СРСР 300 - мільйонний кредит є винятком з цього загального правила) і, нарешті, німецькі методи продукції, що в деяких відношеннях стоять значно нижче від чужоземних, — усе це дуже відбилосся на німецькій машино - будівельній промисловості.

В дуже скрутному стані насамперед автомобільна промисловість. Зубожіння під час інфляції середніх верств людності дуже обмежило можливість збуту у самій країні. З другого боку, німецька автомобільна промисловість з 1914 року до стабілізації німецької марки — 1924 року, тоб - то майже десять літ, була зовсім відрізана від закордону. За цей час в конкурентних Західно - Європейських країнах¹⁾, а надто в Америці, техніка автомобільного будовання ступила далеко вперед, а виріб їх надзвичайно здешевів.

Влітку 1925 року, після того, як в Німеччині ухвалено проект охоронного мита, довів автомобілів, об'язаний вже цим митом, оголошено свободним; при цьому виявилось, що американські автомобілі можуть конкурувати з німецькими на німецькому внутрішньому ринкові, не вважаючи на мито з них, що доходило до 150% того що коштував товар в Спол. Державах, ні на дорогий фрахт.

Тільки два німецькі автомобільні заводи — „Опелль“ та „Бренабор“ — реорганізувалися останніми роками так, що стали користатися з американських способів:

¹⁾ Цікаві з цього погляду дані про французьку автомобільну промисловість, уміщені в „Інформаційному Бюлетеневі Торговельного Представництва СРСР у Франції“ — 1926 р., № 10. Числом вироблених автомобілів Франція займає нині друге місце (перше — Америка). 1925 року у Франції випущено на ринок 184.600 автомобілів; з цього числа експортовано 57.816 автомобілів.

продукції, при чому Оппель тепер вже має змогу робити до двохсот автомобілів на день. Але й таке удосконалення та збільшення продукції не могло врятувати його від американської конкуренції.

Річ у тому, що укладений недавно німецько-італійський торговельний договір приніс із собою зменшення довізного мита на автомобілі, а як для Сполучених Держав умовини найсприятливіші, то й для американських машин відкрилася дорога до Німеччини по знижених цінах. Це дало змогу відомому Генрі Фордові здешевити свій п'ятимісний автомобіль до 3.800 марок, тим часом як такий самий автомобіль Оппеля, при слабшому моторові, коштує 4.200 марок.

Німецька автомобільна промисловість, разом із промисловістю, що робить автомобільні причадали, і з приставками сировини, займає по-над чверть мільйона робітників. Нині приблизно 50 відсоткам німецьких автомобільних заводів скрутно на гроші й частина їх робить під примусовою адміністрацією, а частина попала під конкурсу. Що-ж до решти заводів, то одні з них масами рохитують робітників, а другі просто поставали.

Подібну-ж кризу перебуває й промисловість, що буде для залізниць локомотивів й вагонів. Ця галузь німецької промисловості була обчислена на швидкий зріст німецького довоєнного продукційного апарату і так само значно розширилась потім, припасовуючись до вимог воєнного часу. Тим часом, як до війни існувало 38 вагонобудівельних заводів з загальним акційним капіталом в 240 мільйонів марок, тепер таких заводів 54, з капіталом 400 мільйонів довоєнних марок; це — після того, як п'ять заводів змушені були стати. В цій галузі промисловості працює по-над 25.000 робітників.

До стабілізації німецької валюти підприємства ці мали змогу існувати, бо Німеччина, за Версальською угодою, повинна була здати союзникам 150.000 вагонів. Окрім того, державне залізничне управління скористалося змогою під час інфляції оновити весь локомотивний й вагоновий склад, — завдяки дешевим цінам.

Відірвання від Німеччини кількох територій і зменшення товарового руху, як безпосередній наслідок глибокої кризи, що переживає країна, — призвели до того, що нині число вагонів значно більше, ніж є грузів. В наслідок цього до 60.000 вагонів стоять без діла. Тим часом найближче значне замовлення від державного залізничного управління може бути тільки через багато років, бо Дауесів план обмежує можливість оновлення рухомого складу.

Те саме бачимо і в локомотивній промисловості: по-над п'ять тисяч найновіших локомотивів стоять без діла. Надії на експорт локомотивів нині дуже малі. Французька локомотивна промисловість, що раніш випускала 1.500 локомотивів на рік, збільшила тепер свою продукцію до 4.500 і — через низькі інфляційні ціни, що залежать від знецінення франку, — має широкий ринок збуту.

І Англія під час війни значно збільшила свою локомотивну промисловість. Там є заводи, що можуть випускати по одній машині на день. Попит раніш містких ринків збуту значно зменшився; так, приміром, державне залізничне управління в Британській Індії замовляє тепер тільки відсотків із 30 того, що замовляло раніш, бо за час війни в цій країні народилася, правда, слаба, власна локомотивна промисловість.

На розвиток сільсько-господарського машинобудування впливало все те, що й на усьо машинобудівельну промисловість. Через інфляцію, з її гонитвою за реальними цінностями коштом знецінених грошей, сільське господарство дістало силу машин і знаряддя. Навіть дрібні селяни часто купували сіялки, снопов'язалки й молотарки, обчислені на далеко більші господарства; все це вони згодом дешево перепродували. В наслідок цього роздуге під час інфляції сільсько-господарське машинобудування має тепер дуже обмежений ринок збуту.

Зле склалися умови й для експортного збуту. Багато країн, що були перш обширними ринками збуту для німецької промисловості, завели велике охоронне мито, щоб захистити сільсько-господарське машинобудування, що розвивалося в них.

З усього попереднього видно, що причиною скрутного стану німецького машинобудування є те, що зменшилась можливість збуту, тим часом як продукційний апарат значно поширився.

Це зменшення можливостей збуту в зв'язку із втратою зовнішніх ринків особливо позначилося на німецькій хемічній промисловості. В справі продукції й збуту хемічних продуктів Німеччина була до світової війни монополістом всього загальносвітового ринку й постачала хемічні продукти навіть передовим промисловим країнам. За роки війни й після війни в багатьох країнах, і перш за все — в Сполучених Державах та в Англії — хемічна промисловість надзвичайно розвинулась.

І Франція, що до світової війни була одним з головних ринків збуту продуктів німецької хем. промисловости, за останні роки теж зробила чималі успіхи в хемічній промисловості. Багатий матеріал в цьому відношенні дають звіти британського торговельного агента в Парижу про економічний стан Франції, які публікує що-року англійський департамент заокеанського торгу. Дуже цікаві дані цього звіту за 1924 рік про теперішній стан французької хемічної промисловости¹⁾.

Як Франція поволі перестала нуждатися німецьким довозом, видно з таких цифр продукції й довозу. За чотирьохлітній період 1920 — 1923 р. щорічна продукція французьких заводів була в середньому і 7.059, 5.869, 8.067 і 10.000 тон, а щорічний довіз — 5.888, 1.148, 1.797 і 1.391 тона. Таким чином довіз, що становив 1920 р. 83% внутрішньої продукції, зменшився на 22% 1922 р. і до 14% 1923 року.

Що до експорту з Франції хемічних продуктів, то експорт цей по країнах 1923 року поділявся так: до Англії було вивезено на 99 мільйонів франків (1922 р. — на 66 мільйонів), до Бельгії — на 250 міль. франків (1922 року — на 171 міль. фр.), до Швейцарії — на 89 міль фр. (1922 р. — на 34 міль. фр.).

Коли французька хемічна промисловість після війни зробила великі успіхи взагалі, то особливо великі вони у фарбовій промисловості.

Так, наприклад, згідно із згаданим звітом, продукція у Франції окремих видів фарб поступала так, що коли азофарб привозилося до Франції 1920 року коло половини того, що вироблялося у ній, то вже 1922 і 1923 року привозилося всього тільки 16% і 8%, бо в самій Франції за ці роки вироблено 3.575 і 5.124 тон, а привезено тільки 906 і 444 тони.

Продукція індиго протягом 1920 — 1923 р. р. була: 2.649, 1.395 і 2.132 тони, так що цілком задовольняла потреби внутрішнього вжитку, чому цей продукт майже зовсім перестали привозити.

Продукція сірчаняних фарбувальників за ті самі три роки була: 823, 1.718 та 2.279 тон, а цифри привозу за цей час такі скромні, як 47, 78 і 58 тон.

У Франції тепер виробляється по-над 600 фарб, на які взято майже 1000 зареєстрованих патентів. Почали теж виробляти різні синтетичні фармацевтичні продукти, що до війни їх привозилося майже виключно з Німеччини. Навіть у цій випробуваній німецькій спеціальності досягнуто значних успіхів, що роблять можливим вивозити ці продукти за кордон.

За останні роки дуже розвивається також продукція штучних угноєнь. Про величезні успіхи Ельзаської калійної промисловости скажемо нижче.

Що до фосфоритів, то хоч здобування їх у самій Франції значно поменшало, рівняючи до 1913 р. (183.000 тон 1913 р. і 8.000 тон 1923 р.), зате дуже збільшав привіз цього продукту з французьких колоній (з Африки було увезено 793.000 тон 1913 року і 1.263.000 тон 1923 р.). Відповідно до цього зменшується чужоземний привіз, що 1913 року виносив 144.000 тон і 1923 р. — 28.000 тон.

Продукція суперфосфату²⁾ 1923 року — 2.275.000 тон, на 300.000 тон більша од продукції 1913 року.

Виробництво продуктів французької хемічної промисловости об'єднується головним чином у двох великих концернах: „Національне Товариство фарбувальних творив“, з капіталом в 150 мільйонів франків, і „Товариство люстер та хемічних продуктів у С. — Жибені“, з капіталом в 120 мільйонів франків. У першому концернові 22, а в другому 23 заводи.

Перший з цих концернів завдячує свої успіхи головним чином тому, що йому вдалося придбати німецькі патенти, що дало йому змогу використати десятиліттями надбаний досвід кваліфікованих німецьких фірм.

Як бачимо, дані згаданого звіту досить яскраво малюють картину емансипації французької хемічної промисловости від німецької.

Тепер, в зв'язку із згодою, що намічається між французькою й німецькою тяжкою промисловістю і можливістю охопити цю згодою усі галузі тяжкої промисловости: металургійну, гірничу й хемічну, особливого інтересу набирають недавно (кінець березня 1926 року) скінчені в Лугано (Швейцарія) переговори між німецьким калієвим синдикатом і калієвим синдикатом Франції — „Société Commerciale des Mines de Potasse“, після яких тимчасову угоду між обома синдикатами перероблено на остаточну.

Перш, ніж перейти до суті цієї угоди, треба спинитися ось на чому.

¹⁾ Departament of Overseas Trade. Report on the Economic Conditions in France. 1924.

²⁾ Суперфосфат здобувається обробкою сірчанним kwasом фосфоритів.

Калійні солі — це один з найважливіших елементів інтенсивного сільського господарства. Тому в тих країнах, де широко користуються штучними угноєннями, ужиток калію великий.

Рішальним моментом в розвитку калійної промисловості до війни було монополне становище Німеччини в справі постачання иншим країнам калієвих штучних угноєнь. Завдяки цьому, німецька калійна промисловість опанувала світовий ринок 1856 року вперше стали розробляти калієві шари, а 1913 року німецька промисловість здобула вже по-над 100 мільйонів квінталів¹⁾.

З відходом від Німеччини Ельзас - Лотарингії німецька промисловість втратила 11 шахт, що базувалися на величезних калієвих покладах. Ці шахти, за винятком одної, що належала французькому капіталові — Сант-Терез, секвестровано й вони перейшли на власність французької держави, що за безцінь відступила їх приватному капіталові.

Утворилася торговельна організація Ельзаських шахт „Торговельне товариство Ельзаського поташу“, що досить успішно повела конкурентну боротьбу з німецьким калієвим синдикатом за американський ринок.

Ринок Сполучених Держав був до світової війни найбільшим споживачем німецького калію й забирив, наприклад — 1913 року, коло 27% всього експорту німецького синдикату. Тим, що останні роки ціни ельзаського калію на американському ринкові були на 15 — 20% дешевші од німецьких, то німецький синдикат позбувся на користь ельзаського конкурента значної частини збуту.

В той час, як збут німецького калію на зовнішньому ринкові далеко відстає від довоєнного, а в Сполучених Державах зменшився навіть аж на 50%, експорт ельзаського калію дуже швидко збільшується.

Ось картина ельзаського експорту калію (в квінталах):

Роки	Збут у Сп. Держави	Збут на всіх зовн. ринках	Збут у Франції	Загальний збут
1919	54.500	449.400	470.530	920.000
1920	332.800	1.096.500	894.140	1.990.600
1921	225.100	481.800	544.740	1.026.500
1922	515.800	1.643.800	662.870	2.270.500
1923	980.000	1.725.000	810.000	2.535 000 ²⁾

Збут продукції ельзаських шахт на всіх зовнішніх ринках 1923 року збільшився проти 1919 року на 400%, а на американському ринкові навіть на 1800%, німецькому калійному синдикатові вдалося збільшити свій збут за той самий період: в Сполучених Державах тільки на 70%, а загальний збут на всіх зовнішніх ринках — на 100%. Отже, значну частину довоєнного збуту німецького калійного синдикату захопив ельзаський синдикат.

Це тим цікавіше, що досі найбільше і практично єдине джерело калія для світової хемічної промисловості й рільництва це — басейни Стасфурта та Ельзаса.

Стасфурські копальні лежать в центрі Німеччини, між середньою течією Ельби й Гарцем. Їх розробляється з 1841 року. Ельзаські поклади знайдено недавно, на північ од міста Мюльгаузена; віден вони тягнуться майже до міста Вольмара. Експлуатувати їх почали допіру 1911 року. Запасів, що є в цих двох басейнах, досить, щоб забезпечити калійними солями цілий світ на багато століть. Стасфурт багатший на калій разів у двадцять од Ельзаса.

Перед війною, посідаючи Стасфурт та Ельзас, Німеччина була єдиним поставником калію на світовому ринкові. Світ поживав стільки калію, скільки давала йому Німеччина, а Німеччина здобувала як раз стільки калію, скільки потребував світ.

Перед світовою війною, 1913 року, з німецьких копалень було здобуто 11.607.516 тон сирої калійної соли. Перероблена, вона дала хемічним заводам і рільництву 5.189.298 тон очищеної соли. В них було 1.110.000 тон чистого окису калію. Цікаво додати, що хемічна промисловість не забирала й десятої частини продукції калію, решта ж дев'ять десятих ідуть на угноєння.

Настала війна. Німецький калій втратив таких покупців, як Франція, Англія, Росія, Бельгія, Італія, а найголовніше — найкращого свого клієнта — Сполучені Держави, що до війни забирали 1, 2 мільйона тон калійних солей.

¹⁾ Квінтал — 100 кілограмів — 6.105 пудів.

²⁾ Торговельний Бюлетень Торгпредстава СРСР в Німеччині. 1925 р., № 14.

Війна скінчилася. Ельзас відійшов до Франції. Немеччина ні тільки втратила, частину запасів калію, що вона мала, але перед нею, в особі Ельзаського синдикату устав сильний конкурент.

В наслідок такого стану речей перед німецьким калійним синдикатом устало питання про порозуміння з ельзаськими підприємствами. Перші переговори в цій справі були 1923 року; вони скінчилися невдачею, бо ельзаський синдикат, спираючись на своє нове становище на світовому ринкові, вимагав 33⁰⁰/₁₀₀ збуту, а німецький синдикат годився вділити йому, відповідно до значіння ельзаських шахт перед війною, тільки 10⁰⁰/₁₀₀.

Однак, що далі, то дужча конкуренція ельзаського синдикату знову примусила німецький синдикат повернутися до проблеми порозуміння, що і сталося 1924 року.

Проте, це порозуміння ширилося тільки на американський ринок. Аж в травні 1925 року уложено тимчасову — на 1 рік — угоду, що поширює це порозуміння й на інші ринки збуту. Як сказано вище, тільки недавно (в березні 1926 року) цей тимчасовий договір перероблено на остаточний.

Головна мета договору — „стабілізація цін“. Це значить, що коли не буде вже конкуренції між обома приставами, ціни встановлюватимуться за обопільною їх угодою.

Монополія світова на калій належатиме тепер франко-німецькому синдикатові. Тільки синдикат встановлятиме ціну на калій. І все говорить за те, що довго ще світова ціна на калій буде висока, щоб повернути втрати, що мали обидві групи синдикату за час свого ворогування.

Нова угода визначає частку Німеччини у зовнішньому збутові в 70⁰⁰/₁₀₀, а Франції — в 30⁰⁰/₁₀₀. Німецький ринок, Схід і СРСР дістаються при цьому німецькому, а французький і середземноморський — ельзаському синдикатові.

Треба зазначити, що відносно калійного утгноєння СРСР поки що у власті франко-німецького синдикату, що призначатиме ціни, які схоче. Правда, зараз Весоюзна Академія Наук організувала експедицію обслідувати поклади калію, що є в СРСР.

Взагалі франко-німецький калійний синдикат нині монополіст на світовому ринкові. Тому дуже цікаво, як реагував американський капітал, що є фінансовим гегемоном сучасного капіталістичного світу, на спробу калійного синдикату в кінці 1925 року дістати в Нью-Йоркові позик.

Позика ця мала бути розміром 50 мільйонів доларів. На пай Сполучених Держав полишалось 26 мільйонів доларів. Ця американська частина позики, цілком підготована до випуску, несподівано зірвалася. Уряд Сполучених Держав, в особі міністра торгу Гувера, наклав неофіційно своє вето (заборону) на реалізацію цієї позики в Сполучених Державах.

Знаменні мотиви заборони: калійний синдикат — це об'єднання монопольного характеру, а на гадку американського уряду, не в інтересах господарства Сполучених Держав, яке найбільше споживає калію, піддержувати чужоземні фірми, що диктують світовому ринкові свої монопольні ціни. Відносно монопольного характеру калійного синдикату, до якого належать не тільки приватні фірми, а й пруський фіск, не може бути двох гадок. Через пов'язання німецького й французького синдикатів монопольність європейської калієвої промисловости набирає світового характеру, а з цього — й відмова в кредитові.

Ця боротьба американського капіталу проти чужоземних монополій на привозу до Сполучених Держав сировини, очевидно, в чималій мірі спричинилася до того, що в Лондоні на підпису позик калійного синдикату на 5 мільйонів фунтів стерлінгів зібрано в кілька разів більшу од 5 млн. суму, і при тому на протязі менше одної години ¹⁾.

Для чого калійному синдикатові стільки грошей?

Німецька преса дуже детально розкрила фінансову програму синдикату в зв'язку із позикою. Гроші призначалися, по-перше, на консолідування короткострокових кредитів; по друге, на поширення продукції (в розумінні виробу побічних продуктів) і — головним чином — на утворення можливости одкрити кредити німецькому сільському господарству, чим значно збільшиться місткість внутрішнього ринку. Річ в тому, що стутчне угноєння, що виробляє калійний синдикат, не має досить збуту в німецькому сільському господарстві, надто серед селян. Збільшити місцевий попит можна тільки збільшивши джерела кредитування, а через це — велика позика за кордоном.

1) Окрім Лондона, на інших європейських біржах, позик калійного синдикату розміщено так: 1,7 мільйонів фунтів стерлінгів у Швейцарії, 1 млн. ф. ст. в Голандії і 300 000 ф. ст. — в Швеції.

Таким чином калійний синдикат позику за кордоном має в значній мірі за засіб збільшити купівельну спроможність внутрішнього ринку і тим самим піднести місцеву продукцію сільського господарства.

Та, з другого боку, навряд чи американське господарство зацікавлене в зменшенні свого імпорту в Німеччині. Досі неясно, чи цей мотив не відіграв певної ролі в Гуверовій забороні позики.

В згаданій вище статті „Індустріалізація сучасної Франції“ я говорив, що перед світовим капіталізмом, що не позагоював ще своїх військових ран, зараз стоїть дилема: або вести далі завзяту конкуренцію, або перейти на путь міжнародних порозумінь¹⁾.

Франко-німецький калійний синдикат — не єдиний приклад такого міжнародного порозуміння в справі врегулювання продукції й розмежування ринків збуту.

Нині в Парижі йдуть переговори представників різних європейських держав про картелювання залізоробної промисловости.

Недавні (на початку 1926 року) угода про відновлення існуючого вже до світової війни міжнародного рельсового синдикату є, на гадку одного німецького економіста Георга Мюнха, необхідною передумовою міжнародного картелювання залізоробної промисловости²⁾.

Переговори про відновлення міжнародного рельсового синдикату тяглися досить довго, бо країни, що договорялися, не могли порозумітися в основнім питанні — про поділ квот (часток участі) між окремими країнами.

До війни частка Франції в рельсовому синдикатові була 10%. Тепер представники її, в зв'язку із збільшенням питомої ваги французької залізоробної промисловости на світовому ринкові, домагалися збільшення своєї квоти до 30%.

По останніх відомостях французької преси³⁾, квоти всіх держав, що підписали угоду про рельсовий синдикат, поділяються так:

Англо-американська група — 43%; франко-німецька — 40%; бельгійсько-люксембурзька — 17%.

Отже, рахуючи, що французька квота буде рівна німецькій, на пай Франції й Німеччини припаде менш, ніж по 20%, бо Франції доведеться уступити частину своєї квоти Польщі, а Німеччині — поступитися на користь Чехо-Словаччини.

Одним з безпосередніх наслідків організації „Ірми“ — міжнародного рельсового синдикату — буде що-річна поставка 200.000 тон французького чавуну для поділу на німецькому ринкові через німецький чавунний союз („Roheisenverband“).

Завдяки тому, що уложено цю угоду, Лотарингія, що терпіла від перепродукції заліза, знайде йому збут у Німеччині, а остання, в свою чергу, виграє, бо буде охоронена від безладної конкуренції Франції — наслідку валютного демпінгу. Бо знецінення франку, що не перестає, це — експортна премія для французької залізопромисловости.

Для уложення подібних міжнародних угод треба, щоб відповідні галузі промисловости були об'єднані в картелі в кожній з країн, що укладають між собою цю угоду, — картелювання в національному масштабі.

Та окрім торговельної концентрації, концентрація продукційна: злізання однорідних підприємств в межах не тільки окремих держав, а й у міжнародному масштабі, залежить від того, що тепер продукційний апарат світу на 40 — 50% більший довоєнного, при одночасному звуженні світового ринку.

Як було вище сказано, в період інфляції німецька промисловість значно збільшила свою продукційну базу. Епосі довготривалого знецінення валюти відповідало теж нагромадження в одну групу інфляційних концернів, якого зразком є концерн Стіннесів.

Великі прибутки спекулятивного характеру, безпроцентні державні кредити, які поверталися знеціненими марками, дозволили керівникам концернів розширити існуючі й побудувати нові підприємства. Нечислена група підприємців дбала тільки про те, щоб врятувати свої капітали від знецінення.

Скуповуючи за безцінь чужі підприємства, вони разом з тим збільшували продукційну силу своїх фабрик та заводів, але без жадної орієнтовки на найновіші технічні досягнення. Для цього не було ніяких стимулів: ринок в той час невпинно вимагав усякого товару, і кожне підприємство, навіть із поганим устаткуванням, могло розвивати свою продукцію, не боячись конкуренції.

¹⁾ „Червоний Шлях“, 1925 р. № 6 — 7, ст. 190.

²⁾ „Vossische Zeitung“, 14 березня 1926 р.

³⁾ „L'Usine“, № 14. 3 квітня 1926 р.

З початку 1924 року, після стабілізації валюти, перед Німеччиною устала проблема не тільки поповнити знову оборотний капітал, а значно переустаткувати основний капітал своєї промисловості.

З стабілізацією марки були сполучені всі явища гострої господарчої кризи. Трудність збуту, брак оборотних коштів, неможливість дістати довгосрочні кредити знову оживили концентраційні змагання в німецькій тяжкій промисловості.

1-го листопада 1924 року підписано угоду про утворення „Kohstahlgemeinschaft“. Цей новий сталевий картель об'єднав всі підприємства, що виробляли залізо й сталь в якому-б ні було виді. Він поклав собі за мету поволі тісно обхопити окремі галузі залізної індустрії Німеччини.

Сталевий картель почав з регулювання продукції, не вриваючись безпосередньо в царину чавуну. Контингентування випуску продукції, і тепер — головна функція „Kohstahlgemeinschaft“-у*. Він що-місяця оголошує розмір зменшення продукції, виражений в %/о до частки продукції учасників об'єднання.

По договору, кожен член має на загальних зборах об'єднання один голос на кожні 50 000 тон своєї частини. Коли на цій підставі порахувати число голосів, що мають окремі концерни, то вийде, що голосу п'ятьох найбільших фірм (напр., Круппа, Фенікса, Тиссена, Деутш-Люксембург, Гуте-Гофунг) досить, щоб забезпечити більшість за собою.

Взагалі нові німецькі картелі, в першу чергу „Kohstahlgemeinschaft“, — це вияв змагання німецького капіталу вернутися від довільних, на-швидку склепаних інфляційних концернів до справжніх монополістичних організацій, до монополічної концентрації капіталу.

Стиннесів концерн і інші інфляційні концерни вирости, як продукт валютової кризи — не відродження, а розкладу німецького капіталізму. Реорганізація німецького капіталу — з інфляційних концернів через картелі — в могутні нові трести — це спроба утворити монополії, ще доладніші й міцніші, ніж ті, що існували в довоєнній імперіалістичній Німеччині.

Який величезний вплив має „Kohstahlgemeinschaft“ на всі боки господарчого й політичного життя Німеччини, видно хоча-б з цього:

На щорічних загальних зборах сталевого картеля обирається спеціальну комісію в чужоземних справах. Річ в тому, що регулюється зовнішній торг залізними виробами між Францією й Німеччиною не порядком включення цих справ в загальний торговельний договір, а безпосередніми угодами приватно-правного характеру між представниками тяжкої промисловості обох країн.

Такі державні функції сталевому картелю прикривається зараз досить важним аргументом, що при звичайному порядку погодження зовнішніх торговельних справ — пільги, що дістає одна з сторін (контингенти й т. и.) мусіли-б автоматично поширитися й на інші держави, що користуються правом найбільшого сприяння. Передачею цих функцій сталевому картелеві усуваються саме ці незручності.

Переговори між „Kohstahlgemeinschaft“ і „Comité des Forges“ почалися в жовтні 1924 року з тим, щоб кінчитися к 10 січня 1925 року, коли виходить строк, після якого Франція перестає користатися в Німеччині одностороннім найбільшим сприянням.

Сторони мали подолати великі труднощі. Французи домагалися продовження привозних до Німеччини контингентів заліза. Представники Німеччини годилися дозволити свободний привіз певної кількості заліза та стали, але вимагали на заміні компенсацій для своєї обробної, а надто — машинобудівельної промисловості, що її значно розширений продукційний апарат хотів мати у Франції ринок для своєї продукції.

Тільки в середині червня 1925 року переговори закінчилися Люксембурзькою угодою, основні пункти якої зводилися до цього:

Французький привіз чавуну, півпродуктів і прокатного заліза контингентується в 1.750.000 тон що-року. Ця цифра максимальна і підлягає тому самому процентовому зменшенню, що оголошує що-місяця „Kohstahlgemeinschaft“, регулюючи продукцію об'єднаних підприємств.

З загальною кількості 1.750.000 тон надходить з Саарської країни безмитно 742.400 тон; решту: 530 300 тон — з Лотарингії і 477.300 тон — з Люксембурга — увозиться з оплатою мита в половиннім розмірі; оплату другої половини брав на себе німецький сталевий картель.

За це французи пішли на поступки у трьох речах: 1) вони відмовилися від жадання зменшити німецьке мито на залізо й сталь; 2) привозить умовлені контингенти безпосередньо французький синдикат у руки німецького картеля; 3) Франція

зобов'язується не увозити до Німеччини залізних продуктів поверх контингентної кількості, навіть коли-б згодилася сповна заплатити мито.

Таким чином „Kohstahlgemeinschaft“, домогшись монопольних прав на залізо й сталь, що привозиться з Франції по контингентах, вважав свої інтереси досить забезпеченими.

Не буде нецікавим додати, що угода ця не передбачала ніяких пільг для німецької обробної промисловості. Навпаки, вона мала нести всі видатки, сполучені з договором. Платити половину мита за лотаринзькі й люксембурзькі залізні продукти „Kohstahlgemeinschaft“ збирався, звичайно, не своїм коштом, а переклавши це на споживача.

Під час переговорів із французькими промисловцями уложено було попередню угоду між „Kohstahlgemeinschaft“ і представниками залізообробної промисловості про компенсацію мита на те залізо, вироби з якого йдуть на експорт.

Завдяки угоді про експортні ціни, залізообробна промисловість змогла сповна розвернути ту систему збуту, якою залізообробна індустрія завжди в повній мірі користалася. Високі ціни для внутрішнього ринку і так звані „бойові“ ціни для експорту — цей старий принцип капіталістичних об'єднань нині панує на всіх ступенях залізної промисловості Німеччини, починаючи з сировини й кінчаючи готовим продуктом.

Система двох цін, що лягає всею вагою на плечі широких мас німецької людності, найодвертіш виявилася в цій угоді про компенсаційні ставки на залізо.

Люксембурзьку угоду або, як її називає німецька преса, „Люксембурзький залізний договір“, зафіксовано ще 16 червня 1925 року. Виконання її означало-б ослаблення можливості конкуренції на внутрішньому німецькому ринкові, що залежала від французького валютного демпінгу, і, значить, дозволило-б зберегти високі ціни на залізо в Німеччині. Окрім того, вона передбачала теж угоду про розмежування інтересів на зовнішніх ринках між французькою й німецькою залізною промисловістю.

Проте, з другого боку, керівники німецької тяжкої промисловості немов би то злякалися тягара прийнятих на себе зобов'язань, а саме труднощі поглинути весь контингент, 1.750.000 тон чавуну. Дійсно, коли скінчилося право Франції (починаючи з 10 січня 1925 року) безмитно увозити чавун, привіз цей до Німеччини за перші 6 місяців був коло 200 000 тон. За рік це було -б 400.000 тон. Німеччина, отже, була змушена увозити на 1.350.000 тон більше, ніж тоді, коли не було угоди.

Зірвати Люксембурзьку угоду не в малій мірі помогли ще позалаштункові впливи англійської тяжкої промисловості. Англія не могла допустити, і поки що дійсно не допустила, блоку тяжкої індустрії Франції й Німеччини.

Стан Англії можна ілюструвати цифрами продукції сталі і зовнішнього торгу залізом найважливіших країн.

І. ПРОДУКЦІЯ СТАЛИ

В середньому за місяць тисяч тон

	1913 рік	1925 рік
Німеччина	1.587	1.040
Англія	649	627
Франція	391	750
Бельгія	206	380
Разом	2.824	2.897
Сполучені Держави	2.622	3.075

ІІ. ВИВІЗ ЗАЛІЗА

Німеччина	490	164
Англія	231	87
Франція	67	344
Бельгія	56	229
Разом	844	824
Сполучені Держави	321	80 ¹⁾

¹⁾ Бюлетень світового господарства від 15 лютого 1926 року, вид. Центрального Управління друку ВРНГ СРСР.

З цих цифр видно, що в загальній кількості вивозу заліза з європейських країн місце, що займає Англія, зменшилося з 27,3% 1913 року до 10,5% 1925 року.

Експорт заліза із Сполучених Держав теж зменшився майже утричі, але яка величина різниці ховається за цєю зверхньою подібністю. Тим часом, як імпорт Сполучених Держав невеликий (70.000 тон на місяць), імпорт Англії швидко доганяє її експорт і становить 227.000 тон що - місяця. Сполучені Держави збільшили ужиток свого власного заліза, а Англія примушена чужою продукцією задовольняти значну частину своєї змалої потреби.

1913 року сама Німеччина, що мала 50% європейської продукції заліза, давила Англію своєю силою. Нині Англія може мріяти, що з Німеччиною, здавленою в лещатах Давесівського плану, вона ще в силі конкурувати. Але франко - німецький блок тяжкої промисловості, до якого пристане тяжка індустрія ряду країн: Бельгії, Люксембурга, Польщі й Чехо - Словаччини, — викликає в Англії велику тривогу¹⁾.

Протягом 1925 року і на початку 1926 року англійський капітал не раз пробував зговоритися з німецькою тяжкою промисловістю. Цей контакт мав настати в наслідок розмежування між Англією й Німеччиною світового вугляного ринку, на якому вони виступали разом із Сполученими Державами, як головні приставники й конкуренти.

Найжорстокіше вдарила німецьку вугляну промисловість окупація Руру 1923 р. Німеччина могла тоді існувати, тільки закунаючи вугілля на стороні. Головним приставником її стала Англія, що з цього часу цілком опанувала європейський ринок, витіснивши з нього навіть Америку.

1924 року, по ліквідації Рурської окупації, вугляна промисловість Німеччини вже налагоджує збут за кордон, що 1925 року збільшується більш, ніж удвоє (13.233.598 метричних тон 1925 року проти 6.331.754 метр. тон 1924 року).

Цікаві такі дані про боротьбу німецького й англійського вугілля за французький ринок. Здобуто вугілля у Франції 1925 року всього 48.033.564 тони, тим часом як місткість її ринку, по рахунках французьких статистиків, доходить до 75 мільйонів тон.

Недостачу цю поповнювано головно привозом з Німеччини. В той час, як в Англії було привезено до Франції 1925 року 10 мільйонів метричних тон, з Німеччини привезено до Франції того самого 1925 року по - над 17 мільйонів тон.

Недостача вугілля в країні, konieczність імпортувати його з - за кордону ще до війни поставили перед Францією завдання — використати свої багатіші ресурси водяної енергії. За час світової війни, а надто після неї, ця ідея дістала новий імпульс і планове використання „houille blanche“ — білого вугілля (водяної енергії) дало великі здобутки, про масштаб яких можна судити з таких даних:

Всю силу, яку посідає Франція в формі „білого вугілля“ в районі Альпів, Піренейів і Центрального Масиву, можна рахувати у 9 мільйонів кіньських сил. Багатством запасу водяної енергії Франція займає одно з перших місць на європейському континенті. Нині у Франції устатковано гідравлічних установок загальною силою на 2.450.000 кіньських сил²⁾.

Гідро - електричні установки дуже розвинулися не тільки у Франції, а й по інших країнах, як от в Норвегії, Швеції, Швейцарії й Італії (не говорити вже про такі сильні гідро - електричні установки як „Дніпрострой“, та „Волховстрой“, що будуються зараз у Радянському Союзу).

Окрім „білого вугілля“, чорний хліб промисловості — кам'яне вугілля має ще більшого суперника в рідкому паливі. Поява побіденої суперниці вугілля — нафти відняла у вугілля ряд найважливіших позицій. Все першу чверть XX віку можна з цього погляду характеризувати, як епоху „петролізації“ світового господарства.

Нижче наведені дані про продукцію показують, яка різна була путь розвитку вугляної й нафтової промисловості за останні 11 — 12 місяців.

СВІТОВА ПРОДУКЦІЯ

	В у г і л я		Н а ф т а	
	В тисячах метр. тон.	В % до 1913 р.	В тисячах метр. тон.	В % до 1913 р.
1913 р.	1.195.758	100,0	52.240	100,0
1924 „	1.139.639	95,3	143.726	256,0
1925 „	1.150.000	96,2	140.169	268,3 ³⁾

¹⁾ „Червоний Шлях“ 1925 р. № 6 — 7, ст. 491.

²⁾ Державний Бюлетень торг. представництва СРСР у Франції, № 11, 7/V — 26 р.

³⁾ „Экономическое обозрение“, 1926. Квіт. В. Шпринк. „Криза вугляної промисловості в Англії“.

Треба теж зазначити, що на розмір ужитку вугілля, в розумінні значного зменшення його, вплинув поступ у техніці використання палива за роки війни й після неї. Цікаво, наприклад, що завдяки заведенню раціональних методів спалювання вугілля, Німеччина може зекономити все вугілля для репараційних приставок.

Нарешті останнім чинником, що зменшував ужиток вугілля в останні роки, була загальна господарча криза. Кризу цю в багатьох царинах народного господарчого життя Німеччини, зокрема — в машинобудуванні, описано вище. Господарча криза в більшій чи меншій мірі зачепила майже всі европ. країни.

При таких умовах проблема розмежування світового, і зокрема європейського вугляного ринку устала перед обома країнами, що конкурували між собою, — Англією й Німеччиною. Тим більш, що для Англії, як повстання, так і кінець величезного загального страйку, що скінчився 12 травня ц. р., було нерозривно зв'язане з тими величезними субсидіями, що діставала вугляна промисловість. Субсидіювання вугляної промисловості протягом 9 місяців (з 31 серпня 1925 року по 1 травня 1926 року) коштувало англійській державі більш 19 мільйонів фунтів стерлінгів.

В згаданій вище статті було зазначено¹⁾, що картелювання в інтернаціональному масштабі можливе, коли є необхідні для цього передумови в виді картелювання в національному масштабі більшості підприємств в країнах, що приступають до міжнародного порозуміння.

Тим часом, по даних німецької преси, в Англії тепер помічається брак концентрації. В той час, як в Німеччині є 70 великих вугляних підприємств, об'єднаних в Рейнсько-Вестфальському вугляному синдикаті („Reinisch - Westfälisches Kohlsyndicat“), в Англії є коло 1.400 вугляних підприємств, що залишаються й далі розпорошеними, і синдикувати їх — не легка річ. Правда англійський капітал робить все, що від нього залежить, щоб синдикувати вугляну промисловість. Для цього було навіть запрошено до Англії двох представників Рейнсько-Вестфальського синдикату, щоб ознайомити з його конструкцією англійських вугляних „королів“²⁾.

З другого-ж боку, хоч німецька вугляна промисловість і прагне порозуміння з Англією, але уявляє собі це порозуміння, як діло далекого майбутнього...³⁾

Тим часом, як в Англії синдикування й картелювання ще допіру починається, при чому це стосується не тільки до вугляної, а й до металургійної промисловості, в німецькому капіталізмі утворюються величезні комбінати і йде дальша концентрація промисловості та капіталів.

Глибока господарча криза, що більш семи місяців переживала німецька промисловість, примусила її шукати нових способів організації продукційного апарату. Одним з наслідків цих шукань є той могутній процес промислової концентрації, що спостерігається нині в Німеччині.

Найбільшим прикладом німецької продукційної концентрації є утворення двох трестів-велетнів — Анліінового й Рурського гірничного.

Як сказано вище, німецька хемічна промисловість займала до світової війни майже монопольне становище на світовому ринкові.

Загальне зменшення експорту виробів німецької хемічної промисловості проти 1913 року видно з оєї таблиці:

Р о к и	Тисяч тон	Скільки коштує (мільйон. марок)
1913 р.	2.529	912
1920 „	514	469
1923 „	916	—
1924 „	742	481
1925 „ (перше півріччя)	561	329

З даних цієї таблиці виходить, що, не вважаючи на втрату свого монопольного становища на світовому ринкові, німецька хемічна промисловість систематично й успішно розвиває за останні роки свій експорт.

Злилися в Анлііновий трест найбільші німецькі хемічні підприємства під тиском все дужчої чужоземної, зокрема — американської, конкуренції.

Цікаво буде до цього додати, що хемічна промисловість Сполучених Держав розвинулася тільки після світової війни.

¹⁾ „Індустріалізація сучасної Франції“. „Червоний Шлях“, 1925 р., № 6—7, ст. 289.

²⁾ „Frankfurter Zeitung“, № 809, від 27 квітня 1926 року.

³⁾ „Frankfurter Zeitung“, № 299, з 23 квітня 1926 р.

Аніліновий трест об'єднує хемічні підприємства таких країн:

	Число робітників	Акц. капітал (мільйон. марок)
Баденська анілінова й содова фабрика	39.000	177,2
Фридрих Байер	13 500	177,2
Майстер Люціус	15.000	177,2
Гентерська фабрика фарб	14.000	58,0
Гризгейм - Електрон	14.500	44,32
Вейлер - тер - Мер	1.500	12,08
Кассла	13.500	70,0
Калле	1.000	6,0
Разом	110.000	722,0

Тим, що кожна з об'єднаних в Аніліновому тресті фірм, володіє ще прямо чи посередньо цілим рядом інших фабрик, копалень, гірничих і сталеливарних заводів (між иншим, трестові належать теж контрольні пакети акц. т-ва „Рейншталь і „Рибек - Монтан“, з котрих останній належав перш Стиннесові), то фінансова сила Анілінового тресту значно більша од мільярду марок.

Утворення Анілінового тресту — перший крок до завзятої боротьби за гегемонію на світовому ринкові, яку німецька хемічна промисловість намагається знову завоювати кращими й дешевшими своїми продуктами. А в тім, як видно з наведеної вище таблиці, ціни, починаючи з 1920 р. і до самого 1925 року, — значно вищі, ніж до війни.

Цікаво, що хемічна промисловість Сполучених Держав, оцінюючи утворення Анілінового тресту, як появу на світовому ринкові наймогутнішого конкурента, перша перейшла в наступ, загрозивши виключити з складу „Американської асоціації хемічної продукції“ всяку фірму, що торгуватиме німецькими фабрикатами, або організує спільно з Аніліновим трестом продукцію їх в Америці.

Коли Аніліновий трест виявляє собою агресивні змагання німецького капіталізму, то цілком инакшого характеру набирає утворений 15 січня ц. р. залізо - вугляний трест Рейнсько - Вестфальської країни під фірмою „Vereinigte Stahlwerke Ag“. Він склався: з 1) Рейн - Ельба - Уніон із її підприємствами — Гельзенкірхен, Дейтш Люксембург і Бохумер Ферейн; 2) Феніке з Штальверке - фон - дер - Цинен; 3) Тиссен і 4) Рейніше Штальверке.

Ще в середині жовтня 1925 року центральний орган німецької тяжкої промисловості¹⁾ писав, що це злиття робиться під диктовку американських банкірів. Останні поставили попередньою умовою фінансування цілковите об'єднання досі цілком незалежних і самостійних підприємств, хочаби мати діло з об'єднанням німецьких фабрик та заводів, а не з непевними балансами окремих концернів.

Німецькі концерни гнуть під тиском величезних основних капіталів, частину яких вони не можуть використати, бо умови запеклої світової конкуренції дозволяють працювати тільки найкраще впорядженим підприємствам.

Як сказано було вище, концерни, що утворювалися в інфляційні роки, ставили собі завдання з'єднати як найбільше різних підприємств, часто нічим не зв'язаних одно з одним; всеосяжність концерну заступала його дійсну силу. Разом з тим у самому концернові ставало трудніше організувати збут товарів, що продукували окремі підприємства, належні до складу концерну.

Терплячи від недостатчі оборотних коштів, не маючи досить кредиту для впорядкування своїх заводів, німецькі концерни були змушені вдатися по фінансування до американських банкірів. Останні робилися безпосередніми учасниками того чи иншого підприємства, купивши його акцій.

Тим часом, як раніш німецькі підприємства були досить ревниві до своїх акцій і боялися втратити свою незалежність, поступившись нею чужоземним кредиторам, протягом 1925 року передавалося тяженькі пакети акцій, чужоземні капіталісти набували цілі німецькі підприємства, від чого німецькі підприємства все дужче тратили свою самостійність і між ними й їхніми кредиторами повставав усе тісніший зв'язок. Американський банк Діллон і Рід взяв на себе фінансування організації Рурьського тресту, для чого випустив позику на суму 75 мільйонів доларів.

¹⁾ „Reinisch - Westfälische Zeitung“, № 628, від 14 жовтня 1925 року.

Утворення Рурського тресту, що малося офіційно оформити 1 квітня ц. р., ще досі (середина травня 1926 року) не закріплене. Проте, тепер вже можна говорити про утворення цього велетенського тресту, як про факт, що вже стався.

Участь окремих концернів у Рурському тресті така:

Назва концерну	% участі в тресті
Рейн-Ельбе-Уніон	39,5
Фенікс	26,0
Тиссен	26,0
Рейншталь	8,5

Рурський трест включає в себе $\frac{2}{3}$ всієї рейнсько-вестфальської залізної промисловости. Центр ваги усіх згаданих концернів у металургійній промисловості, хоч вони посідають і дуже великі вугляні підприємства.

До Рурського тресту не пристали 4 великі металургійні концерни — Крупп Гутеhofnungсготе, Клекнер і Генп.

Мета новоутворюваного тресту — так звана „раціоналізація“ продукції, тоб-то рішуче програмове згортання промисловости ліквідацією нерентабельних підприємств. Керівники тресту поклали собі за завдання — можливим спрощенням методів роботи, зменшенням продукції й числа виробів привести в рівновагу німецьку залізну промисловість і збільшити її рентабельність.

Річ у тому, що останніми роками продукційні спроможності німецької залізної промисловости розвивалися дуже швидко. Так, приміром, продуктивність німецьких гут 1920 року була 36.000 тон на добу. І к кінцю 1924 року продуктивність їх збільшилася до 48.000 тон, тоб-то майже на 45%. Тим часом потреба в залізі й залізних виробих в Німеччині дуже зменшилася.

Загалом, коли підрахувати німецьку продукцію залізних виробів, виробів з чавуну й сталі й ужиток їх, то продукційну спроможність можна буде визначити в 18—20 мільйонів тон, а потребу — в 12—14 мільйонів тон. Протягом останніх місяців 1925 року ужиток зменшився, в переводі на річний збут, до 9—10 мільйонів тон. Отже, від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ продукції німецької залізної промисловости зостається невикористаною, а тим часом боротьба за зовнішні ринки збуту надзвичайно складнішає в умовах знецінення французької валюти й великого протекціонізму інших країн.

Через це питання про торговельну політику Рурського тресту набирає особливого інтересу, бо навряд чи може бути сумнів, що керівники тресту постараться закрити доступ до Німеччини чужоземному (головне — французькому) залізові.

Про роллю французького вивозу в загально-німецькому привозі заліза можна судити по такій таблиці:

ПРИВІЗ ЧАВУНА, ПІВФАБРИКАТІВ І СОРТОВОГО ЗАЛІЗА ЗА СІЧЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

1925 року (рахуючи на тисячі тон)

		% до суми
Саарська країна	221,6	31,0
Франція	22,0	3,0
Ельзас-Лотарінгія	148,6	20,0
Люксембург	156,1	22,0
Інші країни	170,8	24,0
Разом	719,1	100 ¹⁾

З даних цієї таблиці видно, що 76% загально-німецького привозу заліза припадає на Францію й колишні німецькі країни, що останнім часом належать до Франції.

Подані цифри в значній мірі пояснюють, чому свого часу де-Вендель, „король“ лотаринзької залізної промисловости, що грає велику роллю в „Коміте де Форж“, притямом вимагав від ім'я французької залізної промисловости від французького

¹⁾ Бюлетень світового господарства від 15 лютого 1926 року.

уряду уложити компромісову економічну угоду з Німеччиною. Річ в тому, що виконання Люксембурзької угоди було з німецького боку поставлене в залежність від уложення загального франко-німецького договору.

Коли, з одного боку, доступ на місткий німецький ринок є для французької залізничної промисловості справою життя, то, з другого боку, розмежування зовнішніх ринків збуту із головною країною, що продукує залізо, якою є нині Франція, для німецької трестованої промисловості, в особі „Rohstahlgemeinschaft“ і „Stahlwerksverband“, має величезне значіння. В той час, як Німеччина 1925 року вивезла 1,8 мільйонів тон заліза, французький експорт заліза того самого року досяг 4 мільйонів тон¹⁾.

По останніх відомостях німецької преси, в Люксембурзі знову почалися переговори про утворення міжнародного картелю²⁾. В яку форму остаточно виллються ці переговори, зараз, звичайно, трудно сказати.

Надзвичайно інтенсивний процес концентрації в Німеччині, що раціоналізує й згортає в самій країні нерентабельні підприємства, утворює разом з тим величезної сили чинник для впливу назовні. Так, приміром, з приводу утворення Рурського тресту орган французьких промисловців „Л-Юзін“ стурбовано питає:

„Перед лицем цього грізного об'єднання чи не слід опасуватися, що індивідуалізм наших продуцентів скінчиться їх загином?“.

Треба думати, що за поміччю американського золота швидко загине цей „індивідуалізм“, тоб-то недостатня, рівняючи до німецької, концентрація французьких заводчиків.

Правда, що американські кредити французькій промисловості можуть мати місце тільки після стабілізації франку; тим часом, за останніми відомостями, що попали в пресу, поки що припинилися переговори, що велися з директором Нью-Йоркського Федерального Резервового Банку Стронгом і директором Англійського банку Монтегю Норманом про позику Франції 300 мільйонів доларів для стабілізації франку.

Загалом треба сказати, що позиція американського капіталу, як у справі стабілізації франку, так і в справі утворення міжнародного залізного картелю, не зовсім виразна.

Коли франко-німецький блок неприйнятний для Англії, то перетворення франко-німецького залізного картелю у всеєвропейський картель, тоб-то об'єднання трьох головних країн Європи, не може допустити Америка.

З другого боку Франція й Німеччина, не маючи, в потрібній їм мірі, власних капіталів і значить примушені бути залежними від американського та англійського капіталів, не можуть бути в повній мірі самостійними у своїм світовім господарстві.

Я. Шук

¹⁾ „Wirtschaft und Statistik“, № 7, від 17 квітня 1926 року.

²⁾ „Industrie und Handels Zeitung“, від 6 травня 1926 року.

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ

* Охорона пам'ятників культури й природи. ВУЦВК та Раднарком УСРР затвердили нове положення, згідно з яким всі пам'ятники культури та природи, що мають наукове, історичне, або мистецьке значіння, знаходяться в загальному завідуванні Наркомосу. На Наркомос покладається вживати заходів до зосередження пам'ятників культури та природи на території України, організувати експедиції, доглядати за утриманням пам'ятників, розглядати справи про реквізиції пам'ятників і т. ін.

Для допомоги Наркомосові засновуються українські комітети охорони пам'ятників культури й природи.

Вивіз за кордон пам'ятників культури й природи без дозволу Наркомосу забороняється. Всі знахідки речей наукового, історичного й мистецького значіння мають передаватися до найближчих музеїв. Пам'ятники культури й природи, що мають особливо цінне значіння, а також сади й парки наукового та історично - мистецького значіння, можуть бути оголошені, постановою Раднаркому, заповідниками.

* В Одесі. Організована комісія для охорони пам'ятників матеріальної культури й природи. До району діяльності комісії входять: Одеська, Миколаївська, Першотравенська, Зіновівська, Мелитопільська, Криворізька та Маріупольська округи.

Комісія почала робити облік цікавих пам'ятників — будинків, могил, заповідників, дерев то — що.

* Археологічна знахідка. За 7 верстов від Одеси поблизу села Усатова вчені співробітники історико-археологічного музею на чолі з професором Болтенком, роблячи розкопи, знайшли цінні археологічні матеріали, зокрема знайшли передісторичне городище з фундаментами стін і цілою системою доріжок, брукованих вапняком.

За всіма ознаками, носіями усатівської культури були пожильці українських степів, північно - західної Чорноморщини та нижньої Наддністрянщини.

* Археологічні розкопи в районі Перещепина. В районі села Перещепина, Павлоградської округи, почнуть розкопи курганів кам'яного віку й тюркської епохи. Розкопи робитимуть співробітники й практиканти Катеринославського Історико-археологічного музею, за безпосереднім керу-

ванням директора музею академіка Д. І. Яворницького й його заступника професора Пархоменка.

У Перещепині нині діяльно готуються до майбутніх розкопів. Розкопи робитимуть на кошти, що їх приділила Укрголовнаука, а також коштами музею.

* Пам'ятник Г. С. Сковороді. 21 червня в селі Іванівці, поблизу Харкова, що тепер перейменоване в село Сковородинівку, відбулося відкриття пам'ятника на могилі славнозвісного українського філософа Сковороди.

Пам'ятник збудовано виключно на кошти місцевих селян, а так само добровільну вчительську підписку.

На, врочистість наїхало чимало селян з близьких сел. Прибули з Харкова представники ВУЦВК, Наркомосвіти, Окрвиконкому, Головнауки.

Пам'ятник відкрив голова місцевої сільради Макаренко. Було зачитано привітання Петровського та різних організацій, установ. Яко представник Головнауки, виступав академік Багалій, що зробив доповідь про життя та творчість Сковороди.

Пам'ятник роботи проф. Кратко являє собою погруддя філософа. Незабаром в цьому - ж таки селі відкривають музей та сільбудинок ім. Сковороди.

* Охорона могил композитора Ніщинського. В Ворошилівці, Тиврівського району, знаходиться могила відомого українського композитора Ніщинського. З огляду на те, що за цєю могилою нема належного догляду, президія Окрвиконкому ухвалила запропонувати місцевій владі подбати про впорядкування та охорону могили.

* Природні заповідники. Укрголовнаука та центральний комітет охорони пам'ятників природи звернулися до ВУАНУ з листом, в якому прохають Археологічний комітет з'ясувати місцевості на Україні, що мають науково-освітні, художні та культурно-історичні цінності, з метою виділити з них природні заповідники.

* 35-та річниця роботи полтавського музею. Полтавський державний музей готується нині до переведення святкування 35-річчя роботи музею. Видається спеціальний збірник, присвячений ювілеєві, та впорядковується звітна виставка роботи музею за 35 років.

Святкування ювілею музею відбудеться у вересні. В ньому братимуть участь представники різних наукових установ та організації Радянського Союзу.

* Галерея Націй. В Пале-Руаяль у Парижі, в якому знаходиться „Міжнародний Інститут для спільної Наукової Роботи“ в скорому часі засновується „Галерея Націй“. Всі країни будуть мати право виставляти книги, плакати, фотографії і т. ін.

* Міжнародна виставка Вищої школи. Місто Бонн у співробітництві з Германськими вищими Школами, Пруським Міністерством народн. освіти й Германським Міністерством закордонних справ улаштує 1928 р. велику міжнародню виставку „Вища Школа“, яка повинна дати картину

загальної наукової роботи, винаходів і досягнень Інститутів і їх впливу на культурне життя народів. Виставка повинна бути також спробою відновити зруйнований війною зв'язок по-між наукою й вищою школою.

* Центральна виставка дитячої творчості. В Москві в І-му державному педагогічному театрі протягом червня місяця була відкрита центральна виставка дитячої творчості в образотворчому мистецтві, яку організувала Рада художнього виховання Наркомосу.

Виставка має бути першим досвідом систематизації творчості всіх груп дитустанов Совпиху. За нею має бути улаштовано низку виставок у центрі і на місцях по основних лініях художнього виховання.

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

В УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК

* Постанова про реорганізацію УАН. На останньому пленумі Укрголови науки обмірковувано справу про реорганізацію Української Академії Наук.

За новим статутом, що його ухвалив пленум, Українська Академія Наук має на меті розвивати всякі знання, зв'язані з практичними потребами культурного та економічного будівництва України.

Академія повинна підтримувати творчу діяльність українських наукових закладів, стежити за розвитком міжнародньої науки, вкладаючи до міжнародньої наукової скарбниці наукові здобутки України.

За новим статутом Академія поділяється на два відділи: природничо-технічний і соціально-історичний.

Центр ваги роботи Академії переноситься на науки, зв'язані з потребами нашого господарства.

* Н.-д. катедра мистецтвознавства. Науково-дослідча катедра мистецтвознавства УАН перебуває нині в стані реорганізації. Катедра має поділитися на 6 секцій, частина з яких уже розпочала працю.

При катедрі функціонуватимуть такі секції: 1) теорії мистецтв (завідуючий секцією — Б. Якубинський), 2) загального мистецтва, 3) українського мистецтва (зав. Новицький), 4) передісторичного мистецтва (зав. Курінний), 5) музична секція (зав. Квітка), 6) театральна (зав. Ніковський). Керувати катедрою — проф. Новицький.

* Зв'язок з Греччиною. Гречська Академія Наук, що її утворено в березні ц. р. в Афинах, надіслала до Української Академії Наук листа з пропозицією утворити постійний науковий зв'язок.

* Зв'язок з Австрією. Віденська Натуралістична Академія надіслала до Україн-

ської Академії Наук низку своїх видань і просить надалі тримати з нею науковий зв'язок та провадити обмін видань.

* Зв'язок із Чехо-Словачч. Університет ім. славетного чеського педагога Амоса Каменського в Браславі (Чехо-Словаччина) надіслав низку своїх праць до УАН, прохаючи постійно обмінюватись виданнями.

* Українська Академія Наук і Японія. Хемічний факультет Токійського Університету в Японії надіслав до Української Академії Наук свої наукові видання з проханням обмінюватись взаємно виданнями.

* В Асоціації Сходознавства. Асоціація Сходознавства командує для практичного вивчення східних мов шість членів асоціації — робітників-залізничників. Члени виїждять до Узбекістанської та Туркменістанської республік.

ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

* Український інститут Книгознавства організовує в-осени велику виставку українських революційних плакатів. На виставці будуть також зразки закордонних плакатів.

* Перший том трудів інституту книгознавства вийшов цими днями з друку. Книжка присвячена історії книги з 16—18 в.в. В книзі є твори проф. Маслової, Романовського, Клименка, Курінного, Щербаківського, Макаренка та видатна стаття Попова, що її преміювала УАН — „Матеріали до словника українських граверів“. Книжку добре ілюстровано. Ілюстрацій більше як 250. Книжка вийшла на 40 аркушів.

РІЗНІ

* Конотопське окружне товариство краєзнавства. Не-що давно

в м. Конотопі розпочало свою діяльність Т-во Краєзнавства, якого статут затверджено 22/IV ц. р. В різних місцях округи засновано філії товариства та краєзнавчі гуртки. Намічено широкий план праці для вивчення місцевого краю в розрізах: природа, людина, її побут, ідеологія, сільське господарство, промисловість, транспорт.

25/IV п. р. т-во влаштувало урочисте засідання, присвячене 24 роковинами з дня смерті відомого історика України Ол. М. Лазаревського (8/VI — 1834 р. + 13/IV (31/III) — 1902 р.). На засіданні були члени т-ва, члени профспілок (переважно „Робіт. Ос.“), співробітники Окр. стат. бюро та ин. У вступній промові голова т-ва т. Зискінд між иншим зазначив, що, як виявилось з матеріалів б. поліцейського правління, царські сатрапи вважали покійного історика за людину неблагонадійну. Згідно з наказом чернігівського губернатора, за Лазаревським був установлений таємний догляд поліції навіть на Конотопщині, куди він приїздив на відпочинок влітку й де йому доводилось працювати як гласному земства.

т. Осадчий Т. І. зробив доповідь на тему „Лазаревський як історик укр. селянства“, а т. Сулиж П. К. — про його життя та діяльність.

Після заслухання доповідей ухвалено: 1) Прохати Окр. В. К. про найменування іменем Лазаревського заснованого ним музею та місцевої школи, в якій він учився. 2) Скласти комісію, якій доручити збирання матеріалів, що стосуються діяльності Лазаревського на Конотопщині, для видання збірника, присвяченого 25 річчю з дня смерті історика, а також скласти показчик до користування витягами з творів Лазаревського в трудових школах Конотопщини. Окрім того була обрана делегація для привітання Окр. З'їзду Рад, що відбувався тоді в Конотопі.

При місцевому музеї т-во влаштувало двохижневу виставку, присвячену пам'яті Лазаревського. На виставці були чортятки рукописів Лаз-го, листи, книжки, фотографії й малюнки, що стосуються Лазаревського й Т. Шевченка. Серед старих фотографічних знімків з поліцями Шевченка, що він подавав Лазаревським, була й ікона „св. Тарасія архієпископа Цареградського“ й Преп. Михайла Малєйна“, намальована олійними фарбами приятелем Шевченка художником гр. Честаховським, з написом: „Вічна пам'ять і добра слава вірним товаришам: Тарасу Григоровичу Шевченко і Михайлу Матвійовичу Лазаревському. Григорій Честаховський. Року Божого 1867 місяця серпня“.

П. Батуринець

* Культурний зв'язок з-за кордоном. Всесоюзна спілка культурного зв'язку з-за кордоном звернулася до президії ВУЦВК

з проханням встановити форми роботи і філій, що мають бути організовані на Україні. ВУЦВК передав цю справу на обговорення Раднаркому.

* Новий журнал на Україні. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців готує до друку науково-популярний журнал „Східний світ“, під редакцією т. Я. П. Ряпко. Завдання журналу — освітлювати східні проблеми, аналізувати політику та радянсько-східні взаємини, студіювати економіку країн Близького Сходу, а також ті галузі української промисловості, що такі чи інші стосуються до східних ринків, вивчати археологію, мистецтва Сходу, етнографію то-що. Міститиметься в журналі й східна белетристика, поезія як у перекладах, так і в оригіналах. Крім того, намічено такі відділи: трибуна Сходу, критика та бібліографія, матеріали, східна хроніка, кореспонденції.

Журнал друкуватиметься українською, російською, французькою та інш. мовами й виходитиме раз на 2—3 місяці розміром 16 друк. аркушів.

* Однотипна українська термінологія. У свій час ВУЦВК ухвалив встановити одноманітну й однотипну українську термінологію в найважливіших законодавчих актах. Нині ВУЦВК підтвердив цю постанову і доручив Наркомюстові й Наркомосвіті проробити найважливіші терміни.

* Підготовка кваліфікованих бібліотечних робітників. Колегія Наркомосу ухвалила вжити заходів до організації систематичної підготовки кваліфікованих бібліотечних робітників. Управлінню політосвіти доручено розробити справу з утворенням при факультеті політосвіти харківського ІНО бібліотечної катедри та з організацією бібліотечного технікуму в Києві.

* Державне технічне видавництво. Пленум Укрголовнауки ухвалив організувати на Україні державне технічне видавництво, бо Держвидав не може охопити видавання технічної літератури.

* 80-річний ювілей зоотехнікуму. Цього року минає 80 років існування харківської агрономічної школи, нині зоотехнікуму ім. Гната Михайличенка. В-осени буде влаштовано ювілейне свято зоотехнікуму. Буде виданий збірник робіт колишніх учнів агрономічної школи. Наркомос порушує перед Раднакомом прохання дати кошти на організацію ювілею.

* Ювілей тюркської преси. Цього року минуло 50 років зі дня виходу першої тюркської газети „Екінчі“ („Орач“), першому редакторові-видавцеві якої довелося бути в свій час і її складачем.

50 років тому на всьому Закавказзі не було ще жадного складача на тюркській мові.

* Берлінський Інститут для вивчення робітничої психології в скорому часі має реорганізуватися на ширших засадах.

СЕРЕД ПИСЬМЕННИКІВ І ХУДОЖНИКІВ

* Виставка пам'яті Івана Франка. В Одесі при Українській державній бібліотеці улаштована виставка, присвячена десяти роковинам смерті І. Франка.

На виставці є всі літературні й наукові твори Франка, критичні роботи про нього, ілюстрації і рукописи його творів.

Для увічнення пам'яті І. Франка одна із вулиць Одеси і сільсько-господарський музей Політосвіті будуть названі його іменем.

* Вшанування пам'яті Ів. Франка в Житомирі. Міська рада ухвалила перейменувати Гімназіальну вулицю на ім'я Івана Франка.

* Вшанування пам'яті Тесленка. Колегія НКО виробила низку заходів у справі вшанування пам'яті українського письменника А. Тесленка, що вмер 15 років тому. Постановлено організувати центральне святкування на Лохвичанщині, де народився письменник, видати всі його ненадруковані твори та портрета й утворити музей його імені. В день вшанування в центральній пресі Харкова вмістити низку статтів про письменника, а по великих центрах, та окружних містах влаштувати доповіді та вечори його пам'яті.

* Увічнення пам'яті М. Коцюбинського. При виницькому окривконкомі утворено комісію увічнення пам'яті Михайла Коцюбинського, що народився в Вінниці.

Комісія ця звернулася до Раднаркму з проханням передати їй низку документів про Коцюбинського, а також дозволити збирати по всій Україні пожертви на збудування пам'ятника Коцюбинському в Вінниці.

Президія Укрголовнауки вирішила підтримати це прохання, а також допомогти комісії в роботі що-до ознайомлення людності з життям та творчістю Коцюбинського.

* Знайдено нові документи про Коцюбинського. Вінницький окрархів розроблюючи матеріали про Коцюбинського, знайшов кілька цікавих документів: метрику про народження Коцюбинського, документ колишньої вінницької міської управи з докладним повідомленням про обрання 1881 р. Коцюбинського за кандидата в гласного міської думи, опис садиби, де народився Коцюбинський, то-що.

Окрархів розпочав розроблювати матеріали жандармерії про Коцюбинського.

* Нові рукописи Глібова. Державний музей в Чернігові дістав неопубліковані ще твори відомого українського поета-байкаря Леоніда Глібова. Рукописи передав до музею син поетів — Олександр Глібів.

Музей закінчує впорядковувати куточок Леоніда Глібова, який утворюється в звязку з століттям з дня народження поета, що припадає на місяць лютий 1927 року.

* Укрцукр ставить пам'ятники Шевченкові по цукроварнях. Укрцукр замовив скульпторові Сергієві Жуку погруддя Шевченка, щоб поставити на постаментах по своїх цукроварнях. Жук уже виконав замовлення й погруддя вже поставлено на Березинській, Жашківській та Лучинській цукроварнях.

* Будинок Преси. Секція Друку ВРО'у в середині липня ц. р. одержала будинок по Каплунівській вул. ч. 4, який передано секції для спорудження Будинку Преси ім. Блакитного.

Для переведення робіт обрано комісію із семи представників професійних і урядових організацій.

* „Вапліте.“ Зошит перший. Вийшов із друку й поступив на продаж перший збірник теоретичних матеріалів Вільної Академії Пролетарської Літератури з таким змістом: О. Досвітний: „До розвитку письменницьких сил“. О. Слісаренко: — „В боротьбі за пролетарську естетику“. О. Довженко: — „До проблеми образотворчого мистецтва“. М. Йогансен: — „Аналіза одного журнального оповідання“. А. Лейтес: — „Путі письменницькі“. В. Серж: — „Перегрупування революційних французьких письменників“. Протест „Вапліте“ проти насильства над письменником Йог. Бехером. Статут „Вапліте“. Хроніка. Бібліографія творів членів „Вапліте“ і Лист білоруського поета Довбовки.

Слідом за теоретичним збірником виходить Альманах із художніх творів членів „Вапліте“ розміром на 15 др. аркушів.

* У Плугі. Після літньої перерви поволі стала оживати праця в спілці Плуг. Помітно збільшився наплив рукописів з місць, причому характерне є явище, що стало надходити більше прозових творів, тоді як раніше переважали вірші.

На останніх засіданнях ЦКомітету Плуга заслухано доповідь С. Пилипенка „Про сучасний літературний стан на Україні“ і по ній ухвалено резолюцію, в якій відзначається потреба утворення масової пролетарської літ. організації, об'єднання всіх революційних письменницьких сил в Асоціацію Радянських письменників, а для цього Плуг вважає за необхідне скликання Всеукраїнської Народи ревписьменників.

Що до спілки Плуг — остання має залишитися автономною частиною цієї Асоціації і провадити роботу відповідно своїм завданням, що визначені статутом, платформою та окреслені на останньому 3-му з'їзді Плуга.

Розглянено було заяви і зараховано до спілки т.т. Шульгу-Шульженка (поет), Масенка, П. (Слобожанський), Верещак Ів.

Заявку був: чл. Плуга Дм. Гордієнка про вихід з Плуга прийнято до відома.

В справі листа П. Стодолі — члена Лохвицької комісії по вшануванню пам'яті письмен. Ар. Тесленка ЦК Плуга ухвалив командувати на свято 28/VIII одного з членів ЦК, прохати ДВУ і Книгоспілку приспішити з виданням повної збірки творів та портрета. Відносно музею — Пług вважає, що всі рукописи Тесленкові слід передати до Інституту ім. Шевченка в Харкові, а в Лохвиці утворити при місцевому музею куток пам'яті Тесленка.

ЦК утворив учбово-методологічну комісію для розроблення питань в галузі літературної самоосвіти в складі т. т. Пилипенка, Капустянского і Панова.

Вирішено чергову книжку журналу „Плужанин“ видати подвійною (№ 6 — 7) з статтями, присвяченими ювілеям Ар. Тесленка та Ганни Барвінок. В числі буде збільшена закордонна хроніка, великий критичний розділ, стат. Дм. Загула про „Сучасну критику“. Має вийти з друку в 1 пол. серпня.

З пропозиції чл. ЦК — ухвалено організувати Кооперативне видавництво. Т-во, що мало-б на меті видання художньої та критичної літератури, а так само перенало-б видання і журналу „Плужанин“. В комісію розроблення статуту виділено т. т. Биковця, Первомайського і Шмигельського.

На далішніх засіданнях розглянено проєкт статуту. Ухвалено видавниче т-во назвати „Плужанин“. Згідно з проєктом статуту — вступать до вид-ва можуть всі. Пай визначено в 5 крб. і вст. внесок — 5 крб.

М. Б.

* У Білоруському „Маладнякові“. Із білоруського літературного об'єднання революційних письменників „Маладняк“ вийшла група в складі 10 осіб, яка мала утворити нову організацію, більш пристосовану до сучасного моменту. Серед тих, що вийшли з „Маладняка“ є поет Володз. Дубовка, письменник Кузьма Чарний, драматург Шашалевіч і інші... яких імена вже широко відомі.

* Тов. Бобинський в тюрмі. Поет і редактор української робітничої газети у Львові „Світло“, т. В. Бобинський, арештований ще 1-го травня, сидить по сьогодні в тюрмі на Баторого. Проти нього ведеться слідство із-за деяких статтів, поміщених колись в „Світлі“.

* Українські письменники російською мовою. Протягом літа ленінградське видавництво „Прибой“ з власного почину випустило в серії „Библиотека для всех“ низку книжок українських письменників: Івана Франка, Володимира Винниченка, Олекси Досвітнього, Петра Панча, Олекси Слісаренка і Івана Сенченка.

В-во „Мысль“ видало без відома автора російською мовою, в перекладі Кудрицького книжку Миколи Хвильового „Сині етюди“.

* В-во „Пролетарій“ веде переговори з групою сучасних українських письменників про видання їх творів російською мовою.

* Літературний доробок: Член „Корелиса“ (колектив кино-режисерів, літераторів и сценаристів) тов. Софієва здала ВУФКУ сценарій „Жилплощадь и Алименты“.

Сценарій прийнято до постановки.

— Член „Корелиса“ т. Лазурин працює над новим сценарієм з єврейського побуту.

— М. Йогансен закінчує збірник поезій.

— Петро Панч. Цими днями у виданні ДВУ виходить з друку його книжка під назвою „Бог-богів“.

Він-же друкує в альманасі „Валліте“ оповідання „3 моря“.

— Іван Сенченко випускає у виданні ДВУ книжку оповідань під назвою „Історія однієї кар'єри“.

— Григорій Косинка. У виданні ДВУ вийшла й поступила на продаж його книжка оповідань під назвою „В житах“.

— Андрій Головка випускає накладом ДВУ книжку оповідань „Бур'я“.

* І. І. Ясинський, один із найстаріших російських письменників, видрукував книгу спогадів: „Роман мого життя“. В книзі зібрано великий історичний і літературний матеріал, що охоплює добу з 1850 по 1925 р.

У ній описуються зустрічі з Некрасовим, Нечаєвим, Кибальчичем, Лесковим, Салтиковим, Гончаровим, Тургенєвим і ин.

* „Сибір у художній літературі“. Під такою назвою виходить у Москві накладом „ГИЗ'а“ книга Г. М. Пушкарьова і Г. П. Вейсберга. Книга являє собою збірник уривків із творів художників сибіряків і письменників про Сибір. До книги вийшло біля 80 авторів поетів і белетристів.

Збірник дає самі характерне для кожного автора. Книга розбита на 11 розділів: 1) Тубільний Сибір, 2) Сибір кайданів, 3) сибірська старовина, 4) селянський Сибір до революції, 5) переселення в Сибір, 6) революційний рух у Сибірі, 7) громадянська війна, 8) новий Сибір, 9) сибірське місто тепер і в минулому, 10) праця й промисловість, 11) сибірська поезія.

* Конкурс есперантистів. Наприкінці червня в Мадриді закінчився конгрес есперантистів, на якому було ухвалено оголосити конкурс на кращий переклад „Дон-Кихота“ на есперанто. В конкурсі можуть брати участь есперантисти всіх країн.

Переклад може буде зроблений так із оригіналу, як і з перекладів його на інші мови.

* „Доктор чудо“. Так називається сенсаційна в Парижі п'єса Круассе й де-Флер, що стилем своїм нагадує романи Уельса. Сюжет: винахід ученого, що найшов секрет безконечного продовження земного існування.

* Джек Лондон білоруською мовою. Член літературної Білоруської спілки „Маладняк“ Мардзвілка працює над перекладом на білоруську мову творів Джека Лондона; їх незабаром буде видано.

* Умер письменник А. Соболев. 7-го червня ранком у Москві в лікарні умер російський письменник Андрій Соболев. До лікарні його привезли тяжко пораненого після того, як він, щоб позбавити себе життя, вистрілив собі в голову з револьвера.

* Комітет популяризації художніх видань при Академії Матеріальної Культури випустив дві нових книги професора Д. А. Шмідта „Рубенс і Іорданс“ і М. Доброклонського „Рембрандт“.

* Виставка картин „ТАХРР“. У Казані в головному корпусі весняного ярмарку „Ташаяк“ відкрилась чергова виставка Татасоціації художників революційних республік. Звітна виставка єсть ніби підготовка до наступної осінньої, що мусить бути ревізійною для Татасоціації.

Поруч зі старими полотнами казанських художників, на виставці багато й нових цікавих робіт художників: Кокорева, Чинарова, Озерова, Янина, Сперанського й инш.

ТЕАТР І МУЗИКА

* Заслужені артисти республіки. Колегія Наркомосу ухвалила нагородити найстаршу й видатнішу акторку українського драматичного театру М. М. Старицьку званням заслуженої артистки УСРР. М. М. Старицька фундаторша першої на Україні драматичної школи, що існує ще й нині. Маючи змогу займати видатне місце на кону найкращих театрів, вона проте віддала 40 років роботи в фабрично-заводські райони і заснувала кілька народніх театрів на Україні.

Наркомос також нагородив званням заслуженої артистки республіки оперову артистку Літвіненко-Вольгемут, вважаючи на громадський напрямок її 14-літньої художньої роботи та на її прекрасні акторські й музично-художні здібності.

Крім того, званням заслужених артистів УСРР нагороджено акторів Замичковського і Мосіна. О. Г. Мосін протягом 27 років працює як оперовий артист і виявив себе першорядним художнім співцем. Останні чотири роки він працює виключно для робітничо-селянської аудиторії.

* Городовенко — заслужений артист. На останньому засіданні колегії Наркомосу, ухвалено затвердити пропозицію

Виставка весь час поповнюється новими експонатами.

* В АХЧУ. Асоціація художників Червоної України на осінь ц. р. готує другу виставку картин, що піде під назвою „Робітничо-селянська Україна в образотворчому мистецтві“. До участі в виставці запрошено кращі сили УСРР.

Художник Козик пише картину „Сама собі господиня“, худ. Ю. Попов — „Допоможіть їм“, худ. Трохименко — „Колективна праця“, худ. Басильов — „Бувші“, Терпиловський — „Вороги“. Частина художників працює над темами, що їх подав Київський Музей Революції.

Рівнобіжно з підготуванням до виставки АХЧУ провадить роботу що-до організації в Києві „студії соціального малярства“. Утворено та з одержанням відповідного дозволу від Окрполітосвіти розпочне працю „Бюро допомоги художникам“, завдання якого полягає в безплатній допомозі починаючим малярам, що з тих або інших причин не вступили до художньої школи.

* Портрет XV століття. В палаці графів Фуггерів у Оберкірхенберзі в Германії знайдено твір малярства ранньої венеційської доби. Портрет з написом на венеційському діалекті й датою 1474 р. належить пензлеві основоположника венеційської школи малярства Джіованні Белліні (1426—1516).

відділу мистецтв про нагороду художнього керівника першої української капели „Думка“ Городовенка званням заслуженого артиста. Колегія також порушила перед РНК про нагороду „Думки“ назвою „Перша народня капела республіки“.

* Заслужений професор УСРР. Відзначаючи 25-тирічну музично-педагогічну роботу професора Київського Музінституту Беклемішева, Колегія Наркомосвіти вирішила надати йому звання заслуженого професора УСРР.

* Нагородження українського композитора в Америці. Український композитор Михайло Гайворонський одержав у Колумбійському університеті в Нью-Йорку нагороду імені Мозеталі, яку дають раз на два роки за оригінальні композиції. М. Гайворонський живе в Америці з 1923 року. Нині він учителює в Нью-Йорку в українській музичній школі, й працює над поглибленням свого музичного знання в інституті мистецтв Колумбійського університету. Найновіші праці М. Гайворонського — це симфонічні твори на повний оркестр: хори з оркестром, хори з органом, твори для фортепіано, для віолончелі з ор-

таном, для смичкового квартету та різні сольові співви. Всі твори М. Гайворонського в основі своїй мають українські народні мелодії.

* Загибель Кудрицького. 23 липня ц. р., купаючись у Дніпрі в Києві, трагічно загинув молодий талановитий режисер театрального об'єднання „Березіль“ Кудрицький, Павло Михайлович.

Його постановкою „Комуни в степах“ „Березіль“ одкривав минулого року театральний сезон у Києві.

* Український театр в Ленінграді. Ленінградська спілка Робіс поставила на порядок денний справу піднесення на належну височину художнього боку українського театру в Ленінграді. В першу чергу постановлено звільнити з складу трупі всіх аматорів, залишивши лише висококваліфікованих професіоналів — акторів.

* 50-тирічний ювілей єврейського театру. Колегія Наркомосвіти визнала за потрібне відзначити на Україні 50-тиріччя існування єврейського театру. Святкування буде пристосоване до роковин першої вистави єврейського театру, заснованого Гольфаденом в жовтні місяці 1876 року.

Обрано ювелійний комітет, під головуванням т. Ряпо, в складі представників Раднацмену, Укрполітосвіти, відділу мистецтв, єврейських культурних та театральних організацій, українських письменників та інші. До ювілею доручено ДВУ видати збірник, що характеризував би розвиток і досягнення єврейського театру.

* Білоруське т-во драматичних письменників. В Мінську утворилося Білоруське товариство драматичних письменників і композиторів. Мета т-ва — допомагати розвиткові драматичної літератури і музично-вокальної творчості.

* „Ательє“ — передовий театр Парижа. Його директор Дюлен, організовує для робітників, що працюють вечорами, денні вистави.

* Кіно в театрі. В Германії при постановці п'єси „Поток“ Альфонса Пакста деякі масові сцени показані були на екрані. В Германії, після давнього вже застосування кіна в театрі в ССРР, це лише перші спроби.

* Тимчасове оперне управління. Наркомос затвердив тимчасове оперне управління для керування всіма операми України. В склад управління війшли голова — тов. Кудря, заст. його — тов. Ліпницький, члени — Яловий, Козицький та Філіпович.

* Нові українські опери. Українські композитори інтенсивно працюють над новими операми. Тов. Яновський пише „Лісову пісню“ та „1920 рік“, Богуславський

працює над „Гайдамаками“, Козицький — над „Марусею Богуславою“, Толстиков переробляє музику до опери „Запорожець за Дунаєм“.

* Всеукраїнський день музики В-осени Музтовариство ім. Леонтовича в Києві передбачає влаштувати всеукраїнський день музики, до участі в якому намічено притягти до 1.000 музичних організацій, з якими товариство зв'язано в своїй роботі. В день музики, що буде влаштований або на роковини Лисенка або на роковини Леонтовича, всі музорганізації мають влаштувати концерти за програмою, що буде розроблена товариством.

* П'ята Державна Музпрофшкола імені М. Д. Леонтовича в Києві з 15-го липня ц. р. починає новий прийом учнів на 1926/27 шкільний рік. На 1-й та на 2-й курсі на дитячий відділ. Для дітей від 9 до 13 років. Прийом провадиться на відділи:

1. Вокально-хоровий: (класи сольового співу та знайомлення з хоровою й диригентською справою).

2. Інструментовий: а) класи гри на фортепіано; б) скрипки; в) віолончелі; г) духових інструментах.

Музпрофшкола ім. Леонтовича ставить своїм завданням поширення музичної культури серед селянських і робітничих мас України.

Музпрофшкола дасть своїм учням велику технічну підготовку по муз. спеціальності і всебічну музичну освіту.

Прийом заяв провадиться з 15 липня до 20 серпня в канцелярії школи Києві, вул. Жадановського (кол. Жилинська) ч. 45 що-дня від 5 до 8 год. вечора.

Вступні іспити від 25 серпня до 5 вересня.

За інформаціями звертатись на ту-ж адресу.

* Утворення Української філармонії. Під головуванням П. Солодуба, відбулося засідання організаційної комісії утворення української філармонії. Підготовчі роботи вже розпочато. Тепер збирають членські внески та виробляють виробничий план. Оргбюро філармонії сконструковано в складі: Солодуб (голова), Христовий (зам. голови), Туркельтауб (секретар) й Козицький та Рибчинський.

* Збірка творів Лисенка. „Книгоспілка“ приступила до видання повної збірки творів композитора Лисенка. Редакційну колегію складено з найкращих музичних сил України.

* Романси на твори Франка. Композитор Хоткевич написав низку романсів на текст творів Ів. Франка.

* Опера „Селянка“ білоруською мовою. Інститут білоруської культури

звернувся до Всесоюзної Академії Наук про переведення білоруською мовою опери „Селянка“, написаної композитором Монюшко на сюжет білоруського письменника Вінцука Дуніна-Марцинкевича.

* Нова оперета Лео Фалля. У Відні в найближчий час буде поставлена вперше оперета „Чи любиш мене?“ Лео Фалля, що недавно помер.

* Новознайдені оперетки Оффенбаха. В архівах віденської державної бібліотеки знайдено дві повних власноручних партитури опереток Оффенбаха „Бракон'єри“ й „Місяць“.

* Перша словацька опера. Композитор Левослав Белла написав оперу „Коваль Віланд“, зміст якої взято із лібрета Вагнера. Опера була поставлена вперше в травні в Преєсбурзькому національному театрі під орудою Оскара Недбаля й мала великий успіх.

* Музичне т-во „Моцарт“ у Стразбурзі (Франція) придбало в передмісті Праги віду Бертматка, на якій довгий час жив композитор. У вілі буде улаштований моцартовський музей.

* Конкурс камерної музики. Musical Fund Society of Philadelphia (Філадельфійське Музичне т-во) оголосило все-світній конкурс на камерний твір від 3 до

6 інструментів. Премії установлені: 5.000, 3.000 і 2.000 доларів.

* Конкурс сюїт. L'Academia Filarmónica Romana (Римська філармонічна Академія) оголосила міжнародний конкурс на сюїти для струнного оркестру.

Премія намічена в 1.000 лір.

* „Музична творчість циган“. Керувник студії старовинної циганської пісні Н. Кручінін (в Москві) закінчив роботу: „Музична творчість циганського народу“. У книзі багато цікавих відділів: життя і побут циган, особливості їх музичної творчості, вплив її на музику культурних народів, мова, культура, література про циган тощо.

* Академічний хор Грузії виготовував великий концерт, у програмі якого пісні народів СРСР: руські, українські, грузинські, вірменські, азербейджанські, аджарські, абхазькі, осетинські, черкеські, польські та німецькі. Перший концерт відбувся в середині червня в Тифлісі.

* Рихард Штраус перебуває зараз у Греції, де закінчує нову оперу „Олена“, що має бути виставлена в Дрездені 1927 року.

* Гастролі Руджера. Руджері італійського трагіка в Парижу, де він виступав у шекспіровському репертуарі, закінчилися нагородою його Орденом Почесного Леґіону.

З АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

СТОРІНКА З БІОГРАФІЇ ПОЕТА - ЗАСЛАНЦЯ (П. ГРАБОВСЬКОГО)

Невелика література про П. Грабовського, відомого українського поета 80 - 90 років, що скінчив своє життя на засланні в далекім Сибіру, не збільшилась, на жаль, у наші часи, коли, здається, слід було-б про нього згадати.

Народоволець і революціонер, він збагатив нашу лірику не лише своїми віршами, але й художніми перекладами з західних класиків, вибираючи рядки, найбільш пройняті настроєм пролетарським та революційним. Краї у цім напрямі твори Гудя, Петефі, Дюпона, Фрейліграта, Манюеля, Соуті, Кононіцької, дякувати Грабовському, знайшли собі місце серед найлуччих може перекладів в нашій ліриці. Не менш цінні його власні вірші з їх закликом до руху за громадські права, за робітничий клас, вірші, присвячені злиденному життю пролетаря чи страждання політичного заслання.

1886 рік, як відомо, остаточно вирішив долю П. Грабовського. Письменника заарештовано у Харкові удруге й заслано. Етап перекидав його з одного далекого міста у друге, чому він бачив не раз всі тюрми від Харкова і аж до Тобольська, де й скінчив своє страдницьке життя 1902 року на 38 році. Справа арешту його ще й досі не зовсім з'ясована, небагато знаходимо і в його власній автобіографії (Л. Н. Д. 1903/IV). Сталося це вже через цензурні обставини. З другого боку, майже до останнього часу неможливо було розглядати політичні справи. Але нині є змога для дослідника передивитись те, що раніш

було заборонено. В харківському архіві революції нам довелося знайти одну з таких політичних справ, що стосується саме до арешту Грабовського. Серед архівних матеріалів старої жандармерії є діло за таким заголовком:

„Дело харьковского полицмейстера о состоящем под секретным надзором полиции сыне псаломщика, бывшем воспитаннике Харьковской дух. семинарии Павле Арсеньевиче Грабовском (по секретному столу, начато 4/V 1885, окончено 11/IX 1895)“. Полиция одразу зазначила, що „в Харькове в 1885 году группировалась молодежь, преследуя цели, намеченные партией Народной Воли, принимала все меры к преступной революционной пропаганде, стараясь при этом скрыть в тайне от правительства свое существование и преступную деятельность, и это тайное общество, расширяя круг своих действий, последовательно и основательно

П. Грабовський. Невідома фотографія

разделялось на кружки, почти достигло правильной организации и имело в своих рядах десятки лиц всех сословий и профессий“. Угрупування поліція провадила таке: „лица случайные, неудачно выбранные объектом пропаганды и влияния главарей“, „лица — вполне подготовленные, последователи учения Народной партии“, и „руководители антиправительственной деятельности“. Серед численних представників цієї партії ми знаходимо велику кількість українців, що так чи инакше відомі були своєю революційною діяльністю. Не останнє місце серед них займав

і Грабовський. Допит заарештованих виявив, що певну роль відіграв 1886 р. ювілей визволення від панщини, який нагадав, оскільки дійсність не виправдала надій, що покладалися на неї. Самі заарештовані висловлювались, що вони «чутко прислухивались к современной деятельности и относятся к ней отрицательно, стараясь дать ей истинное освещение». Сходки в університетському саду чи по приватних квартирах «признавали неудовлетворительность политического строя России, обсуждали программы партии революционеров». «Главарі» свідомо вибрали для революційної пропаганди Харків, гадаючи, що він, маючи багато шкіл, «должен сделаться одним из центров движения». Харківські гуртки не тримались окремо, а навпаки були в контакті з кременчуцькими, олександрівськими, ростовськими та деякими з північних. Зорганізувалися в Харкові і робітничі гуртки. З останніх набув ваги один — так зване «Новое южное братство», що, прагнучи до незалежності від інтелігенції, звернуло найбільшу увагу на підтримання політичних, допомогу засланцям, утікам то-що. Трохи пізніш, 1887 р. в Харкові-ж заснувався справжній соціал-революційний гурток, що звязався з гуртком петровсько-разумовської академії. Члени харківських організацій мали велику літературу, про яку свідчать описи забраного під час трусів. А трусів було досить. Справедливо згадує про них Грабовський в одному віршу: «все обшукали, потрясли». Літературу збирали й розповсюджували свідомі руки, і цю справу ставила жандармерія не раз в провину Грабовському. Реєстр забраних книжок та рукописів у харківських народовольців становить велику кількість матеріалу, і багато забрало - б місця перелічити його цілком. Звичайно відбирано твори Добролюбова, Писарева, Шелгунова, Миртова, Златовратського, Михайловського, Искандера, Гайдебурова, Плеханова, Дарвина, Бокля: зустрічаємо чимало української літератури, як-от «Сон» Шевченка, «Досвітки» Куліша, кілька прокламацій — «А ну - те, братці, вставайте», «Батько і діти», «Люди добрі»; багато забрано літератури робітничої. Узято було по гуртках брошури та книжки: «Буржуазія та пролетаріат», «Кружок рабочих - народников», «Борьба общественных сил в России», біографії Желябова, Перовської, «Устав международного общества рабочих», Лібкнехта «В защиту правды», «Социализм и политическая борьба»; за брошуру «Что такое заработная плата и как она определяется», висловлено: «Издание это есть популяризация „идей“, изложенных в „Капитале Карла Маркса“; знаходила поліція і такі речі: «Урок для русских из парижской коммуны 1871 г.», «Манифест коммунистической партии К. Маркса и Энгельса» (женевське видання); про маніфест сказано в жандармських примітках: «тут парижская коммуна 1781 г. выстав-

ляется образцом государственного устройства». Розшук висловився, що вся література ця мала метою «достижение государственного переворота». Тому зрозуміло, що було розпорядження забирати вседруковане й рукописне, що тільки було в осіб «неблагонадежных». І прямо таки комізмом хне від ретельного переслідування творів Салтикова - Щедрина. Забрано було «Письма к тетеньке», «Сказка для детей изрядного возраста», «Сказка об орле-меченате». Про останню зроблено примітку: «предосудительного содержания сочинение». Забрано було і картку, «изображающую в аллегорической обстановке бывшего редактора „Отечественных записок“ известного писателя Салтыкова - Щедрина».

На Грабовського звернули увагу, завівши його до категорії революціонерів - народовольців, активних та впливових й постійно «вращающихся в круг лиц, политически неблагонадежных». Коли розшук зауважив зріст кількості народовольців, а по місту та в повітах з'явилися розкидані прокламації, кілька осіб було заарештовано, між ними і Грабовського. Про його запитувано ахтирського повітового справника ще раніш. Відповіді були такі: «27/IV 1885 г. прекращен гласный надзор с отобранием подписи в объявлении ему воспрещения жить в обоих столицах и в петербургской губернии, избравши самому себе какое местожительство; также учрежден негласный за ним надзор». Другі відомості були такі: «родился в с. Пушкирном ахтырского уезда ясыницкой волости; гласный надзор на два года был учрежден по обвинению в государственном преступлении, причем был выслан на родину. Состоя под надзором, не имел иных определенных занятий, кроме корреспонденции в газету „Южный край“. Имущественного обеспечения не имеет». У травні того-ж року Грабовський перебрався до Харкова, де й жив на Салтівській вул. в буд. Франковского та Семиградський в буд. Денисова ч. 17. У листопаді він просив Харківського полицмейстера видати йому свідоцтво про те, що за ним «нет никаких опрачивающих обстоятельств, лишающих права на поступление в военную службу в качества вольноопределяющегося второго разряда». Поліція повідомила, що «хотя Павел Грабовский и состоит под негласным надзором полиции, но ведет себя хорошо». Отже останній допит виявив, що Грабовський на цей раз варт не лише «гласного надзора». Слід зазначити, що всі заарештовані народовольці тримали себе на допиті сміливо й говорили одверто, не відмовляючись фактів, що свідчили про їх активність. За Грабовського читаємо в протоколі слідства: «Рядовой 62 резервного пехотного батальона Павел Арсений Грабовский признал себя виновным, что разделял взгляды партии Народной Воли, исключая террора, что получал, хранил и раздавал

для чтения другим запрещенные сочинения „Народная воля“, „Черный передел“, „Зерно“, „Вольное слово“, „Рабочая газета“, „Громада“, (жениевское издание) „и другие книги, переписывався с Елизетой Кац (яку теж притягнуто за революційну діяльність) о своем желании сделать особое воинское преступление, чтобы на суде раскрыть жестокое обращение начальства с нижними чинами“. Допит інших осіб теж виявив посередництво письменника в справі ознайомлення молоді з народовольськими ідеями, з підпольною літературою. Коли Грабовський не мав змоги дати літературу сам, то направляв бажаних у інші місця, до її переховувано, й нарешті маємо на дізнанні досить адептів, заарештованих у справі народовольчій, які свідчили про своє „родство по политическим убеждениям с Грабовским“. Нині ми не маємо змоги сказати твердо, чи не впливав Грабовський і своїм талантом поета - лірика, на це тепер нема свідчень. Але в жандармській справі цього й не можна було

знайти, розшук звертав увагу більш на „вещественные доказательства“, на літературу, листування, заснування гуртків то-що, і в даннім разі Грабовський кваліфікований був, як „выдающийся член Народного кружка“. Дізнались про його участь в народовольських гуртках в Харкові, зносили з Кременчугом, Валками, де через нього роздавалося народовольцям для розсилки прокламацій. Цікаве прізвище, яке йому дали народовольці: „ревностный, но бессильный“.

Наслідки майже для всіх, що були на допиті, були сумні — заслання на поселення від 2 до 5 років. Грабовському, як відомо, доли судила повернутися ще раз до Харкова, отже 1885 р. його заслали на Сибір остаточно.

В Музеї Слободської України переховується нині невідома ще досі фотографія Грабовського в одязі „рядового ахтырского полка“. Знято фотографію, очевидно, підчас допиту.

Ів. Єрофій

Бібліографія

Українська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу № 37.— Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. За редакцією акад. С. Єфремова та В. Міяковського. У Києві. 1926. Стор. 206. Ціна 3 карб.

Наша революція, відкривши старі архіви, не тільки дала можливість поставити цілу низку цілком нових питань з галузи історії революційного руху й думки, але одночасно утворила сприятливі умови для більш детальної та глибокої розробки питань, що були висунені до цього. До серії їх відносяться й питання про декабристів. Досить велика література про останніх носить на собі нальот одноманітності, що з'ясовується тим, що за старих часів не можна було використовувати ті матеріали, котрі були по архівах, і доводилось займатись пережовуванням того, що відкрив М. В. Довнар-Запольський, здається, єдиний вчений, допущений до частки архівного матеріалу. Але відбулась революція, відкрились архіви, а про декабристів, як про революціонерів, ми майже нічого не маємо аж до сьогоднішнього дня. І праця комісії УАН в цьому відношенні теж не принесла нічого такого, що змінило б ті погляди на декабристів, які маємо тепер. Книжку вищезгаданого заголовку можна поділити на 2 нерівномірні частини: 1) статті-розвідки та 2) (більшість книжки) матеріали, котрим передпосилається маленький вступ, що їх же обмальовує. Першу групу статтів відкриває праця акад. Єфремова „Від легенди до історичної правди“ (Місцеве підгрунтя в декабристському рухові). Маючи перед собою 2 рухи — російський та український (територіально), акад. Єфремов, рівняючи їх, приходить до висновку, що центральне місце української легенди (чому легенди?) була не ефектна картина подій на Сенатському пляцу „а невидима, буденна робота для освідомлення, визволення рабів“, для повалення „различия сословий, для вільного усіма сторонами життя“. І намічаючи віхи того, як оказалось, що декабристи в більшості своїй не українці все-ж таки мали якийсь нальот українства, автор приходить до висновку, що зародок декабризму — масонство — мусів виходити з українського ґрунту. „Мимоволі приймало воно впливи місцевого українського ґрунту, мусило рахуватися з українськими особливостями“ (ст. 3) Цю думку і лічимо найважливішою. Але шкода те, що вона обмежена національною рамкою. Коли ми її поширимо взагалі на програм декабристів, на їх вимоги, то-що, то тільки тоді зуміємо зрозуміти різницю між Півден. та Північ. т-вами. Для цього нам необхідно зайнятися студіюванням нашої, своєрідної економіки того часу. А цього саме і бракує в збірникові. Без цього-ж нам доведеться товктись на одному місці й все з'ясовувати тим, що в Півден. т-ві були більш, а в Північ. менш „добрі“ люде. А різниця є. Хочай-би взяти аристократизм росіян та демократизм (в широкому розумінні цього слова) українців. Ця різниця є цілком природна. Україна в той час не тільки закінчила у себе мобілізацію земель, але вона, дійшовши кул-мінаційного пункту свого розвитку, почала йти назад.— Починався розпад, в наслідку якого стали зникати такі величезні маєтки, як, напр., Кочубея, Розумовського то-що. Україна вступала в полосу середнь-поміщицької системи господарства. В Росії-ж мобілізація не закінчила діяти, вона ще не дала того, що могла дати; відси „демократизм“ української організації.

На жаль, майже зовсім немає розмежування економіки в єдиній статті, що почасти торкається її — Віктора Романовського „Причини невдачі в 1825 році“. Аналізуючи економіку того часу для виявлення причин невдачі цього руху (автор оперує переважно матеріалом XVIII ст., що, розуміється, замало!), В. Романовський приходить цілком сліпучо до висновку, що декабристи були „слишком ранними предтечами слишко медленной весны“, бо построїли такі вимоги, котрі були цікаві й корисні для міської класи (певно мається на увазі міська буржуазія), а цієї було в Росії в 1825 р.— 5,8%. Це, так-би мовити, загально-імперська причина, а причина що до України та, що вона залежала від Петербурга. Насамперед це не так, бо Пестель мріяв починати рух сам, без Росії, йдучи на Київ і далі, а по-друге

є причина таки спільна: декабристи захотіли робити революцію, так-би мовити, в білих перчатках (здається, вираз Покровського). Знайомі з революціями типу придворного перевороту, вони, змагаючись до зміни форм життя, хотіли і не образити поміщика й зняти копію старих „революцій“. Тільки цим з'ясуємо бажання все зробити „по домашньому“, без народу, який може бути знаряддям, але не суб'єктом в революції. І справді! Ті матеріяли, що подані в збірникові, далі вказують на те, що використати можна було цю масу. Стаття Ольги Багалій „З салдатських настрів р. 1826“ каже нам про те, що паливо було. Потрібний був сірник (салдати були незадоволені з свого життя й збирались тікати до лісу то-що), але, не дивлячись на це, ніхто не наслідився з офіцерів їх підпалити. З другої статті тої-ж авторки („Салдатські маси в декабристському рухові“) бачимо, що офіцери тільки казали, що швидко буде похід на Москву й після стане легше жити, що це закінчиться мирно і роздору не буде. Бачимо якісь туманні обіцянки; і дарма авторка на підставі кількох фраз (2 з них уже наведені) хоче створити картину агітації. Досить нагадати для цього „палочну агітацію“ Пестеля і заяву салдатів після розрухів, що коли-б нам щось обіцяли, то ми й пішли-б, атак чого-ж (див. Покровського т. III). Ілюстрацією того, як було гарно заготоване військо, служить записка Руліковського, подана С. Тобілевич, та стаття Базилевич „Збитки від повстання 1825 — 1826 р. р.“ Перша й друга речі вказують на піяцтво у Василькові салдатів та на їх бешкетування. У Василькові в наслідку цього було подано 45 заяв-скарг для оплати понесених збитків, причім 41 з них від євреїв (чи не вплив неприязні до євреїв Пестеля?); крім того, з претензій на 18 т. крб. (беру круглі числа), біля 6 т. крб. припадає на горілку (захоплення горілки, розбій в шинках).

З ряду інших статтів відмітимо В. Барвінського „До біографії поручника І. І. Сухинова“, котрої матеріял розкриває ще раз той сервілізм, що був у декабристів після розрухів. Решта статтів — матеріяли, які актуального значіння не мають.

Загалом беручи збірник (виданий він чепурненько), скажемо, що матеріял, який там є, після розробітки може надати тільки негативні риси ідеалізованим декабристам і він збільшує відомості про них у відношенні кількості, а не якості.

Тарас Слабченко

Німецький комуніст Томас Мюнцер. Минулого року Німеччина святкувала чотирьохсотлітні роковини великої селянської революції 1525 року. Святкування це з огляду на сучасний реакційний уряд пройшло дуже скромно, особливо, як порівняти його з тим, що робилося кілька років перед тим, коли святкували Лютерову річницю... Таке відміне відношення до угодовця Мартина Лютера і до жертви німецької контр-революції Мюнцера виявилось так само і в літературі. Тоді як каталоги німецьких видавництв що-дня приносять нові праці про Лютера, особа та роля Мюнцера, видко, мало цікавить авторів або — що вірніше — видавців...

З тим більшою зацікавленістю ми відкрили нову книгу про Мюнцера, видану у Ульштейні Йоахімом Ціммерманом. Це-ж перша, як не помиляємось, солідна праця післявійськової революції про одну з видатніших постатей минулого Німеччини, постать, яку — з різних, правда, причин — славили Енгельс, Кавтський та Бебель з одного боку і такий ідейний чорносотенець, як Трейтчке, з другого боку...

Новий біограф Мюнцера поставив собі, як каже в передмові, за мету — „сказати всю правду про людину, яку надмірно хвалили і яку досі ще не зрозуміли“. Мета, як бачимо, добра, але як її виконав автор?

Насамперед Ціммерман залишає в своїй праці всі пропуски, що маємо в попередніх монографіях Штробеля чи Маркса, ховаючись завжди під зручною фразою: „на жаль, про це не маємо жадних даних“... А між тим, в останніх працях, що з'явилися з приводу Селянської Революції, є немало даних які можуть не раз висвітлити той чи інший момент з життя і діяльності Мюнцера...

Загальна тенденція автора — протиставити Лютера і Мюнцера, і завжди так виходить у нього, що останній відступає першому. Мюнцер — за Ціммерманом — займався лише нікому не потрібними дискусіями та темними інтригами, а від Лютера тримтів папа, цісар і він організовував новий світ. Мюнцер у Ціммермана — це фантаст, інтриган, амбітник і задрій до успіхів своїх суперників. Скрізь, де він проходить, він комплотує, засновує таємні товариства, кliche до повстання, але в рішучу хвилину, коли почуває, що небезпека близько, кидас все і зникає, щоб почати знов теж саме в іншому місці. І все це продовжується до того дня, коли після різанини селянської армії під Франкенгаузенем князі та лицарі захоплюють Мюнцера в полон і він кінчає життя під страшними тортурами ката.

Ясна річ, що буржуазний історик обурений — хоч і обіцяв в передмові безсторонність — тим, що Мюнцер „пошкочив мирній експанзії протестантизму і кинув Німеччину в безодню анархії і нещастя“...

Ми не можемо, звичайно, в короткій бібліографічній замітці зупинитися на бурхливому житті і діяльності великого німецького революціонера 16-го століття. Кілька рядків все-ж необхідні з приводу хоч би появи нової праці Ціммермана, яка до речі оцінюється в Німеччині (буржуазній) високо.

1850 року Вільгельм Ціммерман (не змішувати з автором вищезазначеної праці; вони навіть не родичі) писав: кожна інтелігентна людина не може не признати, що вся Європа багато зобов'язана Мюнцерові. Він перший зрозумів необхідність соціальних реформ і нинішній соціальний рух має відправною точкою ідеї Мюнцера. Відомий німецький історик трохи перебільшує, але без сумніву постать Мюнцера займає велике місце в галереї постатей, що вели людство до кращих ідеалів. Мюнцер не був генієм, освіта його навіть на ті часи не була блискучою, дипломат з нього був слабкий, а що до організаційного таланту, який кінень кінцем є річ найважливіша в часи революції — то катастрофа під Франкенгаузенем показує, наскільки Мюнцер не зумів зорганізувати той величезний революційний матеріал, що був в його розпорядженні.

Але в Мюнцері була глибока, палка любов до бідніших верств народу, він тільки і жив цією любов'ю, і це навіки залишить його постать в пам'яті трудящих всього світу.

Все життя Мюнцера було присвячене народній справі, особисті інтереси не існували для нього. Він не посідав нічого. Без мешкання він блукав з місця на місце і не раз спав у полі. Але цей „салдат народу“, як він сам себе звав, не був демагогом. В своїх проповідях, які і досі є надзвичайно цікавою лектурою, Мюнцер одверто поборював темні інстинкти селянства і ніколи не піддащувався до нього. І така була сила його слова, що ні разу тисячна юрба не відважилася виступити проти Мюнцера... Але в цій силі Мюнцерового слова і полягала його кволість. Він гадав, що зможе переробити соціальний стан Німеччини одними промовами, хоч і гарячими.

Правда, об'єктивні обставини були проти нього: кілька століть феодальної деспотії вбили до центру колись сильну класову свідомість селянства. Але якби Мюнцер мав більше організаційного таланту, повна катастрофа не настала-б так швидко хоч... все-ж кінець кінцем настала-б...

Він занадто вірив у свою „місію“, і в його листах та прокламаціях — нехай простить нам читач цей анахронізм — Мюнцер називав себе „караючим мечем Гедеона, „воююкою господа проти невірних“ (тоб-то князів і лицарів)... Що в ньому було цінного — це дух боротьби і прагнення до негайної безпосередньої акції... „Вперед“ „Бийте!“ „Залізо гаряче, і час настав“ не сходить з його промов... Він щиро вірив у всесвітню революцію і не раз він запевнює селян, що нарід вже піднімається скрізь у Франції, Англії"... Ця революція тоді не прийшла, але від цього заслуги Мюнцера перед нею не менші...

Ось кілька рефлексій, які прийшли нам на думку при читанні книги Ціммермана. Що до її самої, то не дивлючись на суто класовий підхід автора і на відсутність нових матеріалів, вона все ж цікава для читача, знайомого хоч і в загальних рисах з історією Селянської революції 1525 року. Ми не порадили б її перекласти на українську мову, але ознайомлення з працею Ціммермана може штовхне когось на вистудіювання постаті Мюнцера.

В умовинах радянської суспільності така праця Мюнцера мусіла-б знайти свого читача, а тим часом, оскільки ми не помиляємось, на українській мові нічого не існує про Мюнцера. Правда — звичайно це не виправдання — більш менш солідної праці не існує і на російській і на польській мові...

Ілько Борщак

Українська Академія Наук. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка М. Грушевського. Державне Видавництво України. 1926 р. Ціна 6 карб. 25 коп. Стор. 475 + X.

В цій досить компактній книзі вміщено 17 таких статтів: 1) Академіка М. Грушевського — „Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського ула“, ст. 1 — 24; 2) Акад. П. Тутковського „Передісторична природа Києва“, ст. 25 — 32; 3) О. Андріяшева — „Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку“, ст. 33 — 79; 4) І. Моргилевського „Київська Софія в світлі нових спостережень“ ст. 81 — 108; 5) О. Грушевського — „З Київського ратушного господарства

XVI віку", ст. 109 — 123; 6) Ф. Ернста — „Київська архітектура XVII віку", ст. 125 — 165; 7) В. Щербини — „Боротьба Києва за автономію", ст. 167 — 216; 8) Д. Щербаківського — „Реліквії старого Київського самоврядування", ст. 217 — 264; 9) Ф. Ернста — „До історії Києво-Печерської фортеці", ст. 265 — 274; 10) К. Лазаревської — „Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку" ст. 275 — 307; 11) Д. Щербаківського — „Перший театральний будинок у Києві і його садиба", ст. 309 — 334; 12) В. Щербини — „Спомин в Києві про рід Ісцланти", ст. 335 — 340; 13) В. Юркевича — „До студій Максимовича з історії старого Києва", ст. 341 — 349; 14) С. Шамрая — „Київський одноденний перепис 2 березня 1874 року", ст. 351 — 384; 15) І. Щітківського — „Исторический путь" у Києві", ст. 385 — 392; 16) О. Гермайзе „З революційної минувшини Києва (конференція українського студентства в Києві в 1911 р., ст. 393 — 429; 17) М. Боровського „Національно-соціальні перегрупування населення м. Києва в пореволюційний період".

Як видно, книга дуже багата на зміст, але, розуміється, цінність окремих статтів не однакова й не всі вони підходять до загальної назви книги. Цікава перша розвідка акад. М. С. Грушевського, де він головним чином торкається найдавнішої доби існування Києва й ближчої до нього території, переглядає нову літературу спірних питань тієї доби — праці Ростовцева, Шахматова, Нідерле й ставить своєю метою підкріпити ті твердження, які були висунуті ним ще 25 років тому — в I томі „Історії України — Руси".

Між иншим, автор проводить ту думку, що на початку української історії сила Києва й Полян, які в ньому панували, полягала в їх міжплеменному характері, в об'єднанні в Київі різних племенних та культурних елементів; з приводу цієї тези у мене є запитання до високошановного академіка: чи не навпаки це було, чи оця інтернаціональність Києва й пануючого в ньому торговельного капіталу й його влади, чи не спричинилась вона до того, що гегемонія Києва була порівнюючи недовгою й тому йому не пощастило нарешті утворити справжню українську державність?

До певної міри продовженням цієї розвідки М. Грушевського з'являється стаття О. Андріяшева по далшій історії Києва й колонізації його околиць. Дуже цінні й цікаві матеріали з історії київських цехів за роки 1767 — 1807 знайшла в Київському архіві давніх актів К. Лазаревська й тут знайомить з даними їх читачів. Більш-менш інтересними з'являються також статті — Тутковського, Щербаківського, Ернста й Боровського. Особливу увагу звертає на себе стаття І. Моргилевського, хоч з головними тезами її князя до певної міри вже були ознайомлені раніш на докладах, які робив в свій час в Києві Моргилевський. Після деяких хитань Моргилевський прийшов до висновків, що збудована в середині XI віку Київська Софія зв'язана генетично не з Візантією, а зі Сходом — з Персією, Мезопотамією, Сірією. Автор говорить лише, що йому невідомі ті шляхи, якими ці східні впливи дійшли тоді до Києва; розуміється, в деталях ці шляхи невідомі, але в загальних рисах — це безумовно наслідок відомих нам зв'язків Києва з північним Кавказом. Тут особливо цікаві літописні дані про рух з Кавказу князя Мстислава у 1022 — 24 рр. з „Ясами й касогами" до Дністра, — це момент дуже близький до доби будування Софії, яку в головних рисах слід однести на часи 1037 — 1044 рр.

На жаль, разом з дуже цікавими статтями є й такі, яким, гадаємо, не місце в цьому збірнику, — така, наприклад, стаття О. Гермайзе, де він силкується виставити себе видатним діячем в історії української громадської думки ще у 1911 р., або стаття І. Щітківського, яка з помилками (напр., стор. 392) розповідає про будування пам'ятника княгині Ользі.

Книгу видано дуже гарно, з добре виконаними малюнками, але ціна на неї дуже висока й неприступна для більшості тих читачів, що нею могли б зацікавитися.

Вол. Пархоменко

Махов, Г. Ґрунтознавство. — Вид. ДВУ, ст. 1 — 159, 80. Харків, 1925 р.

Книга Г. Махова є конспективний підручник основ ґрунтознавства з значним поширенням розділів про ґрунти України.

Після вступу і розділів про творення, морфологію, склад, властивості, зональну систему і класифікацію ґрунтів, автор подає докладну географію ґрунтів України, спинається на їх агрономічних властивостях, подає розділи про оцінювання земель, про методику практичного зазнайомлення з ґрунтами, про картографію ґрунтів України.

В кінці підручника подано короткий українсько-російський словничок найголовніших наукових термінів з ґрунтознавства, схематичну карту ґрунтів України та декілька спеціальних карт і таблиць в зв'язку зі змістом книжки.

Термінологію підручника проредагував Сільсько-Господарський Науковий Комітет при Наркомземі.

Методком Головногопрофосвіти книжку ухвалив, як підручник для сільсько-господарських інститутів і технікумів.

Книжка Г. Махова є видатне явище в нашій шкільній літературі. Звичайно, підручники складаються компілятивно на підставі загальної спеціальної літератури, причому, здебільшого, трафаретно повторюються старі думки і відомості, навіть наочні помилки. Як правило, можна сказати, підручники відстають від життя, від науки. В книзі-ж Г. Махова майже цілком відкинута трафаретно-компілятивний спосіб складання підручника. Написано книжку безпосередньо на підставі тих досліджень ґрунтів України, що велися протягом останніх десяти років, головним чином, Сільсько-Господарським Науковим Комітетом України при найближчій участі самого автора.

Наукова праця наших дослідників-ґрунтознавців, цілком зв'язана з загальним розвитком і вимогами нашого радянського творчого життя і господарства, дала матеріал для підручника, що є новим підручником, так своєю методологією, своєю зв'язаністю з практичним життям, як і змістом, цілком новими відомостями, добутими шляхом невинних щорічних безпосередніх наукових досліджень.

З підручником ґрунтознавства Г. Махова, як і з усіма його численними працями в царині вивчення ґрунтів України, слід ознайомитися всім навчителям краєзнавства, географії, економгеографії так трудшкіл, як і шкіл вищих типів.

Крім зовсім нових відомостей про ґрунти України, що їх, безумовно, до цього часу не було в підручниках, Г. Махов побіжно і схематично дає також нові наукові відомості про орографію та рельєф, підсоння, рослинність України, про природню районізацію України.

Складачі підручників географії України, так фізичної, як і економічної, мусять використовувати праці Г. Махова, щоб, нарешті, викинути з наших підручників географії те сміття, що за С. Рудницьким та „Россией“ Семенова-Тяньшанського ось уже скільки десятків років переписується різними авторами підручників, особливо для трудшкіл.

К. Дубняк

Ілюстрований Календар „Новий Світ“. 1926. Накладом Івана Гніди. Монтреаль, Бібліотека і Друкарня „Новий Світ“.

Самий зміст цього календаря виказує його влучність і доречність. Революційні свята — протягом цілого року перед вашими очима переходить низка робітничих свят і роковин. Ці свята, відмінно від свят інших календарів, що ми їх маємо повсюди, подають не тільки дати з російської та міжнародньої революційної боротьби класів, але також з життя американських робітників Ось, наприклад, поруч дати, коли засуджено Віру Засуліч, маємо також і день, коли в Торонто було страчено повстанців Лоунт і Матьюз. Або далі: заснування фермерсько-робітничої партії в Мінезоті, де як раз ця партія останніми роками здобула 44% голосів проти двох буржуазних партій — республіканської і демократичної. Маємо також повстання негрів в Гаїті з 1793 року і день розстрілу польських революціонерів Гібнера і Квятковського; смерть академіка Сумцова і розстріл Польщєю в Золочові трьох селян, не кажучи вже про дати з російського революційного руху та з Жовтневої революції.

Проте цей відділ потрібує таки ревізії, бо тут ми зустрічаємо, наприклад, такий факт, як проголошення „Донецької Радянської Республіки“, але не здибуємо дат окупації Басарабії, Буковини, повстання буковинських полків та Хотинщини в грудні 1918 року. Як би там не було, тут ми маємо, здається, найдокладніше занотування подій світової революційної ваги, а також події з наукового і технічного поступу.

Після цього календарного відділу читаємо вірші і пісні пролетарські. Тут бачимо Інтернаціонал, Червоний Прапор в перекладі Євгена Касьяненка, Івана Франка — Вічний Революціонер, Шевченка — Заповіт, Жалібний Марш, Комсомольський Гімн то що. Добір удалий, бо інтернаціональну пісню зв'язано з українськими революційними гімнами і віршами і тим робом уводить українського робітника від свого революційного національного оточення в світ революційної міжнародньої боротьби.

Потому іде науковий відділ, який як раз починається викладом про науку Дарвіна. Нариси геології, людина, первісні раси, світло, сонце, закон всесвітнього тяжіння, знову літературний нарис Плевако про Франка з приводу 10 річниці, уривок з праці Леніна „Марксове розуміння історії“ і зрештою нарис про становище українського і білоруського населення в Польщі, земельна реформа то що — ось зміст

календаря. Знову тут бракує для повноти статті про Буковину і Басарабію та Карпатську Україну. Може було - б потрібно дати нарис революції на Україні і в Росії. Крім того, на жаль, ніде не подано змісту показника. Поминувши ці недостатки, які видавництво повинне виправити при повторнім виданні, треба признати, що цей календарик на загал має симпатичний вигляд і, певно, сповнить свою роль серед 400.000 українського населення Канади.

Наша нотатка не була - б повною, коли - б ми не згадали про статтю за товариша Блакитного, що уміщена наприкінці і до певної міри доповнює зазначений вище брак матеріалів про Радянську Україну.

Календар має ще одну дуже симпатичну рису, якої як раз бракує нашим радянським виданням: він наповнений гарними ілюстраціями, табличками, портретами та карикатурами, класового змісту, зокреба бачимо тут яскраве зображення того, як робітника визискується, як робітник лупає молотом мур капіталізму, що вже дав щілину і тріскає; тут бачимо озброєний мир, де жовнів навантажено зброєю так, що аж згнулися, знову — капіталізм в виді гори з черепів і, зрештою, фотознімки робітничої школи то-що. Мені випадково довелося показати цю книжку товаришам і вони всі без винятку були захоплені гарним та мальовничим виглядом всіх тих карикатур та образків, поданих в цій книжечці, що має всього яких 126 сторінок. Ціна теж — 70 копійок на американські відносини не є надто велика. Папір добрий і технічне виконання гарне. На першій сторінці окладинки змальовано робітника американця, що через океан подає руку робітникові європейцеві.

Г. П.

Самуел Боал. Розвиток людства, переклад Бориско, 1926. Бібліотека й друкарня „Новий світ“, Монреаль, 60 ст. 25 цент. Характерною прикметою брошури — це образні діаграми й схеми, що надзвичайно просто і ясно в самих текстах виказують різні моменти з доби життя землі та людського роду. „Годинник“ на перших сторінках показує відношення між різними добами життя землі, при чім, як виявляється, найбільшу масу забирає огняна доба (чотири години), а життя людини навіть не займає й одної години, хоча, як показано в числах на останній сторінці, людина живе вже 240.000 літ, тоді як земля існує вже 72.000.000 років. Як на популярний нарис, таке точне означення не тільки не шкодить „відносній правді про землю“, а помагає.

В тексті також показано в схематичній формі різні доби з життя людського роду, а саме індустріальна, хліборобська, скотарська, ловецька, мандрівна, лісова. В сучаснім суспільстві, як видно з одної ілюстрації, підвалиною буття є трикутник, на якому позначено долар. Не маючи англійського оригінала, не можемо ми порівняти близькість українського тексту до англійського, але мова могла - б бути і кращою.

З приводу цих книжок, як і всього видавництва „Новий Світ“, можна зазначити ще одне: подібно, як і видавництво „Українських Робітничих Вістей“ та „Організації робітничих домів“, воно являє собою величезний здобуток української робітничої еміграції в Канаді. Можна навіть сказати, що цей здобуток далеко більший в Манітобі і Квебеку, ніж в Злучених Державах, хоча українська іміграція в Канаді значно менша кількістю, ніж в країні на південь від Великих Озер.

Щоб українським читачам стала ясніша картина робітничого і українського життя в Канаді, пригадаймо кілька моментів. Найбільшим часописом в українській мові в Канаді є „Українські Робітничі Вісті“ що виходять двічі на тиждень. Далі в однім приміщенні з УРВ існує видавництво, що видало десяток книжок, єсть бібліотека, школа. В цілій Канаді єсть коло 30 народніх домів, побудованих робітниками, а ці дійсно гарні доми належать робітничим організаціям, що носять назву Товариства Українських Робітничо - Фармерських Домів. Крім того існує робітнича заповомога організація. В цих домах зосереджено все громадське життя канадійських фермерів та робітників. Далі маємо часопис „Фармерське Життя“, тижневий видання, добре поставлене, „Робітницю“ — місячник для жіноцтва — робітниць. Крім робітничих часописів, тут виходить ще кілька ліберальних чи то клерикальних українських органів, „Український Голос“, „Канадійський Фермер“ то що. Єсть кілька бурс і коледжів, утримувані різними клерикальними, попівськими організаціями для обертанія українських робітників на різні „справжні віри“, а в дійсності для асиміляції. Та найцікавіше ось що: всі ці буржуазні газети, товариства, організації, спілки, як союз учителів, всі ці українці — члени парламентів — все таки пасуть задніх що до організованости в порівнанні з робітничим рухом, що утримує кілька газет, видавництв, шкіл і всяких товариств, не кажучи вже про те,

що робітництво бере масову участь в політичній і комуністичній русі. Хоча „Новий Світ“, як видно, — приватне видавництво, але виконує велике культурно-політичне завдання і служить своєю роботою революційній справі канадійського українського робітництва.

Г. П.

Pantlen. Märkte und Messen. H. d. St. Iena. 1925.

Література про ярмарки і на Заході, і у нас має або проспектно-рекламний характер, або подає голій перелік фактичних матеріалів, або, в кращому разі, ганить або вихваляє який-небудь ярмарок. Якщо виключити капітальні, але за те застарілі роботи Аксакова („Українские ярмарки“), Денисова і Канделака, то наша ярмаркова література зафарблена місцевим колоритом. Ми маємо чимало робіт, часто дуже гарних, за окремі ярмарки (напр., Нижегородський і Київський Контрактовий). Але нема таких робіт, щоб розглядали ярмаркову торгівлю в аспекті розвитку нашого народного господарства.

Тим цінніша рецензована робота Пантлена про ринки та ярмарки. Автор ставить собі завдання дати всеосяжний розгляд ярмаркової торгівлі. І дійсно, в роботі, що рецензується, ми знаходимо розгляд ярмаркової торгівлі в різних країнах.

Часова перспектива викладу теж досить широка. За теоретичною частиною іде історичний начерк розвитку ярмарків до кінця минулого століття, що дає змогу авторові в дальшому викладі зосередити увагу читача тільки на сучасних ярмарках. Сучасні ярмарки представлені досить докладно (а германські до найдрібніших деталей). Взагалі, погляд скривдженої, в наслідок війни, Германії весь час проглядає в оцінках автора). Автор докладно зупиняється на характерних для кожного ярмарку моментах організаційного, економічного та політичного порядку. Врешті, освітлено практику регулювання та об'єднання ярмарків.

Автор ставить собі з самого початку задачу дати визначення поняття ярмарку. А для цього кінце треба означити поняття ринку, що одною з його відмін є ярмарок. Під ринком Пантлен розуміє „регулярний зв'язок між покупцем та продавцем для вирівнювання подання й попиту“. Залежно від свого розвитку ринок розпадається на такі відміни: тижневий ринок (базар), річний ринок (роздрібний ярмарок), оптовий ярмарок (Messe), спеціальний ринок, аукціони, ярмарок зразків і біржа. Остання є найвища форма організації ринку, являючи собою ринок тільки відсутніх замісних товарів. Ознаку товарної замісності покладено в основу розмежування різних відмін оптового ярмарку. Вони розпадаються на ярмарки наявного товару (товарові ярмарки) і ярмарки зразків. В господарсько-відсталіх країнах, напр. в Росії і на Україні, ще є товарові ярмарки. На Заході сучасна форма ярмарків — ярмарки зразків. Вони відрізняються від біржі, по-перше, тимчасовим характером; по-друге тим, що хоч і являють собою ринок відсутніх замісних товарів, але торгівля переводиться на них не за абстрактами стандартів, а за конкретними зразками. Слід, проте, відзначити, що сучасні ярмарки зразків методом торгівлі чим раз більше подобають на біржі. Таким способом сучасний ярмарок зразків складається ніби з двох частин: з ярмарку зразків і з ярмарку стандартів.

Між ярмарками треба розрізняти так звані спеціальні ярмарки, що охоплюють тільки одну або де-кілька товарних груп. Між німецькими ярмарками автор вирізняє Ляйпцігський ярмарок, що як наш союзний „Нижегородський“ становить „кон'юнктурний барометр для ділового світу“.

Значіння ярмарків зразків, на думку автора, в тім, що вони здешевлюють зв'язок продуцента із споживачем, надто проти інституту вояжерів, і подовжують радіус збуту. Значіння ярмарків зростає за світової війни і після неї, щоб-то в період дезорганізації світових господарських зв'язків і товарового голоду. Зовнішньо торговельне значіння ярмарків найбільше зростає саме по скінченні війни: як виставок експортних можливостей країни, в наслідок війни відірваної на багато років від світового ринку.

Ярмарок „став новою ланкою народного і світового господарства і т. ч. головним засобом відновлення германської промисловості“. Се значіння ярмарків, безсумніву перебільшено підкреслене в наведених словах нашого автора, визнав в Германії і уряд і об'єднання промисловців та торговців.

І в інших країнах за світової війни спостерігалось ярмаркове оживлення. Автор відзначає економічні причини цього явища: труднощі обміну і брак багатьох товарів. Але, на думку нашого автора, на перший план при заснуванні „військових ярмарків“ виступили глибші господарсько-політичні мотиви. Сі мотиви живилися намаганням економічно відтиснути і ізолювати Германію (автор — німець). З цього

погляду ярмарки могли відіграти ролю виставок експортних можливостей. А се мало найбільшу вагу для нових державних утворень, що народились з вогню та попелу світової війни. Ось такий Лондонський ярмарок, мета якого була в тім, „щоб виперти такий ненавидний французам Ляйпцігський ярмарок з місця, що він займав на світовому ринкові“; далі ярмарки Парижа і Бордо. В Англії військові і післявійськові ярмарки (Лондон, Бірмінгем, Глазго) мають явно промислово-виховний характер. Їх кінцева мета — утворити економічно-незалежну Британську світову імперію — план скерований перш за все проти Германії.

„На протилежність одверто бойовому характерові французьких та англійських ярмарків, військові ярмарки нейтральних країн творились під знаком сприяння господарській самостійності“.

В післявоєнній економіці виникла і новітня форма ярмарку: довізний ярмарок власної промисловости, уряджуваний на території иншої країни. Вперше ярмарок такого типу організує Франція в Базелі (Швейцарія) в осені 1920 р. Проте, цей ярмарок великого успіху не мав. Більше вдався організований там таки трохи пізніше Бельгійський ярмарок зразків.

І ярмарки були захоплені прагненням до регулювання господарського життя. Ся течія — найхарактерніша ознака сучасного господарства, надто в військовій і післявійськовій її фазі. Що-до ярмарків ця течія виявляється в прямуванні знищити конкуренцію між ярмарками. Засіб — економічно-доцільний розподіл ярмарків в часі (Італія, Германія) і в просторі (Англія, Швейцарія). Існують навіть проекти утворення міжнародного об'єднання ярмарків.

Не думаємо проте (автор не зачіпає цього питання), щоб ці об'єднання могли дати помітні наслідки. Пригадаймо хоч неуспіх германського об'єднання в наслідок суперечности інтересів тих, що були об'єднані (головн. чин. Ляйпціга, з його найбільшим в Германії ярмарком). Отже „Інтернаціонал ярмарків“ навряд чи можливий. Інтереси кожного ярмарку суперечать інтересам багатьох инших ярмарків на території тої самої держави. А що до взаємних відносин ярмарків, що знаходяться в різних державах, то треба взяти ще до уваги національно-капіталістичні суперечности.

Брак критичного оцінення окремих відмін ярмаркової торгівлі і змагання дати прогнозу розвитку ярмарків становить, на нашу думку, головну хибу роботи, що рецензується. Її головна вартість і цікавість — в цілком узагальненні величезних фактичних матеріалів про ярмарки геть аж до останнього часу.

І. Бак

Яхонтов, А. П. Переселение за пределы Украины. — Ст. 1 — 64 160. Харків 1926 р.

„Питання переселення стають нині в зовсім нових національних, соціально-політичних і економічних умовах. Раніш переселенська справа служила завданням агресивної політики, вона була зряддям економічного й політичного пригнічення малих і слабих націй, не відповідала інтересам широких трудових мас населення. Тепер же завдання переселення зв'язані з головнішими господарськими завданнями Радянської влади, допомагаючи всебічному розвитку продукційних сил сільського господарства“.

Зазначеними словами автор починає свою книжку, підкреслюючи в дальших рядках гостроту переселенської справи на Україні. За відомостями автора, поданими на підставі останніх офіційних матеріалів, на 1-ше жовтня 1931 року на Україні буде 574.000 дворів (числячи 2,4 робітників на середній двір з 5,2 їдцями), що їх треба задовольнити переселенням на південь України, або інтенсифікацією сільського господарства, або розвитком сільсько-господарської промисловости, або відходом на заробітки.

Але, як це доводить автор, ні переселення на південь України, ні інтенсифікація сільського господарства, ні розвиток промисловости, так фабрично-заводської, як і кустарної, ні заробітки, — все це разом лише полегшить, але не розв'яже цілком аграрної перенаселености України. Тому, ще постановою IX Всеукраїнського З'їзду Рад визнано за необхідне вжити заходів перед Союзним Урядом про надання права селянам України переселятися на вільні землі инших частин Союзу.

Від відповідних органів Республіки вимагається певна плановість переселенської справи, боротьба з самовільними переселеннями. Мета книжки т. Яхонтова, як це він зазначає в передмові, і полягає в тому, щоб полегчити робітникам на місцях складання реальних планів переселення, намітивши ті райони, відкіля насамперед

організовано слід переселяти селян, а з другого боку ті райони, куди слід направляти осадчих.

Тому автор далі дає в своїй книжці такі розділи: переселення за межі України до революції, перспективи переселення до СРСР, райони майбутнього заселення на найближчі роки, перспективний план переселення за межі України, обстежування нових районів майбутніх українських осад, переселенський музей і підготовка спеціалістів переселенської справи на Україні.

Книжка автора, безумовно, досягне своєї мети, вона допоможе складанню реальних планів переселення, але тільки допоможе, а не розв'яже цілком цю справу.

Занадто конспективно, стисло написано книжку і багато пунктів потребують більш поглибленого, розвинутого викладу. Відповідні карти і діаграми збільшили-б вартість книжки. Книжка більше виграла-б, коли-б було дано глибокий науковий історично-економічний аналіз переселенської справи на Україні, а також подано докладний географічно-економічний огляд майбутніх українських осад.

Але і в примітивному вигляді книжка корисна: вона ставить певні актуальні питання і допомагає їх розв'язати.

К. Дубняк

Дм. Толбузин. „Як влаштувати сільський театр“—вказівки в справ театральної техніки. Переклав і переробив К. Кошевецький. „Книгоспілка“. 1926 р. Стор. 59, тир. 5000. Ціна 35 коп.

Технічна театральна література українською мовою — дуже бідна. Крім „театрального poradnika“ (на 5 томів) Дніпросоюзу, виданого ще либонь 18 року, ми не маємо нічого істотно. Однак, саме тепер, з нечуванним, велетенським зростом театральної мережі — сільських та робітничих клубних театрів, що кількість їх обчислюється на тисячі, — як ніколи відчувається потреба в подібних poradниках, що знайомили-б розпорошені масові театральні осередки з елементарною технікою театральної справи. Тому заходи Книгоспілки що до видання популярного театального підручника, треба звичайно вітати. Проте, на жаль, доводиться визнати, що брошура Дм. Толбузина та К. Кошевського не задовольняє цієї потреби й не відповідає тим вимогам, що їх треба ставити театальному poradникові — з одного боку, загалом популярній технічній книзі, зорієнтованій на масового, некваліфікованого читача — з другого.

В першому (яко театральний poradник) її складено безсистемно і не зорієнтовано на обмежені матеріальні засоби та незначний асортимент технічних можливостей села. В другому (яко технічна книжка) — вона місцями не популярна, і не матиме прикладного значіння. Загалом — годі сподіватися, щоб некваліфікований, зовсім не знайомий з засадами театальної техніки, сільський аматор, ідучи за її вказівками, спромігся добре організувати свій театр.

За найбільшу — основну хибу брошури слід визнати те, що автори не дотримуються якоїсь одної певної системи обладнання сцени. Що правда, — в наших складних умовах шукань і будівництва нового театру — важко підчас знайти межі, де кінчається одна система та починається інша. Однак, од популярної брошури, та ще й чисто практичного значіння, мусимо вимагати бодай ясної та чіткої класифікації театральних прийомів відповідно до того чи іншого напрямку. Авторі ж цієї брошури просто накопичують уривки з низки різних систем сценічного обладнання, лишачи, очевидно, читачам самим дібрати в них толку. В той час, як треба було схарактеризувати всі системи, зазнакомити з ними сільського аматора, а якусь одну (найзручнішу для села — відповідну формі, що панує, та дешевшу) докладно розібрати, і на ній побудувати всі свої практичні вказівки.

Загальну схему сценічного устаткування подано з натуралістичного театру з домішанням сукон, станків та ще деяких новаторств. Нині ми вже маємо (в російській спеціальній літературі) досконаліші й простіші устаткування сільського театру — нейтральні що до формального напрямку, але зорієнтовані на можливості села. Це — що до інженерії сцени. Що до обладнання (зовнішнього), то зокрема треба дивуватися — чому автори майже нічого не говорять про систему параванів. Їх вони згадують лише мимохідь — як про один з елементів декорування, в той час, як параван може стати за принцип і на ньому можна будувати цілу систему обладнання, — систему на нашу думку, як — найдешевшу, портативнішу, зрозумілу для пересічного глядача — компромісну між реалістичним театром та конструктивним обладнанням, — і тому гідну того, щоб її пропагувати для сільського театру на зміну застарілим натуралістичним декораціям.

Також не згадується в книзі й одним словом про конструктивне устаткування. А тимчасом не в одному селі вже є спроби йому наслідувати. А навіть коли й ні, то, читаючи по журналах про конструктивні декорації по великих театрах, село цікавиться знати, що то воно є, і в праві вимагати, щоб театральний poradnik зазнайомив його з цим ділом детально.

Загалом автори зовсім не виходили з міркувань економії, орієнтуючись на мізерну купівельну спроможність села. А наше завдання саме вказати найдешевший шлях до влаштування театру.

Отже найбільше зупиняються автори на павільйонній системі, вважаючи, що вона найпоширеніша на селі. (На нашу думку павільйонна система панує по містечкових театрах, а не сільських. Село з цієї системи найчастіше знає лише дві форми: ліс та хату. Тому навряд чи мають практичне значіння побажання авторів неодмінно дати повний набір — краєвид, ліс, кімнату багату, бідну та хату). Однак і в цій системі поводяться недбало й знову ж таки не зважаючи на мізерні кошти сільських театрів. Замість характеристики повного комплексу павільйонних декорацій, слід було б дати вказівки, як з одної хати через приставки, додатки, навішування й інші дешеві прийоми зробити три, чотири, п'ять, десять варіантів.

Гірше за інші розроблено відділ сценічного освітлення. Правда, в сільському театрі, де раз-у-раз нема електрики, справа освітлення як-найтяжча. Але саме через це в цій справі треба було віддати як-найбільше уваги та вказати шляхи, як її організувати примітивно. Серед порад, приміром, зовсім не вказується — яким чином побільшити примітивне гасове освітлення. Ні словечком не згадується про рефлектори та не подається, як їх кустарно зробити з бляхи, скла, дзеркала і т. и. Мало уваги віддається масному паперові й т. д.

Не краще стоїть справа із сценічними ефектами, — як робити вітер, воду, грім, блискавку, дощ і т. и. Техніки цієї дуже важливої галузі зовсім нема, бо не можна вважати, приміром, за техніку дощу такий коротесенький абзац: „Металеве решето зі жменю сухого гороху чи квасолі рухають таким чином (?), щоби створити відповідні звуки дощу (?)" . До інших ефектів нема й таких указівок, та й те всі вони зорієнтовані на електрику.

Відділ убрання — зовсім не задовольняє. Мало сказати, що воно „має відповідати епосі". А як цього додержати на селі, де може й нема людей, що знаються на епохах? Яким матеріалом користуватися?

Відділ гриму дає зовсім обмаль практичних порад. Той, хто гримуватися не вмів, перечитавши цю книжку, гримуватися не навчиться. В розділі навіть нема малюнків — а без них жодні вказівки не матимуть практичного значіння. Малюнків загалом у брошурі надто мало. Подібні брошури слід головним чином будувати саме на ілюстраціях.

Відчувається в книзі непевність перекладача в уживанні термінології театальною укр. мовою. Деякі терміни він перекладає, деякі лише незмінними. Якщо це до певної міри можна виправдати, пославшись на загалом невстановлену театральну термінологію українську, то аж ніяк не можна виправдати недбалого поводження з чужоземними словами. Якщо технічного терміну треба вжити, то необхідно зараз же його пояснити. Приміром, — реостат, акустика і т. и.

Трапляються прикрі помилки в зворотах та невеликі вирази.

В цілому скористати брошуру на селі можна буде — добре коли на 10⁰/₀.

Ю. Смолич

Я. Щоголів. Поезії. Передмова, вибір М. Зерова. Книгоспівка (Літературна Бібліотека). Київ XL, IV + 96 стор.

Яків Щоголів — як справедливо зазначає автор передмови рецензованої книжки, — „належить у нас до поетів, щиро репрезентованих по хрестоматіях, але мало знаних у цілості". Його занадто рано визнано за класика, — а класиків як відомо, дуже шанують, але мало читають. Тим часом Щоголів — дійсно класик і знайомство з його творчістю, з його багатого, блискучою мовою в чималій мірі буде корисне для дуже багатьох прихильників української культури. Сказане а priori означає відношення рецензента до згаданої книжки: появу її можна тільки вітати, і коли доводиться жалкувати, то тільки за тим, що вибір поезій зроблено дуже строго, що в книжку не попали деякі поезії, безумовно варті того; напр., не попали: „Колядки", „Травень". „Ніч св. Валентина" і ще деякі.

Як і в інших видатках „Літературної Бібліотеки", значне місце займає вступна стаття — в даній книжці М. Зерова, „Непривітаний співець". Це перша, дійсно

історично - літературна характеристика українського поета, бо все, що ми мали досі, — тільки критичні етюди, на теперішні вимоги — дуже сумнівної вартості, або розвідки про окремі питання життя й творчості поетової, або, нарешті, зібрання сирих матеріалів на потребу майбутнім дослідникам. М. Зеров дав живу й яскраву характеристику Щоголева, що коротко сформулював отак: „Запічний цвіркун“ (як уважав дехто з його друзів) — в житті, запізнений романтик — у літературі, він уперто підкреслював свою патріархальність та несучасність. Життя ввесь час наспівувало йому, як наддніпрянські луки одному з його персонажів баладних: „Опізнився ти, козаче!“ — а він приймав ті слова, як голос найбільшої хвали, і доживав віку непохитний і замкнений, утворивши з свого харківського дому самотний і відлюдний хутір, заховуючи в своїй літерат. роботі теми й засоби часів своєї молодості...“ (IX). Цю замкненість, відокремленість і своєрідність М. Зеров показує не тільки на фактах особистого життя поетового, а й на аналізі творчості його, його тематики й поетичних засобів. Дуже переконувачими й показовими здаються нам ті паралелі, які робить при цьому М. Зеров: паралелі ці (між „Бабусиною казкою“ та „Бабушкою и внуком“ А. Майкова, між перекладами 136 псалма Щоголева і Руданського) дозволяють нам точно з'ясувати собі суть поетичної особистості Щоголева; так само порівняння з деякими окремими висловами Метлинського дозволяють уважати поетичну ідеологію Щоголева за своєрідне переживання козакофільства 30 — 40-х років.

Можна вказати тільки кілька фактів, якими, можливо, слід би було доповнити прекрасну статтю М. Зерова. Так, характеризуючи „старосвітські“ погляди поета на поезію, його читачівські вподобання, автор подає „список зразкових поетів, яких він рекомендує: одні з пізніших своїх дописувачок“. В pendant до характеристики Щоголева, як читача взагалі, не вадило-б згадати і про смаки його, як читача українського, тим більш, що смаки ці теж дуже своєрідні. В тому самому листі, про який згадує М. Зеров, поет радить свою кореспондентку „з увагою прочитати твори таких письменників, як Квітка, Марко-Вовчок, Стороженко, що писали чистою українською мовою, мовою центральної України, без примішування російської й польської“. Перше згадано ще й Гулака-Артемовського, та потім Щоголів його ім'я закреслив. Дуже характерно, що в цьому спискові нема Шевченка: його Щоголів не любив, як за політичні мотиви, так і за „дбоготь“ в його творах. Останнє давало йому привід часто протиставляти себе, свою творчість Шевченкові й його послідователям. „Есть же ехидники, що погодитися не можуть у старому лірникові з силою й браком дбогть“ — пише він до І. М. Дерев'янкина (15 II. 1891). Або в другому листі (25. V. 1891): „Я попробував раз дати книгу, що можна було взяти у руки без рукавичок. Подивилися на неї й сказали: „не годиться — дбогтем не смердить!“; порівн. ще там такі: „Досить згадати останню вечірку в Петербурзі — не агадали ні одним словом незабутнього отця української літератури — Квітку, а тим часом послали телеграму Глібову; а коли ви не близько знаєте, що таке Глібів (Дідусь Кенар), так визнаєте з числа галицького „Дзвоника“, що посилається разом із цим. Це число маленьке, але досить важке, щоб вбити на смерть старого бика“. Ці уваги поряд із ще деякими читачівськими признаннями поета (так, в листі до Дерев'янкина 12. VII 1891 р., повстаючи проти епітету „великий“, яким наділив його ревний почитатель, Щоголів каже: „Я думаю, що, коли ви, не ставлячи мене на підмостки, скажете, що я такий само добрий поет, як хоча-б от шотландський поет Томас Мур, то ви будете до мене справедливі і заспокоїте моє сумління“; а 3. III. 1892 р. він згадує, що „перечитавши за зиму, усоте вже, чималу купу романів Вальтер-Скотта (мого ідеалу), тепер, дожидаючись, коли дика птиця легітима з вирію, почав читати „Записки ружийного охотника Оренбургской губернии“ Аксакова, що роблю рік-в-рік, 36 років підряд, завжди в лютому й березні“) характеризують читачівські смаки поета значно повніше й рельфніше, ніж той невеликий список імен поетів, що М. Зеров подав на стор. XX і що для 90-х років навряд чи є ознакою „старосвітєкості“.

З другого боку, було-б добре для характеристики Щоголева, саме як „непривітаного співця“, згадати докладніше й систематичніше про відношення читачів до творчості поета. Тут можна згадати, приміром, одзвиг про перші поетичні спроби Щоголева якогось С. Б. (мабуть, Степана Бурачка, редактора „Маяка“), далеко різкий тоном од рецензії Білинського, що, на поширену гадку, припинила нормальний розвиток таланту нашого поета. З приводу поезії „На згадування Климівського“, де говорилося, що Климівський „співав... той степ і ту волю“, критик зауважує: „От радість, подумаєш, буйна воля! Еге-ж, його час був такий; а вам, братіки, навіщо зневажати прах наших предків, піднімаючи з могил їх столітній порох

їхньої буйної волі, з усіма її страхотами й відразливими проявами"; і двома сторінками далі: "її (поезію П.) так само можна прикласти до пам'яті кожного безіменного складача народних пісень (як до самого Климівського)" („Маяк", 1844, т. XIII, ст. 15, 17). Тільки мимохідь, побіжно, згадана стаття Михайла Комарова („Ворекло") („Діло" 1883, № 47), зовсім не згадана рецензія в „Одеському Вісникові" (1884, № 50), доволі велика стаття С. Русової: „Литературная характеристика местных писателей", IV („Харьк. Губ. Ведом." 1891, № 80), поезія Н. Шамраєва „Лірнику" („Складка", 1857, ст. 7—8) і т. д. Згадуємо ці статті не як бібліографічні прогріхи автора вступної статті, а які свідчення читачів, що дають дещо нове до характеристики відношення читачів до нашого поета.

Сказаним, власне, можна і обмежитися: зроблені уваги ні в якому разі не мали на меті змалити цінності роботи М. Зерова, а тільки уточнити й конкретизувати деякі його твердження.

I. Айзеншток

Твори Івана Котляревського. За редакцією, з переднім словом та примітками Акад. Сергія Єфремова. ДВУ. (Бібліотека Українських Класиків). 1926, 366 стр.

ДВУ, врешті, почало виконувати завдання, що давно вже стоїть на „порядку денному" видавничої справи, — видавати „Бібліотеку Українських Класиків". Вийшли І. Котляревський і С. Васильченко, за ними йдуть Марко Вовчок і Гулак-Артемівський, а в проспектах видавництва обіцяє ще Куліша, Федьковича, Нецзя-Левицького, Панаса Мирного, Кобилянську і ин. Томик Котляревського, що перед нами, дає можливість оцінювати гарний почин ДВУ не за планами і проспектами тільки, але й на практиці.

Редакторський апарат рецензованого томика знаходиться в руках акад. С. Єфремова. Останній досить відомий, як редактор Котляревського — його видання поета виходило двічі і критика поставилася до нього дуже прихильно. Це видання, по суті, є передрук попереднього видання „Творів", що вийшло 1918 року: змінена тільки вступна стаття (замість неї — в нашому виданні коротеньке „переднє слово": „На переломі двох епох"), виключена „Ода до князя Куракина" і деякі „бібліографічні та біографічні розвідки" („Дім Котляревського в Полтаві", „Могила Котляревського" і ин.) Тексти трьох головних творів Котляревського — „Енеїда", „Наталка-Полтавка", „Москаль Чарівник", — оскільки можна помітити, перевидані без жодних змін проти видання 1918 року. Про це слід пожалувати, бо за вісім останніх років змінилися вимоги, ставлені до видання класиків, і те, на що не звертали уваги і чому не надавали великого значіння тоді, нині кладеться мало не „во главу угла". Я маю на увазі проблему „канонічного тексту", проблему, над якою повинен подумати, на якій повинен зупинитися кожен редактор класиків.

В виданню 1918 р. підійшов до цієї проблеми і С. О. Єфремов. Відзначаючи пропуск в останній сцені ремарки Москаля він вказує, що пропуск цей може бути відновлений за тим автографом, з якого друкувалося перше видання п'єси (1841) і який переходується в рукописному відділі Російської Академії Наук. „З розгляду цього автографа виявилось, — продовжує С. О. Єфремов, — що перше видання „Москаля-Чарівника" взагалі зроблено було досить недбало і через те чимало в йому пороблено помилок, окрім того, редакція „Українського збірника" (де вперше був надрукований „Москаль Чарівник" І. А.) пробувала ще і виправляти подекуди текст Котляревського і од себе внесла деякі зміни. Т. ч. автограф не тільки поміг поставити на своїм місці зазначений пропуск, але і взагалі дати виправлений і звірнений з первотвором текст, між иншим новий кінець п'єси... не кажучи вже про силу дрібніших поправок, що часто міняють зміст. Виправлений по автографу текст „Москаля Чарівника", який з'являється друком у такому варіанті оце вперше, можна тепер покласти в основу дослідів коло студіювання над п'єсою Котляревського" (Вид. 1918, ст. 164). С. О. Єфремов скористувався в даному випадку з роботи П. Зайцева; тим часом Зайцев, як каже пізніший дослідник, „усього тексту не перевірів: виправивши переважно кінець п'єси та дрібні помилки (не всі) попередніх видань... він не помітив її найбільшої хиби — що в ній пропущено цілу сценку"... (Павло Филипович. До тексту „Москаля Чарівника" — Зап. Іст. Філол. Відділу В. У. А. Н. кн. IV, 1924, ст. 236). В цьому виданні ця пропущена сценка (в яві VII) відновлена, але відповідне місце примітки дословно повторює наведену вище цитату (див. вид. 1926, стр. 364 — 365), не згадуючи про пізніші поправки П. Филиповича. Уважно читачеві так і неясно, чи використано, врешті, цілком автограф Котляревського і чи є

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 9

(42)

ВЕРЕСЕНЬ 1926

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

ЗМІСТ

	Стор.
Іван Франко. Святий Валентій (легенда)	5
Микола Мінько. Стогін	41
М. Рильський. З весняного зошиту. Поезія.	51
І. Дніпровський. Не на майдан... Поезія	53
О. Слісаренко. Осінь. Поезія	53
П. Костенко. Вузли	54
О. Лан. Стелеться сутінь вечірня. Поезія	76
М. Сайко. Пряля. Поезія	76
О. Мізерницький. Гаюся	77
Фердінанд Фрайліграт. Хліба. Поезія	123
Т. Степовий. Буржуазні соціологічні школи.	125
Л. Олександренко. Констянтин Пекер	146
М. Ірчан. Аптон Сінклер	158
Проф. Л. Булаховський. Динаміка слова.	196
Гр. Майфет. Матеріали до характеристики творчости Н. Тичини.	212
Хроника	216
Бібліографія	256

СВЯТИЙ ВАЛЕНТІЙ *)

(ЛЕГЕНДА)

(Посвячую пам'яті мого незабутого батька Якова Франка)

В любові у всіх богів і у людей
В могучім Римі виростав колись
Валентій. Все дали йому боги,
Чим людська жистнь краситься: красоту,
Здоровле, силу, розум і талант,
Високий рід, багатого вітця.
І люде все дали йому, що тільки
Найкрасшого, святого дати могли:
Любов і приязнь, світлий скарб знаня,
І штуки блеск, бажане ідеалу.
І він платив подякою богам,
Любовою людям.

Двайцять п'ятий рік
Життя кінчив; в Атенах, в огнищі
Наук немов пчола трудолюбива
Ссав грецку мудрість; книги Сталирита
І Епікура побіч книг Гомера
Були роскошами его душі.
Но особливо пильно він хапавсь
До дна зглубляти звязки ті таємні
Між людским тілом і его житєм,
А безконечним творенем природи.
За проводом Галена й Гіпократа
Слідив цілющі впливи сил природи,
Зір, воздуха, води, тепла й морозу,

*) Недрукована поема Франка. В листі з 14 лютого 1886 р. писав Іван Франко до Михайла Драгоманова між иншим ось що: „Не знаю, що Ви скажете на таку думку — розпочати теологічну віру белетристичною ракетою. Є у мене готовий перший Entwurf поеми на релігійну тему. Основою взята легенда, котру я колись чув від мого пок. батька: про лікаря Валентія, которого всі люди дуже любили і котрий, ставши християнином, почав просити бога, щоб той спас його від людської любови і дав би йому таку слабкість, котрої б усі люди перелякалися і відступились би від нього. От бог і дав йому епілепсію, в котрій він і помер і по ній та слабкість і названа „слабкість святого Валентія“. Я поклав час діяннн тої легенди в третій вік по Христі, в часи після Марка Аврелія, і хотів показати тодішній стан християнства, а головнн ярко освітити антигуманні і антикультурні погляди християнської аскези. Матеріал беру з Lecky Sittengeschichte і Hausrat, Kleine Schriften, а надто хочу з нового завіту вибрати як найбільше цитатів, котрі могли бути на руку всяким поборникам темноти. Як кажу, перший Entwurf sei

Каміня, цвітів, органічних соків
 На людське тіло; з тисячних сторін
 Громадив скарби досвіду й знаня,
 Щоби колись їх в оборот пустити
 Між бідних і страждущих.

І скінчив
 Науку, і вже славним лікарем
 Вернув до Риму. Фама голосна
 Із дому в дім, із города у город
 Сквпливо вісти рознесла про силу
 Їго науки, чародійський вплив
 Їго очей і рук і слів і духа.
 І мов на прощу потекли товпами
 До него люде, здалека і зблизька:
 Богаті й бідні, хорі і здорові;
 Одні, щоб користать з єго знаня,
 Відзискати утрачене здоровле,
 А то, щоб щедрости єго благати
 О дар,— а то, щоб хоч побачить в очи
 Такого лікаря. І всі від него
 Вертали раді, чуючи в душі,
 Що бачили одного з тих людей
 Немногих, вибраних, що раз в сто літ
 Являються мов ясні метеори,
 Страждущій людскости для запомоги.

З спокійним, ясним, ласкавим лицем
 І з чистим серцем працював Валентій,
 Робив свою роботу благодатну,
 Окружений подякою, любовою
 І подивом премногих тисячів.
 Любов людей не прикрилась єму,
 А додавала сил нових до діла;
 Подяка бідних не псувала серця
 Їго, а вказувала серце шире
 В нужденних лахах,— і збільшала ще
 Любов єго до всіх людей; а подив,

поеми у мене готовий, але я мушу цілковито ще переробити її і тоді пришлю рукопис Вам до перегляду та оцінки. Я дуже бажав би, щоб Ви, коли узнаете, що штуку можна печатати, написали б до неї передмову, іменно прослідити б саму легенду і дали б історичний образ генези християнства та часу, в котрий легенда покладена. Чи велика буде поетична стійність моїх віршів чи ні, а все таки могли б вони зробити своє діло. Ну, та про се все ще буде час побалакати".

Відписуючи на лист Франкові, Драгоманов писав на тему його поеми: „Вашу ж ідею боротись з клерикалізмом поемою знахожу непрактичною“. Питав, коли буде ця поема та як хто ще її зрозуміє. Обіцяючи пошукати предків Франкової легенди, зазначав Драгоманов: Я персонально не великий почитатель історично тенденційних поем і романів і думаю, що вони завше виходять мертві, та цей мій суб'єктивний погляд на бік“ (М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886. Видав Іван Франко. Львів, 1906. Стор. 188—9. Лист із цією відповіддю Драгоманова відносить Франко до початку березня. В дійсності лист із цією відповіддю походить із перших днів другої половини лютого, бо 22 лютого написав уже Франко відповідь зо свого боку).

Що филею бурхав по всьому краю,
Не доходив до ух его, не тьмив
Душі его гордині туманами.
Аж ось одного дня, коли Валентій,
Уставши рано з ліжка пухового,
Умивши тіло свіжою водою,
Натершися олійком запахущим,
У мармуровім атріум сидів
І „Енхейрідїон“ Епїктета читав,—
Явилась дивна постать перед ним.
Високий старець в драному хитоні,
З сріблистою по пояс бородою
І з босими, кровавими ногами.
Лице его гляділо якось гордо
І враз трівожно; очі з ям глибоких
Блищали острим, надприродним блеском,
Раз-враз десь гублячись в далечині.
Валентій встав і наближивсь до діда
І, пильно глянувши єму в лице,
Спитав:— Ти хорий, добрий мій дідусю?
Но гордо випрямившись, сказав
Високим, аж пискливим голосом:
— Ні, сам ти хорий!
— Я? — всміхнувсь Валентій.
— Ну, на Асклепія, колиб лишень
Всі люде так до віку хорували!
— Ти хорий, ти! — кричав прохожий дід.
Смієшся? Вказуєш на те м'ясиво,
На сустави печені? Тут то й є
Твоя хвороба! Те здорове тіло,
Се той червяк, що тлить і точить — душу!
— Безумство, діду! У здоровім тілі
Душа здорова.
— Бідний! Засліплений!
Скажи, які є найтяжші хороби

В своїй відповіді на лист Драгоманова Франко погоджувався з думкою про невластивість боротьби з клерикалізмом при помочи поем. Дня 22 лютого 1886 р. писав Франко до Драгоманова; „Ви справедливо кажете, що вести борбу против теперішньої реакції поемами — дарма робота“. Далі він пояснював ближче ціль написання своєї поеми: „Та тільки ж я вважаю поему немов би прологом властивої борби. *ballon d'essai*, річчю, котру прочитає багато й такого народа, котрі з принципу не похочуть читати „Оповідань з письма св.“ Впрочім, бог її знає, ту поему, чи й зможу я зробити її такою, щоб годилась для печати“.

Думка Драгоманова заважила на долі Франкової поеми. Він не надрукував її, хоча ще в грудні 1885 приготував її в етимологічному чистописі, очевидно для „Зорі“. Поема займає сім і пів аркушика листового паперу, записаного по обох боках. Друкуючи її оце з оригіналу, перехованого в коверті в звязці паперів в архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка, задержую всі властивості мови оригіналу, передаю тільки етимологічний правопис фонетичним (она - вона, отця - вітця, одь - від, озьми - возьми, кресть і хресть — хрест, слезы — слези то - що й лучу ся разом із дієсловом

М. Возняк.

Душі? Хіба не гордість чи пиха,
Не самолюбство та засліплене
На власні блуди, не упертість в злім?
Скажи по совісти: хибаж усі ті
І многі інші ще тяжкі хороби
Не тлять твою в здоровім тілі душу?
Чи-ж то не крайна гордість — уповати
На глупий розум свій, на підлі трави,
На порошки та знаряди мерзенні,
А не на волю божу, без котрої
Нам волос зпасти з голови не може,
Против котрої всі ми — черви, дим?
Чи-ж то не самолюбство — так пестити
Те тіло, знаряд всіх покус чортівських,
Те жерело всіх забагів лукавих?
Чи не засліплене — лічити других,
Самому будши хорим і уломним?
Чи не упертість непростима в злім —
Серед кадила лести і похвал
Пишатися, отрутою роскоші
Впиватися, і думати, що ти
Здоров душею, ще й добродій других?

Немов зловіщий звін прогомніли
В душі Валентія оті слова.
Він з усміхом, замерлим на устах,
Але з переляком тремтячим в серці
Глядів на тогд дивного старця,
Заким з уст з трудом вибуло слово:
— Глибоко, діду, ти в душі читаєш,
І в моїй вичитав таке, що там
Часом лишень ворушилося стиха,
Мов під колодою гадюка краса.
Та що, коли читаєш так глибоко,
То певно вичитаєш і на тее
Правдиву відповідь... Скажи лишень,
Хіба-ж не щиро я людей люблю?
Не з всего серця рад їм помагати?
Чи не віддав я вік свій молодий
На те, щоб болі людські розслідувати?
Чи весь свій час, маєток, сили всі
Не віддаю на те, щоб болі ті,
Тілесні болі і суспільне горе
По змозі сил вменшити, лагодити?
Чи-ж се не добре діло? Адже ваш
Учитель мовив...

— Не каляй святих

Слів нашого учителя своїми
Безбожними устами! — крикнув дід.
Учитель наш сказав: Хто ради мене

Вітця і мами й брата не покине,
Той не достоїн бути враз зо мною!
Ох, та твоя любов до всіх людей!
Заглянь лише на дно душі своєї,
Чи там під цвітами любови тієї
Не криєсь зла гадюка самолюбства?
Себе ти любиш, стогнання подяки,
Похвал кадило і блудний огонь
Безбожної науки — не людей.
Як може той людей любить, хто Бога
Не знає і не любить? О сліпий!
І ти ще в своїм діланю безбожним
Якеєсь добре діло бачить хочеш?
Не бачиш тільки того, що зараза,
Загибель, пекло з твоїх рук пливе!

Поблід Валентій, задрожав всім тілом,
В німій тривозі не зводив очей
Із дивної появи, що словами,
Немов кліщами, рвала серце в нім.

— О так, тремти, блідний, крушиш серцем!
Бо глянь, яке добродійство ти робиш
Страждущим людям! Ті, котрих Господь
Тілесним болем вигнітав, мов грожни,
Щоб золотим вином у небі стали,
Тепер, тобою видерті з тискарні
Его святої, зміняться у гній
Гріховний! Ті, котрим Господь післав
Свою найвисшу ласку: хрест свій, біль,
Терпіне, бідність, — твоїми руками
Позбавлені єї, підуть широким
Проклятим шляхом у огонь пекольний!
І хто-ж ти є, що думаєш нужденним
Обманом свого розуму й чуття
Перевернути мудрий суд Господній?
І чом ти думаєш, що біль і горе
Єсть злом? Сліпий! Одно лиш є
Добро на світі — те, що нас зближає
До вічного добра, що убиває
В істоті нашій грішного Адама —
Се біль тілесний, горе, бідність, мука!
А ти хвалишся людскою любовою,
Не знаючи, що се найтяжшєе
Твоє прокляте! Бо любов ота
Стосотними таємними нитками
До розкошів, покус, отрути світа
Тебе прив'язує! Порвать, здопнати
Ту грішную любов, — се перший крок
До висшої, Господньої любови!

Немов ражений громом, остовпів
Валентій. Все, в що вірив від дитинства,
З чим зжився, що любив, усе, усе
Валилось, в порох розпадалось ту
Від тих страшених слів. Як вяне древо
Сокирою у корени підтяте,
Так він схиливсь і руки опустив,
А лиш безкровні губи прошептали:
— І щож чинити, що чинити маю?

— Шукай поперед всего — мовив дід —
Лиш царства божого і правд его,
А проче все приложиться тобі.

І се сказавши, вийшов із хоромів.

— О Боже мій, і де-ж его шукати?
Які стежки ведуть до него? Як
Свій ум безсильний наострити зможу
До розуміння правд тих так страшних?
О Боже мій, — стогнав Валентій, — змилуйсь
І освіти мій ум, мій бідний ум!

Но ум его вже освічений був!
В душі его під напором страшних
Старечих слів вже пукла милозвучна
Жива струна гармонії чутя
І розуму, упала віра в себе
І в труд свій і в людей; на світ цілий
Він глянув враз мов іншими очима!

Із спальні вийшов батько, повитав
Сердечно і поцілував его;
Та не почув Валентій вже тепла
В повитаню і поцілуї тім,
Не радувався душею, не спитав
Вітця, як спалося ему, що снилось,
Не побажав щасливо день пробути.
І тихо відійшов отець від него,
Не сміючи розпитувать, що сталося,
І в серці скривши жаль батьківський свій.
Валентій чув се все і добре знав,
Що батько буде мучитись весь день
Отим его повитанем холодним;
Щось наче шарпнуло его за серце:
Біжи і кинься батькови на шию,
Слезми змиж той холод неприродний!
Но тут згадалися слова старця:
Хто ради мене не покине батька,
Той не достоїн бути враз зо мною, —
І він оставсь мов кам'яний на місці.

Війшов невольник і на золотій
Тарілці з смирним поклоном подав
Єму препишну, пурпуром горючу
Лікійску рожу. „Сільвія Мамілля
Поздоровляє вранці друга свого
Бажаючи, щоб день его днесь був
Приємний, наче запах її рожі“.
Оті слова, любячою рукою
Начеркнені на звитку папіровім,
Котрим обвитий був бадильок рожі,
Мов острій ніж ударили у серце
Валентія. Поблід і задрожав
Нещасний. Сільвія Мамілля! Ах,
Мов сон чарівний, мов яка неземна
Поява, ціль бажання всіх людей,
Мов квітка з раю — стала перед ним
Та дівчина, на пів іще дитя,
А вже і вповні жінщина. Допоки
Єї не бачив, доти і не думав,
Що може жінщина так сильно, ціло
Заполонити ум, мислячий ум.
А як її побачив — рік минув —
То й сам не стямив, що се дієсь з ним...
Та ні вже! Не до споминок любовних
Єму в тій хвили! Мов рожева хмара
В палкім проміню сонця промигнула
В душі его щаслива та й болюща
Доба любовних зітхань, сліз, надій
І розчаровань, болів і утіх,
Таємних, страстних поглядів, злучайних
Хвилевих стріч, німих запитань, признань
Уриваних в півслові, — та щаслива
Доба святої першої любви!
Вона минула. Нині всі его
Надії й сни сповнились; та, котру
Він полюбив, его взаємно любить
І гідна щирої любви; ще місяць,
І він на все назве її своєю.
Ох, аж до нині рана як же він
Щасливий був! Які рожеві думи
Снував він про своє й її майбутнє!
Тепер змінилось все, мов грім ударив
І в пил розбив пречудну будову.
„Любов ота стосотними нитками
Тебе прив'язує до злого світа!
Вона — покуса до гріха — сам гріх!
Порвать, здоптать її — се перший крок
До висшої, Господньої любви!“
Оті слова мов колесо млинське
Зачуркотіли в голові его, —

І він дрожачими руками взяв,
Пошарпав на шматочки пишну рожу,
Роздер письмо, зложив все на тарілку
І грізно приказав слугі: „Іди,
Возьми і занеси се пані своїй!“

Слуга глядів хвилину остовпілий,
З рознятим ротом, мов не розумів
Тих слів; но бачучи зловіщу хмару,
Навислу на Валентія чолі,
Пішов понурившись, неначе чув,
Що вість несе страшну, убійчу, люту.
В німій розпуці вів за ним очима
Валентій; серце рвалось в нім, всі нерви,
Всі сугави кричали: „Зупини
Раба! Перекажи ему прихильне слово!
За що вбивать невинне дівча,
Що віддало тобі свою любов?
Но стать старця ему явилась знов,
Згадалися его слова,—і ум
На ретязі залізній замкнув
Страждуще серце, щоб не доступило
До него розбунтоване чуте,—
І він оставсь мов кам'яний на місці.

Но вже недужі облягли палату.
Іх сотні йшли: у лахах і в порфірі;
Мов гомін галичі, так стони їх
І зойки висіли у воздуху.
Здрігнув Валентій, вчувши стони ті.
В душі его рванулось щось, немов
Навикнення неодолима сила
Тягла его до любої роботи.
Но враз згадалися слова старця:
„І чом ти думаєш, що біль і горе
Єсть злом? Вони—одно добро на світі!
На людях тих Господній суд; Господь
Іх тисне болем, мов вино в тискарні“...
І він почув, як звільна замикаєсь
У него серце на їх біль і муку.
„Нехай терплять! Ім Бог свій хрест дає!“

Но ось зближаєсь гомін і змагаєсь.
Не можучи дождатись лікаря,
Товпа валить у двір, реве, благає:
„О змилуйся, не покидай болющих!“
І знов щось рвєсь в душі его; могуче
Здоровее чуте перемагає,
Не думаючи—він іде до них.
Но—Боже!—як відмінними очима

Глядить він нині на ті купи болю
І нужди, що ненача чорна хмара
Перед його очима переходять!
Він доси бачив тільки біль і нужду
І на їх дно очей не запускав.
За то як много власної вини,
Розпусти, злюби, брудноти і зради
Побачив нині! Як гидкими нині,
Як низкими, фальшивими, з жерел
Брудного самолюбства йдучими
Здались йому похвали і подяки,
Поклони, стони й сльози тих людей!
І він міг доси дихати тим чадом,
Міг жити в нім і любитись ним
І ще себе здоровим уважати!
О горе, горе! Людська сліпото!

Немов рости́на, у котрої корінь
Хробак підточить, голову схиляє,
Опустить листе, в забутю тупому
Жде смерті,— так Валентій похилився.
Невтішені ішли від него хорі,
І сам він гриз себе за те, не чув,
Що усихає найважніший нерв
Його роботи: віра в її хосенність
І беззавітна для людей любов.

Утомлений, сумний і злий і нещасливий
Скінчив Валентій вечором свою
Роботу.— Ні, не можу більш, не хочу!—
Товкло щось в голові його, мов молот,
І мисль якась рішуча дозрівала.

А в мармуровій салі стрів його
Отець старий із виразом такої
Глибокої любови на лиці,
Що аж усе болючее нутро
Валентія перевернулось. Поруч
Вітця сиділа схилена, з лицем
Відверненим і ледво що від сліз
Обсушеним тремтяча мов мімоза,
Його кохана Сільвія Мамілля.

— Мій сину — рік отець неначе строго.
— Недобрий! — прошептала Сільвія
Крізь сльози; не Валентій мов не чув,
І німо повитавши їх обое, сів.
І бачучи великий біль і сум
І втому на лиці його, отець
Відразу скинув строгість, і припав

До сина, щоб сердечно розпитати,
Розважити, розрадити его.
Припала і Мамілля, мов голубка.
„Мій друже, пане! Ти недужий щось!
„Тебе щось мучить, щось болить, гризе!
„О розкажи мені! Усе, що маю,
„Жите мое віддам, коли потрібно,
„Щоб ти лиш був веселий і щасливий!“

Но ті слова і погляди і ласки
Не втішили Валентія,— противно,
Ще більшу в душу навели тоску.
„Отсе ті пута, про котрі казав
„Старий!— гадав він. „Ось покуса та,
„Що серце й ум приковує до світа.
„Ось той ланцюх, котрий поперед всего
„Порвати треба!“

І мов темна хмара
Сидів він, а сердечнії слова
Зісковзувались із твердого серця,
Мов теплий дождж зісковзуєсь з гладких
Ополірованих плит мармурових.
Заблиснули сльози в Сільвії очах;
Зітхнув отець, та не сказав нічого.

Настала ніч. Заснуло в домі все,
Лишень не спить Валентій. Наче тінь
Він вийшов з дому, сиротами кинув
Усіх, що так его любили. В тіні
Домів, крутими уличками він
Спішив за місто, оглядався трівожно,
Чи хто его не здогоня; два рази
Ставав, надслухував, бо му здалось,
Що за собою чує таємничі,
Тихенькі кроки, наче дух який
Воздушними стопами йде за ним.
Та ні,— довкола пусто, самота,
І величезне місто мов завмерло;
Лиш десь далеко, в пишних люпанарах
Та в винних склепах роздавались крики
Та співи пізних гостей, а над Тибром
Покрай дороги спали на каміню
Покорчившись „свобідні горожане
Столиці світа“— пролетарії.

Не зупиняючись, ішов Валентій
На схід, за місто; ранок повитав
Уже геть-геть за Римом, в чистім полі.
У мглі густій за ним тонуло сонне

Могуче „вічне місто“; перед ним
Кровавим блеском жеврілося небо;
Де-де на горбиках самотні вілли
Білилися; де-де буйні отари
Товпилися з стаен на пасовиско,—
За ними волоклись лінивим ходом
Невиспані, обдерті вівчарі—
Раби. А впрочім пусто, сумно вкруг.
Лиш ген далеко, мракою повиті,
У зелени густих лісів дрімають
Самнитські гори. Стрепенувсь Валентій,
Узрівши їх, і ходу прискорив.

— О Боже мій,— молився він душею,
Спаси мене від людської любови!
Допоможи мні вирватись із пут
І в дали світа, в самоті лісній
Тобі служити естеством цілим!

В тій хвили край стежини, мов з нори,
З нужденної пастушої колиби
Роздався тихий, приглушений спів
Протяжний, але жалібний такий,
Немов голосіне по умерлому.
Невольник-варвар, із панонських піль,
На своїй мові варварській потихо
Свою сердечну тугу виливав.
Валентій змалку ще навчивсь¹⁾ тій мові
Від батькових рабів; мов свідок літ
Дитинних дивно вдарила его
Та пісня; сам не тямлячи себе,
Він став і слухав, що співав невольник:

„Дунаю, Дунаю, мій батьку старий,
Чи ще ти дримаєш у своєму ложу?
Поля мої рідні намулом покрій,
Бо я їх в неволі забути не можу!
„Ой матінко рідна, ой сестро моя,
Чи ще ви спокійно гуляєте дома?
Чи й вас проглинула неси́та зм́я —
Прокля́та, прокля́тая Рома?..
„Товариші братя, карпатські орли,
Чи вихром на конях мчитесь ви по полі,
Чи може за моїм слідом ви пішли
І стогнете та́кже в неволі?..

— Нещасний!— стиха прошептав Валентій,—
Но тут же мисль невпинна, мов павук,

¹⁾ В рукоп. навчивъ ся.

Снувати стала безконечні сіти:
— Не тим нещасний, що терпить, що раб,
А тим, що серцем прикипів, приріс
До тисячних подробиць вітчизни,
До всіх її красот і нужд, до волі!—
Та ні, до скиби чорної землі,
До берега, до коней, до хатини...
А вирваний із тої скиби — гине,
Немов бурян, стає безвладний, мов
Із тіла душу вирвано у него.
От що ті пута! От що ті нитки,
Що в'яжуть нас до скиби й не пускають
Шукати царства божого пред всім

Верх неба вже стояло сонце ясне,
Жара стояла на землі страшна,
Коли тінистий, темний ліс прийняв
Валентія в свої вохкі обійми.
Хоч утруджений, він не спочивав,
А йшов, давно покинувши стежину,
В гущавину, в глѳб ліса, в дебрї темні,
В чагари недоступні. Звір хиба
Ходив туди, гадюка плазувала,
Та хижий ястріб, кружачи в блакиті,
Переривав тишу зловіщим криком.

В дебри глѳбокій під скалою, де
Ніколи сонця світло не доходить,
А лиш під купами гнилого листа
Журчить малесенький потічок,— ту
В вохкій печері зупинивсь Валентій.
— Тут я безпечний,— думалось єму.
Велика, пестробарвна філя світських
Покус і вражїнь тутка не доходить.
Ту дух згромадиться, вглѳбиться в себе,
Тїлесні пута швидко ослабїють
І зпадуть, мов з увільненого вязня
І на холоднім камени простяг
Струджені члени. Розігрїта кров
Мов молотами стукала у жилах,
До висків тислась; в мраці танцювали
Червоні рожі пред єго очима
І щось в ухах шумїло нїби буря,
І звільна¹⁾ тихло, слабло, лиш бренїло,
Мов скомлене прибитої собаки,
Мов зойк розпуки десь з глѳбин землі,
Мов сумовита невільнича пісня.
А далі стихло все. Страшна тиша

¹⁾ В рукоп. звільно.

Могучим велитнем лягла на душу,
Зперед очей взяла кроваві рожі,
Втишила кров, зглушила звуки всі
І зупинила вражінь, мислей хід...

Но враз — що се таке? — Валентій чує
Якийсь глибокий, безграничний біль
У серці; щось, мов почуте болюче
Страшної пустоти, сирітства; щось
Немов чиїсь гіркі, пекучі сльози,
Що звільна, звільна капають на серце,
Вгризаються, сверлюють і щемлять.
І чує він себе таким слабим,
Безсильним і безвільним, мов пилина
Вітрами гнана. І zarazом чує,
Як щось ворухиться в душі на дні,
Мов недобита гадина, і шепче
Таємно, тихо: „Підлий, підлий ти!
Хибаж не самолюбство завело
Тебе сюди? Щоб сам щасливий був,
Щоби¹⁾ для себе рай здобуть, покинув
Людей, роботу, вбив вітця, дівчину,
Вбив тих, котрі над все тебе любили!“

В страшній трівозі зірвався Валентій
І очі впер у найтемніший кут,
І вирвались слова з дрожачих уст:
— Проч, проч, прокляті демони покуси
Ось відки ви заходите мене!
Та ні, слова учителя святого
Високі й ясні, се мій провідник!

І він упав до каменя лицем
І став молитись: „Боже, Спасе мій,
Спаси мене від людської любови!“

Всю ніч молився він, весь другий день
То тихим шептом, то болючим стоном.
Аж вечером зашелестіло листе
І перед ним в пів тіни показалась
Якась людина в білому хитоні,
З простягненими в сумерки руками,
З лицем заслоненим. На хвиличку
При вході до печери зупинилась,
Відтак із нагим окриком, в котрім
Мішались радість, біль і сміх і сльози,
Перед Валентієм на землю впала...

¹⁾ В рукоп. щоб.

„Мій пане, друже! — скрикнула й урвала, —
Відтак лиш шептом тихим виривались
З грудей її уривані слова:
— То я... Мамілля, Сільвія... твоя...
Недобрий... милий... що се ти зробив?...
Два дни... О Боже мій, які страшні
Ті дни! Що ми перетерпіли з батьком!...
По всіх лісах, по всіх ярах шукали...
Валентій, друже, серце, обізвись!..

А він стояв немов закаменілий;
В душі его, де так недавно ще
Любов царила — мов на пожарищі
Лиш страх і гнів боролися з собою.
Но враз новий в умі заблискнув здогад.

— Ім'ям Христовим закликаю тя,
Маро проклята, демоне пекольний,
Що спокушаєш мя улудним видом,
Щезни від мене!

— Я не демон, друже!
Я Сільвія! О Боже мій, — він хорий,
Він божевільний! Не пізнав мене!

І заридала Сільвія, — а він
Все ще стояв, закривши твар руками,
Забившись в найтемніший кут яскині.
Тоді вона до него підступила,
Взяла за руку. — Друже мій, поглянь,
Я Сільвія, твоя, жива! Скажи мені,
Що сталося з тобою? Що за демон
Тебе опутав?

Стрепенувсь Валентій
І відопхнув її і крикнув грізно:
— Коли ти Сільвія — йди геть від мене!
Коли ти любиш мя — йди геть від мене!
Я-ж дав тобі пізнати, що між нами
Скінчилось все, — ти не жиєш для мене!
Иди, о, змилуйсь! Я не божевільний,
Но збожеволію і вбю тебе,
Коли не підеш!

Мягко, лагідно
Послідні ті слова сказав Валентій,
Но мягкість та страшнішою була
Від грізб. Неодолима рішучість
Виднілась в них. У Сільвії пробіг
Мороз поза спиною. Але серце
Велике і богата душа
Були в тій дівчині; вона ще таки
Не стратила надії.

— Добре, йду!
Я не накидуюсь тобі, безумче!
І не гадай, що задля тебе я
Прийшла сюди! Лиш задля батька твого,
Котрому ти, невдячний, серце рвеш,
Котрий для тебе все віддав, котрий
Нічим твоєї волі не вязав,
А жив лишень любовію твоєю!
Его риданя і его розпука
Мене, чужу єму, зворушили
До сліз кровавих! Оставайсь здоров!
Молитвами та оханєм безплотним
Та вірою без діл та самолюбним
Самознівеченем дури себе!
Людей не здуриш і не здуриш Бога!
І совість власну не задуриш! Вічно,
Мов голос труб, трубитиме вона,
Що ти убійця власного вітця —
І ще когось!

Мов привид сонний білий
Пропала Сільвія в гущавині.
Мов труп стояв Валентій; тільки дроз
По всьому тілу пробігала й зуби
Немов від стужі цокотіли в голос.

На другий день, як раз коли Валентій
Роздумував над тим, щоб пробиратись
Ще далше в недоступную пустиню,
Явивсь отець его і десять слуг.
Гордий, німий він станув перед сином,
Без просьб, без сліз; лиш морщини глибокі
І побіліле за ті дні волосе
Свідчили, кільки він перетерпів.

— Ідеш до дому? — запитав він сина,
Котрий змішавшись стояв мов грішник
Перед судею.

— Батьку мій — зачав.

— Ідеш до дому? — перебив отець.
— О батьку, я не гідний вас! я грішний!
Лишіть мене спокутувать в пустини
Свої гріхи! — моливсь Валентій смирно.
— Ідеш до дому? — ще тя раз питаю.
— Не можу.

— Добре, того я й чекав!
Вяжіть его!

І кинулися слуги
І враз єму звязали руки й ноги,
Відтак безвладного на лектику
Поклавши, знов до Риму понесли.

В тяжких кайданах, в склепі камяному
На хлібі і воді сидів Валентій
Вже другий місяць. Тихо; пусто вкруг,
Як в гробі. Крім немногих лучів сонця
Ніякий звук життя не долітає
В его вязницю. Лиш що дня в полудне
Приходить батько, відмика тюрму,
І ставить хліб і воду перед сином
І хвиличку на него поглядить
І знов піде, ні слова не сказавши.
Вже місяць син не чув від него слова,
Від тої хвилі, як привів его
Сюди і сам замкнув в залізни пута
І з жовтю змішані слова прорік:
— Сиди! Тут маєш муку і пустиню!
І мучився-ж Валентій в тії дні!
Не ті кайдани, не та самота
Були для него мукою! Він зразу
Аж тішивсь ними, Богу дякував
За те, що дав ему хоч таке терпіти
Для слави своєї. Але швидко мисль
Его ту радість підкопала. Мука?
Не вже-ж се мука? Се батьківський гнів
І чи лиш гнів? Ох ні, не гнів — любов!
Любов батьківська накладає пробу,
Купе его в кайдани лиш на те,
Щоб прикувати до себе! Він постиг,
Що дужче пута ті болять вітця,
Аніж его; що лиш натуга крайня
Держить ту хмару на чолі батьківським,
Держить печать мовчання на устах;
Що батько гірко плаче за дверми;
Що там у мармуровім гинекеї
Сумує Сільвія. Любов, любов
Була его найтяжшою тюрмою,
Вязала, окружала і тіснила
Его. В тих путах чиж він міг себе
Вважати мучеником, де противно,
Він мучив сам? І той глибокий, лютий
Таємний біль, котрий почув він вперше
У лісовій ясині, все змагавсь
І гриз его і кров его сушив.
І мов оса влізлива, ненастанно
В ушах его бреліла сумовита
Та пісенька панонського раба.

Нераз в ночі зривався він, клякав
І, звонячи кайданами, молився,
Щоб спас Господь его з тих пут, з тих мурів,
З обіймищ тих могутньої любови.

Бажане волі в самоті, в пустини
Якимсь туманом налягло на него, —
І накопала в серці злість на все,
Що лиш людей нагадувало; злість
Страшний осад лишала в нім — ненависть!

І він почав роздумувати, як
Зробитись вільним? Те, на що б вперед
Не був пішов ніколи, — напшило
Єму тепер немов само собою:
Підступна хитрість! Дай, підладжуся
Під волю їх! Щоби здобути небо,
Здобуду вольну волю уперед.

І перший раз за час своєї неволі
Він, лід мовчання проломав. Коли
Отець приніс їду єму і воду,
Він ставши смирно перед ним, сказав:
— Мій тату!

Сильно стрепенулось серце
У батька, судорожно задрожали
Уста его, і бачилось туй-туй
З очей старечих триснуть ясні сльози,
І бачилось, що він готов в тій хвили
На шию сина кинутись, і плакати
І цілувати его за сам дрібний
Дар голосу й батьківського імя.
Але Валентія лице було
Спокійне, зимне, ба, понуре навіть,
З немилим виразом покори тої,
В котру маскуєсь гордість; вираз той
Відразу остудив батьківську радість.

— Чого тобі, мій сину? — він сказав.

— Священника християнина. Я
Хреститись хочу.

Хмара залягла
На батьковім лиці, та лиш на хвилю.
Бо він, хоч давних сам богів державсь,
Не був протее ворогом християн.
Противно, майже всі его раби
Були християне і могли свобідно
Справлять свої молитви в его домі.
Він знав чимало й вольних християн
І з многими дружив. Була се
Пора спокійна, — літ кількадесять
Не чуть було про гонення ніякі,
А гоненням він був зовсім противний.
Що правда, дуже не любив він тих

Фанатиків, аскетів християнських,
Що, перекручуючи чисту й світлу
Науку Вчителя, робили з неї
Страшну підойму тьми і забобону,
Ненависти до світа і людей.
Тих не любив він здавна вже за їх
Безмірну глупу гордість, за зухвальство,
З яким самі на себе накликали
(І на невинних других християн)
Катуші й смерть, з яким нераз прилюдно
Оскорблювали власти і богів.
Але тепер ненавидів їх він,
Бо бачив, ясно бачив, що вони
Звели на темну ту, страшну дорогу
Его єдине, любее дитя.
І з ними враз готов був проклинати
Всіх християн і Бога християн.
Тому на згадку про священика
Християнина так понурився він.

Но швидко випогодилось "лице
Его. Він знав, що скоро раз Валентій
Рішивсь хреститись на християнина,
То краще не противитись єму,
Не дратувать недужої душі.
(А що душа его тепер недужа,
О тім і хвилі він не сумнівався).
Та инша ще, щаслива думка блисла
В душі его: ачейже християнський
Священик зможе загоїти рану,
Котру задав аскет? ачей допоможе
Знов поєднать Валентія з житєм?
Він знав священика такого! Блисла
Надія щастя в батьковій душі,
І блиск її розлився по обличю.

— Нехай і так. Сповню твоє бажане! —
Сказав отець і вийшов скорим¹⁾ ходом.

Жив в Римі десь, в далекім закаулку
У власнім домику муляр учтивий
Памфілій, визволений раб. Грек родом.
Що був письменний, правий, добродушний,
То й вибрала громада християнська
В тій часті міста, зложена з убогих
Ремесників, его на іерея,
І посвятив єпископ по закону.
Він був женатий, трех синів дорослих

¹⁾ В рукоп. скорых

І три дочки мав, жив не зовсім вбого
І був з практичних, тихих тих людей,
Що раді раз здобутій висшій правді,
Але ще більше раді, сли ту правду
Спокійно, мирно можуть визнавати.
Ніколи мученицького вінця
Він не бажав; що боже — радо Богу,
Але що людське — людям признавав.
Дітей ховав у боязни Господній,
Але й не в меншій послузі батьківським,
Ховав не на аскетів та святих,
А на людей хоч чесних та робучих.
І жінку в владі й послузі держав,
Хоч не вважав жіночий пол загально
За зміст гріха, за чортівску покусу.
Сказать коротко, ієрей Памфілій
Був добрий муж і щирий християнин,
Що хоч ему еднало честь, повагу
У бідних і робучих та у властей,
За те в очах аскетів та завзятців
Непримиримих уважалось майже
Гріхом, трусливим віровідступництвом.
До того то Памфілія удався
Нещасний батько.

Здивувався Памфілій,
Побачивши такого пана в своїй
Хатині; смирно, але без унижень
Він привитав его. Но гнеть велика
Утіха суть его всю наповнила,
Коли почув, що пан той, се отець
Валентія, отого лікаря,
Що бідним даром помагав, що навіть
Его дочку від смерти відвернув.
Він сам не знав, як дякувать старому,
Де посадить, чим угостить его.
Та вздрівши хмару смутку на чолі
Его, гнеть власну радість поскромив
І став розпитувать про сум его
І що его до него завело.

Розговоривсь Валентія отець,
Все розказав, що знав; не утаїв
Своєї муки і своїх надій,
Які поклав на него. „Кажете,
Що син мій спас від смерти ваше чадо!
О, дякую богам за ту годину,
Коли се сталося! Так тепер я в праві
Жадать од вас, просити вас: зробіть
І ви для мене ту саму прислугу!
Спасіть мені мое дитя! Влічіть

Від лютої недуги лікаря!
Хрестить его — я не бороню вам,
Але спонукайте, щоб повернув
До давного, трудящого житя,
Щоб жив з людьми як чоловік, не біг
В ліси як дик, не крився, як розбійник,
Не марнував житя, ума і сил,
Не вгонював у гріб мене предчасно!

І батько зарідав. Зворушений,
Его оповість вислухав Памфілій
І похитав поважно головою.
— Тяжка се справа! Дивний се наш час!
Не так письменний я й далекоглядний,
Щоб зрозуміть его течії всі,
Но з досвіду щоденного міркую...
Якийсь понурий дух війшов в людей,
Якийсь таємний біль неозначений,
Що бридить їм жите, людей і світ,
Що розриває узи віковії,
Природні узи. Мов води прагнущий,
Так люде ті в недугі болю хочуть,
Вмирають тим, що вмерти враз не можуть.
Страшна се слабість, заразлива нині!
Немов чума, що за житя недужих
Все тіло їх до кости розкладає;
Так духовий недуг той наших днів
Весь світогляд валить і ломить, весь
Стрій мислей цілковито вивертає.
Що вчора ще вважалось людским, добрим,
Вважаєсь нині найтяжшим гріхом;
Що вчора сміх будило — нині мучить;
В чім сумнівались вчора, нині вірять,
І, що найгірше, в одурі якімсь
Бажають запечатувати кровю
І муками ту віру, мов гадають,
Що за фальшиву віру, за обман,
За помилку і кров не попливе!
Тяжка се справа! Жаль, і дуже жаль,
Що й син ваш тож попав на сю дорогу!
Та щож, попробую, що в моїй силі!

І помолившись, пішов Памфілій
За сумовитим батьком, шепчучи
Молитви по дорозі, щоб Господь
І ум его і серце освітив.

Війшовши до Валентія вязниці,
Кайдани батько з сина мовчки зняв
І мовчки вийшов. Наблизивсь Памфілій

І, осінившись знаком хреста,
Сказав:—Прославлен будь Господь на небі,
Що в серці твоїм, сину, розбудив
Бажане правди, світла й царства свого!
Я, смирний раб его, посуд скудельний,
Вважатимусь щасливим—отворити
Тобі, освіченому, двері раю.
Велика, сину, слава твоїх діл
Пішла по світі, чесна, добра слава.
Богато ти страждущих укоїв,
Богато сліз сирітських осушив,—
А всі вони записані у Бога.
Бо Бог наш, сину, милосердя Бог,
І Син его сказав святее слово:
„Не кождий, що мні скаже: Господи! Господи!
Війде до царства мого!“ Віра, сину,
Без діл мертва, і лиш трудящі руки
Та щире серце гори переносять.

Стояв Валентій, слухав і стовпів,
Мов кожде з тих спокійних, ясних слів
Було ударом молота в чоло.
Вкінці отямивсь, голову схилив
І смирно обізвався:—Я грішний, отче!

— Бог милосердний, сину,—відказав
Памфілій,—лік лишив нам і на гріх.
Коли у тебе сокрушене серце
І щирий жаль, то сповідайсь гріхів,
Я маю власть простити їх тобі.

І звільна, запинаючись, розкрив
Валентій всі свої грижі й печалі
Перед Памфілієм, все те, що після
Розмови з старцем зрушена душа
З глибин сердечних вигребла й страшним
Гріхом вважала. Стиха, добродушно
Всміхавсь Памфілій, слухаючи тих
Уриваних, горячих слів. Він бачив
Перед собою ясну, чисту душу,
Що рвесь невдержно до добра й до правди;
Та бачив разом, над яку безодню
Страшених сумнівів, грижі, розпуки
І самознищення дійшла душа та,
Як тяжко з небезпечних тих шпилів
Звести єї на рівну дорогу
Спокою й уміркованя, що скромно
Веде по розграні добра і зла.

— Мій сину,—рік він, як скінчив Валентій,—
Один ще гріх, найбільший з всіх гріхів

Ти утаїв мені.

— Який гріх, отче?

Спитав Валентій і поблід з тривоги.

— Страшенний гріх: невіру в ласку божу!
Чи думаєш, що на землі й на небі
Є хто безгрішний крім одного Бога?
Сім раз на день упаде й праведник,
І сім раз встане. Бог, як батько добрий,
Всі наші слабости найліпше знає,
Бо нас слабими сотворив; не так
Болить его наш гріх, як веселить
Наш жаль, покута й щира хіть поправи.

— О так, поправи щиро я бажаю!
Хрести мя, отче, і благослови
Спокутувать гріхи свої в пустини,
В молитві, слъбозах, в строгій самоті!

— Хрестити радо я хрещу тебе, —
Сказав Памфілій, — але йти в пустиню
Благословить тебе не можу, сину.

— Не можеш?

— Ні, так, як Господнім словом
Благословить не можу зла, убійства,
Непошанівку заповідей божих.

— Хибаж се зло — молитись і терпіти?

— Чи-ж се добро — вбивать вітця старого?

— Щоб тішить батька — я вбиваю душу.

— А вбивши батька, ти спасеш її?

— Іду туди, де менш покус до зла.

— Герой іде туди, де густше стріл.

— Я не герой, я зла не переможу.

— Сли так, то й назви християнина ти

Не стоїш. Не втікать від зла казав

Христос, а з злом боротися що сили.

Бо як почнем усі від зла втікати,

То запанує зло на всій землі.

Повір мні, сину, світ не є так злий,

Як гуторять пустинники аскети,

Котрі его й не знають. Много можна

Добра зробити, люблячи людей,

І те добро напевно переважить

Усі гріхи, з житем тим нерозлучні.

І вір мні, борше вступить в царство бже

Любов без віри, ніж віра без любви!

Валентій слухав, але не вступали

Слова ті до его душі; якесь

Підозріне будилось в нім, чи се

Не підступ батька, щоб зловить его.
Коротка аскетична практика
Порозпускала вже коріне в серці.
І він рішивсь на підступ підступом
І хитрістю на хитрість відповісти,
— Так що - ж робити радиш мні, о отче?
— Покинь думки про сльози і пустиню,
Вшануй батьківське серце і любов,
Трудись подавньому! Твій ширий труд
Бог надгородить вірною женою,
Дітьми і всім добром. Отсе моя
Сердечна рада, се покута буде
За ті гріхи, що ти мені сповів.
Коли мені сповнить се приречеш,
Тоді я розгрішу тя в ім'я бже
І хрест господень покладу на тебе!

І ті слова, хоч з серця глибини
Плили, в умі Валентія лишень
Скріпили ще підозріне погане.
Він чув, як острій біль пройшов му серце,
Но швидко перемиг себе. Схилившись
І бючись в груди, рік він: — Прирікаю!

Мов ангел щастя пролетів в тій хвили
На невидимих крилах понад дім,
Так все віджило, зрадувалось в нім.
Прикликаний Памфілієм отець
З сльозами кинувся на шию сина
І обнимав і цілував его,
До ніг впадав Памфілію, безв'язні
Щасливі восклиці замість слів
Видобувалися з грудей его.
Весь дім пристроєно в празничний вид,
Усі раби дістали вольні листи
І щедрі дари. Щоб з любимим сином
Не розлучатися нічим навіки,
Отець рішився тож прийняти хрест,
Рішилась тож і Сільвія Мамілля.
Все, все було забуте! Сльози всі,
Неспані ночі, перебуті муки!
Валентій жив! між ними жив! вертав
Назад в житя, з котрого їм грозила
Геть видерти его таємна сила.

Минають ясні дні. Радіє батько,
Радіє й Сільвія. Єї дівоча
Уява вже малює їй чарівний,
Щасливий день, коли єї любов
Найкрасшої дізнає надгороди,

Коли в руці Валентія спочине
Єї рука, батьківське й боже слово
Благословить їх на щасливу путь
Життя в любові. О гарний, гарний дню,
Чи довго-ж то ще ждати їй на тебе?

Та щож, не радісно мабуть плили.
Ті дні для того, круг котрого вся та
Любов, мов перла круг ядра, горнулась.
Валентій в домі, наче тінь понура,
Ходив в задумі, мовчки, осторінь
Від всіх. В товаристві сидів, мов в терню.
Де й ділась давня бесідливість щира!
Немов медвідь на ланцюзі, глядів він
Довкола, кидав знехотя словами,
А йдучи якомсь боязно довкола
Оглядувавсь, мов злодій.

Не казав
Отець его слідить ні пильнувати,
Лякаючись ще дужше подразнить
Его уяву. — Хорій ще — він думав —
А свобода найкрасший лік на ту
Хоробу. — Знав він, що Валентій, давши
Святеє слово — не тікати в пустиню,
Вже й не втече. Ох, та не знав нещасний
Отець, яку страшенну муку син
Терпів! Не знав, що син що день, що ніч
По пишному саді его блукає
І руки ломить, головою бе
О білий камінь, то в гущавині
Кропивою, терном бичує тіло,
Що всіх молитв его один кінець
І зойків всіх і стогнань всіх: о Боже,
Спаси мене від людської любови!

І звільна він почав марніти, таять
І чахнути. І заболіло знов
Вітцівське серце. Що робить? Як радить?
Памфілій мисль щасливу піддав,
Сказати красше: виразив лиш те,
Що здавна в серці батьковім дрімало:
— Женить его. При боці любой
Дружини віджиге у него серце!

Пречудний ранок був, сміялось небо,
Співали пташки, запах дихав з цвітів,
Іскрилася роса на всіх листочках,
І все кругом будилось, гомоніло
Величну пісню: *Vivere memento!*
Лишень Валентій по безсонній ночі

Проведений в молитві, наче труп
Ходив-бродив в тім житті океані,
На всю красу глядів завмерлим оком,
В зболілім серці наче темна гадь
Клубились сумніви, понурі думи.
Аж ось до него батько підійшов
І, руку на плече его поклавши,
Сказав: Мій сину, що з тобою дієсь?
Поглянь в-округ! Красуєсь і пишаєсь
Усе в природі, тішиться житєм,
Росте і множитьсь! Лиш ти мов квітка
Підтята вянеш! Сину любий мій,
Покинь ті думи чорні! Глянь на сивий
Мій волос! Не богато вже осталось
Мені до гробу. А я так сердечно
Бажав ще бачить своїми очима
Тебе вітцем, родини головою!
Так горячо бажав дожить потіхи —
Гойдають дітей твоїх в обіймах своїх!
Не вже-ж ти хочеш вік свій молодий
Згирити в самоті? Не вже-ж не жаль
Тобі вітця, не жаль і тої, сину,
Що задля тебе тільки протерпіла
І людський поговорі стягла на себе?
Ей, сину, сину, гріх тобі тяжкий
Отак робити! Бог же сотворив
Людей на те, щоб множились, росли
І спільно, у любові его хвалили!

Давно вже ждав Валентій тої мови,
Давно лякався її! А все-ж тепер,
Почувши те сподіване, зжахнувся,
Немов на гадину ступив. Та що-ж!
Хоч як він доси духом хоробрився,
Хоч на опір готувався,¹⁾ тепер
На батькові слова не міг нічого
Найти сказати. Заколупнув старий
Синівське серце своїми словами,
Не так словами, як слізми, що мов
Горох сплили на бороду сріблисту.

— Не плачте, тату, — все зроблю для вас! —
Сказав Валентій, і аж сам злякався
Тих своїх слів, — та вже було запізно.

— Мій сину! любий! ох як я щасливий!
Ходи, ходи, вона там бідна плаче!
О сонце ясне, радуйся зо мною!

¹⁾ В рукоп. готувався.

О Боже, з серця дякую тобі,
Що ти сповнив мої усі бажання!
Ходи, мій сину! Нині, нині ще
Обручимо вас. Радість, радість нам!

І сам себе не тямлячи, побіг
Старий, задихавшись з утіхи, в дім.
У всіх закутинах счинивсь гармідер
І втішний гомін; заройлось в домі,
Обручну учту кинулись готовить,
Гостей просити, ладити дарунки.
Лишень Валентій по відході батька
Остався сам і руки заломав
І простогнав мов під обухом ката:
— Що я зробив, що я зробив, о Боже!

Смеркалось. Свічі в домі запалали,
В їдальні гості шумно залягли,
І музика чудова зазвеніла,
А наречена пара молода
По середині в вінцях, пишних строях
Приймала дари. Лиця Сільвії
Горіли щастем; німо і понуро
До долу очи похилив Валентій.

Скінчився обряд — учта почалась,
І він, як скоро здужав вирватись,
Полетів в сад. Сріблистий місяць тихо
Чарівне світло лив на сонну землю.
Збентежений, тремтячи весь, Валентій
На землю кинувсь: — Боже, Боже мій!
Так ти мене оставив! Прикуваєш
Мене до світа, до гріха, до жінки!
Ти... ти ненавидиш мене, не хочеш,
Щоб я спасений був! О Боже, змилуйсь,
Спаси мене! Пошли мні наглу смерть —
Ні, ні, — не смерть! Позволь спокутувать
Гріхи! Пошли мені таку недугу,
Щоб всі вони злякалися мене,
Щоб, дивлячись на мене, серця їх
СТИНАЛИСЬ ледом, щоб їх руки мліли,
Заким до мене доторкнуться, щоб
В обриджене і страх змінилась їх любов!

І диво сталося. Враз здалось ему,
Що вся земля смертельно застогнала,
Що безконечний біль прошиб її,
Такий могучий, що в одній хвилині
Усі живії твори умертвив.
Одно зітханє — і ціла земля

Осталась тільки величезним гробом
Мільярдами бездушних трупів повним.
Валентій зірвався на рівні ноги,
Повів докола блудними очима —
Як тихо, глухо!.. І ніщо не видно...
Не бовваніє в дали Капітолій,
Не видко мурів батьківського дому, —
Пустиня, рівно! І немов моряк,
Що сміло відкрива краї незнані,
Так в даль летять его свободні очі
Із краю в край. Поля, ліси і гори,
І море й сушу обнимають. Всюди
Пустиня, смерть. — Він віддихнув свободно.

Но що се? Десь на другім краю світа,
В нутрі мов найпустішої пустині
Щось двигаєсь, здійсмаєся, росте
Страшне, таємне. Наче чорна хмара
Клубиться, воздух весь пройма грозою,
На крилах вихру копотить до него.
Валентій дармо напружає очі,
Вкладає в них всю силу духа свого:
Хоч проникає землю всю наскрізь,
А хмари тої проникнуть не може.

Вона зблизилась, заслонила небо
І тягаром страшенним налягла
Валентію на душу. Він аж весь
Подався до долу, мов та деревина
Під снігом. Втім підвів нечаяно очі
І бачить: перед ним стоїть панич
В тіснім хитоні, з розкудовченим
Волосем, з піною кровавою
В устах, з посинілим лицем страшенним.

— Лиш ти один остався ще живий,
А другий я, — промовила поява.
Но нам за мало місця на землі
Обом. Борімось на жите і смерть!

— Зачим мені боротися з тобою?
Сказав Валентій. — Чи ж не мож нам жити
Обом самотно? Я тебе не знаю,
Ані твоєї смерти не бажаю.

— Не знаєш мя, а прецінь в серці твоім
Я викохавсь і виріс! Я — ненависть
До всіх людей! Борись, борись зо мною!
Я не стерплю, щоб жив хто ще крім мене!

— Імям Господним закликаю тя,
Демоне клятий — уступись від мене!

— Га, га! Імям Господним закликаєш,
А сам о мене Господа просив!
Его імям приходжу я до тебе
І те несу тобі, о що благав ти!

І вдарила страшенная поява
Его в грудь п'ястю. Від удару того
Спинилось серце в своїм скорім руху,
Застила кров, посиніло лице,
Кровава піна стала на устах
І завернулись у орбітах очи.
Мов труп на землю прокотивсь Валентій
І так лежав мертвий, заціпенілий.
Тоді коліном прилякла поява,
Притисла, що аж кости затріщали,
І нахилившись над его лице,
Щось тихо шепнула ему до уха
Таке страшне, глибоко таємниче,
А так пекуче, мов жало оси!
Заправлене в пекольную отруту.
І верглось враз Валентієве тіло,
Як мечесь ящірки відтятий хвіст,
І почали всі сугави пручатись
І кидатись, о землю бить собою
В страшенних судорогах. Руки рвали
Траву і зіля; скреготали зуби,
А з здавленої груди добувавсь
Звірячий, дикий, прошибливий голос.

В землі вже яму вибив під собою,
Зпід ніхтів рук повиступала кров
І піною покрилося лице,
Коли вкінці поява відступила
Від мученика. Зціплий, недвижимий,
Посинілий, страшений він лежав
Мов труп. Лиш звільна підносились груди,
Свій обіг звільна починала кров,
І довгих хвиль було потрібно, щоб
В болющій тілі знов затліла іскра
Житя і мисли й тямки. Звільна, тихо
Валентій встав, хитким, непевним кроком
Ступив наперед і спинився знов.

У голові его була пустиня:
Що сталося з ним — не тямив. Все, від хвилі,
Як кинувся на землю, просячи
Недуги в Бога, потонуло в чорну

Тьму забутя. Лиш біль лишився лютій,
Якийсь таємний, невловимий біль,
Котрого він не знав причини й місця.
Страшна утома тіла ще зміцняла
Той біль, хоч се був біль душі, не тіла.

І враз ему неясно пригадалась
Страшна поява, що боролась з ним,
І пригадалось, що якісь страшні
Слова вона ему шептала в ухо,
Що від тих слів душа его замерла,
І тіло заметалося, мов кожний
Сустав в нім рвавсь від цілости осібно,
І що слова ті — се причина болю,
Жало, що й доси в рані ще стремить.
Та що се за слова? Який їх зміст?
Він дармо хору думку напружає,
Ворушить споминки! Немов залізна
Стіна докола слів тих заклепилась,
Добратися до них ніяк не може.

І сам себе не тямлячи, в задумі
Повільним кроком він у дім пішов
І в салю повну гостей, світла, шуму
І радости вступив мов дух Еребу.
Один лиш крик смертельної тривоги
Пройшов по гостях, остовпів отець,
Зомліла Сільвія на вид его.
Блідий, розхристаний, з лицем кровавим,
З розкудланим волосем, в порваній
Одежі, з впертими наперед себе
Очима він стояв хвилину в дверех,
Немов нагадував, де він зайшов,
Мов дивувався, чого помовкли так
І побіліли й затремтіли всі.
Відтак повільно, мовчки перейшов
Повперек салі й сів коло невісти.

Мов ангел смерти пролетів над домом
І замахнув мечем і перетяв
Усі живі нитки, що серце з серцем
Вязали, — так нараз почули гості
Якусь відразу, страх, обриджене
До мученика. Мовчанка засіла
Мертва на місце радости; музики
Утихли, світла гаснуть почали,
І гості тихо, боязно розповзлись
Із салі. Німо, миючись слезами,
Не оглядаючись пішла вкінці
І Сільвія. Лишень отець старий

З розбитим серцем, у страшеннім горю,
Котрого сам не розумів, не збаг,
Остався з сином, що все ще сидів
Німий, недвижний, витріщені очі
Впер в одно місце і всі сили духа,
Всі мисли й нерви напружав і мучив,
Щоб відгадати демонські слова.

Отець сидів і не зводив очей
З его лица, і холодом у него
Стиналось серце, і не шевелились
Уста, сказать хоч словечко до сина.
Неначе чув, що бездна отворилась
Між ним а сином, і що вже ні сльози,
Ні молитви, ні жертви бездни тої
Не заможать. Вкінці підвівся, встав
І хусткою отер лице кроваве
І слуг покликав, щоб обмили пана.
Відтак задуманого взяв за руку
І в ліжку мов дитину положив
І хрест зробив над ним і рік: Засни!
А сам всю ніч без сну над ним просидів.

О серце батька! Ти як звід небесний
Такий всеобнимаючий, просторий!
Такий чудово чистий, лазуровий,
Коли всміхаєся до нас весною!
Такий могутчо - потрясаючий,
А враз і благодатний, оживлющий,
Коли в літню спеку громи шле
І бурю й дощ і дрожю наповняє
Слабії твори, але чистить воздух
І освіжає землю, кормить ріки.
Такий в важкій задумі сумовитий,
Коли вмира дитя его любимо,
Чудове літо, а такий старанний,
Коли вкрива дрімаючу дочку
Царицю землю в чисті білі ризи,
Щоб свіжа, ясна пробудилась знов!
О серце батька! Як же велична,
Здорова, сильна, покріплююча,
До жертви скоро, фальші несвідома
Глубока й тиха враз твоя любов!

На другий день заплакана, тремтяча
Прибігла Сільвія; їй думалось,
Що вже Валентія в живих не взрить.
А він, проспавши ніч усю спокійно,
Встав хоч блідий, та май зовсім здоров,
І навіть вираз дикий, боязкий
З лица вступив, лиш дивная задума,

Мов шукане напружене за чимсь,
Чого найти не можна — надавало
Лицю его несамовитий вираз.
Він Сільвію ввічливо повитав,
Спокійно, хоч без жару, споминав
Вчорашнє свято; про страшний кінець
Не згадував, здавалось навіть їй,
Що й сам о нім не тямив він зовсім.
І взагалі балакав так розумно,
Так неподібно до недавного
Нелюдсько-аскетичного жаргону,
Що серце Сільвії, зморожене
Вчорашною кровавою марою,
Мов віск м'який знов таять почало
І липнуть до Валентія.

Минуло

Так кілька день; вже й батько силувався
Втішатися надією, що все те
Ще добре буде, — хоч глибоко в серці
Якийсь зловіщий голос не втихав,
Віщуючи нове, ще тяжше горе.

Аж вечір раз, коли у розговорі
Сиділи всі в світлиці: батько, син,
І Сільвія й Памфілій, — встав Валентій
І поспішив у сад, мов звав го хтось,
Мов щось забув і квапився найти.
Стрівожені поглянули на себе
Оставшіся в світлиці: мовчки ждали
І серце в груди замирало всім.
Аж через півгодини увійшов
Валентій. Боже, як він виглядав!
Се не Валентій був, а труп, руїна,
Недобиток, котрого лиш зняли
З хреста. В розбитім і кровавім тілі,
Здавалось, ледво що держиться дух,
А на лиці така виднілась мука,
Таке розпучливе напружене
І безнадійність відгадати те,
Над чим томилися всі сили духа, —
Що з уст усіх один лиш вирвавсь зойк,
Один болющий окрик. У нетями
Ішов нещасний. Кинулись до него,
Обмили, тіло зсиніле і збите
Олійками понатирали, мовчки,
Мов хорее дитя, на постіль завели,
Де зараз сон мертвий его обняв.

Не можучи сказати ані слова,
Всі трое у несказаній тривозі

Гляділи перед себе. Лютий біль
У серці Сільвії слізми розлився,
І не найшов ніхто для неї потіхи.
Аж як самі собою вгамувались
Дівочі сльози, обізвався Памфілій:

— Страшна, над всякий опис се страшна
Недуга! Демон злий якийсь узяв
Над ним свою прокляту власть. Та праве
Жите єго ломає власть бісівску,
Тож біс, як злодій, лиш в ночі, часом
На него із-за угла нападає.
Молитва й піст, отсе ліки нехибні
На демонів таких. Молімся всі,
Пильнуймо чутко кождий крок єго,
А демон злий до него не приступить.

Як потопаючий за стебелину,
Так нещасливий батько за ту раду
Вчепивсь. В свій дім Памфілія спровадив
І упросив єго — не відступати
Від сина день і ніч. Не спротивлявся
Валентій тому, а розумні, щирі
Памфілія розмови звеселяли
Єго понуру душу. Лиш часом
Якесь таємне, страшне остовпіне
На него вечерами находило,
Він мов крізь сон кричав: Іде! іде!
І блід і синів, деревів увесь.
Але Памфілій не теряв відваги,
Моливсь, співав, кропив, а рівночасно
Насилу з батьком рушав, скоботав
Валентія і тер холодні руки,
Аж поки той не приходив до себе.

Пройшов так місяць в вічній боротьбі,
І хоч не мав за весь той час Валентій
Ані одного нападу такого,
Як перші два, то все-ж за місяць той
Подався, одряхлів, ослаб і тілом
І духом. Де поділась та краса,
Та ясна, свіжа, привітна поява,
Що чарувала всіх! Де дівсь той ум
Мислячий, бистрий! Скулений, блідий,
З тремтячими колінами, потусклим
Зів'ялим оком звільна наче тінь
По мармурових саях безучастно
Валентій плентався. Порохом припали
Єго любимі книги. Під дверми
Надармо ще стоїнали день від дня

Недужі: висхло жерело води
Цілющої, погиб лікар великий!

Лиш батько ще надії не теряв
І Сільвія его не покидала.
А вечером, коли пора страшна
Зближалася демонських нападів,
Всі трое обсідали коло него
І в розговор живий его втягали,
Щоб ум его на силу відтягти
Від темної задуми; то часом
Читала Сільвія Арістофана
Та інші твори веселі, смішні,
Щоб оживити застигавшу кров! —
І, бачилось, усе те помагало,
Та хоч що вечір майже чулось їм
В очех, лиці Валентія тривожнім,
Що пролітав над ним зловіщий демон,
То все присутність їх его прогнала.

Аж раз — понурий був, проклятий вечір.
Жаркий широко віяв ізнад моря
І віддих запирав в здоровій груди,
Лягав мов змора на кождіське серце
Від рана вже непокоївсь Валентій,
Весь день не їв нічого, все ходив
По всім будинку, наче навіжений
Заглядував у всі кути, всі скритки
І сам себе про щось розпитував.
То знов в розпуці руки опускав
І скрикував: Дарма, дарма, не можу!
Не пригадаю! Боже, як болить!
Слова, слова! Три слова лиш згадати,
А все мине, спокій поверне, щастє!

Надармо батько у страшній тривозі
За ним ходив, розпитував і тишив,
Памфілій дармо всі псальми святі
Переспівав і окропив весь дім!
Чим низше сонце наче кров червоне
Хилилося з полудня, чим густіший
І горячийший залягав туман,
Чим дужше і глухійше вітер вив,
Тим неспокій Валентія збільшався.
А як у морі сонце потонуло,
Він став і попрощав его рукою:
— Прощай, о сонце, вже тя не побачу!
З кутів високі тіні піднялись
І звільна поповзли по всіх покоях
І залили собою весь простір.

Немов осуджений на смерть тремтів
Валентій, на потіхи всі глухий,
Широко витріщеними очима
Шукаючи когось в просторі темнім.
А втім посинів і, руками очі
Закривши, крикнув: — Ось, іде вже, йде!

— Оружє на діавола хрест твій!
Кричав Памфілій і кропив що сили, —
Між тим отець і Сільвія взяли
Валентія за руки, мов бажали
Єго собою заслонить, но чули,
Як він в руках їх костенів, хблов.

Пройшла так хвиля. Той страшений вираз,
Що на лиці Валентія малювавсь,
Показував, що наближаєсь хвиля
Самого нападу. Нараз він скрикнув
Нелюдским голосом і стрепенувсь
Так, що попадали немов снопи
Отець і Сільвія — і він упав.

І почалась найтяжшая година,
Якої лиш в житю вони зазнали,
Година мук пекельних, крику, стону
І скреготу зубів, важких ударів
Всім тілом, головою і грудьми
О гладкий камінь. Мов закаменілі
Стояли зрітелі, в німій трівозі
Гляділи на те конане страшенне
Того, хто був так дорбгим для них.

Часом здавалось, що в безмірних муках
Пручаєсь він і силується встати,
Щось спутаним белькоче язиком
І судорожно рвучими руками
Бєсь в грудь, в лице, показує кудись,
Но все те мов у горячковім сні
Мішалоє, мглилось перед їх очима
І ледом в жилах їх стинало кров.

Вкінци ослабли кидання єго,
Лиш грудь ще віддих піднімав слабій
І кровю зайшли очі так благально,
Так жалібливо вперли погляд свій
В Памфілія, що той мов духом пертий
Прикляк і тихим голосом тремтячим
Зачав співати: Упокой, владико,
Созданіє твоє!

Немов таємна сила

Розбила лід на серці батька й діви, —
І розляглися голосні ридання,
Наріканя, мольби й заклятя ніжні, —
І серед тої сутолоки звуків,
Посеред тих, що так его любили,
Мов свічка, тихо, звільна згас Валентій

Та демон той, котрого випросив
На себе він, з ним разом не помер,
Але пішов по світі. В нерви, в кров
І кости своїх жертв засіяв він
Страшнее сімя. Батько і Памфілій
І Сільвія і все потомство їх
Погибли тоюж смертю, що й Валентій.
І потяглась, страшенна нитка муки
Від них по всьому світу. І прозвали
Ту таємничу, лютую недугу
Недугою Валентія святого.

Столітя йшли, лявіною тяжкою
Котилось горе по серцях людей,
Котились муки, болі і терпіня,
То слабнучи, то зміцнюючись знов.
Царила тьма, свитало світло правди,
Бороться зло з добром, а людський дух
Боровсь з терпінем і чимало мук
Улагодив, усунув, лиш на ту
Недугу доси не найшов ліку.

Но він найде его! Столітя йшли
І кров лилась під зубцями коліс,
В огні кострів живе шкварчало тіло,
В імя любви Господньої царила
Ненависть до людей і до природи.
Тоді Валентія святого демон
Багате жниво мав! Сотками тисяч
В его страшенне царство перлись люде,
А другі тих, котрих він катував,
Домучували як чарівників —
Страшні картини, від котрих повік
Стинатись буде кров у людских жилах!

Столітя йшли, свитало світло правди,
Пануюча ненависть, наче тьма
Нічна — поблідла, власть втеряла, розійшлась,
І віджила погорджена любов.
А разом з розсвітом нового дня
Ослабла й сила демона страшного.
Мов тінь іще волочиться він нині
По світі, та рука его не здужа

Такі могуті завдавать удари,
Як за панованя ненависти.
Він жде пори, коли в новій красі
Мов сонце ясне й теплеє на небі,
Любов всеобемлюща і вселюдска
Поміж людьми вцариться на землі,—
І буде се его послідна хвиля,
Бо рани, що ненависть завдала,
Одна лишень любов згоїти може.

Грудень, 1885.

МИКОЛА МІНЬКО

Стогін

(з київських оповідань)

Коли, одного разу, я побачив на Хрещатику собаку без ошийника, — я витріщив очі і зразу-ж спитав себе: чи в Києві я, чи в моєму старому, сіренькому городі Валках із дошками замість тротуарів, із скрипучими возами, схожими на тарганів і тисячами валківських пчіл на базарі, біля баргамот, меду та житників.

Чорт бери, я був у Києві!

— От тобі й на, — подумав я, — значить у Києві теж єсть на вулицях собаки та ще й проти Губвиконкому...

Я дивувався й знижував плечима. Потім я пішов за собакою. Ясно, що собака мене не помічав, бо біг він собі повз тротуару, а я йшов між людьми.

Думав я так: я буду йти за ним до поста міліціонера; коли в Києві дійсно собака на вулиці явище незвичайне, то міліціонер вживатиме заходів, щоб її зловлено. Побачивши на розі міліціонера, я зупинився і став чекати. Але міліціонер байдужно глянув на пса, а пс собі повернув за ріг вулиці.

— Товаришу міліціонере, ви бачили — собака... побіг вулицею... — звернувся я до нього. Він повернув голене обличчя до мене, глянув, придивився і спочатку посміхнувся, а потім витяг свисток...

Викрутився я тим, що я валківський простак і думав про Київ, як про Париж. Тепер я знаю, що в Києві собак на вулицях чимало. Багато їх мабуть і в Парижі.

*

Трапилося так, що я опинився без квартири. Я проблукав до двох, стомився, обрид людям, але ніде не найшов і поганого кутка. Спочиваючи в парку, я дочитав „По огонь“ — Роні Старшого. Потім, думаючи про твір і про квартиру, я пішов на Інститутську. І хоч вже знав, що собаки вулицями бігають, — здивувався знову, побачивши як ціла турма псів, чорних, білих — до десятка — накинудилися один на другого за суку так, що один кудлатий рудий цуцлай там і здох. Сука-ж постояла, флегматично глянула на „ухажорів“, задоволено помахала хвостом і побігла геть. Люди, махаючи руками, з гиком, свистом, реготом розігнали псів, а я згадав про міліціонера й про Валки. Собаки заспокоїлись і побігли за сукою.

— Що-ж, тьотю, собаки у вас на вулицях, га?... — звернувся я до незнайомої мені жінки з кошиком.

Тьотя глянула на мене чорними стомленими очима й слабим надіраним голосом сказала:

— Собаки?.. Собаки животне царство... Що собаки... Тут не таке єсть.

Мені здалося, що у цієї жінки щось болить у грудях — такий слабкий був її голос, — що вона нещасна, і я не хотів її розпитувати.

Але коли я пішов і озирнувся, щоб глянути на чудні очі цієї жінки, то побачив, що вона йде за мною.

— А ви що-ж собак не бачили? — спитала вона, нагнавши мене.

Ми розговорилися. Жінці цікаво було знати, звідки я, чого безквартирі. Розповівши докладно про себе, я в свою чергу розпитав про неї. Виявилось, що живе вона за Шіянівською, біля старої дороги. Живе бідно, заробляє тим, що ходить банити білизну робітникам; п'ять карбованців що-місяця вона мала за кімнату, що її здавала, але тепер ця кімната вільна. Їх — троє... власне двоє: вона та чоловік ніби її, інвалід.

— Слухайте, — зрадів я — може я найму цю кімнату, можна мені глянути?

Жінка згодилася і я пішов за нею.

Шіянівська була за печерським базаром, а провулок перетинав кінець її. Я вгадував, куди заверне жінка, але щоб не випереджати її, ішов за нею.

Жінка йшла неспішаючи, і їй мабуть було дуже важко йти, бо вона часто зупинялася, набирала в груди повітря і брала кошик то лівою, то правою рукою.

Їй було років тридцять. Чорне схудле обличчя, з великими темними очима, вражало схованим болем і було схоже на обличчя чужоземки. Тонкі, чисті пальці наче нічого не робили, але я згадав, що вона мие. Постать виснажена роботою.

Завернула вона у ворота, обмазані жовтою фарбою, старі, зроблені з якимсь залізним смаком із казенних рейок.

— Невже вона живе в цьому будинкові? — подумав я, побачивши чепурний будинок із цегли, вибілений глиною, на дві квартири.

Я помилився. Жінка увійшла в подвір'я, що в кінці його стояв мазаний сарай. Вона глянула мені в обличчя, силкуючись вловити в ньому щось, а я стояв, нічого не розуміючи. Другої хати в дворі не було.

— Ага! Певне вона поведе мене зараз через чорний хід в цю білу хату — знову подумав я і сказав: — Сюди мабуть? Це ваш дім?..

— Ні, не туди, то — чужа хата, — сказала жінка й підійшла до сараю.

То була хата жінки. Одчинивши ставню, вона силкувалася влучити якоюсь залізною карлючкою по рейці, що була замість гачка. Маленьке віконце з латаними шибками, двері зробили сарай схожим на хатину, але все-ж це було погане житло.

— Довго жити я тут і не думаю, — заспокоював я себе, — крім цього, не можна-ж судити про хату з окола. — Я увійшов у сніи.

Середина халупки була дуже вбога. Кімната була з окремими дверима, просто з сіней, більше схожа на кладовку. Порожня.

— Я буду жити у вас приблизно з місяць... можна так? І коли можна, то скільки ви візьмете? П'ять карбованців? — От і чудесно...

Я дав жінці 10 карбованців і сказав, що за місяць платню вона одержує наперед. Як зраділа ця жінка! Їй до зарізу потрібні були гроші. Її чоловік кинув лікувати свою руку тому, що немає чим заплатити за електрику.

Вона побігла до себе в кімнату, щоб принести мені решту грошей.

Її не було так довго, що я подумав, чи не трапилося чого з нею. Але хвилини через п'ятнадцять жінка прийшла й висипала на стіл лишок. Я здивувався і не знав, що робити.

Що це значить?! Я ніколи не одержував так багато самих мідяків. Це справді були мідяки в 1, 2 й 3 копійки на всі 5 карбованців! І жодного п'ятака. Де вона набрала цієї міді?—спитав я сам себе й зразу-ж зрозумів:—мабуть вона торгує насінням, ірисами або просто собі жебракує.

*

Герасим звав жінку Любиною. І мені чомусь здавалося, що це— вигадане ім'я. Його-ж таки справді звали Герасимом. Од нього було дуже погане вражіння.

Це була жорстока, з великим тілом людина, з паралізованою од рани—він був на війні—рукою, з маленькими, швидкими, як у кнур, очима. Коли я вийшов, він уже підкотив маленький візок у сині й поставив його так, щоб він не заважав ходити.

Любині він сказав:

— Приготов чолоекку мебель... і поли, щоб под вищий сорт. Во! А то кабак.—І чогось мені здалося, що Герасим знущується над нею. Глянувши на його велике тіло, я рішив, що коли-б не рука, він був-би портогрозчиком: може він був ним до війни.

— Хвामилію і документи...—кинув він холодно мені.

Я дав посвідчення. Він поглянув на папірець, на мене, на Любину й очевидно лишився незадоволений. Але мені було мало діла до цього.

Годині о дев'ятій вечора я повернувся з міста й приніс свої речі. Герасим і Любина вже спали. Принаймні я так гадав. Я ліг, щоб заснути, але несподівано почув шепіт. Хтось з опаскою гукнув у темінь „Хома!..“ і знову змовкло. У вікно я побачив, що Любина притулилася до людини в сорочці без пояса. Я приглянувся й побачив, що це був не Герасим, а хтось інший, високий, без однієї руки. Вони пішли в ніч.

Мені снилося:

Блакитна ніч. Все наче з бірюзи. Вона, ніч, майнула швидко галереєю схожих одна на одну картин. А потім був дуже ранній ранок. Такий молодий, сіренький і м'який як котик,—напудрений ранок. В незнайомому мені місці,—воно вплигло з давнього дитячого сну,—дерев'яний, вицвілий міст, мокрий од густої роси. Корчань мосту пахне мокрою шальовкою.

Я біжу. Жах гонить мене; стогін гонить як стріла. Це не безпідставний жах. Ах!—Це не стогін. Я тікаю од плачу натовпа голодних, здичавілих людей, чорних, бородатих, з блискучими як чорне шкло очима, з тілами міцними й м'язистими, як тіла Нама, Нао й Фаума.

— „Дай огонь“,—кричить мені Герасим і лице в нього як у Лепарда. Тільки-ж я не брав їхнього вогню.

А жінка біжить за мною. І в неї одяг, чоло, очі, як у дикунки Гамлі. Така тиха хода в цієї красуні Гамлі. І навіть, тоді, коли волосаті руки улямрів схоплять мене й її, вона буде шепотіти, складаючи свою примітивну молитву зорям.

Але я — стрибаю з мосту. Я не вбиваюся. Як це я втрапив на траву, на скелю, що за нею паща прирви?..

А Гамля не думає й трохи. Гамля плигає до мене. Вона летить на мене й кричить: „Тут не собаки! Не собаки! Не в собаках діло!“

От дурний, от дурний! Ти думав, що це Гамля? Це не Гамля. Хто-ж це з чорними як горе очима. Очима мокрими від сліз, з болем, як у лошиці, що вмирає з простреленим в собі лошам. Хто!? Хто?..

Очі Любини дивляться на мене, як дві головки чорних гадюк.

Любина! „— О-о-й-і-і!!!“

Це її несамовитий скрик ріже ніч один раз. Один раз, бо потім вона стогне жалібно, тонко.

Я прокидаюся...

Я ще не був певний того, що я дійсно прокинувся. Коли-б я не спав, я не чув-би цього стогону Любини, що й досі чувся і пік груди. Не може бути, щоб була така сильна слухова галюцинація. Я знаю, що уві сні буває, ніби ти прокидаєшся, а справді спиш. Проте ясно почуваю, що очі мої торкаються холодної теміни. З того боку, де дерев'яна стінка, я чую стогін, якого я ще ніколи не чув. Це був стогін, що вражав до краю безнадійним тоном. Хтось когось благав одним звуком і вже знав, що те, чого просить, йому не дадуть. Стогін тонкий, як струна.

Я схопився на ноги й протяг руки до стогону. Перше, на що натрапили мої руки, був стіл. Я хотів дійти до стінки. Постукавши пальцем, щоб взнати, де стінка найтонша, я занімів, а по тілові посипав холодними голками мороз. Стогін стих. Од того, що я постукав, він стих...

Я принишк біля стінки.

Було мабуть під ранок, бо десь коло Лаври цокотіли вози. Я став і напружено прислухався, чи не буде ще цього страшного стогону за стіною. Враз я зітхнув так, наче з мене звалилася непосильна вага. Я посміхнувся, я зрозумів, що це.

Це — вітер. Мені нагадався примітивний механізм Еолової арфи, вичитаний у якомусь старому журналі.

Мабуть десь дошки, стінка, бляха утворюють цей механізм, що зараз приймає що-найменші хвилі повітря. Я заспокоївся і ліг.

Ще могло бути, що кричав пугач, або якась із тих нічних птахів, що раптом лякають людину то плачем матери, то холодним скигленням божевільного, то зойком переляканої смертю дитини. Це відпало. Стогін чувся, виразно чувся не з гори, а з боку, з дерев'яної стінки.

Я згадав холодний блиск очей Герасима, його випнуті наперед щелепи, товсті губи. Вперше, коли я побачив його обличчя, воно здалося мені якимсь незвичайним.

Тоді я пояснив це тим, що в нього прострелена рука, що він, людина з силою, мусить задовольнятися нікчемною роботою: возити дрібниці возиком. Але тепер я нагадую різні характерні риси облич усяких жорстоких деспотів, убивць і в думці порівнюю їх з лицем Герасима. Я навіть перебільшую.

Товсті губи Герасима — раз, — малий рівень розумового розвитку, „інтелектуально нерозвинений індивід“. Випнуті наперед щелепи — два, — жорстокість натури. Розріз ока — надто малий, порівнюючи з віддаленням від одного ока до другого, й товсте перенісся, як лоб у бугая — три. Товсті вуха, малп'ячі руки — чотири, п'ять...

Тепер я думаю: або стогін — звук повітря (чого вони замовкли, коли я постукав?), або Герасим проробляє екзекуції, — можливо, він садист, — над своєю жінкою Любиною.

Очі з виразом пригніченої, майже ненормальної людини, що були в Любини, potwierджували це.

Аж несподівано мої думки перервав стогін. Він знову, — тонкий, страшний і безпомічний, що зразу-ж викликав страх — почувся з кімнати.

— Це Еолова арфа, — заспокоював я себе, але сам не вірив собі. Яка в біса Еолова арфа, коли людський стогін. Знову притулив вухо до стінки. Стогін був такий тихий і складався із таких звуків, що я не міг добрати, чи йде він із кімнати чи ні. Це струна, це пугач!..

Коли я посилювався знайти положення кімнати й віддалення од звука, де він починається, до мене, я мав такий незанотований акт:

Стогін чувся із-за стінки. Починався він наче з землі. (Льох...) Таким слабим він міг бути тоді, коли він далеко схований. Стогін — ті звуки, що бувають тоді, коли людина вмирає од болю, але коли цей такі біль не дозволяє стогнати дужче. Тут ідіотська середина.

— Коли я зараз пошкрябаю і він замовкне, як вперше, це буде свинство — подумав я і, як тільки міг тихо, пошкрябав глину нігтем...

І стогін щез...

Я перестав шкрябати — знову почувся стогін і враз замовк. Я чекав хвилин із п'ять і ще раз, наче гукаючи до нього, постукав. — Стогін з'явився...

Переляканий, вже нагадавши різні дурниці, я постукав дужче.

Стогін дужче застогнав. Стогін щось молив, він озивався до мене.

Вкрай вимотаний цією сигналізацією, я ліг, заплющив очі і обмотав голову сорочкою, щоб нічого не чути...

Вночі пройшов дощ. Деревя стояли з мокрим зеленим листям, а земля напилася води й була свіжа, як по-весні. Мокра, вона пахла травою.

Я хотів побачити Герасима, щоб побалакати з ним. Можна було поговорити й з Любиною, але мені чомусь здавалося, що сьогодні її не побачу. Проте не було дома Герасима.

Це видно по слідах від маленького возика й від ніг, що тягли його до воріт. Любина підійшла до мене. На її лиці немає ні синяків, ні шрамів, тільки глянула вона так, наче хотіла зрозуміти, чи не взнав я чого вночі.

Я постановив їй сказати все.

— Любино, з вашої кімнати вночі весь час було чути якийсь стогін. Скажіть мені, що це було? Я майже не спав. Такий страшний стогін, що мені здалося, ніби хтось конав.

— Стогін?—перепитала вона пошепки,—я не знаю, що це... Може це здалося так. Ви спокійно спите?... І вигадать же...

Лице її зблідло, і вона помітно хвилюється. Вона піднесла руку до губів, ніби стримуючи якесь слово.

— Я не знаю, що це... Що-ж би це було? Хм...

Вона говорила неправду. Я насмілюся сказати свою думку:

— Мені чомусь здавалося, що ваш чоловік... що Герасим бив вас... і я так і рішив... Ви-ж знаєте все...

Вона швидко глянула мені у вічі й натягнуто посміхнулася.

— Ні... Герасима цю ніч дома не було.

Це вже дурниця. Вона думає одурити мене.

— Не було?... Хм... Як же це—дивуюся я і дивлюся на слід від возика й Герасимових ніг. А через мить, коли я дивився на неї, її очі дивилися на цей же слід.

Почервонівши, вона одвернулася од мене й швидко пішла до хати.

— Ні—ні,—на хвилинку визирнула вона з дверей—Герасима цю ніч дома не було,—майже крикнула вона.

Несподівано вона підійшла до мене. Я не розумію її. Очі в неї горять. Вона дивиться гостро, наче перевіряючи мене й каже:

— Герасим цю ніч був дома... Ви нічого не скажете йому?...— І очі в неї гаснуть, бо сила її надломується. Враз опускаються куточки губів.

— Ні... нічого не скажу, кажіть мені...

Але говорити вона вже не може. Вона тільки одмахується рукою, наче од своєї дитини, що кидає її.

У вікно я бачив, як вона сіла на табуретку, проти вікна, заплакала, закривши лице руками, схопилася й сховалася далі од вікна, щоб плакати на подушці.

На роботі до третьої я думав про свою нову кімнату. Я не бачив ні очей, ні обличчя Хоми; він поки-що загадкова для мене особа, але він симпатична людина. Чого симпатична—не знаю...

Це був дуже малий візок; швидче для забавки дітям, ніж для того, щоб щось возити. Він уже стояв біля дверей. Коліщата, зроблені сокирою з дюймової дошки й оббиті бляхою, були лише трохи обмазані в мокру зраня землю.

На ньому трохи соломи, з гніздом на середині, наче звідти тільки-но встала квочка. Це од мішків, макітер, кошиків. Мені відчинила Любина.

— Невже ваш чоловік возить оцим возиком? Ним багато не пове-зеш,—промовив я,—якийсь пуд та й годі... Важко заробити багато.

Любина махнула рукою.

— Який вже там заробіток. Ну що-ж він, одвезе корзинку яець, якийсь мішок... Одна-ж рука нікудишня, три рани—шутки? Виму-читься—пити кортить. От і зараз... п'є...

З вікна білої хати Любині щось показує пальцями однієї руки й мотає головою інвалід. Любині в очах блиснув вогник. Вона знизала плечима, не розуміючи його.

Він одчинив квартиру й вона підійшла до нього. Це був без-рукий Хома.

Увечері я вийшов на вулицю. Мене весь час непокоїв стогін, що чувся вночі. Я знав, що Герасим і Любина тепер удома. Я гадав, що він удома.

Несподівано я побачив його з якоюсь жінкою. Він голосно про щось розповідав їй своїм хрипким, як у алкоголіка голосом. Він був п'яний.

Я не дійшов до нього, повернув на другий бік вулиці й чекав. Герасим повів жінку до своєї хатки. Вона роблено хіхикала й пручалася. Вона не хотіла скандалу.

Тоді Герасим сказав їй:

— Ет, чудачка ти... йди. Що - ж ти на сам делі дрофиш. Варка!... Коли я говорю, зна - ть ти можеш доверица. Какий - такий розговор, що жінка? Какая вона жінка? Не Варка... — Він притягнув її до себе. Вони трохи постояли нерухомо й увійшли у ворота. Мабуть, почувши голос Герасима, Любина визирнула у вікно, сховалася й загасила світло. В чорну дірку дверей він штовхнув Варку й погано вилаявся на Любину.

А через кілька хвилин із хати вибігла Любина. Вона йшла, наче тікаючи од чогось страшного. Я не хотів зачіпати її, вона - ж не помітила мене, пробігши швидко, як чорна омана. Біля зруйнованого будинка вона зупинилася, глянула навколо, зазирнула в кущі дрібної акації і сіла в тіні під стіною. Вона сиділа, поки до неї не підійшов Хома. Вони лягли.

Я рипнув дверима. Вийшов Герасим. Він був дуже п'яний і в одній білизні без сорочки. Він точивсь на коротких кривих ногах і від того живіт йому трусився, наче то був мішок з живої шкури, в якому вода.

— Кватирант!... Ідіть до себе, ідіть... Де Любка?... — враз грізно спитав він, — нема? — Не нада, Варка! Сlish, Варка, вонючка ти, топай суди, — гукнув він і вдарив ногою об двері.

Те, що я побачив у кімнаті, примусило мене одступити од дверей. Варка в одній спідній сорочці, розідраній од колін у кількох місцях, з голими грудьми, п'яна до того, що не в силі була сидіти рівно, грудьми лежала на шкоринках хліба й калюжі горілки на столі й робила руками так, наче хотіла щось піймати в повітрі.

З кімнати несло потом, гарячим, нечистим, аж важким повітрям і чимсь кислим.

Герасим показав на неї рукою.

— Варка... Ги - ги... — Він спіймав мене за руку з наміром потягти в хату. Він був дужий і рука його була тверда, наче точена з кізілю, але він був п'яний.

Мені не важко було вирвати руку. Тоді він став осторонь, щоб не затуляти собою дверей і показав рукою на Варку так, наче з балкону показував краєвид.

— Пустіть мене в мою кімнату — сказав я йому твердо і подумавши додав:

— Пустіть, або я іду зараз по міліцію... Я маю деякі факти... за які вас по головці не поглядять...

І раптом Герасим потверезішав, він наче здригнувся й, ніби одсаплючись після фізичних зусиль, промовив:

— Ідіть... а фактів нікотрих... Я тільки шутку хотів пустити для сміху... Він пропустив мене, обережно притулившись до стінки, наче боявся, що я торкнуся його живота.

Через хвилину він, дико ревучи, співав.

Закривши двері своєї кімнати, я почув, що спів чувся не через дерев'яну стінку.

Крізь неї чувся стогін... Той самий стогін, що був і вночі. П'яний спів Герасима було чути крізь двері, що виходили надвір. Здивований, я вибіг із хати.

— Та кімната, де живуть вони — переділена стіною. Там дві кімнати. В одній із них щось єсть...

Надворі, за кільки кроків від порога, мене зупинила рука Герасима. Тепер він був одягнений як слід.

— Моя баба спить, Любина... і ви лягайте спати собі... сліште.

Од нього несло, як од розкупореної пляшки, але я бачив — він силкувався володіти собою.

— Пустіть... — сказав я.

— Ідіть спати — сказав він мені.

Я знову налякав міліцією. Його рука пустила мене, як залізні тиски.

Вийшовши на вулицю, я швидко пішов просто до Любини.

В тіні за деревами нікого не було видно, але я знав, де вона. Любина лежала на траві, наче дівча, й плакала. Голова її була на колінах Хоми.

Вони злякалися мене. Вона стулила плечі, і все тіло її наче чекало, що ось-ось хтось вдарить по ньому нагаєм.

Але Хома ворухнувся. Враз він дико захрипів і підвівся. Я бачив, як метнувся його порожній рукав того, що він розмахнувся здоровою рукою. В цій руці був камінь.

Я одскочив у бік.

— Це не Герасим... Чорт... Чужий.

Любина встала. Очі її блищали, як чорні краплі. Хома притулив її до себе. Я чув, як колотилося йому серце. Він, плутаючись, неслух'яними словами розказував мені, що думав, ніби я — Герасим. Хома хотів розсадити голову Герасимові цією штукаю. Ще одна секунда й він пустив би цю штуку мені на череп, бо він думав, що за Любиною прийшов Герасим. Тепер він навіть пізнає мене і дуже радий, що череп цілий.

Хома хоче забрати Любину — й завтра вона вже не Герасимова.

А зараз у нього ця штука, бо вічно той гад, після Варки і всякої сволочи, шукає Любину, а Хому одгонить, як голодну собаку. І слухається Хома і йде, як слух'яний пес, бо у Герасима як не як — дві руки, а в Хоми ось що:

Він мотнув порожнім рукавом сорочки й ковтнув біль. Чогось було шкода цього гіганта з дитячою душею. Він мені подобався. Я взяв те, що він держав у руці. Це був важкий, фунтів у сім-десять, гострий шматок якоїсь породи, вроді залізної руди.

— На дура, на монатки... Провалювай хі-хі... і не появляйся. Чортові собаки.

Герасим цинічно сміється, і цей сміх котиться в п'їтмі, як важкі свинцеві кульки.

Мені хочеться встати, повалити його, звернути йому шию як воліві і бити прямо по морді.

Він стоїть кілька хвилин, аж поки щезають на вулиці лайливі слова ображеної Варки.

Потім на вулицю іде й він. Він точиться, балакає з собою. Його хода і він сам нагадує оранг-утанга.

Хтось легко сіпав мене за сорочку. Розплющивши очі, я побачив Любину. Це вона будила мене на роботу.

— Вставайте... Вставайте... Герасима ще не було з ночі.

Вона говорить це з радістю в очах.

Але через хвилину очі її так само чорні і ховають все наче завіса.

Ці слова, незнайомий мені вогник в очах, і те, що вона будить мене — примушують чекати чогось од Любини.

Через хвилину я у снігах.

На дворі був Хома. Він радий, але в кишені в нього грудка руди. На вусах, бороді такого-ж кольору, як і ця порода, — проста одверта посмішка.

Герасима не буде днів зо три; тепер він п'є. А тим часом він забирає все Любинине й тікає з нею. Любина буде його жінкою. Ізнову щаслива посмішка на все лице.

Так посміхаються люди, що не ховають своїх переживань.

Герасимові вона була за жінку не по закону, бо жінка в нього єсть...

— Єсть?! — здивувався я, — значить Любина не жінка? Варка?..

Любина потягнула мене за рукав.

— Ні не Варка... — говорить вона мені, й губи її тримтять... Ви кинули-б квартиру і Герасим-би замучив мене. Ви гляньте — тут вона не всилі сказати й слова. Мовчки, швидко розстібнула гудзики на блузці й показала плече, вкрите синяками.

Враз вона заплакала. Хома підійшов, хотів узяти за руку, але лише махнув жменюю.

— Брось ти... от охота... Ну брось, Люб... Чудачка: сміяця тепер, а вона сльози... Ех ти...

— Гляньте, дивіться, — сказала вона ще раз і закотила рукав на одній руці. Вся рука була в синяках.

— Так все тіло... Що-ж це — пустяки?..

Любина повела мене в свою кімнату. Я не помилився: там були двері в другу кімнату. Вона одчинила їх. Я нічого не бачив, але вже відчував, що там щось страшне.

Було зовсім темно. Несло прілою соломою, кислим немитим тілом, брудною, ніколи не митою одежею.

В кутку щось сиділо на соломі й стогнало. Я ще не міг нічого побачити. Що це? В кімнаті, схожій на порожній ящик, не було вікна. Любина широко відкрила двері. Сніп слабого світла впав на куток, але його було досить, щоб побачити все.

Я зупинився й захолов. Я хотів тікати, але хвилину не міг ні сказати слова, ні рухатись. Там на соломі сиділа людина, жінка, схожа на великого павука...

Це був один із тих феноменів, про яких я чув, але яких ніколи не бачив.

Голова цієї жінки була завбільшки з велику картоплину, довгобраз з поколупаним жовтим обличчям, як у горбатих. Вона вся

важила мабуть не більше як двадцять фунтів, і все тіло, од шиї до ніг, не переважало однієї чвертки аршина.

Сиділа вона нерухомо, трохи звисивши на бік голову — вона наче не могла вдержати її рівно — й дивилася вниз.

І більш усього мене здивували руки. Вони, по розміру, мали нормальні долоні й пальці, тільки одна, ліва, була в крові. І ця нормальність їх до гидкого не в'язалася з розміром павукового тіла. Від пліч же тяглися не руки, а якісь кістки, обтягнуті в шкіру прутики. Вони були довгі, як у павука - косарика. Такі-ж непотрібно довгі були й ноги. Держала вона їх, як луговий коник.

Павук глянув на мене й простягнув руку, щоб я щось дав. На обличчі був вираз абсолютної безнадійности. Другу, закривавлену руку жінка держала на коліні.

Я щось хотів спитати, але Любина швидко потягла мене геть.

— Це його жінка... У нього документи на неї... Вінчані у церкві... — Любина була бліда й розповідала коротко.

Він возив її на базар і збирав багато грошей. Гроші пропиває.

Мотьці — так звали каліку — давали багато. Ніхто не пропустить, коли не злякається.

Любина - ж племінниця йому... Але це не вдержало Герасима. Одного разу він зборов її і потім жив з нею весь час.

— Ця Мотька балакати не може, ходити не може. Він запре її з очей, дасть води, сухариків, хліба житного, а вона й стогне.

— Але вона думає? Думати вона може? — спитав я.

— Думати?... Не знаю... Мабуть вона думає — скінчила про Герасимову жінку Любина.

Хома дивився в землю. Враз він сказав:

— Звер Герасим... Несовісно він живе з цієї калічки. Кров! — Ви думаєте, чого кров? Шкура на руці заростає, а він обмотає полотном, воно присохне; тоді він і оддере, оддере, бо з кров'ю страшніше...

З ВЕСНЯНОГО ЗОШИТУ

1

Всім пахощам Аравії не змити
Того, що пробреніло раним - рано,
Що процвіло музикою в душі!..
Холодний вітре, бий у мерзлі вікна,
Скигліть, тополі, плачте, мокрі верби,—
А я пливу блакитною рікою,
І лебединий ключ по - надо мною,
Як парусами, крилами дзвенить.

2

Ще поки в деревах не бродять п'яні соки,
В ліщину ми йдемо, що гінко та високо
Росте при березі. Провалюючи сніг —
Вітрами зметений, на спочив він заліг —
Ми удлища гнучкі уважно вибираєм.
Сова, здійнявшись безшумно по - над краєм,
Пливе, округлено махаючи крилом,
Здійметься свічкою — і пада за горбком.

Ідемо. Голоси дзвенять, мов у криниці.
Нова - ж мелодія у дзенькоті синиці
Та крюки, що зняли вгорі веселий бій,
Нагадують серцям, що далі голубі
Небавом провесна вітрами розколише
І сині літери із - під снігів напише.

3

Одцвіло, як біла лілія,
Розлетілось, наче пух...
Я без мудрого Вергілія
У найнижчий схожу круг.
Скільки сонця в світі світиться,
Скільки сосон у лісах,
І які червоні китиці
На дівочих поясах!
Вірю: знову літо бджолами
І житами загуде,—
І мене в блакить із полум'я
Беатріче поведе!

4

Напливає вечір золотим припливом,
Смуток розпускає паруси багряні,
Догоряє місто — і в тумані сивім
Люди, наче хвилі в сивім океані.
То - ж куди підемо, все одно й те саме:
Скрізь побачить око у вечірнім світлі
Город, що розлився тьманими огнями,
Чи огні, в заливі тьмяному одбиті.

5

Коли дзвенять черешні
В медовому цвіту,
Узори нетутешні
Із цвіту я плету.
І щось бадьоре сниться —
А може то ява —
Немов лице, в криниці
Одбившись, ожива.
Земля тримтить у млості
І ронить пелюстки,
І невідомі гості
Злітають у садки.
І думка стала словом,
І в поглядах — пісні,
Коли в цвіту медовім
Черешні запашні.

6

По теплому дощі вгрузають босі ноги
В м'яку, живу теплінь піщаної дороги,
І ловлять гострий дух недавньої грози
Людина, звірина — і парості лози,
Ген-там розкидані на вогкім узбережжі...
Тополі навкруги здіймаються, як вежі,
І гайвороння з них обтрушує росу...
Чи-ж не стомлюся я? Чи вірно донесу
Це щастя юних днів — в-останнє, може, юних, —
Цю пісню радості в занадто тонких струнах?

7

Тут виросте тютюн. Бач: соками багата,
Земля насичена і вогкістю й теплом,
А в літні дні його та груша затіняти
Широким буде рукавом.
Коли-ж він виспіє, коли вітри серпневі
Напоють свіжістю прив'ялені листки, —
Як буде весело поглянути курцеві
На жовті, наче віск, прозорчасті низки!

І. ДНІПРОВСЬКИЙ

* * *

Не на майдан, не на редут
І не під любий плач інтимний —
Я знаю: жертвою впаду
На шлях засніжений і димний.
І може то як-раз тому
Люблю я тіні вечерові,
Коли пливають річки у тьму
Такі задумано-багрові.
І мак, що ясно на полях,
На жито точить кров незриму,
Немов салдат упав на шлях
І до землі припав грудима.
Не знаю сам — чому люблю
Вмирання, вечір, вітру клони.
Я знаю: жертвою впаду
На голубу чиюсь долоню.
І десь долине чорногуз
На болота повз горб упалий,
А мій розтерзаний картуз
Замотиляється на палі...

О. СЛІСАРЕНКО

ОСІНЬ

В біблійних теренах полян
Заплутались іржаві ниті,—
Сивизна ранньої блакиті
І багреці жовтневих ран.
Збирайтесь, сміливі ловці,
Годуйте пси, лаштуйте зброю,—
Осінні звірі за горою
Заплуталися у сільці...
З кушів женуть плямисті пси
На мене фантастичних звірів,
І бачу я на рижій шкірі
І заворожені ліси,
І кіновар засохлих ран,
І холод жовтої одежі,
І блиск згасаючий пожежі
На тлі розтерзаних полян.

ВУЗЛИ

Коли Кость Смуга вертався, після праці в тресті, додому (разом з товаришем Миколою Лозовським) — їх наздогнала на вулиці, сестра Лозовського — Марія, нова співробітниця в тресті.

Привітавшись з Костем і виявивши іронічно невдоволення з того, що менші співробітники ніколи не можуть закінчити працю та вийти з тресту в один час з „відповідальними“, вона почала жваво, сміючись, оповідати про те, як її допитували в комісії для перевірки радянського апарату.

— Се-те... А тоді: „Микола Лозовський ваш брат?“ Кажу — брат. „А чи не по його протекції ви попали на працю в трест?..“ А чим я винна, що ти мій брат. Адже я без твоєї допомоги одержала цю посаду. Так і кажу їм. Та й працюємо ми в різних відділах. Голова комісії, знаєте-ж — якийсь робітник, симпатично подивився на мене. Ну, думаю, кінець. „Соціальне походження?“ Батьки інтелігенти, — відповідаю. Скінчила гімназію. До політичних партій не належала, з білими не працювала; весь час працюю в радянських установах і так далі. Пройшло. Запитали, чи не живу я на твої кошти... От ще чудак: мабуть, ніяк не хотіли припустити того, що я, хоч і жінщина, але можу бути так само самостійна, як і ти, чи взагалі жінщина. Кажу: живу на власні зароблені гроші, не одержую від тебе жадної допомоги і не потрібую її...

— Інтересно, як вас сповідали, — жартував Кость, зацікавлений не стільки змістом розмови, скільки тим запалом та безпосереднім переживанням, з яким оповідала Марія.

— Ви думаєте все? — відповіла на репліку Марія. — Де там! Найцікавіше далі... Несподівано голова комісії питає: „Ви були одружені?“ Була — відповідаю. „А чого ви розійшлися з чоловіком?“ От тобі, думаю, запитання. Як — чого? Розійшлась та й усе. Тоді він знову: „Він був комуніст?“ Кажу — так, був комуніст. „А чи не тому ви розійшлися, що він був комуніст? Може вам це не подобалось?“...

Марія на момент немов би замислилась і зробила непомітну павзу. Лозовський вголос реготав з сестриної пригоди, а Кость Смуга заінтересовано попитав:

— І що-ж ви на це?

— Та що-ж я на це? — перепитала Марія, втрачаючи веселість та жвавість. — Я-ж знала, що він комуніст, — відповідаю, — і не побоялась одружитися з ним... Ну, а потім виявилось, що ми одно одному не пара, не зійшлись вдачею... Ог і розійшлись... Смішно все це... Правда, смішне запитання? — звернулася вона до Смуги.

Кость протяг невиразне „да-а“ і пильно глянув на Марію, немов шукаючи відповіді на свої невиразні запитання в її зовнішньому вигляді. Лозовського, здавалося, вся ця пригода сердечно тішила. Він положив руку на плече сестри, злегка жартовливо пригорнув її на момент до себе і звернувся до Смуги:

— Ти не знаєш, як вона була одружилася, а після розвелася? Інтересна історія. Жила вона весь час у Вінниці (ми-ж звідти родом). Коли одного дня несподівано одержую від неї листа з Катеринослава. Що за штука! „Дорогий братіку! Я побралась з Теньою, він одержав посаду в Катеринославі, і ми тепер живемо тут“. От тобі й на! Ну, одружилась то й одружилась. Шкода, що на весілля не покликала. Жінка написала, щоб обов'язково взяла за куму. Коли оце, щось зо два місяці тому, приходить знову новина: повна переміна декорації! Розійшлася з чоловіком і збирається до нас — шукати тут праці... От-так наші!.. А тепер сповідається...

— Ти отак хто зна й чого про мене нарозказуєш, — запротестувала Марія. Але Лозовський все ще жартував.

— Не хочеш признатися, сестричко, що дала промах! Признайся, не бійся. Тепер маєш практику і вдруге будеш обачніша. Правда?

Кость Смуга і собі почав жартувати. Закортіло подражнити миле обличчя, тонкі чорні брови над бистрими очима. Почав питати: з ким Марія хоче одружитися вдруге? якого саме товариша вона собі шукає і чи дуже вередлива? Які квіти їй подобаються більше: троянда, гвоздики, чи нарциси, бо, мовляв, він хоче їй подарувати. Марія пустувала, а щоб Кость Смуга не дуже то вже дражнився з неї, погрозила, що розкаже Палазі — дружині Костевій — як він залицяється до неї, Марійки.

Коли прощались на розі, Кость Смуга міцно стиснув Марії руку, заглянув їй на момент в очі, обвів поглядом всю її постать і сказав, сміючись:

— А чи знаєте ви, Маріє Олексієвно, що ви дуже схожі на запашну гвоздику?

Сталось так, що Смуги й Лозовські зняли собі, поблизу міста, дачі в одному дворі. Знайомість між родинами переходила в приятелювання. Раз-у-раз збиралось чимале товариство: до Лозовських і Смуг приєднувалась власниця дачі — старенька Ординська, удова, заходив хтось із знайомих, найбільше Марійчиних, — особливо у дні відпочинку. Тут-же імпровізувалися немудрі розваги, точилися оповідання, організовувалися прогулянки до лісу (двадцять хвилин ходу), відбувалися жваві дебати на теми сучасного закордонного суспільного життя. Навіть старенька Ординська, що ніколи не знала достомотно особистого складу жадного сучасного їй царського міністерства в колишній Росії, мала власну думку про Макдональда в Англії, Еріо у Франції, Мусоліні в Італії. Розмов на внутрішні політичні теми уникали. — „Для чого нервувати оден одного? — говорила Дарія Івановна, дружина Лозовського. — Та й набридли всі ці ціки, вуціки, виконкоми, каерка, чистки та скорочення“. — Але такої конституції не завжди додержувались. Не раз хтось випадково або й свідомо знімав дражливу тему, чіпав за болючу струну, і тоді все товариство починало сперечатися

й хвилюватися. Дарія Івановна забувала в таких випадках про свої добрі наміри, втручалася в розмову і через якихось п'ять-десять хвилин перетворювала її, за підмогою когось з присутніх, в бурхливу, пристрасну суперечку. Старенька Ординська правила, в таких випадках, Дарії Івановні „за масу“, а сама Дарія Івановна виступала за „лідера“ тої маси і лаяла комуністів і соціалістів (вперто не хотіла визнавати між ними різниці, не зважаючи на „предметні уроки“ чека і депеу на цю тему), ганьбила радянські порядки (а особливо непорядки); згадувала про колишнє, передреволюційне життя, про колишній побут, як про щось ідеально-недосягнене. Старенька Ординська стверджувала правдивість кожної тези, кожного постулату, виголошеного Лозовською, тим способом, що досить жваво совалась на стільці, швидко дихала, похитувала головою, ойкала і докірливими очима оглядала всіх присутніх. Микола Лозовський все переводив на жарт; переконаний радянець, він проте в політичну роботу не втручався і працював як інженер-фаховець. Реакційно-монархічні переконання Дарії Івановни, здавалось, його зовсім не турбували: так, немов-би Дарія Івановна лише на словах була заклятою контр-революціонеркою, а на ділі—чимсь зовсім иным. Діти їхні—два хлопці—виросли під цим постійним пережесним впливом батька й матери, і Лозовський мав повне задоволення з такого виховання: вплив його і Дарії Івановни немов нейтралізували один одного, через що діти розвивалися зовсім „самостійно“; не ходили до церкви, здавалось, не мали й натяку на релігійні настрої; не менше одного разу на тиждень були биті або били когось з товаришів у трудовій школі; чогось там навчались в школі за якоюсь там комплексною методою (ця метода і взагалі порядки радянської школи сиділи в печінках Дарії Івановні: що-дня вона питала хлопчиків, що їм „задано“ в школі для вивчення вдома, і що-дня одержувала веселу відповідь: „нічого“).—Палазя, дружина Кості Смоги, завжди виступала як „центристка“: злегка збивала твердження Лозовської, обережно змагалась до того, щоб хоч на ступінь посунути вперед „маси“—стареньку Ординську, притримувала Марійку, щоб легковажно не забігала вперед, в суперечках більше натискувала на етику, мораль, свідомість, гуманізм. Прихильно ставилась до Лозовського й частенько підтримувала його веселий сміх. Хтось під час одної суперечки на внутрішні побутові теми назвав її „Макдональдом“ і це прозвище так за нею і залишилось.

Звичайно такі суперечки так само швидко вщухали та забувались, як несподівано й виникали.

Але одного разу дійшло таки до доброї сварки. Почалося, як це частенько траплялося, з Марійки. Надвечір, коли всі сиділи за столом і пили чай, а бабуня Ординська з захопленням оповідала про якісь свої пригоди за молодих літ („не без того, що і впаде тобі хтось в око, забудеш на хвилину свого чоловіка і заб'ється серце до чужого: але на все треба знати міру, треба не забувати про пристойність“),—прибігла, як вітрогонка, Марія і, заливаючись від сміху, вибухла:

— От історія, так історія! Знаєте Тупала, чоловіка Насті Даниловни? Не знаєте? Та знаєте-ж бо! Пригадуєте, як зимою в держдрамі Микола знайомив нас з ним і з його дружиною? Ви ще тоді лаялись...

— А-а-а!... пригадую, пригадую, — нарешті пригадала Дарія Івановна. — Це той, що платить якісь дівці на байстри? Як-же, пригадую, пригадую...

— Ну, то що? — звернулися всі до Марії.

— Уявіть собі! Наздогоняє мене сьогодні на вулиці Катруся і каже: „А ти знаєш, що наш Тупало викинув? Вже другій дівчині буде платити „аліменти“: комсомолка Ганя — машиністка з банку — вродила від нього дитину. „От історія! Та що цікаво, так це те, що вона хотіла зробити аборт, просила у нього грошей, скаржилася у місцьком: нехай примусить дати гроші на аборт, а він грошей не дав і сказав, що хоче, щоб Ганя вродила дитину... Тепер в банку тільки про це й балакають. Жінка його приходила й лаялась, погрожувала, що поб'є Ганю. Та її підняли на сміх... Радяться, як відбути уводини і яке ім'я дати дитині. Я просила Катрусю порадити дати дівчинці ім'я—Марлена. Правда, гарно? Маркс-Ленін—Марлена, Марленочка...

Всі дами сполошилися. Хоч подія, як на радянський побут, і не була якоюсь екстра-надзвичайною, проте на всіх справила сильне враження. Дратував і захоплено-веселий тон, яким оповідала Марія.

Дарія Івановна покинула чай і з надзвичайною експресією кинула: „сволоч!“ Вона, хоч і скінчила в свій час інститут для „благородних дівчиць“, проте любила висловлюватися зовсім не по-салонному. Бабуня Ординська закліпала очима і заковзалась на стільці. Палазя заявила серйозно, що це розбещеність. Лозовський реготався на весь двір. Кость зауважив, що Тупалові доведеться скрутно з трьома жінками, але додав, що якимось вивезе. Але його миролюбний тон не вніс заспокоєння. Старші дами кликотіли гнівом. Дарія Івановна доводила, що таких, як Тупало, треба тягти на шибеницю; заявила, що вона, будучи в становищі Тупалової дружини, повипікала би обом „дівкам“ очі сірчаним квасом (нехай не чіпають чужих чоловіків), — а Тупала, цього негідника — задушила б власними руками. Палазя намагалась переконати Лозовського і Костю, що полова розбещеність, неупорядкованість полових зносин набирає в радянській дійсності суспільно-небезпечного характеру, що партія мусить викидати таких членів зі своїх лав, а суспільство повинне бойкотувати їх. Нарешті, виступила старенька Ординська і звела розмову на лайку. Повівши невдоволеним поглядом по Лозенкові та Смузі, вона спинилась на Марії і неприязно, вороже кинула до неї:

— А все через таких, як ви!... Міняєте чоловіків що два місяці, мов ті рукавички... Чого регочетесь, коли плакати треба? Втішаєтесь з вашого паскудника, Тупала...

Марійка образилась:

— І чого це він „мій“? Чого ви напались на мене? І що вам до мого особистого життя?

— Яке це ваше осо-би-сте життя, коли ви отаким о-со-бистим життям порядним людям жити не даєте, руйнуєте сім'ю, розбиваєте щастя матері, дітей?!

Дарія Івановна накинулася на свого чоловіка:

— Чого регочешся? може похвалюєш такого мерзотника? Ще й познайомив мене з ним: „Інтересна людина“... Хороших приятелів маєш! Тебе так і тягне до таких, як Тупало...

Лозовський виправдувався. Зауважив, що то не він, а вона — Дарія — назвала Тупала „інтересним“ і попрохала познайомити з ним. Дарія Івановна протестувала і лаялась.

Смуга, щоб припинити сварку, надумав надати розмові загального характеру.

— Та хто-ж похвалить такі вчинки? Хто буде боронити таких, як Тупало? — почав він. — Але не треба перегинати палицю і в другий кінець... От бабуня напалась на Марію Олексіївну і даремно. Бабуня мислить і сьогодні ще так, як мислила Пушкінова Татяна сто років тому: „Но я другому отдана и буду век ему верна“. Може для тих часів і було це мудро, а тепер з такої морали тільки сміються. Та інакше й бути не може. Моногамна родина навіть в буржуазному суспільстві пережила себе; всюди буржуазна моногамія зм'якшується чужолобством та проституцією. А у нас жінка — рівноправна з чоловіком громадянка. Повільно вона дійде не лише до політичної, але й маєткової рівноправності, і то не на старому ґрунті права приватної власності, а на основах нового, колективістичного побуту, що звільнить її від обтяжливої домашньої роботи, від кухні й прання. У нас вже знищено багацько з того, що примушує до моногамної родини, що віддає жінчину в фактичну рабську залежність від чоловіка. Не дивно, отже, що жіноча молодь наша вже інакше дивиться на подружнє життя, на відносини з чоловіками, ніж дивились і дивляться ще старші. Наша жінка може думати про те, щоб дозволити собі керуватись у своїх відносинах до чоловіка лише почуттями симпатії, товариським співжиттям та співробітництвом, а не феодальною чи буржуазною мораллю, не почуттям і фактом невірної залежності від чоловіка. Зі знищенням буржуазного ладу мусить зникнути і практикована буржуазією купівля жінок, узаконена в формі шлюбу... От і Марія Олексіївна, коли-б не пролетарська революція, одружившись раз, так легко не порвала-б немілого їй подружнього пожиття, як це зробила тепер, — не порвала-б, бо побоялась-би людського поговору, бо могла-б за такий „злочин“ залишитись без праці, втратити повагу свого оточення. А тепер, подивіться на неї: вона навіть забула про свій невдалий шлюб, і крім бабуні, ніхто, здається, й гадки не має обвинувачувати її за це...

Марії здавалось, що це говорить не Смуга, а вона сама, бо це були її думки, її почуття, лише втілені ним — Костем Смоугою — в слова. Здавалось, вона не чула заперечень Дарії Івановни, протесту бабуні Ординської і заглибилась в своє недавнє минуле, спинилась на тих змінах в настроях, в переконаннях, у всій вдачі, яких непомітно для себе зазнала за роки революції. Слова Кості Смоуги, що коли-б не революція, була-б Марія зовсім іншою, запали глибоко десь в позасвідомість.

В гімназії вважали Марію за спокійну, замкнену, серйозну дівчину. Вона любила самотність, за це називав її тато „блукаючою зіркою“. В старших класах належала до гуртка учениць, що не захоплювались танцями та іншими забавами, а натомість намагались студіювати суспільні науки; обмірковували важливі етичні проблеми. Марійка все дошукувалась ґрунтовної відповіді на питання: що сильніше — розум чи почуття? Думала про толстовську мораль непротівлення злу, про абсолютну вартість людської особистості, людського життя,

намагаючись зв'язати все це з неясними революційними ідеями. А після гімназії, переживши в „анабіозі“ (як сама про це говорила) роки світової війни, вона, під час революційної завірюхи, несподівано для себе переродилась: звідкись найшла на неї оця, трохи дивна, зовнішня веселість, оця небувала легкість у світосприйманні. А після невдалого „дебюту“ з одруженням ця легкість і веселість не то що не зникла, а навпаки, — зробилася ще буйніша.

Тим часом суперечка точилася далі. Принциповий ґрунт, що на його звів мову Смуга, не зменшив інтересу до теми та запалу дам.

— Але ти, Костику, забуваєш про діти і ще про деякі подружні обов'язки, — переконувала Смугу Палазя. — Ти думаєш, — Тупало доведе своїх збірних дітей до пуття? Будь певен: не доведе. Не буде з його дітей добрих громадян. А з дівчатами — цими ніби-то покритками, ніби-то жінками — що буде? Ти не можеш запевнити, що все буде гаразд. Ти береш справу надто загально, і тому твої міркування не переконують.

— Та я ж не похвалюю Тупала, — відповідав Кость. — Але беручи справу навіть зовсім конкретно, немає підстав для такого гострого засуду та побоювання. На лихий кінець всі Тупалові діти виростуть в дитячих захоронках і вийдуть з них добрі громадяни.

Остання думка знову обурила Дарію Івановну:

— І що ви говорите, Косте Петровичу? Так немов-би казки дітям оповідаєте, або десь на зібранні дурних „делегаток“ доповідь робите. Ви чекаєте від цих задріп (так вона називала комуністів-робітників) громадського виховання дітей, раю на землі. А хіба ви вже забули, як матері божеволіли з голоду і їли своїх дітей? Хіба забули, як ми всі голодували, як торгували на базарі водою? Хіба ви не бачите, що й тепер ми животіємо, а не живемо? Ви сподіваєтесь від цих безштанків, що ходять виснажені, замурзані й злі од того, що вже не мають чого грабувати, ви чекаєте від них чуда? А хіба ви не бачите зграй голодних безпритульних дітей на вулицях міста, що втратили зовсім образ людський й кидаються на людей, мов ті вовченята?.. Чому ж ви не берете їх в дитячі захоронки і не виховуєте з них „добрих громадян“? Чому дивитесь мовчки, як множаться суспільні покидьки, як ростуть дикуни й злодії?..

Дарію Івановну підтримала Палазя. Бабуня Ординська чула надзвичайне вдоволення з виступу Дарії Івановни. Лозовський на якийсь момент зробився серйозний. Здавалось, Кость був битий. Підохочена успіхом, Дарія Івановна надала мові ще більшої гостроти. Тупало був комуніст, і вона користалася з цього, щоб оганьбити всіх комуністів взагалі. Її тонкі білі губи тримтіли, і з гострих очей вибухала стрілами ненависть і злоба; худорляві руки виразно жестикулювали. Марія пробувала перечити, але Дарія Івановна гостро присадила її. Розмова починала набирати неприємного характеру. Тоді Лозовський встав і скомандував „припинити дебати“ та збиратись до лісу, „на пеньки“. Дарія Івановна захоплено намагалась вести балачку далі, але ніхто вже не слухав її. Лозовський взяв за руку Палазю, а Марія — Костю, і всі побігли до лісу.

Дарія Івановна залишилась прибрати з столу та укласти дітей спати. На небі вплив місяць.

Приємно сидіти погожого літнього вечора на горбку, край молодого лісу. Око тоне у високій синьо-голубій прозорій глибині. М'якге теплувате повітря лоскоче і пестить ніжно, жартовливо, мов молода мати першу укохану дитину. Ліс — зблизу зелений, а далі темно-синій кличе, тягне до себе, чарує незнаними пригодами, невичерпаною силою. Шовкова травиця на горбку, розкидана тут і там пахуча м'ята, соромливі ромашки, сині волошки нечутно наспівують своїми тонкими польовими пахощами й ніжними фарбами про радість буття. Непомітно сутінки переходять у ніч.

Ясний місяць на небі, в товаристві красунь-зір, починає щедрою рукою обсипати землю сріблястим промінням, заграє мінливими переливами на зеленому листі молодняка, обкутує прозорим серпанком кожне стебло, кожний кущик на землі. — Тоді можна годинами лежати горілиць і вдивлятися в космічні простори, не помічаючи, як пливе час, забувши про щоденні життєві турботи.

Тут, на узліссі, годинами просиживали що-вечора Смоги й Лозовські. Тут ущухали політичні пристрасті, побутові суперечки. Тут розмова лилася спокійно, повільно, інтимно.

Марія раз-у-раз сідала коло Кості. Оповідала, немов найближчому другові, про свої настрої й думки, про пригоди на роботі, про прочитану книжку, про колір волошок і аромати м'яти. Або слухала мову Кості — просту і таку змістовну, близьку, рідну, зрозумілу.

Минуло всього кілька тижнів, а Марії здавалось, що вона знає Костю вже з давніх-давен, з молодих дівочьких літ. Їй здавалось, що нарешті вона зустріла свою „мрію“, знайшла того, кого шукала так довго. Її тіло немов би напружилось; заховані в ньому струни натяглись; груди налились буйним, животворчим теплом; з промінистих очей вибухала пронизуюча, ваблива енергія. В голосі, в рухах, у всій постаті з'явилося щось нове, небувале-гармонійне і радісне. Невикористана сила, досі приспані інстинкти опанували Марію. Того не помічаючи сама, вона почала придивлятися до лінії свого тіла, до очей і брів; вперше помітила, що очі її можуть переливатись кольорами морської хвилі, що смарагдові камінці в кульчиках гарно прикрашують її голову, що вона має прегарні хвилясті чорні коси, що їй пасує сине та біле, більше ніж вишневе. І перед цим вона визначалась певним смаком, що-до вбрання, але тепер їй закортіло надати живого вигляду кожній дрібниці туалету, кожній складочці сукні, блузки; захотілось примусити все це промовляти, діяти, а не лише спокійно, пасивно лежати на її постаті, грудях, руках. Несвідомо для себе самої, вона напружувала всю свою силу, всі свої здатності, щоб заінтересувати собою Костю. На допомогу покликала інстинкт плекання улюбленої істоти. Марія досі була переконана, що з неї не може бути доброї господині і дбайливої дружини. Неохоча була до кухні, не знала смаку в творенні хатнього родинного затишку, не любила пришивати гудзі до білизни, не вміла ані шити, ані вишивати. Тепер все це кудись полетіло в безвість. Не задумуючись над причинами й наслідками, вона поставила в своїй уяві його — Костю — на стан „беззахисного створіння“, а на себе поклала „святий обов'язок“ — доглядати, захищати і плекати його. За столом турбувалась, чи смакує Костеві справа; коли після дощу тяг з лісу вогенький вітрець, виявляла

побоювання, щоб не застудився; коли Костеві траплялась якась неприємність, щиро розважала його, виявляючи несподіване знання його настроїв, переконань; коли, нарешті, сиділа вечорами коло Кості на узліссі, хотіла покласти його голову собі на ноги, хотіла дивитися влюбі карі очі, пестити і милувати його.

Тут, на узліссі, на зеленій траві, в місячнім сяйві, непомітно розповіла вона Костеві про все своє життя: про дитячі і дівочі літа; про того, кого, здається, любила і мабуть була-б побралась, коли-б не загинув був на війні: про батька і матір, братів і сестер; про те, як вона весь час шукає собі на дружину товариша розумного, чесного, щирого; про те, як вона „так довго і так уперто не хотіла нікого знати“ і як, нарешті, одружилась і помилилась, як ходила вдруге до загсу, щоб розлучитися, — щоб визволитися від незрозумілих, чужих любовних пестоців.

А Кость слухав хвилюючу мову Марії, ріднівся з її думками, почуваннями, вдивлявся в її вабливі очі, відчував близькість запашного тіла, тягся до її грудей, хотів розплітати і заплітати її чорні, хвилясті коси. За дружину свою Палазя немов забував, хоч і сиділа вона тут-же, збоку, хоч і перекидався інколи словом з нею.

Палазя помічала неприховану симпатію Марії до Кості, але не надавала тому значіння. Коли Марія, за столом, клопоталась за Костю, немов перебираючи тим самим на себе „обов'язки“, що лежали на Палазі, Палазя жартувала: „Потурбуйтеся, Марійко, за нього, а то він, бідний, не доїсть і не доп'є“. А на узліссі, коли бачила, як Марія горнеться до Кості, не раз, сміючись, кидала: „Ой, не дуже горніться до Кості, бо ще закохається“. І тут же про себе думала: „На мого Костю можна задивитись. Такого не всюди знайдеш. Нехай. За Костю нічого боятись“. Та й інші не звертали уваги на заприязнені відносини між Костем і Марією, бо знали Костю за людину спокійну, витриману, вірну своїй дружині.

Та літні ночі на узліссі робили своє діло. Одного вечора трапилось так, що в лісі зішлись Марія і Кость лише вдвох. Кость рвучко підійшов до Марійки, обхопив стан її своїми руками, притиснув всю її до себе і впився в неї сп'яняючим поцілунком. Солодка знемога розлилася в грудях Марійки і звялила її всю. Без тямона вона пригорнула його до себе, вкривала всього поцілунками, заглядала в безодню його очей, промовляла слова палкого, жагучого, щирого кохання.

Марія кохала вперше.

*

Кость пив своє щастя з Марійчиних уст, не здаючи собі справи з того, як глибоко захопила його приязнь до неї. Аж коли під кінець літа примушений був він залишити її, від'їзжаючи в службову командировку, гостро відчув він, що важить в його життю Марія.

Коли прощався з Марією, від'їзжаючи на двірець, мав добрий настрій, жартував, стискаючи Марійчину руку. Та як сів у вагон, і швидкий потяг рвучко поніс його на Одесу, в настрої відбулась раптова зміна.

Стоячи у вагоні біля вікна і вдивляючись в розлогі українські степи й зелено-білі села, в людські постаті на полі, вкритім копами, в

голубе небо й білі хмарки, — Смуга не міг одірватись думкою від Марії. Швидка зміна краєвиду, враження від плідного степу, від погожого, задумливого літнього вечора навіяли на його гострий сум, що знав він його всього лише кілька раз за все своє життя.

Щось подібне між цим погожим тримтячим літнім вечором, між цим багатим, стиглим полем, між цим вечірнім задумливим, глибоким голубим небом, між цією швидкою зміною прегарного краєвиду і Марією відчував він. Все біжить перед очима, немов поспішає кудись у безвість, у небуття. Ідуть, спішать, минають і літа Марії. Їй вже під тридцять років. Але що дали їй ці роки, ця найкраща пора її віку? Хіба вона не могла використати краще, змістовніше свої молоді літа, меткий розум, щире серце? Смузі жаль молодого віку Марії, жаль років, годин, навіть хвилин, змарнованих, пережитих нею не з ним.

На задумливому чолі його лягла тонка, гостра смужка. Очі немовби перестали помічати стигле поле, стерню, людські постаті на полі. Здавалось, він вдивлявся в те неозначене, таємне, що зветься буття. Внутрішнім зором окинув своє перейдене життя. І на суворому суді здалось воно йому не таким вже й змістовним. Ось вже третій рік, як він живе поза партією. В роки громадянської війни Кость забував про те, що він, Кость Смуга, — окрема індивідуальність, і знав, відчував лише одно, що він — частка великої революційної маси, що він член партії (спочатку — соціал-демократ, а потім — більшовик-комуніст). А коли стихла жорстока класова війна, коли прийшов неп, — прийшла і втома, знесилення, апатія. І Смуга механічно вибув з партії. З великим боєм опинився комуністом поза партією, немов на роздоріжжю. Сам не здавав собі справи: чому зробив так, а не инак, чому знову не стає в партійні лави. Не цурався роботи й поза партією. Трестові віддавав сили, не жалуючи себе, пам'ятаючи про важливість господарчого фронту. Викладав політичну економію в радпартшколі. Писав у газеті. Але все це було немовби не те. Дивився на втомлених від праці робітників, на їхніх замучених роботою жінок, на жовтих, худорлявих дітей і ледве стримував крик гострого болю: „не те! не те!“ Чувся немовби винним перед ними за щось. Чув нестерпний жаль на когось невідомого за несправджені надії. Гнав від себе цей жаль і намагався не піддаватись таким настроям. Та от тепер, коли швидкий потяг стрілою летів уперед і сутінки оповивали поле, сумні думки хмарою насунули на нього й опанували його.

... Ось і волосся на висках якось непомітно зробилось шпакуватим, засріблилось. Минає найкраща пора віку, а він не чує вдовolenня з пережитого. Немов і не було радощів, страждання, горіння; немов не було й немає друзів...

Коли у вагоні засвітилась електрика, Смуга, щоб одігнати надокучливі сумні думки, почав перегортати збірку оповідань А. Шніцлера, куплену в кіоску на двірці. Натрапив на оповідання: „Останнє побачення“. Почав читати. Дивна річ! Немовби Шніцлер підглядав моменти з життя Смуги, відчув його настрої, довідався про його приязнь до Марійки і занотував все це в своєму оповіданні. Але як неприємно і важко закінчилась вся ота історія у Шніцлера. Невже й його приязнь до Марійки буде мати такий неінтересний, неприємний кінець... Костю огорнув якийсь неспокій. Може в цей момент, коли він читає оце

оповідання, його Марійка, точнісінько як і Ганя в оповіданні, конає в передсмертних муках? Може і він бачив Марію в-останнє?..

— Чорт знає що! — перервав Кость думки і скочив на ноги. — Чорт знає що! Так можна дійти хто знає до чого!

Але нервова система в напруженню працювала далі й гнала одну за одною, роєм невеселі думки. Кость знову ліг, щоб заснути. Колеса одноманітно відбивали такт. Думки почали плутатись, тратити на гостроті, блідли, а замість їх повставав в уяві яскравий образ Марії і її прегарне, округле чоло, її напружені груди, привабливі рухи теплих рук, соковиті вишневі вуста, лінії молодого, запашного, буйного тіла. Стояв в уяві і непереможно тяг Костю до себе.

В Одесі Кость не міг зосередитись на праці. Обслідування місцевої контори тресту йшло мляво, принаймні проти того темпу й сили, з якими проробляв він таку роботу раніш. Гарне, європейське місто, пустотливі місячні ночі, садки, вілі, чарівне море — все це немов-би змовилося проти Кості. Вечорами й ночами не сиділося в конторі; не хотілось шпортатись у справах, аналізувати, підраховувати. Тягло на море. А коли йшов Французьким бульваром, коли сидів над морем, здавалося йому, що срібне місячне проміння нікого так гарно не вбрало-б у свої прозорі шати, як Марію; що ніхто не зміг-би так натурально, так гармонійно злитися з сутінками ночі, з пустотливим, жартовливим повітрям, як Марійка. Здавалось, що пишні садки і прекрасні, воскресаючі з руїн вілі ще покращали-б, ще пишнішими стали-б, коли-б повз них, серед них пройшла Марія. Здавалось, що блискучі, темно-сині хвилі моря, граючись з місячним промінням, перетворились-би в живі істоти під поглядом її очей.

І Костю непереможно тягло до Марії. Він намагався думати про щось інше, але не міг. Пробував іронізувати над собою, над своїм настроєм: — „Кость, не кисни! це тобі не до лиця. Ти-ж не юнак. Хто тобі повірить? Дивись на справи простіше. Адже маєш звичайнісіньку пригоду, що їх ти бачиш що-дня. Не дури себе, що не можеш бути без Марії й тижня“. Але іронія була немічна й полохливо тікала перед настроєм, що заволодів Смоугою всевладно.

Дні минали якось незвичайно, немов у сні.

*

Смоуга повернувся з командировки не на дачу, а в місто. Палазі не було вдома. Вона — як те й було умовлено, поїхала з хлопчиком Юрасем (улюбленцем Кості) до рідних, на Полтавщину, погостювати. Кость мав розв'язані руки. Того-ж дня, увечері, він був у Марійки. Забув про все і пам'ятав, відчував лише одне, що вона — Марія — коло нього, що вона в його обіймах, що вона неприємно від його жагучих поцілунків, що від неї переливається в нього, мов з якогось чарівного джерельця, надзвичайна життєва сила, бадьора, радісна енергія.

— Ой, Костику мій любий! Ти не знаєш, як жалкувала я, що ти поїхав, — сміючись сама з себе, оповідала Марія. — Я нарікала на себе, чому не затримала тебе, не одмовила їхати в командировку. — Тепер мені смішно про це згадувати... Правда, смішно? Але тоді я твердо

рішила: нехай було-б це негарно, нехай ти здивувався-б, а може навіть розгнівався-б на мене, але я мусіла тебе не пустити, ти мусів залишитись зо мною. Я-ж на тебе навіть ще не надивилась, я-ж тебе ще навіть не націлувалась, я-ж тебе ще не наслухалась... Кожної хвили, кожний момент я хочу тебе бачити, відчувати...

Кость голубив Марію. Захоплювався все більше красою її тіла. Що-дня, після праці, спішив до неї. Радів з близькості до неї, без кінця говорив їй гарні, милі, дорогі слова, від яких Марійка вся бралась полум'ям.

— Марійко! Коли я дивлюсь на твої груди, коли я голублю їх, цілую і впірнаю лицем; очима в них, я думаю: коли-б мистець хотів втілити в яскравім образі ідею невмирущого буття, ідею радісного, буйного життя, він мусів-би виліпити чи намалювати груди прекрасної жінки, твої груди, люба, кохана Марійко, — сказав одного разу з захопленням Кость.

— Костику, ти говориш дурниці, — заперечила, сміючись, Марія.

— Ні, не дурниці! Подивись сама на себе: хіба ти не помічаєш, що від тебе б'ють промінисті хвилі життя, що кожен твій рух голубить і пестить, що очі твої заливаються щасливим сміхом!..

Марія скочила на ноги. Кость говорив правду.

— Так, це правда! З того часу, як я знаю тебе, я немов-би квітну. Я почуваю, що немов-би расту, тягнусь, як та квітка до сонця, буваю... Я почуваю, що якась життєва сила переповнює мої груди, всю мене й ллється через край і вливається в мого коханого, любого Костика... Я ніколи не думала, не сподівалась, що я здатна, що я зумію так сильно, до забуття любити...

І кинулась знову до Кості. Стала перед ним на коліна, взяла його голову в руки і зацілувала.

— Костику любий! Це я для тебе квітну. Це все твоє. Я вся твоя... Я люблю, люблю тебе...

В тресті товариші й товаришки у праці звернули увагу на зміну, що зайшла в настроях і поведженню Марії. Мужчини жартували, кажучи, що вона не дає їм спокійно працювати, що її очі ведуть себе непристойно: заглядають „в душу“ і хвилюють. Товаришки заздро констатували, що Марія „прекрасно відпочила на дачі“, поздоровшала, набралась енергії, жвавости. А Марія працювала як ніколи. Нудні справи, сухі цифри оживали в її руках. — „І для чого ото так стараетесь? — не раз жартовливо запитував її старший інженер. — „Ми й так підвищимо вас з зими на один розряд. Чи може мітите в начальники відділу?“ Марія на жарт відповідала жартом. А про себе думала: „Вони не знають, що в мене тепер стільки енергії, що я, здається, могла-б двадцять чотири години працювати без відпочинку і то не вичерпала-б величезних її запасів“.

Марія вся підпала під владу свого глибокого почуття. Кожен рух, кожна думка її були зв'язані з ним навіть і тоді, коли вона на хвилю забувала про Костю, про свою любов і впірнала в ділових паперах тресту.

У Тупала кепський настрій. Не міг дати ради з трьома жінками. Досі, коли хто з товаришів чіпав питання про його родинне життя, відповідав жартом, або спокійно уникав розмови. Та чим далі, то все дошкульніша робилась ця тема. Сьогодні, йдучи разом з Лозовським та Смоугою до клубу—на доповідь про бюджетові права союзних республік,—він сам почав розмову про це. Скаржився, що деякі товариші починають ставитись до нього неприхильно, а їхні жінки навіть вороже.

— Не розумію, в чому річ. Що з того, що Ганя і Шева мають від мене діти? Кому від цього шкода? Невже треба зважати на заботи.

Його огрядна постать, живе обличчя, округле ясне чоло виявляли турботу і зажуреність.

— Об'єктивно справа може повернутись зовсім не так добре, як от ти уявляєш її собі суб'єктивно,—обізвався Лозовський.—Настя Даниловна хвилюється; Ганя вимагає, щоб ти розійшовся з Настею Даниловною, порвав з Шевою і пішов з нею до Загсу; Шева журиться. Чого тобі ще треба?

— Бо всі три навдивовижу вперті консерваторки,—обурився Тупало.—Чим я кожній з них не товариш?

— Кожна з них хоче мати тебе всього і не поступиться іншій. З цим треба числитись. І чи не доведеться тобі, Хведоре, розвестись з дружиною, порвати з Шевою і таки дійсно записатись з Ганею. Боюсь, що інакше кінчиться вся ця історія погано.

Тупало замислився. Коли прийшли до клубу, доповідь уже почалася. Смоуга й Лозовський одразу-ж зацікавились. Видно було, що доповідь викличе жваві дебати, що непартійний професор Дубняк виступить в оборону „покривджених історичних прав України“, а директор банку, партієць Ковганка, буде доводити, що тільки поширення бюджетових прав України та утворення власних центрів керування національною промисловістю дасть можливість створити сильну українську робітничу державу й культуру. Але Тупало сидів байдужий. Інші думки панували над його свідомістю, і скоро доповідач закінчив, Тупало зараз-же пішов додому.

Куди? Мав три жінки, але знав добре, що ні одна з них не зустріне його в цей момент з радістю. Шева буде плакати і мовчати, Ганя—плакати і ставити різні домагання, а Настя Даниловна—тільки образливо лаятись.

— Чорти-б його батька забрали! Дійсно, справа заплутана. Невже немає іншого виходу, крім того, що на його вказав Лозовський?

Йдучи з тресту додому, Марія завела розмову на політичні теми. Лозовський іде мовчки і тому вона звертається майже виключно до Смоуги.

— Радянська влада, диктатура пролетаріату, будівництва нового суспільного життя. Прекрасна мрія, та чи скоро вона здійсниться? Чи довго ще чекати? Бо живеться так важко, так тривожно. В житті стільки неприємних явищ, що за ними не видно й початку того нового, сподіваного життя.

Марія побоюється, що в радянським життю визрівають небезпечні, несоціалістичні тенденції. А коли вони зміцняться, що тоді буде? Як же з новим життям?

— Компартія немов-би має тенденцію до перетворення в окрему суспільну верству, в окремий упривілейований стан... Авангард робітничої класи, віддана інтересам пролетаріату бойова когорта — це одно, а привілеї з права приналежності до партії, тенденція до того, щоб стати понад класою — це зовсім інше. Мене це лякає. Поспіль комуністи живуть краще, догідніше, ніж непартійні робітники, поспіль зустрічаєшся з фактами, коли партійні дозволяють собі такі вчинки, за які безпартійні дістали-б найсуворішу кару. Часто зустрічаються комуністи, що не вміють працювати, не знають справ, коло яких стоять, і в той же час не хтять учитись, так немов-би одна приналежність до партії дає їм право жити з чужої праці.

— Можна подумати, що ви, Маріє Олексівно, начитались діда Каутського. Він теж твердить, що радянський режим веде не до соціалізму, а, мовляв, — від соціалізму, і що комуністи панують над робітничою класою і визискують її.

— Ні, Косте Петровичу, ви не жартуйте. Я-ж цього не кажу. Але-ж ніхто не може заперечувати наявних фактів. А ви-ж знаєте, що на певнім ступні кількість переходить в якість. Окремі факти можуть колись перетворити всю систему. В столиці республіки, під оком Центрального Комітету Партії й Центрального Уряду кілька десятків „народних суддів“ беруть хабарі й безсовісно кривдять громадян, торгують новим, радянським правом, як колись католицьке духовництво торгувало папськими індульгенціями. В Києві губерніяльна міліція й карний розшук — хабарники, злодії, ледве чи не бандити. І все це „комуністи“, та ще й відповідальні, — мовляв — цвіт партії. Хіба можна дивитись на все це спокійно? Кость мовчить. Марія хвилюється.

— А ми-ж маємо йти до соціалізму! Кожен день мусить нести нам нові можливості щасливого, людського, гармонійного життя. Памятаєш, як сказано в програмі: позбавлення політичних прав і обмеження волі треба вважати в радянському суспільстві за тимчасові заходи, потрібні виключно для боротьби з спробами буржуазії відновити колишні привілеї. А хто у нас пам'ятає про це? Навпаки: звикають не лише до того, що на пролетарську диктатуру починають дивитись, як на закінчену, постійну форму суспільного співжиття, але й до перетворення компартії в упривілейовану касту.

— По-перше, Маріє Олексівно, ви ідеалістка. По-друге — ви хочете, щоб процес, обчислений на десятки років, на кілька поколінь, — відбувся на наших очах. Це-ж річ абсолютно неможлива, тим більше в нашій країні, при величезнім значінні приватно-власницьких форм господарства, при складній класовій структурі, в оточенню капіталістичних держав. Ви хочете, щоб на наших очах народжувалось нове суспільство одразу в закінчених ідеальних формах і забуваєте, що при несприятливій міжнародній ситуації може ще трапитись, що компартія не втримає влади й диктатура пролетаріату може впасти, спастись, щоб знову стати на ноги й перемогти остаточно. Не можна спускати з очей історичної перспективи і не можна тратити віри. Без помилок не обійтись. Але всі їх виправить робітнича класа.

Марія сперечається далі. Те, що говорить Смуга, її не переконує. Вона хоче бачити в комуністах людей кришталевої чистоти, вона хоче відчувати тепер-таки, сьогодні парості нового, гарного життя.

Лозовський сміється й зауважує:

— Ой, Маріє, буде з тебе завзята меншовичка або фанатична комуністка. А мені не подобається ні перше, ні друге.

В день відпочинку Кость і Марія пішли в поле, за місто. Тут можна було вільно положити руку на плечі Марії і йти. Можна було стати, взяти її голову в руки й поцілувати в очі. Тут під високим голубим небом гуляє легенький, теплий вітерець, і Марійка схожа на польову квітку.

Марія сидить, а Кость лежить, положивши голову на ноги Марії. Час іде непомітно. Марія знову оповідає про свої дівочі роки. Кость слухає, немов дитина улюблену, хвилюючу казку. Але коли Марія згадала про своє подружнє життя, про те, як вона пробувала хазяйнувати, бути „господинею“, — Кость раптом відчув біль. Підвів голову з колін Марії й сказав:

— Краще не згадуй про це, Марійко, не говори.

— А то чому?

— Та чомусь зробилось мені так неприємно і боляче.

Марія зацікавлено дивиться на Костю. Кость мовчить. В його грудях закликотіли гарячі хвилі. Не стримався і запитав неспокійно:

— Як це сталось, що ти побралася з ним?

— Та я-ж тобі говорила. Він працював у виконкомі, і я там працювала. Познайомились. От і зійшлись. Не зразу. Він все прохав мене йти з ним жити. Я одтягала. А потім сказала, що згоджуюсь. От і все.

— Ти його любила?

— Костику, ти якось чудно питаєш. Я-ж тобі говорила.

— Дивна річ, — думав Кость, — як він досі не звернув уваги на те, що Марія, його Марія, була вже в чийхсь обіймах, що з тих обіймів вийшла вже друга, інша Марія, не та, про яку він може думати що-дня, що-хвилини... Е-е-т! Відкіля цей настрій? Що за чортівня!...

— Ти не зважай, Марійко. Я сам собі дивуюся, що за чудернацький настрій і звідки він. Так виразно уявилося мені, що ти — моя Марійка, моя рожева гвоздика, йдеш не до мене, а до іншого...

— Так я-ж не могла піти до тебе, Костику! Тебе-ж не було. Я-ж тебе не знала.

Чи жартувала, чи говорила серйозно — не можна було розібрати. Але в голосі відчувалась немов-би тривога.

Замовкли. Пробували звести мову на інше, але гарний настрій не повертався. Кость немов засумував, а Марія й собі. Коли повертались додому, Кость вже не цілував, ідучи, Марії, а Марія брала за серце пісню:

Ой з-за гори кам'яної
голуби літають.
Не зазнала розкошоньки,
вже й літа минають...
Запрягайте коні в шори,
коні воронії,
Та поїдем доганяти
літа молодії...

Лягаючи цієї ночі спати, Кость довго думав про одруження Марії. Щоб спрямувати думки в інший бік, почав перегортати вірші В. Поліщука. Здавалось, забудеться і засне спокійно. Але несподівано натрапив на вірш, що з новою силою викликав в ньому прикре, болюче почуття.

... На конваліях кров.
На білих конваліях червоні рубіни,
Як на постелі милої у першу ніч...

Як живий став знову перед ним образ Марії — його мрії чистої, як весняний ранок, невинної, як біла лілея, привабної, як рожева гвоздика, — в білій сорочці з розпущеною косою... в її першу ніч... Кость шпурнув книжку, скочив з ліжка, заламав руки, потім знову кинувся в ліжко й затріпався в беззвучному риданні, вткнувши голову в подушку.

Вночі йому снились важкі, неспокійні сни.

А Марія вперше подумала в цей вечір, що її любов до Кості може давати не лише радість, але й страждання.

Одного ранку, коли Смуга саме збирався йти на роботу, несподівано повернулась додому Палазя з Юрасем. Радо вбігла з хлопцем до кімнати, обцілувала Костю, заметушилась.

— Ти ж знаєш, я мала намір погостювати довше, та щось потягло додому. Розумієш — потягло. Заскучала. Що зробиш! Та й Юрась щось закапризував.

Юрась тимчасом бігав по хаті, розмовляв з кицькою, термосав татка, оповідав про пригоди в гостях.

— Знаєш, що він одного разу сказав? — говорила далі Палазя. — Сидимо ми, надвечір, в садку. На дворі так гарно, діти бігають, бавляться, а Юрась підійшов до мене, сів і мовчить. Що ти, Юрасе, притих? — питаю. Ножки болять, набігавсь? А він: „Ні мамо! знаєш, що я надумав?“ А що? — питаю. — „Якби я мав, — каже, — килимчик-літунчик, та сів-би на нього і полетів до татка“... Отаке мале і таку річ сказало... Ну, я й рішила їхати. Нагостювались і так, буде з нас.

Кость приголубив Юрася і намагався викликати в себе настрій, відповідний до жвавого, радісного настрою Палазі. Оповів про те, як їздило до Одеси, сказав, що був у клубі на інтересній доповіді, запитав, чи гарно почував себе Юрась у гостях. Але мова здавалась якоюсь штучною. Було неприємно і за себе, і за Палазю, що нічого не знала і так широко метушилася і горнулася до Кості. Зрадів, що був вже час йти на роботу. Палазя не затримувала.

— Ну, йди, йди вже. Та гляди, не запізниуйсь! Приходь раніш. Та почекай-но, дай же поцілую! — І вп'ялась Костеві в губи.

На другий день, коли Кость був на роботі, до Палазі прибігла Лозовська. Розповіла про всі новини, поскаржилась на свою робітницю, що вимагала черевиків по умові, вилаяла комуністів і між іншим додала, що Кость частенько „розважався“ з Марією.

Палазі не вподобалась така новина, а найбільше те, що передавала її Лозовська. Проте вона засміялась і відповіла жартом:

— Нехай розважається, аби не журився...

А коли Лозовська побігла додому, Палазя замислилась. Щось стиснуло коло серця. Пригадала сон, що снився їй оце кілька днів.

тому, перед тим, як надумалась повернутись додому. Снилось їй, що в місті іде якийсь заколот. Вона сидить з Юрасем в кімнаті і чекає Костю. А він має от-от прийти, забрати її з Юрасем і кудись піти, щоб усім переховатись. Кожна хвилина — вічність. На вулиці жахний крик, бігають люди. Палазя тримтить, пригортає Юрася і з чеканням дивиться у вікно. І от вона бачить — біжить в натовпі Кость. Порівнявся з помешканням, глянув у вікно, крикнув до Палазі — „Тікаймо! Тікаймо!“ і побіг далі, не зайшовши до хати, не сказавши, куди і як тікати. Коли прокинулась, довго не могла заспокоїтись.

Тепер чомусь спав на думку цей сон і знову збудив неспокій. Невже він віщував щось недобре? Невже що станеться з її любим, дорогим Костем? Коли знову вибухне революційна боротьба, вона вже не переживе її. Це вона відчуває добре... Чи може Кость забуде її, покохає иншу жінку?

В голові промайнули з надзвичайною яскравістю спогади з пережитого разом з Костею і без нього, але для нього. Війна. Революція. Кров. Неспані ночі, виплакані дні. Страх за Костеве життя. Голод.

Невже можна все це забути? Невже можна після всього цього розлучитись?

Хіба вона не стала Костеві за вірну дружину, за щирого, відданого товариша? Хіба не доглядала його, мов малого Юрася? Хіба вона жалувала для нього себе? Хіба не рада була повсякчас віддати себе, своє життя за нього?

Палазя поралась коло посуду і не помічала сліз, що перлинами котились з очей і висихали на її лиць. Нараз стрепенулась, напружила свою волю і прогнала чорні, журливі думки.

— І що з того, що він бачився з „нею“? Дарія Івановна завжди перебільшує все... Та й Марія не піде на таке, даремно, що видає себе за вітрогонку.

Коли Кость повернувся з праці, Палазя, здавалось, вже зовсім забула про візиту Дарії Івановни й про свої сумніви-побоювання. По обіді сіла на канапку і звернулась до Кості.

— Костику, іди сядь коло мене та розкажи докладніше, що-ж ти тут робив без нас. Чи не залюбився з ким? Бо на вашого брата не можна покладатись, особливо тепер. Пам'ятаєш, ти мені колись розказував, як твій товариш Дем'ян, побувши місяць без жінки, писав до неї: „Зіно! Годі тобі вже гулять. Приїзжай, бо мені вже всі жінки здаються гарними“. Пам'ятаєш? Отакі ви всі, як цей Дем'ян. Вас всіх треба було-б у магометанську віру перевести...

Кость неохоче сів на канапку. Тон розмови і Палазині жарти починали його дратувати. Але він перемагав роздратування й намагався підтримувати розмову. Знову розповів про новини в тресті, про газетні звістки. А Палазя, немов навмисне, присунулась до нього ближче, положила руку на його плечі й допоминалась свого.

— Ні, ні! Ти розкажи, де ти бував, хто тебе тут розважав? Чи не впала якась тобі в око?

— А коли-б і впав хто, то-що. Хіба не можна?

Палазя одсунулась і пильно глянула Костеві в очі.

— Ну, нехай попробує. Не з медом їй буде. Що їй — мало вільних мужчин, не може вибрати иншого?

Вечір здався Костеві нудним і нестерпуче довгим. Почував себе в фальшивому становищі. Непереможно тягло до Марії. А Палазя стелила ліжка, роздягалась, жартувала.

Лозовська приходила до Палазі ще й ще раз. Потім з такими само новинами приходили й інші знайомі дами. Всіх брала цікавість — до чого воно дійде.

Та Палазя вже не потребувала цих „агентурних“ повідомлень. Вона з обридженням зустрічала нашіптування, богобоязне похитування головою, лицемірно-співчутливий тон. Так, вона не потребувала, бо бачила вже на власні очі, що Кость вже не той, що втратила вона Костю. Щоб переконатись, кілька разів слідувала за Костем і бачила, що він зустрічався з Марією.

Почала сваритись. Чим далі, то все більш образливо. Ходила слідком за Костею. Кость зробився мовчазний. Сидів вечорами дома і працював. Перестав бувати на людях.

Та хіба - ж Палазі цього було треба?

Не раз билась вона в істериці, коли Кость був на роботі, коли в хаті нікого не було. А коли він приходив, не могла стриматись і сварилась.

Малий Юрась, помітивши, що сталося щось недобре, кілька разів говорив: „Щось ви сваритесь... Мені це не подобається“, або — „Краще - б ви вже не сварились“. Кость пробував вмовляти Палазю не сваритись при дитині, але вона не могла стриматись. Засмучений вигляд Кості розбурхував у неї безмірну лютю, бо це - ж він за „нею, за отою безличницею“ отак журився, сумував.

— Хіба розійтись з Костею, залишитись самій з Юрасем? Спробувати розпочати нове життя... нераз міркувала Палазя.

Але від цієї думки болюче стискалось серце, холола кров, туманило в голові, кидало в істерику. А Палазя аж до цього часу не знала істерик.

— Починати нове життя? Ні! Краще зовсім не жити. Не тепер, не в такі літа, не після того, як стільки пережито... Та й де вона знайде тепер вірну дружину! Кому скаже щире слово і від кого почує його. Ні, ні...

Пробувала говорити з Костем про те, щоб розійтись. Сама не вірила в це, а говорила. Немов випробовувала Костю. Але Кость мовчав. Знав, що не витримає Палазя розлуки, що буде вона їй понад силу, що стане для неї незаслуженою, жорстокою карою. Знав і мовчав. Або казав:

— Звичайно, коли так буде далі, то краще розійтись. Але це дурниця, для цього немає ніяких підстав... Я не розумію: чого ти мучиш себе й мене... Чого тебе так допікає, що я з кимсь перекинувся словом, з кимсь побачусь...

Палазя підхоплювала оце „з кимсь“ і починала наново тяжку сварку, викликаючи Костя на прикрі й образливі слова.

Здавалося, не було ніякого порятунку ні для Кості ні для Палазі. Як Кость не напружував свою думку, він не міг укласти в якийсь один напрям шляхів, що так нещасливо перехрищувались.

Минали довгі, важкі тижні. Палазя змарніла зовсім. Хазяйнувала, працювала далі автоматично. Звичка до роботи була в неї немов-би другий життєвий інстинкт. Але тепер і робота не рятувала її, не давала потрібних ліків, забуття. Почала хорувати і немов-би здавати свої життєві позиції. Особливо подалась після одного випадку з Костем, після випадку, що немов-би зовсім підрізав коріння під її життєвою силою.

Був це простий випадок. Якось серед ночі прокинулась Палазя від страшного сну. Їй здалось, що якісь бандити впали в кімнату і ріжуть, забивають на смерть її Костю. Вона хоче скочити з свого ліжка, крикнути, накинутися на бандитів, але руки й ноги не рухаються і вуста заміли. А тим часом Кость кричить, прохає порятунку... Нарешті, вона робить страшне, не людське зусилля й прокидається... Кидається до Кості... А Кость сонний б'ється в риданні... Вона розбуджує його і не може ніяк заспокоїти...

Такого з Костем ще ніколи не було. Що йому снилось? Чого він так гірко ридав? Палазя не питала. Хіба не однаково? Хіба вона не бачить, що нещасливе життя підточує не лише її, але й Костю.

Того-ж таки дня Палазя, по обіді, знову почала мову про те, що мабуть краще буде їм розлучитись. Кость здивувався, що заговорила вона про це якось надто спокійно і незвичайно.

— Розійдемося, розлучимось... Для чого ми маємо мучити одне одного... Не буду тобі заважати, дам тобі спокій... Будеш жити, як хочеш...

Кость мовчав. Не хотів в який вже раз відповідати одне й те саме. Не знаходив слів, способу, щоб розвіяти гнітючий настрій і натрапити на простий шлях.

Важко було Марії одвикати від Кості. Коли Кость не прийшов до неї над-вечір в день повернення Палазі, було надзвичайно неприємно. Але вона перемогла. Зрозуміла річ,— переконувала себе; прийхала дружина (спочатку подумала — „вона“, замість „дружина“) — не кине-ж він її того-ж дня і не прибіжить до мене; це було-б смішно.

Та коли Кость не прийшов і другого і третього дня, занепокоїлась. На праці, в тресті, підійшовши до Кості, не обмежилась звичайним: „Добридень! Як почуваете себе?“ і додала, так щоб сторонні не чули:

— А чи не думаєш ти, Костику, що березки в парку за нами заскучали? Струнки, білі березки... ти-ж їх любиш... Може підемо подивитись, як падає жовтий лист з дерев?

Кость не пішов, хоч і рвався до Марії.

Було тяжко, а далі пішло ще гірше. Одного разу, коли Кость повертався з Марією після роботи додому, назустріч вийшла Палазя. Побачила Костю з Марією, спалахнула. Підійшла. Образливо вилаяла Марію, схопила за руку Костю і потягла за собою. Марія від несподіваної образи розгубилась. А коли прийшла додому, не обідала і цілий вечір проплакала.

— Звичайно, я дурна,— думала про себе на другий день.— Хіба можна так легковажно ставитись до цього? Поля-ж не захоче залишитись без Кості. І чого я раніш про це не подумала? І що-ж тепер робити? Невже отак одразу і одріжуть Костю від мене? Був і нема. Ні, цього не може бути, це надто жорстоко.

Здавалось, коли - б вона могла бачити Костю, бути з ним хоч півгодини що - дня, їй більше нічого не треба було - б. Знала, що Палазя нервуеться, що можуть бути неприємності і все - ж хотіла мати хоч ці півгодини. Коли Кость, зайшовши до Марії, через кілька хвилин поспішав додому, вона не могла втриматись і просила посидіти ще.

— Костику! Невже тобі не можна побути зо мною хоч вечір? Як я хочу, щоб ти забув про... про все і спокійно, радо побув зо мною... так як раніш. Я - ж заскучала за тобою. Мені світ немилий без тебе.

— Треба переждати, — відповідав Кость. — Не треба йти на неприємності, образу, скандал. Треба переждати і все піде гаразд. Не плач! Візьми себе в руки!

І поспішав додому. А потім заходив що - раз рідше й рідше.

Марію тягло до Кості. Вона не спала ночами, тримтіла в сльозах. Плакала, щоб не бачили, щоб не помітили інші. А коли починався день, „брала себе в руки“, удавала з себе безжурну і йшла на роботу. Ідучи, звертала на ту вулицю, де жив Кость, щоб подивитися на той будинок, де він живе, на ті двері, через котрі він ходить.

З якогось часу вона, що - дня, рано й вечір, цілує маленький ніжик „цезорик“, що їй подарував його Кость, перекладає та перегортає книжки, що він їх читав, або тримав у своїх руках. Живе немов під гіпнозом. Думка про Костю не кидає її ані на хвилину. Годинами сидить, вечорами, у своїй кімнаті й жагуче хоче, щоб Кость відчув, як глибоко, як боляче вона хоче його бачити, щоб відчув і прийшов. Кажуть же, що близька рідна людина може й на віддалі відчувати наші страждання, наші бажання. Інколи здавалося, от - от задзвенить дзвоник, відчиняться двері і ввійде Кость, радо заговорить, засміється, ніжно пригорне до себе, скаже, що любить.

Але Кость не приходив.

Пробувала читати — не читалось. В театрі — не могла досидіти до кінця п'єси. Намагалась розважитися в знайомих — була нестерпна скука. І знову просиживала, немов під гіпнозом, довгі вечори в своїй кімнаті, самотна, з сльозами на очах, з одним словом на устах: „Костику! Костику!“. Так немов - би в цьому слові містився весь світ, все життя.

Проти нового року зібралось у Лозовських багато гостей. Жартували, грали на піяніно, співали. Коли гості, вже над ранок, розійшлись, Марія довго плакала в своїй кімнаті, а потім рішила написати листа до Кості.

„Любий Костику! Я не здоровлю, я не маю змоги поздоровити тебе з новим роком. Ти десь далеко, і я навіть не знаю, що з тобою тепер. Але мені в цю хвилину так хочеться говорити з тобою, Костику, так хочеться сказати тобі багато, багато гарних слів. Здається, я все віддала - б в цей момент за те, щоб побути з тобою хоч одну мить... Костику, милий! Коли ти мене любиш, або любив колись когось, тоді ти зрозумієш це моє непереможне бажання, зрозумієш мене. Це не забаганка моя, ні. Це щось таке, що панує над моїм розумом і всю мене тримає у своїх жорстоких, ціпких руках. Ой, Костику, коли - б

ти знав, як-би я хотіла визволитись з-під цього. Мені-ж так нестерпуче боляче, я-ж так багато думаю про тебе. Ти весь в мені; твоя постать, твої очі, твоє обличчя — весь ти немов-би вріс у мене, і що-б я не робила, про що-б не думала — ти зо мною.

Костеньку, милий! Я не хочу нав'язуватись, я не хочу прохати тебе про побачення. Але коли-б ти знав, чого це мені коштує... Костику, чому я так люблю тебе? Чому раніш нікого не любила? Може-б тоді я не здатна була на таке незрозуміле, сильне почуття... Пишу тобі і тут-же думаю: для чого? Нащо? Це-ж мое писання, ці мої слова — ні до чого... і не можу, не можу перемогти себе, не можу не писати. Я не своя — це безумовно так. Я втратила над собою волю. Я готова прохати тебе, молити, я готова йти на втрату своєї колишньої гордості. Костику, милий! Ти не смійся з мене і не суди суворо... Коли-б ти знав, як я люблю тебе, коли-б ти зрозумів мене... адже-ж, можливо, і в тебе колись кохання доходило до нестями, і ти колись переживав таке почуття, як я оце... тоді ти зрозумієш мене. Ти-ж знай, зрозумій, що ти моє сонечко, що я живу лише тоді, коли бачу тебе, що одна зустріч з тобою переинакшує мене всю, так що це впадає в очі стороннім. Немов-би проміння пронизує мене всю, немов якісь незнані сили починають буяти в мені, щастя переповнює всю мою істоту вщерть...

Я мушу писати про все це. Я інакше не можу. Я відчуваю, що втрачаю силу, свідомість, що готова прийти до тебе, на твоє помешкання... нехай буде, що буде... Мій милий, мій рідний Костику! Я мушу ховатись з своїми побаченнями з тобою, я навіть на праці не можу поговорити з тобою... Але я не можу робити так далі, проти цього протестує вся моя істота, вся моя свідомість...

Ні! Не про це хотіла писати тобі. Хочу писати тобі про своє непереможне кохання... Ти якось казав, Костику, що Палазю охопило якесь непереможне сліпе почуття ревності... Отака сліпа і непереможна моя любов до тебе...

Я знаю, що не треба було-б мені писати всього цього тобі. Але я не можу. Мені легше, як я пишу. Милий мій, рідний Костику! Сумую за тобою, за твоїми поцілунками, за твоїми пестошами, за твоїми очима, які я тепер так рідко бачу... Хочу знати, як ти живеш, що робиш, про що думаєш... хочу любити, голубити тебе... Милий Костику, я не прошу в тебе побачень, не прошу тебе говорити мені про твою любов до мене. Адже я розумію все прекрасно, знаю, що не повернуться, не прийдуть вдруге щасливі хвилини, що я мушу примиритись з думкою зовсім не бачити тебе... Знаю, що тяжко мені буде перенести це, що багато сили піде в мене на боротьбу з собою, але і ти, здається, не знаєш іншого шляху, і ти, здається, хочеш цього...

Але бачиш, Костику, милий мій, коханий Костику, як я, не зважаючи на все це, все ще так сильно люблю тебе. Бачиш, сонечко моє, як це тяжко, як все заплутано... ти сам говорив про це не раз.

Написала й мені зробилось трохи легше. Не треба більше ні про що думати. І ти мені нічого не говори. Нехай все йде так, як в останній час.

„Цілую твої очі.

Марія“.

Лист був готовий. Марія заспокоїлась і заснула. А другого дня, прочитавши листа, порвала його на дрібні клаптики.

— Невже не можна опанувати себе, вгамувати своє почуття? Треба-ж зрозуміти, що не мати їй щастя з Костем. Треба взяти себе в руки.

Через кілька днів Кость одержав від Марії коротенького листа. Марія писала: „Костику! Мені треба тебе бачити, поговорити з тобою. Сподіваюсь, ти не одмовиш в цьому моему проханню. Вийди сьогодні о 7-ій годині вечора до Спартаківського отелю — там я буду тебе ждати. „Сцен“ робити не буду, а хочу лише бачити і поговорити. Довго затримувати також не буду. Хоч і кепсько спала минулої ночі, але бачила тебе у сні. Марія“.

Вечером Кость сказав Палазі, що йде на засідання в трест і пішов на побачення з Марією, до Спартаківського отелю.

Палазя не сказала нічого. Навіть не подумала, що може Кость дурити її. Ось уже кілька днів вона почуває себе в стані повної байдужности до всього. Кімната, меблі, праця на кухні — все це немов ввижалось у сні. Таке чуже, незрозуміле.

Не встиг вийти з кімнати Кость, забігла Лозовська. Почала лаяти комуністів і радвладу за те, що їй довелося даремно простояти цілий день коло тресту за калошами.

— Стою, стою, ноги одібрало, живіт підвело. Нарешті вхожу. І що-ж ви думаєте? Дайте мені, — кажу, — п'ятий номер. А він мені: „залишився лише третій“. Ах, трясця твоєї матері? чого-ж ви, ідіоти, не оголосите — на дверях, чи на вікні, що п'ятого номера немає... Як почала, почала... Де не взявся міліціонер, за комір мене і до району... Насилу вирвалась. От сволочі“!

Палазя слухала мовчки, налила чай, підсунула до Лозовської мазурки.

— Та я й забула! — схопилась Дарія Івановна. — Чи чули новину? Вчора вночі повісилась комсомолка Ганя, машиністка з банку. Не чули? Всі про це говорять. Дитину одвезли в притулок. От дурна! Я-б його повісила, а не на себе руки накладала... Ну, нічого, ще прийде на них лиха година. Паскудники, злодії, мерзавці...

Допила чай, попрощалась і побігла. Треба було забігти ще до братової — розповісти про порядки в гумтресті і про те, що повісилась комсомолка Ганя.

Палазя залишилася одна. Справилась з вечірньою працею. Мусіла оповісти Юрасеві казку, поки заснув.

Як Юрась заснув, в хаті одразу затихло і немов спорожніло. Здавалось — осиротіла хата. За вікном, на дворі не вщухала сніжна завірюха. Вітер свистів жалібно. Палазя перейшла в другу кімнату.

І в цій кімнаті так тихо і немов порожньо. Костів стіл, за яким він так багато працював. Кості немає... Палазя сама. Так, вона сама самісінька на цілому світі. Вона не даремно сидить сьогодні сама вдома, в цій кімнаті. Вона вже ніколи не буде сидіти з ним, з любим, дорогим Костиком, вдвох...

Безнадійний, гострий, смертельний жаль пройняв Палазю. Вона відчула, що з нею починає творитися щось надзвичайне, що якась невідома сіла бере її у свої чепкі руки і кудись тягне...

Хоч-би Костик повернувся швидче і розвіяв цей смертельний жаль, цей нестерпний біль, цю страшну, ціпку, холодну, жорстоку силу...

Але Кость не повертався.

— Ой, як довго, як помалу тягнуться ці хвилини! Як довго...

Палазя напружила волю, встала і пройшлась по кімнаті. Хоч-би як одігнати ці сумні думки. Почала оглядати речі. Знов очі застигли над Костикивим столом.

... А може Костик вже не повернеться? Може вже ніколи не сидітиме за цим столом? Ніколи не прийде в ці кімнати, не покличе її до себе, не заговорить...

— Доле-ж моя нещаслива!.. — забилась, затрипотіла в сльозах Палазя.

Потім немов-би заспокоїлась. Сіла за стіл, взяла клаптик паперу, що лежав на столі, олівець і написала: „Будь здоровий і щасливий, Костику. Гляди Юрасика і жалуй його. Повідом моїх рідних. Не гнівайся на мене, а я умру.“

*

Коли Кость Смуга повернувся додому, Палазя вже не вийшла, як звичайно, йому на зустріч і не відкрила дверей.

О. ЛАН

* * *

Стелеться сутінь вечірня,
Заплющують очі ставки.
Радість моя надмірна,
Золоті колоски!
Ляжуть натружені люди,
Тільки з улиці крик: дітлахи.
Яке щастя, що „вчора“ не буде,
Що до „завтра“ широкі шляхи.
Сіяли гнів і розпуку,
А який поспіває врожай.
Жовтень огненнорукий,
Зеленогрудий май!
Зерном рясним та добірним
Зацвітають степи круг села.
Радість моя надвечірня
В майбутнє лягла.

М. САЙКО

ПРЯЛЯ

Як спололо сонце довгі сніжні грядки,
як цибатий вечір став палити свічки:
зашуміли прядки, закуріли мички...

і цвітуть що-ночі в кислооких хатах:
сизий порох льону, пісня кострубата.

„Нитоньку веду
тонко до ладу;
нічка довга, мов повісмо,
може допряду.

Буду пряжу білувати в лузі на ріці, буду тебе споминати, серце, плачучи.	Може вернешся до мене, вишию рукав... А то кажуть старій нені: любив та не взяв.
---	---

Ой пряду, пряду
на чиюсь біду,
нитоньку веду
тонко, до ладу.
Нічка довга мов повісмо:
може допряду.

ГАНУСЯ*)

Залізний закон необхідности не знає випадковостей. Хіба випадково погнали Петлюру? Хіба випадково прийшли німці, погнали більшовиків? Хіба ще там на отаманських зборах не було натяків, що заблищить в панських руках гетьманська булава, що національна ідея, після того як виконає свою службу для панства, буде відкинена, як ганчірка, й замість неї почнуть прищеплюватися думки про єдину неподільну і що зрештою й ці думки зникнуть разом з розчавленим панством?

Але якому законові це підлягало, як я міг це передбачити, що в занехаяному містечку буде цукроварня, на тій цукроварні буде відчинена лікарня, що за лікарку там буде Бронка й що вона буде першою людиною, яку ми з хлопцями одного ранку зустрінемо на вулиці містечка?

Вона полохливо озирнулася на всі боки. Її обличчя зблідло від страху.

— Сашко! Ось божевільний... Тебе - ж тут схоплять в три мига... Ах, боже мій, що робити?

— Та ніхто не схопить, бо ніхто мене тут не знає... — заспокоюю я Бронку:— Скажи краще, як ти тут опинилася!

Це буде потім. Бронка все розкаже. Тільки не тут, не на вулиці...

— Ідіть до річки... городами до кладки... за годину я вас знайду.

Дорога до річки повз кладовище.

Дерев'яний паркан на три чверті розібрали мешканці на паливо. Похилилися хрести над могилками, густо заросли кущі бузка, висока соковита трава вкрила стежки. Забули живі про своїх небіжчиків...

— А ну, хлопці, чи не спочинемо тут, біля мерців?..

Вабить зелена трава, тінь від дерев. Тихо, спокійно, затишно.

Дивлюся на білі легенькі хмарки.

Снуються в голові думки...

Десь тут поблизу, в одному з будинків Гануся... Ми з хлопцями тут... а вона не знає...

Як самотньо на кладовищі! Нікого немає...

А чи й справді нікого? Що - ж це чути? Плач, чи спів? Підвожуся й поволі йду, звідки голос доноситься.

За зеленим горбочком, крізь кущі бузка, бачу чорну жіночу постать. Схилилася над могилкою, вкритою зав'ялими вінками та злинялими стрічками й співає тихо, мов розмовляє з небіжчиком:

Люлі, люлі...

Як засвищать кулі,

*) Початок № 7—8 „Чер. Шлях“. 1926.

Заїрже твій кінь,
Спи собі любенько,
Одпочинь тихенько...
Спи та одпочинь...

Хто - ж заснув навіки під цим горбочком?

Для кого ця пісня журна? Хто він — невідомий: друг, чи ворог?

Мабуть, свистіли колись і над твоєю головою кулі, колись твій кінь, іржучи, поривався до гарячого бою, де костомаха справляла свій танок. Дзвеніло круг тебе залізо, зрошалася під тобою земля червоною кров'ю... сипалися удари на тебе, наносив і ти їх... Кому? За що ти бився? За що проливав свою та чужу кров?

І все це минулося для тебе. Ти спиш... одпочиваєш...

Ходить вовк ярами,
В'ється крук над нами,
А тебе нема...

Не на тебе, на іншого чекає вовк. Іншим лихо віщуватиме чорний крук... Життя, боротьба кривава не спиняється. Ой, як давно вона розпочалася! Ой, як довго ще триватиме... Та вже без тебе... Бо вже тебе нема...

Тільки жаль по тобі залишився... Тільки пісня журна... Жаль в тих, хто колись любив, а може ще й досі любить... Кого може й ти любив.

Тирса хай шепоче,
Що собі захоче...
Я присплю сама...

Яка журна пісня... скільки горя в ній заховано, у тій, хто залишився над цим горбиком...

А скільки їх, цих горбиків, по всій Україні?

Колись одважні, безстрашні, завзяті, мов степові орли, лежать тепер під ними, навіки закривши очі.

Але чия рука тобі вкоротила віку?

А - а - а - а - а - а
Я присплю сама...

Задзвеніли невимпані сльози в останніх словах пісні. Неначе стогін зо дна душі глибокої, вирвалися останні ноти жіночого голосу і враз я пізнав його.

— Гануся!

Повними гідності рухами вона підводиться...

В чорній сукні, що широкими складками ховають її стрункий стан, зажурено - спокійна, з цілком новим виразом обличчя, вона зовсім не подібна на стару Ганусю... на мою...

Тихенько підійшли Максим з Данилом і стали віддаль.

— Довелося таки нам зустрітись, Ганусю...

— Довелося....

Голос сумний, без життя...

— Ми не перешкодили вам? Вибачте...

Суворо, майже грізно дивляться Ганусині очі...

— Я в жалобі... серце жалем сповнене... тут брат мій лежить... забитий вашими...

Данило тихенько зідхає...

— Боротьба... — соромливо зауважує він: кому як доля присудить...

— Воно конечно... додає тихенько й Максим: брата, чи там нареченого тяжко втратити. І скільки тепер сліз летється. Ви кажете, наші його вбили... А якби він був живий, він-би наших убивав і тоді-б не ви, а хтось інший журився...

Уста Ганусині кривляться в гірку осмішку:

— Він ваших не вбивав... Розумієте... не вбивав. Його за те вбито, що він українець.

Похмуро й неймовірно дивиться на Ганусю Данило.

— Дивуетесь?... Двоє їх братів у мене було. Один і тепер залишився. Колись у війську Петлюри служив... з вашими бився, Україну визволити хотів... Той живий...

— Знаємо, як визволяли... — різко перебиває Данило: — Панів визволяли, не Україну... — й очі йому запалюються...

— Усього бувало... — вступається Максим, щоб якимось згладити вражіння від занадто різкого Данилового тону: — Конечно, як хто сознательний...

Гануся дивиться на Данила.

— Він мабуть не менш од вашого ненавидів панів... Він був молодий, гарний, гарячий... як ви... до боротьби з панами кликав... і ось лежить тепер під цим горбочком... не панами, а вашими забитий...

Коротка, але сумна історія. Як відступали більшовики, наскочив на містечко Андрій, старший брат Ганусі з своїм загоном. Весь день козаки Андрія хазяйнували в містечку, бешкетували... І весь день Дмитро, молодший брат, умовляв козаків бешкет припинити. Зустрілися ввечері брати у батьковій хаті. Один — гість — переможець, герой... другий — хазяїн — мовчазний, похмурий...

— Поженем геть кацапів... слава Україні... — вигукував Андрій.

— Слава! — підхоплювали гості.

Тільки Дмитро не поділяв загальних веселощів. Похмурий та невеселий сидів він увесь час.

— А ти що, за товаришами журишся? — не витримав старший брат...

— Журюся, що пани повертають... — відповів Дмитро. Суперечка розгорілася... Вхопилися до зброї, шаблями брязнули. На силу розвели... Та все-ж не заспокоївся Андрій. Звелів свого брата заарештувати, щоб серед козаків, мовляв, не було поговору...

А тим часом знову більшовики наскочили...

Втік Андрій з своїми хлопцями... Дмитро у в'язниці лишився... Почали більшовики вже по хатах ходити, контр-революцію вишукувати. Прийшли до Андрієвої хати, а того й сліду немає. Вхопили батька, на двір вивели й розстріляти зібралися. А тут Дмитро нагодився, тільки що з тюрми його випустили. Почав умовляти... не допомагається, і його

до стінки поставили: всі ви, кажуть, одного роду, племені. Робітники з заводу позбігалися, свідчили, що не був він у Петлюрівському війську. Не повірили:

— Чому - ж він петлюрівською мовою балакає?

Всіх в штаб повели. Батька довели, а Дмитра по дорозі червоногвардійці зустріли, почули, що по-українському говорить, і на вулиці розстріляли.

— А він за більшовиків стояв, — сумно закінчує Гануся: — єдина провина, що українець.

Потемніло Данилове обличчя, ще більше насупилися брови, нижче на груди голова упала.

— Трапляється, — тихенько промовив Максим...

— Трапляється, що Україна нещасна... Це ви хочете сказати? — запитує Гануся: — Та хто - ж цьому винний?

— Воно, конечно, у нас тільки один ворог — пан. Це кожний, хто сознательний...

— Так не пани - ж Дмитра вбили, — перебиває Гануся: — а ваші. Ті, у кого на прапорі „спокій хати́нам“. — Гануся з гірким сарказмом дивиться на мій бік. — Проти палаців і Дмитро боровся, та на лихо він українцем родився... Як українець, що, прав своїх не хотів позбутися, і вмер.

— Конечно, неприємно... — почав Максим...

— Неприємно! Тільки неприємно? Це жах. Гине Україна, гине. Була колись Україна, була ідея висока, чиста — національної волі. І що - ж сталося? З одного боку пани, що несуть українську культуру і душать трудящих...

— Та ще як душать... — додав Данило...

— З другого боку більшовики, що, ніби - то, несуть визволення трудящим і нищать нашу культуру, нищать Україну.

— Це не так, Ганусю...

— Не смієш мені цього говорити... Ось могила брата мого про це свідчить... Та хіба вона одна, ця могила? Хіба мало народу загинуло тому тільки, що говорили українською мовою? Бути українцем, це - ж — найтяжча контр - революція...

— Адже - ж ми теж українці, проте... — пробує вставити слово Максим.

— Ви... українці... — перебиває його Гануся: — Ви ховаєтесь по лісах, ви б'єтесь з гетьманцями, як билися з Петлюрою. Але коли ви переможете, знаєте, що з вами буде?

Кріпне голос Ганусі, непримиренної ворожнечі повне кожне її слово.

— Ваші „товариші“ з Москви вас перших постріляють, як Дмитра, коли ви німців та панів поженете... І буде замість українського пана, чи німецького салдата, панувати московський чекіст, який позачиняє українські школи, спалить українські книжки, заборонить українську мову, знищить українську культуру. Ви гадаєте, що боретеся за визволення трудящих України. За національне російське ярмо ви боретеся. Прийдуть москалі, заберуть у хахла хліб, а його оголосять контр-революціонером.

— Так по-вашому йти за гетьманом? — Очі Данилові запалюються недобрим світлом.

— Гетьман — ворог України, — одповідає Гануся: — Але й ви теж вороги її. Ви прокладаєте шлях до національного рабства, ви слуги російських окупантів, з якими вона розправиться при першому вашому опорі. Але ви може й не схочете робити цього опору й будете разом з товаришами тягнути у ярмо український нарід. Ви — яничари...

— Це, Ганусю, не так...

— Це так. Дмитро цього не розумів. Він і заплатив... своїм життям...

— Це не так...

— Не так, що більшовики — такі - ж вороги України, як і гетьманці? Не так, що сердечна Україна гине, що разом з нею гинуть найкращі її сини? Що над усім панують дрібненькі, паскудненькі інстинкти голодної сліпої юрби, яка навіть ніколи не оцінить тієї офіри, що для неї приносить? Колись ти убив орла, щоб врятувати мишу. Чи не це - ж і тепер ти робиш? Ось він в могилі — орел... А на його місце прийшли сірі, маненькі миші, що ховалися по своїх норах.

— Це, Ганусю, не так...

— Годі! — Гануся нетерпляче махає рукою.

Мовчить кладовище. Мовчать мерці...

Низько спустив Данило голову на груди. Щось думає. Щось говорить йому мовчазна могила молодого Дмитра. Пішов геть... нахилився, квітку зірвав, другу... цілого букета набрав і обережно, обходячи Ганусю, поклав його на могилку.

— Було три брати, — роздумливо промовив він: — всі діти одного батька, однієї матери... Напали на них розбійники... в колотнечі не розібрався старший, зарубав меншого... А все братами zostалися... Поміж живими нема ненависти... тільки жаль та горе...

Гостро на нього дивиться Гануся, ніби сказати щось хоче...

А Максим серйозний став:

— Правильно, Данило, кажеш: братами були, братами й помremo, бо всі ми діти одної сім'ї трудящих. Якби не пани, то й цієї могилки нашого брата не було - б. Од панів все...

— Так... од панів... — луною озивається Данило.

— Мабуть десь пани і нам могилки вже готують. Виходить, нема чого нам журитися... Тільки... я так думаю, над нашими могилками не буде кому й поплакати... Га, Сашко? — з сумною насмішкою звертається до мене Максим.

Дивлюся на Ганусю. При останніх словах вона робить різкий рух... Потім несподівано:

— Чого ти тут?

— По справах.

Гануся сумно хитає головою.

— Я знаю твої справи, Сашка.

Ми тихесенько йдемо стежкою. Максим з Данилом попереду, ми заду.

— Сашка... — голос Ганусі нерішучий. З запитанням дивлюся на неї.

— Я хочу просити тебе... Тікай звідси...

— Чому це?

— Так.

Нахиляється, зриває кілька травинок і починає їх з'язувати.

— Травицю питаєш?

Личко Ганусине серйозне, поважне. Спинається, розпускає з'язані стеблинки. Тепер вони являють з себе два кільця: одне в одному. Промінь осмішки на мить освітлює Ганусине личко.

— Сашка... Тебе тут всі знають...

— Хто всі?..

— Так... всі... в газетах пишуть.

— Ну і...

— Зроби це для мене... Зроби це... і раптом замовкла.

— Сашка... я не хочу більше могилок... Не хочу, щоб серед них і твоя була...

— Ну так що-ж?

— Зрозумій же це, Сашка. Я не хочу твоєї могилки... Тікай скоріше... ти мусиш жити, мусиш...

— Не збираюся помирати...

— Тебе уб'ють тут... А ти не смієш помирати.

— Чому не смію?

— Так... я скажу тобі... все скажу... хочеш...

— Хочу.

— А послухаєш?

— Не знаю.

— Сядьмо.

Сіли на узгір'ю. Перед нами луки, далі річка... Видно кладку, що підходить до двору, де стоять великі будівлі, мабуть завод... Питаю в Ганусі, що це за завод.

— Це цукроварня.

— І лікарня тут?

— Тут... — після павзи відповідає Гануся, і я помічаю, що обличчя її насторожується.

— А тобі нащо лікарня?

— Так...

Гануся підозріло дивиться на мене. Щось нового є в її обличчю. Немає того безжурного, дівчачого, що колись веселими іскорками бризкало. Відбиток тяжкої турботи наче лежить на ній. Навіть рухи стали не такими різкими, поважнішими... Очі дивляться, наче в середину, наче придивляються до самої себе...

Я чекаю, що Гануся почне говорити, але раптом обличчя її стає недобре, чуже. Вона дивиться в бік кладки, де Данило й Максим розмовляють з якоюсь жінкою в блакитному убранню.

— Це Бронка... — кидає Гануся: — Як я її ненавижу... — й Гануся кулиться, наче їй одразу зробилося холодно.

— Вони знають її? — голос Ганусин, як слідчого.

— Так... знають... а хіба що?

— Виходить, і ти знав, що вона тут?..

— Не... зовсім.

— А чому ти питаєш, де лікарня? Ти знав, що вона там живе... ти до неї йшов.

— Я випадково стрів її тут у місті. Вона запрошувала до себе... ну і...

Гануся низько нахилиє голову.

— Ну то йди... до неї... Прощай... Я тебе затримувати не хочу... — Раптом підводиться...

— Ганусю! Ти - ж хотіла говорити зо мною.

— Перехотілося...

— Чому так? Невже тільки тому, що...

— Тебе чекають... А ти - ж був колись такий кавалер...

— Чи тобі не сором, Ганусю?

Хочу підійти до Ганусі, але вона криком мене спиняє.

— Не підступай!.. Чого тобі від мене треба? Хіба ти мені не ворог?

— Але тільки хвилину тому ти не вважала мене за ворога...

— Це брехня! Тебе я завжди мала за ворога. Чуєш... Завжди...

Її слова б'ють, як удари хлиста. Образа заливає мені щоки кров'ю, і я стримано тихо запитую:

— Навіть, коли ви цілували мене?

— Не смій мені нагадувати... — Ганусині очі палають ненавистю: Я від сорому згоряю, згадавши про це... Ти мені... гідкий... Чуєш? Ти... зрадник... убивець мого брата... і Гануся хутко ховається за деревами кладовища.

*

Максим казав правду. І я не багато встиг зробити. За те до схочу начитався газет, надивився на нову уніформу державної варти, позаздрив трохи на їхні коні.

— Не журись... заспокоював мене Максим: все наше буде.

Його слова викликали у мене цілу низку планів. Але треба було ще днів зо два перебути у містечку: ознайомитися з розпологом установ, довідатися про розпорядки, численність варти, побачити в обличчя отамана загону... Та хіба мало було серйозних, резонних причин, щоб ще залишатися?

На цей раз навіть Максим не заперечував.

Бронка запропонувала ночівлю в своїй хаті.

Данило над вечір перевів наші коні в двір лісника, що його хата стояла край містечка, а коли на небі засвітили зорі, ми сиділи у Бронки.

Принесли свіжого сіна, заслала Бронка чистими простиралами. Пішли хлопці до річки лісову грязь пообмивати, повечеряли та й спати полягали. А ми з Бронкою в другій хаті посідали.

Не помітили, як сутінки змінилися на чорну ніч.

Хтось чорний в хату зайшов, на очі чорну пов'язку накинув... не видно стало... темно... Зате яскравіші спогади.

Згадує Бронка. Своє згадує. Як ми вперше зустрілися, як далі зустрічалися. Побожність до минулого в Брончинім голосі. Чую, що і в мені хоче розбудити ті спогади, відживити колишнє... В темноті одгадую, як вона ближче до мене горнеться й тихенько, щоб не образити, я одсуваюсь.

Невже вона не забула старого? Невже ще не пережила минулого?

Ні, це не були жарти, принаймні, що до неї... Бронка оповідає, як вона мучилася, коли помітила, що я почав від неї відходити. Не

через образу, не через самолюбство; ні — вона щиро кохала мене. І тому, що кохала, відступилася. Думала, що скоро це у мене перейде й знову до неї поверну. Знала бо, що та друга не на довгий час затримає мене біля себе.

— Я не помилилася? — Тоненька рука Бронки спадає на мое плече: — Скажи, правду я кажу?

Невже Бронка не відчуває, що може й тепер я біля неї тільки за для надії завтра, післязавтра, через тиждень, коли не говорити, то побачити „ту другу“? Що мої ризиковиті плани в значній мірі будуться тому, щоб „та друга“ побачила, що не всі „орли повмирали“?..

Що мені сказати Бронці? Що не розбудить вона мого почуття до неї своїми спогадами, що тягне мене не до неї, не до Бронки, що готова засипати мене своїми пестощами, а до тієї другої, що нанесла мені тяжку образу.

— Дивись... всі тебе покинули... — шепоче Бронка; і я чую її гарячий подих на свій щоці: — я знаю, що жорстоким зробилося твоє серце, та я розм'якчу його. Скажи слово, дозволь тільки, як тінь піду за тобою, лікувати буду твої рани душевні. А коли ворожа куля, чи шабля поранить твоє тіло, чи кого з товаришів твоїх, я-ж — лікар, не буду зайва. До кінця життя свого хочу бути з тобою...

Як тихі морські хвилі, то підіймаючись, то спускаючись, шепоче Брончин голос. Я неначе бачу, як глибокою щирістю світяться прекрасні Брончині очі... Колись я так любив цілувати їх...

— Що-ж ти мовчиш? Ну скажи... Ти не любиш мене, ти кохаєш другу?

І потім:

— Ні, тільки не це... Я так намучилася... Сльози в Брончинім голосі. Вони гарячими краплинами падають мені на руку, зрошають мені щоки дрібною росою.

Немає колишнього почуття до Бронки. Але мені шкода її, як дитину... Я хочу заспокоїти її, притягаю до себе, пещу її коси... А вона притулилася личком до щоки моєї й тихенько плаче... душу одводить...

В сінях стукіт... Хочу зірватися з місця... Та Бронка не чує... Вона міцно притулилася до мене, вся увійшла в свої переживання. Хочу одірвати її від себе, але вона ще щільніше до мене горнеться...

Щось клацнуло в сінях і раптом з грюком розчинилися двері.

— Ви дома, Бронко?

Не одриваючись від мене, Бронка підводить голову.

-- Хто це?

В ту-ж мить сніп світла електричного лихтарика падає на нас...

— Вибачте, — несеться з темноти насмішкуватий, такий відомий мені Ганусин голос: я й не гадала, що можу вам завадити... аджеж ще не пізно...

Бронка хутко встає.

— Де сірники? — голосно звертається вона до самої себе. Я й не помітила, що вже темно.

— Ще-б пак, — весело підхоплює Гануса.

Дзвенить скло лампи. Довго витирає Бронка сірника. Нарешті кімната наповнюється ясним світлом лампи.

Гануся уважно роздивляється на розтріпану Брончину зачіску, на वोхке від сліз обличчя. Світло падає й на Ганусю. Так, я не помилився. Щось нового є в її виразі... Цей вираз я так часто бачив... ось тільки не можу пригадати, де саме.

А Гануся вже переводить свій погляд на мене.

— Здоров був удруге, Сашка... — спокійно вітає вона мене: — властиво, я до тебе йшла.

Чомусь мені неприємно, що Гануся при Бронці говорить мені „ти“. Та й одразу тривога за провал помешкання заворушилася десь.

— Як же ви довідалися, що я тут?... — не зовсім рішучим голо-
сом запитую я. Бачу на Ганусиних устах іронічно-призирливу усмішку.

— Не турбуйся, Сашка. Тебе (наголос на тебе) тут ніхто не бачив, сама я довідалася... Мені травиця сказала... Гануся сміється штучно-веселим різким сміхом.

— Навіщо вона так сміється? — питаю я у себе.

— Прийшла докінчити з тобою розмову... звичайно, якщо Бронка тобі не заборонить... Ви дозволите? — зневажливо звертається вона до Бронки.

— Дозволю, — в тон їй відповідає Бронка. Вона опускається на канапу й устромляє на мене запитливий погляд.

— Мені здається, ми нашу розмову закінчили. Говорити нема про що... Адже-ж ваші останні слова я добре пам'ятаю...

Гануся випрямлюється:

— Я не відмовлятися прийшла від них. Але я щось хотіла сказати тобі. Ти пам'ятаєш?

— Так... але-ж вам перехотілося...

Гануся знову сміється неприємно різким сміхом.

— А ти хіба забув мою вдачу? То захочеться, то перехочеться, то знову захочеться. А тепер я особливо вередлива стала... Я зденеровована... страшенно зденеровована... — Знову сміх: — і мені це вибачити можна. Ви розумієте мене? — звертається вона до Бронки.

— Здається, починаю розуміти, — поволі, окидуючи уважним поглядом Ганусю, відповідає Бронка.

— Тільки починаєте? Незабаром, значить, цілком зрозумієте... — І Гануся знову, як мені здається, не до речі гучно регоче.

В другій хаті чути шепотіння. Голосна балачка Ганусі прогнала чутливий сон хлопців.

— Хто там ще у вас? — хутко обертається Гануся до Бронки.

— А вам нащо? — суворо відповідаю я.

— На всякий випадок... Може державній варті надумаю сказати, нагороду одержати... — і знову голосно сміється. — Ви знаєте, що він коштує? — звертається Гануся до Бронки: — Ви не боїтесь, що сюди до вас прийдуть, щоб одрубати йому голову й дістати за неї аж тридцять п'ять тисяч?

Гануся з цікавістю дивиться на Бронку.

Бронка здригається під її поглядом.

— Ну, ви щось хотіли сказати? — звертаюся я до Ганусі: — Чи може вам вже перехотілося?

— На цей раз не відгадав: не перехотілося. Гануся близько підходить до мене й пильно заглядає в вічі.

— Я прийшла тобі сказати... Я хочу тебе порадувати... — Гануся роздільно чеканить кожне слово: — я вийшла заміж... Ти, звичайно, догадуєшся за кого? — Вона пильно дивиться на мене: — За твого старого друга, за... Тараса Сухого. Правда, це тобі приємна новина? Я сама перша хотіла про це тобі сказати, щоб була часом Бронка не попередила.

Бронка кидає в Ганусин бік похмурий погляд.

— Ну що-ж, ти радий, Сашка?

— Од душі вітаю вас... — в роті у мене стало сухо. Сам чую, що голос мій мене зраджує. По спині мурашки поповзли, в ногах млявість...

— Дуже дякую, — дзвіночок Ганусиного сміху заповнює увесь мій мозок. Але якось по-инакшому дзвенить він.

— Тому ви мабуть і просили мене, щоб я тікав?

— А ось і не вгадав... не тому.

— Так чому-ж?..

— А це я тобі скажу, коли ти відповіси мені на одне запитання. Чи може Бронку спитати?

— Питайте... — сухо відповідає Бронка.

— Добре, запитаю... Скажіть: вас Сашка любить?

Жодний м'язок не зворухнувся на Брончиному обличчю. Тільки червоною фарбою залилися щоки.

— Ви-ж дозволили вас запитати, — говорить Гануся: а самі мовчите...

— Я думаю...

— Ну... і...

— Любить...

Гануся іронично дивиться на Бронку.

— Ви цього певні?

— Так... певна...

— Ну, а тепер ти, Сашка, скажи: мене ти любиш? — І так добре знайомий мені колись насмішкувато-тріумфальний дзвіночок лунає по хаті.

Навіщо вона це робить? Навіщо мучить мене, Бронку, себе! Ось вона, — Бронка... сидить без кровинки в обличчю. Розкрилися її очі, тривога в них світиться.

— Ну, що-ж ти мовчиш? Боїшся правду сказати, щоб когось не образити, мене чи Янку?

Бачу, як зціпилися ніжні Брончині пучки. Аж мені боляче стало — так міцно їх стисла.

— Знаєш, Сашка... тільки орли можуть просто дивитися на сонце. Тільки люди подібні до орлів дивляться просто в вічі правді. Колись і ти мені здавався орлом. А ну, скажи правду, любиш?

Беззгучно підводиться з свого місця Бронка. Підходить до мене...

— Скажіть їй правду. Чуєте, любий, не бійтесь. Скажіть нам правду. Я так втомилася.

Нижній у Бронки голос. Прохаючий, тримтячий. Вся її лагідна, прекрасна, ніжна душа виливається у хвилях її голосу.

— Ні, Ганусю, ви помиляєтесь, — спокійно говорю я: я не люблю вас.

Як тихо враз стало...

Бронка сідає біля мене. Мені не неприємно це. Я простягаю до неї руку. Вона тихенько бере її, стискає й не випускає.

— А тепер, коли хочете, я скажу вам, що ви хотіли ще сказати... — звертається Бронка до Ганусі: — Як ви думаєте, я знаю?

— Може й знаєте... — відповідає Гануся.

— І ще скажу вам, на цей раз, як лікар, що вам нездорово тепер бути тут. Атмосфера для вас занадто хвилююча...

— Випроваджуєте мене з вашої хати? — Гануся весело регоче: — Добре, послухаю вашої поради. І так вже засиділася. Прийду — чоловік буде лаятися. Він у мене сердитий... Ну, та нічого... я йому пісеньку заспіваю, твою, Сашка, улюблену:

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ...
Бодай тебе, любий, бог скарав,
Як ти мене любив та не взяв...

— Прощай, Сашка.

На мить Гануся спиняється на порозі.

— Кланятися від тебе Тарасові?

І ще раз штучно веселий регіт. Ляскають двері, й Ганусі немає.

— Навіжена дівчина, — зауважує з другої хати Максим: — Просто якась божевільна. Чи вони всі у вас тут такі, товаришко...

— Залиш... — спиняє його журливий голос Данила: Не з радости та не з жиру вона така. Хіба не знаєш, скільки тепер на землі горя?... І у кожного своє.

— Так... у кожного своє... тихенько повторює Бронка.

*

Тихо, тихо стає.

За стінами життя йде, нічне життя...

Тіні сновигають. Ліс десь стоїть... люди блукають, один за одним чатують. Будуються плани, розставляються пастки на людей... Тихо, спокійно, а відчувається, що відбувається величезна трагедія, де сотні й тисячі людей участь беруть. Хтось десь плаче, а хтось може в цей саме момент з життям прощається, бореться за нього. Цілий нарід бореться, б'ється...

Стоять білі хатини, манячать білими стінами, чекають своєї долі, чекають, чим боротьба закінчиться.

А земля готова розкрити свої жорстокі обійми, щоб проглинати нові жертви. Вже готуються комусь могилки. Скрізь — у полі, в житі, в лісі, на кладовищі...

Сидить Бронка в кріслі. Очі вгору дивляться, одкинула голову на спинку, руки тонкі, білі вхопилися за поруччя. Об чім вона думає? Чи повірила моїм словам? А я — нащо збрехав? Чи може вона чекає, що я підйду до неї, забалакаю?

Гануся не хоче нових могилок. Не хоче, щоб серед них була і моя. Чому? Адже - ж вона заміж вийшла за Тараса Сухого, за цього орла зі зграї провокаторів. Що вони тепер роблять? Краще не думати...

Тихо, спокійно здається навкруги. Завмерло наче все... І сам я немов неживий.

Скільки часу пройшло?

Лампа задала й загасла. На дворі вже світає... Немає сну, немає думок...

— Бронко! Ти сказала, що знаєш, про що Гануса сказати хотіла...

— Знаю... тихенько відповідає Бронка...

Я допитливо дивлюся на неї.

— Не можна їй вірити... вона...— і замовкла...

— Чому не можна вірити?

— Нічому...

Ці жінки завжди однакові... Одна одну гідні в ложці води втопити. Мені дуже неприємно, що й Бронка така. Ну ненавидить, хай, це її діло... але нащо мені говорити, що Гануса брехлива? Адже це неправда.

— Але ти сказала, що знаєш, про що вона хотіла мені сказати.

— Напевне знаю...

— А мені можеш сказати?...

Павза... Потім зідхання.

— Коли ти настоюєш, можу.

— Пробач мені, Бронко, але я настоюю...

— Ну нехай... слухай...

Довга павза, раптом...

Різкий стукіт у двері прорізав нічну тишу.

Вмить зникли спокій і тиша.

У другій хаті похапцем взуваються хлопці. Зірвалася з місця Бронка, вхопилася за мою руку, тримить уся.

Голосніший стукіт. Чути тупіт кінських копит на вулиці, тріщить паркан, хтось лізе.

І все настирливіший стукіт у двері.

Хочу зробити крок, але Бронка не пускає.

— Не одчиняй!..

— Оце вже, здається, доскочили,— з жорстокою іронією зауважує Максим, з'являючися на порозі. Підходить до вікна, притуляє обличчя до шкла:— І кіннота тут є, мабуть, і кулемети... от тільки гармат бракує.

— Де чорний хід?— коротко запитує Данило у Бронки.

— Даремне, брате, турбуєшся. Це-ж бандисти!.. Вони раніше за нас з тобою про чорний хід подбали.

Бронка тримить дрібною дріжжю. А стукіт чим-раз сильніший.

— Піти порозговарювати,— кидає Максим, оглядаючи свого мавзера:— Чи в тебе, Сашко, набоїв вистачить?

Я мовчки киваю головою.

Данило тим часом вставляє в ручні гранати капсулі.

— Оце добре...— привітно осміхається до нього Максим і йде до дверей.

— Постривай...— перебиває його Данило:— Треба товаришку десь діти. Ви-б сюди стали, показує він Бронці закуток за грубою. Як почнуть тут кулі цокати, щоб бува часом не зачепило.

А стукіт голосніший. Чути, як прикладами б'ють у двері.

В сірій імлі зовсім білим здається личко Бронки. У відповідь на слова Данила, вона хитає головою.

— Я з вами,— шепочуть її уста. Вона витягає руку й показує маненького бравнінга...

— Киньте ви це,— суворо говорить до неї Данило: — нікому цього не треба. Ставайте краще за пічку...

Тріщать двері.

Бистрим стрибком Данило в сінях біля дверей.

— Хто там?

Стукіт припиняється.

— Одчиняй!

— А хто такий?

— Одчиняй, тобі говорять!..

— Та хто ви будете?

— Одчиняй!..

— Одже-ж їй богу не одчиню,— вступається Максим: — коли будеш такий нетерплячий. Питаю, хто такий?.. Телеграма напевне? — голос його відбиває найущипливішу глузливість.

— Покинь,— штовхає його в бік Данило.

— Брось, братішка,— одповідає йому Максим: померти завжди поспієш... Давай поразговарюємо...

— Одчиняй, тобі кажуть, бо двері зламаю!..

— Ото заладала сорока Якова... одчиняй та одчиняй. А хто ви за люди? може бандісти...

— Іменем ясновельможного пана гетьмана наказую одчинити!.. — Це очевидячки надійшов старшина.

— Ну хіба я не казав, що бандісти... — голосно резонує Максим: — по-моєму й вийшло. А скажіть, як ваша ласка: якого дідька треба вашому лисому гетьманові?

Данило одштовхує Максима й підходить до дверей. Різко й чітко лунає його голос.

— Є тут старшина?

— Є.

— Слухайте: живими ми вам однаково не дамося. Але поміж нами є жінка, господиня цієї хати. Вона нічого спільного з нами не має. Одійдіть, ми випустимо її, а тоді починаймо бій.

За дверима затихло. Радяться:

Брончині пальці вп'ялися в мою руку. Чую, як колотиться її серце.

— Не піду... — шепоче вона: — я з тобою zostануся.

Тиша... Хвилина, друга проходить мовчки.

Данило підозріло оглядається.

До дверей знову підходять. Той же голос, що балакав раніше, запитує:

— Кравчук є з вами?

— Ну та й цікаві-ж ви, добродію,— відповідає йому Максим: — І нащо вам таке знати?

— Хочете вести переговори?

— Чому й ні... часу у нас багато... — погоджується Максим.

— Ну то я питаю, чи є серед вас Кравчук?

— Я — Кравчук,— встряваю в розмову нарешті й я: — Чого вам від мене треба?

— Іменем ясновельможного пана гетьмана, наказую вам зараз - же одчинити двері.

— І що тоді буде?..

— Побачите...

Максим голосно регоче.

— А скажіть, як ваша ласка, чи й ваш ясновельможний такий же дурень, як і ви?

— Пожди,— спiniaю я Максима:— Ми сказали, що живими не дамося. Хочете випустити з дому господиню, щоб часом не було зайвої жертви?

— Я пропоную вам здатися.

— А коли ми не схочемо?

— Ми будемо стріляти...

— А коли ви заб'єте жінку?

— Це буде на вашій відповідальності...

— Ну й падлюка ти,— лається Максим:— настоящий гад. Скажи спасибі, що за дверима тоїш, а то так би в пику твою й плюнув.

— Будете здаватися?

— Не будемо...

Мовчання...

— А чи правда, що Кравчук з вами? — питає голос.

Чомусь вони затягують „переговори“... Це здається підозрілим.

— Ану, Данило, подивись у двір, щоб була часом...

Данило киває головою,— він добре зрозумів мене.

В той же час в кімнаті чути брязкіт розбитого скла й слідом за тим тріщать постріли Данилового мавзера.

— Сюди! — чути його крик.

Один за одним я випускаю весь магазин мавзера в двері й вбігаю в хату. Максим і Данило стріляють в вікна.

— Цок, цок... — вліплюються кулі в стелю й стіни. Сиплеться штукатурка.

— Бронко, сховайся! Бронко...

— Трах - трах... — лунають постріли.

— Цок, цок, цок... — сиплються в вікна кулі.

— Дуже, брат, високо береш, не дістанеш,— зауважує Максим.

— Бронко!.. сюди!.. — силоміць тягну її до закутку за пічкою і в той же час чую, як тяжкий хрип виривається її з горла...

— Бронко!..

Її руки ходять ходором... вона хитається. Я підхоплюю її, чую як одразу її тіло стало важчим і несу до канапи.

Тріщать постріли, смачно цокають кулі об стіни...

Данило тихенько підходить до мене... В руці його ще димує мавзер.

Вже так світло, що можна розібрати вираз його обличчя. З невимовним жалем дивиться він на Бронку, на її шию, з якої струмочком ллється кров. Він забув, що через хвилину, другу й його чекає така - ж доля.

— Подушку треба... — шепоче він. Обережно, мов мати, він підводить головку Бронки й підкладає під неї подушку.

Закотилися очі Брончині. З хрипом виривається дихання, високо підводяться груди... Дрібно й голосно стукотить серце.

Роздираю сорочку. Біле тіло, молоді, дівочі перси... Під лівим соском тримтить живчик, часто, часто... Хрипить Бронка.

Цмокають кулі...

Ще світліше стає.

— Сашко, дай пару обіймів...— звертається до мене Максим:— є ще в тебе?...— і, кидаючи погляд на Бронку, додає:— бідна дівчина...

Знову тріщать постріли... знову цмокають кулі... Все злилося в один неясний гул. Але голосніше за все стукотить серце Бронки.

— Бронко!..— не чує, не бачить...

Важко дихає, бідна... булькотить щось у неї в грудях. Стукіт серця зливається в дрібну трель... Набере повітря... розкриє широко нетямущі очі, затримтять руки й замовкне... і знов щось забулькотить в грудях...

Я бачу, як синіють нігті на руках у Бронки, пучки вже стали холодні... і рука холодна до ліктя... потім вище й вище... Ще сильний видих... ще частіше забилося серце, але не так вже сильно. Частіше й слабше стає його бій. Здригнулося Брончине тіло й заспокоїлося.

Що це— сонце зійшло? Наче промінь світла пройшов на Брончиному обличчю. З блідо-рожевого воно стає жовто-восковим, неживим... закотилися очі... вищирилися зуби...

Трах-трах...— лунають постріли...

Цок-цок-цок— впиваються в стелю кулі.

— Бронко, Бронко!..— кричу я.

— Вже не почує...— сумно говорить Данило:— Закрийте їй очі...— і лагідно-соромливо додає:— вам це належить зробити.

— А ну, обійми?— питає Максим.

Віддаю останню.

І знову: трах-трах...

— Прощай, Бронко...— кажу я, закриваючи їй очі. Ех, хоч-би заплатити за твою смерть. Але в моєму мавзері лише одна куля... для себе.

— Ну що-ж... мабуть так судилося, щоб збулося твоє бажання— до кінця бути зо мною. Тільки не так ти, бідна, уявляла, як воно вийшло...

Замовкли постріли. Тихо чомусь стало... чому так тихо?..

— Ех, Бронко, Бронко...

І раптом двері в сінях вилітають під напором кількох дужих рук... Я не ворухаюся. Остання куля ще є в моєму мавзері.

Од страшного гуркоту захиталися стіни, з дзвоном повилітали рештки шибок. Зойк і крики в сінях.

— Наворачивай їх, сукиних синів— гримить Максимів голос.

І знову вибух.

— Ну, здається, пора... Прощай, Бронко...

Підвожу мавзера до голови...

Але що це? Один за одним два вибухи вже на вулиці й слідом за тим голос Максима:

— Ну, гайда, Сашко... на вилазку...

Кривавий туман засліплює очі. Життя, чи смерть, чи не однаково? Прощай, життя!..

Свище вітер в вухах. Коні—як птахи. Що-раз ближче й ближче ліс, рідний, свій... І що ближче він насувається, то жвавіше починає битися серце... Тьмяніший стає образ бідної Бронки, сильніше охоплює жаждою життя. Ось і гущавина лісу...

Максим стрибає з коня.

— Мабуть, зліземо. Тут пішки краще.

І через хвилину додає:

— Трохи таки не вскочили...—Потім грозить кулаком вбік містечка:—а дівчини я вам не подарую, бандісти прокляті.

Осипалося листя з дерев. Багато його упало. Та не одна й голова покотилася з широких пліч за цей час. Снігом вкрилися свіжі могили. Під одною з них навіки заспокоївся й Данило. Ще зелене листя ліси вкривало, коли ворожа куля вкоротила йому віку.

Викопали хлопці могилу в полі. Поховали без попа, без червоних прапорів, без пострілів. Ворог близько був, щоб не почув... Присяглися над трупом завязаного товариша боротися до останнього. Доки всіх панів не виженуть, зброї не класти.

В головах кущ калини червоної Максим посадив. Прийде весна, соловей прилетить, пісню заспіває над Даниловою могилою. Пісню, що такі, як Данило, з серцем одважним, чулим і до краси й до горя людського, розуміти лиш можуть.

Може, хто почує... Може, згадає, як за волю трудящих люди боролися, гинули...

Морози насунули. Люті, жорстокі. Вже тяжко по лісах ховатися. Та вже й потреби такої немає.

Додому німці йдуть... скинули у них кайзера. Тепер у них нове слово з'явилося—„Спартак“.

Зустрінуться з повстанцями, пучкою в груди показують: я—спартак, ти—більшовик, разом—геноссен-товариші.

Під Фастовом стоїть потяг. Жовтоблакитні прапори над ним віють, біля вагонів січові стрільці почесну варту несуть.

...Директорія.

На вокзалі гармидер, метушня. Брязкають остроги, шаблюки, чути голосні балачки. Скрізь вітром засмажені обличчя, рушніці...

Недалеко і фронт... Київ обклали, селян кличуть гетьмана скидати. І лавами пруть селяни.

Возами підвозять харчі... селяни, баби везуть...

На базарі на санках стоїть дідок без шапки, на всі боки кланяється.

— Підходьте, товариші-граждани, хто проти гетьмана воювати йде! Напекла, насмажила моя баба печеного, вареного й паляниці є... Треба, каже, чим можемо, допомогти. Прийміть наш дар з бабою на святе діло. Підкріпляйтеся...

А шапки давно вже нема: юнакові-бідакові, що тіло тільки здорове мав, щоб на діло визволення трудящих віддати, а покрити його не було чим—подарував старий.

На майдані унтер молодь муштри вчить.

— Воно, конечно, по нашому настоящому ділу можна було - б і без цього обійтись. Тут первое дело не муштра, а щоб з вінтовки неприятеля поражать без промаху. Но промежду прочим і без муштри, коли по Хрещатику церемоніяльним маршем іти, один, можна сказати, позор получиться.

— А скоро - ж будемо марширувати по Києву?

— А ти його візьми... йди спершу на позицію!..

— Та я оце тільки сьогодні прийшов звідти. Сьогодні рано нас змінили.

— Ну й що? — запитують кілька чоловіка.

— Що, синочки, в похід зібралися? — Низенький дідок з бровами густими, як вуса, підходить до юрби. На ньому салдатська шинеля, рушниця, за поясом три ногани, з півтузіня ручних гранат... Зверху жовтоблакитної великої кокарди, начепленої на сіру смушкову шапку, висить червоний бант.

Це галичанин - доброхочий, що прийшов з січовиками.

Діда добре всі знають... Сам Петлюра на нього увагу звернув. Не знає дід страху. Як мара, проходить він через сторожу, через офіцерські пікети, іде до салдатських бараків. Палка його промова, палючі слова, до самої глибини селянського серця доходять вони. І коли раз думали, що вже загинув дідок, довго не вертався, він несподівано з'явився перед військом директорії на баскому коні, махаючи червоним прапором, а за ним сотня кінноти, гетьманських сердюків.

— Дозвольте, товариство, до вас пристати, разом з вами гетьмана воювати, — вклонилися сердюки.

Доповіли самому Петлюрі. Подивився він на молодців, зморщився, скривився, побачивши червоного прапора, але нічого не сказав... згодився...

З комендантської частини не раз молоді хлопці до дідка сікалися:

— Нащо ви, діду, оту червону ганчірку чіпляєте?

А дідок очима іскри сипле, на всі боки повертається, як срібло живе рухливий:

— А щоб такі йолопи, як ти, не забували за революцію. Оце жовтоблакитне — це національна ідея — я її на лоба почепив... зрозумів? А це червоний бант — пролетарська революція, проти панів... Право трудящих вище за національне право. Тому над жовтоблакитним я наставив червоного... Розумієш тепер?

— А мені осавула казав...

— Дурний твій осавула... — обрізує його дідок.

— Червоний то більшовицький, а наш жовтоблакитний... — не сміливо зауважує один з хлопців.

— Йолоп ти... — коротко відповідає дід: — Який це наш?

— Та наш — український...

— Я - ж казав — йолоп... Освіти, свідомости у тебе нема... Українці — то є нація. А більшовики хіба нація? От я, скажемо, галичанин — ... значить, українець. Проти панів — значить, більшовик...

— А як - же Петлюра? — не сміливо зауважує один з молоді: адже - ж він проти більшовиків...

— Тепер, брате, і більшовики й Петлюра проти гетьмана...

— А українські червоні партизани хіба за більшовиків?

— А ти думав, за гетьмана?

— Та як-же вони з Петлюрою? У нас на лівому флангу стоять червоні партизани, а ви кажете, що вони з більшовиками.

— Я сам, синку, червоний партизан. Ось бачиш.

Дідок тиче під носа своєму співбесіднику шапку з червоним бантом.

— А як же Петлюра?.. То, виходить, ви його зраджуєте...

Дідок призириливо, з почуттям власної гідності, дивиться довго на хлопця...

— То ти думаєш, що Петлюрі служиш. А я не Петлюрі, трудящим служу. Думаю, що й Петлюра трудящим служити мусить... Нині б'є він гетьмана — ну й добре... А що далі буде, поживем—побачим...

— А й справді побачимо...

Біля директоріанського потяга жовтоблакитні прапори... Біля директоріанського потяга старшини в жупанах, січовики в касках... Біля директоріанського потяга, постукуючи нога об ногу, почесна варта в дірчавих чоботях упівголос, щоб не перешкоджати директорії державними справами займатися, виспівує;

Як прийшли гайдамачки
та з Петлюрою,
А в гетьмана мороз
поза шкурою.

Але що далі, то інша стає картина. Менше жупанів. Густіші червоні стрічки. А проти „Червоного Трахтирю“ сидять наші хлопці біля вогнища і скільки духу є співають:

Ето есть наш последний,
Решетилловський бой...

— І скільки разів я тобі говорив — не решетилловський, а решительний... навчительським тоном зауважує один співак... Зайдем в Київ, то ти й там будеш решетилловський співати?

— А що, хіба скажеш, ми не здорово під Решетилівкою билися?

— Мало хто де бився?..

— Ну, то нехай знають і про Решетилівський бій...

— Одначе всіх боїв не переспіваєш. А прийдемо до Києва, то там решительний всі знають, а „решетилівського“ й не чули...

— Хай почують!..

— Ото ка-зна чого завелися, — вступає в розмову Максим: — решетилівський, чи решительний хіба не однаково? Ти перше Київ візьми, а там видно буде, як співати...

— Може-як раз „Ще не вмерла“ заспівають, — вставляє хтось з хлопців.

— От то-ж бо й то... — згоджується Максим: — Тут, брат, не про те тепер думати треба: решетилівський, чи решительний... А як взагалі наш інтернаціонал зустрінуть. Як ти, Сашко, гадаєш?

Я думаю, як і Максим.

— А чи не дременути часом у Київ на розвідку? Облога то не наше діло. Та й хто його знає, чого тая директорія чекає.. Може дочекаємося, що нас і до Києва не пустять. Тут брат головне діло...

Знову я думаю, як і Максим.

— То що, я піду?— питає він...

— Вдвох підемо: ти та я.

— Гарзд...

*

В Києві порожньо. Ті, хто за директорію, забралися, щоб не попастися на зуби гетьманцям. Ті, хто за гетьмана, тікають з німецькими ешелонами, щоб не потрапити до рук петлюрцям.

На квартирах лібералів— громадських діячів прибито картки: „немає вдома“. На дзвоник або просто не відповідають, або вийде якась похмура тінь літньої жінки, допитливо роздивляється й на запитання, чи скоро повернуть господарі, виразно відповідає: „тепер вже мабуть скоро“... Покаже рукою в бік, звідки голосно гукають гармати й додасть:

— „Коли оці замовкнуть“...

Для них кінець гетьмана питання вже вирішене... ось тільки часу не знають...

Не вірять в його панування й на базарі.

Діди й баби, що невідомо яким побитом проїздять крізь фронт гетьманців, розповідають про страшну силу петлюрівського війська, що наступає на Київ.

Оповідать, як розбрюкують німецькі ешелони, говорять пошепки, що й сам гетьман вже втік, що zostалися лише офіцерські сотні, які вийдуть разом з останніми німецькими ешелонами. Тому тільки не йде зараз Петлюра, що Київ шкодує, щоб бою на вулицях столиці України уникнути...

Повзуть базарні відомості по хатах, вітальнях, по салонах. Складають міцну громадську опінію, якої не годні перекинути ані гетьманська преса, ані бадьорий вигляд гетьманського війська. Може тому, що він занадто вже бадьорий.

Гетьманські старшини їздять на візниках по-двоє, по-троє, наповнюють ресторани, кав'ярні, кіно, театри... Скрізь музика, скрізь летється вино, чути жіночий регіт.

Дивними, „хатніми“ здаються постріли гармати, що звідкись лунають... Ніхто не звертає на них уваги...

Гімназисти, реалісти в формі ходять з перекинутими через плече рюшницями, випинають колесом груди... Говорять про варту, про позиції, палють цигарки й пускають дим не в рукав, як звикли до цього, а просто в небо. Всі змобілізовані і, здається, нікого нікуди не посилають...

— А таки прийде Петлюра...— тихенько балакає двоє...

— Авжеж прийде...

— Що-ж будемо робити?

— Хі, хі, хі... щось будемо...

— Тавжеж, щось будемо... хо-хо-хо.

Це так „мобілізовані“ українці розмовляють.

Інакше російські офіцери.

— Какая там Петлюра!

— Вся Україна, говорять, поднялась...

— Какая Україна — Малоросія!...

— Пусть Малоросія, а только скверно, брат, выходит.

— Чево скверно? В штабе говорили — пять новых полков послали...

— Да в ту же ночь половина на ту сторону передалась, а половина никуда не годится, назад прибежала...

— Да что ты?...

— Ей-богу.

— Вот подлецы!...

— Подлецы то они подлецы. Ну, а ты сам, почему не на фронте, а тут в кафе с бабами?

— Ну... я, брат, другое дело. Я в штабе...

Всі кадрові офіцери попали в штаб. А всі штабні тиняються без діла, сидять по кав'ярнях...

— Боже царя храни! — несеться то з одного, то з другого ресторану.

— Шапку долой, хохлацкая образина!.. Пей за единую, неделимую.

— Сам бачив, що тут він, — розпинається на вулиці якийсь цивільний перед юрбою обідраних „захисників фронту“: — в палаці сьогодні парад юнаків приймав, дякував за службу такою чистою українською мовою. Ще юнаки йому „слава“ кричали...

— А чому-ж так кажуть, що він в мішку з картошкою, що німці вивозили, втік.

— Та хто-ж це міг бачити? Подумайте тільки: хіба хто таке міг бачити? Що він в кожний мішок заглядав, розв'язував? Ось на параді його можна було бачити, я й бачив...

— А може то й не він був, а хтось другий?

— Як же то не він? Отак я стояв, а так як ви, вибачайте, він. У чорній черкесці, срібна шабля, з чингалом... Та ось юнак іде...

Спинають юнака, розпитують.

— Так... приймав парад... Блідий такий був, усі помітили... голос тримтів від піднесення...

— З перепую!...

— Або з переляку!..

— Затни пащеку! — гримає юнкер...

— Сам затни... Коли він такий хоробрий, чому на позиції не виїде, козакам не покажеться?.. Аджеж за нього вмирають...

— Подумаєш, і справді „вмирають“... Всі тікають...

— Тікають... по три дні не ївши... А чому-ж ви фронту не держите, коли другі тікають?

— А хто-ж тоді гетьмана захищати буде? хто порядок підтримуватиме?..

— Теж захитники... Від кого захищати? Гетьмана від народу захищати. На біса кому такий гетьман здався, що його треба захищати від народу, що його обрав?

— Та хіба народ його вибирав? Пани обрали, а народ виходить по-старому: торговала кирпичом, а осталась не при чем.

В центрі міста явка директорії.

Поважно сидить старий громадський діяч. Слухає, що йому говорять... Діла серйозні — майбутній кабінет міністрів намічують. Треба й того не забути, цього нагородити. Де-ж таки — стільки, бідолаха, неприємностей мав.

Похмуро дивляться гострі, розумні очі... чомусь не радує передчуття близької перемоги.

— Не надовго це буде... — ділиться він своїми міркуваннями: — Тут головне, курс правильний взяти треба. Бачив я робітників... Зубами клацають від злоти. Ще гетьмана не скинули, а вони вже й під директорію копають.

— Видушимо... — зухвало говорить молодий ще чоловік з тупим обличчям: — Слово чести, видушимо... Якби мене призначили за отамана міста, я-б... слово чести...

— Ви так і передайте директорії, — поважно звертається старий до одного з юнаків: — що вже тепер треба негайно вживати заходів. Настрій робітників дуже непевний. Маю відомості, що з арсеналу що-дня вивозять винтовки, запасаются набоями... Більшовики працюють, рук не покладаючи...

На окраїнах, в робітничих кварталах все принишкло. Пройдуть двоє, кинуть один одному виразний погляд і підуть далі. Де-не-де на ріжках патрулі стоять удень. Зате падуть сутінки — й всі вони зникають: — небезпечно. Тоді збираються купками робітники, новини оповідають, радяться...

— Не Петлюру, своїх чекати будемо...

— Проженем гетьмана, не помилуємо й Петлюри...

— Як ми його помилуємо, він нас не помилує.

— Авжеж не помилує.

Небезпечно ходити по вулицях. Трапляється, що когось з знайомих стрінеш, з тих, що ще місяць тому за два квартали обійшов би. А тепер... спинимося, поздоровкаємося, поговоримо й тихенько розійдемося. Нікого вже не спокушає нагорода, не вірять, що пощастить її одержати. Та й те сказати: сьогодні нагороду дістанеш, а завтра головою заплатиш... рошоту немає.

Ходимо з Максимом, прислухаємось, придивляємось. В усі щілини Максим пролазить, все його око бистре, вухо тонке підхоплює.

— А здорово працює петлюрівська розвідка, — робить він висновок: — кому-кому, а нам в першу чергу сипати почне... я вже бачу... Кажуть, що наших хлопців і до Києва не допустять... А, Сашко?

— Думаю, що не допустять...

— Що-ж буде?

— Почекаємо... побачимо...

З вечора, з Демієвки, з Звіринця, з Поста Волинського потяглися поодинокі постаті, або й цілі групи по 3—4... „захисники фронту"... Серед вулиці кидали зброю, набой і розходилися по хатах. Цілу ніч

ішли. А рано на базарі дядьки оповідали, що петлюрівське військо готується до вступу.

Цілий день тріщали автомобілі, роз'їздили по місту грузовики, одвозячи на вокзал військово майно.

Враз зникли всі офіцери й військові.

Кавказького виду чоловіки, озброєні до зубів, позаймали пости... Це міська дума zorganizувала тимчасовий комітет громадської безпеки.

Вдень стало відомо, що ясновельможний гетьман втік в невідомому напрямі. Ввечері вступив передовий загін, а на другий день урочисто вступала директорія.

Повні вулиці святочної юрби. Скрізь жовто-блакитні прапори, ганки обвішано килимами, портретами Шевченка.

— Ще не вмерла Україна... — гукають.

— Слава... Слава...

Проходить кіннота.

Молоді, вродливі обличчя. Привітна осмішка у всіх на устах грає. Селянські діти вступають, думають, що боротьбу закінчили. А може й не думають? Може просто очманіли від юрби, від овацій? Може п'ють молодими грудьми отруйний напій кривавої слави, й туман цієї слави одганяє думки про майбутнє?

Квітками закидають, руками, хустками махають...

Пройшла кіннота.

За нею суне піхота — січові стрільці. Струнки, високі, в чорних шинелях, в залізних касках.

— Слава січовикам!... — гукає юрба.

— Слава, слава!

Коливаються жовто-блакитні прапори, блищать очі.

— Де-ж він, мій голубчик? — шепоче старенька бабуса: — Дайте мені його, голубчика, подивитися. Царя не дав господь побачити, то може хоч на нього сподобить милосердий поглянути...

— Дивись, бабка, дивись...

— Та де-ж він, мої рідні?

Шикується військо на Софіївському майдані, біля пам'ятника Богдана Хмельницького.

Білі, червоні квіти мигтять у повітрі, голосніші вигуки.

Коли враз задзвонили в усі дзвони. Одчинилася широка брама Софії, з корогвами, з співами вийшло духовенство в золотих ризах... голосніш загула юрба. На майдан в процвітаючих автомобілях в'їхала директорія, а серед неї „сам“ батько Петлюра, стоячи, кланявся на всі боки...

Ентузіазм охоплює юрбу. У всіх радісні обличчя, як на великдень, всі гучними криками вітають „батька“. Наче забули про тих, хто м'язистими руками прогнав офіцерню, що гранила бруковані вулиці Києва. Йй, цій юрбі, треба було „героя“, вона й увінчала лавровим вінком постать, що фактично значіння в повстанні проти гетьмана не мала, постать, висунену випадково наперед.

Механичний осередок, прапор, до якого стягаються сили, зробила юрба своїм героєм.

Радісні, святочні обличчя і серед них жодного обличчя робітника.

— Дивись, — підштовхує мене Максим: — Пізнаєш?

За автомобілем Петлюри група кінноти на добірних конях, в жупанах, сивих шапках, з кулеметними стрічками через плече, всі уквітчані жовто-блакитними стрічками й кокардами.

Це почесна варта директорії, з „найвірніших“ старшин. Серед них виграє прекрасним буланим конем кремезний чоловіча, в чорній черкесці, в шапці з червоним верхом. Обличчя бліде, штучно-суворе... Рукою він стримує коня, а острогами тихенько лоскоче йому боки. Гарячий кінь перебирає ногами, гризе вудила, робить спробу стати дибки, а їздець робить вигляд, ніби заспокоює його.

І кінь і їздець притягають погляди юрби. Їздець почуває це, й ще більш грає конем.

— Пізнаєш? — шепоче Максим.

Кінь кинувся вбік, на юрбу... Юрба одступилася... Їздець підвів очі й ми зустрілися поглядами.

— Тарас Сухий!

Злісно дивиться Тарас. Підводить нагая й грозить у наш бік.

— Ще зустрінемось!... — мурчить Максим: ще справа не скінчена...

— Слава, слава!... покриває юрба Максимові слова. Підхоплює й несе нас все далі й далі, слідом за автомобілем батька Петлюри.

※

Цілий день я блукаю по місті.

Цілий день дивлюся на січовиків, на петлюрівців, на натовп...

Тарас Сухий тут, значить, і Гануся десь мусить бути.

— Що вона хотіла мені сказати тої пам'ятної ночі? Бронка знала, та не встигла сказати... В могилу понесла Ганусину тайну. Чи я коли дізнаюся про неї?

Пекуче бажання довідатися, про що Гануся хотіла тоді сказати, опановує мене.

Неясна надія, що мусить щось статися, жене мене все вперед і вперед. Деякі жіночі постаті звертають на себе увагу. Я наганяю їх, заглядаю в обличчя й відхожу розчарований...

Спустилися сутінки. В брамах стояли люди в убраннях робітників і про щось жваво розмовляли.

— Тепер, брат, держись... це почище гетьмана буде...

Я блукав по вулицях, як мені здавалося, без жодної мети і що-хвилини напружено чекав чогось.

І ніч я провів тривожно.

Рано прийшов Максим. Вигляд у нього похмурий...

— Старається твій приятель... отой провокатор... бандіст...

— А хіба що? — спитав я, почувавши, що великого інтересу його слова у мене не викликають...

— Вчора вже з третьої години почав арешти... Почище гайдамаків старається... По зубах наганями били, нагаями частували.

Мені пригадалися уривки з вчорашніх розмов.

— Він? — спитав я, позіхаючи.

— Він, стерво... Їздить на автомобілі й хапає. Я, каже, цю більшовицьку сволоту раніше своїм чоботом розчавлю, аніж вона голову підійме. Сам його бачив, та й люди розказують. А сьогодні

вночі, кажуть, одного робітника знайшли повішаного на лихтарі. Бандисти... Максим з пересердя аж сплюнув: — Я так думаю, що він до нас з тобою добирається.

— Ти думаєш? — спитав я й знову відчув, як це мало мене тепер цікавить...

— А ти думаєш ні? Ще на отих зборах ти йому сала за шкуру залив. Вже цього він тобі не подарує... А потім він же... з твоєю дівчиною одружився. Ну, а вона, як я розумію, теж зуба на тебе має. Не знаю вже, чим ти їй дошкулив... Певне, й чоловіка під'южує. А така все може зробити, як схоче...

Я думаю про те, що Максим почасти має рацію. Дійсно, така, як Гануся, багато чого може зробити, якщо схоче. Де-ж вона? Хоч-би довідатися, чого вона хоче.

— Знаєш, Сашко, я думаю, нам тут немає чого сидіти. Ми свою справу зробили. Пора й до хлопців. А то їх до Києва не пустили — не знають, що робити.

— Почекаймо, Максиме... Адже-ж і ми ще нічого не знаємо.

— Чого чекати: щоб той низькобровий на лихтар повісив?

— Та треба-ж інформацій дождати...

— То я й діжду, а ти їдь...

Я не хочу їхати. Я пояснюю Максимові, що хочу після лісу надихатися повітрям міста, хочу стряхнутися, бо я-ж таки здичавів...

Максимові не подобаються мої речі. Але я проти здорового розсудку, не дивлючись на картання Максима, залишаюся в Києві.

Я хожу з кав'ярні до кав'ярні, обхожу всі ресторани... І весь час напружено чекаю... Вже вечір надходить. Яскраво світять електричні лихтарі на вулицях, сновигають санки, автомобілі. І раптом мені здалося, що в одному з автомобілів промайнуло знайоме лице. Строгі класичні риси жіночого обличчя, трохи скуповджені чорні коси, що вибилися з-під сивої шапки, поруч високого стрункого січовика.

— Гануся?! Чи я знову помилився...

Автомобіль під'їхав до театру, залитого сяйвом електричних сонців. Дві постаті легко вистрибнули з нього, біля входу на хвилину затрималися, певне показували квитки й сховалися за шкляними дверима. — Вона — Гануся...

Я підхожу до каси.

— Покинь, Сашко, — умовляє мене Максим, що цілий день ходить тінню за мною: — Аджеж тут як удень видко. Ще пізнає хто.

— Не пізнають!.. — весело відповідаю я.

— Положим, що вигляд у нас не той, не лісовий — погоджується Максим, оглядаючи наші елегантські пальто. Але дивись... з вікон театру нас як на долоні видно. Хоч-би коміра наставив.

— Ну і що-ж, що видно? — ще веселіше відповідаю я: — Ми в самий театр підемо.

— Ну, ну... — бурчить Максим, і я ніяк не розберу, іронія чи щось инше вчувається в його словах:

— Тільки дивись, як що трапиться, я не винуватий...

— Знаєш, Максиме, роздратовано звертаюсь я до нього: як у тебе такий настрій, то йшов-би ти краще додому спати. А я хочу музики послуhati.

— То й я хочу,—сердито мимрить Максим, і ми стаємо в чергу до каси.

Мені трохи ніяково перед Максимом, але я мовчки дивлюся йому в спину. Поволі посувається черга. Ось вже тільки два чоловіка перед нами. Я вже поліз рукою до кешені витягнути гаманця, коли раптом виростає перед нами висока постать. Підходить до Максима й бере його під руку.

— На хвилинку, добродію. — Одводить його на два кроки.

— Ви — Кравчук? — питає його тихенько невідомий.

— Трохи помилилися, добродію,— відповідає Максим і своєю широкою спиною старається захвати мене від співбесідника.

Я бачу, як обличчя невідомого кривиться в осмішку.

— Не смію настоювати, — нашішкувато говорить він: — Але це однаково. Можете не називати себе.

І ще тихше додає, так тихо, що я скорше догадуюся з руху його вуст, ніж з голосу: — Коли у вас єсть підстави, що роблять для вас неприємною зустріч з комендатурою, раю вам не ходити до театру... буде перевірка документів — облава... Та й п'єса нецікава... Бувайте здоровенькі... — він легкою ходою одходить вбік.

— З викрутасами об'яснив, — розводить руками Максим, — але доволі зрозуміло. Виходить, Сашко, що музики вже в лісі послухаємо.

Я не хочу слухати музику в лісі... Взагалі, зараз я не хочу в ліс... Мене вабить місто, вулиці, театри, музика... Я хочу слухати її тут, в театрі... І не стільки слухати, як бачити... Не п'єсу... ні...

Та Максим не чує мене. Майже силоміць одводить мене од театру й веде на квартиру.

Поки Максим оповідає нашому господареві про „чудний випадок“, я читаю листа, одержаного від товаришів. Інформація про загальний стан і пропозиція негайно повернутися до свого загону.

Максим не може сховати свого задоволення. Він погано себе почуває в місті, серед бандитів...

А я? Я просто схиляюся перед покликом, перед наказом.

Невесело, порожньо на душі....

Думаю: я міг її побачити, міг говорити. І не бачив, не говорив... Не довідався, про що вона мені хотіла сказати тоді...

— Чи доведеться ще побачити? Чи довідаюсь колись? — думав я, простуючи з Максимом по темних вулицях околиць Києва, обминаючи патрулі...

— Мабуть вже ніколи... — шепотів мені якийсь голос.

Темна ніч здавалася ще темнішою, після яскравого світла міста... після проміння надії, що спалахнув на мить сліпучим сjevом і враз загас...

Назустріч невідомому йшли ми з Максимом, як не раз ходили... І тільки в голові манячила настирливо думка:

— Не побачу вже ніколи.

*

Як тяжкий сон, промайнули і часи Директорії. Ми стали при владі.

Але, як море після бурі ще довго не може заспокоїтися, ще довго ходять високі вали, так і селянство України лавами кидалося з одного до другого боку.

Терпило, Зелений, Струк, Соколовський, інші „батьки“ ще билися: хто за „Народню Республіку“, хто просто так. В Холоднім Яру збиралися на „з'їзд“ повстанці, щоб оголосити „четвертий український інтернаціонал“.

„Хай живе Радянська влада, але без комуністів“, — написано було на їхніх прапорах.

А ми повісили на стіни рушниці, розбрелися по різних установах. Та часом доводилося знову братися до зброї, одбивати наскок якогось „батька“...

Часто-часто ми зустрічалися з Максимом.

В шкурятяній куртці, з замученим обличчям, він годинами просиджував у мене, мовчки дивлючись у стінку й думаючи про щось. Потім зривався з місця, стискував руку і йшов.

Тепер він командував одним з загонів для боротьби з бандитизмом.

— Хороші серед цих бандистів часом люди трапляються, — говорив він. Одважні, сміливі, навіть чесні є. Ну, конечно, в запалі... там у кого батька вбили, кому хату спалили... Простить не можуть... не помівають... А тут, конечно, куркульня, пани... У них своя вовча думка... попи автокефалісти теж розпалюють... Кажуть, що ми проти України... Не визнають... ну йдуть за ними... Та ось я тобі колись покажу...

Ми працювали в губерському місті.

Стояли гарячі липневі дні. В повітрі було тихо й спокійно... Природа відпочивала від недавніх бур...

Але по місту була розлита тривога. Вона неслася з центру, звідти, де колючим дротом було обнесено подвір'я, де стояли вартові з похмурими обличчями, де кам'яні стіни ховали в своїх підвалах за залізними ґратами страшну таємницю.

Купка людей біля комендатури. Все більше жінки. Страшна тривога, смертельна туга на їх обличчях. Тут і з точеними обличчями дівчата й літні молодичі в темних хустках... дочки, дружини й матері тих, хто тепер за ґратами. Кілька лобатих, довговусих чоловіків в мережаних та вигаптуваних сорочках... Тут і старенька бабуса з села, яку підтримує під руку сивий дідок.

Хреститься бабуса... Лагідними очима дивиться на всіх дідок.

— Синочки тут у мене... двоє... — оповідає він: — Прийшли — забрали... А вони ні сном, а ні духом... Старший в-осени женитися збирався, до хазяйства стати... Меншенький теж біля нашого господарства порався. Тільки пішов худобу напувати, а тут його й забрано... Я й кажу бабі: „Хіба-ж вони злодії... Поїдьмо, об'яснімо“... Третій день дожидаємо... Ще слідство кажуть, не закінчене. Я їм, дійсно... харчів привіз... що-дня ось ношу гаряченького... Твій син, кажуть, — до постановку входив... Я, кажу, брехня... у нас такого за двадцять верстов близько й чути не було... А вони: іди, каже, дед, ти нічево не поміаєш... Може я і не поміаю. Але якби це й правда, що, скажемо, раз зайшов до того постановку, хай йому цур, то невже за це за ґрати садовити? Невже це гріх такий тяжкий?..

— Мовчіть, діду!.. краще буде... — суворо кидає йому чоловік у вишиваній сорочці.

— От і ви кажете: мовчіть. Я й мовчу...

— А скажіть, паночку, — звертається бабуся до довговусого: — Що тому буває, хто до постанку ходив?

Двигають щелепи у довговусого, пронизують його очі бабусю і потім він одвертається вбік. І хто близько стоїть, стараються не зустрітися поглядами з бабусею.

Зловісна тиша нависла. Що-хвилини збільшується напруженість, напруженість мовчання. Вчувається, що крики, зойк просяться... плач і сльози... та стримують себе люди.

Стукнули двері в комендатурі... З листом паперу вийшов чоловік з блідим суворим обличчям, з листом паперу. Кинулися ближче до нього, повитягали голови, щоб краще слухати... і знову тихо стало.

На автокефальній вдарив дзвін на вечерню...

Кілька рук підвелось: хрестяться... Кладуть хрести й дідок з бабусею.

Щось вичитувати починає чоловік.

— Передачу приймають...

— Непийвода!

— Тут...

— Журбенко!..

— Ось де я...

Тиснуться ближче... Миготять в повітрі кошики, клуночки... І враз дикий пронизуватий крик... Жіночий крик...

Ще суворіше обличчя у чоловіка, що вичитує... Ще біліші стають точені обличчя.

— Ще вчора йому приносила... — чути шепіт. Ще вчора прийняли...

— Значить, сьогодні вночі... — починає молодиця й не докінчує.

— А мій, мій?! — шепоче стара жінка: О, господи, о, боже многомилостивий!.. Хутко, хутко хреститься... Застигли сльози на очах, з яких визирає море одчаю й надії.

З клунком повертає од дверей вусатий чоловік.

— Ну що? — запитує його другий, в якого вже прийняли передачу.

— Бачите!.. — показує очима на клунок: — не прийняли.

— Може... перевели кудись... — після короткої павзи промовляє чоловік. Обличчя йому змінилось, голос непевний, тримтячий.

— Тоді-б так і сказали...

Очі усатого дивляться кудись угору... рукою він гладить свою шию...

— Перевели!.. — нарешті голосно вимовляє він: — Іменно — перевели! Цілу Україну хутко переведуть... Ех!

Низько падає голова на груди... Непевною ходою відходить він.

Жіночий крик висить у повітрі. Когось одпоюють водою. Ось прожогом кидається якась жінка, закриваючи обличчя хусткою, за нею друга, третя. Більше заплаканих очей...

Сумно б'ють дзвони з автокефальної... Пустіє вулиця. Тільки дідок з бабусею — стоять ще перед дверима.

Дідок забув надіти шапку, в руках у нього клунок з передачею.

— Чуєш, стара, сьогодні не прийняли... ходім.

— О... такої... А я-ж їм пиріжечків напекла, поки гаряченькі, то й їсти-б... Тепер посохнуть... Хоч-би спитав, коли приймуть...

— Та я питав...

— А вони що?

Мовчить старий... Потім через силу:

— А вони... нічого...

— То як-же тепер?... — розгублено дивиться бабуса: — пиріжки посохнуть... Ну то що-ж воно буде?

Тримтять білі дідові уста...

— То й нічого... Ходім звідси... Ходім, стара... віку доживати. Стареча сльоза котиться по зморщеному обличчю.

— Ходім, може... завтра приймуть...

Спокійно заходить сонце за лісом. Спокійна, тиха природа. Зірка привітно замигтіла. А в місті тривога.

— Повстанком відкрили, — шепочуть обивателі: — Ще-б два дні, й край був-би більшовикам. Все вже готове було.

— Сорок чоловіка за одну ніч розстріляно.

— Всіх ватажків захопили...

— Та хто його зна: чи окошиться на цьому?

— О, господи, господи... — хрестяться обивателі.

Під лагідним світлом місяця біліють стіни міста.

Похмуро дивляться ліси... Щось ховають...

Багато людей не спить цієї ночі. Багато сліз летіть.

Не спить і Максим. Він оповідає про Повстанком.

Страшний удар готувався для Радвлади. Величезну організацію відкрили. Поміщики, офіцери керували справою. З закордоном, з Деникиним зв'язок держали. Добре, що пощастило своєчасно ліквідувати, а то були-б чимало лиха наробили: вже й час повстання був призначений.

— Оце тільки погано, що чимало селян в цю справу втягли... Є і не куркулі... Мало сознательні. Ех.... скільки ще говорити та об'яснити їм треба... А тут доводиться, замість слова, кулю йому в голову... А пани та попи на цьому стараються... Хочеш завтра на їх роботу поглянути?

Другого ранку зайшов до мене Максим і повів до автокефальної церкви.

Пахло ладаном, свічки перед іконами, українською мовою промовляв піп молитви, українською мовою журливо відповідав йому хор.

Біля крилосу купка жінок в жалібних убраннях. Чорні, жовто-гарячі та блакитні стрічки на чоловіках, вишивані сорочки й українські спідниці на жінках.

І над всім цим наче нависла тінь вчорашнього, страшного...

Україна стародавня, Україна, про яку в піснях співають, з дівчатами, мов тополя, з парубками чорнобривими, з серцями козацькими.

Моляться.

Заворушилася юрба... Розступаються, дорогу дають... Це молода вдова. В позаторішню ніч її чоловіка, відомого діяча, розстріляно. Не дивляться ні на кого її очі, бліде, суворе її обличчя. Не помічає вона тієї поваги, з якою розступається перед нею юрба. Поваги до горя її великого, до чоловіка її, що в очах цієї юрби став мучеником, героєм.

Попик голосно промовляє слова молитви, чорні ризи нагадують про загальну жалобу. Ось він виходить на амвон й стає на коліна. І всі стають на коліна. І враз тихо.

Це почалася молитва за Україну, за український нарід. Кожне слово її лунає по церкві. Як грудки землі, що кидають на труну дорогого небіжчика.

Зворушують серця тих, хто тут зібрався слова цієї молитви... На роз'ятрені душі падає вона, журбою сповита...

— Врятуй, боже, нашу Україну, врятуй нарід наш многострадальний, — шепочуть уста...

А попик читає. Тримтячим, надхненним голосом вимовляє він про тяжкі страждання народу українського, подібні до страждань улюбленого сина божого, він говорить про його тяжку хресну путь, подібну до шляху на Голгофу...

Чорна сукня молодої вдови красномовно й мовчазно страшно про це свідчить. Згадуються всі, кому ще вчора передачу носили і хто тепер невідомо де лежить, закривши навіки очі. Згадуються сльози матерів, горе дітей, безвісні могилки.

З тими, з постріляними з'єднують слова молитви.

Вище й вище підноситься голос попики. Тяжку журбу по тих, кого вже немає, викликає він і... не прощення, а ненависть до тих, хто їх стратив. Рух проходить по церкві.

І раптом з чиїхось жіночих грудей виривається ридання. Здригнулася юрба... Тяжкий стогін пронісся... З другого кутка хтось істерично схлипнув, ще, ще десь... Здається, ціла церква ридає.

Замовкли слова молитви. Застигла з простягнутими вгору руками фігура на колінах в чорній ризі....

Тільки плач. Зрошає він душі, як весняний дощик заоране поле...

Та що зросте на цьому полі? Хто жатиме ці сходи.

— Чуєш? бачиш?.. — шепоче Максим: — Ось де працюють... ось де політпросвет... Ех!..

Закінчується служба.

Поважні й задумливі виходять люди... Не лагідні їх обличчя. Похмурі очі, блискавками кидають.

І раптом дві жіночі постаті...

— Гануся!

Сухим вогнем світять її очі... Чорна сукня щільно охоплює стрункий стан. Гордий, непримиренний вираз обличчя... Суворо-спокійно зустрічає вона мій погляд.

— Гануся! Ти... ви... що ви тут робите?

— А вам це до чого? — сухо відповідає за неї її компаньйонка, в якій я пізнаю її сестру.

— Гануся, — ще раз скрикую я.

Сестра нахилиється до неї, щось шепоче й тихенько відводить. Потім спиняється й говорить до мене:

— А ви що? Горем нашим прийшли милуватися? Чи може скришавленими руками сльози наші витерти хочете? Ми в жалобі... Але співчуття ворогів наших нам не треба. Прощайте.

— Андрій Галка, голова повстанкому — брат її, — шепоче мені Максим: — позавчора його розстріляно.

*

За гроші французьких та англійських капіталістів насаждала на Київ з-за Дніпра Добровольча армія, а з Фастова сунулися галичани та петлюрівське військо.

І ще не встигли вийти з міста останні червоні частини, ще обоз Червоної армії гуркотів по вулицях столиці, коли почали рватися над нею ворожі шрапнелі.

Хто завтра вступить перший? Петлюра чи Деникин? Це питання хвилювало обивателів. Вже з вечора почали ладнатися до зустрічі. Забігали офіцерські дами, з садків почали викопувати скрині, витрушували убрання, чистили срібний посуд.

А ранком на Лук'янівці, Печерську вже деньщики в салдатських погонах наставляли самовари на порогах кухні, прожогом кидалися покоївки до крамнички за папіросами для барина. У відчинені вікна виглядали чоловічі фігури в розтібнутих сірих кітелях з ексельбантами, в золотих погонах...

На думській площі юрба... Зараз будуть зустрічати „героїв“... Потяглася з боку Васильківської кіннота. Затягнуті в австріяцькі мундири, добре вишикувані, їхали галичани, виграваючи кінями.

Юрба кричить „Слава“, але доволі стримано.

Не подобається ця стриманість верхівцям.

Незадоволено вони дивляться; на іншу, гарячішу зустріч вони чекали.

— То не нарід, то вулиця нас зустрічає, — презирливо кидає старшина до одного з юрби, очевидно, старого свого знайомого.

За галичанами загони з правобережних українців.

Шикуються на площі.

А з Лютеранської з'являються перші лави деникинського офіцерського загону. Теж починають шикуватися.

— Уррра! уррра! — ревом проноситься по натовпу.

— Слава, — ріденько лунає біля січовиків.

Пильно дивимося ми з Максимом навкруги.

Бачимо, як над дверима думи високо піднявся й заколивавсь жовто-блакитний прапор.

— Слава! ... слава! — гуде юрба.

— Слава! слава! — з усіх сил кричать два петлюрівських козаки, що повставали на стремена. В очах їм одбивається тріумф, що вони відчують: український прапор над дверима думи... Значить, українська буде влада.

— Ще не вмерла Україна, — залунав спів з тисяч дужих козацьких грудей.

Але в той же час сотні рук простяглися до жовто-блакитного прапору. Заманячили в повітрі палиці, кулаки, залунала лайка. Похитнувся жовто-блакитний прапор і спустився долі.

Увірвалася пісня.

— Ганьба! — загули, закричали січовики: — Ганьба!

А на місці жовто-блакитного вже грає на сонці трьохкольоровий.

Здивовано дивляться козаки. Віри не ймуть власним очам, переглядаються... Прапора їх стоптано. Вони більшовиків гнали, з більшовиками бої вели, деникинці на готове прийшли, а тим часом...

— Наш прапор вгору! — кричить молодий козак. Запалали його очі, весь вигнуввся наперед, кулак простягає: геть трьохкольоровий!

Наче слухняна його поклику заворушилася юрба і з криками „слава“ посунула до дверей думи. Крики, зойк... переходять в дикий рев... Хвилина й падає, немов скошена стеблина, трьохкольоровий прапор. Плавко, гордо піднісся в гору й високо над головами заколивався жовто-блакитний.

Огневицями світять очі козаків, щоки палають, кулаки стискаються. От тільки, що зі строю виступити не можна, а то-б самі до бійки пристали. Може вперше доводиться їм бути за свідків, а юрбі за учасників боротьби.

І раптом з боку царської площі тріснув сухий постріл. Юрба кинулася в брами, за думу, в перевулки... Частина попадала, або посідала на землю.

Ще, ще постріл і над думою упевнено заманячив трьохкольоровий. І ніхто вже не простягає руки, щоб його зірвати... Жовто-блакитний лежить на бруку. Ось перші лави загону, звідки пролунали постріли, наблизилися до нього. Ось офіцерський чобіт наступив на нього...

Стоять козаки... дивляться... власним очам віри не ймуть.

Прорізала повітря команда — повертати назад.

— Як повертати? — світиться здивування й протест в очах козаків. Уступити? Так... без бою?... Витягнулися їх постаті, напружилися... Пригнулися до лук своїх сідел... наче тигр до стрибка приготувався... Сурмить сурмач... Настирливо... Сурмить, команду повторює. Прядуть вухами слухняні коні...

Глянули в вічі один одному нерозуміючими, розгубленими очима, махнули рукою:

— Ех!.. — і одразу похнюпилися...

— Геть з клятого міста!

Стукотять гармати, цокають копита коней по брукованих вулицях... Тягнуться геть петлюрівські частини до Берестейського шоссе. Швидче звідси!

Звалилося колесо з гармати.

— Спинятися не треба!.. Хутчій!..

Наче від ворога, що на плечі насідає, тікають петлюрівські частини.

Від кого? Чи не від тих киян, яких від національної неволі, від більшовиків звільняти йшли? Чи не від власного розчарування? Виходить, значить, що не за визволення з національної неволі, а за щось инше проливали вони свою кров. За що-ж? За трьохкольоровий прапор, що в'ється над думою?

*

На базар ще не долетіла чутка про події на Думській площі. Перекупки, чоловіки на возах ще переживають передостанні новини, вражіннями ранку діляться.

— Виходить, значить, прогнали таки більшовиків.

— Хто прогнав, не чули?

— А хто? Звісно, добра армія.

— А не Петлюра?

— Ну... і Петлюра теж...

— А скажіть, чому вона добра, та армія? — питає один з чоловіків. І чи то вона сама себе так називає, чи може люди її так охрестили? А як люди, то за що?

— Бо для народу вона таки дійсно добра... — пояснює якийсь чоловік в галіфе з червоними кантами.

— Для народу? — перепитує чоловік: — А може для панів?

Чути крики „ура!“

Кілька генералів на прекрасних конях... позаду варта...

— „Сам“ їде, місто оглядає... — проноситься по юрбі.

— Де там „сам“... Це його генерали...

— Ура! ура!

В повітря летять шапки, квіти...

Назустріч кавалькаді з-за рогу виринає елегантський екіпаж. Тисячні рисаки, кучер — сажень в плечах... Гарно одягнена жінка з двома кавалерами сидить в ньому.

— Диви!.. Відколи такого не бачили... Я думав, що такі вже давно перевелись, а вони... — резонує дядько з возу.

— Десь мабуть в бесті свого часу дожидали... ну й дождали — одповідає йому другий.

— Та це-ж наша грапиня!.. голосно вигукує якась молодиця: — Ось і синочки її обидва... Які красуні...

— Еге!.. красуні... Добре пам'ятаю, як вони козаків викликали, для порядку на стайні людей пороли... Либонь і року немає...

На обличчю у графині з'являється радісна осмішка. Помолодшало немолоде обличчя... Затягнута в білу рукавичку рука замахала білою хусткою в напрямі до генералів. Спинилася кавалькада. Оточили генерали мальовничою групою екіпаж, зазвучали незнайомі на невідомій мові слова.

— Німці, мабуть, — рішає хтось з юрби: переодягнені...

— Та це-ж, кажу, наша графиня...

— Ех, ви!.. — презирливо звертається до них чоловік з червоними кантами: це просто наші такі пани, говорять між собою, як усі благородні пани, по-французькому.

— Диви, диви!.. — руку їй цілують...

— Оце так!.. Найбільші генерали руку цілують... — дивується голосно дідок.

— Одне слово, добра армія... — хмикає під носа дядько...

Наближається маніфестація. Трьохкольорові прапори, жінки в яскравих убраннях... чоловіки в кокардах, у багатьох з них вже з'явилися наплечні знаки: судові, інженерські.

— Ура! ура!.. — гукають.

— Кому це вони ура кричать? Грапині, чи енералам? — дивується молодиця.

— Свободі радуються... — повчаючи пояснює галіфе з кантами.

— Еге-ж!.. — іронічно підтверджує чоловік в убранні робітника: свободі руки цілувати...

— Кому цілувати? — не розуміє молодиця.

— Та вже-ж бачили кому... не вам в кожному разі, гражданка...

— А ви -б, господін хороший, — звертається до нього галіфе: —
лучше було -б, якби забули про такі вираженія, вроді гражданка...
І вопче лучше -б не виражалися!

— Ну, конечно, — одповідає робітник: Добра армія в два щота
виведе всяке гражданство!

— А ви чого на добру армію? Що вона вам зробила? Комуністи
були лучші?

— Та ті вже рук не цілували тим, хто нашого брата поліцією
травив.

— Якого вашого брата?

— Нашого, — трудящого! не вас.

— Кого не нас? — насідає галіфе.

— Одвяхіться од мене...

— Та й справді, чого присікалися до чоловіка: адже - ж він вам
нічого... — пробує заступитися молодиця, але галіфе не зважає на неї.

— Кого це нас? га? Я тебе питаю, кого це нас? Говори... ко-
муніст проклятий... — починає вже кричати галіфе...

Збирається юрба... Частина з маніфестації прямує до них.

— Говори немедленно, кого це нас? — на всю горлянку кричить
галіфе.

Обличчя робітникові трохи зблідло... Очі засвітилися, руки сту-
пилися в кулаки...

— Ти думаєш, тебе тут ніхто не знає? — упівголос одповідає
він: — а хто жандарем на станції служив?

Непокійно забігали очі в жандаря... Він на момент пірнув погля-
дом в юрбу, потім глянув на трьохкольорові прапори маніфестації, що
вже наблизилася, на генералів... і раптом очі йому засвітилися вогнем
хижака.

— Я за царя й родину служив, а тепер за добрую армію!.. А ти
думаєш, я нічого не розумію із твоїх вираженієв... комуніст про-
клятий?

Густішає натовп.

— Що таке? — питають в задніх рядах.

— Ти думаєш, я тебе не розумію, хто ти єсть? — Галіфе хапає
робітника за комір.

— Залиш — пробує випростатися робітник. Та не так то легко
видертися з дужої руки жандаря.

І враз обличчя робітника змінилося. В очах відбилася свідомість
чогось страшного, що ось - ось зараз мусить скоїтися. Уста зблідли й
затримтіли...

— Та заступіться - ж хто - небудь!.. — хрипко звертається він: —
що - ж ви, не люди?.. Товариші... гукає він...

— Ага... ось коли попався... — Рука жандаря міцніше вплива-
ється в коміра: — товаришів згадав... Чекіст проклятий!..

— Чекіста вловили!.. — іскрою проноситься по товпі...

— Чекіста вловили!.. — безглуздо осміхається якийсь парубок...

Два гімназиста з гарно одягнуеною жінкою пробиваються крізь юрбу.

— Давайте нам його... чекіста...

— Я не чекіст! — пробує говорити робітник: товариші... — голос
його переривається...

— Ааа, — кричить юрба.

Десятки, сотні людей кидаються на нього. Махають в повітрі жіночі парасолі, чується вереск, дикий, хижий, що переривається окремими вигуками...

— Бий чекіста... бий падлюку...

— Сволоч... сволоч... верещить літня жінка в модному капелюсі, з букетом квіток в руках, топаючи несамовито ногами. Дайте мені його... я йому очі повиймаю, я йому жили повимотую... Сволоч... Комуністична сволоч...

Всього кроків на сорок стоїть панський екіпаж, оточений генералами з почесною вартою... Графиня стає на ноги й дивиться крізь золоту лорнетку. Обличчя її не виявляє жалю... По голосних криках вона розуміє, в чім справа: розправляються з чекістом.

— Тяжка, але заслужена кара... — нарешті вимовляє вона. Ніздрі їй роздуваються, вона наче втягує з насолодою повітря, з якого несеється верещання жіночих голосів, стогін, удари по м'якому...

— Я думаю, — звертається вона до генералів: — наш добрий нарід прекрасно сам справиться з своїми ворогами... не треба тільки йому заважати.

А юрба, наче живий клубок, наче купа хробаків, ворухиться на однім місці. Ось дехто вже починає видиратися з натовпу.

Красно одягнена жінка через силу проштовхується. Рукави її жакета розідрані, капелюха немає, волосся скуйовджене. В руках у неї парасоля зі скривавленим кінчиком. Вираз нелюдської пожадливої жорстокости застиг в куточках її напіврозчиненого рота, заховався в великих нетямущих очах... вона хитається...

— Ура, добра армія!.. — хрипко кричить вона: — Я йому в око, в око... парасолею проткнула чекістське око, щоб знав...

Піна вкриває її уста... очі божевільні...

І де не глянеш — скрізь той же вираз божевілля на обличчях, скрізь дікі вигуки:

— Ура, добра армія!..

Лежить в куряві майдану грудя пошматованого людського м'яса, що за кілька хвилин була ще людиною...

Оглядаючись на неї, тікають дядьки до своїх возів, хрестяться...

— Чоловіка убили...

— Хто?

— Пани убили, тут... на генеральських очах.

— Защо?

Немає відповіді. Неспокійно дивляться очі на всі боки: чи не підслухав хто, чи не помітив захованої думки.

*

Валками потяглися вози з непроданими овочами, борошном... Поганяють дядьки своїх коників...

При виїзді з міста збилися до купи, застопорилися, змішалися з петлюрівськими частинами, що відступають.

Висипали люди з хат, поставали на брамах, гомонять, шумлять, як ліс од вітру...

Це робітники, жінки їх, діти.

Суворо - насмішковано дивляться вони на петлюрців:

— Скатертю дорожка!

Ідуть петлюрці мовчки, не дивляться в боки: соромно чомусь.

— Чому так хутко, пани, поспішаєте? — виринає з купки людей, що стоїть біля брами, чийсь глузливий голос: — Мало погостювали... мало. Чи, бува, доброї армії не злякалися?

Не дивляться в боки січові стрільці... червоніють під грядом глузлих слів обличчя.

— Просимо: зостаньтеся! — запрошують з натовпу: — Сюди йшли непрохані від більшовиків рятувати, а тепер просимо — залишайтеся, від доброї армії земляків порятуйте!

— Радійте, паночки: тепер ваша добра армія нас, робітників беззбройних, на вулицях вбиває.

— Коли вас добра армія просила, ви йшли, тепер ми просимо — визвольте...

— Хіба не до смаку вам, паночки, з нами компанію водити?

— Спасибі вам — визволителі!...

— Ідіть скорше... — несеться з другої купки: — не затримуйтеся, панове визволителі... а то добра армія нажене — шомполів дасть...

Дала вже...

— Та ми ще допоможемо...

— Щоб не визволяли...

— Зрадники...

Прорвався застій... рушили... Стукнули сотні закаблуків по шоссі, густіша стала курява.

— Добре їм деникинці нашкипидали... Тепер мабуть аж в Кам'янці спиняться, як пекти перестане.

— Хо, хо, хо!...

— Визволителі.

— Ха, ха, ха!...

— Скільки від Деникина дістали, щоб робітників бити?

— Сховайте ті гроші, бо ще вкрадуть...

Неначе схиляються голови січовиків.

Лише один не витерпів... Виступив з лави й прожогом кинувся до юрби, звідки сипалися насмішки.

Грізно дивляться його очі. Сказати щось хоче, та слів не знаходить. В безсилій злості переводить він погляд з одного обличчя на друге... Скрізь холодні, насмішкуваті, недобррозичливі обличчя, ні один погляд не спускається перед ним.

Раптом він виймає з пахви свого багнета й з усієї сили вганяє його край дороги біля стовбочка. Б'є закаблукою раз, другий... доки не зрівнявся він з землею.

— Я за ним ще вернуся! — хрипким голосом кидає він до юрби.

— Я за ним ще прийду! — ще раз обертається він, наздоганяючи своїх і погрожуючи кулаком.

— Тоді вже наша влада буде! — кричить йому Максим: а ми, братішка, з бандістами не знаємося... не пустимо...

— Не буде вашої влади! — істерично викрикує чийсь голос з автомобіля, що враз спинився.

— Не буде більшовицької, а ні деникинської... буде наша — влада Української Народньої Республіки... — несамовито кричить з автомобіля молодий юнак.

Саме проти нас стоїть автомобіль з юнаком. Я дивлюся на його обличчя... З ним ще троє... Один, у касці січових стрільців, обернувся на другий бік.

— Мітюжок... — іронічно вигукує хтось: — Не треба! чули вже!!.

— Хай живе народня республіка! — гукає юнак.

В руках його з'являється жовтоблакитний прапор.

— Трясця на твою республіку!.. — голосно відповідає якась жінка в українській вишиваній сорочці: — Забирайся з нею під три чорти! Деникину на послугу твоя республіка!..

— Хай живе отаман Петлюра! — ще несамовитіше гукає юнак, вище підіймаючи прапора.

— Деникинська шлюха, польська курва твій Петлюра! — гукають з натовпу.

Грудки землі летять в автомобіль, в прапор, грудки мокрої грязюки.

Голова в січовій касці обернулася. Жіноче обличчя з чорними косами. Гнівним поглядом обводить вона натовп, і ми зустрічаємось очима.

— Гануся!

Червоною фарбою заливається Ганусине обличчя. Вона щось хоче сказати, але пущена чиеюсь рукою грудка грязюки забруджує її обличчя.

Регіт, злобний, глузливий розлягається по натовпу.

— Гади! — кричить Гануся.

— Шлюха! Петлюрівську шлюху багном!.. — гуде юрба.

Гануся безпорадно закриває руками обличчя, наче дитина від тяжкої образи й опускається в автомобіль. Стукає мотор. Сморід бензину, дим... автомобіль рушає...

— Улю, лю, лю, ата, та, та, — несеться йому вслід.

Я бачу, як постаті в автомобілі обертаються. Мені здається, що обернулася до нас і залізна каска... витягнулася рука, блиснуло щось... Кілька сухих, коротких пострілів пролунало з автомобілю...

— Падлюки!.. — заревла юрба й кинулася навздогін. Але раптом спинилася.

З-за рогу вискочила кіннота... Деникинський роз'їзд...

Спинили коней... дивляться вслід останнім лавам петлюрівців...

— Здорово... — оскиряється донський козак, один з роз'їзду: Більшовиків, значить, прогнали... Петлюра сама втекла... Значить, тепер єсть освободжений город Киев, которий мать городов русских...

І козак зухвало дивиться на юрбу.

— Ходім, Сашко, тягне мене Максим.

— А й справді ходім, — підтримує його один з товаришів: — Я тільки що з Хрещатика. Там юрба комуністів б'є.. Тепер по хатах треба пересидіти...

*

З міста доносилася музика, часом залітали вигуки людських голосів. То панство, що визволилося з-під більшовицької влади, справляло свій тріумф, мстилося за пережиті хвилини страху...

А з боку шосе не долітало жодного звуку. Мовчки, без пісень, хутко ступали січовики, похнюпивши голови. Тікала козацька старшина, тягнула за собою маси селянські. Об'їм думали вони, чому голови позвішувалися на груди?

А з ними й Гануся. Як жива вона стояла перед очима. З войовничим виглядом, з гордими очима... залитим брудом обличчям і зблідлими від образливого слова устами.

Чи зрозуміла вона, що грудка грязюки була пущена рукою тих, про кого вона думала, що визволяє від ненависної більшовицької влади, що ганьбливе слово сказали ті, від кого вона сподівалася на вдячність за визволення?

Чи зрозуміла вона це? Чи навчить це її чогось?

В місті гриміла музика... В місті справляло триумф переможне панство.

В робітничих кварталах на околицях панувала тиша. Не світилися вікна.

В тиші, в темноті, трудящі зустріли панське свято та готувалися до боротьби, нової боротьби за своє визволення.

І нікому не було діла до образи, нанесеної нерозумній жінці. Не викликала ця жінка ні в кому ні співчуття, а ні жалю.

Іде вона кудись в незнану далечінь... блукає манівцями.

Чи вийде колись на певний шлях?

З ворогами нашими, з моїми ворогами потонула вона в пітьмі ночі, поринула в царство темряви.

— Чи вирине з нього? Чи піде колись з нами до світлого майбутнього?

По вулицях вже засновигали зловісні тіні. Запрацювала вже денкинська контр-розвідка. Думки про знущання, муки, смерть навівають ці тіні...

Але прогнати одну думку вони все-ж безсилі...

— Де вона, жінка з забрудженим обличчям і зблідлими від жаху образи устами? — Що на неї чекає?

*

Кілька років минуло. Небагато, здається, а так багато змінилося. Не раз за цей час я згадував за Ганусю, не раз думав, що не доведеться вже більш побачити.

Але... одного разу на сходах відбудованого великого будинку, залитого сяйвом електричного світла, переповненого молодю юрбою здорових, бадьорих, дужих, що світло й радісно дивляться в майбутнє, серед цієї юрби побачив я колись таке знайоме мені обличчя.

Це було на святі будування нового життя поновленої людськості. На святі молоді культури звільнених трудящих, де мовою українського селянина, українського робітника виголошувалося слова волі, слова любови й братерства до всесвіту, де раділи з перших паростків української культури, що почала розвиватися під захистом червоного стягу робітничо-селянської влади.

Тут писалися нові сторінки книги життя, світлими фарбами замість тих, що позалишані були колись кров'ю. Кров'ю, що щедро лилася ніби то за право рідної культури, рідної мови...

І ніхто жодним словом не згадував про колишнє, про страшене минуле... Тільки Гануся своїм личком нагадала... викликала старі образи. Наче далеко десь заграла чарівна музика. Наче теплим вітром її донесло... і разом з нею тривогу.

— Ну? — питає Гануся й зовсім по-старому голосно сміється: — Раді, що побачили?

Чи радий я? Я не знаю. Так, здається, давно це було — остання наша зустріч. І стільки спогадів зворушилось. Пахнуло таємницею з гущавини лісової, застрекотіли в вухах кулемети, виплило біле обличчя Бронки, Данилова могила пригадалася... Чи радий я?

— Чого ви тут? — несподівано для себе питаю Ганусі.

— На вас подивитися... — В згуках Ганусиною голосу прибавилися нові нотки... та й дзвіночок надтріснув.

Ми сходимо по широких сходах. Небо, як п'ять років назад, дивиться на нас своїми зорями. Із скверика долітають голоси й тихий регіт. Життя спокійно, безжурно тече, як хвилі великої річки в ясну погоду. І тільки Гануся з далекого минулого принесла з собою спогади про неспокій, боротьбу, про брязкіт заліза, кров і смерть.

— Чи радий я?...

Гануся нецеремонно бере мене під руку.

— Ну скажіть, чи згадували ви за мене.

— А ви як-би хотіли?

— Щоб згадували...

— Чому?

— Щоб нерівності уникнути: бо я вас частенько згадувала.

— Добром чи лихом?

Гануся скоса дивиться на мене.

— Не будьте цікаві, бо й так вже скоро зістаритеся!

— Не буду...

— А кортить? — Гануся сміється й зазирає мені в вічі. Нові рухи... штучно омизливі... Видно наслідок нової засвоєної манери. Уся вона, здається, повита якоюсь таємницею.

— Чого ви тут? — знову мимоволі вилітає у мене.

— От неймовірний... Адже-ж я сказала — вас побачити!

— Звідки ви з'явилися?

— З минулого...

— Чого-ж вам треба?

— Забрати вас з собою.

— Куди?

— В минуле... хочете...

Я не хочу сказати — так, але чомусь не наслідуюсь відповісти — ні...

Поки вагаюся, Гануся сама вирішує справу.

— Спершу ми будемо їсти морожене...

— В минулому? — іронично запитую я.

— Ні, в майбутньому, — обрізує Гануся й мрійно додає: — потім майбутнє перетвориться в дійсність, а дійсність в минуле.

Останні слова вона вимовляє в дверях кав'ярні.

— Ось перше перетворення вже відбулося, — говорить Гануся, ковтаючи морожене: — Те, що було майбутнім, стало дійсністю. Тепер, коли хочете, помандруємо далі — назад.

— Яким же чином?

Гануся замислилася...

— Ви знаєте, ми всі, та й я... частенько робимо мандрівки в минуле... Доби нашого життя проходять в ньому, часто тільки минулим ми й живемо. А потім виліземо, глянемо... страшно стане... і знову назад до свого минулого... що вже ніколи-ніколи мабуть не вернеться...

— Хто це: ми всі?

Гануся не відповідає. Очі в неї стали задумливі, сумні... наче, справді, вона нічого не бачила, крім свого, милого їй, минулого...

— Це так легко... Треба тільки згадати якийсь момент з минулого... пригадати якесь слово, що промовляли, пригадати інтонацію й голосно проказати його, як колись... І тоді все виросте раптом перед очима, як було колись... і ті-ж самі почуття прокинуться й запанують над вами... Спробуйте... хочете?

Я не вірю в Ганусин спосіб... Але почуваю її глибоку віру в нього. Якось чудно ця віра починає впливати на мене... Але я не можу спинитися думками ні на одному моменті минулого, не можу пригадати жодного слова з минулого... все біжить в моїх спогадах, один образ змінюється другим, не можу зосередитися. Гануся притягає занадто багато уваги в дійсності, щоб я міг перенестися думками до минулого. Вона так змінилася, стала така неподібна на ту стару Ганусю, що я знав колись, на мою Ганусю. Омизливі нотки в голосі, нездоровий блискіт очей, занадто червоні уста, занадто елегантська сукня, замість звичайного убрання, що колись так пасувало Ганусі й, нарешті, що мені здається цілком неприродним, — напудрене обличчя...

Гануся, вичікуючи, дивиться на мене.

— Ех, ви!... — нарешті презирливо кидає вона: — Краще їжте морозене!

Від інтонації Ганусиного голосу мені стає трохи соромно. Мовчки я доїдаю морозене. Потім запалюю цигарку...

— Дайте й мені!...

Мабуть моє обличчя виявляє надзвичайне дивування.

— Вам? — неймовірно перепитую.

— Навчилася... не дивуйтесь... — кидає Гануся: — Та хіба тільки цього навчилася?... — виклик і сум вчулися мені в Ганусинім голосі...

— Чого ще? — хочеться мені запитати... я чую, що й Гануся чекає на це запитання й утримуюсь від нього. Напудрене обличчя, елегантська сукня, занадто червоні уста утримують мене. Я не знаю, що відповість Гануся, але боюся її відповіді й не хочу її.

Проходять хвилини мовчанки... кожен думає своє... Коли раптом:

— Ну, а тепер скажи, Сашка, мене ти любиш?

Я здригаюся... я готовий розсердитися... Але Ганусин голос, такий знайомий мені, минулий голос продовжує:

— Тільки орли дивляться просто на сонце. Тільки люди подібні до орлів дивляться просто правді в вічі. Колись я тебе вважала за орла... Скажи правду: любиш?

Як тихо стало в кав'ярні... Так тихо було, коли я п'ять років назад на це Ганусине запитання одповів — „ні“...

Ганусині очі — таємниця. Вона дивиться на мене, а я не знаю, кого вона бачить... Не знаю, чи чекає вона відповіді тепер, нині, чи може прислухається до голосів минулого?..

— Ну що? — м'ярко й нетерпляче вимовляє Гануся: — я чекаю...

Щось незрозуміле робиться зо мною. Давно забуте почуття підіймається з невідомої глибини, росте, опановує... Так яскраво пригадується незабутня ніч, я наново відчуваю пережите вже хитання, хочеться викреслити колись сказане ні. Я хочу щось сказати... сам не знаю, яке слово зараз зірветься з моїх уст...

А Гануся вже регоче... Тільки не радісний цей сміх...

— Злякалися?.. Не бійтеся... Це я просто пригадати вам хотіла... Ви не забули?..

— Ні... не забув...

Личко Ганусі засвітилося.

— Ви все пам'ятаєте... що тоді було?..

— Так... здається, все.

Очі Ганусі мрійно дивляться в далечінь... в далечінь минулого.

— Пам'ятаєте, ... я зустріла вас тоді на кладовищу... Це було так несподівано... А потім... Чому тоді ви не знали всього?..

— Чого, Ганусю?

Вона не чує.

— Я хотіла вам тоді все, все розказати. Мені здалося, що ви прийшли тоді, як світлий казковий принц, щоб вивести мене з темряви... я готова була йти за вами на край світу...

— І замість того ви прогнали мене.

— Через дрібничку, через випадок... В вашому погляді, в тоні вашого голосу, коли ви питали про цукроварню, мені вчулося, що ви прийшли не для мене, а для тієї... другої... що ви її кохаєте...

Захмарилося личко Ганусі.

— Як я потім гризлася... Якими довгими були ці хвилини до вечора, коли я наважилася ще раз прийти до вас... на хвилину... На таку хвилину, що вирішують долю цілого життя... Ну й вирішила... А я йшла до вас, щоб сказати, що піду з вами, тільки з вами...

— А як же чоловік, Ганусю?

На мить очі Ганусині блиснули гнівом і одразу потухли.

— Чоловік? — перепитує вона сумно: — Так, це правда... у мене був чоловік... Тарас Сухий... Але, коли я тоді йшла до вас, до Бронки... у мене ще чоловіка не було...

— Як? — майже скрикую я: — Адже - ж ви сказали, що прийшли повідомити мене про ваш шлюб...

— Так, я сказала... але... неправду... Що ви на мене так дивитесь?.. — Уста Ганусині кривляться в болісну осмішку: — не могла-ж я сказати вам, що люблю вас, що хочу йти за вами, коли побачила вас в обіймах другої... Я не знаю, чого я тоді хотіла... я хотіла зробити боляче й вам і... їй... А може ще сподівалася, що це непорозуміння... хотіла викликати вас на правду... ну і викликала... од вас довідалася, що ви любите... не мене, а другу...

Так і було... як оповідає Гануся... Я сам, ніхто інший, тоді відповів їй... вона запитала, а я сказав — ні... Випадок... каже Гануся...

Мені здається, хтось грізний, неблаганний прийшов... і дивиться на мене... суворо дивиться...

А Гануся оповідає.

Тяжкі то були часи для неї, перед тим, як ми зустрілися... Брата втерляла, батька загубила... зневір'я до своїх почало рости... Бачила сваволю гетьманців, насильство гайдамаків, чула стогін трудящих... ясно ставало, що правда не на боці тих, з ким вона була... А Тарас не давав їй спокою. Він обсилав мене поклепами, дискредитував нашу справу, говорив про смертельну образу, що я йому наніс, присягався кров'ю змити її, надокучав їй своїм коханням і благав стати його дружиною... не дивлючись ні на що... А вона думала за мене... в мені шукала порятунку... За тим ішла до мене, шукаючи мене у Бронкі і замість того довідалася, що... я люблю Бронку...

— Адже-ж збрехав я тоді!..—несамовитим шепотом виривається з моїх уст...

Знову болісна осмішка, що складається протягом довгих годин настирливої безпорадної думки, кривить Ганусині уста... Серце в'яне від Ганусиної осмішки.

— Так ось, тільки через цю брехню я пішла до Тараса й згодилася стати його дружиною...— Чуєте, Сашка? тільки через цю брехню...

Той неблаганний, що прийшов, здається, ще грізніше, ще суворіше дивиться на мене. Щось одповісти я мушу, але вуста німіють перед його грізним поглядом, перед болісною осмішкою Ганусі...

А вона оповідає... другого дня довідалася про нашу пригоду, думала, що й мене забито, перевірилася незабаром, що це вигадка... і так боялася, що я можу подумати, ніби то вона стала причиною нашої пригоди... Ця думка часами ставала страшнішою за саму смерть.

— Ви не думаєте, що то я винна вашого провалу... і Брончиної смерті? А, Сашка, не думаєте?

— Що ви, Ганусю...—спішно відповідаю я.

Пильно дивиться на мене Гануся... важко дихає... нарешті:

— Ви можете зараз же арештувати, або убити мене... Я цього винна... Це я сказала Тарасові, де ви перебуваєте... Я сказала, що він може помститися, як колись хотів, може кров'ю змити образу. Він зараз же вискочив, потім повернув, з злісною радістю сказав, що вже помстився... Я зомліла... а він скористався з цього... дістав свою нагороду... забрудив мою душу й тіло.

Прості Ганусині слова, але жахом вони сповнюють душу... холодно, страшно стає.

А Гануся оповідає.

До всіх мук додався страх за моє життя. Кожна чутка за мене викликала злість Тарасову. І кожного разу, коли вона бачила на його обличчю радість, вона тримтіла від страху почути звістку про мене... Забрали Київ... Від Тараса вона знала, що я там... Тарас лютував... Одного разу вона побачила мене в вікно театру... З нею був петлюрівський старшина, закоханий в неї. Його вона благала попередити мене, він не хотів, одмовлявся... потім згодився... за нагороду. „Прихильністю“ своєю мусила заплатити Гануся за моє життя.

— Чи можете ви простити, Сашка?

— Що простити?

— Все... і пролиту кров і засоби боротьби... й... засоби рятування...

Я думаю над Ганусиними словами...

— Ви переможці... — з утомою в голосі говорить вона: тепер ви сердечні, добрі... Ви багатьох прощаєте... невідомо тільки, чи щиро...

— А ви щиро потрібуєте нашого прощення?...

— Так щиро, як ви прощаєте...

Що хоче сказати Гануся?

— Але знаєте... не той борець, хто поборе, а хто викрутиться.

— Це ви до чого?

— Так... ні до чого... Я хотіла сказати, що може не стільки вини на нас, скільки на випадку... Ось через що я тепер не з вами?... через випадок... А винні виходимо ми... Ви можете мені простити?

— Мені нема за що прощати вам, Ганусю...

Павза.

— Мені душно... хочу на простір, на повітря...

Вулиця повна святочної юрби... Човгають ноги по широких панелях, чути гомін, сміх... Світить електрика, дзвенять трамваї...

Гануся з цікавістю дивиться навкруги...

— Зовсім, як у європейському місті. Неначе нічого не було, ні війни, ні руїни...

Вона тупиться до мене... Мені здається, що наша розмова наблизила мене до неї... і вона вже не уявляється мені такою чужою, як в перші хвилини зустрічі.

— Не хочу тут бути, — говорить Гануся: — Тут однаково, як у Варшаві... або в якому іншому місті закордоном, — похапливо додає вона: — Не почуваєш свого рідного. Ходім на Дніпро, на човен... може він розвіє мою тугу...

Хлюпають лагідно хвилі старого Дніпра, вогники човнів перерізають темряву. Що далі від берега, то густіша чорна стіна: не розбереш — берег то чи хмара... Легко дихається... повітря повне вогкості, прохолоди...

— Ой був собі в Січі козак

По прізвищу Чалий.

Породив він сина Сава

Козакам на славу.

заспіває повним голосом Гануся.

І голос змінився. Дужчий він став, але щось ніби тріснуло в ньому, потьманишав він. Такий голос міг би належати колишній великій артистці, що пережила свою славу. А тепер він дивно гармоніює з колишньою козацькою славою, дивно пасує до хвиль постарілого Дніпра. Давно ця пісня складалася, постаріла вона, як і голос Ганусин... та й Дніпро вже не той став, що колись був...

Оповідает Ганусина пісня - дума про те, як Сава з панами зв'язався, як з панянкою одружився, як син у нього народився... малий Сава. Не знає Сава, чи правдивим шляхом пішов, сумнів мучить, чи лиха не зробив братам своїм, з панами злигавшись... Може Сава малий, як виросте, помилки батька свого виправить? — думає Сава. А на дворі коні тупочуть... гості приїхали. Гнат Голий — побратимом був, това-

чишем, тепер як ворог з ним б'ється, зрадником називає... З добром ри лихом приїхав? Як побратим, чи як ворог?

Ллється Ганусина пісня - дума. Оповідає про стару пригоду, що сотні років назад одбулася, а наче про сучасне співає, наче Гнат Голий, Сава великий та й малий Сава добре їй відомі.

— Чим частуватимеш нас, Саво? питає Гнат. Ніяковіє Сава, вклоняється низько, на хрестини до сина просить, за кумів бути. „Ой не пити нам з тобою меду-вина, Саво, не кумувати“, — відповідає Гнат. За шаблюку гостру хапається, братньою рукою удару смертельного завдає, за зраду карає, сльози утирає: „Краще, брате, тобі в землі сирій лежати, ніж на глум козацтву пробувати“...

Закінчила Гануся свою пісню - оповідання. Замовкла.

Хлюпочуться хвилі Дніпрові, тихенько посувається наш човен.

— Краще, Саво, тобі в землі сирій лежати, ніж на глум козацтву пробувати... — повторює Гануся.

— Як ви думаєте, чи легко було Гнатові Саву убити? — питає незнацька вона: — Побратимом був, любив його...

— Громадська справа була дорожча Гнатові за особисті симпатії, — тихенько відповідаю я.

— Так, тільки кожний розумів її по-своєму. Сава полював на Гната, а Гнат на Саву. Сава думав, що на його боці правда, а Гнат, що на його... А де була правда, й досі невідомо...

Тихо, зовсім тихо стало на Дніпрі. Замислилася Гануся й раптом:

— А що сталося з малим Савою, Сашко?

— Невідомо, Ганусю.

— Мені здається, — роздумливо говорить Гануся: — що багато тепер розвелось Сав і Гнатів... у багатьох і Сави малі єсть... От і ми з вами... Могло-б так статися, що один з нас зробився Савою, а другий Гнатом? Правда, Сашка... могло б?

— Можливо... — погоджуюся я...

— А хто-ж з нас Сава, а хто Гнат?

— Сава ляхам панам передався, Ганусю, проти трудящих пішов.

— Сава при владі став — перебила Гануся: карні загони організовував, православну віру — українську культуру помогав нищити...

Нотки гострої образи вчуваються в Ганусинім голосі.

На весла налягаю, гатку обійти треба. Крутить вода, голосно дзюрчить біля човна, наче сердиться за щось. Коливається наш хисткий човник, от-от, здається, перекинеться... Вїхали в тиху заводь і заспокоїлося все... А попереду знову гатка... знову вода крутитиме, знову захитається наш човник... Не море бурхливе, не океан життя людського, а лише Дніпро старий. А скільки тут біля берега човнів розбилося об гостре каміння, скільки людей загинуло, плавців необережних. Ось манячить зловісний камінь на краю гатки... скільки людських офір принесено йому. Так це - ж тільки гатка на річці... А в життю скільки таких гаток?

— Як ви думаєте, малий Сава виправив помилки свого батька? — запитує Гануся?

— Невідомо, Ганусю.

— Так, це осталося невідоме... Багато залишилося невідомого в минулому... а ще більше в майбутнім. Це страшно.

— Що страшно, Ганусю?

— Невідоме... Саві мабуть було страшно вмирати, бо він боявся, щоб Сава малий не продовжив його помилки... ви не думаєте цього, Сашко?

Гануся дістає кешенькового лихтарика, засвічує його. Потім здіймає з шиї медальйона на золотім ланцюжку й простягає мені.

— Подивіться... це теж малий Сава... Мабуть на те й на світ народився, щоб провини свого батька виправити... або може не батька, а матери... — останні слова Гануся закінчує невеселим сміхом.

Голівка хлопчика років чотирьох дивиться на мене з рямців медальйону. Дивно якось риси його дитячого обличчя нагадують Ганусю... і ще когось... Кого саме, не можу розібрати...

— Це ваш син? — питаю в Ганусі.

— Я хотіла його виховати, щоб він продовжував діло свого батька... але... — Гануся замовкає.

— Що-ж сталося?

Гануся немов не чує.

— Бо я любила й люблю його... їх... сина й батька.

Нащо вона мені розповідає про це? — ворухиться недобррозичлива думка до Ганусі. Щоб знову вколоти, ущипнути мене. Ні... я не чув навіть, що вона сказала. І голосом самим звичайним запитую:

— До речі... де він тепер, ваш чоловік... Тарас Сухий, так, здається, його прізвище?

З байдужим виглядом берусь за весла й починаю грести дужче... Своєчасно... понурий камінь на гатці вже недалеко... Вже захлюпотіла, закипіла вода під човном... Зловісне й понуре це хлюпотіння, як голий пісок на березі й низькі кущі лоз.

— Тарас ненавидів цю дитину... — нарешті вимовляє Гануся: — Тарас ненавидів і мене за неї.

Похмуро-зловісні води Дніпра, похмурніший силует гатки звеликим каменем, а ще похмурніший Ганусин голос...

— І я не знаю, де він, мій малий Сава... навіть не знаю, чи живий він.

Ми зрівнялися вже з гаткою: Гануся випустила правило. Човен став боком... хвиля б'є в нього... от, от перекине... Треба виправити... і я з усіх сил працюю веслами...

— Ви не слухаєте. Вам це не цікаво?

Невже Гануся не помічає, що тепер треба зосередити увагу лише на човні... Божевільна... вона підводиться з місця й пересовується на лаву біля мене... Підіймає лихтарика, засвічує його...

— Однаково... Ви мусите слухати...

— Почекайте хвилину, — хочу сказати Ганусі, але її рух в човні знову одкинув його ближче до страшного каменя. Керма піднялася вгору, стало важче правити... Не можна загубити жодного моменту, бо перекинемося... З усіх сил загрибаю правим веслом.

А Гануся наче нічого не помічає.

— Дивіться... — вона підносить до моїх очей медальйона, засліплює мене світлом свого лихтарика: — Ви бачите... в другій половині дитячі кучері...

Я не бачу нічого... я гребу...

— Це його кучері... Тарас не любив його й за них.

Сам він був чорнявий, а кучері малого Сави — русяві... як у вас... Раптом перестаю гребти й дивлюся на Ганусю.

— Так... за це його не любив Тарас... А ще більше за те, що він народився через три місяці після того, як Бронку вбито... Я не думаю про човен... не помічаю, що нас несе просто на камінь... Я дивлюся на Ганусю.

— Він зародився в ту ніч, коли на арсеналі повстали робітники... Пам'ятаєте? Коли ви проспали свою Ганусю...

Невже це правда? Безглуздо дивлюся на Ганусю й на камінь, куди нас несе хвиля... Через півхвилини ми ударимося... Облиснула свідомість і погасла... Руки заніміли...

— Про це я вам хотіла сказати тоді ще, а ось говорю тепер... коли вже пізно... Пізно, Сашка?

— Ні, ще не пізно, хочу я скрикнути... коли тільки нас зараз не розіб'є об камінь.

Неподоланна жадоба життя охоплює мене... жадоба боротьби... Дужим ударом весла я затримую хід човна... як-раз своєчасно... Менш ніж через секунду ми були-б борюкалися у воді... Ще б'ю веслом по воді... На вершечок він подався вперед... Аби тільки виплисти з цього місця вбік, на п'ять, шість кроків... І з усієї сили я борюся з оскаженою течією...

А Гануся наче нічого не помічає...

— Ти мовчиш, не відповідаєш...

Вона низько нахилиється до мене... Мені важче грести... але я боюся їй щось сказати... Не зрозуміє і зараз-же щось страшне скоїться... Ще півхвилини й тоді...

— Коли я zostавалася з ним сама, я цілувала його і звала Сашкою... — чую над вухом шепотіння Ганусі... — чуєш?.. Сашкою... Але ти мовчиш. Тобі це однаково... Ну то слухай ще... я всіх, кого цілувала, звала Сашкою, в пам'ять мого навчителя... Пам'ятаєш?.. Тобі й це однаково? Їх було у мене багато, я всім казала, що люблю... чуєш?.. Я їх цілувала ось так...

Ганусині уста вп'ялися в мої. Руки охопили мою шию, весла випали...

Помутилося в голові... забулося все... руки потяглися до Ганусі... І в цей час човен з силою вдарився облачком об зловісний камінь, черпнув води й нахилився. Від штовхана я перехилився на облавок, мені здалося, що Ганусині руки підштовхнули мене, я випав у воду, а човен одійшов від гатки... Поринув у темні хвилі, виринув і ударився головою об щось тверде, мабуть об днище човна... й поринув знову.

Коли виринув удруге, мене течією однесло від гатки й несло пріч від берега. Я напружував усі сили, щоб наблизитися до нього. Мій одяг тягнув мене на дно.

— Де Гануся? Мовчить темнота... Тільки вода дзюрчить... тільки чорною смугою грозить беріг.

— Ганусю! — кричу я й з усіх сил пливу до берега...

— Перекинулася, потонула... — жахом наповнюється свідомість. Не хочеться боротися з хвилями... Все однаково...

І раптом з ночної їмли я чую ... чи справді чую, може то галюцинація? ...

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ.
Бодай тебе, любий, чорт забрав,
Як ти мене любив, та не взяв

Потім щось захлюпало по воді... Може веслом хто ударив, а може... Більш я нічого не чув...

З великими труднощами доплив я до берега.
До світа лежав на піску в мокрій одежі. Не було сил встати.
Потім, як розвиднілося, хитаючись, пішов...
На Дніпрі жодного човна.

Велика річка Дніпро... чимало крови-сліз несуть його води, чимало розбитих човнів ховає він у своїх глибинах, чимало уламків викидає на беріг... Вередливий він... то грізний, то милостивий...

Куди-ж він заніс мою Ганусю?

Одкраяв, забрав у мене назавжди, чи тихесенько висадив на берег?

Чи зрозумів він її тайну, чи її тайна залишилася нерозгаданою для всіх, а може й для самої Ганусі?

Я не знаю, чи довідаюся колись про це.

Я просто чую страшну, нелюдську втому.

Немає в мені почуття образи...

Тільки сум... та жаль...

Так шкода мені Ганусі... шкода малого Сави, про якого я так несподівано довідався на те тільки, щоб одразу його загубити і... чомусь шкода самого себе.

ХЛІБА

Коли крилом вітряк не крає
Сухе повітря мертвих сил,
Коли по пастівні блукає
Ненавантажений осел,
— До хати вовчою ходою
Заходить голод, лютий звір.
Мов перед бурею близькою
В повітрі щось гуде, як вир:
„Вам, деспоти, втишить не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
Із сел той голод, гість нелюбий,
Ворітьми входить у міста.
Його не спинять ваші труби
І ваших бубнів тра-та-та,
І що йому ота картеча!
— Це птах прудкий: на мур злетить,
Щоб, бурі грізної предтеча,
Свій чорний прапор застромить.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
На бій виводить військо голод,
Ну, кличте наймитів своїх!
І в нас є зброя: важить молот;
Повитягаємо на них
Лопати, що загрузли в рудах,
І коси знесемо з полів.
О, навіть у дівочих грудях
Уже клекоче бурно гнів.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народній гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам.
В руках у нас — серпи, рушниці,
Невже-ж ми винуваті в тім?
І вже та гільотина сниться,
Що ріже голови усім.

Блисне наточена сокира,
Що жахом серце полонить.
Хай віддають життя офіри,
— Їх кров кричить в останню мить:
„Вам, деспоти, втишить не сила
Народний гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!“
Нам треба хліба, хліба треба,
Як і повітря, і води.
Хіба - ж нам не послало небо,
Що просим: земле, уроди!
О, як нам тяжко довелося!
Невже не вдосталь тут землі?
Ще спітимо колись колосся
Під сонцем і на цій ріллі.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народний гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
Земля — пустеля ще нещасна, —
Від колосистого зерна
Могла - би бути злотопоясна
Від рівника до бігуна.
Зораймо лан землі святої,
З нас досить військових натуг,
І ми різучу, гостру зброю
Перекуєм на тихий плуг.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народний гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!
І що нам кризи і дебати,
Коли загув пчолиний рій!
Невже ту зброю знов кувати,
Щоб битись за своїх царів?
Нарід підвівся бурним шквалом,
Росте, гуде голодний гімн.
О поверніть на землю ралом
І хліба вдосталь буде всім.
Вам, деспоти, втишить не сила
Народний гнів, голодний гам.
Сама природа тут навчила
Гукати: хліба, хліба нам!

Переклав Освальд Бургардт

Буржуазні соціологічні школи¹⁾

РОЗДІЛ III

ОРГАНІЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

ПОПЕРЕДНИКИ ОРГАНІСТІВ. ПЛАТОН. ГОБС. КОНТ.

За творця органічної теорії суспільства справедливо вважають Спенсера²⁾.

Спенсер визнає Платона і Гобса за своїх попередників. В „Основах соціології“ він згадує „Республіку“ Платона. В цьому творі Сократ, виведений Платоном, каже, що „державна“ така, як і люди, бо в основі держави лежить людський характер. Але не вважаючи на це, Платон думає, що держави, яких характер визначається властивостями громадян, все-ж таки самі визначають характер громадян, їх розум, пристрасті, бажання і соціальні стосунки.

Що до Гобса, то він, як і Платон, дивиться на соціальний організм не як на природний, а як на штучний. До того-ж він вводить поняття соціального договору, що наче-б то обумовлює існування урядових установ і надає вищій владі потрібного авторитету. Гобс вважає, що цей штучний організм є не що інше, як велетень Левіафонт, штучна людина, яка перебільшує своїм обсягом природніх людей, що для їх користі його вигадано. Для Гобса верховна влада — це штучна душа, різні установи — штучні суглоби, нагороди і кари — нерви і т. д.

Конт вже не вважає суспільство за штучний організм — для нього суспільство — це організм, який розвивається (а не раз назавжди зроблений). З другого боку Конт не порівнює суспільного організму з яким-небудь індивідуальним організмом, а каже, що основні засади організації того і другого однакові.

Але Конт суперечив сам собі, коли говорив, що цей організм можна штучно переорганізувати за рецептами його позитивної філософії. Це цілком слушно зауважує Спенсер³⁾, і ми звертаємо увагу на це, бо в цьому основна особливість погляду органістів на суспільство. Ця особливість цілком логічно вибігає із їх теорії: — закони

¹⁾ Див. „Черв. Шл.“ ч.ч. 5 — 6, 7 — 8.

²⁾ Вмер 1902 року.

³⁾ Див. „Основания социологии“. Петербург, 1898 рік. ст. 371.

суспільства — це закони природи; „штучна“ зміна суспільного ладу (всякі там революції) для організмів суспільних шкідлива. Тому вона розцінюється, як щось чуже. Це хвороба, що веде не до вищої організації, а до смерті, до розкладу.

Про це ми згадаємо, коли перейдемо до критики органічної теорії.

АНАЛОГІЧНИЙ МЕТОД

За Спенсером ми не можемо вивчати людське суспільство методами, якими вивчаємо інші фізичні тіла, т. ц. методами спостереження, експерименту та індукції, бо ми самі є складові частини суспільства і не можемо вийти з нього, щоб з боку досліджувати. Отже суспільство не є конкретний предмет, який ми сприймаємо. Але в соціології, як і в інших науках, метод повинен бути об'єктивний. До того ж в суспільстві ми спостерігаємо взаємовідношення, що дають підійти до нього об'єктивно. Для цього треба знайти в нашому об'єктивному досвіді такий конкретний предмет або матеріал спостереження, що давав би нам можливість прослідити аналогію, подібність у взаємовідношенні частин, у структурі і функціях між цим об'єктом спостереження і суспільством. Таким об'єктом є організм, а принципом розвитку організму і суспільства є принцип диференціації та інтеграції. Аналогічний метод для Спенсера — це ті „ліси“, з яких він користується для будування цільного будинку соціологічної індукції. (Основи соціології, стр. 371).

ПОДІБНІСТЬ МІЖ ОРГАНІЗМОМ І СУСПІЛЬСТВОМ

На суспільство Спенсер дивиться як на особливу систему (entity) яка, хоч і складається з окремих (discrete) одиниць, але протягом віків і поколінь зберігає наслідування і певну цілість. Коли хто-небудь залишає певну суспільну функцію, то його заступає інший, і, таким чином, суспільні функції виконуються далі. З організмом суспільство має такі спільні риси або ознаки подібності:

1) Подібність явищ росту: і в суспільстві і в організмі спостерігається велике збільшення маси, а також подібність в розмноженні як біологічних так і соціальних організмів (інтеграція).

2) Подібність в явищах ускладнення структури разом із збільшенням обсягу, ц. т. розвиток від простого до складного, зріст фізіологічного і соціального розподілу праці і збільшення спеціалізованих органів як у біологічному так і в соціальному організмі (диференціація).

3) Подібність взаємозалежності частин, ц. т. зростання взаємного впливу до взаємної обумовленості, бо і в біологічному і в соціальному організмі зміни в різних частинах взаємно визначають одна другу (mutuality): в біологічних організмах зміна одної тканини тягне за собою зміну в інших, а в соціальних організмах зміна в одній класі відбивається на інших класах.

4) Як у біологічних, так і в соціальних організмів життя цілого перевищує життя складових одиниць — клітин і людей. Можна вбити окрему клітину, і весь організм буде жити (і навпаки).

В соціальний організм Спенсер включає крім людей також свійські рослини і тварини.¹⁾ Це дало привід іншим органістам включити сюди і машини і, взагалі, матеріальну культуру. До чого це привело, ми побачимо далі.

РОЗБІЖНІСТЬ МІЖ ОРГАНІЗМОМ І СУСПІЛЬСТВОМ

Спенсер крім чотирьох пунктів подібності установлює і чотири пункти розбіжності між організмом та суспільством:

1) Суспільство не утворює конкретної цілості, ц. т. не має зовнішніх форм, а лише таку єдність, що складається із самостійних одиниць (discrete). Правда, у нижчих організмів форма теж невиразна.

2) Суспільство не творить цілості, де між окремими членами існує фізіологічний зв'язок, як між клітинами організму. Правда, члени суспільства не відокремлені один від другого абсолютно, а зв'язані між собою елементами фавни і флори.

3) Суспільство складається з рухомих одиниць, а організм з одиниць зв'язаних. Правда, Спенсер обмежує значіння як попередніх так і цього третього пункту, бо як - раз 4 - й пункт подібності каже, що кожна функція організму існує незалежно від того, хто її виконує, ц. т. виконавець міняється, а функція і орган залишається. Найголовніший пункт розбіжності, на якому базується Спенсерівський індивідуалізм, — це пункт 4 - й.

4) Процеси диференціації не доходять в суспільстві до такого ступня, що (як це спостерігаємо в організмах) одні клітини цілком зосереджують на собі функції чутлості і думання, а решта губить ці функції. В біологічному організмі свідомість концентровано в одній частині, а в суспільному організмі вона розлита по всьому „агрегатові“, ц. т. всі одиниці соціальної системи приблизно однаково здібні відчувати задоволення і страждання. Коли в організмі частини існують для цілості, то в суспільстві цілість в інтересах індивідів. Тому соціальний організм не можна порівнювати з яким-небудь певним типом індивідуального організму, чи то буде рослина чи тварина.

ФІЛОГЕНЕТИЧНИЙ ЗАКОН РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Беручи все це на увагу, Спенсер далі, користуючись з аналогічного методу, шукає подібності в процесі розвитку „організму взагалі“ з одного боку і суспільства з другого. Цю подібність перш за все він знаходить в спільності закону онто- і філогенезу для обох типів організмів. Кожен вид в своєму розвитку стисло повторює історію свого роду — так само і кожне нове колоніальне суспільство

¹⁾ Фізичні і духовні особливості людських одиниць, а також їх повсякденна діяльність складаються до певної міри під впливом тих тварин і рослин, що, живучи за допомогою людей і в свою чергу допомагаючи жити людям, глибоко зв'язуються з суспільним життям і тому навіть являються предметом пеклування законодавства через те ці нижчі істоти не можна справді виключити із поняття суспільного організму“. (Спенсер: „Основания социологии“ 1898 р. ст. 285.

нашвидку повторює історію всієї культури. Як у біологічній так і в соціальній еволюції ми спостерігаємо деяку деформацію в порядку і послідовності розвитку органів. Так у ембріона може появитися онтогенетично раніш орган, що філогенетично з'явився пізніше — так само і в колонії ми маємо не тільки скорочення, але й переставлення в порядку розвитку¹⁾. Як-ж є ці закони суспільного філо- та онтогенезу. За Спенсером виходить, що вони цілком аналогічні біологічним законам.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ФУНКЦІЙ ТА ОРГАНІВ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТА СУСПІЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ. ФУНКЦІЙ ТА ОРГАНИ ДОБУВАННЯ, СПОЖИВАННЯ, РОЗПОДІЛУ І РЕГУЛЮВАННЯ

В організмі клітини спеціалізуються таким способом, що спочатку з'являється розподіл праці між зовнішніми клітинами (система клітин, що захоплює харч) і внутрішніми клітинами (система клітин, що засвоює харч).

Згодом між ними з'являється третя система — розподільча (сосуди, що розносять харч по всьому організмові), а далі, на вищих щаблях — система регулятивна, що контролює і наставляє працю всіх інших систем.

Те саме маємо і в суспільстві в процесі його філо- та онтогенезу. В розвиненому соціальному організмові ми маємо таку досконалу спеціалізацію, що, наприклад, функцій законодавця, судді й инш. не можуть виконувати успішно рудокопи і землекопи. І в організмові, і в суспільстві ми маємо розподіл функцій між тканинами зовнішніми (добування) і внутрішніми (споживання). Диференціація добувальної і обробної з одного боку (I), споживчої з другого боку (II) функцій породила третю функцію — розподільчу (III), а далі регулятивну (IV).

Коли з'явилася функція, тоді розвивається відповідний орган (тканина, система). Ці органи виникають як в індивідуальному, так і в соціальному організмові. В індивідуальному організмові це будуть для функції (I) — система м'язова, а також спеціальні органи захоплення харчу (руки, зуби і т. и., коріння, листя і т. и. — сюди ж у вищих тварин належить кістяк, а у рослин — стовбур), для функції (II) — у рослин — відповідні клітини в листю і в корінню, а у тварин — харчовий тракт, для функції (III) у рослин — судинна система, у тварин система кровообігу і лімфатична, для функції (IV) — нервова система (у рослин лише натяки на регулятивну систему в апаратурі листа).

¹⁾ Так прим. Вагов з його величезними залізо-обробними заводами, з його просторими установами для довозу й вивозу, з його великанськими доками і численними засобами сполучення, виріс в цій формі протягом декілька років, тим часом, як цей тип промислового розвитку вперше з'явився аж у кінці великого числа віків і повинен був пройти в своєму розвитку через силу послідовних відмін "... Далі, що до зміни порядку в онтогенезі, то Спенсер звертає увагу на Сполучені Штати" де всяке місто, засноване на Далекому Заході, після того як визначено в натурі майбутні вулиці і площі, негайно будує собі готель, церкву і поштову контору, хоч у ньому ще мізерне число будинків; там-же залізничі пробігають через пустелі, забігаючи поперед потреб майбутніх поколінь („Основання соціології", ст. 301).

Для соціального організму відповідними органами являються підприємства видобутної та обробної промисловости (I), апарат торгівлі і сполучення¹⁾ (III), держава (IV).

Як ми знаємо вже, Спенсер підкреслює, що він для аналогії бере організм взагалі, але на ділі він порівнює суспільство з твариною, а не з рослиною, — при чому з твариною переважно структурно - нижчого типу. Тут ми помічаємо, що в суспільстві для функції споживання (II) неможливо без фокусів штучної аналізи знайти аналогічного органу.

Може здаватися, що сюди підходять установи обробної промисловости, але промисловість, як така, є перш за все та галузь господарства, в якій суспільство добуває і перероблює продукт природи перед тим, як розподілити і спожити, тим часом як організм добуває готовий продукт і, споживаючи його, тим самим перероблює, ц. т. аналізує (тварина), щоб синтезувати, або зразу синтезує (рослина). Отже аналогія тут кульгає і нічого не доводить. Шукання аналогії в цьому напрямку довело декого з учнів до того, що вони функцію суспільного споживання вбачали у... вихованні, а відповідні органи — в школах. Але для того, щоб конкретно показати штучність органічної теорії, ми розглянемо спеціально четверту функцію суспільного організму та її орган — регулятивну систему, бо на ній Спенсер будує типологію суспільних організмів.

РЕГУЛЯТИВНА СИСТЕМА

Регулятивна система суспільства — це є державний апарат. Роль цього апарату аналогічна ролі нервової системи організму з тим лише винятком, що нервова система, як ми вже знаємо, переймає на себе чутість і відповідь на роздратування, властиві живій клітині взагалі, тим часом як у суспільстві такої централізації нема (дивись вище другу розбіжність між суспільством та організмом). В суспільстві держава — ц. т. регулятивна система існує для інтересів окремих клітин, а не цілості, як в організмі. Всякі спроби держави установити сталі закони — ведуть до неминучого фіяско, бо правителі змушені через якийсь час касувати закони і пристосовувати їх до нових

¹⁾ Система розподілу аналогічна з судинною системою організму:

Постійне збільшення вимог торгівлі породило в додаток до звичайних шляхів — залізницю, яка замість одиночного каналу для руху в двох напрямках, має звичайно вигляд подвійного каналу т. - є. для двохлінейного руху в той і другий бік. Це аналогічно з кровообіговими трубками у вищих тварин, причому трубки одної системи несуть кров від центру, а трубки другої системи несуть її до центру. В закінченій судинній системі найбільші судини бувають і найпростішими, другорядні, що від них відходять, уже не такі прості, а їх розгалуження ще більше покручене й нарешті волосні судини кривіші за всіх... Головні лінії сполучення взагалі найпростіші, ґрунтові дороги вже не такі прості, а сільські дороги ще більше покручені і т. ин. аж до колії, що блукає між ланами. Тут існує рівнобіжність ще чуднішого характеру: судинна система такої розмірно розвиненої тварини, як деякі молюски, має таку особливість: центральні частини її розвинені так добре, що мають м'язові оболонки і з середини вибукувані „бруковим“ епітелієм (basement epithelium) в той час, як кінцеві частини залишаються недосконалими, а дрібненькі відкриваються тут в ласинах самого первісного типу. („Основания социологии“ ст. 315 рашин 317).

обставин. Отже, не вважаючи на свою органічну теорію, Спенсер є яскравий індивідуаліст і ворог регламентації (див. його „Вивчення соціології“ і инш.), тим часом як сама теорія повинна була його привести до визнання „примату“ цілого над частинами і одночасно штовхнути в бік сталої державної організації проти соціалізму. Непослідовність Спенсера виявляється не в тому, що він був запеклим ворогом соціалізму (як побачимо, ворожість до соціалізму вибігає із усього характеру органічної теорії),— а в тому, що він, прийнявши органічну теорію, обмежував роль регулятивної системи.

Правда, він міг-би сказати, що й в організмі спостерігається боротьба одних клітин проти других, але все таки ця „протилежність інтересів“ тканин зовсім немає нічого спільного з протилежними інтересами клас. В цій аналогії між організмом і суспільством саме в галузі регулятивної системи (ц. т. в своєму основному принципі розподілу і класифікації соціальних організмів) Спенсер стає найгірше непослідовним. Замість розставляти організми що раз вище й вище за ступенем централізації і підвищення організації регулятивного—нервового у організмів і державного у суспільства—апарату (як того вимагає теорія), Спенсер протиставляє два типи організації регулятивної системи—тип хижацький (централізований) і тип промисловий (децентралізований).

При цьому, всупереч всяким аналогіям, Спенсер вважає другий тип за вищий від першого і бачить прогрес суспільства в переході від централізованого хижацького типу до децентралізованого промислового типу. Як відомо, прогрес організмів як-раз ішов у протилежному напрямку—шляхом переходу від децентралізованої нервової системи до централізованої. Отже тут аналогія цілком нищиться завдяки тим розбіжностям між організмом і суспільством, що їх зформульовано вище.

ХАРАКТЕР ХИЖАЦЬКОГО І ПРОМИСЛОВОГО ТИПУ РЕГУЛЯТИВНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Коли хижацький тип підпорядковує життя одиниць інтересам цілості, то промисловий тип має на меті дати можливість кожному індивіду реалізувати свої інтереси. Генезис централізованої нервової системи у організмів, таким чином, не є за Спенсером аналогічний генезисові централізованої державної системи суспільства. Проте тут Спенсер збивається на шлях аналогії і виводить форму централізовану із децентралізованої¹⁾, а останню із суспільства, що зовсім немає регулятивної системи. З другого боку, щоб підтримати свою анти-органічну класифікацію регулятивних систем, Спенсер звертає увагу, що в організмі ми маємо дві регулятивні нервові системи.—Одна

¹⁾ „Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що веде боротьбу з оточенням, зароджується завдяки цій боротьбі і в цій боротьбі розвивається, так само і урядова військова організація суспільства внаслідок воєн між суспільствами і в цих-же війнах розвивається, або сказати точніше, цим шляхом розвиваються ті частини урядової організації суспільства, що обумовлюють успіх суспільного співробітництва в боротьбі з іншими суспільствами“. („Основания социологии“. 327).

система центральна, а друга — вегетативна, при чому остання (*pervus vagus* та *pervus sympatricus*) як - раз регулює діяльність дуже важливих для господарства організму органів і регулює самостійно, цеб-то незалежно від центральної. Але ця аналогія надто штучна, бо таким чином можна зробити висновок, що організм з більшим розвитком вегетативної системи повинен був - би стояти вище, ніж організм з високо розвинутою центральною системою, бо треба для Спенсера, як для теоретика буржуазії, щоб королівська централізована влада була обмежена парламентськими представниками торгових домів, банків, агентури і т. д.

Отже ми бачимо, що хибний є самий принцип розподілу, на підставі якого Спенсер класифікує всі народи на прості, складні і подвійно складні суспільства, при чому кожен тип суспільства має регулятивну систему випадкового, несталого і тривкого характеру.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ

Отже Спенсер в даному разі сходить з шляху аналогій і просто установлює контраст між централізованим — військовим типом і промисловим типом регулятивної системи¹⁾. Тут він цілком виявляє себе як стовідсотковий буржуа. Що до перспектив розвитку суспільного організму, то Спенсер гостро виступає проти соціалізму, проти революції за еволюцію. Проте він виразно не говорить, куди буде розвиватися соціальний організм. В деяких місцях (див. ст. 365) він, наприклад, залишивши осторонь всякі аналогії, говорить про поворот Англії до військового типу (зріст озброєння, армії, імперіялізму і т. ін., факти втручання держави в приватне життя, опіка, філантропія і т. д.), з другого боку він натякає на еволюційний такий розвиток в якусь нову форму (ст. 360), з третього боку — каже про зменшення здібности до змін і припинення дальшого зростання і нарешті занепад і смерть даного типу регулятивного апарату і про акти розділу соціальних організмів, подібно до розділу нижчих організмів.

ВИСНОВКИ

Із всього сказаного ми бачимо, що, почавши з аналогії, Спенсер в процесі її поглиблення сам її зруйнував, додаючи від себе всякі анти-аналогічні соціальні та класові міркування і похалцем зв'язуючи їх як - небудь з основною теорією. Від цього його аналогія стала схожою на той граматичний закон, або на ті старі державні закони, які сам Спенсер критикував за те, що в дійсності в них є більше винятків, ніж правил — і що сам закон по суті стає винятком, бо дійсність його скритикувала. Сам Спенсер повинен був констатувати, що суспільство не є аналогічне організмові і як - найяскравіше він це

¹⁾ „Контраст між військовим і промисловим типом найшов свій вираз у зміні переконання — наче б - то індивіди існують для добра держави — в зворотнє переконання, що держава існує для добра індивідів. Подібним чином контраст між промисловим типом і тим типом, що правдоподібно із нього згодом розвинеться, знайде свій вираз у зміні переконання, ніби - то мета життя є праця — в зворотнє переконання, що мета праці є життя“. „Основания социологии“ ст. 360, вид. 1898 р.).

показав не тільки в загальних висновках, але й на конкретному розгляді державних форм. Коли-ж він дійшов до питання про основну причину виникнення того чи іншого типу регулятивної системи, то тут замість шукати відповіді в аналогіях, він знову відкидає її геть і висуває звичайнісіньке твердження буржуазної расової теорії — що причиною розвитку є раса, яка виникла під впливом географічного оточення¹⁾.

ІНШІ ПРЕДСТАВНИКИ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Тепер, після розгляду теорії Спенсера, нам треба спинитися на „учнях“, що роблять висновки із Спенсерівської теорії і поглиблюють її.

Але ми не будемо розглядати тих учнів, що просто розвивали далі на ґрунті аналогії між організмом і суспільством цю аналогію і скрізь шукали відповідних „органів“ суспільства, що їх можна було-б зрівняти з органами організму.

Такі органісти як Лілієнфельд, Шефле (див. наприкл., багатомну „*Bau und Leben der sozialen Körper*“ останнього) не дали нічого принципово нового, а йшли собі шляхом матеріалістичної аналогії суспільства і організму, приймаючи серйозно цілковиту тотожність того й другого і розробляючи цю аналогію, при чому в поняття суспільного організму ступнево ввійшли не тільки фавна і флора, але й штучне і природне оточення, так що суспільний організм розрісся до розмірів якогось планетарного велетня. З другого боку із обрїю нашого вийдуть і ті, хто, — як напр., Фульє, — від органічної теорії залишає одну лише назву — організм, а на ділі вкладають в це поняття зовсім чужий для об'єктивної (що до методу) органічної теорії суб'єктивний зміст — поняття договору і називають суспільство „договірним організмом“ (Див. Фульє: „Современная наука об обществе“). Отже в основу для розгляду органічної теорії (крім Спенсера) ми візьмемо тих „учнів“, що під впливом критики з боку інших буржуазних теорій суспільства були змушені, захищаючи органічну теорію від нападів, відмінити її, аби пристосовувати до поглядів інших сучасних буржуазних теорій, а це значить, що при пануванні расово-психологічних теорій в буржуазній соціології вони повинні були надавати цій теорії більш психологічного вигляду. Такими органістами є Вормс (ми розглянемо його книгу „Суспільний орга-

¹⁾ „Основания социологии ст. 356. Петербург 1898 р.).

„Перш за все ми маємо тут вплив певної раси, що її характер склався починаючи від тих доісторичних часів, коли відбулося розселення людського роду і диференціяція різних гатунків людини. Цей особливий характер надто трудно піддається змінам. Він в кожному разі повинен відмінити різним чином нахил до прийняття того чи іншого типу (мова йде про військовий і промисловий тип держави). Далі ми маємо тут вплив безпосередньо минулого способу життя... Ці рештки віджитого ладу перекручують в більшій чи меншій мірі, діяльність законодавства, що існує в даний момент. Далі ми повинні взяти на увагу особливості місцевості, де живе дане суспільство, ц. т. характер країни, ґрунту, підсоння, флори і фауни, бо кожна з цих умов впливає тим чи іншим способом на суспільний розподіл як війовничого так і промислового характеру, а тому співдіє або протидіє тим чи іншим способом суспільному розподілові як війовничого так і промислового характеру, а тому співдіє або протидіє тим чи іншим способом розвитку того чи іншого типу“.

нізм“) і Новіков, що захищав органічну теорію на інтернаціональному Конгресі буржуазних соціологів в 1898 році¹⁾.

ВОРМС ПРО СУСПІЛЬСТВО

Вормс підкреслює в своєму основному творі („Общественный организм“), що між організмом та суспільством є лише подібність а не тотожність. Суспільство є надорганістична система.

Не треба соціологію змішувати з біологією. Але треба з'ясувати, що вона повинна взяти із біології і що вона повинна шукати сама в собі.

Суспільство — це є сукупність організмів або істот, які працюють разом, живуть за спільними законами і під спільною владою і утворюють господарські та духовні союзи. Держава додає до цього ще союзи юридичний і політичний.

Людина не може жити поза цим союзом — поза суспільством вона губить свій людський образ. Економіка, політика, мораль, релігія, наука, всі ці явища свідчать про те, що людина стає сама собою тільки в суспільстві. Тут Вормс цілком стоїть на ґрунті соціального детермінізму, вважаючи, що людина є продукт суспільства.

ЛЮДИНА — ПРОДУКТ СУСПІЛЬСТВА

Особа користується з усього розумового розвитку суспільства, в якому вона живе. Справедливо можна сказати, що людина в більшій мірі є продукт суспільства, а ніж останнє — наслідок її діяльності. Суспільство існувало завжди і зовсім не склалося поволі із окремих осіб — як - раз навпаки — особа з'явилася із суспільства. У первісній людини все зводилося до суспільного життя. Про це добре свідчить історія культури. Суспільство робить нас тим, чим ми є нині.

На основі цих поглядів Вормс розгортає убійчу критику свободи волі. Для органічної теорії, що хоче дослідити суспільство об'єктивно, це само від себе розуміється — бо в біології не можна після Дарвіна триматися телеологічних поглядів — і тому суспільство, як аналогічну систему, треба розглядати з точки зору природної причиновості.

РІЖНИЦЯ МІЖ ПОГЛЯДАМИ НА СУСПІЛЬСТВО У СПЕНСЕРА ТА ВОРМСА

Як ми знаємо, Спенсер в поняття соціального організму включав також свійські тварини. Вормсові це непотрібно, бо він вважає, що зв'язок між членами суспільства не стільки матеріальний, скільки духовний, психичний. Тут уже виявляється та особливість, що відрізняє Вормса, а також Новікова, від тих органістів, що продовжували поширювати аналогію в бік що - раз більшого включення

¹⁾ Див. його доповідь: „La théorie organique des sociétés“ і критику, а також Defence — захист теорії на згаданому конгресі в „Annales de l'institut international de sociologie“ т. III, IV і V за 1898-9 роки.

в поняття соціального організму не тільки фавни й флори, але й машин і т. и. аж до географічного оточення в широкому розумінні цього слова, вважаючи все це кістком, мертвими частинами соціального організму. Вормс вважає, що коли стати на точку зору Спенсера, ц. т. включити свійські тварини в поняття суспільства тільки тому, що вони допомагають людині в боротьбі за існування, тоді доведеться включити сюди все, що допомагає їй боротися. Таким чином яка-небудь фортеця теж буде частиною суспільства і буде відповідати покровним клітинам організму. Тоді треба буде включити (як це й роблять деякі представники органічної теорії) — залізниці, що відповідають кровоносній системі, телеграфні дроти — нервам, машини — м'язам і т. и. Цього робити зовсім не треба, бо, як сказано — зв'язок між суспільством не фізичний і не фізіологічний, як в організмі, а духовний.

ПРИКЛАДИ ОРГАНІЧНИХ АНАЛОГІЙ У ВОРМСА

Але всі ці застереження не рятують Вормса від звичайнісінької спроби, замість аналізу по суті самих соціальних явищ, шукати штучної аналогії, яка тільки заважає правильно зрозуміти своєрідність цих явищ.

Так, наприклад, для Вормса майстерня, де працюють члени сім'ї, сама аналогічна залозі, що виробляє свій продукт в своїх клітинах і виділяє його через один канал. Додання чужих учнів-хлопчиків до такої сім'ї відповідає утворенню нового шару клітин в залозі. Об'єднання кількох робітничих родин в одній майстерні нагадує об'єднання кількох простих залоз в одну складну і, нарешті, скупчення великого числа робітників веде до утворення фабрики, заводу, що є аналогічний такій залозі, як наприклад... печінка.

КЛАСОВІ ВИСНОВКИ ІЗ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Таким чином, ми бачимо, що в основному Вормс стоїть на ґрунті чистої аналогічної органічної теорії, і його поправки до Спенсера, власне кажучи, не вносять нічого нового в картину аналогії, а тим менше — в самий метод. Тому цікаво тут на прикладі Вормса показати класову суть органічної теорії, тоб-то її суто-буржуазний характер. Це полегшить нам дальшу критику цієї теорії.

Вормс належить до ліберальної буржуазії, тому він вважає, що надто велика нерівність між людьми це є хвороба соціального організму, яку треба лікувати¹⁾.

¹⁾ „Коли буде рости різниця між наймачами та наймитами, починаючи від торговлі та промисловості до хліборобства і чисто розумової роботи, то суспільство кінець-кінцем розділиться на два протилежні і ворожі табори і моральна одність народу загине. Де шукати ліків? З одного боку в тіснішій участі промислових класів і в житті робітників, з другого — в низкій реформ, які дали-б робітникові можливість звільнитися, стати й собі головою або швидче зробили-б з усіх робітників — хазяїв, що працюють за свій рахунок, або принаймні перетворили-б їх в товаришів хазяїв, які робили-б для своєї користі“. (Соціальний організм вид. 1899 р. ст. 144).

ХОРОБИ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ

Який же характер мають ці хвороби? Тут органічна теорія суспільства виступає у всій своїй повноті.— Вона ж визнає закони класової диференціації та закони природи і вважає всяку спробу знищити соціальний розподіл за насильний акт, направлений проти життя всього суспільства, бо воно, як соціальний організм, не може жити без відповідних тканин чи органів — без торгівлі, без держави, ц. т. без судистого та регулятивної системи і т. и.

В спробі дати діагностику соціальних хвороб Вормс розпускає всі зв'язки і пускається галопом верхи на аналогіях.

Так, наприклад, функція харчування, приготування харчу — це є продукція, розподіл харчу — торгівля, червоні кров'яні тільця — купці і т. и. Коли розподіл неправильний, ц. т. коли є хвороба кровообігу, треба накласти лігатуру на кровоносні суди — це значить коли в суспільстві ненормально іде торгівля, то роллю лігатури грає митниця, яка зупиняє зайвий довіз або вивіз товарів. Нерви, що управляють судинами це (вегетативна система) — банкири і хазяї, очі — торгові пристава, духівництво, аристократія, серце — це біржа. Центральна нервова система — уряд, адміністрація. Далі ідуть такі аналогії, як шукання жіночого і чоловічого початку в суспільстві, при чому роллю жінки в розмноженні соціальних організмів грає пригноблене суспільство, в яке проходить чужий елемент із владущого суспільства і запліднює його, подібно як живчик запліднює яйце. Суспільство-батько завжди належить до вищої категорії ц. т. має вищу культуру.

Установивши такі закони, Вормс розглядає хвороби кровообігу, що треба лікувати митом, каже про жирове переродження, про хвороби органів репродукції, ц. т. страйки або прогули, про хвороби органів постачання, коли гальмується хід урядового апарату і т. д.

Щоб далі не просити в читача пробачення за поверховість, треба тут зразу зауважити, що взагалі у всьому способі викладу у Вормса помітний живий і поверховий характер французької буржуазної науки — противно до систематичности й „архитектурности“ викладу у Спенсера, який репрезентує методи англійської буржуазної науки. Дуже трудно якось упорядкувати цей фонтан красномовного цокотання і тому наш виклад Вормсовських поглядів такий нерівний.

СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ХВОРОБ

Наговоривши отакого про всякі хвороби і про старість соціального організму, Вормс переходить від діагностики до терапії (іменно до терапії, а не хірургії). Ліки не повинні бути політичні (деспотизм) або юридичні (втручання держави в договір між приватними особами) — не можна з успіхом також вживати духовних ліків, як от релігійних, ідейних, моральних — це не допоможе, бо людина потребує перш за все не проповіді, а хліба. Отже треба забезпечити за кожним мінімум харчування. Це перша умова розвитку кожної людини. Вормс обстоює за помірковану нерівність, за нерівність в певних межах.

Само від себе зрозуміло, що Вормс відмовляється від революційних, хірургічних способів лікування, які рекомендують лікарі-марксисти. Він їх називає гомеопатами, бо, на його думку, марксисты чекають, поки середня класа промисловців щезне сама-собою і тоді настане революція.

Критикуючи цю „марксієвську“ теорію, він запевнює, як і належить це робити доброму буржуа, що середні класи будуть існувати і розвиватися. Запорука цьому — прогрес дрібної техніки, який дозволяє працювати ручним способом і тому робить непотрібним скупчення робітників у великих масах. Для лікування соціальних хороб нерівності треба вживати „алопатії“, а не „гомеопатії“ — цеб-то дати робітникам змогу ставати самостійними продуцентами і таким чином звільнятися залежності від капіталістів. Робітники дійдуть в цьому процесі визволення до того, що постають самі хазяями — не особистої, а „колективної“ власності. Для цього потрібне не скасування власності, не насильство¹⁾, а лише деяке напруження і передбачення і добра воля з того і другого боку, ц. т. реформа. Еволюція, а не революція, солідарність клас, а не громадська боротьба. Ці пісні нам добре знайомі. Утопізм дрібного буржуа як-найяскравіше накреслюється цим програмом лікування. Цей утопізм такий уже нам знайомий, починаючи від Прудона і кінчаючи сучасними реформістами, що ми на ньому не будемо спинятися. І не могло бути иншого програму у ліберального буржуа. Таким чином, органічна теорія в руках Вормса виявляє свою класову роль. Вона йому як-раз знадобилась на те, щоб доводити конечність солідарності між класами пролетаріату і буржуазії — це-ж тканини одного організму! Кожен повинен „пройнятися переконанням“, що він не може жити без других, достоту так само, як і клітина без організму і праці інших тканин. На цьому побудована теорія солідарності всіх клас суспільства²⁾. На ґрунті цієї-ж теорії Вормс виступає проти надто великого розподілу праці і надто великої нерівності, вважаючи, що нерівність класова є природне явище³⁾. Безпринциповість його поглядів, відсутність певних вихідних точок, гнучкий емпіризм — невідгідно відрізняють „учня“ від „учителя“.

Треба знищити почуття ворожості і конкуренції — треба ставитися один до другого з почуттям солідарності. Мистецтво і наука, література і язик не повинні боротися між собою. Люде мистецтва і літератури повинні підтримати солідарність своїми словами, і взагалі повинні самі навчитися солідарності, яку вони мають проповідувати.

¹⁾ „Для суспільства зробити переворот — значить роздирати себе своїми власними руками“ (ibid 152).

²⁾ Після розгляду історичного матеріалізму, конгрес буржуазних соціологів приступив ретельно до обґрунтування принципу солідарності, присвятивши йому багато часу і уваги (дивись *Annales de l'institut international de sociologie* т. 10 і далі).

³⁾ „Треба кинути трохи (підкреслення моє. Т. С.) землі в рівчак, що відділяє класи. Це, звичайно, не значить цілком порівняти майно, це неможливо, бо такий „розділ“ прийшлося-б що хвилини повторювати“ (про володіння засобами виробництва як основою багатства і бідності Вормс нічого не знає Т. С.) ... і несправедливо, бо нерівним зусиллям (капіталіста! Т. С.) повинна відповідати і нерівна нагорода, і некорисно, бо це відняло-б і у виробництва один із його рухових засобів“ (ст. 159).

Ми не маємо на меті вичерпати всі форми і методи цієї блаженської проповіді солідарності між всіма людьми без різниці клас — сказаного цілком досить, щоб схарактеризувати органічну теорію суспільства як буржуазну ідеологію, що має на меті захистити, обґрунтувати класовий інтерес владущих.

КРАЙНІЙ СТАН В РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ. ОСОБЛИВОСТІ ПОГЛЯДІВ НОВИКОВА НА СУСПІЛЬСТВО

Коли у Вормса ми маємо під легкою і підфарбованою красномовними фразами формою суто-буржуазний зміст, то Новиков — русько-французький соціолог і одеський фабрикант — нічим принципово від нього не відрізняється. Але все-ж без нього картина розвитку органічної теорії не була-б закінчена — і не тільки тому, що Новиков виступав, як згадано вище, на конгресі буржуазних соціологів у Парижі в 1898 році з обґрунтуванням органічної теорії і захищав її проти критики з боку психологічного напрямку бурж. соціологій (див. *Annales de l'institut international de sociologie* т. IV і V), а головню тому, що у Новикова виразно виступають риси розкладу Спенсеровської теорії, що його сам Спенсер підготував, підкреслюючи четвертий пункт розбіжності між організмом і суспільством, а власне — свідомість кожного члена суспільства. Спенсер на цьому, як ми бачили, будував свій індивідуалізм і цим суперечив своїй теорії. З другого боку він включав в суспільство фавну і флору — нижчі живі організми, а дехто з його учнів (Шефле наприклад) ще більше матеріялізували соціальний організм, включаючи до нього, як ми знаємо, і техніку, ц. т. неживі елементи. Новиков навпаки — зовсім дематеріялізує суспільство під тиском критики психологістів. У нього зв'язок між членами соціального організму стає цілком і виключно психичним, і в цьому погляді він іде навіть далі за Вормса, який схилився до матеріялістичних аналогій. Отже Новиков — це крайній етап в еволюції органічної теорії. За цим етапом суспільство в руках Фульє робить скік: воно губить всі прикмети матеріяльності, стає „договірним організмом“, і таким чином органічна теорія цілком переходить в нову групу — в групу психологічних теорій суспільства.

СУСПІЛЬСТВО — ПСИХІЧНИЙ ОРГАНІЗМ

Ми вже не раз мали нагоду підмітити, що органічна теорія суспільства намагається охопити в загальних законах диференціації та інтеграції всі явища природи і суспільства, ц. т. дати об'єктивну філософську картину розвитку всієї природи в широкому розумінні. Це найбільше стосується Спенсера, який дав багатотомні „принципи“ біології, соціології і психології. Тут Новиков іде за Спенсером¹⁾. Атоми утворюють молекули, молекули — протоплазму, протоплазма — клітини, клітини — організми, організми — об'єднуються у

¹⁾ „Соціальний організм — це просте продовження біологічного організму, обидва мають однакову природу“ („*Annales*“ т. V Defence ст. 124).

вищі асоціації — в суспільство. Соціологія для Новикова тільки продовження біології.

Отже, як і Спенсер, Новиков біологізує соціологію. Але це він робить не так, як Спенсер. Визначаючи перелічені вже пункти різниці між організмом і суспільством, Новиков найбільшу увагу звертає на 4-й пункт і визначає суспільство як психичний організм. Для Новикова по-перше нема об'єктивної категорії просторони, яка обумовила собою різницю в формі, в розташуванні і в зв'язку елементів організму з одного боку і суспільства з другого. Для Новикова просторинь не має ніякої ваги, бо вона є категорія нашого розуму, а не об'єктивна властивість природи¹⁾. Це „кантіанство“ Новикова становить методологічну основу для психологізації суспільства та його складових частин: родини, класи, племена, держави, нації. Суспільство для Новикова має не топографічний, а психичний протяг²⁾ — це зовсім звучить інакше, ніж „дискретність“ суспільного організму у Спенсера. Для Новикова просторинь зовсім не грає ролі. Люди знаходяться в психичній взаємності навіть тоді, коли між ними нема безпосереднього матеріального контакту. Люди можуть в один час (як сам Новиков своєю персоною був і руським і французом) бути членами різних держав³⁾.

Межі суспільства завжди міняються. Вони мають у собі завжди елемент суб'єктивний.

РОЛЯ ОСОБИ В СУСПІЛЬНОМУ ОРГАНІЗМІ

Поглибивши Спенсера в одному напрямкові, Новиков не може не поглибити його в другому: коли Спенсер був індивідуалістом, ставлячи суспільний організм на послуги його клітинам, то тим більше личило це зробити Новикову. Це одно з найслабших місць органічної теорії, яка повинна була привести і, як ми бачили, привела Вормса до теорії примату суспільства над особою. Для Новикова — навпаки — особа панує над суспільством. Суспільство це засіб, а не мета. Суспільство для людей, а не люди для суспільства. Все, що є шкідливе для громадян, шкодить і нації (само від

¹⁾ „Коли фізики говорять про тепло або світло, то вони також утворюють категорії, що відносяться до наших органів. Але вони чудово знають, що ці категорії в дійсності не існують. Вони знають, що ці категорії чисто суб'єктивні і відносяться до людини. Вони розділяють свою науку на оптику, акустику і т. д. для зручності розташування, але вони стоять категорично на тому, що під цією зовнішністю криється єдність природних явищ. Електрика, яка безпосередньо не впливає на наше почуття, найбільше звільнена від антропоморфичної помилки. На жаль в соціології ми цілком загрузли в цих помилках. Ми безпечно вважаємо, що нема єдності там, де ми її безпосередньо не помічаємо. Отже просторинь не має ніякого значіння, вона цілком є відносна до нас (*relatif á nous*), бо є категорія нашого розуму“. (*Annales* т. III ст. 180).

²⁾ „Територія (*le lieu*), що утворює нації, має психичну природу, а не топографічну. Люди, живучи дуже далеко одні від других, можуть мати свідомість, що об'єднує їх у цілість. Інші люди, живучи побіч, можуть такої свідомості не мати“ (*ibidem* ст. 179).

³⁾ Правда, кажучи про походження суспільства, Новиков підкреслює фізіологічну, а не психичну його основу (У.120), але це не заважає йому назвати суспільство психичним організмом, бо для суспільства є важливий не контакт, а „психична взаємодія“.

себе розуміється, що про класи Новиков мовчить). У Новикова індивідуалізм ще яскравіше, ніж у Спенсера, веде до боротьби з соціалістами, які, на його думку, надають надто великого значіння державі. А щоб обмежити роль держави, Новиков, як органіст, розглядає не роль держави, а роль нервової системи в організмі, і від цієї аналогії не виграла ні біологія, ні соціологія. (Це дуже характерно для всіх органістів). Він зауважує, що мозок не такий вже пан, як це здається. Він може командувати тільки в межах дозволеного. Порівнюючи далі вегетативну функцію організму з економікою, психичну функцію з наукою, мистецтвом, філософією і т. и., Новиков забуває про те, що цим порівнянням він б'є сам себе, бо доводить як-раз не примат особи, а примат суспільства.

АНАЛОГІЧНИЙ МЕТОД В РУКАХ НОВИКОВА — КРИТИКА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОГЛЯДІВ

Правда, ці порівняння ні до чого його не зобов'язують, бо вони надто гнучкі, кавчукові, і Новиков дуже добре вміє цю гнучкість використовувати, то підкреслюючи подібність, то підкреслюючи розбіжність, залежно від потреби даного моменту. Цей еклектизм і безпринциповість найяскравіше виступають у критиці соціалізму.

З одного боку виходить, що органічна теорія дає готову відповідь проти революції в суспільстві. Адже-ж такий медичний авторитет як Нухлеу каже, що повстання клітин організму проти мозку приводить до паралізу і до смерті. З другого боку, коли це потрібно, то другий медичний авторитет Claude Bernard каже, що справжнє життя організму це є життя його клітин, організм — це абстракція. Мозок не такий вже великий пан над тілом. Його влада характеризується тим, що він шукає приводу як можна менше правити ¹⁾. До того-ж кожна клітина має свідомість до певної міри.

Того-ж самого еклектичного методу Новиков тримається, коли йдеться про такі тонкі питання, як власність то-що. Чи повинна існувати приватна власність? Відповіді він шукає не в аналізі економіки суспільства, а в аналогіях з організмом і ставить питання так: чи існує вона у живого тіла? Коли існує, значить, право приватної власності є закон природи і треба його зберегти, коли-ж ні, тоді вона просто аберация людського розуму (*abberation de l'esprit humain* т. III, ст. 193). Те-ж саме і про право передачі в спадщину. Нема чого, звичайно, поленювати, що Новиков вважає право власності за закон природи. Цей аналогічний метод яскраво підкреслює класове значіння органічної теорії суспільства, чи вона буде матеріалістичною чи ідеалістичною.

ВІДНОШЕННЯ ДО ІНШИХ ТЕОРІЙ СУСПІЛЬСТВА

Еклектизм аналогічного методу знаходить нарешті свій останній відблиск в відношенні до інших теорій суспільства.

¹⁾ „Бакунин доводив, що уряди ніколи не згодяться утворити федерацію. Звідси він робив висновок, що спочатку треба знищити (*supprimer*) уряди (*les gouvernements*). Щоб сказали про лікаря, який би пропонував знищити нервову систему в людському роді для того, щоб побороти істерію“? (*Annales* т. V ст. 189).

Соціологія за Спенсером є наука, що має найголовніше значіння для людства. Правда, вона ще знаходиться в стадії стихійної індуктивної розпорошеності, в ній існують всякі напрямки — крім органістичного, ще дарвіністичний (расовий), економічний (історичний матеріалізм) і психологічний. Але це зовсім не значить, що вона не наука. З того факту, що дехто з соціологів має неправильні погляди, не можна робити висновку, що соціологія не стоїть на науковій базі, так само, як помилковість законів Водé в астрономії не означає, що астрономія не має ніякої наукової бази. Новиков вважає свою теорію за таку, що єдина може поставити соціологію на наукову височину. Він прорікає своїй теорії велику будучність і каже, що тільки вона може знищити гідру метафізики¹⁾. Соціологія або буде органістична, або її зовсім не буде. Але з другого боку, коли конгрес буржуазних соціологів у 1902 році розглядав і критикував подану позитивістом і одночасно соціал-демократом Келес-Краусом теорію історичного матеріалізму²⁾, або коли Новикову доводилось захищати свою теорію від нападів з боку цього-ж самого Келес-Крауса, Новиков у своїй *Defence* (див. *Annales* т. V. ст. 93, 157-161), критикуючи „економічний матеріалізм“, визнає, що „економічний матеріалізм“, як і інші напрямки („психізм соціальний“ і дарвінізм), має в собі частину істини. Він є реакція проти поверховості в розгляді історичних явищ (натяк на расові, та психологічні школи), і тому Новиков вважає себе більше прихильником історичного матеріалізму, ніж його противником, хоч на його думку „економічний матеріалізм“ не є теорія в справжньому значінні слова. Це просто огляд (*une simple observation*) („*Annales*“ т. V, ст. 161) ... „Тепер історичний матеріалізм не має більше претензії бути єдиним змістом соціології (*la substance entiere de la sociologie*). Це не що інше, як часткова точка зору на історію (*point de vue particulier sur l'histoire*), метод досліджу“ (*Annales* т. VIII ст. 93-4).

Правда, історичний матеріалізм зовсім не потребує такого хитрого, данайського спільника, як Новиков з його теорією „психологічного біологізма“, як її влучно назвав один з критиків (Бугле в *Année sociologique* за 1898 рік). Але той факт, що „психологічний біологіст“ робить подарунки історичному матеріалізму хоч-би і в формі одисейського коня і шукає в ньому „спільника“ в боротьбі проти „психізму“, із яким він сам у спілці, свідчить про непевність позицій органічної теорії.

¹⁾ „Хто може звалити (*abattre*) гідру метафізики? — опаторетвує Новиков. — Огранична теорія і тільки органічна теорія... Основні закони біології та соціології однакові, бо остання є просто продовження першої“ (*Annales de l'institut* і т. д. т. V ст. 190).

²⁾ Див. *Annales de l'institut international de sociologie* т. 8-й. На конгресі після доповіді Келес-Крауса (Що таке економічний матеріалізм, т. 8-й ст. 51-99) виступали: Новиков (93-4), Лоріа (99-115), Ковалевський М., Грасері, Кост, Абрикосов, Теніс (прислав листа), Де Грееф (140-183), Уорд, Лімузен (190-5), Фульє (277-218), Тард (284-289), Ескартен і інші. Таким чином у 8-му томі „*Annales*“ сконцентровано всю „мудрість“ буржуазної критики, що намагається відкинути геть матеріалістичне розуміння історії. Треба, правда, зазначити, що „економічний“ матеріалізм в устах позитивіста Келес-Крауса не був зовсім тим історичним матеріалізмом, який ми маємо у Маркса-Енгельса.

Коли таке невиразне відношення Новикова до „економічного“ матеріалізму привело його до спроб уложити союз з Келес-Краусом чи Лоріа, то в відношенні до психологічного напрямку в соціології, Новиков цілком пішов на капітуляцію. Критикували органічну теорію на конгресі 1898 року головні „психологісти“. Виступали на цьому конгресі теж психологісти: Штейн, Штейн-мець, Горафало, Лемузен, Карейв, Еспінас, Тард, Уорд і інші (*Annales de l'institut international de sociologie* т. III—IV).

Всі вони критикували навіть ту психологізовану органічну теорію, яку Фульє більше ніж Новиков потім перешикував так, що від Спенсерівської теорії залишилася одна назва („договірний“ організм). Але навіть теорію психологічного біологізму не прийняли на цьому конгресі. Захищали її лише одинокі голоси Лілієнфельда та Вормса.

Отже навіть серед буржуазних соціологів встановилася думка, що на міжнародньому конгресі 1898 року органічну теорію суспільства розгромлено, розбито вкрай і поховано навіки.

Але Новиков і тут проявив свій електизм до кінця. В *Defence* (т. V ст. 84—167) він запевнює, що його теорія не суперечить психологічним теоріям суспільства. Уорд каже, що суспільство це ідея, а не матеріальна річ (американський журнал соціології, вересень 1925 р. ст. 263). Гаразд, Новиков з цим теж згідний, бо в нього суспільний організм має також суб'єктивний характер. Гідінгс каже, що суспільство — це група істот, яка має ґрунтову свідомість. Добре, Новиков це приймає. Для Тарда суспільство починається з моменту, коли між людьми починають відбуватися процеси імітації, наслідування. Новиков іде і на це. Він прокламує, що психологічна теорія включається в органічну і що психологісти його компатріоти¹⁾.

Правда, він робить закид психологістам за те, що вони не досить повно беруть суспільні явища, бо добровільно обмежуються маленькою часткою всіх соціальних процесів, але вони не суперечать теорії психічного організму.

Психологія — це фізіологія нервової системи, а соціальний організм — це сукупність живих частин, які взаємно діють на себе і фізіологічно і психологічно. Таким способом виходить, що нема між психологістами та органістами ніяких суперечок — і психологісти і органісти (як і антропо-географісти та механісти, що їх ми розглядали) — однаково беруть свій початок із біологічної расової теорії суспільства.

Поки що ми це запам'ятаємо, а тепер подивимось як критикували буржуазні соціологи органічну теорію суспільства.

БУРЖУАЗНА КРИТИКА ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

Критика органічної теорії суспільства з боку психологістів базується на тих розбіжностях між організмом і суспільством, які встановив ще сам Спенсер, — особливо на четвертому пункті розбіж-

¹⁾ Див. наприклад „*Annales*“ т. V ст. 167 *Defence*: „Ми прокламуємо, що дослідні і відкриття психологічної школи включаються в наші, що вони становлять, так би мовити, частину нашої території; ми дивимось на психологістів як на компатріотів“.

ности, що підкреслює свідомість людей, як членів суспільства і відсутність Common Sensorium'a — центру суспільної свідомості, який існує в організмах. Так, наприклад, згаданий вище Бугле¹⁾ формулює думку всіх буржуазних критиків, коли підкреслює психичність соціальних явищ і викриває всю відносність аналогії між організмом та суспільством. Правда, висуваючи свою теорію „вибраних“, аристократії — „l'élite“, — Бугле іде за Новиковим в аналогії між Sensorium'ом суспільства і „l'élite“, яка є органом продукції ідей²⁾ і таким чином іде стежкою звичайнісінької расової теорії. Але Бугле обвинувачує Новикова, що він не бачить самостійної творчої ролі ідей — незалежної від установ, органів, всяких подібних матеріальних речей. Еволюція біологічна іде від фізичних істот до істот розумних, ідеальних. Людство іде в цій еволюції від залежності від матеріальних елементів до морального ідеалу. Людство — все цілком нарешті піде під досвідченим керуванням „une élite de gentilshommes sociologues“, — а органічна теорія тягне його до старих варварських порядків, при яких l'élite залежить від мас.

Таким чином за Бугле треба зовсім викинути всякий натяк на залежність l'élite від мас. А ця залежність замикається в назві „організм“, хоч його Новиков і психологізував, скільки можна було. Соціологія знаходиться під безпосереднім впливом психології, а не хемії або фізики. Зводити соціологію до біології небезпечно вже тому, що ця метафізична теорія вносить метафізику і в соціологію, і в біологію і замість наукового розгляду дає тільки художні метафори.

ЧОМУ БУРЖУАЗНІ СОЦІОЛОГИ — ПСИХОЛОГІСТИ ПОВСТАВАЛИ ПРОТИ БУРЖУАЗНОЇ ТАКИ ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Отже всі критики сходяться на тому, що в суспільстві існує залежність тільки психичного характеру і бояться навіть натяку на яке-небудь матеріалістичне пояснення цієї залежності. Органічна теорія як-не-як — а говорить про всілякі органи, судини, системи і т. д., а цього ідеаліст — буржуазний соціолог, поставивши все на карту ідеалу і сили ідейки, що її він проповідує, не може допустити — інакше йому доведеться прийти до сумних для буржуазної класи висновків. Тому не вважаючи на всі спроби Новикова психологізувати органічну теорію, — вона провалилася на міжнародньому конгресі³⁾.

¹⁾ Дивись Anneé sociologique за 1898 рік ст. 127 — 136 і Revue philosophique за 1900 рік ст. 335 — 336.

²⁾ „Коли пан Новиков стверджує, що кожна клітина нашого тіла має певну ступінь свідомості, хіба це не значить змішати істини правдоподібні з точки зору метафізики з істинами науково доведеними? І коли він декілька разів настоює на тому, що тріумф ідей в мозкові залежить від приєднання клітини, яка нахилиє терези так само, як приєднання депутата дає перевагу пропозиції і веде до її перемоги, — можна спитати, чи не є більше метафоричною ніж науковою ця біологія; на якій пан Новиков хоче науково збудувати свою соціологію?“ (Anneé sociologique за 1898 р. ст. 135).

³⁾ В своїй праці „Критика основ буржуазного обществоведения и исторический материализм“ (Основа 1925 р.) Л. І. Аксельрод-Ортодокс, — викладаючи (лекція 4 — Аналогічний метод в соціології) й критикуючи (лекція 5 — продовження) Спенсера правильно зауважує, що „ті запереч-

Конгрес підкреслив різниці між організмом і суспільством (соціальні елементи рухомі, можуть відірватися від цілого, мають свідомість і переслідують свою власну мету) і скритикував спроби Навикова знайти тут різницю лише в кількості (більш чи менш), а не в якості, не в суті.

З другого боку він констатував, що органічна теорія дає тільки невиразні, широкі аналогії, які не здібні пояснити нічого в соціальних явищах і можуть тільки привести до помилок. Таким чином „організм“ є помилкова теорія і її треба поставити в музей історії наук між нікчемними гіпотезами і небезпечними метафорами¹⁾.

МАРКСІВСЬКА КРИТИКА ОРГАНІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Марксівська критика органічної теорії виходить з того принципового твердження, що не можна закони біології механічно переносити в соціологію. Так, наприклад, боротьба за існування між тваринами трансформується в суспільстві в боротьбу клас, і ця остання боротьба має своєрідні відмінні властивості, нові якості, що їх не було на біологічному щаблі. Про аналогії органічної теорії, можна сказати теж саме, що ми говорили в свій час про механічно-енергетичну теорію суспільства — вона не звертає уваги на перерву тягlosti, на скік, на нову якість і зводить соціальні явища до біологічних. Цим вона замість конкретного розгляду соціальних явищ у всій їх своє-

чення, які наводить більшість критиків органічної теорії, не зовсім обгрунтовані просто тому, що сам Спенсер вказує на ці різниці (між організмом і суспільством), бере їх на увагу, а проте приходить до остаточного висновку, що в основній суті суспільство не відрізняється від тваринного організму“ (див. ст. 53). Л. І. Аксельрод-Ортодокс далі розглядає критику органічної теорії з боку Михайловського („Что такое прогресс?“), що його критика по своїй ідеалістичній суті не відрізняється від критики зах.-європейських психологістів (див. ст. 59 — 63). Різниця тільки в тому, що Михайловський критикував органічну теорію во ім'я народницького ідеалу емансипації особи та її всебічного розвитку, а психологісти во ім'я „емансипації“ аристократії, l'élite, „вищих“ класів від „нижчих“ класів. Критичності сходяться.

1) Див. Revue philosophique за 1900 р. ст. 336. Замітка Bouglé. „Теорії виправдуються тим, що вони продуктивні. Коли... організм дасть нам точну відповідь, він правий... Але коли він відповідає на поставлені питання непевними формулами, що не здібні з'ясувати соціальних явищ, а ведуть до помилок, — тоді треба сказати що він є помилковий і його місце в музеї історії наук між безплідними гіпотезами і небезпечними метафорами“.

Кінчаючи розгляд критики органістів з боку буржуазних соціологів, не можна для повноти картини не привести резюме промови Келес-Крауса, що взяв на себе місію представляти „економічний“ матеріалізм в таборі буржуазної соціології. Це потрібно ще і для того, щоб з'ясувати відношення навіть цього стерилізованого позитивістичного „економічного“ матеріалізму до органічної теорії. Келес-Краус (див. Annales т. IV ст. 288) зауважує, 1) що аналогія між організмом і суспільством (якщо вона іде далі простого констатування функціональної залежності між клітинами організму і рівнобіжно між членами суспільства) являється простою алегорією; 2) що вона нічого не може пояснити в суспільстві і як метод цілком безплідна, 3) що ніякого розуміння соціальних явищ із неї не можна вивести; 4) що вона може прикладатися (коли це допустити), лише до суспільства безкласового, а для класового суспільства не годиться, бо його треба розглядати як паразитичне або взаємнокорисне, мутуалістичне об'єднання багатьох організмів. Далі він порівнює соціологію з дитиною, що трималася за спідницю своєї старшої сестри-біології, а тепер повинна стати на власні ноги.

рідності підміняє їх аналогічними біологічними явищами, яких розгляд все таки не дає відповіді на питання про характер даних соціальних явищ.

Ці загальні принципи міркування ми маємо у Маркса та Енгельса, — проте вони, як і їх учні, не дали систематичної критики органічної теорії.

У Маркса, навіть в Капіталі (т. I-й, розділ V, п. I) єсть порівняння техніки, як елементу витворчих сил, з кістною і судинною системою організму, так само як і порівняння суспільства з організмом, але це тільки порівняння і не більше, і в своєму місці, критикуючи енергетичну теорію, ми наводили слова Енгельса і Леніна про наукову вартість цих метафор, алегорій та аналогій і з'ясували, що вони мають значіння лише методичне для підкреслювання різниці між самими явищами, а не методологічне.

Систематичну критику органічної теорії ми маємо аж тепер у праці Л. І. Аксельрод-Ортодокс „Критика основ буржуазного обіствоведення и исторический материализм“ (Основа 1925 рік. Лекція 4 і 5. Аналогический метод в социологии). Аксельрод говорить про теорію Спенсера, як про некритичне механічне перенесення законів еволюції із галузі біології в соціологію. Закони диференціації та інтеграції в Спенсера просто описанням процесів без ніякої спроби пояснити їх причини. Зовсім не доведено, що взагалі всяке суспільство повинне вступити на шлях диференціації, і що соціальна рівність повинна перетворитися в соціальну нерівність тільки тому, що первісне суспільство перейшло в класове. Замість того, щоб аналізувати причини цієї соціальної нерівності, Спенсер просто проводить аналогію між суспільством і твариною¹⁾.

Таким чином поняття інтеграції та диференціації, тривкої і нетривкої рівноваги на думку Аксельрод-Ортодокс є наслідок чистого описування суспільних явищ термінами математики й механіки. Ці аналогії нічого з'ясувати не можуть²⁾.

1) Л. І. Аксельрод, критикуючи аналогічний метод, дотепно зауважує: „Коли хто-небудь з вас стане на яких-небудь зборах цілком справедливо запевнювати, що сучасна Європа вийшла із стану тривкої рівноваги і до цієї загальної абстрактної характеристики більше нічого не додасть, то це твердження залишиться образним висловом і не більше. Цікавий уважний слухач припде вам записку з питанням, чому Європа знаходиться в стані нетривкої рівноваги, які сили визначали її минулий стан і які сили, які факти і які явища вивели її з минулого більш тривкого стану. А коли слухач захоче бути уїдлигим — а це буває — то він до того-ж зауважить, що Західна Європа не стійко, який зберігає тривку рівновагу, коли стоїть на своїй основі, і приходить в стан нетривкої рівноваги, коли його поставити на вершок. Це значить, що закони із галузі природознавства, зокрема закони механіки, якщо їх перенести в галузь суспільних явищ, цілком безсилі що-небудь з'ясувати (Критика основ і т. д. ст. 69).

2) „Таким чином в своїй органічній теорії суспільства Спенсер ніяких суспільних законів не викриває і він не може їх викрити при загальнім поставленні проблеми. Для того щоб відкрити закони, що керують суспільним життям, треба дати відповідь на питання, яке Спенсер поставив: „Що таке суспільство“. Що об'єднує і зв'язує людські індивіди в колективне ціле, які елементи обумовлюють різні суспільні угруповання, іншими словами, що становить матерію суспільства. Без відповіді на ці питання взагалі не можна думати про соціологію як предмет науки, її просто не існує. На ці питання у Спенсера відповіді нема, а тому не

Як ми бачили, ні у Спенсера, ні в його учнів ми не маємо відповіді на питання „Що таке суспільство“, бо замість відповіді всі органісти говорять про аналогію. Суспільства, як предмету досліджу, нема ні у Спенсера, ні у Вормса, ні у Новикова — тим більше нема у Шефле та Лілієнфельда. Отже оцінку Л. Аксельрода теорії Спенсера: „не можна вважати органічну теорію суспільства за соціологію“ — ми маємо право поширити на всіх інших органістів, — цим самим ми робимо непотрібною критику застосування органічної теорії до практичних конкретних питань сучасності — як це робили Вормс та Новиков. Це застосування, як ми бачили, говорить не про що, як тільки про класову обмеженість ліберальної буржуазії і про її паничний жах перед класовою боротьбою.

можна вважати органічну теорію суспільства за соціологію“ (Критика основ... и т. д. ст. 70).

Далі Л. І. Аксельрод цілком справедливо зауважує, що коли Спенсерові треба визначити цемент суспільства, він забуває свої аналогії і стає на еkleктичну точку зору, кажучи, що суспільство цементується мовою, релігією, звичаями, нравами, мистецтвом, політичними установами і т. д.

Константин Пекер

НАРИС ЙОГО ПОЛІТИЧНИХ І ЕКОНОМІЧНИХ ДУМОК

„Життя в праці, або смерть у боротьбі“.

(З промов Фр. Відаля й Констант. Пекера перед Люксембурською Комісією Праці 1848 року. Ще раніш, під час Ліонського повстання (1831), що вважається за початок революційного руху пролетаріату XIX століття, це гасло маяло на прапорах ліонських робітників).

І. ОСОБА К. ПЕКЕРА ТА ЙОГО ТВОРИ

„Погляди утопістів¹⁾ довго панували в соціалістичних теоріях XIX століття, а почасти панують ще й досі“ — каже в своєму творі „Від утопії до науки“ Фридрих Енгельс.

Не вважаючи на громи й анатеми соціалістів-новаторів початку XIX століття на французьку революцію, самі вони — кість від кости — діти французької революції і не так легко звільняються від її ідеології. Але економічні умови XIX століття були зовсім не ті, що XVIII: новатори-соціалісти на початку XIX століття не просто повторюють, але, змінюючи, перетоплюють у горні ідей XIX століття соціальні сні утопістів минулих століть. Інтернаціоналізм, такий характерний для соціалістів всього світу XX століття, має за свою підвалину утопію новаторів тої доби від Сен-Сімона²⁾ до Пекера, від Фур'є³⁾ до Кабе⁴⁾.

Липнева монархія Луї Філіппа — ось те суспільне середовище, де довелося працювати одному з французьких утопістів — Константину Пекерові⁵⁾. Ця доба вславилася на континенті Європи поширенням машинізації, буйним розквітом промисловости, небувалим зростом міст та торговельних центрів, зменшенням сільського населення і (в зв'язку з тим) кризою робітничих рук по селянських округах. У Франції

¹⁾ На жаль українською мовою про утопістів є тільки стаття Лесі Українки — „Утопія в белетристиці“. (Твори, том 7. Вид. „Книгоспілка“ 1925 року), але й вона освітлює лише белетристичні утопічні твори.

²⁾ Сен-Сімон Анрі Клод (1760 — 1825) — відомий соціальний реформатор.

³⁾ Фур'є Шарль (1782 — 1837) один із видатніших французьких утопістів, що мріяв у своїх численних творах про нову організацію всієї людности фаланстерами.

⁴⁾ Кабе Етьєн (1788 — 1856) — уособився своєю утопією „Подорож до Ікарії“.

⁵⁾ За своїх учителів Пекер вважає біблію всіх народів, ідеологію перших християн, Руссо, всю французьку революцію, Сен-Сімона, Фур'є.

саме в цей час робітничий клас — під загрозою нових репресій від буржуазної держави — вперше усвідомила своє становище, як класу, відокремлюючись від інших суспільних угруповань в одну могутню масу.

Константин Пекер народився у Франції в Арлі 4-го жовтня 1801 року. Його ім'я стало відоме французькому суспільству коло 30-х років минулого століття, як адепта „церкви сен-сімонізму“. Соціалістичний ухил творів Пекера з'єднав йому прихильників серед демократичних угруповань 40-х років. Під час революції 48-го року Константин Пекер був обраний на члена Люксембурзької Комісії Праці. Але державний переворот, що привів Францію до Другої імперії, примусив Пекера покинути назавжди Париж. Після 50-х років припиняється його літературна діяльність. Забутий Пекер доживає свого віку в Таверні Сен-Льє; помер він 27-го грудня 1887 року.

Коло свого першого твору з політичної економії — двохтомової „Соціальної економії інтересів торгівлі, промисловості й агрикультури в зв'язку з розвитком цивілізації під впливом винаходу парових машин“¹⁾ — Пекер працює з 1832 року. Паризька Академія наук, з пропозиції Адольфа Бланкі²⁾, преміює цей твір. На думку Малона, одного з найкращих знавців Пекера, Академія Наук, преміюючи цей твір, не добачила його соціалістичного змісту.

В цьому творі Пекер усі економічні проблеми сучасних йому держав переглядає з точки зору розвитку залізниць. Величезна революція відзначається економікою. За Пекером розвиток залізниць матиме в наслідок утворення великих об'єднань народів, покличе до життя мільйонові армії, спричиниться до воєн поміж імперіями та викличе економічне суперництво континентів. Залізниці, зменшуючи відстані, економічно згущають Францію до розмірів Іль-де-Франсу, Європу до розмірів Франції. На прикладі Місісіпі, що з ріки пустель обернулася в головну торговельну артерію Сполучених Держав Північної Америки, Пекер прорікає, що розвиток залізниць викличе в майбутньому прокопання світових шляхів — Суецького і Панамського каналів і матиме великий вплив на економічну еволюцію російського велетня: густа сітка залізниць економічно як-найтісніше зв'яже шляхи Росії та Європи.

1839 року виходить у світ другий великий твір Пекера — „Про поліпшення добробуту залежно від волі“. Пекер доводить користь матеріяльних поліпшень прикладами з історії цивілізації: народи, що були найкраще економічно організовані, мали найкращі установи й були найвільніші. З історичних спостережень Пекера в цьому трактаті — дуже цікаве його порівняння Іспанії й Португалії XV і XVI століть (які були за тої доби промисловими, торговельними й хліборобними центрами Європи) з сучасним становищем цих держав у XIX столітті, коли вони через економічний і політичний регрес замкнулися виключно в агрикультурних рямках. Про Італію Пекер зазначає, що ідея її визволення та єдності зароджувалась в її найбільш промислових округах. Пекер нарікає на парламентаризм англій-

¹⁾ Видання I-го тому цієї книжки (1836 р.) збіглося з появою брошур утопіста Фр. Відала — „Про ощадні каси“ й „Утворення майстерень праці“.

²⁾ Економіст і сен-сімоніст академик Жером Адольф Бланкі (1798 — 1854) — старший брат відомого революціонера Луї-Огюста Бланкі (1805 — 1881).

ський, французький, американський, як на системи, через які дрібна й середня буржуазія утворюють союз із вельможним панством і з владушними класами.

Згодом, Пекер виступає на політичній арені, підіймаючи свій голос за виборчу реформу („Відозва до 240.000“). Наприкінці 1842 р. Пекер випускає свій капітальний твір — „Нова теорія соціальної й політичної економії“. Критика давно визнала, що жоден твір письменників-утопістів не подає так ясно теорії сен-сімоністів про експлоатацію праці, як „Нова теорія“ Пекера. Це — нариси організації суспільства в майбутньому. Мета суспільства — організація праці для панування над природою. Засоби — братерська солідарність і розвиток усіх людських талантів в інтегралі колективу. Треба через законодавство домагатися утворення такої економічної кон'юнктури, яка непомітно забезпечувала б найбільшій кількості людей найбільшу суму благ.

Того-ж 1842 року Пекер пише брошуру — „Про армії та їх відношення до промисловости, морали й волі“, а також видає роботу, присвячену питанням міжнародного третейського суду, що розв'язуватиме в майбутніх Сполучених Штатах Європи економічні та військові конфлікти поміж сучасними державами („Про мир, його принципи та реалізацію“).

У своїй книжці „Про божу республіку“ Пекер пропонує утворити релігійне братство „філадельфів“, що трохи нагадує „теофілантропів“ Директорії. В Пекеровій „Божій республіці“ економічні потреби викликають організацію промисловости й продукції; пелові проблеми розв'язуються через організацію родини та шлюбу, але емоціональному почуванню одведене місце в реорганізації виховання дитини.

З 1849 року по 1850 р. Пекер редагує ефемерний часопис „Порятунок Народу“, де, не вважаючи на втрату посади, перед очима переможної реакції, Пекер не покидає жодної зайнятої колись позиції.

Ось як плямує Пекер сучасне йому суспільство. Для буржуа бідність... це нещастя; ентузіязм та самопожертва — дурниця; батьківщина для нього — це крам, яким він торгує. Коли-б він не боявся масових убивств, він позачиняв-би всі притулки й всі філантропічні установи, бо це дорого коштує. Мрія кожного — збити собі багатство будь-якою ціною. Скрізь іде війна егоїстичних інтересів. Душу жінки зневажають, хоча цінують її тіло. Тільки темнота маси могла допустити маленькій купці монополію на всі багатства. Подивіться на нашу закам'янілу Європу: почуття, ідеї, суспільне виховання, політична економія — все або вмерло, або крутиться на одному місці, все гангренізоване, старе, безсиле, в латках. В соціальному будівництві європейці не так далеко пішли, що до свого розвитку, як племена Арабів та Бедуїнів у політичних відносинах. В сучасному буржуазному суспільстві все віддається капіталові, трохи талантові й нічого праці... Тому воно повно паразитів. В Європі нашого часу — коли неймовірно зростають розкіш та злидні — спостерігається таке з'явище, що чим блискучіша позолота її грудей, тим глибше її ноги в багні... Чи могла уявити собі людина (наприклад, за доби патріярхату) становище, гірше від становища ганчірника-професіонала теперішнього

Парижа, що мусить для свого животіння порпатися ніч-у-ніч по смітниках. Пекло — на думку Пекера — на землі!.. Чи батько-робітник у робітничому середовищі одержує заробітню плату пропорційно кількості дітей? Чи пролетарі не йдуть, замість багатих, на видиму смерть за декілька тисяч франків?

Але пролетарі мусять працювати щоденно 12, 16 і 18 годин, щоб існувати самим та родині, як би велика вона не була!.. Так... чи ні...? Відціль іде варварство та жорстокість сучасного буржуазного суспільства — „Долини сльоз“. Ці слова Пекера нагадують знамениті сторінки трактату Луї Блана¹⁾ — „Організація праці“.

II. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА К. ПЕКЕРА

„Коли ви бажаєте знати, як довго існуватиме ваша республіка, виміряйте кількість праці, що ви зможете ввести в ню!“ („Нова теорія“).

Коли уявимо, каже Пекер, пересічну заробітню плату в 400 франків, тоді власник, що одержує 2.000 франків річної ренти, примушує цілий рік працювати, замість себе, п'ять людей; власник, що одержує 10.000 франків, живе коштом 250-х, а 1.000.000 франків — за кошт 2.500-х індивідів. Скрізь, на старому та новому континентах — ми зустрічаємо ту-ж саму економічну організацію господарів та робітників, капіталістів та пролетарів, — і капіталісти завжди мають можливість привласнити, за допомогою посередньої сили — праці пролетарів, усі нові знаряддя виробництва.

Але всі люди однаково цінні!.. Античні забобони, віра в нерівність рас. Як на засіб поліпшити сучасне становище Пекер указує на проблему зменшення годин робочого дня, що містить у собі підвищення плати робітника. Суспільство майбутнього базуватиметься на однаковій платі за роботу: — правило Пекера — „коли я роблю стільки само годин, як і ти, то я маю право на плату, однакову з твоєю, і на задоволення потреб, рівних твоїм“. Матеріальні вартості ні в якому разі не будуть у суспільстві майбутнього поставлені нижче від нематеріальних — отже, легше можна обійтися без наук і мистецтв, ніж без хліба: коли в Європі спостерігається противне, то це пояснюється, за Пекером, величезними крадіжками в сфері продукції матеріальних вартостей, завдяки кризі перевиробництва. Суспільству потрібна, для тієї або іншої мети, певна кількість хліборобів, моряків, спеціалістів, — і всі вони однаково потрібні. Підлітки повинні одержувати плату, однакову з дорослими. На черзі стане тоді соціальне забезпечення старих і непрацездатних інвалідів в однаковому для всіх розмірі. Все, що хто-небудь буде виробляти по-над норму, буде безплатне й піде на зменшення тягару праці товаришів. Гаслом наступного дня буде найбільша колективізація виробництва при найбільшій індивідуалізації споживання.

Вимагаючи для всіх однакової плати, Пекер розірвав стосунки з сен-сімоністами та їх золотим правилом — „Кожному хистові по

¹⁾ Блан Луї (1811 — 1882) — член Тимчасового Уряду за доби французької революції 1848 року.

його праці“ — принцип, яким пройнято соціалістичний план економіста Родбертуса. В даному разі Пекер приймає погляди пізніших марксистів з тою лише різницею, що в останніх яскравіше, ніж у Пекера, виявився принцип обов'язковості праці для всіх.

Французький вчений Ізамбер гадає, що погляди Пекера на організацію праці мали вплив на Прудона¹⁾ й Карла Маркса.

Право власності, на думку Пекера, це не є „крадіжка“ (як каже Прудон), але все-ж велике нещастя для людности. Визволення — в поступовій соціалізації капіталів: треба почати з соціалізації Французького Банку Національного Кредиту²⁾ та поширити соціалізацію на залізниці, копальні, канали і т. инш., по-перше, організуючи промислову працю, потім торгівлю, щоб закінчити все регулюванням аграрної справи. Право того, хто має, завжди обмежується правом того, хто не має: або власниками повинні бути всі постійно й безнастанно, або ніхто не повинен бути власником.

Окрема людина не має права власності, навіть у царині своїх власних думок. За Пекером, авторського права зовсім нема: все, що створюють окремі людські індивіди, належить усьому людству. На доказ Пекер згадує про відомий парадокс Жан-Жака Руссо³⁾: „Хто їсть у ледарстві, чого не сіяв — злодій: рантьє, що одержує гроші з державної скарбниці за неробство — не відрізняється від розбишаки, який живе з того, що грабує подорожніх. Принципово нападаючи на право власності та на право спадщини, Пекер гадає, що найнеправдивіше в світі із прав власності, але разом з тим найбільше з погляду історичної ролі — є право передавати від батька до сина найвищу владу в монархичній державі.

Постійне побільшення населення, без сумніву, в усіх країнах загострить аграрне питання й приведе, нарешті, до повної соціалізації землі державною владою. За Пекером, мобілізація великої земельної власності є погроза для дрібної земельної одиниці, так само, як мобілізація великої промисловості й капіталів знищує дрібну промисловість.

Школа сен-сімоністів найяскравіше почувала безліч зловживань, що супроводились комерційними кризами, які не можна відокремлювати від капіталістичного ладу, збудованого на вільній конкуренції. Заперечуючи політику „відчинених дверей“, Пекер відзначає, що свобода торгівлі XIX століття для капіталістів, — це те саме, що воля вчинків синьорів VIII — IX століть, це є, так-би мовити, прелюдія нового феодалізму, агонія рівності й усіх принципів, усіх заповітів революції 1789 р. Звичайно, однакові економічні передумови викликають однакові економічні наслідки: в Пекіні, як і в Парижі, в Римі, як і в Петербурзі, в Нью-Йорку, як і в Мексиці. Через конкуренцію в сучасному буржуазному суспільстві організатор виробництва спе-

¹⁾ Прудон П'єр Жозеф (1809 — 1865) — один з найбільших представників анархізму.

²⁾ За парадоксальною думкою Пекера, — „Саме існування банків є знак неорганізованого кредиту: що менш довір'я торгівлі, то більша потреба в цій установі“ („Інтереси торгівлі й промисловості“ — т. I, стор. 203).

³⁾ Руссо, Жан-Жак (1712 — 1788) у своїх творах є головний попередник французької революції, як речник нових суспільних і політичних ідеалів.

кулює на примхах, модах і тимчасових потребах споживача: з цього йде перевиробництво в одній царині й непродукційність в інших. Через конкуренцію той самий хаос, ті самі крадіжки, та сама небезпека із сфер матеріальної культури захоплюють сферу нематеріальну — царину наук і мистецтв.

Поміж утопічними напрямками, особливо Фур'є та його школа мали великий вплив на всю економічну систему Пекера. Він був перший¹⁾ серед людей XIX століття, що цілком засвоїв фур'єрівську теорію періодичності економічних криз і катастроф і, в зв'язку з тим, шукав закономірності в історичному русі економічних революцій. Пекер цілком вірно оцінював історичну роль самого фур'єризму: останній, хоча ще не обстоює цілковито націоналізацію власності, — вже підготовляє загибель капіталізму, пропонуючи програму, де він соціалізує знаряддя праці й територію кожного фаланстеру. Однак, самого Фур'є Пекер вважає за винного, тому що в зрівнанні членів фаланги він допустив нерівності в розподілі багатств поміж окремими фалангами. Пекер приймає фур'єризм лише з умовою соціальної солідарності фаланг всієї земної кулі.

Надто цікаві відносини Пекера до свого приятеля й суперника, що до створення утопічних і соціалістичних планів, Франсуа Відаля. Підчас липневої революції 48 року К. Пекер і Фр. Відаль, разом секретарюючи в Люксембурзькій Комісії²⁾ організації праці, звернулися до населення Франції з таким проєктом:

„Просимо організувати 86 колоній³⁾, що будуть, одночасно, постійними майстернями праці й зразковими школами агрикультури і вберуть в себе лишки населення міст, задержуючи по селах селян, які ідуть до міст, шукаючи праці й наймаючись на посади льокаїв“...

Проти руйнної сили капіталізму К. Пекер і Фр. Відаль кинули гасло — „асоціація“. Пекер і Відаль в 40-х роках минулого століття передбачали майбутні економічні катаклізми, що зростають у цілі промислові революції з суперечностей, заложених в самій основі капіталістичного суспільства.

В своїй „Новій Теорії“ Пекер намічає два шляхи соціалізації форм життя... 1) Кожен власник знарядь виробництва в підприємстві, на якому працює кількість робітників, більша за призначену норму, перестає бути їх керовником, як капіталіст, і уступає місце адміністративній раді підприємства, яку мають обирати самі робітники. 2) Припинення переходу землі в приватні руки через дарування або спадщину й мобілізація в державнім масштабі земельного фонду, зібраного за допомогою такого засобу. Для спроби Пекер пропонує націоналізувати африканську колонію Франції Алжир, де земля, під час окупації території французами, через мусульманські традиції, зоставалася зовсім нероздіблена. На підтвердження цієї своєї думки — Пекер (у трактаті „Про індивідуальне й абсолютне право

¹⁾ Вже з 1832 року Пекер стає діяльним співробітником фур'єрівського часопису „Фаланстер“.

²⁾ Членами Люксембурзької Комісії Праці (з 28-го лютого 1848 р.) окрім Відаля й Пекера, були сен-сімоністи — Довер'є й Казо, фур'єрист Консідеран, прихильник філософії енциклопедистів — Жан Рейно та буржуазний економіст — Воловський.

³⁾ Відаль Франсуа (1812 — 1872) — „Життя в праці“ (Париж. 1848, ст. 269).

власности на землю“) посилається на одну Робесп'єрову¹⁾ промову, де той каже, що „власність кожного громадянина після його смерти повинна стати суспільним майном“.

Характерне відношення Пекера до сучасних йому комуністичних теорій (бабуїзму та бланкізму). Коли комунізм такий чужий буржуазній моралі, що, так-би мовити, скандалізує її, то, відповідаючи на це, Пекер наводить слова Блаженного Августина, який каже, що „за доби, коли істина скандалізує, хай переможе істина, не вважаючи на скандал“²⁾. За наших днів Августина оголошено-б бунтарем і демагогом. Проте, Августин казав тільки те, що повинен казати кожен в подібних обставинах.

III. СОЦІЯЛІСТИЧНИЙ ІДЕАЛ К. ПЕКЕРА

Пекер має за ретрограда кожного, хто не приймає утопічних планів, якою-б етикеткою він не прикривався — республіканця, демократа, конституціоналіста або монархіста.

Свої політичні й економічні погляди Пекер сформулював у своєму „Проекті Національної і Всесвітньої Асоціації“, або „Шляхах і засобах що до організації праці“, видрукованих в його „Новій Теорії“. В передмові до свого „Проекту“ Пекер зазначає, що він зовсім не нарікає на те, що ці шляхи будуть власне ті самі, які обиратиме суспільство майбутнього, ні на те, що їх можна, хоча-б частково, пристосувати для Франції XIX століття. В цьому „Проекті“ Пекер пропонує низку тез, — а вся його „Нова Теорія соціальної й політичної економії“ — лише просторий коментарій до його цікавих і логічно точно сформульованих тверджень.

1. Економічні атрибути влади:

Найвища влада встановлює рівновагу продукції й споживання, організуючи працю.

2. Соціалізація території та всіх знарядь праці, що належать до землі:

Національна територія, засоби виробництва та знаряддя праці належать усім, але не кожному зокрема.

3. Форми правління:

Всю Францію треба поділити на промислові округи, аналогічно адміністративним поділам. Виборці від робітничих і селянських комун обирають кантонального представника, виборці від кантонів обирають представника округи, виборці округ обирають представника департаменту і т. инш. до президента кожної країни в соціальному житті майбутнього. Вся Франція з погляду майбутньої економічної солідарності повинна стати величезною мануфактурною майстернею, одною велетенською фермою трудових комун.

4. Регламент праці:

Державний регламент повинен регулювати довгість праці та робочого дня в кожній царині й галузі виробництва — для кожної

¹⁾ Робесп'єр Максиміліан (1758 — 1794) — відомий французький революціонер — якобинець, великий оратор.

²⁾ Грецьке слово „скандаліон“, за доби Августена, римські поганські філософи вживали, як образу перших християн.

спеціальности окремо: тому довгість робочого дня в кожній царині й галузі виробництва повинна бути пропорційною до тяжкості праці.

5. Регламент оплати функцій:

Треба декретувати рівну для всіх оплату праці за витрату нервової енергії, незалежно від важливості або корисності даної праці для суспільства; при цьому годинна норма праці встановлюється окремо.

6. Роль грошей в суспільстві майбутнього.

В суспільстві майбутнього гроші вже не будуть товаром, але обернуться на звичайний паперовий квиток. Перепродаж яких - небудь матеріалів і речей, що з них користуються окремі особи, треба суворо заборонити.

7. Освіта й воля слова:

Освіта буде неплатна, практична, професійна, зв'язана з інтересами промисловості, — і буде провадитися в державному масштабі. Всі науки й мистецтва повинні бути приступні для всіх. Воля преси й слова потрібна тому, що вони захищають суспільство від вибухів, тим сильніших, чим суворіша буде цензура.

8. Структура родини:

Родина залишиться непорушною, але жінка не буде на утриманні свого чоловіка, а всі діти на утриманні й вихованні своїх батьків: як виняток, батьки можуть годувати малолітніх дітей, дістаючи допомогу з державної скарбниці. Суспільство майбутнього поставити за своє завдання максимальне об'єднування людських індивідів у расових відносинах. Полігамія була добою жіночого рабства, буржуазний шлюб є доба жіночого кріпацтва. Жінка нині іде шляхами цілковитої емансипації. Чи переможе у шлюбі майбутнього моногамія, чи тимчасовий стосунок полів, — чи шлюб у майбутньому відкине всі умовності, — це все однаково: непорушність родини та її підвалин буде зруйнована в соціалістичних обставинах майбутнього.

Ці тези можуть стати за вихідну точку, щоб схарактеризувати соціалістичні ідеали Пекерової утопії. Як епітафію до своїх висновків Пекер цитує славнозвісні слова французького письменника Шагобріана (1768 — 1848), свого сучасника: „Прийде час, коли зовсім не зрозуміють того, яким чином міг існувати такий суспільний лад, при яким щорічні прибутки одного складались із мільйонів; а інші не мали чим оплатити свого обіду. Вельможний маркіз і великий дідич здаватимуться (нашим нащадкам) казковими істотами, фікцією розуму“.

Античний світ, на думку Пекера, був далекий від соціалізму через загально поширену віру в нерівність людей, що до їх природної організації. В минулому до соціалізму, каже Пекер, іноді наближається організація середньовічних монастирів, — але, звичайно, лише в майбутньому людство знайде найвищі форми комуністичного укладу суспільства. Нові економічні умови майбутнього будуть великою рівночинною всіх кліматів, усіх рас, усіх націй, що створюють союз народів Європи, як етап всесвітнього інтернаціонального союзу.

Суспільство в майбутньому буде збудоване не на самопожертвах (вони — випадкові), не на егоїстичній конкуренції (вона — протисуспільна), але на загальній праці й на загальній рівності. В суспільстві

майбутнього, замість окремих маєтків, за Пекером, буде незчисленне національне багатство, до якого кожен стане через свою активність більш або менш причетним. На чолі майбутнього організованого суспільства Пекер ставить чотири комітети: а) Комітет Морали й Філософії; б) Комітет Мистецтв; в) Комітет Наук; г) Комітет Праці й Промисловости, — і дві колегії: „Раду державних представників“ і „Нараду колегії спеціалістів“, що визначає виробництво й споживання країни. Кожна галузь промисловости й продукції буде представлена через депутатів спеціалістів. Кожного окремого індивіда перед одержанням суспільної праці будуть затверджувати всі члени тієї асоціації, де він гадає виконувати ті або інші функції.

Таке організоване суспільство Пекер порівнює з локомотивою, що їде по рейках.

Взагалі, поступ для Пекера це є закон людства. Нерухомість та застій це — її смерть. І Пекер, ніби на протилежність до своєї песимістичної критики сучасного буржуазного суспільства, малює нам картину, перейняту безмежною вірою в людський поступ, яка була властива більше ентузіястам кінця XVIII століття, прим. Кондорсе¹⁾, ніж економістам XIX в. В історії кожного народу є два роди поступу: 1) частковий, повільний і 2) загальний, одночасний, раптовий. Все це нагадує схему Сен-Сімона, що еволюція людських суспільств має дві стадії: а) добу критичну — революційну й б) добу органічну — реакційну.

Відповідаючи на докори, які супротивники теорії поступу закидають утопістам, що вони, прагнучи об'єднати всю людність, повторюють середньовічні християнські мрії, — Пекер каже, що так звана християнська єдність середньовіччя була повна таких великих і численних ересей та суперечностей, що винятків було більш як правил, тому тільки зовнішня єдність у релігії добувалася шляхом глибокої темноти мас. Вірування й релігії зникають, змінюючи одна одну, але намагання поліпшити свій добробут не зникає в людстві. Оптимістично дивитися на майбутнє, за Пекером, нас примушує кількість благ, з яких суспільство користується колективно (бруки, водопроводи й водомети на майданах, освітлення вулиць і т. инш.). Пекерові — майбутнє людства малюється все менш одноманітним і підлеглим суворій одності.

В історичному розвитку для Пекера відкривається поступове наростання соціального почуття: етапи історії — а) любов тільки до родини; б) до племені; в) до міста; г) до народу; д) до всієї людності. Дальший історичний процес Пекер уявляє ось-як: через об'єднання родин, місцевих комун, округ, департаментів — до загальних народних асоціацій... через народні асоціації Французів, Американців, Італійців і т. инш. — до всесвітнього інтернаціонального союзу. Економічна єдність повинна довершити політичну єдність, що здійснила французька революція 1789 р. І, як досі були хартії вільностей місцевих комун, що регулювали відносини буржуазних середньовіч-

¹⁾ Кондорсе (1743 — 1794) — склав відомий „Жирондистський проект конституції“. У в'язниці він за декілька днів до своєї смерті закінчив свої „Нариси історичної картини поступу людського розуму“.

них міст до сінйорів, так і нові хартії вільности регулюватимуть відносини робітничих мас до середньої й дрібної буржуазії.

Ні на хвилину не зупиняючись, поступ наук і історичного досвіду породить у майбутньому в царині економії нечувані комбінації та зміни. Ми блукаємо нині на межі старого та нового світу. За найголовніші чинники історичного процесу Пекер вважає безупинне збільшення населення й зростання влади людини над природою.

IV. К. ПЕКЕР і КАРЛ МАРКС

1867 року в Гамбурзі видано головний твір Карла Маркса „Капітал“ — том I. У цьому творі в кінці розділу 21, присвяченого процесові початкового зосереджування капіталу, є замітка, де Карл Маркс цілком пристає на Пекерову думку, що увічнення старого засобу виробництва з роздрібленням земельних багатств у руках приватних осіб — рівнозначне „декретуванню загальної звичайности“.

Це зауваження Карла Маркса виявляє, що творцеві „Капіталу“ не тільки була відома Пекерова „Нова теорія соціальної й політичної економії“, що стосувалася до тих самих питань початкового грошового накупчення, але й те, що Карл Маркс, за його власним висловом, вважає за „справедливі“ висновки Пекера в цьому кардинальному питанні політичної економії. Як же розуміє Пекер це початкове накупчення капіталу?

Кожна матеріальна культура припускає комбінацію двох елементів: а) праці й б) засобів за-для приложення праці. Для кожного приложення праці потрібні початкові вартості для продукції нових вартостей. І от, цього початкового капіталу, потрібного, щоб прикласти працю, позбулася більшість людей: це ґрунтується на тому, що багатства неоднаково розподілені поміж людьми.

Звідси випливає цілковита економічна залежність одних людей від інших у царині, що сама від себе є основний елемент усякого багатства, а саме в царині праці. Ця економічна залежність утворює знов нерівність у знаннях і в інтелектуальному й моральному розвитку, проводячи гостру межу у всій людності між власниками — капіталістами та невласниками — пролетарями. Для свого існування власники повинні користуватися з праці пролетарів, з другого боку, для свого існування пролетарі або дають змогу використовувати свою працю власникам, або орендують у них знаряддя праці, згідно з умовами, які диктують самі власники.

Пекер, як попередник Карла Маркса, всупереч твердженням Фур'є та більшості утопістів, каже, що добровільна асоціація пролетарів у капіталістичному оточенні — неможлива: пролетар аж доти буде пригноблений, доки капітал має свої права. Характерно, що Пекер передбачає відоме зауваження Маркса й Енгельса про реакційність проти вчителів-утопістів їхніх учнів. Наприклад, система Фур'є має на меті усунути права власности на знаряддя праці; але Консидеран¹⁾ —

¹⁾ Консидеран Віктор (1805 — 1893) — член Національного Зібрання Франції за доби революції 48-го року. Серед французьких широких мас, а так само в робітничому оточенні його ім'я досі популярне, як ветерана французького соціалізму.

учень Фур'є (той самий Віктор Консідеран, що перший серед утопістів передбачав майбутню пролетарську революцію та писав про неї в 30-роках XIX століття словами, ніби запозиченими з „Комуністичного Маніфесту“) — веупереч своєму вчителеві (Фур'є) буде цілу систему, щоб виправдати право володіння капіталом і землею.

Досі думки Пекера були однакові з поглядами автора „Капіталу“ ... Але всеж-таки, між Пекером та Марксом, як прірва, лежать традиції великої французької революції, ті саме яacobінські традиції, що, за парадоксальним висновком Карла Кавцького, становлять одну з найбільших перешкод до утворення єдиної злученої соціал-демократичної партії у Франції. Пекер гадає, що всі класи, так пролетаріят, як і шляхетство, зазнали на собі поліпшення свого існування від технічного поступу.

Ще за доби Монтеск'є¹⁾ історики й економісти Європи любили брати Англію як приклад для своїх економічних висновків через її виключно яскравий й прискорений процес еволюції. На прикладі Англії Карл Маркс (що присвятив у I томі свого „Капіталу“ — з розділи — VIII, XIII і XXIV — становищу робітничої класи в Англії) і Фрідріх Енгельс, (що написав твір²⁾ з тією самою назвою) доходять до песимістичних висновків про фатальне коло криз, що у своїй постійній періодичності ведуть кожне капіталістичне суспільство до економічних катастроф. Навпаки, Пекер підкреслює, що кількість незаможників у хліборобській Англії XVIII століття складалася з $\frac{1}{3}$ населення, але кількість незаможних в Англії XIX століття знизилась до $\frac{1}{6}$ загального числа населення.

Отже, для Пекера цілком не існує „Залізний закон павука“ — абсолютного спадання заробітної плати в зв'язку з зростом виробництва в капіталістичнім суспільстві: цей закон, що Фердинанд Ласаль одібрав в спадок від Рікардо, Маркс і Енгельс так формулювали 1847 року в своїм „Комуністичнім Маніфесті“ : „В буржуазному суспільстві“ витрати... робітника зводяться майже виключно до здобування засобів існування, потрібних йому, щоб продовжити свій вік. Вартість праці, як і кожного иншого товару, рівна витратам продукції: що неприємніша стає праця, то більше знижується заробітна плата, зокрема через прискорення ходу машин, частково через продовження робочого дня“.

Друга розбіжність Пекера з Марксом у погляді на зріст населення, як на первісний чинник еволюції людських суспільств. За Марксом — „не закономірність руху населення являє основну причину історичного процесу, але розвиток продукційних сил і закономірність цього розвитку (або занепаду) визначає собою рух населення“. За Пекером — головний, а не другорядний двигач соціальної економіки є постійне збільшення населення, що створює в суспільстві змагання до матеріальних поліпшень у технічному поступі.

Далі, визнаючи антагонізм клас, Пекер не бере класової боротьби за головний чинник історії. Там, де Пекерові доводиться зіткнутися

¹⁾ Монтеск'є Шарль Луї (1689 — 1755) один із письменників енциклопедистів XVIII століття, що мав великий вплив на політичне життя Європи тої доби.

²⁾ „Становище робітничих клас Англії“. — 1845.

з боротьбою клас¹⁾, він ближчий від автора „Капіталу“ до поглядів російського анархіста Кропоткіна, що на тезу Дарвіна: „Боротьба за існування, за як єдиний чинник і стимул природнього добору“ — оголосив свою антитезу: „Взаємна допомога, як найголовніший чинник еволюції органічної природи й людських суспільств“. Цю романтику, що її підхопив Кропоткін від традицій французького якобінізму, яких він сам був палким прихильником, — романтику, що полишила такий глибокий слід на творчості всіх утопістів, переміг тільки Карл Маркс у своєму „Капіталі“ назавжди й остаточно.

Яке-ж історичне значіння Пекера для нашої доби?

Пекер — перший з утопістів, вірний традиціям англійських економістів, визнавав виключне значіння економічних чинників²⁾ і питань праці. Буржуазний теоретик марксизму професор Туган-Барановський вважає Пекера за батька сучасного колективізму. Відомий знавець Пекера — Малон, що сам був членом Паризької комуни 71 року й випадково увійшов смерті під час масових розстрілів 73 жахних днів, вважає, що утопічний соціалізм Пекера ближчий, ніж звичайно думають, до наукового соціалізму нашого часу.

Доктрина Пекера, радикальніша, ніж державний соціалізм Луї Блана, була історичною потребою тої самої економічної еволюції, що на другий день після видання Пекерової „Нової Теорії“, ставить на черзі проблему боротьби клас і робить історично потрібною появу в світ „Капіталу“ Карла Маркса.

¹⁾ У трактаті „Про поліпшення добробуту“ — Пекер відзначає, що скрізь і завжди, нова владаща класа, тільки визволившись, вороже починає ставитись до тих клас, що раніше були з нею у спільній неволі.

²⁾ Сучасні Пекерові письменники-новатори вимагали тільки усунення права спадщини — наприклад, учень Сен-Сімона — Базар (1791—1832).

Аптон Сінклер

Аптон Сінклер! Кому невідоме нині це ім'я? Чи є ще в світі країна, де люди не були-б знайомі з його творами? Особливо в останніх роках ім'я Сінклера стало незвичайно голосне в цілому світі. А проте, як мало знає світ за його індивідуальне життя! Видається, що з усіх письменників світу про Сінклера є найменше біографічних даних. Про це думав я не раз і рішив відкрити для українського громадянства сторінку життя та праці цієї небуденної людини.

В часі мого листування з А. Сінклером, згадав я йому одного разу про намір написати про нього довшу статтю для „Червоного Шляху“ і просив матеріалів. Нетерпляче чекав опісля на відповідь. Чомусь боявся я. Боявся, що мою пропозицію прийме він не радо. Бо й як же! Недавно, тільки з моїх листів, довідався він докладніше про Україну і українців, а доти в нього були дуже туманні поняття, майже ніякі, про ці справи.

Однак мої побоювання були даремні. Сінклер дуже радо прийняв мою пропозицію, відповів на мої питання і прислав чимало різних матеріалів, з яких міг я користуватися при писанні статті. І ось, ця стаття, з спеціальним призначенням для „Червоного Шляху“, появляється нині не тільки за відомом самого Сінклера, але й за його допомогою.

I

Сінклер - письменник і діловитий американець. — Як відповідає він на листи. — А як відповідають установи Радянської України і редакції. — Депо від теми. — В чому полягає „американізм“?

Чомусь уже так ведеться, що листування письменників публікують аж після їхньої смерті. В цьому випадку я дозволю собі переступити цей споконвічний закон, хоч не буду в цілості подавати всіх листів А. Сінклера до мене, а наведу тільки цікавіші уривки з них. Можливо, що й це не було-б конче потрібно, але особливо для нас, українців, є в листах Сінклера декілька цікавих рядків і вони напевне втрачені-б на актуальності, якби промовчати їх в цей час. По-друге — листування все таки відбиває бодай частинно характер людини так з позитивного, як і негативного боку.

Перш усього — листи Сінклера — це листи ділового американця. Коротко, ясно і докладно. Нічого зайвого, ніяких сантиментальностей, ніякого патосу. І ще одне: не зважаючи на те, що щоденна пошта Сінклера велика, ви ніколи не можете нарікати, що на відповідь доводиться вам довго чекати. Просто дивуєшся. Наприклад, я живу

в північній провінції Канади, і від Сінклера, що постійно живе в теплій Каліфорнії, мене ділить приблизно 2000 англійських миль. А все-ж таки на відповідь не доводиться чекати довше, як один тиждень. Канцелярська машина Сінклера дійсно американська. І мимоволі згадую: якби при такому навалі щоденної праці довелось чекати на відповідь від якої-будь радянської установи, то доки 15 рядковий лист перейшов би через всіх машиністок, секретарів, помічників, діловодів і завідателів,—можна сміливо вибиратись з Європи до Каліфорнії і повернутись не дочекавшись відповіді.

Часто чую оклики в честь „американізації“ на Україні. Розумію що цього не можна перевести протягом одного-двох років, але-ж бо помимо розквіту, з якого можна тільки радіти, ми все ще їдемо волами.

Американізм — це не тільки метушня, рух. Це невгомний темп життя і праці, точність плюс діловитість.

Ось, хоч-би така мініатюрна установа, як особистий кабінет А. Сінклера, що поза великою літературною роботою особисто полагоджує щоденну пошту (не в технічному розумінні). А його канцелярський штат невеличкий. І все-ж таки ви одержите відповідь на кожного листа незвичайно хутко, протягом декількох днів. Хай, що Сінклер диктує відповіді стенографістці, але все-ж він читає листи і—диктує.

В чому-ж полягає т. зв. „американізм“? Коли хто з європейців опиниться в Америці, то вражає його темп праці і темп життя.

Організація праці в Америці різниться від організації праці інших частин світу тим, що вона до крайности спрощена, зведена до найпростіших форм, до практичності, оформленої гаслом: „малий вклад праці, а найбільша користь з неї“, але рівночасно прискорений темп в свій означений час.

І Сінклер довів розподіл своєї праці до краю. Він не тільки пише літературні твори, не тільки бере участь у громадському житті як політичний діяч, але має час що-дня, окрім прямих обов'язків (пошта, завідування видавництвом, фінансові клопоти), займатись хоч годину-дві спортом. При цьому, ще раз підкреслюю, його штат співробітників, з економічних причин, невеличкий.

II

Лист на Україну, як камінь в океан. — Як інформують Сінклера росіяни. — Перший лист Сінклера. — Що вийшло українською мовою? — Сінклер про поневолену Західню Україну. — Домашній архів Сінклера без українських книжок. — Наші крайності. — Українізація англійської колонії. — Сінклер і робітничі видавництва. — Радянська Україна у вигідному положенню.

Ще в-осени 1923 року, коли я прибув в Канаду, зродилась в мене думка нав'язати зносини з Сінклером. Але—„голіруч“ не хотів я приступати до здійснення цієї мрії і написав на Україну до деяких установ та людей, щоб прислали мені фотографії з постановок драматизованих повістей Сінклера, що в той час ішли з таким великим успіхом на нашій новій сцені, та різні журнали і книжки з друкованими творами Сінклера або статтями про нього. Написав раз, другий і—кралка. Як камінь в Атлантийський океан. Ні словечка. Такої байдужности навіть я, українець, зрозуміти не можу.

Тимчасом інші народи прекрасно інформують про все Сінклера до якого щоденні листи мають штампи поштових установ різних держав світу. Ось хоч-би наші сусіди росіяни. Сінклер одержує з Москви і Ленінграда навіть найдрібніші замітки про нього. Зате про нас — він майже нічого не знав.

Я не виходив з становища якогось українського патріота. Як син трудової нації, нове життя якої вихором понесли баскі коні революції, хотів сказати великому письменникові, що ім'я його не чуже і нашої червоної землі. І здається, що я був першим з українців, що нав'язав ці зносини, бо в своїх листах Сінклер не то що не згадує нікого з моїх попередників, але й виявив деяку неграмотність що до України.

Американці, взагалі, мають дуже скупе поняття про Україну, а декілька років тому назад — майже ніякого. Мимоволі пригадується одна характерна подія. Здається, 1918 року до Білого Дому у Вашингтоні, щирі українсько-американські патріоти, на чолі з попами, чорносотенними редакторами й адвокатами, послали до американського уряду делегацію та прохали „захистити Україну перед більшовицькою навалюю“. Американський міністр терпеливо слухав інформаційної промови - доповіді голови делегації. А в промові що друге слово — це „Україна“; і про багатства незліченні і про певний бар'єр — перед більшовицькою заразою для Європи, а то й цілого світу. Міністр більш півгодини слухав цієї промови і вкінці озвався:

— О, ес. Окаріна... Ес, ес... Окаріна... Чув, чув... Прекрасний інструмент!.. (Це він Україну змішав з музичним інструментом „окаріною“).

Цього про Сінклера я не можу сказати, але й він небагато знав про нас. Навіть у своїх „Нетрах“, де напевне дієвими особами були й українські робітники та робітниці, — він вивів їх в деяких випадках під іменем поляків та словаків. Бо не знав.

В першому листі до Сінклера я коротко згадав про постановку „Березілем“ його „Джиммі Гіґенса“, про цікаву статтю проф. О. Білецького (гл. „Ч. III.“ ч. 6, за червень 1924 р.), та про ті його твори, що були перекладені на українську мову.

Відповідь була коротка, але щира. Письменника зацікавив мій лист. Між иншим писав:

„Дорогий товаришу!

Я одержав Вашого вельми цікавого листа і, звичайно, дуже вдячний Вам за всі інформації. Буду дуже вдячний, як що писатимете й далі“.

Далі озивається підприємливий американець:

„Скажіть, будь ласка, чи права публікації для Вашої країни є включені в загальні права СРСР, чи може я повинен зробити окрему умову з видавцями Вашої країни?“

Це найкращий доказ, що Сінклер не знав навіть, що Україна-входить в склад СРСР. Він навіть висловив бажання поінформувати його докладніш про все, що я згодом і виконав. Мовою інформацією про перекладені на українську мову його твори він, видно, не задоволься, бо пізніше писав:

„Якщо є у Вас можливість, то розшукайте, які ще мої твори вийшли українською мовою. Може Ви переочили. Коли в долученому

тут списку моїх книжок знайдете щось цікавого для себе, що хотіли - б перечитати, то, будь ласка, повідомте мене про це“...

Переглянув я ще раз назви 28 книжок і гірко посміхнувся. З них на українську мову перекладено менше, як є пальців на одній руці. Довелось писати цілий реферат, підкріплюючи навіть цифрами. Перш усього доволі докладно поінформував я його про Радянську Україну, її роллю в революції та сучасне буйне життя. Зокрема описав я недолю українського робітництва й селянства Західньої України, що карається в тяжкій неволі польської шляхти, румунських бояр і чеської буржуазії. І Сінклер зрозумів. В листі від 24 лютого 1926, він пише:

„Вашого листа одержав і дуже зацікавлений відомостями про Україну та положення на Західній Україні. Я переконаний, що небагом гряне знову велика хвиля революції, і хоч це рівнозначне тим стражданням, що були в Росії — все таки настане велика зміна“...

Безперечно, цих кілька речень Аптона Сінклера про поневолені землі Західньої України для нас цінні, але не тільки тим, що сказані вони на нашу користь. Цінні вони, на мою думку, власне тим, що дають нам змогу пізнати сучасні погляди славного автора, який вірить в одно розв'язання долі трудящих в буржуазних країнах:

„гряне знову велика хвиля революції“...

І хоч будуть страждання, як в Росії, — „все таки настане велика зміна“...

В дальших листах я згадав Сінклерові про передреволюційне життя України, царські утиски, бідний видавничий рух і т. д. Подав причини. Поінформував про театр „Березіль“ і його постановку „Джамі Гігенса“. Був час, коли гартованський з'їзд обрав почесними членами Гарту Сінклера, Барбюса, Бехера і Гору — і про це я написав. Сінклер радісно прийняв цю звістку. Для нього була це радісна несподіванка. Знає він вже і про пролетарські та селянські літературні організації на Радянській Україні і зацікавився ними.

У Сінклера чималий домашній архів і без сумніву — цікавий. Перш усього зібрані в ньому не тільки голоси різної преси світу про нього (окрім української), але й його твори, видані різними мовами світу (теж окрім української). Є ще автографовані твори найвизначніших письменників різних країн. Щоб доповнити свою цінну збірку українськими перекладами, Сінклер просив допомогти йому в цьому. На жаль всі мої старання не мали успіху. Досі в архіві Сінклера з українських видань є тільки канадський журнал „Робітниця“ (з його портретами і статтями про нього), „Червоний Шлях“ ч. 6 з 1924 року, в якому надруковано статтю проф. О. Білецького (оддав я свій номер), драматизований Л. Курбасом „Джамі Гігенс“, здраматизована Д. Грудиною повість „100%“ (обі останні книжки з тяжкою бідною достав через треті руки) і декілька моїх книжок, якими обмінявся я з Сінклером за його новіші твори. Інші книжки Сінклера українською мовою, хоч їх небагато, я не в силі достати. Писав, просив, закликав і — мертвецька тиша.

А в нас ще багато чудернацького! Кохаємось в крайностях. Наприклад, експедиція одної великої щоденної газети на Радянській Україні (не харківська!) висилає в півмільйонове канадське місто газету і адресує — виключно по-українському. Мало того! Подає лиш

назву міста і назву адресата, без вулиці й числа будинку. І були випадки, що на 100 чисел одно таки добивалось до адресата, розуміється, опізнене на півроку. Тяжко грамотній людині додуматись, що Канада — за океаном, де українського письма й мови не знають. (Але для цього потрібно одну десяту секунди подумати!). Можливо, однак, що це хтось такий, що й не знає про існування Канади і думає, що вона в межах СРСР.

Такий-же результат моїх прохань вислати до архіву Сінклера фотографії з постановок його творів (тим більше, що Україна випередила в цьому відношенні всіх інших) та 2—3 книжки, перекладені на українську мову.

Треба признати, ще Сінклер дійсний джентльмен у відношенні до бідних робітничих видавництв. Він не любить, щоб його твори видавано без його відому і без відповідного гонорару. Але коли видає їх бідне робітниче видавництво, він не ставить до нього ніяких претенсій. Стосується це особливо видавництв у буржуазних країнах, де робітництво тяжко бореться із злиднями.

В СРСР твори Сінклера є державним монополем і коли щонебудь появиться російською мовою, автор не має нічого проти того, як ті твори вийдуть мовами інших національностей, що входять в склад СРСР. В нього є окрема умова з Госиздатом, і тільки з ним має він свої рахунки за російські видання. В цьому випадку Радянська Україна знаходиться в тому вигідному положенні, що не погрібує навіть платити гонорару авторові, а все-ж таки — скільки творів Сінклера появилось досі українською мовою?

III

Біографічні дані про Сінклера. — Портрет Сінклера. — Письменник сам про себе. — Сінклер і його переконання. — Колишній секретар Сінклера, американський письменник Клемент Вуд, про нього.

Хай ніхто не думає, що в цій статті найде повний матеріал про Сінклера. Для цього мало невеличкої статті, треба писати цілий том. Чимало цікавого біографічного матеріалу про письменника є в його книжці „Мідяна марка“, але я свідомо не користувався з неї. Сінклер недавно повідомив мене, що „Мідяна марка“ вже перекладена на російську мову і хутко вийде в Росії. Хоч він запропонував мені перекласти цей цікавий твір на українську мову з його поправками до англійського видання, я вважав це зайвою витратою часу, бо раз книжка появиться російською мовою, то багато легше перекласти її на українську, або й користуватися російським виданням. Тому власне для цієї статті я не користувався матеріалом з „Мідяної марки“.

Зате Сінклер прислав мені цікавий матеріал про себе та відповів на деякі мої питання, поставлені йому в листі. Доки перейдемо до літературної праці Сінклера, поспробуємо познайомитись з його життям. Я особисто ще не мав змоги бачитися з Сінклером, тому й користуюсь описами тих, що зустрічали його і працювали з ним довший час.

Френк Геріс, автор і видавець „Сучасних портретів“, малює такий портрет Сінклера:

„Пристойний мужчина, середнього росту, сильно збудований, Сінклер нагадував мені при першій нашій зустрічі Вельса, але його риси були більш звичайні, а чоло ширше. Очі Сінклера повніші світла і лагідніші, не такі відзеркалюючі, але живіші, повні сумніву і думки. Можливо розчаровані, спокійні, докірливі зморшки між бровами вертикальні. Гарне, добре зрівноважене обличчя, піддержуване безпосередньою ввічливою і рішучою манерою, що згладжувала зморшки“.

Ще цікавіше малює Сінклера його колишній довголітній секретар Клімент Вуд, але про це пізніше. Сам Сінклер розказує про себе ось що:

„Уродився я в Балтіморі 1878 року (в полудневому штаті Америки. М. І.). До публичної школи і коледжу ходив в Нью-Йорку, де студіював те, що цікавило мене і знехтував те, що не було цікаве мені.

В останньому році школи я одержав відпустку і залишився на кілька місяців дома. Читав, що лучило в руки. Найбільш впливали на формування моєї думки три постаті: Ісус, Гамлет і Шеллі. Але в цьому часі я вже читав Карлिला, Бровнінга, Мільтона і Гете. Читав теж Теннісона, але завжди іритувався його буденщиною. Після Шеллі і Шекспіра, моїм улюбленим поетом був Арнольд. Любив я його шляхетну повагу, швидче смуток, але не тому, що й я хотів таким бути, а тому, що це було краще з старого товару. Поверхово читав я й німецьку літературу аж до Фрейтага. Пізніше почав був дещо читати і з французької літератури, але французи мали на мене менший вплив. Однак Золя навчив мене багато думати. Своїми „Нетрами“ я пробував дати зміст Шеллі, а форму Золі.

Головним чинником, що привів мене до соціалізму, було християнство. Я пізнав, що ті, які визнають Ісуса, не йдуть його слідами і не розуміють його. І я потребував цього. Чим більше сумнівався я в божестві Христа, тим важливішою ставала потреба зрозуміти людський бік його вчення. Я написав „Артур Стирлінг“ і „Принц Гаген“, це гарні, дуже соціалістичні праці, але написав я їх до того часу, доки зустрів якого-небудь соціаліста. Здавалось мені, що я був єдиною людиною, яка знала про це; в двадцять років життя мав я цей тягар в душі. Але, коли заглянув я до Леонарда Аббат і Вилшейра, то переконався, що все це було відоме перед тим.

Я ніколи не сумнівався в соціалізмі. Бачите, я вживаю слово це в широкому розумінні з наміром замінити приватну власність і експлоатацію на суспільну власність і кооперацію. Що до шляхів, способів і т. д., в мене є відкритий погляд, і я зміню його безнастанно. Я є півсиндикаліст і знаю, що кінцева мета — це анархія; таким чином я можу миритися з усіма сектами. Я пробую скомбінувати моральну пристрасність з добрим осудом і знаю, що це тяжко виконати, бо таких небагато, що пробують це...

Пробую бути безстороннім і це легко для мене, бо природно я захоплений ідеями. Волю бути сам і читати про світові події, ніж зустрічатися з ким-будь. Людей по природі — я не бачу. Це факт, я не помічаю ані їх очей, ні волосся і т. д. Теж, я грубий і не можу зарадити цьому, бо мені все легко нащоє і тяжко контролювати

мені себе. Цим я хочу сказати, що мій розум утікає швидче, доки я знаю, і я ганяюся за деякими думками в собі самому.

Як був я молодий, коло 18 літ, то був переконаний, що я надхненний. Як-би то не було, в мені був рід демона. Я працював день і ніч і — звів себе. Тоді пробував я грати на скрипці і практикував по 10 годин що-дня через 2—3 роки. Розумію це буквально: від години 8—12, від 2—6 і від 8—10. Опісля я оженився і мусів працювати над речами, що тайли в собі хоч надію на гроші. Писанням піддержував я себе (в матеріальному значінні; М. І.) від 15 року життя.

Коли було мені 20 років (я мав на думці одружіння), тоді опанувало мене бажання писати серйозні речі, бо довше не хотів вже писати дешевенькі оповідання, луб'яні десять-центові новели, жарти і т. д., якими я промостив собі дорогу в коледжі.

Від 20 до 26 року життя я майже примирив з голоду. Всі мої новели того часу „Король Мідас“, „Принц Гаген“, „Артур Стерлінг“, „Манасас“ і „Герой Капіталу“—принесли мені менше, як 1000 доларів загалом. Я жив виключно на 4 долари 50 центів тижнево в Нью-Йорку і жив з сім'єю поза Нью-Йорком на 30 доларів тижнево. Воно так було, я мусів. Відсіля й походить мое огірчення, обурення супроти бідности. Ніхто не може обдурити мене фразами“...

По правді, про Сінклера тяжко сказати, яких він переконань. В Америці більшість комуністів вважає його соціалістом-пацифістом, він-же сказав повище Ф. Герісові, що він „півсиндикаліст“, тимчасом Велику соціальну революцію в Росії він радісно привітав і часто стає в обороні СРСР. Знову-ж з найновішого листа до мене, де він згадує про західно-українські землі, Сінклер переконаний, що небавом гряде там велика хвиля революції, після якої прийде велика зміна. Можливо і те, що, як сам каже — „свій погляд я змінюю безнастанно“.

Незвичайно цікаві факти про Сінклера подає його колишній секретар (нині теж письменник) Клемент Вуд. Подаю в цілості його характеристику Сінклера:

„Буря душевних емоцій, що кликотять під самим сподом свого віку, мусить найти вихід в думці, поемі, картині, повісті, пісні, дії. З-поза міліярдотовононих теревенів пробивається декілька голосів, які здібні зрушити сучасність, що осіла на людських умах, здібні вказати шлях до неминучого дальшого кроку.“

Американський бунт народу не відчував недостатчі здібних авторів, які могли представити страшну історію, нелюдяність машини до людини; і між нашими побутовими письменниками Аптон Сінклер стоїть на першому місці з погляду популярної оцінки, як робітничий письменник сучасности. Це першенство добув він смілим виступом проти фальшивости й ганьби теперішнього поневолення.

Походить Сінклер з бойових людей. Його найближчі прародичі були в першій американській флоті, а перед тим в британській флоті. Громадянська війна позбавила їх майна, яке мали вони. Письменник родився в безплідній атмосфері південної родини з великопанськими традиціями, але—без грошей. Він боровся з цим, пишучи трафаретні речі, щоб удержатися в коледжі. Був він ще дуже молодий

і, як сам казав не раз, в той час понаписував стільки всячини, що міг рівнятися кількістю написаного з Волтер Скотом.

Його перша книжка „Весна і жнива“, вийшла, як йому було 22 роки. Два роки пізніше появилось поетичне оповідання „Журнал Артура Стерлінга“, в якому писалось про літератора, засудженого бідністю і вірою в свої ідеали на смерть.

„Принц Гаген“, невиразна фантазія про те, як світ казиться за золотом, вийшла того-ж року; цей твір був опісля здраматизований і належить до одної з чотирьох п'єс, включених в його „П'єси протесту“.

Другого року вийшла одна з його найкращих праць, хоч одна з найменш відомих, „Манассас“, повість з часів громадянської війни, без сумніву краща, як найкращий військовий твір Вінстона Чайрчіла. Погоня за втікачем рабом, описана в цьому творі, є найсильніше драматичне місце, яке написав коли-небудь американець. Первісно ця повість повинна була творити одну з частин трилогії 60 років. Але з огляду на те, що сталося опісля, можемо дарувати залишення цього плану.

1906 року появились „Нетри“. В той час говорили, що це редактор газети „Апіл ту Різон“ (соціалістична американська газета; М. І.) піддав повістярм гадку написати твір про чикаговські різниці Сінклер осів був в чикаговському містечку, що належало до м'ясного тресту, і мав змогу дістати з першої руки факти про криваве цекло, про жахний бруд, про убійчу працю тисяч безнадійних рабів, що гнили там для того, щоб накопичувати дивіденди для м'ясних магнатів.

Сильнішого опису робітничих страждань, ніж цей, не було й нема. Сторінки „Нетрів“ хапають тепер за серце і вони хапатимуть сто літ пізніше. Після численних невдач, книжка в кінці вийшла в світ і прогрімала по цілій країні. Вдарила вона буржуазію в найделікатніше місце — в шлунок. Один обсерватор сказав, що „Нетри“ привели націю до болю. З цілого навалу заперечень правда Сінклерової повісти вийшла незацеплена. Вона причинилась бодай до тимчасового поліпшення деяких ще страшніших лих системи.

Потім появлялась праця за працею і кожна з них відкривала прокажені місця прогнилого капіталістичного суспільства.

Десять років пізніше вийшла пророцька розвідка „Індустріальна Республіка“; була то сильна візія. Дальші твори: „Надлюдина“ зображує вищі можливості духа; „Метрополія“ викриває гнилизну нью-йоркських вищих суспільних сфер; „Грошоміяйли“ атакує фінансових баронів країни, а инша з „П'єс протесту“ — „Машина“ — була нещадним засудом ганебної спілки між політикою, фінансовим світом і скомерціалізованим злом. „Самуїл-Шукач“ — це просте пояснення соціалізму в мистецькій формі; „Пілігримство любови“, одна з кращих його праць, обговорює любов і родинні відносини в їдкій форм. В „Сильвії“ продовжується те саме, а його пізніша повість „Король вугіль“ намагається зробити для деспотичного феодалізму західньо-вугільних теренів те саме, що „Нетри“ зробили для пекельних різниць м'ясного тресту. Георг Брандес називає цю повість американською паралеллю найкращого твору Еміля Золі „Жерміналь“.

Всі ті твори Сінклера не переживуть змінливого часу. Але „Нетри“ напевне переживуть. Деякі з п'єс та декілька повістей можуть статися раз назавжди скарбом світової літератури.

Аптон Сінклер може ще перевищити знаменитий огонь огидної сторінки з життя різниць Чикаго. Чи зробить він це, чи ні, все-таки вплив, який цей живий потік революційної зливи мав на задубілу самозадоволену американську думку — майже незбагнений. Сінклер потоптав забобони і фальшивість та прослав стежку в саму середину „святая святых“ капіталізму. А це вже пось значить.

Сінклер, як особистість, так само цікавий, як і Сінклер письменник. Він добре збудований, пересічного росту, з юнацьким обличчям і юнацькими манерами. У вільних хвилях виявляє він якусь дивну, а разом сильну магнетичну принаду. Але скоро зверне він свою душу проти якої-небудь суспільної проблеми, його чоло морщиться, і тоді він про ніщо инше не думає, тільки про ту річ, яку повинен атакувати, та про спосіб атаки. Картини одного вечора 1914 року — а був це вечір великого протесту в Карнегі залі проти колорадських страхіть — ніхто не забуде, хто тоді бачив його. Сидів він спокійний, як „мислитель“, але на його обличчі було помітне заморожене, незбагненне напруження. Другого дня почав він своє спокійне пікетування 26 Бродвею, самого серця колорадського клопоту.

Аптон Сінклер має заокруглену філософію життя. Розуміє він важливість дбати про тіло і через цілі роки його щомісячна стаття в „Фізичній культурі“ про дієту або здоровий спосіб життя була одною з премійованих особливостей. Є він великий аматор тенісу. Характерно, що одною з вимог, які він ставить своєму секретареві, є та, що він мусить бути здібний і охочий грати з ним найменше раз на день партію в теніс...

Есенція найвищого повістєписання полягає в тому, щоб ясно і щиро відбивати важливіші фази життя. Все це в Сінклера є. Його велика щирість пробивається в усіх його творах, в яких подає він тільки те, що бачить.

Його теми, це найважливіші теми, що стоять перед сучасною людиною, а сліпуче світло дня, яке він кидає проти темряви сучасної індустрії — рідко було дорівняне ким-небудь.

Сінклер рідко потребує трафаретного героя чи героїні; його герой — це німа, повільно збуджувана праця. Хвороблива індустріяльна машина являється нині і тлом і силою, що мусять бути переможені.

Якщо американська повість вже написана, то це є „Нетри“, бо не створено в нас більшої праці, особливо з соціальної точки зору, всупереч до індивідуальної. Так у творах, як і в житті, Сінклер заслужив на те, щоб його залічити до кількох визначних американських голосів, що промовляють за соціальною справедливістю і кращим світом“...

Треба знати, що Клемент Вуд писав цю характеристику ще в березні 1918 року, а з того часу Сінклер багато виріс. Я покористувався з матеріялу К. Вуда тільки тому, що він говорить про такі речі, про які тяжко довідатись з інших джерел, особливо про перші твори Сінклера, та про деякі хвилі з його індивідуального життя. Нині Сінклер далеко не той, що був 1918 року. Але про це в окремому розділі.

IV

Доля п'ятьох американських письменників.— Сповідь і покута Сінклера.— Приклад його впертості.— „Хай живе життєва правда!“— Мистець-регістратор фактів.— Чому „демократія“ мовчить?— В чому полягає світова популярність Сінклера?

Досі Америка мала п'ятьох письменників з оригінальними поглядами і ось що сталося з ними:

1. Стефен Крейн—вмер на сухоти, коли йому було 29 років.
2. Френк Норріс—вмер на апендисітіс, як йому було 32 роки.
3. Давід Грагам Філіпс—забитий лунатиком на 44 році життя.

4. О. Генрі—вмер з п'янства, як йому було 48 років.

5. Джек Лондон—заподіяв собі смерть на 40 році.

Залишився Сінклер.

Як людина, це сильний характер. Енергійний, працьовитий, сміливий, впертий і заповзятливий.

Як письменник—оригінальний, відмінний від інших мистців.

Був час, коли Сінклер захитався. Не витримав навали великої хвилі патріотизму і до певної міри захопився військовою гарячкою, коли Америка вступала в імперіалістичну війну. Докладно невідомо, що саме було причиною, що він спам'ятався. Правдоподібно—російська революція. Але цей короткотриваючий гріх, дуже нелюбий самому Сінклерові, був імпульсом до написання прекрасного „Джаммі Гітінса“ і „100%“. Була це сповідь і zarazом покута письменника.

Коли в час війни в Америці були заборонені зібрання під голим небом і трьох людей вкупі арештовували на вулиці, Сінклер взявся висміяти „демократичний“ закон. Взяв конституцію Сполучених Штатів, вийшов на вулицю і почав вголос читати. Звичайно, зараз же біля нього зібрався гурток цікавих. І поліція заарештувала Сінклера, але коли переконалась, що він читав конституцію—звільнила. Бо письменник іронізував: „Невже не можна в країні „демократії“ читати громадянам конституцію держави?..“

Це маленький приклад впертості Сінклера, хоч він трапився вже після „навернення“ письменника на правдивий шлях.

До повної рівноваги прийшов Сінклер, здається, аж в останніх роках, після Великої російської революції. Це підтверджують його останні твори, в яких автор чим-раз яскравіше висловлює революційні тенденції. В передвоєнних творах письменник намагався створити ідеальну нову релігію соціалізму, що, правда, було характерною рисою тодішньої соціалістичної американської партії. Сінклер шукав. Він розганявся вперед і коли доводив своїх героїв до пізнання правди і найвищого піднесення—раптом закінчував твір. Френк Геріс, автор і видавець „Сучасних портретів“, жаліє, що Сінклер пише соціалістичні твори, але все-ж про „Нетри“ каже:

„Нетри“—це високомистецьке досягнення. Якби тільки кінець цього твору був доведений до палаючої революції, а не закінчений так раптово, то була-б це найсильніша американська повість повістів“...

Американська преса капіталу, той наймогутніший самодержавець і диктатор над мільйоновими масами, протягом довгих років

вщеплювала в маси поняття, що більшовики — це дегенерати, люди з чорним минулим, злочинці, відпадки суспільства. Коли та преса малювала більшовика, то це обов'язково був дикун, зарослий, брудний, страшний і з ножем в зубах. І в той час Сінклер не спинявся, щоб не сказати слово в обороні Радянських Республік і не висміяти брехні капіталістичної преси. А цього не робив ніхто з американських соціалістів, товаришів по партії Сінклера.

Мотто творчості Сінклера: „Хай живе життєва правда! „І коли ми уважніше переглянемо його твори, то переконаємось, що він ні на крок не відступає від цього мотта. Його твори — це вірне дзеркало життя.

Сінклер дуже скупий на фантазію. Коли примкнути очі і роздумати над прочитаними творами Сінклера, то видається, що автор постійно реєструє різні факти з потрібними цифрами, датами і прізвищами людей, або сидить з ножицями в руках і вирізує з преси короткі дані про несправедливість, насильство, обман, знущання, визиск і т. д. Опісля на основі цих реєстрованих фактів будує твір.

До певної міри воно так. Діло тільки в тому, що ті сухі факти на сторінках творів Сінклера оживають, набувають не тільки силу, не тільки переконують, але й принадають свою, на перший погляд простою, мистецькою формою. Цього хто-будь не зробить.

Перегляньте хоч останні повісті Сінклера або навіть статті. Скрізь в них назви правдивих місцевостей, де відбувається дія, і письменник що-хвили готовий довести правдивість своїх тверджень. Американська „демократія“ напевне не дозволила б Сінклерові компромітувати її перед світом, якби хоч один розділ в його творі не погоджувався б з правдою. Він же викриває головним чином жахливі речі, від яких, читаючи, волосся стає дибом. І „демократія“ мовчить. Декілька разів попеклася вона (між иншим з „Нетрами“) і більш не пробує. Задовольняється бойкотом письменника, хоч твори його не чужі й для неї. По правді, буржуазія безсила супроти Сінклера, як письменника, і таємниця цієї безсилости найсильнішою в світі буржуазії проста: Сінклер подає життєву правду.

Творчість Сінклера дуже оригінальна. Не можна порівняти її з ніякою иншою творчістю в світовій літературі. Сінклер не тільки письменник. Він рівночасно й політичний борець, непосидючий шукач, що оформлює всі ділянки своєї праці літературними творами. Цікавий він ще й тим, що мало не в кожному творі відриває шматок власного „я“ і дає читачеві в соліднім, викінченім обробленні. Пекло капіталістичної Америки, її нечуваний визиск людини, фальшивість і обман, мусили видвинути хоч одного протестанта, який не зважав би ні на що і посвятив своє життя для викриваннів всіх злочинів та кривд супроти мас. І цим протестантом став Сінклер. Він злив свою політично-громадську діяльність з літературною творчістю в одне і на цьому виросла його світова популярність. З боку чистого мистецтва Сінклерові можна - б чимало закинути, але цим хай займаються ті, яким неприємна не тільки форма, але й зміст його творів. Однак не оцінений Сінклер власне за свій зміст, який по правді є одною роз'ятреною раною на тілі суспільства в нинішній капіталістичній системі. Він безцеремонно зриває зірчасту плахту облудного

демократизму і в повній наготі показує гнилизну його тіла. Сінклер є той геніяльний хірург, що переводить незвичайно вдатні операції на очах широких мас. Бо очі тих мас хоч здорові, та затягнені більмом. І ці більма з мільйонів очей здимає Аптон Сінклер. Хоч не бере він прямої активної участі в політичному партійному житті, рука його мимоволі організує маси. Вистарчить людині прозріти, пізнати цілу капіталістичну класову машину, щоб почати думати. А твори Сінклера можуть доводити читача тільки до одної мети — соціалізму.

Як я вже згадував, Сінклер майже ніколи не фантазує. Його літературні надбання — це збірка відкривань, збірка сухих, але жахних фактів, майстерно оживлених духом автора. Якби ми хотіли вульгарним способом схарактеризувати творчість Сінклера, то мусіли-б сказати: його творчість — це кістяк фактів плюс літературне м'ясо, що рівняється вірним, живучим подіям. Письменник незвичайно послідовний в своїх рішеннях. Життєва правда, перший і постійний наголосок всіх його творів, непорушна. Сінклер не відступає від неї ніколи. Він просто не може писати про що-будь інше. Кожний його твір — це дзеркало того періоду часу, в якому живе письменник, який бачить і яким страждає. Деяким творам Сінклера закидають європейські критики застарілість сюжету. Але при цьому забувають вони, що в порівнанні з Європою Америка молода країна і переживає аж у наших часах ті форми громадського й сімейного життя, про які Європа вже давно забула. І Сінклер не міг промовчати навіть цих подій, вони не могли не відбитися в його творах.

Безперечно, ім'я Сінклера на світову арену винесли його „Нетри“. Ми не помилились, коли скажемо, що власне ця повість звернула увагу цілого світу на Сінклера. І коли Френк Геріс каже, що повість вийшла-б сильнішою, якби автор довів був кінець її до робітничого бунту, то цим він тільки показує, що мало знає Сінклера. Не міг Сінклер кінчити „Нетри“ палаючою революцією, коли на ділі її не було. Якби він так написав, то написав-би життєву неправду, а в нього це рівнозначне з святотатством релігійної людини. Безперечно, кінцеві розділи „Нетрів“ в порівнанні з цілістю вийшли слабші, навіть нудні, публіцистичні, але за це залишились вони тим, що визнає автор: життєвою правдою.

В чому-ж полягає світова популярність Сінклера? Бо немає сумніву, що це один з письменників, ім'я якого лунає по цілому світі. Правда, коли ми для прикладу візьмемо інших великих письменників, як Анатоль Франс, Бернард Шов і ин., то їхні твори перекладені на різні мови світу, але для широких трудящих мас неприступні вони в такій мірі, як твори Сінклера.

Доки розглянемо масового світового читача творів Сінклера, то перше познайомимось з відгуками світової преси про нього і головами найвизначніших культурних працівників різних країн.

В моїх руках є відгуки і критичні замітки преси всіх п'яťох частин світу про творчість А. Сінклера за останні роки. Наведу тільки деякі з них, що стосуються різних творів Сінклера. І так:

Літературний додаток до об'єднаної Індії й Індійських держав: „Аптон Сінклер — це великий романіст і найздіб-

ніший публіцист сучасної Америки. Його повість „Нетри“,—це одна з найкращих повістей, перекладена досі на 17 мов“.

Бомбейська „Кронікл“: Нам все ще доводиться чекати на те, щоб найшовся якийсь індійський імітатор Аптона Сінклера, який викрив-би, як вороги індійської волі вживають для своїх цілей газетної пропаганди.“

Шангайський „Таймс“: „Досі Аптона Сінклера уважали за дещо визначного письменника, але його остання праця „Мене зовуть теслею“ є страшна насмішка над християнством і знеславлення його“

„Л'Опініон“, Париж, 1921: „Яке місце Сінклера в американській літературі? Це тяжко означити. Для нас він є першорядний повістяр. Всі ті, що читали „Нетри“, ніколи не можуть забути сумного і сильного вражіння від цієї похмурої картини... Сінклера порівнювали з нашим Емілем Зола, що без сумніву справляє нам приємність. Але мусимо додати, що одночасно в такій праці, як „Джіммі Гігінс“, знаходиться багато сторінок, які нагадують нам Анатолія Франса, Анатолія Франса в його найкращих днях... Можна не погоджуватись з ідеями й ілюзіями Аптона Сінклера, але все-таки доводиться визнати його блискучий талант“...

„Дас Форум“, Берлін: „Максим Горький, Анатоль Франс і Аптон Сінклер признані як найбільші письменники сучасної світової літератури“...

„Єгипетська газета“, Олександрія: „Аптон Сінклер ще один раз підніс свій голос в осуді, що хутко пролунає по обох сусодолах“.

„Австралійська Гайвей“; Мельбурн: „Мідяна марка“, це найпильніше удокументований, старанно оброблений і незвичайно влучний засуд преси великої країни, який коли-будь був зроблений“.

„Південно-африканський огляд“: Ніхто не здивується, коли перечитає страшні викривання Аптона Сінклера про пресу, яка дійсно є змовою проти народу“...

Я навів відгуки тільки деяких газет світу, бо не місце тут подавати їх в цілості. Але ще цікавіші відгуки про різні твори Сінклера подають письменники так Америки, як і Європи. Наприклад:

Джек Лондон: Ось вона нарешті! Книжка, на яку ми чекали довгі роки! „Хижина дядька Тома“ найманої неволі! Книжка товариша Сінклера „Нетри“! Те, що „Хижина дядька Тома“ зробила для чорних рабів, „Нетри“ зроблять для сьогоднішніх білих рабів. В дійсності це книжка дня. Прекрасні теоризування „Погляд назад“ Белемі дуже добрі. Вони зробили своє і зробили добре. Але я насмілюсь сказати, що „Нетри“, які не мають прекрасного теоризування, є ще вартішіша книжка. Вона жива і тепла. Б'є з неї брутальне життя. Написана вона з поту й крові, стогонів і сліз. Вона описує не те, чим людина повинна бути, але те, чим людина змушена бути в цьому нашому світі двадцятого сторіччя“...

Лютер Борбанк: „Ніхто щиріше не сказав правди, всієї правди і нічого иншого окрім правди, як Сінклер в своєму творі „Прибутки від релігії“.

Анрі Барбюс: „Я що-йно перечитав „Прибутки від релігії“; на жаль не досконало володію англійською мовою, тому й не в силі

був просмакувати всю вартість мистецтва й стилю. Але виніс я досконалу уяву про той великий ланцюг (цеп), яким є книжка ця. Це страхінтий, незвичайно палкий осуд і людина, що написала це, має немало відваги і має рівно - ж велике серце і талант. Це безперечно запевнює Сінклерові місце серед великих людських письменників“...

Ромен Ролан (про „Джиммі Гітінса“): Перш усього дозвольте сказати, що мене огортає сором за те, що я не написав Вам раніш, щоб висловити, як високо ціню я Ваш твір „Джиммі Гітінс“. Це один з найсильніших творів, написаних про війну. Ні одна з сучасних повістей не наближається так до мистецтва і духа Толстого, як „Джиммі Гітінс“. Вона переповнена життям, правдивою людською симпатією і безсторонньою правдою. Твір цей переживе епоху і буде свідомством її в майбутньому. Коли - ж, як то я сподіюсь, постане новий, справедливий, більш братерський суспільний лад, то Ваш Джиммі, цей щирий герой і мученик, залишиться в пам'яті людей легендарною постаттю народу, що впала жертвою Великого Поневолення“...

Вінсент Бласко Ібаньєс: „Я є гарячий прихильник Вашої праці, такої прекрасної і великодушної“...

Герберт Джордж Велс (Уельс): „Дорогий і єдиний Аптоне! Ви тільки-що врятували дешицу Вашої власності, поспішивши з своєю книжкою „Книга життя“. Я повинен-би написати щось подібне за рік-два. Але я можу це зробити, не дивлячись на Вас. Чому ви завжди думаєте про речі найперше? Я - ж старший за вас. Читав я обидві ваші книжки („Мідяна марка“ і „100%“) і не скажу про них нічого, окрім одного слова: „гарно!“ Якщо я поспробую децю більше говорити, то страчу цілий ранок, а тим часом ви починати куєте вперед“...

Луїса Браянт (дружина Джана Ріда) в „Ліберейтор'і 1921 р.: ...„Крупська (мадам Ленин) сама приготувала чай. Вона сказала мені, що що-йно скінчила читати Сінклерового „Джиммі Гітінса“.

— Це дуже добра книжка — сказала вона. — З неї маю я ясне поняття, як виглядає звичайний американський соціаліст. Цей сумний твір розчаровує, але тому власне повчає. Бажала-б я дізнатись децю про Сінклера. Чи він комуніст? І чи написав він і інші книжки?

Я коротко оповіла їй все, що знаю про Сінклера, Вона зацікавилась цим і висловила бажання прочитати „Нетри“ та „Мідяну марку“. Я сказала: „Переконана я, що він вислав-би вам автографовані примірники цих творів, якби знав, що ви зацікавлені ними“...

Крупська була задоволена, але не переконана. „Справді“, — сказала вона, „чому-ж би він мав це зробити? Він, можливо, ніколи й не чув про мене...“

В її наївності було щось дуже миле...“

Окрім наведених письменників, є в мене голоси ще 30 визначніших авторів, відомих світовій літературі, але об'єм цієї статті не дозволяє мені наводити слова їх усіх.

Що за причина була, що твори Сінклера здобули собі масового світового читача? Про саму Америку ми не згадуємо, бо твори Сінклера в його батьківщині менше поширені, як поза нею. До цього

причиняється в першу чергу бойкот письменника сильною капіталістичною пресою і маса-масенна дешевеньких на зміст луб'яних видань, в яких потопає американська маса. В дальшому розділі ми переконаємось про це на основі цифрових даних.

Коли Христофор Колумб відкрив Америку, як невідомий до того часу суходіл, то Аптон Сінклер доконав другого відкриття Америки — як країни найстрашнішого визиску, обману й насильства над працюючою людиною. В історії Америки це дві важніші постаті.

Світ загіпнотизований величезними багатствами Америки, її силою, технічною культурою і лживою фразою про „вільну країну Вашингтона“. Очі світу були завжди звернені на Америку, як на одну країну, в якій можна зарадити злидням, вільно висловлювати свої думки, почувати справжню рівність, сласловити справедливість і жити кращим, оновленим життям, як де-будь инде. Що на ділі всього цього не було, про це немає й мови, але світ все ще находився під цією гіпнозою.

В творах американських письменників ради калініших поглядів час від часу відбивалось цілком протилежне життя Америки, але на світ не робили вони належного вражіння. Були це часто й високо мистецькі твори, та річ у тому, що на них дивились тільки, як на літературні твори, в яких авторіві дозволяється як-найширше давати волю своїй фантазії. Чи правда все це, що писали вони? Хай що так! Але-ж це могли бути переживання одної людини, випадкові, і де тільки не буває безхарактерних людей, проти яких виступав автор?

Появився Сінклер. Сінклер — письменник. Як несподіваний постріл з найбільшої гармати, грянули „Нетри“. І Америка ахнула. Америка, як сказав один критик, скорчилась від болю шлунку. А за Америкою інші частини земної кулі. Невже все це правда? Невже це не фантазія автора? Хіба можливі такі страхіття у „вільній країні Вашингтона“? Проти автора виступив всією силою американський капітал. Почалось слідство, вмішалась держава і — правдивість Сінклерових „Нетрів“ було доведено. Це був перший великий триумф письменника, що пролунав не тільки в Америці, але й по цілому світу. З того часу Сінклер стає одним з найголосніших письменників світової літератури і — „пророком без поваги у власній країні“.

Письменник працював далі. Він став творцем цілком нових літературних творів, ім'я яким було: твори-документи. Після появи кожного нового твору, Сінклер стояв озброєний в докази: Кожне своє твердження він міг довести датами, свідками. Він сам перевіряв факти, сам час від часу пролазив у гущу тих страхіть, щоб наочно переконатися правдивості їх. І бив, і викривав... Йому пропонували вигідні й легкі заняття, оплачувані краще, як оплачують монархів. Йому нашіптували солодкі слова й малювали блискучу кар'єру, тільки щоб став він иншим. Але письменник був упертий. Він боровся із злиднями свого видавництва і не збочував з обраного шляху. Його „Грошоміняйли“ були другим триумфом. Цим твором він ще більше загострив проти себе ворожість владущої класи Америки, але він був правий. „Джیمی Гіггінс“, „100%“, „Прибутки від релігії“, „Мідяна марка“ і ин. були великим й переможним наступом письменника

проти неправди і несправедливості; стали тою ранньою сурмою, що розбудила приспані думки мільйонів.

Вся тайна світової популярності Аптона Сінклера в тому, що його твори здобули собі довір'я в читачів. Хто читав Сінклера, знав, що читає правду. Окрім того, стиль Сінклера легкий, приступний для всіх. Зміст захоплює, стиль не спинає думки. Кожний твір Сінклера однаково легко може читати так робітник будь-якої країни, як інтелігент чи капіталіст. Ні одному з них він не затяжкий і не залегкий. І без сумніву, Сінклер — агітатор-пропагандист. Але ця агітаційність не ріже своїми гострими гранями ні думки, ні смаку. Він не член комуністичної партії, але в останніх роках його твори не розходяться ідеологічно з комуністичною ідеєю. Письменник переконаний, що „все мистецтво є пропаганда, універсальна, неминуча пропаганда“. І власне через те, що Сінклер став єдиним письменником, що здобув собі масового світового читача, треба вміти цінити його.

Хто знає відносини сучасної Америки, той тільки може дати належну оцінку Сінклеровій творчості, абстрагуючи від її мистецького боку. Сінклер є той білий крук, що своєю працею звертає на себе очі світу. Його безнастанне ганьбування „порядків“ капіталістичної Америки, викривання всіх надуживань і всіх нахабностей в найкраще організованій країні капіталістичних цивілізованих бандитів, що за поміччю своєї державної і півдержавної машини правлять багато мільйоновими масами не тільки в Америці, але й по інших країнах світу, — це не тільки хоробрість, але й свого роду самопосягата. Вдержатися на обраному становищі, як держиться Сінклер, супроти всіх „благ“ капіталістичної, а то й міщанської машини, що цілий час працює проти нього, — треба мати не тільки сильну волю, не тільки непохитний характер, але й свідомість свого важливого і конче потрібного поклонання. Коли мене просив один європейський письменник коротко схарактеризувати сучасну Америку, я відповів йому:

„Країна найвищої технічної культури і найнижчої поваги до гідності людини. Життя — це долар. Міщанство — це культура і влада. Релігія відокремлена від держави і релігія панує в державі. Біблія є щоденна лектура і її читають від віруючих до душолюбців. Кожний злодій і лихвар читає з фалшивою побожністю біблію і спить з нею під подушкою. Вкінці, хто хоче пізнати сучасну Америку і не бути в ній, хай читає твори Сінклера. Я сказав про негативний бік Америки. Про позитивний може говорити тільки капіталіст або міщанин, який визнає двох богів: гроші і їжу...“

Не вважаючи на те, що Сінклер має масового світового читача, він ще не діждався належної оцінки. Можливо, що й тут грає свою роль та дивна людська традиція, що письменника оцінюють аж після його смерті. Але Сінклер належить до тих письменників, які своєю працею заслуговують на однакову оцінку так за життя, як і після смерті. Ми можемо не бачити й не знати того, що твори Сінклера, так в Америці, як і поза нею, є великий агітаційний організуючий чинник серед пролетарської класи. Але недалекий той час, коли ім'я Сінклера міжнародній пролетаріят поставить поруч найкращих своїх борців.

V

Як працює Сінклер коло твору. — Історія видавництва Сінклера. — Чому він видає свої твори власним коштом? — Як намагалися капіталісти знищити Сінклера. — Чим задоволений письменник.

Я вже згадував, що твори Сінклера можна сміливо залічити до нового роду літератури, яку назвав-би я документальною літературою. Бо справді його твори — це одні документи. Письменник не тому тільки пише їх в такий спосіб, що так хоче, але й тому, що мусить. І в правдивості його творів вся сила їхня.

Діловитість і обмаль фантазії, так характерної для кожного письменника, відбивається не тільки в літературних творах Сінклера, але теж в цілому його життю. Почуваю це з його листів. Відповідає він по-товариському, щиро, але без зайвого слова. Коли я поставив йому ряд питань, він відповів на кожне зокрема так, що я цілком був задоволений, але відповідь його не займала більше одної друкованої сторінки американського листа. Ось приклад:

Мої питання: 1. Чи бажав-би він мати інцензуровані свої повісті, що вийшли українською мовою? (Л. Курбаса „Джиммі Гіггінс“ і Д. Грудини „100%“). 2. Українською мовою вийшов переклад його повісти „Герой капіталу“, але в англійському списку я не нахожу твору з таким заголовком. (Є це історія про Роберта ван Ренселера). 3. Чи може він подати мені автобіографічні дані для написання статті до „Червоного Шляху“? 4. Який його погляд на пролетарське мистецтво? 5. Як дивиться він на твори О. Генрі? (Твори О. Генрі я не міг купити в ніякій книгарні Канади, навіть не знали про такого автора).

Відповіді Сінклера: 1. Буду дуже радий, як зможу одержати від Вас мої драматизовані твори українською мовою. Якщо це можливе для Вас, присилайте. 2. Книжка, про яку згадуєте, звється „A Captain of industry“, і я висилаю Вам її в англійській мові. 3. Що до моєї біографії, то дещо висилаю на окремій сторінці, дещо є сказане в долученому памфлеті. Висилаю теж Вам копію нового циркуляра, який розішлю наступного місяця. Теж в першій половині „Мідяної марки“ є автобіографічні дані. Висилаю її Вам. Якщо захотіли-б Ви перекласти цю книжку на українську мову, то, будь ласка, повідомте мене про це, бо там треба дещо справити, і поправки я післав-би Вам. Ця книжка що-йно вийшла в російському перекладі. 4. Про свої погляди на мистецтво я не можу нічого більше сказати, як сказав в найновішій книжці „Мамонарт“, яку висилаю Вам. В ній знайдете всі відповіді, потрібні Вам. Це все, що я можу сказати про мистецтво. 5. Що до О. Генрі, то висилаю Вам п'єсу про нього „Бил Портер“ і у вступі до неї знайдете відповіді на свої питання, а оцінку його творчості я дав в окремому розділі „Мамонарта“. (Після цього коротка інформація про О. Генрі, докладна дата його смерті і адреса видавництва в Нью-Йорку, що видало твори О. Генрі, навіть з ціною)... Буду дуже радий вітати в себе Вашого листа кожної хвили і т. д.

Я вмисне навів відповіді Сінклера, щоб показати, що навіть в листах відгукується той темп праці, характеристичний хіба для американця і документальний спосіб писання, який знайдете в кожному його творі.

Вже з статті проф. О. Білецького читач міг дещо довідатись, як працює Сінклер над твором. Згадувалось в ній про те, що письменник, щоб пізнати умови праці в якій-небудь галузі, ішов сам працювати. В останніх роках Сінклер не робить цього, і ані з його листів, ані із спогадів про нього близьких йому людей мені невідомо про це. Зате чималу допомогу для своєї творчости має Сінклер від сотень робітників й робітниць різних галузів американської індустрії, що часто пишуть йому про відносини та надужиття, які письменник перевіряє й викриває. Про те, як пише він свої твори, Сінклер каже:

„Коли я пишу те, що мене дійсно цікавить, то не спинаюся ні в день, ні в ночі, часом цілими тижнями. Цим я хочу сказати, що ту річ, яку я писав, я носив в умі що-хвили, думаю, що навіть уві сні. Я дійсно розвинув незвичайну пам'ять що до слів. Ніколи я не поклав пера на папір, доки не знав на пам'ять цілих сторінок. Я ходив вперед і назад, передумуючи знов і знов, і в моїм умі стояли цілі сцени.

Я прийшов був на площу різниць на робітниче весілля і ціле пополудне, цілий вечір дивився, спостерігав. І тоді в моєму умі оформилась ціла перша сцена „Нетрів“. Там я й написав її, хочу сказати,— в моїй пам'яті. З неї я не переробив ні слова. Одначе два місяці пізніше, коли дома взявся я до писання, сумніваюсь, чи хоч три речення були змінені. Можу це зробити й тепер“...

Відома всім річ, що Сінклер видає свої твори власним коштом. Декому може це здаватись дивним, що світової слави письменник, в багатій Америці, де авторський гонорар досягає казкових сум, видає твори власним накладом і до того розпродує їх по нижчій ціні, як продаються інші книжки в Америці. Окрім того, можна дивуватись ще й тому, як не набридне такому відомому письменникові витрачати час на видавничі, часто дуже прозаїчні справи, коли це може робити яке-небудь видавництво без найменших клопотів для автора. Про все це докладно довідуємось з уст самого Сінклера.

„Недавно редактор „Бюлетеню Авторської Ліги“ запропонував мені описати мій досвід, як видавця власних книжок.

На це я відповів, що проблема моя була особлива. Оповідати про це в деталях було-б тяжко. Надіюсь, що мої колеги-автори зацікавилися-би цим. Редактор „Бюлетеня Авторської Ліги“ відповів, що це дійсно буде цікавити інших авторів, а він сам годиться всі кепкування та невдоволення з цього приводу — взяти на себе. І тому, що я офіційно забезпечений, приступаю до оповідання.

Належу до тих нещасливих індивідуумів, які переконані, що світ повинен бути инший. Більшість подібних людей мають одного або більше коників, на яких виїжджають ціле своє життя. Клопіт з мною тільки в тому, що я такий вередливий, що не міг найти видавця, який міг-би толерувати мою вередливість. Бувало, занесу я новий рукопис до видавця, він розведе руками і каже, що це цілком неможливе, він не може мати такого твору в списках свого видавництва. Полічив я загальне число видавців, яких я мав, і рішив, що це забирає всі пальці на руках і ногах плюс ще один, якого я вже не маю. І ось, серед всіх тих видавців, довелося мені в багатьох випадках, про які зараз розкажу, займатись самому видавництвом.

Першу повість написав я тоді, як мені був 21 рік. І здавалось мені в той час, що це найкраща повість, яка коли-будь була написана в Америці. П'ять різних видавців дозволили собі різнитись поглядами що до її вартости, і я рішив видати книжку власним коштом. Пам'ятаю, що сказав проф. Брандер Матеус, коли я оповів йому про цей проєкт. Він спитав, як же я думаю продавати видану книжку? Я відповів, що буду продавати всім, кого знатиму. Він стенив плечима і сказав: „Що-ж, коли ви готові робити це, пробуйте“!..

Я був так сильно переконаний в величчі своєї повісти, що не розумів навіть, що саме думав він. Тепер я краще розумію це, надто з того часу, як автори, що видають власним коштом книжки, присилають їх мені разом з листами, де написана ціна.

Я позичив 200 доларів від багатого дядька і розпродав кілька сот примірників. Опісля побачив я, що звичайний видавець перевидає ту саму книжку під иншим іменем. Не кажу я вам жодного імені, бо не хочу, щоб ту книжку хто-небудь читав тепер. Своїм дядькові віддав я борг, щоб мати в нього кредит на майбутнє, але це не допомогло мені, бо мій новий рукопис, що був готовий через 4-5 років, налякав мого дядька.

Це були „Нетри“. П'ять видавців відкинули її, і я рішив видати книжку власним коштом. В „Апіл ту Різон“ (соціалістична газета, в той час поширена до півмільйона примірників. М. І.) надрукував я свій план і відкликався за замовленнями. Джек Лондон піддержав мене. Одержав я коло 4.000 доларів і приступив до друку. Тим часом „Doubleday, Page Company“ запропонувала мені забрати наклад книжки на моїх умовах з тим, що і я продаватиму. І я розпродав коло 12 тисяч примірників, а „Д. Р. С.-о“ — коло 80 тисяч дорожчого й дешевшого видання. Я заробив приблизно 30.000 доларів і роздів їх на соціалістичну колонію, яка згоріла.

Після цього я покинув видавничу гру на 10 років, доки не написав „Прибутки від релігії“. Президент одної з найбільших видавничих спілок урочисто заявив мені, що „книжки про релігію вже вмерли“ і що їх тяжко розпродувати, чи будуть вони за чи проти релігії. І я рішив рискнути. Моя жінка купила стару будув за 45 доларів і перетягла її на сусідню площу. Таким чином, я вже мав свою видавничу канцелярію.

Розпродав я приблизно 60.000 примірників „Прибутків від релігії“ і продаю що-року кілька тисяч без оголошення, за виїмком того, що безплатно оголошую, як ось тепер.

Пам'ятаю, як одна моя приятелька розказувала мені про свого швагра, що займається виробництвом щіток. При кінці року він переконався, що продавав щітки нижче від їх вартости, але його жінка з ентузіазмом зауважила:

— Але-ж подумай, який величезний „бізнес“ робиш ти!

Це підсумовує історію з моїми недавніми видавничими спробами. Я написав „Мідяну марку“. Самуел Унтермеєр, що був тут в той час, був такий добрий, що перечитав рукопис і сказав мені, що в цій книжці є до 50 кримінальних і тисячу чи дві тисячі цивільних справ, за які можуть мене судити. Було ясно, що шукати видавця на таку книжку — годі. Я видав книжку сам і мав так мало грошей, що навіть

не дозволив собі на опрацьоване видання. Видав я 23.000 звичайних (брошурованих) примірників, і вони були замовлені здебільшого телеграфічно в перших двох тижнях.

Був це час, коли в тій окрузі відчувався брак паперу. Подібне було і 1919 і 1920 р. р., коли в Америці шалів білий терор. Один з великих журналів паперового тресту піддав гадку, що паперові фабриканти повинні покласти край ширенню небезпечних публікацій. Вони повинні не продавати на них паперу. І в двох випадках, коли я зробив замовлення одного вагону паперу на „Мідяну марку“, ті замовлення були скасовані, скородові далися для кого призначено папір.

Я міг-би написати цілу історію моїх клопотів з паперовим трестом, але це напевне назвали-б пропагандою, і я звільняю редактора „Бюлетенів Авторської Ліги“ від листів обурення, які одержував-би він з цього приводу. Вистачить сказати, що я вислав циркуляр до всіх гуртових продавців паперу в Сполучених Штатах, приблизно, скільки пам'ятаю, до 780. І вспів дістати невелику кількість паперу, що була подібна на папір. Одно видання „Мідяної марки“ видрукував я на газетному, а друге на афішному папері. Моя дружина була знайома з власником кількох паперових заводів і він, просто з приязни, погодився виробити для неї вагон паперу, якщо вона заплатить 5.000 доларів три місяці наперед. Одна фірма роздобула для мене вагон брунатного, обгорточного паперу, тримаючи в тайні його призначення.

Тим часом в моїй канцелярії скупчилося коло 40 тисяч замовлень на „Мідяну марку“ і приблизно стільки-ж на „100%“. По кількох місяцях я дістав папір і надрукував 110 тисяч примірників, але коли вони були готові, країну вдарив застій, і моє підприємство з кількох тисяч доларів впало на 50 доларів місячно. Багато з найбільших замовлень були відмовлені, деякі з моїх найкращих клієнтів побанкрутували і я залишився з 80.000 примірників книжок і — 30.000 доларів боргу. (Винен найбільше приятелям і родичам моєї дружини).

Ви погодитесь з тим, коли скажу, що ця стаття не є пропагандою на користь авторів, які займаються видаванням власних творів.

В дальших днях мого життя я кидався докруги, щоб роздобути гроші на сплатення відсотків боргів та на заспокоєння друкаря з дальшою книжкою. В межичасі я пробував найти видавців на мої книжки, але „Гусячий крок“ був такий „страшний“, що мене могли судити за очернення, а „Гусенята“ таїли в собі забагато фактів про певні релігійні інституції, які є надзвичайно сильні і активні в зв'язку з американськими публичними школами. Довелось мені держатись таки свого видавничого підприємства. Вкінці я прийшов до переконання, що нема чого надіятись позбутись його. Мої друкарі призначились розуміти, що я завжди виплачую, якщо вони довго чекають; мій банк навчився бути задоволеним, коли я тримаю баланс 100 доларів. І моя дружина помирилась з тим, що я їзджу автомобілем „Dodge“ з 1919 року, доки не розлетиться він.

Потішаю себе відповідно до філософії жінки того фабриканта шіток: Я намагаюсь продавати так багато книжок! Розпродав я близько 135.000 прим. „Мідяної марки“, до 60.000 прим. „100%“, 26.000 „Гусячий крок“ і поки-що 10.000 „Гусенят“. Теж роздав я 7—8 тисяч примірників „Співучих тюремних пташок“ і 1-2 тисячі сонетів моєї

дружини. Я закупив стереотипи і „копірайтс“ для всіх моїх 26 книжок. Нині маю ще шість книжок в друку.

Нині в мене готовий до друку „Мамонарт“, в якому я безпечно лавірую, допікаючи мертвим авторам, що не можуть виступити проти мене за очернення. На початок друкую 8.000 прим; як розпродам їх, то зможу заплатити друкарям і за рекламу, і ще залишиться мені дещо для другого накладу. Як розпродам другий наклад, то зможу частинно сплатити свій борг, який успів я вже зменшити до половини. Деколи запрошують мене давати лекції в клубах „лейдіс“. І я навчився висловлювати свої страхиття в такій формі, що клуби „лейдіс“ можуть витримувати їх.

До всіх моїх турбот, в мене є одне, задоволення, що ніколи не зраджує єдина річ, яку я можу сказати на користь автора, що сам видає власні книжки. Ніколи не приходить пошта, в якій не було 6 листів від робітників, робітниць, бідних студентів, вчителів або політичних в'язнів, що набули мої книжки тільки тому, що дістали їх за низьку ціну. Для мене не є надзвичайна річ почути, що один примірник читали десятки людей, в'язнів, робітників на фабриках, шахтах і в лісах, або вчителів чи професорів в коледжах. Я одержую листи з Південної Африки і Південної Америки, з Аласки і Нової Зеландії, з Індії і Росії. Багато моїх книжок, про які в Америці ви ніколи не чули, з великим успіхом продаються у Великій Британії і її колоніях, в Німеччині, Італії, Голландії, Данії, Скандинавських країнах і інших державах від Фінляндії до Югославії. Буквально сотні видань випустили і нині випускають державні і приватні видавництва в Радянських Республіках.

Деякі з моїх колег, членів Ліги Авторів, я певен, оцінять, що я не проміняв би цього потоку листів за всі 50.000 доларові чеки, які міг би одержувати за писання сценаріїв для кіно, в яких вихвалював би дла багатьох неробів“... (Опубліковано в „Бюлетені Авторської Ліги“ в лютому 1925 року).

VI

Як Сінклер агітує сам за собою. — Спроба кооперативного видавництва. — Два циркуляри до приятелів і прихильників. — Письменник і агітаційний агент в одній особі.

Треба знати, що окрім літературних творів Сінклер видає чимало дрібних агітаційних брошурок, в яких друкуються відгуки міжнародної преси про нього, цікаві уваги визначних людей, його листи до буржуазної американської преси і т. д. Залишений на самого себе, письменник приневолений робити це, інакше про його книжки мало хто знав би. Знаю з досвіду, що в м. Вінніпегу я в ніякій книгарні не міг купити творів цього письменника. А втім, сам Сінклер каже, що „автор, який продає власні книжки, мусить робити те, що робить агент від оголошень видавничої фірми“.

Цікаві є циркуляри (обіжники) Сінклера, які він час від часу видає всім своїм прихильникам і приятелям. В них викриває він не тільки свої чергові турботи з видавництвом, але й повідомляє про нові праці. Бойкотований буржуазною пресою, він має тільки цей спосіб порозуміння з своїми читачами.

В моїх руках є два останні циркуляри Сінклера, і я не зроблю зле, коли подам їх тут в цілості. До певної міри вони цікаві не тільки своїм інформаційним змістом, але й тим, що український читач матиме змогу познайомитись ближче з способом боротьби славного письменника за видавання своїх творів.

В травні 1925 року Сінклер задумав створити кооперативне видавництво власних творів і з цим планом познайомив своїх прихильників. В місяці вересні 1925 він вислав другого циркуляра такого змісту:

„Дорогий приятелю!

Якраз перед 4 місяцями я вислав Вам листа, де пояснив ті труднощі, з якими зустрічаюсь, щоб продовжувати моє мале видавництво. Цей циркуляр був предметом глузливого коментаря в місячнику пана І. В. Гова з Ечісон, Кенсас, високого попа і пророка американського індивідуалізму. Пан Гов каже, що я вірю, що голос народа — це голос бога. На думку пана Гова я повинен мовчати. Цей коментар піддержала капіталістична преса аж у Берліні, Празі і Гоголюю. Але голос народа наказує мені продовжувати працю дальших чотири місяці і зараз каже мені вислати цей циркуляр, щоб переконатись, чи зможу я продовжувати роботу дальших чотири місяці.

Я вірю в кооперативний рух і рішив працювати далі в цьому напрямку, хоч мене остерігали від цього плану найдіяльніші в цьому русі. Я подав свою пропозицію д-рові Джеймсові П. Варбассові, президентові кооперативної ліги, національної спілки кооперативів. Він відповів мені, що „кооперативний рух в Сполучених Штатах під цю пору не може брати участі в такій організації. Головна причина є та, що цілий план відноситься до мене самого, одинокої особи“. В пізніших листах др. Варбасс пояснив, що успішний кооператив мусить вільно рости і охоплювати різні роди активності. Я й сам зрозумів, що він під цим розумів, коли довелося мені студіювати масу роботи в такій формі організації. Відгук моїх читачів не був достатнім управненням брати на свої плечі весь тягар урядових перешкод, сполучених ще з інкорпораційними (регістраційними) коштами, яких вимагають закони штату Каліфорнія. Ніяка людина не могла - б подолати тих коштів і рівночасно писати книжки.

Моя проблема така: що-року я пишу одну або дві книжки, а це значить від 1.000 до 1.500 доларів видатків на набір і від 3.000 до 5.000 дол. на друкування. Майже половина тих грошей знаходиться в книжках і стереотипах і власне з браку цього оборотного капіталу я маю труднощі. Я міг-би достати ці гроші, якби підніс ціну на книжках і це було-б по-купецьки. Я одержую чимало листів від купців, які вважають мене за дурня, що я так не роблю. Вони аргументують: сяк чи так, гроші повинні прийти від читачів, отже яка різниця? Я - ж відповідаю: вищі ціни означали-б, що люди, які як-раз потребують моїх книжок — робітники, учителі, студенти і т. д. — мусіли-б обійтись без них. Я це знаю, бо одержую багато листів від людей, які описують, що значили для них мої книжки і які жертви понесли вони, щоб дістати їх. Я думаю, що деякі читачі могли-б позичити мені трохи грошей і тим допомогли-б собі й іншим. Якби

я одержав по 10 доларів від одної тисячі осіб, то зміг-би задержати всі мої книжки в дотеперішній ціні і продавати їх більше, як підвісби ціну.

Отже, я виробив так званий „Сінклерів позичковий план“. Позичте мені, скільки Ви можете і гроші ті підуть на нові видання. Я вишлю Вам належну посвідку, на яку, на випадок прикрої потреби, або якби нецікавила Вас моя праця і Ви не бажали-б підпомогати її, зможете одержати свої гроші коли-будь назад, повідомивши мене 30 днів наперед. В міжчасі, як відсоток від своїх грошей, Ви маєте такий привілей: на кожних 10 доларів, які вложите, можете купити що-року моїх книжок на 5 дол., за половину звичайної ціни, цеб-то лише за 2.50 дол. Якщо Ви хочете покористуватись тим привілеєм, то він заощадить Вам 2.50 дол. річно, отже 25% на Ваших грошах. Для заощадження поштової оплати і коштів орудування, застерігаю заздалегідь, що які-б Ви книжки після цього плану не вибрали, Ви замовите їх всі зразу. Якщо Ви відізнестесь на цей циркуляр зараз, Ваш привілей купити книжки за півціни почнеться ще цього року — іншими словами, Ви одержите ще цього року повний відсоток від свого капіталу. Причина цієї моєї оферти в тім, що цієї осені маємо друкувати деякі книжки, отже треба грошей. Звичайно, як Ви вже є в числі тих, що прийняли мій план, ця відозва до Вас не відноситься.

Взяти хоч таку новелу, як „Грошомінняйли“, яка вичерпана вже 15 років. Це одна з найцікавіших і корисних книжок, яку я коли-небудь написав. Це історія про Вол стріт в Нью-Йорку. Описано в ній як старший Дж. П. Морган спричинив паніку в 1907 році, щоб перемогти трьох своїх конкурентів, що загрожували його контролі над банковою силою Нью-Йорку. Це правдива історія, яку оповіли мені три різні особи, що були втягнені в справу. Кожний з них говорив мені окремо і незалежно від другого, але їх оповідання погоджувались аж до подробиць. Двох з них я не можу назвати, бо вони ще живуть, але третій був небіжчик Едвард Келі, світової слави адвокат і до того часу єдиний американець, якого відзначено орденом — хрестом французького Легіону Чести. Був він шкільним товаришем й інтимним приятелем президента „Нікербокер Трост Компані“, одного з людей, якого побив Морган, і жив з ним та чув цілу історію з власних уст президента, якраз кілька хвилин перед тим, коли він застрелився. (Гляди „Мідяна марка“, стор. 80). З того часу ми мали другу фінансову паніку, але цим разом збанкротованим чоловіком був американський фармер. Ми зближаємось ще до одної паніки, і маси повинні знати, як ця висока фінансова гра відбувається і як маніпулюють проти мас. Стереотипи з набором „Грошомінняйлів“ знищені; були люди, яким треба було їх знищити. Я так підозріваю. Щоб зробити нові стереотипи, треба мати 700 доларів і приблизно ще раз стільки, щоб видрукувати другий наклад. Книжки будуть готові через 6 тижнів, звичайно, коли мої приятелі озвуться на цей циркуляр. Ціна буде: 150 дол. в оправі, а 1 дол. брошурована.

Дозвольте зазначити мені, що моя драма „Бил Портер“ вже готова в обох формах — оправлена і брошурована, за 1 дол. перша і за 50 центів друга. Ця н'єса була друкована в місячнику „Галдеман-Джулюс“ за серпень 1925, і деякі читачі питають мене, чому я не

пишу так частіше. Причина цьому та, що не завжди в мене є такий предмет, як О. Генрі, який достачає гумору, патосу і принади всім, хто наблизиться до нього. Ця п'єса описує в подробицях життя О. Генрі підчас його трирічного і тримісячного перебування в тюрмі. Це оповідання захоплює мене, як картина творчого мистця в боротьбі з долею. П'єса є новим експресивним способом, що показує, як геніальна людина бере суворі і погані факти, які є під руками, і перемінює їх в красу і чарівність. Приятелем О. Генрі в тюрмі, а перед тим в Центральній Америці, куди вони були приневолені утекти від суду, був Ал. Дженнінгс, колишній залізничний бандит. Містер Дженнінгс живе нині в Лос Енджелос (Каліфорнія. М. І.) і оповідав мені багато пригод з тих часів, які я й повплітав в цю п'єсу. Історія перескажує з тюрми до сцен з минулого життя О. Генрі і сцен його історії: до міста Норт Каролайн, де він був урядовцем в аптеці, до хутора в Техас, до банку, в якому він працював, до міста в Гондурас де Портер. (О. Генрі. М. І.) і Дженнінгс допомогли зробити революцію чи знищити революцію — вони самі не знали, властиво, що.

Припускаючи, що Ви погодитесь на мій план, будь ласка, пришліть мені 12 дол. 50 центів, а я вишлю Вам посвідчення на 10 дол. і книжки вартості 5 дол., які самі виберете собі, напр. „Грошоміняйли“, „Бил Портер“, „Мамонарт“ в оправі і „Співаючі тюремні пташки“ та сонети моєї дружини в брошурах. Пригадую, що різдво за плечима, а наші книжки — є добрий подарунок.

Чи не могли-б Ви пригадати собі яких добре одягнених і ситих осіб, що для добра їх душі добре було-б прочитати про несправедливість у світі? Ви не гнівайтесь за цю пригадку, бо коли людина продає сама свої книжки, то мусить робити те, що робить агент від оголошень видавничої фірми. Мій добрий приятель і прихильник Майк Голд дуже здивувався, що я помістив оголошення, в якому сказав, що „Аптон Сінклер — це улюблений американський письменник. твори якого читають всі нації окрім — американської“. Він є тої думки, що я повинен назвати свою фірму Спілкою або щось подібне, щоб можна це сказати з меншою вразливістю. Але я ніколи не ховався; я став по боці справи і чую себе частиною справи. Це добре розуміють закордоном, де мої книжки проголошено державним монополем, наприклад в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, що займає одну шосту частину землі.

Працюю над новою повістю, яка, думаю, буде найліпшою. Її наголовок „Нафта“, а темою її — втіха і слава відкриття нафти, надбання зразу великого майдку, нехтуючи решту світа, згідно з американською модою. Починається в південній Каліфорнії, де я стежив за нафтовою спекуляцією. Початок виходить з боротьби за громадську ренту, а переходить у велику боротьбу за нафту, звану „війна за демократію“. Повість оповідає про двох хлопців, синів нафтового спекулянта, і про сина нафтового робітника, яких різниця в двох іменах, що звучать подібно: нафтовий спекулянт і нафтовий робітник. Це буде гарне оповідання, кілька сот тисяч слів. Я не жалію часу, щоб надати характерам реальности, одягаючи кості в тіло, а тіло в одяг. Вже коло третина повісти готова і її люблять „нафтярі“, яким я читав. В. Джексон, що керував страйком в Коалінзких нафтових полях

1921 року, пише мені: „Нема критики. Це найкраще, що Ви будь коли написали, друже. Воно захоплює, а економічна нитка прекрасно переплітує його“. Через рік від сьогодні надіюсь вислати Вам циркуляр з офертою на цю книжку.

Сьогодні мої 47-мі уродини. Люде питають, як я можу так молодод виглядати, а я кажу, що живу надією. І ось я надіюсь.

Щирий Аптон Сінклер.

Паседена,
Каліфорнія 20 IX, 1925

На цьому кінчиться перший (власне другий) циркуляр. Думаю, що читач не нудився, читаючи його і не знудиться, коли перечитає й другий, хоч-би для того, щоб познайомитись з майстерним способом агітації Сінклера. В другому циркулярі читач переконається, як використовує письменник всі новини про нього з різних країн світу. Я особисто не вспів ще гаразд оглянутись після листа з інформацією до Сінклера про його здраматизовані на Україні твори, як вже одержав його циркуляр, в якому він згадує про мою інформацію. Так майстерно і хутко вміють рекламувати люди хіба в Америці.

Переходимо до найновішого циркуляру:

Паседена, Каліфорнія 15 березня 1926 р.

„Дорогий приятелю!

Не думаю, щоб від початку світа був коли нарід, якому говорили-б більше неправди, як нині американцям. Нас є 110.000.000, але найменше 105.000.000 запаморочені кампанією неправди, яку всією силою підтримує великий „бизнес“, преса, кіно-театр, радіо і великанська урядова машина та обі великі політичні партії (республіканська і демократична, М. І.) Я повинен-би писати повість „Нафта“, якій думав присвятити цей рік, але я не міг видержати, тому відложив кілька місяців, щоб сплатити довг, який кожний чесний американець винен своїм предкам, іменно — допомогти зломити зорганізовану силу грабіжників, що грабують нашу країну в білий день.

Я написав малу книжку „Листи до Джудда“. Друкована вона серіями в „Американськім апелю“, де дехто з вас може й читає її. Джудд — це старий тесля, який час від часу працював для нас, типовий старомодний американець; я взяв його за тип особи, яку бажав-би досягти, і написав йому 19 листів, викриваючи в них елементарні факти, які наша владуща класа старається скрити від нас. Від часу, коли була надрукована „Промислова Республіка“ (19 років тому назад), більше як половину того часу не можна було її дістати, і це вперше я обговорив наші політичні і соціальні проблеми. Пошта приносить мені щодня листи, в яких домагаються чогось подібного і — ось воно є.

В книжці описано, чому в найбагатшій країні світу є біднота. Вона доводить, що через останніх 35 років багаті ставали багатшими, а бідні біднішими і показує докладно, що зробили багаті, щоб до цього дійти і що бідні мусять робити, щоб це змінити. Вона пояснює безробіття і тяжкі часи, грошову систему, інфляцію, розводнювання і маніпулювання акцій, протекційну тарифу і трести.

Вивчає вона світове положення, пояснюючи війни, які ми переживали в минулому, і вказує, як підготовляються нові війни. Говориться в ній про Радянський Союз і революцію — словом про все, що пересічний чоловік чи жінка повинні знати про справи в себе і закордоном. Все простою, щоденною мовою. Це є 100% американська книжка, призначена для 100%-го читача американця, написана і видана, як акт любови до нашої країни.

Деякий час назад в нас були великі кризи, і тоді можна було забалакати нарід памфлетами. Такі книжки, як Пейнів „Криза“, Гелпера „Надходяча криза“, „Хижина дядька Тома“, „Прогрес і бідність“ і „Дивлячись назад“ — помагали творити нашу історію. Я теж роблю щось в тому роді; значить, я відложив все инше і старався зробити добре діло, дістати факти, зробити їх незбитими, неперехитреними, та представити їх в такий спосіб, щоб кожен міг зрозуміти. В цю книжку пішло тридцятьлітнє студіювання нашої системи, а також 30-літня практика, як писати книжку. Маючи віру в мій нарід, я позичив грошей, поробив стереотипи і казав надрукувати 12.000 примірників, а тепер відкликаюся до вас докінчити діло, доглянути, щоб „Листи Джудда“ досягли мільйонів Джуддів, яким потрібно цього.

Книжка буде в двох виданнях: перші дві тисячі оправлені в полотно по 1 доларові, щоб дати моїм приятелям нагоду заплатити кошти друкування, а десять тисяч брошуровані, гарно друковані і позшивані дротом, щоб можна продавати їх по мітингах та поширювати між трудящими, а ціну назначив я таку низьку, що ніхто не може підозрівати мене, що я роблю на цьому гроші, бо тільки — 15 центів, або 10 примірників за долара. Та ціна 15 центів за примірник, це ціна для мітингів і книгарень, але я не можу за неї висилати, бо рахуючи упаковку, поштову оплату і т. д., мене самого коштує 15 центів. Тому я прошу замовляти хоч 10 примірників зразу для роздачі між приятелями, а крім цього, один оправлений примірник для своєї бібліотеки. Я зарискую і скажу: пришліть 2 долари на один примірник оправленої і 10 примірників брошурованої, а коли перечитаєте і не будете вважати за відповідне до поширення, можете всі відіслати мені назад, а я зверну Вам 2 долари! Прошу замовляти хутко, бо я хочу проголосити книжку, а в мене немає на це грошей. Оба видання будуть готові до висилки, заки ваше замовлення прийде до мене.

Наш новий наклад „Грошоміняйлів“ вже готовий від кількох місяців і якщо ви його ще не читали, то ось вам пригадка. Ця новела, надрукована вперше 1908 року, описує історію паніки 1907 року, як і чому спричинив її старший Морган (Д. Р. Морган). Я не рекомендую її, як великий літературний твір, перечитуючи я сам завважив деякі нетонкості і виправив деякі з них, але я ручу, що це цікава історія, повна таких фактів про Волстріт, яких наш нарід не хоче ще зрозуміти.

Теж моя дружина видала нову книжку, написану місіс Кейт Крейнгарц, авторкою „Салонного провокатора“. Зветься ця нова книжка „Листи протесту“, ціна: в оправі 1 долар, брошурована 50 центів. Книжка повна палкого обурення на соціальну несправедливість, сполученого з материнською ніжністю, яка спричинила, що

місіс Гарц стала подивом в очах урядовців з округи Лос Енджелос. Вони так бажали-б замкнути її в тюрму, та не мають відваги! Тому кілька днів назад я говорив з одним відомим лікарем в Лос Енджелос і він нагадав про свого близького приятеля, президента „Федерації кращої Америки“, а рівночасно Товариства Пропаганди для великого „бизнесу“ в Каліфорнії, і сказав: „Він (президент) не любить тебе, Аптоне, але його найбільша ненависть є до Кейт Гарц“.

Гроші, які наспіли з нашого „Позичкового Плану“, пішли на друк і оправу „Била Портера“ і „Грошоміняйлів“, як частинна заплата за новий наклад „Крику за справедливність“, на нову оправу для „Нетрів“ і остаточно на цей циркуляр. Треба більше на новий наклад „Прибутків від релігії“ і на оголошування „Листів до Джудда“. Також моя повість „Силвія“ вже вичерпалася, і я радо зробив-би другий наклад, якби міг дозволити собі на це. Тому нагадую я знову „Сінклерів Позичковий План“. Ті, що вірять в мою роботу і хочать поширити її, позичать мені, скільки можуть, і ці гроші будуть оборотним капіталом на оплату нових стереотипів та запасу книжок, які видавництво мусить мати на складі. Вірителі одержують належну посвідку і мають право купувати що-року певну кількість моїх книжок за половину ціни. Значить, як ви позичите мені 10 доларів, ви можете одержати книжок на 5 дол. за 2.50 дол. Книжки ті треба замовляти зразу, щоб заощадити кошти висилки. На підставі „Плану Позички“ ви можете що-року давати таке замовлення за пів ціни. Заощадження, яке ви при цьому дістаєте, заступає місце відсотків від вашої позички; виносить воно 25% — доволі гарна рата, але навіть наполовину не така велика, як мільйони бідних фермерів мусять платити банкірам по цілій країні — гляди мої „Листи до Джудда“.

Хочу обговорити всі подробиці цього „Позичкового Плану“, щоб уникнути писання довших пояснень. Якщо ви вже прийняли цей план і маєте посвідчення, можете замовити протягом цього року одноразово на половину своєї позички. Отже, як ви позичили 10 дол., то можете одержати книжок на 5 дол., за які почислиться вам тільки 2 дол. 50 цент. Наприклад, можете дістати один оправлений примірник і 10 брошурованих „Листів до Джудда“, один оправлений прм. „Мамонарта“, одну п'єсу „Била Портера“ і одну книжку місіс Гарц — разом 2.50 дол. Як додаток, я дам один примірник „Сонетів“ моєї дружини. Якщо ви знаєте, що де-будь в світі можна за такі гроші дістати стільки вартісних книжок, то я не знаю.

Коли ви не є учасник „Позичкового Плану“, я прошу вас стати ним. Пришліть 12 дол. 50 цент., і одержите належне посвідчення на 10 дол. з привілеєм дістати свої гроші коли-будь протягом 30-ти днів, а також дістанете книжок вартости 5 дол., і цей привілей будете мати кожного року (за половину ціни). Більша частина моїх читачів не хоче посвідчення, але я все одно висилаю їм. Наклейте його в свій альбом, воно вартуватиме свою ціну в такій формі без шкоди для видавничого підприємства.

Щирий Аптон Сінклер

Р. С. Ми одержали від наших німецьких видавців „Дер Малік Ферлаг“ в Берліні п'ять грубих томів „Зібраних творів Аптона Сінклера“. З „Госиздату“, державного видавництва в Москві, ми отримали листу різних видань наших книжок, друкованих в Радянському Союзі, не лічачи нових перекладів, але лічачи окремі твори в числі 69. Майкель Голд, який недавно повернувся з СРСР пише мені, що „та класа людей, яка в Америці знає Чарлі Чапліна і Джекі Кугена, знає в СРСР Аптона Сінклера“. Японський перекладач „Нетрів“ доносить нам, що книжку видрукувано, але уряд в Токіо наказав видавцям зібрати назад поширені примірники і викинути останні розділи про соціалізм. Японський переклад „Мамонарта“ хутко вийде. З Варшави ми одержали пропозицію видати 20 моїх творів в формі дешевої бібліотеки по 0.95 злотих за примірник (коло 13 американських центів). Один чеський видавець зголосився по всі книжки досі недруковані. Є в нас огляд (реву) „Мамонарта“, висланий через радіо Австралійською Партією Праці. Теж одержали ми листа від українського письменника, в якому повідомляє він нас про те, як на Україні грають мої інсценізовані твори та пристосовують до сцени повісті. Ми заклали книжні агенції в Лондоні, Індії і Південній Африці. Повідомляють теж нас, що читачі обмінюються моїми книжками на Яві, в Гондурасі та Ісландії. Отже чекаємо замовлень із Сполучених Штатів“.

Можливо, що в дечому цей циркуляр мало цікавий, особливо там, де Сінклер часто говорить про вигоди з 12 доларової позички і навіть повторюється часто, але з другого боку він цікавий не тільки як зразок агітаційної відозви, але теж інформаційною частиною, з якої читач довідується про новіші твори письменника. Оба циркуляри знайомлять нас теж з видавничими справами Сінклера і вказують, з якими труднощами мусить боротися автор, якого твори перекладені на всі культурні мови світа. В найбагатшій країні світа, Америці, письменник звертається до читачів за позичкою на видання власних творів! А проте Сінклер поборює всі труднощі. Він міг би, як сам каже, одержувати чеки на 50 тисяч доларів, але за це мусів би „вихвалити діла багатих неробів“. А цього він не зробить. Його читач—це переважно робітничий читач, і Сінклер це дуже добре знає. Чи може-ж робітник, в якій-небудь країні світу, перечитавши опідані з життя і праці Сінклера, не поважати й не цінити його? Думаю, що ні.

VII

Сінклер, як політичний діяч — Письменник, як кандидат на губернатора штату Каліфорнія.— Передвиборча летючка.— Платформа Сінклера.

Був час, коли в Сполучених Штатах Америки дуже сильною й численною була Соціалістична партія Америки, на чолі з Морісом Гілквітом і півбогом Дебсом. Після Жовтневої революції й імперіалістичної війни Соц. Партію Америки зустріла та-ж сама доля, що й інші соціалістичні партії в світі. Із створенням комуністичних партій, соціалістичні не тільки ослабли, але й підупали. В Америці занепад соціалістів був багато більше катастрофічний, як в інших

країнах світу. Але — все-таки по сьогоднішній день та партія живе ще в Америці. Давно проминули ті часи, коли в капіталістичній Америці була вона силою. Це було ще тоді, коли Сінклер кінчив свої „Нетри“ бадьорим і певним окликом „Шікаго буде наш! Шікаго буде наш! Шікаго буде наш!“

І Сінклер залишився по сьогоднішній день членом тої партії. Воно трохи неприродно, бо твори Сінклера останніх літ далеко інші, як праця його партії. Якщо він вважає себе за члена Соціалістичної Партії, то хіба номінально, бо своїми творами полишив її далеко позаду. Як сильна індивідуальність, Сінклер може дозволити собі на це. Правда, він ніколи ворожо не виступає проти комуністів, що є характерною рисою сучасних соціалістів. Навпаки, коли ми перечитаємо „Джیمмі Гітінса“ і не будемо знати, яких переконань автор, готові сказати, що він комуніст. А вже звичайним явищем є те, що Сінклер постійно стає в обороні Радянського Союзу і відноситься до нього незвичайно прихильно, як ніхто з його товаришів по партії. Мені видається, що Сінклерові просто не вигідно заявити себе комуністом. Це моя особиста думка. Суджу з змісту його останніх творів, на які не міг-би здобутись сучасний соціаліст з II Інтернаціоналу. По-друге, в останньому листі до мене з квітня 1926 року, Сінклер, якому я вислав вирізки з англійської буржуазної преси у Вінніпегу, де через два тижні друкувалися напади на комуністів, зокрема на українських комуністів в Канаді, і де провокаційним способом нападено на мене як на письменника революційних п'єс і пророка (?! М. І.) серед свого народу, що брав участь в кривавих нападах на Польщу і — як не дивно — живе нині в канадській провінції Манітобі — Сінклер пише:

„Вирізки з буржуазної преси одержав. Дякую. Звичайне цькування проти людей чесної праці й діла“...

В тому-ж листі одержав я передвиборчу летючку Сінклера, яку і наводжу тут — цілком, щоб відкрити політичну думку письменника.

АПТОН СІНКЛЕР — КАНДИДАТ НА ГУБЕРНАТОРА

Пасадена, Каліфорнія.

26 лютого 1926.

До Соціалістичної партії Каліфорнії.

Товариші!

Листа, яким повідомили ви мене, що я номінант на губернатора в майбутній виборчій кампанії, одержав. Радію із зробленої мені чести і вітаю нагоду, в якій можна пригадати народові цього штату принципи американської революції.

В історії нашого краю було дві кризи, але жодна з них не була серйозніша від теперішньої. Маси Каліфорнії мусять рішити в найближчих кількох роках, чи їх великий штат має стати індустріальною імперією, чи індустріальною республікою; чи його природні багатства має контролювати кілька людей на користь кількох, чи цілий нарід для загального добробуту. Велика монополія водної сили, що снується тепер павутинням по штату, являє собою найогиднішу небезпеку для вільного уряду і вільної індустрії, яка коли-будь

появлялась в американському житті тому, що переплітається вона з фінансовими і іншими громадськими обслугами і означає, що правління народних мас — забутий сон.

НЕ ДАЮТЬ ВИСЛОВИТИ ПОГЛЯДУ

Наша кампанія вже почалася. І з самого початку я переконався, як вона відбуватиметься. Коли прийшла телеграфічна звістка про мою номінацію на губернатора, мене викликала реакційна газета з Лос Енджелос. Чи не назвав-би я точок, на яких запропонував я ведення кампанії? Я погодився і написав другий параграф цього листа в цілості, тільки без першого речення. В заяві було 104 слова, отже, цілком скромне домагання від номінанта партії, яка підчас минулих виборів дістала понад 400.000 голосів. Проте велика газета не спромоглася найти місце для цих 104 слів. Вона тільки сказала: „Сінклер сказав, що головною справою цієї кампанії буде скасування акту про кримінальний синдикалізм“.

ЛЮДЕЙ УВ'ЯЗНЮЮТЬ ЗА САМІ ЛИШЕ ПЕРЕКОНАННЯ

Хоч рідко виходить на добре, коли слідкувати по вказівках ворога, але акт про кримінальний синдикалізм не буде проочений номінантом соціалістичної партії. Ми змагаємось до того, щоб навчити народ. І ми опинилися перед законом, який карає за висловлення політичної думки 14 роками в'язниці. Я хочу заявити виборцям цієї громади, зі всією щирістю, на яку я здатний, що я студіював судові діла процесів, ведених на основі акту про кримінальний синдикалізм в Каліфорнії. Я говорив з шістьма адвокатами, що боронили в'язнів, і факт, що ні в одному суді не доказано обвинуваченим поповнення акту насильства, ба! — навіть нічого подібного їм не закинувано. Ці люди знаходяться в тюрмі за доктрини, голошені їхніми організаціями і за злочини, заподіяні іншими членами. А ці члени, що заподіяли злочин, були людиці, яким платили по 250 доларів тижнево (дуже висока плата, М. І.) із скарбниці штату за те, що вони їздили з місця на місце і подавали зізнання про те, що десять літ тому назад вони учинили злочинство. Ціль їх зізнань булата, щоб запакувати в тюрму цілком інших людей, які не зробили ніякого злочину.

Один з цих людей, коли нічого не одержав з скарбниці штату, одверто заявляє, що його підкуплені зізнання були фальшиві.

УВ'ЯЗНЮЮТЬ НА ПІДОЗРЕННЯ

Закон про кримінальний синдикалізм означає не тільки те, що людей засуджують і садять в тюрму за проповідування певних політичних ідей. Він означає, що їх арештують і перетримують в тюрмах місяцями, а то й роками тільки через те, що якийсь поліцейський підозріває їх в тому, що вони придержуються політичних ідей. Я сам був арештований, близько три роки тому, за злочин — спробу читати конституцію своєї країни; тоді мав я писаний дозвіл від власника, що маю право робити це на його приватній власності. Мене все-ж

тримали „ізолювано“ вісімнадцять годин. Обвинувачення, яке стоїть проти мого імені в ділах поліційної станції в Сан Педро, звучить: „підозрілий в кримінальному синдикалізмі“. Я можу закладатися, що число днів, проведених в тюрмі людьми під закидом „підозріння в кримінальному синдикалізмі“, в двадцять разів більше за число днів, проведених людьми засудженими дійсно за „кримінальний синдикалізм“.

Я запитував нашого теперішнього губернатора в одній справі, а саме: чи не міг-би він заявити народові про його відношення до скасування цього огидного закону, але він відмовився від відповіді. На інші мої питання він відповів і надрукував свою відповідь та розіслав її широко по штаті. Але це питання залишив він на боці під претекстом, що скасування цього огидного закону залежить від легіслятури (парламенту штату, М. І.). Я знову написав, вказуючи губернаторові, що це власне його обов'язок передавати рекомендації легіслятурі, і чи рекомендував-би він усунення цієї плями з нашого штату? Губернатор повідомив мене про одержання листа, але на поставлене питання не відповів. Дозвольте-ж мені сказати, як кандидатів губернатора, що я відповім на кожне належно поставлене певним виборцем питання; а якщо мене обрали-б на губернатора, то я не саботажував-би ні одного питання моєї адміністрації.

ГРОМАДСЬКА ОБСЛУГА ДЛЯ НАРОДНИХ МАС

Люди звуть нас, соціалістів, „деструктивними критиками“. Тому дозвольте перелічити мені конструктивні заходи, яких я ужив-би, якщо став-би губернатором Каліфорнії. Перше і найважливіше те, що громадські обслуги штату належать народнім масам і від них були забрані шахрайським способом. Домагання, щоб їх повернути народові назад, є одно з домагань, якому я віддаю ціле своє життя. Я працюватиму на користь нового закону що до використання води й енергії і зроблю все, що в моїй силі, щоб жодна приватна корпорація ніколи не одержала водної концесії в Каліфорнії і щоб усі ті, що мають нині такі концесії, відпродали їх по ціні кошту штатові. Між иншим, я вимагав-би законодатного акту, згідно з яким яка-будь корпорація, що обслуговує громадянство, якби витратила хоч одного долара на політичну пропаганду зі своїх фондів, чи то безпосередньо, чи посередньо, була карана тюрмою; вина буде особиста і директори та урядовці, переступивши цей закон, зайняли-б місце членів „I. W. W.“ (Організація Індустріяльних Робітників Світа, М. І.), які томляться нині в сан-квентинській тюрмі. Закон про водну силу і енергію провалено в цьому штаті грішми, асигнованими корпораціями. Вони признались перед комітетом, призначеним легіслятурою, що зложили поверх півмільйона доларів на переведення виборів і опісля додавали до цих видатків нові суми, після чого їм прислугує тягнути дивіденди, витиснені з громадянства, чого й шукали вони.

БАНК ШТАТУ КАЛІФОРНІЯ

Я домагаюся громадського користування і володіння водою, газом, електрикою, енергією, транспортом і риночною дистрибуцією; при цьому я не пропоную загнати штат в довги для того, щоб усталити

ці обслуги. Я пропоную завести їх шляхом знищення приватної монополії кредиту, що являється основним злом нашої цивілізації і джерелом всіх інших утисків і грабунків. Кредит — це життєдайна кров модерної індустрії, а приватна контролія кредиту — сучасна форма рабства. Тепер ми вкладаємо в банк долар і, згідно з нашими краєвими банковими законами, цей долар стає основою щось близько тридцяти доларів, позичених банкіром його приятелям, великим капіталістам від спекуляції та експлоатації. Я кажу: заведемо банк штату Каліфорнії з відділами в кожному місті й містечку. Цим способом люди зможуть використовувати свої власні гроші на фінансування громадських підприємств, потрібних для людського життя.

ОПОДАТКУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВАРТОСТІВ

Я вказую на спекуляцію землею, як на інше велике зло нашого суспільного життя. Землю держаться неужиточно в місті і на провінції і за це продукуючі платять, а спекулянти збирають врожай. Я знаю випадки, де земля в місті подвоїлась у вартості протягом одного року. Власники не робили тут нічого, тільки збагачувались коштом потреб громадянства. Це „незароблене злодійство“ являється податком на цілу продукцію в користь орди спекулянтів — паразитів. Я стою за податком на земельні вартості визначеним так, щоб карати тих, які тримають в своїх руках землю безужиточно. Подібний закон влєкшить набуття орної землі і причиниться до здешевіння поживи; теж врятує він від спекуляції тих, що бажають побудувати собі хати на окраїнах міст, на земельних просторах, що знаходяться нині в руках спекулянтів. Теж я стою на тому, щоб забрати гроші з подібного податку і завести громадські ринки та великі гуртові крамниці в містах і викоринити посередників, які тепер потроюють ціни поживи, заким дійде вона від фермера до споживача. Цим способом ми можемо позбутись бідности в нашому штаті, а з нуждою зникнуть і дві її нерозлучні сестри: проституція і злочин.

ГАЗЕТА І РАДІО ШТАТУ

Я стою за тим, щоб оснувати газету штату так, щоб можна сказати людям за ті факти, які тепер навмисне закривають перед ними.

Я стою за заведенням закону, згідно з яким газета, що помістить фальшиву заяву про когось, має помістити спростування заяви на домагання даної особи.

Я стою за заведенням закону, згідно з яким можна-б усунути з штату Каліфорнія кожную агенцію, що ширить новини і відмовляється продавати свою обслугу за загально визнану ціну якій-небудь газеті. (Буває, що робітничим газетам пресові агітації продають новинки за високі ціни. М. І.) Всі газетярі знатимуть, що я розумію під цим. Вони зрозуміють, що я вдаряю в самий живчик контролі газет великим „бизнесом“ (капіталом).

Я теж стою за оснування радіо-передаточної станції штату з метою вирвати з рук експлоататорських корпорацій цю форму освіти. Врешті, я хочу надолужити як-найшвидче те, що зробив дотеперішній

губернатор, який скупився на школи і на інституції громадського добробуту. Я вірю в економію, але я бажаю, щоб вона практикувалась тими продуцентами, які тепер збирають сметанку з нашої індустрії. Якщо виборці цього штату зроблять мене своїм губернатором, то банковий трест, трест водної сили, магнати, що мають в своїх руках телефони, газ, залізниці і великі землевласники започаткують режим строгої економії. Але я не бачу причини, чому-б службовці штату мали працювати за недостатню плату, або чому „ренчерс“ (хуторяни) мали-б миритись з тим, щоб їхні прибутки загарбували спекулянти і посередники, або чому-б промислові робітники мали-б виворювати ціли гори багатства, а самі одержувати тільки на мізерний прожиток за це?

Я вітаю нагоду допомогти Соціалістичній Партії пояснити ці справи народові нашого штату, який може бути щасливим.

Ваш за соціальну справедливість

Аптон Сінклер

Прошу всіх каліфорнійських читачів допомогти покрити кошти поширення цього листа. 1000 штук за 6 доларів.

Розуміється — Сінклер не вийшов губернатором. А в тім він сам знав про це наперед, але вибори використовував для поширення своїх думок серед широких мас. Докладною критикою цієї відозви хай займуться ті товариші, яким це буде цікаво. Відозва була обчислена, скільки знаю, не тільки на робітничі, але й дрібно-буржуазні маси, яких в Каліфорнії чимало.

VIII

Найновіша книжка Сінклера. — Його погляди на мистецтво. — Сучасний капіталістичний світ, це піраміда верхом вниз. — Що залишиться після його упадку? — Підручник для Росії.

Одна з новіших більших книжок Сінклера, — це Мамонарт. Книжка незвичайно цікава і я бажав-би одного: щоб наші українські пролетарські і селянські письменники познайомились з нею як-найшвидче. Та не тільки письменники. Для всіх вона корисна, але я перш за все говорю про товаришів цієї професії.

Коли візьмете в руки „Мамонарта“, то перш усього читаете на окладах ось що:

„Хто створив „класиків“ і навіщо? Чи геній служив людству? Дав він нам мистецтво, чи пропаганду? І чию пропаганду?

„Мамонарт“ розглядає мистців з цілком нової точки зору; запитує, з чого вони живуть і що вони для цього роблять; вивертає їхні кешені, заглядає, що в них є, і відкіля воно походить?

„Мамонарт“ ставить малярам-художникам, скульпторам, поетам, повістярам, драматургам і композиторам питання, вже поставлене попам і проповідникам, редакторам і журналістам, ректорам університетів і професорам, шкільним наглядчачам і вчителям: хто має вас і чому?

„Мамонарт“ розбирає мистецтво і літературу, як знаряддя пропаганди і утиску, застосовуваних владущими класами суспільства, або - ж як знаряддя атак нових клас, що ростуть на силі (повстають до влади).

„Мамонарт“ кидає визов великим мужам, шанованим тепер критичними авторитетами і питає, в якій мірі вони є слуги престижу владущої класи і знаряддям безпечности владущої класи.

„Мамонарт“ каже, що людство нині знаходиться під впливом цілком фальшивих понять що-до того, чим є мистецтво і чим воно повинне бути; під цілком негідними і спотвореними мірилами краси й гідности в усіх мистецтвах.

„Мамонарт“ є теорія культури, а рівночасно й бойовий заклик“.

Тільки з цих коротесеньких дефініцій видко, що книжка не тільки цікава, не тільки цінна, але давно вже потрібна. Після перечитання її можна коротко ось що сказати про неї:

Сінклер, після викривань всіх темних місць капіталістичної преси і шкільництва, взявся за иншу справу. В результаті маємо новий арсенал фактів. На цей раз він розкриває мистецтво і мистців: письменство і письменників, театр і акторів, малярство і малярів і т. и. Широцзна канва вишита легкою і вмілою рукою. Духове життя людини з давньої давнини аж до нашого часу розгортається перед нашими очима, і як на екрані проходять найтипичніші представники мистецтва, науки і інших духовних надбань.

Хто вони і що вони були і є — ці служителі „чистого мистецтва“? Сінклер не панькається з цим. Від відразу „бере бика за роги“ і ясно, недвозначно ставить кожному одно питання: мамона твій бог, чи щось инше? І відповідно до цього дає кожному по заслугі.

В більшості випадків відповідь одержуємо таку, що найбільш улюбленим, ба навіть єдиним божком служителів мистецтва в різні епохи, протягом цілої історії, була мамона.

Сам автор про це каже: „З самого початку людської історії, шлях до слави і успіху в мистецтві лежав через служення і прославлювання владущих клас; вони розважали їх, задовольняли їх і навчали їхніх підданих та слуг стояти в страху перед ними“...

Цю тезу Сінклер підкріплює незбитими фактами з історії відношення мистців до мастих класів різних епох.

В 111 розділах своєї праці автор виводить перед очі читача цілу плеяду світових знаменитостів і ані трошки не церемониться з ними. Він, наче лікар-хірург, роздягає їх догола, вивертає навиворіт їх душі, найпаче - ж їх кешені, щоб показати нам, що в них находиться і відкіля воно там взялося.

Глибока аналіза, цікаві факти!

„Мамонарт“, — це дійсно історія культури, це інтерпретація мистецтва з нової точки зору — економічної. Автор з глумом відкидає брехливу й безглузду фразу „мистецтво для мистецтва“ і незбитими фактами доводить, що мистецтво і література були і є знаряддям пропаганди і репресії командних клас суспільства, або - ж знаряддям наступу вже нових клас.

„Мамонарт“, врешті, — це бойовий заклик до молоді, повстаючої генерації мистців, до яких автор (докладно вияснивши, що мистці

нашого часу подібні до загіпнотизованої людини, яка знову і знову повторює обридливу формулу пустоти) відзивається оцими словами:

— Молоді товариші! Розбивайте цю плягу! Ідіть назустріч новому життю, яке народжується, беріть участь у боротьбі і вкладайте це в нове мистецтво! Робіть цю прислугу для нового громадянства, яке ви самі творитимете. Ось заповіт цього твору, останнє слово, яке хочеться мені сказати: щоб ваші творчі здібності не задовольнялись робленням мистецьких творів, але щоб одночасно причинялись вони до творення світу, до витворювання нових душ, перейнятих новим ідеалом братерства, новим імпульсом любови і віри і не тільки самої надії, але і рішучости, постанови“.

На 390 сторінках виправді не можна сказати всього про мистців і мистецтво. Та все-ж, при вмілості, можна сказати не мало. І Алтон Сінклер сказав не мало такого, за чим даремно довелось-би шукати по грубесних енциклопедіях.

А. Сінклер дав нам ще один корисний твір, подиву гідний плід свого живого розуму і, як видно, не малої ерудиції.

Бажано було-б, як я вже згадував, щоб „Мамонарт“ як-найхутче побачив світ і в українському перекладі, бо став-би він в пригоді не тільки нашим молодим мистцям, до яких звертається автор з таким теплим словом і на яких єдино покладає надію, але став-би він в пригоді ширшим читацьким українським кругам.

За мистецтво Сінклер між иншим каже в „Мамонарті“:

„Все мистецтво є пропаганда. Є воно універсальна і неминуча пропаганда; часом несвідома, але частіше навмисна пропаганда“...

Що таке мистецтво? Мистецтво, — це представлювання життя, змодельованого особою мистця з метою змодельовування инших осіб, з метою підбурювання їх до зміни почування, вірування і акцій.

Що є велике мистецтво? Велике мистецтво є тоді, коли проводиться (в життя) пропаганда живого і важливого значіння з технічною конкуренцією в умовах вибраної галузи мистецтва“.

„Мистець — це соціальний продукт. Його психологія і його мистецтво визначені домінуючими економічними силами його часу.

Визнаний мистець якої-будь доби, це людина, що симпатизує з правлячими класами тієї доби і що висловлює їхні інтереси та ідеали“.

Переказувати тут більше з цієї прецікавої книжки годі. Коли я думав дещо більше навести з неї в цій статті, то признаюсь, мені тяжко було зробити це. Так багато в ній цінних думок, що я не знав, що саме наводити. Хотілось все. Та не вважаючи на те, що на Україні таки тяжко видати свіжу книжку (так відповідають видавництва нам закордон — „на цей рік вичерпаний видавничий план“), я все таки вірю, що „Мамонарт“ в недалекому часі побачить світ в українському перекладі.

Вкінці закортіло мене навести хоч невеличкий уривок з останнього розділу „Мамонарта“, що зветься „Підручник для Росії“. Треба знати, що закордон все ще часто назива СРСР — „Росією“ і так треба розуміти цей наголовок. Правда, Сінклер в останньому часі вимінає цю назву, але цей розділ, правдоподібно, був написаний ще тоді, коли в Америці загально прийнятою назвою на СРСР була — „Росія“.

В останніх роках ця неправильність що-раз менше й менше зустрічається в закордонній пресі.

Останній розділ „Мамонарта“—це в дійсності ясний і недвозначний погляд Аптона Сінклера на нове мистецтво, на пролетарське мистецтво. Читач переконається, що письменник більш як переконаний в тому, що в недалекому часі світ зміниться і— „як він впаде, то що залишиться окрім робітників“.

В „Мамонарті“ автор замість героїв вивів дві первісні особи, сягнув думкою в найтемніші часи людства й майже через цілий твір продовжується розмова між ними. Звуться ці „первісники“—він: Огі, вона: Огі. А ось уривок, палкий, щирий заклик до молодого покоління:

ПІДРУЧНИК ДЛЯ РОСІЇ

— Що саме ви написали тепер?—спитала Огі.

— Я написав підручник культури.

— Для шкіл?—спитала з великим сарказмом.

— За яких шість місяців він служитиме підручником у вищих школах Росії.

— Так, в Росії??

— В кожній європейській країні, як тільки відбудеться там соціальна революція. Робітництво, як здобуде владу, приносить нову психологію, нову етику; розуміється, воно мусить мати нове мистецтво і нові мистецькі зразки.

— Можливо, що вони самі захочуть писати для себе підручники—піддає гадку Огі.

— Без сумніву так, і багато крапці, як мій. Але поки-що ніхто цього не зробив, і їм доводиться вживати таких засобів, які можливо їм найти готовими. Я дав робітникам чесну книжку, певну книжку з точки погляду їхніх надій і потреб. Я кажу їм: чому ви маєте читати книжки ваших ворогів, тих, що на вашій нужді і пониженні роблять собі славу і великість? Чому ви маєте йти в розставлені ними сіті? Життя дуже жорстоке, але напевне найжорстокіша річ у вашій долі, що маєте подивляти ті вчинки, які розтроцюють вас, ті смаки—що зневажають вас, ті зразки, що і своїм початком і своїм кінцем малюють ваше поневолення і деградацію.

— Ніхто, тільки робітники мають бачити цю книжку?—спитала Огі.

— Я вживаю слова в його революційному значінні, в докладно науковому розумінні, значить—я розумію тут всіх тих, що виконують корисну і потрібну працю, чи то фізичну, чи розумову. Зокрема звертаюсь до молодих інтелектуальних робітників. Бо-ж звичайний робітник, що працює своїми руками, є раб з примусу, але молодий мислитель, студент має старовинний вибір Геркулеса, вибір між добром і злом. Він може продати себе визискувачеві, він може полакомитись на франк, на автомобіль, на м'якотилі, твердодуші жінки, або-ж може послухати мого голосу і втихомирить свою душу та повернутись назад на піддашша, що являються колискою мистецтва, піти назад до старовинного і почесного заняття—плекання літератури при малій порції юшки.

До цього молодого інтелектуального робітника, що стоїть на роздоріжжю, я кажу: Товаришу! Цей світ зорганізованого грабунку і зради, в якому ми живемо, виглядає на сильний і незмінний; але це тільки зла мрія кількох років більше; зерна його власної руїни пускають паростки з самого його серця. Я не маю на думці його моральних невдач, того факту, що він здавлює найелементарніші людські змагання до справедливості і волі; маю на думці чисто матеріальний бік — він не в стані затруднити своїх власних робітників, він витворює нужду з свого власного достатку і війну і руїну з свого надмірного добробуту. Так само, як піраміда, що стоїть своїм верхом вниз, мусить впасти, так впаде цей світ. І як він впаде, то що-ж залишиться окрім робітників? Яка є інша сила, що має стільки солідарности, розуміння братерства, ідеал служення, навичку корисної праці, замість — продавання, купівлі та визискування, грабунку, вбивання і поневолювання, як це робить капіталізм.

Ця велика нова сила вже оформляється в нашому світі, підготовляється до творення майбутнього. І чи це нове життя не повинне мати мистецтва? Чи люди не повинні зворушуватися супроти цієї візії і будити інших, щоб зробити їх дійсністю?

Ось, в цьому лежить твоє завдання, молодий товаришу. Тут твоє майбутнє і небоязливе служення конвенціональності, мільйони разів повторюваним старим брехням, безконечному копіюванню дурощів, жорстокості й захланності. Мистці нашого часу подібні до загипнотизованих осіб, що повторюють все ту саму формулу пустки. І я кажу: розбивай ці зли чари, молодий товаришу! Іди і зустрічай світанок нового життя, бери участь у боротьбі і вложи її в нове мистецтво! Роби цю прислугу для нового громадянства, яке ти сам витвориш.

Ось ціль цієї книжки, останнє слово, яке я маю сказати: щоб твої здібності не задовольнялись робленням мистецьких робіт, але одночасно причинялись до творення нового світу, витворювали нові душі, надхненні новим ідеалом братерства, новим імпульсом любови й віри і — не тільки лиш надій, але й постанови. Ось про що йдеться в цій книжці. — сказав Ог. — і можливо, що не багато зрозуміє мене, але дехто напевне зрозуміє, і це будуть як-раз ті, до яких я звертаюся.

Огі підходить до нього, обіймає його руками і при тому трохи тримить.

— Ну так... так... розуміється... — каже вона. І я рада, що ти написав цю книжку помімо всіх моїх побоювань.

— О, тепер! — сказав Ог з усмішкою. — Ми повинні зфотографуватись ось так.

Веселе закінчення, згідне з найкращим буржуазним стилем...

На цьому закінчується книжка „Мамонарт“. Читач напевне догадується, що ось цей гарячий, переконуючий бойовий заклик, це заклик самого автора, що заховався за фантастичним прізвиськом Ог. Коли перечитати цілу книжку, то так і видно, що як у всіх творах Сінклера, так і в „Мамонарті“ — є велика частина самого автора. Ог — це без сумніву Сінклер, Огі — його дружина.

Вже з вище наведеного уривка, що подає есенцію цілого „Мамонарту“, можна доглянути велику різницю між передреволюційним або й військовим Сінклером і сучасним. Читач мав змогу читати дещо з

біографії письменника в минулих розділах моєї статті, коли я використовував матеріали про нього з перед кількох років. І як же різняться Сінклер нині! Я спитаю: чи багато подібних йому письменників з такими найближчими до нас поглядами маємо ми в світовій літературі? Я не можу нарахувати більше, як двох — трьох, звичайно, маю на увазі письменників світової слави, твори яких знаходять відгук в багатомільйонових серцях трудящих. І я не дивуюсь, що твори Сінклера мають такий величезний успіх серед міжнародного пролетаріату. Я не знаю другого письменника, твори якого були б такі рідні, близькі і зрозумілі трудящим масам нашої планети, як Сінклера. Коли ми клонимо голову перед генієм інших великих письменників, що не йдуть проти нас, що поділяють нашу ідею, то все таки є в нас одне зауваження: їхні глибоко філософичні твори, часто безсмертні твори, ніби виковані з найтвердішої криці — зрозумілі для сотень тисяч одиниць, але надто тяжкі для мільйонових мас. Ці твори залишаються раз назавжди і переживуть нашу епоху, і прийде час, що стануть вони зрозумілими теж для мільйонів дітей праці, але поки що — вони тільки трітій фундамент для надбудови вселюдської, новішої культури. Зате твори Сінклера, теж глибокі своїм змістом, цінні власне тим, що є одним з сильніших організуючих чинників трудящих мас світу. І в цьому вся велич Аптона Сінклера.

Я не знав, як назвати цю статтю. Не є це критична характеристика, не є й біографія. Хоч навів я чимало біографічного матеріалу, але зробив я це для того, щоб познайомити ближче українського читача з Сінклером. Не мені, українському письменникові, писати біографію американського письменника. Хай же ця стаття буде тільки нарисом про життя і працю близького нам письменника, якого твори відомі цілому світові і який в останньому часі зацікавився теж нашою соціалістичною батьківщиною — Радянською Україною.

Динамика слова

Велику частину людської психики віддається мовній свідомості. Мовні знаки утворюють в індивідуальній свідомості одну з найактивніших психичних груп, що майже завжди здійснює свою діяльність в координації з найрізноманітнішими чинниками душевного життя — інтелектуальними, емоціональними, воловими. З багатством та різноманітністю засобів людської звукової мови в значній мірі зв'язане високе становище, що його добуло людство серед інших різних споріднених йому живих істот. І хоч за основними ознаками її природи, людську мову не можна відокремити від інших засобів єднання, що є як у людини, так і у різних тварин, — проте треба визнати, що людська мова — продукт найвищого удосконалення, що вона — досягнення в наслідок довгого добору з різних, що лише наближалися до неї, можливостей. Постійне вживання звукової мови є наслідок її життєвого значіння, її перевіреної у боротьбі за життя користи, здійснення якихось важливих функцій, які глибоко закладені в природу людини. Які ці функції? По суті їх три: функція спонукання, функція виявлення і функція повідомлення. Дві перші найбільш примітивні, і психологічними своїми властивостями легко здійснюються мімікою та мовою жестів. Не боячись перебільшити, можна сказати, що й досі вони обслуговуються виразними рухами навряд чи на багато менше, ніж мовою слова. У народностей з яскраво виявленою емоціональністю, надто у дикунських, це гостро впадає в вічі. Навпаки, для останньої функції — повідомлення — мова слів — єдиний досить досконалий спосіб, і унаслідок жести, хоч принципово й придатні, щоб передавати уявлення, лише дуже незначно нагадують багатство, передаване звуковими знаками.

Найголовніша особливість природи слова в тому, що воно є виявлення будь-якого психичного змісту, дуже бо рідко звуковий бік його нагадує безпосередньо передаване уявлення (рос. „кукушка“, укр. „жевжик“ — геробець), а в переважній більшості випадків він може бути зв'язаний з яким-небудь уявленням і проти останнього є лише символ, умовний знак, обов'язковий тільки для певних груп людей зі взаємними зносинами. Для свідомості некультурної людини, світогляд якої не поширений знанням інших мов, слова її рідної мови здаються їй, як неодмінні сполучення звуків та понять, і їй, загалом кажучи, незрозуміло, що дану річ можна назвати инакше. Коли вона з таким фактом стикається, то часто цілком наближається до того німецького селянина, який казав, що французи — дурний народ: недурно, мовляв, вони називають коня не Pferd (німецьке), а

cheval. Люди вищого культурного рівня, яким могли-б здатися наївними що-йно наведені слова німецького селянина, мало що відрізняються від нього, коли думають, що в самих звуках слова є те значіння, або той відтінок значіння, який вони з ним зв'язують: „Теща“ — ну й слівце! Мабуть його вигадав якийсь зять“, каже, приміром, інтелігентна жінка; „Назва Йоржа походить мабуть від його вигляду“ — писав С. Т. Аксаков... „коли витягнеш його з води, він так розчепірить свої зябри, так настобурчить свої спинні плавники та загне хвоста, що назвали його йоржем мабуть в ту хвилину, коли вперше побачила його людина“.

З того факту, що зовнішній звуковий бік слова не має органічного неодмінного зв'язку з внутрішнім, змістовним, впливає одна надзвичайно характерна особливість життя мови: міцну асоціацію сумежності, що є між звуком або групою звуків та їхнім значінням, принципово неможна порушувати, коли з плином часу міняється звукова система мови: приміром, коли давньо-російські кы, гы, хы перейшли в ки, ги, хи, то через це не повинно було змінитися значіння слів кыслый > кислий, гибѣль > гибель, хытрый > хитрый.

Передаючи зміст своєї думки, ми користуємося системою звуків, яку знаємо від тих, від кого ми в дитинстві вчилися мови. Звичайно, нам здається, що по суті всі ми говоримо з цього боку однаково. Ми, розуміється, всі дуже добре знаємо про одмін у тембрі голосу, знаємо, що один гугнявить, другий говорить хрипко, проте, всі ці відхилення не заважають нам визнати, що людина, яка говорить, говорить нашою мовою, нашою системою звуків. Мовній свідомості кожної людини властиве більш-менш виразне переконання, що перед нею людина, яка належить до того самого мовного середовища, до якого належить вона сама, і навпаки, вона може більш або менш виразно пізнати у вимові звуків того, хто з нею говорить, чужу звукову систему, чужий „акцент“. Зміни, що трапляються в звуковій будові слова, щоб не пропадати безслідно, повинні неодмінно задовольняти соціальної природі мови — увійти до маси тих, що говорять, причому зміни ці можуть перемогти її звичку до старих звукових виявів, або непомітно проникнувши до мовної свідомості групи, що говорить, або подобавшись, як щось краще.

Причини непомітних змін різні.

В окремих випадках зміни ці, мабуть, залежать від впливів на мовні органи довоколишньої природи. Г. Меєр та Коллітц висловлювали цю думку, вказуючи на приклад зміни пранімецьких приголосних (в пранімецькій мові з прайндоевропейських дзвінких — *b, d* виходили глухі *p, t*; з прайндоевропейських глухих — придихальні) і пояснювали її переселенням німецьких племен в гірські країни, яке спричинилося до зміцнення діяльності легенів — більш міцне видихання, то-що.

До певної зміни звуків веде зміна темпу мови народу, що обумовлюється змінами, які відбувалися в його психології під впливом різних історичних чинників.

Першорядне значіння має взаємний вплив груп населення з різними мовами або говірками тої самої мови, коли ці групи змішуються.

Різні рухи мовних органів можуть давати однакові або майже однакові на слух звуки. Коли діти вчатьс я мови, вони засвоюють

мовні звуки дорослих, контролюючи правильність своєї мови слуховими вражіннями, але при цьому вони не завжди зберігають характеристичну для старших поставу мовних органів і не завжди помічають не повну тотожність промовлених звуків з тими, які вони наслідують. Нова постава органів, здійснена в одному випадку, вже до певної міри наперед визначає можливість зміни і в другому, — наші бо артикуляційні рухи між собою тісно зв'язані. Отже, це стає за причину ступневої зміни всієї звукової системи.

Свідомі зміни ми можемо бачити в здійсненні тенденцій, які діють з більшою або меншою силою, щоб замінити те, до чого звикли, на те, що подобається, на нове. Наша психика підлягає великому бажанню різноманітності, мутації. Через деякий час життя певного мовного факту виникає прагнення його змінити. Найвиразніший буває момент свідомості підчас переходу до нового тоді, коли наслідувані звуки подобаються через те, що характеризують якесь оточення, що культурно або соціально імponує. Дуже яскравий приклад подібного явища є поширення гаркавого *p* в Німеччині. Як запевняє Е. Ріхтер¹⁾, мода на гаркаве *p* з'явилася після війни з Францією 1870 року. „Спочатку це *p* було в мові лейтенантів, але після перемог, коли військові посіли досить велику роллю в суспільстві, їхні манери та жести стали наслідувати широкі суспільні кола і швидко поширили їх“. Соціальний же характер визначає успіхи російського акання, що витискає діалектичне окання, через те, що носії літературної мови імponують неграмотному населенню, то-що.

Значно важче встановити свідомість переходу до об'єктивно-гарного в ділянці звуків. Головні труднощі тут, проте, не лише в суперечності, як можна було-б думати, самих ознак об'єктивної краси звуків та звукосполучень: тут більш або менш можливі об'єктивні критерії на зразок тих, які приміром, маємо прогармонійність того або іншого акорду. Об'єктивно подобаються бодай повноголосні звуки, надто передньорядові; не подобається збіг голосових (ми кажемо, приміром, вона вміє, але він уміє), збіг приголосних, монотонність вживання певних звуків, то-що. Але річ у тому, що елемент „чистого — гарного (милосвучного)“, паралельного, скажемо, з естетичним сприйманням певних акордів, в практиці живої мови, як показує досвід, рідко є чинник досить міцний супроти інших. Часто - густо ми даємо перевагу тому, що соціально подобається.

Беручи для звукової мовної сторони умовність зв'язку звукових знаків та значінь (див. вище), треба, проте, не забувати, що ця думка правильна лише що до уявлень і понять, які не відбивають нашої зацікавленості і звязаного з нею хвилювання. Де на перший план висувається емоція, там звуковий бік слова деформується і може йти особливими, своїми шляхами. Коли, приміром, для російської літературної мови нормально, що голосовий звук під наголосом довший від переднаголошеного, то в афективній мові можна спостерігати якраз протилежне²⁾.

¹⁾ Е. Ріхтер, „Как мы говорим“ (Російськ. пер.) 1913 г. стор. 83.

²⁾ Див. про це багато цікавих даних в книзі Романа Якобсона „О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским“ 1923 г. стор. 22.

Природа внутрішнього, змістовного боку слова, як ми вже сказали, зводиться до функцій спонукання, виразу та повідомлення. Остання найбільше „людська“ функція становить ту сторону мови, яку називаємо інтелектуальною. Здійснюючи її, людина, або передає іншій за допомогою звукових знаків уявлення й поняття, які вона сприйняла своєю свідомістю, переробивши їх у ній, або дає знати, як ці уявлення й поняття в думці сполучились, чи повинні сполучитися.

Неможна встановити точної межі між тими уявленнями й поняттями, які треба визначити окремим словом, і тими, які треба визначити сполученням слів: тут багато залежить і од властивостей мови, до якої належать ті, що говорять, і в багатьох випадках од способу, який вони вибрали, щоб передати зміст своєї думки, — приміром, наше „грифель“ в африканській мові Того передається через „камінь - дряпати-щось“, „цвях“, — через „залізо - голова - широкий“, „дім короля“ через „дім - власний - король“. Наше „їхати“ француз точно може передати лише додавши *aller*, слово яке визначає характер руху; франц. *crocheter* ми перекладаємо „одчиняти одмичкою“, то-що.

В мовах формальних, цеб-то таких, де, подібно українській, слова мають властивість розпадатися в свідомості на частини — основну, що має в собі головне значіння, і службові, що вказують на належність поняття до тої або іншої, звичайно досить загальної, категорії, на зв'язок з іншими словами в мові то-що; в таких мовах називання за допомогою окремого слова, звичайно частіше, і слово набирає більшого змісту. А через те щоступінь мовної формальности може бути більший або менший, то загалом можна сказати, що зі зменшенням її будова мови стає більш аналітична, більш розкладна — морфологію заміняє синтакс.

В житті мови постійно відбувається живий добір різних словесних можливостей і природно думати, що при цьому доборі кінцеві виживають найудосконаленіші, найкорисніші для нашої розумової діяльности словесні типи. Проте, ми, здійснюючи мовну діяльність, ніколи не виявляємо себе істотами, що лише мислять: наша мова завжди в більшій або меншій мірі має в собі знаки наших почувань і хотінь: зміни тембру нашого голосу, коливання тону (мелодія мови), чергування сили, крім чисто фізіологічного обумовлення, залежать від фактів нашого душевного життя, які характеризують моменти певного хвилювання, певного особистого зацікавлення. В багатьох випадках вибір між словом та групою слів диктують, очевидно, поряд з мотивами інтелектуального порядку, моменти емоціональні: логічно однаково сказати, чи „ходімо“, чи „давайте підемо“, але останній вираз афективніший, він більше відбиває настрій того, хто говорить. Цю саму чисто психологічну тенденцію бачимо, коли оповідач без літературної підготовки вперто поновляє значіння dokonаної форми за допомогою додаткового вз'яз: „От вз'яз він і пішов“, то-що.

Ці факти примушують нас говорити про інтелектуальний бік словесного акту, лише як про тенденцію, що панує в тих або інших випадках. Отже нам завжди, як бачимо, треба брати до уваги протилежні тенденції іншого порядку.

Для того, хто передає думку словами, як і для того, хто сприймає її, важливо, щоби ідеї її були в певній послідовності. щоб окремі слова, які становлять думку, мали зв'язок і щоб саму думку легко було сприйняти. Кожна мова має свої закони порядку слів. Мова формальна, приміром, українська, що має форми словозміни, менше підлягає строгим правилам розпорядку слів; мова пнева, приміром, китайська, в якій формальних ознак майже зовсім немає, — дуже обмежена. Говорячи, ми напівсвідомо здійснюємо контроль над зрозумілістю нашої мови в рамках системи, що панує в нашій мові. Наражаючись в конкретному випадку на недостатнє визначення розуміння, як наслідок відсутності звичної для нас формальної ознаки, ми інстинктивно шукаємо засобів, які могли-б її надолужити. В російській мові в багатьох основах зникла одміна називного та знахідного відмінку і ми природно звужуємо можливість вживання відмінків, зберігаючи зрозумілість, в таких випадках, як: „мать кормит дочь“, „весло задело платье“, „уменье дает радость“; навпаки ми сміливо будемо довіг фрази, висуваючи, підкреслюючи незвичайним розміщенням слів певне розуміння там, де ми певні; що багатство формальних ознак не спричинюється до непорозуміння: „человека этого, в котором трудно было заподозрить что-либо подобное, влекло одно неудержимое желание“...

Нам далеко не однаково, скільки потрачувати слів, щоб висловити думку. Прагнення ощаджувати на словесній енергії дає себе знати в багатьох фактах життя мови: ми уникаємо, надто в буденній мові, викінченості фрази, тієї словесної повноти, яка теоретично можлива, і навіть ніби накреслена структурою нашої мови. На питання, „Чи був ти сьогодні в дядька Петра?“, ми навряд чи змогли-б, не здивувавши того, хто питає, відповісти: „Так, я був у дядька Петра“ (Зразок відповідей, що є не стільки в природі, скільки в поганих підручниках чужих мов).

Так само ми вважаємо, що далеко краще сказати „квиток туди й назад“, ніж „квиток, щоб поїхати туди й назад“, хоча прислівники „туди“ й „назад“ своєю природою тяжать до дієслівних понять. Стилістично у нас можливі фрази — „А це ви!“ — „усміхнувся він“.

Цей регулятор, тенденція до словесного ощадження, постійно стикається з контрольною діяльністю нашої свідомості: „чи зрозуміє мене той, з ким я говорю“? От питання, що іноді напівсвідомо виникає в голові того, хто говорить, коли він зі слів, та з їхніх форм, що виникають в його свідомості, має вибрати ті або інші, щоб сказати їх.

Свідомий, або напівсвідомий облік соціального значіння нашого мовного акту, інтересів другого, веде до постійного удосконалення мови, постійного „ремонту“ з того його боку, де через щось єсть якась недостатність.

З цього боку літературна мова, що обслуговує інтереси великої кількості людей, зі зростом якої природно збільшується і можливість непорозумінь, та при тому мова, яку подається в писаній формі, поза живою обстановкою, вимагає більшої точності, ніж так звана мова народня. Уривчасті, „кидані“ фрази, в писаній мові, загалом кажучи, неможливі і правлять лише як копіювання розмови; слова туляться одне до одного в виразних граматичних оболонках; систему логичних

злучників різко окреслено: угруповання слів підлягає обмеженим правилам. Що розсудливіший і що „холодніший“ передаваний зміст, то більші бувають вимоги що до планування мовних ознак, за якими треба уникати можливих непорозумінь (такий принаймні ідеал).

Коли розмовники стають письменниками й читачами, вони інстинктивно розуміють зміну умов взаємного розуміння: читач сприймає текст очима і в тих випадках, коли цього вимагає серйозність змісту, не зважає на фізіологічні труднощі читання тексту („довга фраза“); автор розуміє, що він повинен урегулювати текст з граматичного боку так, щоб без допомоги жестів, міміки, інтонацій, павз, про багатство яких лише віддалено свідчать наші розділові знаки, читач схопив його думку, не помилившись.

Емоціональні форми мови мають свою особливу природу „розуміння“. Той, хто говорить, бажаючи щось „висловити“, звичайно сполучує з цим більш або менш усвідомлене бажання вплинути. Його розмовник викриває розуміння певною реакцією, що відбиває вражіння. Коли справа йде про письмову мову (ліричний текст, „заклик“ і т. инш.), друга особа — розмовник стає звичайно в уявленні авторовому в невиразних образах на підставі попереднього досвіду „живого“ еднання.

Словесні засоби зміцняти вражіння часто-густо розходяться з тими, які так потрібні для мови розмислової. Старе планування міняється часто на розкиданість („ліричне безладдя“). Логичні злучники стають зайві, чужі афективній сфері свідомості. Елементи звучання, музичні ознаки мови ставлять свої вимоги. Одні прозаїчної й поетичної мови не покриваються паралелізмом — мова розмислова й мова емоціональна, але безперечно, що в першій криється перевага розсудливої стихії, яка викриває тенденцію посилюватися, а в другій — емоціональної.

Система будь-якої мови не являє собою, загалом кажучи, логично витриманої будови. Розглядаючи, приміром, структуру української мови, ми легко помічаємо, що коли-б їй дати абстрактно логичне планування, то вона в багатьох своїх ознаках мабуть повинна-б була мати иншу форму: будуючи мову технічно послідовно, ми не припустили-б звичайно таких відносин, як мій стіл, твій стіл, наш стіл, ваш стіл, їхній стіл, але його стіл, її стіл, (порівняй в російській — мой стол, твой, але его стол, ее... та народне „евонный“, „ейный“, „ихний“), іду, але ходив, беру, але взяв; не припустили-б різних суфіксів для тих самих значінь: — „ость“, — „ота“, — „ина“, — „изна“, — рос. варіації „орел“ — „орлица“, „осел“ — „ослица“, але козел, — „коза“; нас дивували-б з логичного боку вирази, як „ми з тобою“, цеб-то „я й ти“, рос. „мы — вот они“ (І. Толстой), „сидіти на сонці“ та багато иншого.

Дуже гостро відчувається цей брак витриманості системи, коли нам доводиться вивчати чужу мову.

Входячи в ранньому дитинстві в структуру якої-небудь мови, цеб-то переймаючи певну складну сітку закріплених асоціацій звуків та значінь, дитина, разом з запам'ятанням, здійснює до певної міри і діяльність свідомості, яка класифікує — систематизує. Вона інстинктивно прагне до можливої послідовності формальних ознак; у своїх

невизначних шуканнях вона зводить силу необґрунтованих з погляду словесної економії знаків для тих самих значінь до небагатьох більш витриманих; вона будує одні форми за аналогією, за подібністю до інших.

З дитинством тенденція до будови системи за аналогією не припиняється. Легко помітити її чинність, приміром, коли перед нами виникає потреба вжити форми, за яку ми не певні, не запам'ятали, як вона бренть в нашій мові. Ми утворюємо її тоді в такій формі, в якій, згідно з нашим чуттям, вона повинна була-б брентися, порівн. рос. обезплодити — обезпложенный, огородити — огороженный і подібним способом — обезводити — > обезвоженный, ступінь порівняння від гордый може мати форму; горже за формою — твердый — тверже, молодой — моложе, або гордее за аналогією сильный — сильнее, холодный — холоднее; порівн. „сміле“ мечт, яке вжив Ленін, відповідно до ряду: почта — почт, тафта — тафт і подібне.

На погляд тих лінгвістів, що бачили в аналогії лише той чинник, який утворює відступлення від послідовності звукових змін¹⁾, аналогія порушує „механічні“ закони, що управляють звуковим боком мови. У свій час проти непорозуміння, що виникало з закоренілої репутації аналогії, як руйнівного чинника, виступав ще М. Бреаль. Він писав: „Дивлячись на оцінку, яку дають аналогії деякі дослідники, її довелось-б порівняти з великою губкою, яка бродить у граматиці, сплутуючи форми, стираючи без всяких на те підстав найґрунтовніші й найкорисніші відрізнення. Її природа, проте, не така: аналогія служить розсудкові, що хоч і не дуже далеко заглядає і не дуже пам'ятливий, але все-таки розсудок, який є справжній і неодмінний двигач мови“²⁾.

Було-б помилково думати, що „короткий розум“ аналогії не доводить іноді до утворень менш досконалих, ніж попередні. Його рух не йде глибоко і, як неглибокий, він не завжди забезпечує продукцію високої з логічного погляду якості. Обмежуючись прикладами про утворення слів, вкажу хоча-б на чеське „holka“ — „дівчина“, яке походить від „holek“ — „парубок“, що тепер не вживається (первісно „безбородий“), або англійське „grandson“ „внук“, granddaughter — „внучка“ на зразок — grandfather „дід“, grandmother „баба“ (буквально „великий батько“, „велика мати“); порівняй ще great grandfather „прадід“ і great grandson „правнук“ (great — „великий“).

Коли ми пробуємо зробити вільні переміщення в рядах асоціацій, які ми придбали, в мовному акті (сказати, приміром в рос. мові пиша або поймущий), то ми звичайно натрапляємо на опір доволішньої маси, яка йде проти незвичних для нас нових форм, осміює їх, хоч-би вони були кращі від тих, якими ми користуємося.

¹⁾ Порівн. „фонетичний закон“ — давнє ї перейшло в деяких північно-російських говірках в російське так: лѣто-лито, сѣно-сино, дѣло-дило. але за аналогією кладу-клал і подібне, цеб-то подібно до близької змістом категорії, в цих говірках виступає не сяду-сил з сѣл, а однаково сяду-сял.

²⁾ М. Bréal, Essai de sémantique 376 p. — Порівн. також і чудові сторінки, присвячені аналогії в „Cours de linguistique générale“ de Saussurea (вид. 1922, стор. 221 і далі).

Надто пильна й консервативна з цього боку літературна мова, точніше, ті, що пройшли її школу. Проте, всупереч поширеному погляду, і в говірках народня маса майже завжди настроєна так, щоб зберегати формальний бік мови, і для того, щоб узаконитися, нова форма повинна прокласти собі дорогу до маси, перемогти її інерцію, увійти до неї або після боротьби або — ж, рідко коли, зовсім непомітно.

Форми, що виконують переважно логичні функції, не так уже часто лишаються до кінця „холодні“ для свідомости: під впливом тих або інших обставин, той, що говорить, ладен поєднати з ними елементи емоціональні — моменти виразу і спонукання. До об'єктивного змісту думок і засобу їхніх комбінацій в словах часто-густо входить, одкладаючись за допомогою тих або інших ознак, відношення до особистого, заінтересованого „я“. Є багато форм у нашій мові, які по своїй суті правлять за засіб передавати саме емоціональний бік нашої психики; такий, приміром, вольовий спосіб і пестливі суфікси (ечко, енько, инка і подібні), які, коли їх багато, виявляють кілька шарів тої самої або подібної емоції (напр. укр. „лиси́ченятчко — „лисенок“), суфікси зневаги (ун і подібні) і т. д. Але є багато й таких, добирати які підказують емоції, не зважаючи на те, що в їхній основі є логична функція: рос. „Не пойді он тудя, не случилось бы беды“ порівняй з „Если бы он не пошел“ або „цьому не бути“ — порівняй з „цього не буде“. Добір з системи форм може посилювати емоції: „Станьте!“ — „Стати!“.

Зміни фонетичні та більша частина флексійних змін — це царина, де ми порівнюючи мало почуваємо свою участь в справжньому житті слова, народженні його, розцвіту, вмиранні: все це зміни, що найчастіше злегка проходять крізь нашу свідомість, відбуваються в нас, але без „нас“, без участі або з малою участю нашої особи, що творить. Недурно ми так часто зовсім не помічаємо їх або помічаючи ставимось до них байдуже.

Інакше стоїть справа з нашою лексикою, складом слів, яким ми користуємось, і тісно зв'язаним з нею складом словотворних елементів. Ознаки певної пасивности ми маємо й тут: багато з словника мови, до якої ми належимо, ми сприймаємо як щось неодмінно потрібне; формальні особливості даної мови в дуже значній мірі наперед визначають шляхи нашого мислення і... вічно зв'язаних з його роботою помилок: коли слово „кашель“ має в мові речівникову форму, цеб-то граматичне виявлення речівности, то цим самим дано основи для пасивної свідомости сприймати це слово речівно: „кашель сидить у мене глибоко в легенях“ — каже той, хто не знає фізіології й психології мови; „смерть прийшла“, говорить дикун і уявляє собі уречівлений образ істоти, якої боїться.

Але потреба в новому, в утворенні засобів передавати нові ідеї, нові вражіння, душевні рухи, які-б ми хотіли дати іншим так, щоб вони здавалися для них новими, або загалом справляли на них вражіння, постійно примушує нас працювати над своєю мовою і, перш за все — шукати підходящого слова в наслідуваному запасі: адже слів, які ми розуміємо, але яких не звикли вживати у своїй власній мові, значно більше, ніж таких, які ми вживаємо в розмові і в письмі.

Далі ми ладні думати про які-небудь засоби придбання словесно-нового.

В самій природі слова є елементи його майбутніх змін, і первісна природа слова дає певну творчу волю використовувати його. Слово майже ніколи не передає цілком точно того, що ми ним називаємо. На мові дитини легко помітити, що жижа (точніше — зизя) для неї спочатку та електрична лампочка, що висить в її кімнаті, а з поширенням досвіду „жижею“ стає й полум'я свічки і огонь у печі то-що. У нас слів значно менше, ніж об'єктів думки, на які ми їх переносимо. Отже слово не є одежа „припасована“ як-раз до того змісту, який ми хочемо в тому чи іншому випадкові мати: воно, краще сказати, „готова одежа“, яку ми беремо для того розуміння, до якого вона „підходить“, або для якого порівнюючи легко можна її „перешити“.

Вживаючи слова, ми далеко не завжди можемо виразно зрозуміти, чи користуємося ми тими самими значіннями, які вже є в мові, чи вживаємо слова переносно, даючи йому певний новий відтінок думки. Річ у тому, що слово поза контекстом та обставинами, в яких його вживається, не живе; про нього можна говорити в такому випадкові тільки як про штучний „препарат“ (О. Потебня). Всяка нова комбінація слів та обстановка, в якій вживається їх, завжди додає вже щось нового до самого змісту кожного з них, змісту, який ми можемо відчутти, поки маємо справу з „штучним препаратом“ ще окремого слова. „Слова — хамелеони; они живут спеша“ — сказав Бальмонт. Повторюючи поетів образ, лінгвіст запевняє: „Слово не має певного значіння, воно — хамелеон, в якому кожного разу виникають не лише різні відтінки, але часом і різні фарби“¹⁾.

Нема через це точної грани між тим, що ми могли-б назвати зміною слова, та називанням нової речі, вражіння то-що за допомогою слова, яке є в мові. Називаючи нове, ми звичайно схоплюємо в ньому схожість з відомим вже нам. Що тому, хто говорить, здається тотожним, і що схоже, він не завжди може вирішити упевнено. Тим більше, що у вживанні слів, як ми вже сказали, завжди є певна неточність між словом та об'єктом думки. Коли дитина, що ніколи не бачила зірок, уперше дивиться на зоряне небо і каже, що зверху „горять свічечки“, то ми в таких випадках можемо бачити скоріше тільки вживання слова, подібно до того, як ми називаємо „конем“ коня якоїсь незвичайної масти, яку бачимо вперше, ніж метафору, свідоме перенесення назви за ознакою подібності. Поки слово вживається, і той, хто говорить, не почуває, що користується ним „переносно“, що він поширює його вживання, ми ладні думати, що маємо справу з дотриманням значіння. Але от виникає нова річ або утворюється нове поняття. Коли ми, розуміючи, що воно нове, що воно різниться від того, що ми знаємо, вживаємо для нього слово, до якого ми звикли, то це слово буде вже назва.

Зрозуміло, що приплив і зміна явищ та речей визначає долю значінь: винахід сталевго пера, що замінило гусяче, спричинився

¹⁾ Ю. Тынянов. — „Проблемы стихотворного языка“ — 1924. Стор. 48.

до зміни значіння слова *перо*; *стріляти* первісно мало значіння „пускати стрілу“; коли поширилося вживання *огнепальної зброї*, воно набуло нового значіння і т. д.

Асоціації за схожістю, чи наближають вони уявлення речей, їхні функції то що, при всій своїй впливовості не є єдиний засіб змінити значіння. Поряд з ними і менш помітно для того, хто говорить, здійснюють свою діяльність асоціації *сумежності*. Тенденція економізувати, про яку вже говорено, допомагає їм завжди. В сербській мові, приміром, слово *јагода* має не загальне значіння, яке воно має в українській, а „земляника“, а діалектичне українське *ягода* (Опіння та інші місця) вживається лише в розумінні „вишня“. Певна обстановка позбавляє від неодмінності „договорювати“ до кінця і повторюючись може привести до спеціалізації значіння. Порівняй і інші приклади: болгарське *зеле* (з первісного „зеліє“) — „капуста“, чеське *kvas* — „закваска“, *kvas* (напиток) і „пир“ (мабуть останній зміст його став у виразах, як *pití kvas* (за ситуацією, що визначала „пировать“); рос. „стол“ в розумінні „харчі, їжа“ то-що.

Теорія словесності, що оперує поняттями „метафори“, „метонімії“, „сinekдохи“, щоденно стикається з процесами, які здійснюємо в звичайній мові — перенесеннями назов за схожістю (метафора — „по небу ідуть барашки“) і за сумежністю (метонімія — „читаю Хвильового“ — „читаю твори Хвильового“ „В полку числиться 2000 штыков“). Поетична мова від звичайної прозаїчної відрізняється значно усвідомленішим вживанням слова, як засобу справити певне вражіння, свіжість якого — одна з неодмінних умов. З того, що ми сказали про природу значінь, які маємо завдяки асоціації сумежності, „асоціативних згущень значінь“, видно, що коли вони, загалом кажучи, утворюються непомітно для того, хто вживає й переймає їх, то вони мають менше поетичної ваги, з них не можна утворити поетичних засобів. Порівнюючи з метонімічними утвореннями взагалі, називання цілого за частиною (сinekдоха) відчувається, проте, як наслідок нашого вільного вибору і через те ми частіше почуваємо художню дійсність в синекдохах звичайної мови. Виразні метонімії, приміром, „пьян, как стелька“ (стелька — частина чобота; так звуть шевців) трапляються порівнюючи не часто. В значній кількості випадків переносно вживане слово має в собі кілька типів асоціацій. Порівняй — „селедка“ — старе образливе назвище городового (шабля-„селедка“ за схожістю, „селедка“ — городовий — за сумежністю).

Про асоціації поза всякою емоціональністю можна говорити абстрактно — в переродженнях словесних значінь емоції відіграють часто найголовнішу роль: коли, приміром, в українській мові „племінник“ — не біж, а „племінниця“ — не бога, то не важко догадатися, що селянські побутові умови, в яких перебували племінники та племінниці-сироти у родичів, утворили це спеціальне слововживання, яке спочатку було емоціонального характеру (порівняй *небога* — „бедняга“). Треба гадати, що емоція правила за фактор, коли українське *небіжчик* перейшло в значіння „покійник“ (порівняй ще французьке — *chetif* — „кволий, нещасний, несилий“, яке стоїть в тісному звязку з латинським *captivus* = „бранець“).

Спадкові запаси — основний фонд, який ми пускаємо в оборот, щоб передати зміст нашої думки. Проте, не вважаючи на всю гнучкість, на всю здатність старих слів вбирати в себе новий зміст, — зріст вражень, які ми сприймаємо, і понять, що їх обробляємо в свідомості, може бути надто великий для того, щоб легко задовольнятися словами, які вже є. Коли цей зріст залежить від культурних зв'язків, коли поняття запозичає народня або соціальна група від інших, з якогось боку більше розвинених, то найчастіше з новим поняттям приходить і нове слово, якого раніше не було в даній групі. Крім свого суто інтелектуального значіння, воно звичайно має в собі для того, хто запозичає, певний емоціональний відтінок, певний момент оцінки, зв'язаний з свідомістю хоч-би часткової належності до тої соціальної групи, відки це слово походить. Здебільшого запозичаються слова „культурні“, і тому той, хто запозичає слово, пишається своєю „вченістю“, коли до нього попадає науковий термін, що приєднує його до людей, які йому імпонують знанням або „аристократичністю“ (порівняй діалектичне рос. нація в розумінні „амбіція“, ресторанні назви страв французькою мовою і под.). Значно рідше запозичене слово іде поряд зі свідомістю „спрощення“: такі слова салдатських, „босяцьких“ та інших жаргонів, які входять часом, кінець-кінцем, і до літературної мови. Для Л. Толстого („Анна Каренина“) „образується“ = улагодиться ще нове, нелітературне слово; за да в а т ь с я = заноситься (пишати) Станюкович пояснює, як слово матроське і т. под.

Трапляється часом, що слухові асоціації, схожість з словами рідної мови, швидко „акліматизують“ слово, послаблюючи разом з тим ті психологічні ознаки, які визначалися в момент запозичення: французьке *sale* = „брудний“, яке вживалося спочатку в російських аристократичних колах, щоб характеризувати непристойний зміст романів, у наслідок подібності до російського „сало“, „сальний“, набуло нового відтінку, за яким вже не почувається коло, звідки воно йде. У деяких англійське *spleen* — хандра (властиво *spleen* = сележін) асоціюється з „спати“. Зрідні цим прикладам багато випадків так званої „народної етимології“: поліклініка переходить в політклініка, палісадник, яке переробляють в полусадник, мародер — в миродер, профос (той хто наглядає за арештованими, старе німецьке *profoss* — унтер-офіцер) — в прохвост¹⁾.

Значно частіше, ніж гадають, назустріч потреби нового слова йде запозичення з чужої мови не самого слова, а способу його утворення, своєрідний механічний переклад, як, приміром, — предмет — лат. *objectum*, еволюція — розвиток, виглядати — нім. *aussehen*. При такому, як називає це явище Баллі, калькуванні²⁾ іноді бувають абсурди, що відбивають неповне розуміння, а часом недотепність „калькувальщика“: франц. *faire la cour à qn.* — „залицятися до когось“ збереглося у росіян як безглузде — „строить куры“, *n'est pas dans son assiette* — „он не в своей тарелке“, — невідповід-

1) Треба зауважити, що народня етимологія робить часом з основних частин запозичених слів, через їхню созвучність з рідними, формальні: голландське — *Zonedek* „покриша від сонця“ — рос. зонт-ик, відки взято зонт. Порівняй нім. *Tanz* з рос. танец, в польській уже *tany*, укр. тан-ок.

2) Франц. *calque* „прорисовка“.

ний, хоча й буквальный переклад слова *assiette* „тарілка, стан, настрій“ і т. п. В країнах двомовних або таких, де загалом великий вплив чужої мовної стихії, часом натрапляємо на кальки, подібні словінським: *brati* 1) — збирати, 2) — читати, порівняй нім. *lesen*, що має в собі обидва ці значіння. Цікаві, хоча й не часті випадки становлять такі кальки, як сербське (чорногорське) *bistiјerna* = цистерна. Італійське *cisterna* (*ci* = *рос* — *чи*) зрозуміли в першій частині, як чист і згодом замінили синонімом *bistar* = чистий. Порівняй також північно-кашубське *sercox* — *Herzog*; першу частину слова *Herzog herz* зрозуміли, як *Herz* — серце, північно-кашубське — *sertco*.

Говорячи про лексичний рух, ми не можемо, як бачимо з сказаного, ні на одну хвилину забувати соціальної природи життя та росту лексик. Коли ми стоїмо в певному хронологічному моменті перед лексикою, належною певній мовній групі, ми навіть не уявляємо собі й приблизно, як багато в її складі є елементів, що переходили від одної до другої народності, від одної класи до другої, від професії до професії то-що. В своїй історії слова встигають не раз перейти з вузького середовища до широкого і поширити часто таким способом обсяг понять, які вони визначають, або навпаки, залишитися в обмеженому колі і звузити своє значіння (Мерінгер). Наше „судити про щось“ вийшло з кола юридичних понять і стало „загальне“ слово; „лавірувати“ з морського терміну набуло значіння „викручуватися, знаходити вихід з якогось лиха“; латинське *disciplina* в церковно-аскетичному колі та старій школі звузилось до значіння „плеть“ (укр. нагай, польське *dysciplina*); конь, попавши в сівську *рос.* говірку, поряд з лошадь стало значити лише „мерин“.

Лексичний рух, проте, не обмежується перейманням та передачею слів в їх більш-менш закріпленій оболонці. Словотвір — от справжнє джерело мовної творчості, що несе за собою найживішу зміну значінь. Максимум активності виявляється з боку того, хто говорить, коли назустріч потребі нового слова він іде через утворення нового, користуючись засобами словотворення, що є в даній мові. Так утворюються слова, як *трунар* (пор. *плугат-ар*, *бонд-ар*), *мішочник* (пор. *візн-ик*, *техн-ик*), *куркульство* (пор. *рибальство*, *жмикрутство*), *увязка* (пор. *упаковка*, *укладка*) і т. под.

Часто творчі шукання нового слова мають своє джерело в художній потребі того, хто говорить, кому треба освіжити сприйняття речі або явища. Він досягає цього найчастіше тим, що серед відносно найбільшої кількості ознак, які він має в своїй свідомості, виявляє одну, яку висуває на перший план, на „освітлений пункт“.

„Образ,— як справедливо для більшості випадків зазначає Потебня,— заміняє множественне, складне, яке важко зрозуміти через віддаленість, невиразність, на щось відносно одиничне, просте, близьке, визначене, наочне“. Проте, в словотворенні ця зміна ніколи не буває повна, а тому вона ніколи не шкодить мисленню абстрактному, як такому. Ознаки, що наводять думку до того, що звичайно найближче і найзрозуміліше, разом з тим обмежені в своїй ролі іншими, які зазначають, що зближення відбувається лише частково, що слово багатше, змістовніше, ніж висунута ознака: українське—*вітряк* „вітряний млин“ визначає в своєму корені не більше як „щось“

зв'язане з вітром, але речей, що можуть стосуватися до вітру, в природі досить багато, і думка, що спирається на значіння суфіксального — як, доходить до певної речі лише через процес розшукування її серед інших, до яких наближає можливе загальне розуміння складових частин слова. Той, хто перший назвав комаху рос. кузнечик, додаючи до основи кузнец здрібніло-пестливий суфікс, тим самим на-такнув на обмеження основного значіння, якимись конкретними ознаками, які повинна була допомогти виділити ситуація або контекст. Невизначеність, або точніше широкое поле можливостей, яке утворюється для розуміння в процесі називання за допомогою формальних елементів, приводить до того, що головна маса відхилень в „тих самих“ словах рідних мов припадає саме на афіксальні утворення, вживаючи які легко догадатися про попередню стадію називання: порівняй рос. школьник і сербське школьник — „школьний учитель“, рос. пастух і сербське „пастух“ — „жеребец“, рос. запомнить і укр. (діял.) запомнити — „забути“ і т. и. Маємо навіть випадки прямо протилежних значінь: укр. уродливий — рос. уродливый „поторний“.

Новоутворені „молоді“ слова більше притягають до себе уваги, однаково, чи тішать вони, чи дратують, відповідно до еточення, з якого вони вийшли і потреби, через яку їх утворено: порівняй шкурник, рвач, мішочник і под.

Трапляється, що формальна ознака історично вбирає в себе надто афективний зміст, і тоді суть поновлення емоції полягає у висуванні її: порівняй рос. „О, вы талантливые трусы и облагевшая бездарь“ (Ігорь Северянин) — бездарность абстрактніше й холодніше.

Поновлення ще радикальніше, в небагатьох хоча категоріях понять, які це припускають, коли ми творимо зовсім нове слово, в звуках якого чуємо якийсь безпосередній зв'язок з тим, що слово визначає: такі назви шумів, плутанини, неохайности. Тут варто звернути увагу на нахил до первісної рими, асонансу, алітерації: рос. тьяп-ляп, каракули, німецьке Schnickschnack — „нісенітниця“, англ. clartar „дурниця“, тьк-мык, рос. шолты-болты — „дурниця“ (пск. тверськ.)¹⁾ і багато інших. В таких утвореннях міцна емоціональна стихія. Проте, не для всіх емоцій є серед мовних ознак досить придатні знаки. Для сфери інтелектуальної, яку порівнюючи легко класифікувати, об'єктивної своєю природою, мовні, засоби історично вироблені, зібралися в процесі пристосування до життя, достатніші, ніж для безмежно різноманітних емоцій, сила яких залишається для індивіда, не йдучи до соціального вжитку. Відси „муки слова“, тяжкі шукання знаку, здатного виявити те, для чого слово ще не правило, незадоволення словом, готовність відмовитись від слова, зберігши лише те, що споріднює його з музикою. („Я раб моих таинственных необычных слов, но для речей единственных не знаю здешних слов“ — Гінніус; „Но душой неустанной мы должны подстеречь для любви небывалой небывалую речь“ — Allegro).

¹⁾ Частково це не обходиться без впливу слів, що вже є: приміром, тьк-мык, мабуть, зв'язане з ткнуть-мкнуть і под.

Нова форма словотворення, майже цілком належна до нашої епохи телеграфної мови, яка досягла найвищого розвитку підчас жовтневої революції—умовне, навмисне сполучення частин слів, часом навіть літеральних назв перших звуків. Це явище, яке породило інтелектуальні потреби, виявляє всі ознаки життєздатності в певних сферах розуміння. З усіх форм мовної творчості це найменш емоціональна і найбільше зв'язана з писанням.

Говорячи про словотвір, не можна не сказати про природне питання, що виникає завжди з приводу динаміки мови—звідки йде той або інший новотвір,—від одиниці чи від маси? Доводиться визнати, що роля особи з цього боку дуже велика: не лише великим письменникам доводилося утворювати ті або інші слова, які подобалися; багато йде від тих забутих тепер людей, які в щасливий момент назвали квітку „Анютины глазки“; другу—„Іван да Марья“; стару назву кур замінили образною півень—„співець“ то-що.

З плином часу слово може почати вмирати. Вмирання слів відбувається різно. Це може бути відмирання якоїсь властивості, що мало слово раніш: новоутворене слово образніше, зв'язаніше з подібними словами, „умотивованіше“ і часто емоціональніше. Нераз про слово, яке жило довго, говорять—„потерта монета“. Так, слово стирається. Коли поляк називає „месяц“ словом, що мало колись значіння „княжич“, в його розумінні не виникає навіть найменшого зближення, завдяки якому виникла ця назва: слово тепер визначає лише певне розуміння і більше нічого; так само в польськiм *tschórz* „трус“ зник довгий ряд асоціацій та емоцій, що вклав це розуміння в слово, яке мало значіння „хорька“. Болгарин навряд чи почуває в прасци „литки“ натяк на гладкість підсвинка („прасе“); вимовляючи раз, ми ніяк не згадуємо разить, -рубить, від якого воно походить; (порівняй фр. *couper* „резать“—сир „удар, раз“, лит. *kertu* „рублю“, *kartas* „удар, раз“) і нічого схожого з „обрублюванням“ не бачимо в слові *о́браз*.

Вираз „відмирання“ не повинен нас настроювати песимістично. Перед нами явища, де досить часто спадає на думку Гетеве—„Смерть та народження—вічне море“: дуже часто факт вимирання здійснює народження нового: умирають уявлення, які викликали дане слово, і народжуються нові поняття на їхнє місце; умирають самостійні слова—виникають слова формальні (порівняй стану в значінні буду, став робити і под).

Слово навіть зовсім може втратити свій зміст. Наслідком того, що його вживають у вузькому розумінні, його зміст стає залежний від слів, з якими воно вживається, разом з якими ми пізнаємо загальний зміст. Такі вирази, як „попасть впрасак“ (порівняй новгородське, тверське *просак*—„прядильня, канатний варстат“). Як пояснює Максимов („Крылатые слова“ 14) „все прядильне канатне приладдя та вервовочний варстат має стару назву *просак*. Тут як попаде один волос у „сучево“ або „просучево“ на якійсь віршовці, то захопить усе волосся“. Рос. „сгореть дотла“—укр. ще має живе слово „тло“. „Всіма фібрами серця“—фр. *fibre* „волокно“ і под. З такими прикладами споріднені своєю психологічною природою переходи слів, що колись були поняттями, в оклик: *баюшки-баю* (раніш мало

значіння „розказую байки“) чу! (раніш „ти чув?“ до першої особи „чух“— „я почув“) тр-що.

В наших словах поспіль зберігається тільки видима спадщина минулих уявлень: „Боже мій, що з вами?“— „Ах, чорт побери“— „И проклят будь, хто в этот час отступит“,— в устах багатьох лише згустки колишньої афективності, що її супроводять чуття зовсім без тих уявлень, які колись викликали ці чуття.

Як на чинник, що сприяє одмиранню внутрішньої форми слів і веде до розриву колишніх асоціацій, вказувалося на фонетичні зміни, що втрачають подібність між словами, зв'язаними своїм походженням: порівн. лепить і льнуть з первісного льп-но^{ти}, капать і кануть з кап-но^{ти}. Звичайно, звукові зміни відіграють певну роль, але не найголовнішу; незрідка зникає мотивованість слова (розрив асоціації) з причин суто психологічного порядку, які найближче не з'ясовано й досі: порівн. рос. волновать ся, яке більш не асоціюється з волна (укр. хвилюватися з тим самим значінням і хвиля), мостовая і мост, стріляти і стріла, рос. лягушка і лягати.

Зовсім якесь слово зникає з різних причин. Слово може перестати вживатися через те, що поняття, яке воно визначає, з якихось причин здається до архиву історії: вже й тепер мало кому з нового покоління доводиться користатися словами городовой, камергер, земство, урядник і под., так ще раніш відійшли в минуле тіун, спальнічий, фіскал то-що.

Легко зникають слова „сороміцькі“, замість яких деякий час вживають інші, більш прийомні.

Далі зріст абстрактності мислення неминує веде до відкидання словесних ознак дріб'язкового називання: замість дрібних назв вживається слова з загальним значінням. Так, в майбутньому можна надіятися, що зникнуть деякі синоніми, подібні до сербських: хранити— „годувати“, „харчувати“, доїти— „годувати грудьми“, питати— „годувати дитину“, кормити— „годувати худобу“.

До цього близьке явище, коли з багатьох близьких змістом слів, одні з яких виникли як наслідок прагнення до афективності виразу, другі перейнято під впливом моди з чужих мов і под., частина, що не набула стійких спеціальних потрібних або таких які здаються потрібними значень, виходить з ужитку: порівняй рос. пари плясать— танцювать, хворать— болеть; перші слова виявляють тенденцію до зникнення; сягати, прядати при літературнім пригыгати живуть ще тільки діалектично.

І досі суперечне питання, в якій мірі сприяють вимиранню слів омоніми. Оскільки нам доводиться спостерігати на собі, що в момент утворення маловживаної форми нам ніби заважає омонім, певна тенденція давати перевагу перед омонімами словам, що відрізняються від них звуками, мабуть справді криється у властивостях нашої свідомості: багатьом укр. різниця здається невдале (краще вони вживають ріжниця), тому що воно нагадує їм місце, де ріжуть худобу. Росіянин з труднощами від победить утворює першу особу майбутнього часу побезу, охоче замінюючи її на старо-славянську побезду, бо йому ніби заважає омонімічне побезу, яке по-

простому вживається замість побегу. Можливо, що в українському загинуло лягати-„брикати“, тому що поруч було лягати-„кластися“. Через таку саму причину мабуть зникло, приміром, старо-французьке *plein* „плоский“, яке замінено словом *plat*: йому перешкоджало те, що воно бренило однаково з словом *plein* — „повний“.

Часто зникають слова в мало-цивілізованому середовищі через забобони: даного слова починають боятися, уникати, вживаючи замість нього іншого; так, у слов'янських та деяких інших мовах зникла стара індоєвропейська назва „ведмідь“ під впливом певного мисливського забобону. Іноді загрожують існуванню слова ті самі мотиви, що виникли через звукову асоціацію, якої раніш не було: коли на весні прилітають журавлі, український селянин боїться, приміром, за свідченням Драгоманова, казати слово журавель, вживаючи замість нього новоутвореного „веселик“ — інакше, мовляв, доведеться цілий рік „журитися“.

Принципово сказане про слова можна прикласти і до окремих форм: коли вони вмирають, то тут діють ті самі причини й умови, як от: зріст уміння узагальнювати, тенденція позбавлятися непотрібної кількості ознак і т. ін. Певний паралелізм виявляється і в частковій заміні окремих слів на групи — з слова загального і другого, що його визначає ближче; у формальних мовах цьому відповідає тенденція до аналітичних, „розкладових“ форм укр. ходив був, казав був.

Наприкінці ще одне питання. Чи впливає хоч-би частково змістовний бік слова на зовнішній звуковий? Прямих доказів того, щоб, приміром, у попередньому слові, яке розгалузилося значінням, відбулася якась навмисна зміна звуку, щоб відрізнити зміст, ми не маємо. Єдине, про що можна казати впевнено, це те, що коли у вжитку з тих або інших причин є дві подібні звукові оболонки для приблизно однакових понять (порівняй *нёбо* (ц.-сл.) і *небо* (рос.); в діалектах *нёбо* — 1) *небо* і 2) *піднебіння*; словінське *небо* теж має обидва значіння; рос. *жа́рко́е* (речівник) — *жа́рко́е* (прикметник); в говірках прикметник бренив *жа́рко́е* і *жа́рко́е*), то один відтінок змісту викриває тенденцію зв'язатися з одною, другий — з другою звуковою ознакою.

Іншу форму зв'язку зовнішньої форми з суттю поняття ми маємо, приміром, у факті, що частини слова, з якими не зв'язується спеціальних значінь, легко деформуються, переважно, на кінці слова (порівн.: *но́сить* з *но́сити*, там з *та́мо*) тоді як у словах, в яких відповідний кінцевий звук є носій певного змісту, зберігається значно краще (напр.: *ко́сти*, *ді́ло*).

Далі, від ступня уваги до слова залежить темп його вимови: частини основні, основні слова через те менше перекидаються, ніж слова служебні, вводні: порівняй укр. *ма́ть* — *мабу́ть*, словінське *bot - bodem* „буду“, російське *мо́л* з *мо́лвит* і *под*.

Матеріали до характеристики творчости П. Тичини¹⁾

„СПІРАЛЬ“

Під композиційною „спіраллю“ розуміємо таке з'єднання анафори й епіфори, коли рядок, що починає строфу, повторюється в тій самій строфі, або в дальших строфах, яко епіфора⁴⁴⁾.

Чистого прикладу цього композиційного засобу у Тичини ми майже не маємо. Можна віднести сюди („Вітер з України“, 64, 65) —

„На берегах вічності ходить сонце,
ходить сонце в шлеях.

Натягне віз —

і всі планети в екстазі!

Не кисніть, люди, по-під тинню,
не плачте од дрібних образ.

На берегах вічності ходить сонце,
ходить сонце в шлеях.

{ Люди, любіть землю!
{ Поети, у космос ведіть!

Як на планетах барикади —
всесвіту болить.

На берегах вічності ходить сонце,
ходить сонце в шлеях.

Од сонця кожна планета вагітна.

Планета планеті рівна, привітна —
од сонця.

Орбіта кожної і льот по її силі

(гаснуть інертні, тухнуть безсилі) —
угору-вниз, угору-вниз!

І оддаються луни,

і всі системи, мов комуни,

що узяли кос — федерації девіз —

угору-вниз...

{ Люди, любіть землю!
{ Поети, у космос ведіть!

¹⁾ Див. „Ч. Шл.“, ч. 1, 1926 р.

А в космос шлях —
жить!

На берегах вічності ходить сонце,
ходить сонце в шлеях.“

В даному разі елемент повтора складається з двох рядків (курсив), зв'язаних „стиком“ („ходить сонце“); але неточність прикладу полягає в тому, що III строфа позбавлена епіфори. Зазначена композиція ускладнена: анафорою II та IV строф (фігурні дужки); анафорою 5 та 6 рядків I строфи („не...“); анафорою 7 й 8 рядків III строфи („і...“); повтором половини 6 рядка III строфи („угору-вниз...“); колом перших трьох рядків III строфи („Од сонця...“) та синтаксичною симетрією половини 5 рядка III строфи (на першому плані дієслова — присудки — „гаснуть“, „тухнуть“, на другому — підмети — „інертні“, „безсили“).

Другим, ще більш неточним прикладом може бути („Сонячні кларнети“, 51) —

„По блакитному степу
Вороний вітер!
Пригорнув раз та й подався
Вороний вітер...“

Вийшла жита жати я.
Громова хмара!
Ой не всі з війни додому —
Вороний вітер...“

Гляне сонце як дитя,
А в селі голод!
Ходять матері, як тіні —
Вороний вітер...“

На чужині десь ген-ген
Без хреста; ворон...
Будьте прокляті з війською! —
Вороний вітер...“

Неточність цього прикладу полягає в тому, що елемент повтора (курсив) не є анафора I строфи, а займає 2-й рядок в ній; але це пояснюється тим, що у всіх паристих рядках всіх строф ми маємо однаковий ритмічний узір, за схемою: — / / — („вороний вітер“, „громова хмара“, „а в селі голод“, „без хреста; ворон“); таким способом, композиційне завдання підлягає ритмічному. Крім того, як дуже сумнівний випадок повторів типу „спіралі“, можна відзначити (Плуг, 39) —

„Там на горі за Дніпром (1)
радо кричать прапори:
честь йому, слава, хвала! (2)“

Грають оркестри, церкви,
в квітах вітають портрет —
там на горі за Дніпром (1)

Котиться спів у степи,
йде від села до села:
честь йому, слава, хвала! (2)

Встанемо - ж, менші брати,
стрінем пророка свого —
Там на горі за Дніпром (1)
честь йому, слава, хвала! " (2)

Тут повторюється два елементи: перший з них замикає „колом“ I та II строфи; а другий є епіфора I, III та IV строф; при чому в останній строфі обидва повтори стають поруч. Можна, таким чином, говорити про певне наближення до „спіральної“ композиції (перший елемент займає рядки: $1 = 6 = 12$; другий елемент: $3 = 9 = 13$). Але можна було б розглянути цей випадок так: означмо перший елемент повтора через X, а другий — через Y; тоді повтори дадуть узір ХУХУХУ, цеб-то маємо трьохфазний повтор двох елементів (ХУ ХУ ХУ); або - ж, з'єднавши однакові елементи, дістанемо перехресний повтор двох елементів (ХУХУХУ). Я не обстоюю дуже за цим останнім тлумаченням, хоч по суті воно дає інтерпретацію (можливо дуже неточну) повторів що до їх послідовності.

Нарешті, розгляньмо ще один дуже сумнівний випадок („Соняшні Кларнети“, 15) —

„Цвіт [в моєму серці,
Ясний цвіт-первоцвіт.
[Ти той цвіт, мій друже,
[Срібляний первоцвіт.]
Ах, ізнов, кохана,
Де згучала рана, —
Квітне цвіт-первоцвіт!

Слухаю мелодій
Хмар, озер та вітру.
Я бреню як струни
Степу, хмар та вітру.
Всі ми серцем дзвоним,
Сним вином червоним —
Сонця, хмар та вітру!

Десь краї казкові,
Золоті верхів'я...
Тільки шлях тернистий
Та на ті верхів'я.
Ходять-світять зорі,
Плинуть хвили в морі —
В ритмах на верхів'я!

Світ [в моєму серці,
 Мрій танок, світанок.
 [Ти той світ, мій друже,
 [Зоряний світанок.]
 Я твої очиці,
 Зорі, зорениці —
 Славлю як світанок!“

Розберімо окремо кожен строфу цього віршу. Фактично, можна сказати, що 2, 4 та 7 рядки I строфи об'єднані епіфорою „первоцвіт“; але в 2 та 7 рядку до цього додається „цвіт“ (з'єднані рисою), при чому „цвіт“ починає собою 1 рядок строфи; таким чином ми маємо об'єднання початку 1 рядка й кінців 2, 4 та 7, а це дає право говорити про певну „спіраль“, проведену в межах строфи (тим більше, що об'єднання епіфорою 2, 4 та 7 рядків зберігається у всіх строфах цього віршу й досягає цим значіння композиційного засобу в будові строфи); можна сказати, що вся строфа „насичена“ цим „цвітом“ (див. ще 3 рядок), і цей ефект досягається означеною вище позицією повторів.

В II строфі маємо не такий складний узір: 2, 4 та 7 рядки об'єднані епіфорою „вітру“, але в цих таки рядках маємо другий, рухливий елемент повтора („хмар“); зву його „рухливим“ тому, що — сказати-б — топографія його в зазначених рядках неоднакова: в другому рядку він займає початок рядка, а в останніх двох наближається й стає поруч з другим елементом повтора („вітру“); означивши „хмар“ через *х*, а „вітру“ через *у*, дістанемо узір *ху ху ху*, в якому елементом повтора є не рядок, а лише слово (тому ми брали не великі, а малі *х*, *у*); знову-ж маємо наближення до словесної „спіралі“ в межах однієї строфи.

В III строфі маємо ще простіший узір: епіфора „верхів'я“ об'єднує 2, 4 та 7 рядки.

Але в IV строфі маємо повернення до узору I строфи: 2, 4 та 7 рядки об'єднані епіфорою „світанок“, але 1 рядок починається словом „світ“, що є ніби заміною „цвіта“ I строфи; крім того, однакові корені („світ-світанок“) дозволяють говорити про ці 2 слова, ако модифікації одного поняття, якими поет характеризує свій психічний стан; і в цьому розумінні можна говорити про „спіраль“ в будові строфи. — „спіраль“, що захоплює початок 1 рядка строфи, кінці 2, 4 й 7 рядків і стоїть в 3 рядку (на позиції „цвіта“ в тому-ж рядку I строфи). Крім того, аналіз I та IV строф дозволяє говорити про загальну композицію „кола“ в цьому вірші: в перших рядках повторені словесні групи „в моєму серці“ (odrізняються ці рядки тільки першими словами); так само odrізняються треті рядки зазначених строф (ти той ^{цвіт}світ, мій друже), і, нарешті, четверті рядки I й IV строф збу-

довані з боку синтакси однаково (^{срібляний первоцвіт}зоряний світанок); коли ще взяти до уваги евфонічну (а в даному разі й тематичну) близькість „цвіта“ й „світа“, то можна говорити за тематичне завершення вірша по типу анафоричного кола (бо повтор словесних груп локалізується в перших чотирьох рядках „колових“ строф).

„С Т И К“

Приклади випадкового „стику“ рядків ми вже побіжно відзначали. Більш-менш систематично проведений він в 4—5 рядках всіх строф віршу „Гаї шумлять“ („Сонячні Кларнети“, 10—11) —

„... Милуюся.

Милуюся-дивуюся... (I, 4, 5)

... Над нивами.

Над нивами—приливами... (II, 4, 5)

... Співаючи.

Співаючи-кохаючи... (III, 4, 5)

... Як золотом.

Мов золотом-поколото... (IV, 4, 5). Або:

„... Благословіть, мамо, шукати зілля,
Шукати зілля на людське божевілля...“

(Сон. Кл., 56).

„... Рано-пораненьку Ясне Сонечко сходило.

Ясне Сонечко сходило, братів своїх, Вітрів, до себе

... іскликало...“ (Сон. Кл., 57).

Прикладом „стику“ з варіацією може бути —

„... з криком сів на груди ворон,
чорний ворон—птаха...“ (Плуг, 14)

Можна також говорити про „стик“ строф, коли останній рядок попередньої строфи є першим рядком наступної, напр., (Сон. Кл. 48) —

I: „Проходила по полю —

Зелене зеленіє...

Назустріч Учні Сина:

Возрадуйся, Маріє!

II: Возрадуйся, Маріє:

Шукаймо Ісуса.

Скажи, як нам простіше

Пройти до Ємауса?...“ Або (Плуг, 12) —

III: „... Там скрізь уже: сонце! — співають: Месія! —

Тумани, долини, болотяна путь...

Воздвигне Україна свого Мойсея, —

не може-ж так бути!

IV: Не може-ж так бути, о, я чую, я знаю.

Під регіт і бурю, під грім од повстань

од всіх своїх нервів у степ посилаю —

поете, устань!...“

За підкреслені рядки можна сказати, що вони об'єднані й анафорою, й „стиком“, але коли взяти до уваги їх місце в строфі, ми матимемо „стик“ строф.

Крім того, ми вже відзначили ті випадки „стику“ строф, коли ми мали анафоричне об'єднання останнього періоду попередньої строфи й першого періоду наступної строфи.

Прикладом почасті цієї композиційної будови може бути („Вітер з України“, 75) —

I „Харків, Харків де твоє обличчя?
до кого твій клич?
Угроз ти в глейке многоріччя,
темний як ніч.

II Угроз ти так: між горбами
тупу на 'днім місці, тупу.
І раптом прорвався мостами —
і вже ти в степу!

III І вже тебе вітер і віте —
розгони, одгони і гон!..
Ех! чор! того сина,
отут уже ти невгомний.

IV Отут уже (як тільки світ блисне) —
та куди той центра крик! —
гудеш, гудеш, ще й акордом приснеш —
аж поки прийде робітник.

V Гудеш, деш... а як одгаснеш,
то довго ще, довго одгон...
І здається: десь, там, Донбасний,
тобі відповідає в тон.

VI Відповідають з туману заріччя:
сокири і пилки і дзеньк...
Отут твоє, Харків, обличчя,
тут твій центр“.

В даному прикладі I й II строфа, IV й V з'єднані „стиком“ на підставі анафор відповідних періодів; а II й III, III й IV, V й VI строфи з'єднані „стиком“ строф за допомогою анафоричного об'єднання відповідних рядків. Крім того, цей вірш може бути прикладом „кола“ віршу, що захоплює рими (ч I,1 = ч VI,3 „обличчя“) та суголоси (ч I,3 = ч VI,1; „многоріччя“: „заріччя“), при чому перший період I строфи має інтонацію питання; а другий (коловий) період останньої строфи з'являється ніби відповіддю, при чому обидва рядки цього періоду об'єднані анафорою („отут“, „тут“); нарешті, другий рядок II строфи є прикладом „кола“ рядка („тупу“).

СТРОФИЧНІ ФОРМИ З КАНОНІЗОВАНИМИ ПОВТОРАМИ

Як відомо, до зазначених форм відносяться: рондо, рондель, тріолет, газела і т. и. У Тичини зустрічаємо ронделі (Плут, 37) —

„Іду з роботи я, з заводу (1)
маніфестацію стрічать. (2)
В квітках всі улиці кричать:
нехай, нехай живе свобода!

Сміється сонце з небозвода,
кудись хмарки на конях мчать...
Іду з роботи я, з заводу (1)
маніфестацію стрічать. (2)

Яка весна! Яка природа!
У серці промені згучать...
— Голоту й землю повинчать! —
тоді лиш буде вічна згода.
Іду з роботи я, з заводу“.

В даному разі маємо композиційну „спіраль“, канонізовану в спеціальному повторі⁴⁵⁾. $1,2 = 7,8$; $1 = 13$; рими такі: авва; авва; авваа (у Тичини маємо в II строфі таку схему рим: авав); після 4 й 8 рядка маємо синтаксичну павзу, якої конечність відзначена в теорії⁴⁶⁾. Другим прикладом ронделі є (Плуг, 38) —

„Мобілізуються тополі
під хмарним вітром на горі...
Уже давно ми на порі,
давно всіх кличемо: до волі!

До волі, бідні, босі й голі!
не час сидіти у норі!
Мобілізуються тополі
під хмарним вітром на горі...

Гукнем же в світ про наші болі!
Щоб од планети й до зорі —
почули скрізь пролетарі
за що ми б'ємося тут у полі!
Мобілізуються тополі...“

Цей приклад, що до місця повторів та порядку рим, абсолютно аналогічний попередньому; варт відзначити „стик“ першої та другої строф („до волі“) — „стик“ в повному розумінні цього слова.

КОМБІНАЦІЇ РІЗНИХ ФОРМ ПОВТОРА

В попередніх розділах роботи вже відзначено використання поетом різних форм повтора в одному вірші. Можна навіть намітити певну еволюцію що до цього: коли в „Сонячних Кларнетах“ і „Плузі“ поет здебільшого використовує одну форму повтора, яко композиційний засіб, то в „Вітрі з України“ ми зустрічаємо комбінації різних

форм повтора, що іноді — всі разом — досягають значіння композиційних засобів (приклади цьому були й раніше).

В цьому розділі ми розглянемо ті приклади, що не ввійшли в попередні розділи й що являють собою використання різних форм повтора; ці форми можуть досягати й не досягати значіння композиційного засобу.

Наприклад („Сонячні Кларнети“, 18) —

„Подивилась ясно, — заспівали скрипки!
Обняла в-останнє, — у моїй душі.
Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді.
Заспівали скрипки у моїй душі!
Знав я, знав: навіки, — промені як вії! —
Більше не побачу — сонячних очей. —
Буду вічно сам я, в чорному акорді.
Промені як вії сонячних очей!“

Ефект полягає в тому, що четвертий рядок обох строф складається з других половин перших двох рядків відповідної строфи (курсив); крім того, маємо епіфори третіх рядків обох строф („в чорному акорді“). Але в цілому ми маємо приклад широко-розгорнутої системи внутрішнього, психологічного паралелізму: перша строфа в великій мірі інтерпретує „обставини“ (І, 3), зовнішню дію („подивилась ясно“, „обняла в-останнє“); вся-ж друга строфа інтерпретує „психику“; одже елемент „психичного“ має й І строфа: перші половини перших двох рядків інтерпретують „обставини“ (приклади вище), а другі половини — дані психики, реакцію на цю зовнішню дію; так само, 3-й рядок І строфи інтерпретує „обставини“, а четвертий — психичні дані; утворюється ніби своєрідний ритм між зовнішніми обставинами й психичними даними.

Цікавим прикладом є також („Сонячні Кларн.“, 29) —

Світає...
Так тихо, так люблю, так ніжно у полі.
Мов свічі погаслі в клубках фіміяму,
В туман загорнувшись, далекі тополі
В душі вигравають мінорну гаму.
Вже дніє поволі...
Так тихо, так люблю, так ніжно у полі.

Світає...
Все спить ще: і небо і зорі безсилі.
Лиш птах десь озвався спросоння ліниво,
Та пень обгорілий, мов піп на могилі,
„Безсмертний, помилуй!“ — кричить мовчазливо.
Видніє що хвилі...
Все спить ще: і небо і зорі безсилі.

Світає...
Проміннями схід ранить ніч, мов мечами.
Хмарки золоті поспішають на битву.

Безмовні тумани тримтять над полями
 І з ними стаю я на ранню молитву:
 О зглянься над нами!
 Защо нас Ти раниш у серце мечами?"

Може бути подвійна аналіза цього віршу: коли вважати, що в кожній строфі 7 рядків, тоді всі вони будуть об'єднані анафорою „світає“, а повторення 2 й 7 рядків доведеться тоді розглянути, як спеціальний вид рефрену⁴⁷), при чому ритмічне відокремлення 6-го (передостаннього) рядка ніби готує ґрунт для рефрену (курсив). Одже, на підставі ритмічного відокремлення першого рядка, його можна розглядати, як заспів, аналогічний перед усіма строфами, що своїм повтором інтерпретує „нагнетание“ світанку; цей рядок, таким чином, ніби не входить в склад строфи, що замикається „колом“; в перших двох строфах рядки „кола“ повторюються абсолютно точно; в третій строфі — неточно: останній рядок мотивується тематично інакше („Защо нас Ти раниш...“) і з'являється на іншому інтонаційному тлі, супроти першого рядка. Такий повтор, між іншим, дуже цінний з художнього боку, бо він не лише відновлює перший елемент повтора, але збагачує цей елемент новими даними, чи то тематичного, чи інтонаційного, чи якого іншого порядку. Крім того, в III строфі маємо приблизний синтаксичний паралелізм таких рядків:

Хмарки золоті поспішають на битву,
 Безмовні тумани тримтять над полями.

Зазначене вище „нагнетание“ світанку відзначене в передостанніх рядках I й II строф („Вже дніє поволі“, „Видніє що-хвилі“); ці рядки об'єднані й приблизним синтаксичним паралелізмом. Нарешті I й III строфи дають приклад захованого психологічного паралелізму: спочатку йдуть дані природи, потім — психики (в I строфі: „...далекі тополі в душі вигравають мінорну гаму“; в III строфі: „І з ними стаю я на ранню молитву...“ й до кінця); в I строфі кінець інтерпретує також дані природи⁴⁸).

Дальший приклад („Вітер з України“, 7 — 8) —

„Нікого так я не люблю,
 як вітра вітровіння.

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Він замахнеться раз —
 рев! свист! кружіння!
 І вже в гаю торішній лист —
 як чортове насіння...

Або: упнеться в грузлу ріллю,
 піддасть вагонам волі —
 ух як стремлять вони по рельсах,
 аж нагинаються тополі!...

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Сидить в Бенгалії Рабіндранат:
нема бунтарства в нас: людина з глини. —
Регоче вітер з України, }
вітер з України. }

Крізь шкельця Захід мов з-за ґрат:
то похід звіря, звіря чи людини? —
Регоче вітер з України, }
вітер з України! }

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Він корчувату голову з Дніпра:
не ждіть, пани, добра;
даремна гра!
[Ах,
нікого так я не люблю,
як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління
і землю,
землю свою.]“

В даному разі маємо „коло“ віршу (курсив) з „исходом“ (три останніх рядки); кінцевий повтор колового елемента починається з „Ах“ (як вступний акорд „колового“ завершення) і захоплює суголоси рим („боління“); так само початковий елемент „кола“ захоплює суголоси („кружіння“, „насіння“). В середині вірш повторенням рядка „Чортів вітер! Проклятий вітер!“ поділяється на 2 частини (по 2 строфи в кожній); можна розглядати це повторення рядка як *suī generis* „спіраль“ (воно стоїть перед двома строфами і частини, після неї й після другої частини); сам рядок може бути прикладом епіфори половин рядка („вітер“) і синтаксичного паралелізму в межах цих половин. В першій частині обидві строфи розпадаються кожна на 2 періоди; цей розподіл мотивований тематично: перші періоди обох строф характеризують дію вітра, його напрямок („Він замахнеться раз — рев! свист! кружіння!“, „Або: упнеться в грузлу ріллю, піддасть вагонам волі“); другі-ж періоди — наслідок цього („і вже в гаю торішний лист...“, „ух, як стремлять вони по рельсах, аж нагинаються тополі“). Обидві строфи другої частини об'єднані однаковою епіфорою-рефреном, що займає другі періоди обох строф („Регоче вітер з України, | вітер з України“). Нарешті, рядок „його шляхи, його боління“ дає приклад анафори половин рядка (курсив).

Цікавим прикладом є вірш „Надходить літо“ („Вітер з України“, 13 — 14); зазначена назва є в той же час елементом колового повтора. Але, крім того весь вірш пронизаний повторами; в I строфі: „надходить літо“, „в садках додолі цвіт, додолі цвіт“, „повніє-далина“;

в II строфі: „гойдає вітер мак, і мак і явори“; в III строфі маємо коло двох рядків (5 та 6): „Тиша. Лиш на кутку і дзвязк і стун. Проїде вулицею хтось. Тиша“. Крім того, II й III строфи об'єднані епіфорою:

„Це десь за тиждень вже й жита
почнуть мов справжні зорувать“.

В IV строфі: „Хитає головою дід“. В V строфі: „Дитина ручками, дитина ніжками...“

Маємо, крім того, приклади синтаксичного паралелізму („Рясніє небо“, „повніє долина“), дієслівні початки перших трьох рядків III строфи („пережили“, „визволили“, „поділили“).

Дальший вірш („Вітер з України“, 22 — 23) —

„Немов той Дант у пеклі,
стою серед бандитів і злочинців,
серед пузатих, ситих і продажних,
серед дрібних, помстливих, тупоумних,
на купі гною жовчного, що вемоктує, затыгує на дно:
співай, поете, з нами в тон!“

Стою мов скеля непорушний.

І кубляться круг мене
в багні, в болоті мов гадюки,
клубком спілітаються і падають,
і твань їм рота заливає...
...[О, будьте прокляті ви] всі — я вас не знаю!
Не доторкайтесь! не вийте!..
...[О, будьте прокляті ви] ще раз!..

Стою — мов скеля непорушний —

є прикладом „кола“ (курсив) з „зачином“ (фігурна дужка). Але, крім цього, в самому вірші ми маємо повтор, означений квадративими дужками; вважати його за внутрішнє „коло“ не можна, бо цей повтор не сприяє формуванню строфи й композиційному розподілові матеріалу⁴⁹).

Так само не можна вважати повторами композиційного значіння повтори в гекзаметрі „Хмари кругом облягли“⁵⁰) (елементи: „кинулось, вихром заграло, мішаючись наче у танці“, „вниз та униз осідало, мішаючись наче у танці“) та „Повстанцях“⁵¹) (елемент: „один за одним — все на конях, один за одним ще й співають“).

В творі „Клеон і Діодот“⁵²) ми маємо розподіл матеріалу на певні періоди, неоднакової величини; зустрічаємося тут і з повторами: так в другому періоді маємо „коло“ (перший рядок періода: „Гамір атенці зчинили, неначе готовили бурю“, „Гамір атенці зменшили, а скоро і зовсім затихли“); ці-ж приблизно повтори маємо в 4 періоді („Гамір атенці зчинили, на два табори поділившись“, „Гамір атенці зменшили, а скоро і зовсім затихли“), але значіння „кола“ тут вони

не мають; аналогічні ці періоди і своєю тематикою (в першому даються обставини перед промовою Клеона, в другому — перед промовою Діодота). Третій і п'ятий періоди дають самі промови; ці періоди однаково починаються („Кинувши оком навколо, так він почав говорити“) й приблизно однаково кінчаються (в III періоді: „Раджу вам довго не думать. Більш не скажу ані слова“, в V періоді: „Раджу про це вам подумать. Більш не скажу ані слова“). В VI періоді маємо повтори, аналогічні з IV періодом („Гамір атенці зчинили, на два табори поділившись“); крім того, ці періоди об'єднуються анафорою, що захоплює 2 рядки („Тільки зійшов він униз, сколихнулось кругом як на хвилях. Гомін пробіг мов той вітер і раптом зірвалось зусюди“). В останньому періоді (VII) маємо тематичне завершення: „исход“ цілого віршу (голосування з приводу мітіленян); при чому цей період має повтор II, IV й VI періодів („Гамір атенці зменшили, а скоро і зовсім затихли“). Перший період можна вважати за тематичний „зачин“ (обвинувачення мітіленян). На підставі цієї аналізи можна бачити, що в основу композиційного розподілу матеріалу покладено тематичний принцип; при чому цей розподіл стверджується й повторами композиційного значіння.

Зустрічаємося в цьому творі з випадковими повторами — анафорами; в III періоді:

„Краще нехай уже гірші закони, але щоб незмінні,
Краще нехай неосвіченість, ніж ота вченість безвольна!“
в V періоді:

„Виступив я не для того, щоб тут заперечить Клеону,
Виступив я не для того, щоб з вами судить мітіленян.“
в VI періоді:

„Цитьте, мужі, не треба: пора розпочать голосовку.
Цитьте! — гукнули й стратеги, і зблідли послі
мітіленські“.

Наступний вірш („Вітер з України“, 24 — 25) —

„За всіх скажу, за всіх переболію,
я кожен час на звіт іду, на суд.
Глибинами не втану, не змілію,
верхівлями розкрилено росту.“

Ніколи так душа ще не мужала!
Ніколи так ще дух не безумів!
О, дух ясний — без яду і без жала —
давно ти снів? — а вже сучасний дій

всього мене обняв, здавив, напружив,
і я встаю, нову вдихаю міць.
Не мрію, ні, повіки я розмружив —
іронія і гордість на лиці,
іронія...

Товариство, яке мені діло,
чи я перший поет чи останній?
Надівайте корони і йдіть,
отверзайте уста...

Товариство, яке мені діло,
чи я пізній предтеча, чи ранній?
Удавайте пророків і йдіть
отверзайте уста...

Там за мною, за мною, за мною,
я не знаю там скільки іде!
перед мене твердою ходою
наступаючий день.

Там за мною, за мною, за мною
і від плуга й від трудних станків.
перед мене щасливе море,
море голів...

Ну куди - ж я піду після цього,
ну куди - ж я оглянусь на вас,
коли сонце пронизує розум,
сонце уста?

Я дійшов свого зросту і сили,
я побачив ясне в далені.
Товариство, яке мені діло,
чи я перший чи ні?"

ніби розпадається на дві частини: першу (три перших строфи) можна вважати за великий „зачин“; друга - ж частина об'єднана „колом“ (курсив). В „зачині“ маємо анафору половин 1 рядка I строфи („за всіх...“), анафору перших двох рядків II строфи („ніколи“), тематичне „нагнетання“ в перших трьох рядках I строфи. Що до „кола“, то перші чотири строфи його (цеб-то IV, V, VI й VII строфи віршу) збудовані досить цікаво: вони розпадаються на 2 частини (по 2 строфі в кожній), при чому перші періоди строф в кожному періоді подібні один до одного, теж можна сказати й про останні періоди; нарешті, можна говорити про анафору IV й V строф („товариство...“), VI й VII („там за мною...“); а також про епіфору IV й V строф („отверзайте уста...“), VI й VII строф („перед мене...“); крім того, в IV та V строфах маємо захоплення суголосів рим (ч. IV, 2: ч. V, 2 „останній“, „ранній“)... В цьому-ж „колі“ маємо анафору перших двох рядків VIII строфи („Ну куди - ж я...“) і тих же рядків IX („я...“). В двох останніх рядках VII строфи маємо „стик“ („море...“), і анафора VI й VII строфи дає приклад повтора („за мною...“) з метою „нагнетання“. Зазначений в початку цього аналізу розподіл вірша на 2 частини стверджується й різними ритмичними тенденціями: „зачин“ має ямбічну тенденцію, „коло“ — анапестичну.

Дальший приклад („Вітер з України“, 66, 67).

„І: Мов пущене ядро з гармати
Земля круг сонця творить цикль.
Тюпцем круг неї лійсий місяць, —
беззубо дивиться в моноклъ.

ІІ: О, скільки на землі беззубих,
боятися сонця і води!..
Роди нам, земле, юних серцем,
о земле, велетенів роди!

ІІІ: Народи йдуть, червоно мають:
свободі путь! свободі путь!
І кров'ю землю напаяють
і знов у землю тліть ідуть.

ІV: Але на зміну їм — у муці
другі встають під дзенькіт куль,
що движуть сили революцій
в новий октябрь, новий іюль.

V: Вставай, хто серцем кучерявий! }
Нова республіко, гряди! }
Хлюпни нам, море, свіжі лави! }
О, земле, велетнів роди! }

VI Мов пущене ядро... (точний повтор I строфи)

VII: Дивись, дивись: нема поради,
нема тепер шляху до мас
Цвіли колись твої декади,
поки ти жалко не погас.

VIII: { Горить же всі, хто кучерявий (далі повтор V строфи)... — являє собою двохфазну систему повторів двох строфічних елементів, або просто перехресний повтор двох елементів, за нашою схемою *хуху* (I = VI; V = VII); як можна бачити в середині віршу елементи повтора (V і VI) збігаються; між цими строфами повтора міститься останній матеріал віршу. Відзначимо окремі повтори, що впливають на композицію окремих строф: 1) епіфора II й V (а значить і VIII) строф („о земле, велетнів роди“), 2) синтаксичний паралелізм 3 й 4 рядків III строфи, 3) анафора, що супроводиться синтаксичним паралелізмом половин 4 рядка IV строфи, 4) повтор половин 2 рядка III строфи („свободі путь“), 5) повтор на початку 1 рядка VII строфи („дивись“). Крім того, цікаво відзначити синтаксичну будову V (= VIII) строфи: непаристі рядки мають на першому плані дієслова — присудки („вставай“, „хлюпни“), а паристі рядки — на останньому („гряди“, „роди“); це - ж дозволяє говорити про дієслівно-присудкову анафору непаристих рядків, та про

таку-ж епіфору паристих рядків, або-ж про дієслівно-присудкове (синтаксичне) „коло“ періодів зазначеної строфи; звичайно, тут і „анафору“ й „епіфору“ й „коло“ треба розуміти наближено.

Прикладом тематичного завершення віршу може бути („Вітер з України“, 72, 73).

„Вертаюсь по Кузнечній. Сонце
ще тільки-тільки. Так: мов тінь
квачем. Тополя червоніша!..
Ще розговляються, ще тиша,
така на всьому лінь!“

Льодок. Граки за ніч похрипли,
а все-ж. За ними скрізь цвірінь,
а там десь голуб в гулких нішах...
Ще розговляються, ще тиша,
така на всьому лінь!

Чого-ж я чую шум?
Чому в мені бадьорість?
Який там флот
з незавойованих висот
шалену розвиває скорість?

І звідки дзвін?
І звідки в грудях спочуття безкрає?
не Воскресіння, не Різдво —
нове новітнє торжество
шумить і наближає.

І як наблизиться, впаде —
то многі з нас посліпнуть.
Такий там світ,
такий там думки літ, —
що многі з нас посліпнуть.

Не те, щоб ми були старі,
а просто: грандіозу
не в силі віри ми понять,
не в силі ще язичества прийнят
таку велику дозу.

Сліпить як очі сонце! Синє
таке зелене небо. День.
Вже день, а ми ще по соборах,
а потім розговляємося по норах
і переспівуєм пісень.

Вже зовсім день!“

Елементами „кола“ є I, II й остання строфа, можна відзначити повтори словесних груп („розговляються“ і т. и.), але остання строфа з'являється на іншому тематичному тлі (I: „Сонце ще тільки-тільки...“; VII: „Сліпить як очі сонце...“); тому й підкреслили ми тематичне завершення матеріалу. Друга строфа об'єднується з першою за допомогою епіфори строф (2 останніх рядки „ще розговляються...“), що захоплює суголоси рим: ч. I, 2: ч. II, 2 („тінь“: „цвірінь“), ч. I, 3: ч. II, 3 („червоніша“: „нішах“). Зазначені строфи (I, II й VII) охоплюють „колом“ III, IV; V й VI строфи; в композиції останніх можна відзначити: 1) анафору 1 й 2 рядків III строфи, 2) теж в 1 й 2 рядках IV строфи, 3) теж в 3 й 4 рядках V строфи, 4) теж в 3 й 4 рядках VI строфи, 5) повтор 2 й 5 рядків в V строфі можна розглядати, як спеціальний тип рефрену. Нарешті, в VII строфі треба відзначити повтори, що не сприяють композиційному розподілові матеріалу (курсив).

Щоб закінчити цей розділ, нам доведеться розглянути з боку повторів „Думу про трьох вітерів“ та „Фуґу“.

„Дума“ („Сонячні Кларнети“, 57—60)⁵³) збудована на „спіралі“ повтора „На ранній весні-провесні, Гей, на світанні гук“: в межах цього п'ятикратного повтора містяться 4 частини-періоди (не строфи) „думи“. Вся „дума“ перейнята великою кількістю синтаксичних повторів, що є характерною ознакою дум⁵⁴). Кожна з трьох останніх частин думи тематично поділяється на 3 розділи: в першому маємо те, що „подумав, помислив“ той або інший вітер; в другому-те, що цей вітер зробив, в третьому—реакцію на це з боку людей; такий тематичний розподіл стверджується композиційними анафорами: для першого розділу: „Що... Вітер... так собі подумав, так помислив“; для другого: „Тож... Вітер (летить, налітає); для третього: „Тоді тебе люде зачували“. Лише перша частина „думи“ поділяється трохи інакше: в першому—„Сонечко сходило“, в другому „промовляло“, в третьому „Тее вітри зачували“ (звичайно, можна поділити цю частину інакше, на 2 періоди, але це великої ролі не грає, бо взагалі ця частина збудована інакше, ніж 3 останніх).

Що до „Фуґи“, ⁵⁵) то в ній ми маємо повтор двох елементів: перший елемент:

„... вітер вітер ві
терзає дуба кле
на хмарах хмуре сон
це знов осінній ві“;

цей елемент повторюється з варіацією в перших двох рядках:

„вітер кликне кла
наклони дуба кле“.

Другий елемент:

„Прислухаюсь:
голос, що вкруг росте,
в собі я ношу.“

Живе — давно розпалось на клітини,
клітина — в землю, в зелень, шум.
І той протест, і той огонь, що був у них —
тепер він зелень, шум...

Шуми, шуми, рясне верхівля,
епохо наша вітряна!
Проходь з старого кладовища,
мелодіє моя“.

Порядок цих повторів такий: *ххуу*; таким чином, можна говорити про два „кола“, в межах віршу; перед першим колом маємо „зачин“, після другого „исход“; при чому обидва кола мають між собою розмежування рядками:

„Дугами горби лягли...“ і т. и.

В самому матеріалі *фуги*, що міститься між цими повторами, можна найти дуже багато прикладів повтора рядків, слів, повторів, що вкладаються в накреслені вище схеми, нарешті, повторів „неорганізованих“; багато також є прикладів синтаксичного паралелізму, їх легко найти самому. Скажу декілька слів про саме використання в поезії суто-музичної композиційної форми (в даному разі „*фуги*“); оскільки ми маємо в даному вірші приклад дійсно „*фуги*“, сказати це може лише спеціаліст. На мою думку, споріднення між поезією й музикою мусить іти не в напрямку переймання композиційних форм одного мистецтва другим; лише ті форми, які виникають органічно в двох споріднених галузях мистецтва, можна вважати тривкими, сталими; пригадую „Сонатну“ будову Брюсовського „Воспоминання“, яка утворює до деякої міри вражіння щитучности; у всякому разі це переймання композиційних форм одного мистецтва другим — проблема, яку можна поставити, але не дати певної відповіді. Поезія й музика — рідні сестри що до свого походження, але нині цілком самостійні; тому потрібна велика обережність в розв'язанні зазначеної проблеми; як на одну з таких спроб, можна дивитися й на „*Фугу*“ Тичини.

КОМПОЗИЦІЯ *VERS LIBR'U*

В попередньому розділі ми аналізували приклади комбінації різних повторів, при чому розглядали переважно вірші, написані канонічними розмірами.

Переїду зараз до аналізу композиції *vers libr'u* поета: в таких віршах принцип композиції художнього матеріалу набуває особливого значіння, бо, як каже Жирмунський, „відсутність строгої метричної композиції в звичайному розумінні слова, цеб-то поділу на рівні з боку метру рядки, періоди, строфи, висуває на перше місце другі важливі фактори композиційної будови — і перш за все різні форми ритмико-синтаксичного паралелізму“⁵⁶⁾.

Отцей вірш („Сонячні кларнети“, 37)—

„пробіг зайчик.
Дивиться —
Світанок:
Сидить, грається,
Ромашкам очі розтулює.
А на сході небо пахне.
Півні чорний плащ ночі
Вогняними нитками сточують.
— Сонце
Пробіг зайчик“.

можна розглядати, як коло вірша з елементом повтора в один рядок при чому 2, 4, 5, 6, 8 рядки мають на своєму кінці дієслова-присудки
Майже те-ж саме можна сказати про вірш (Сон. Кл., 38):

„Випив доброго вина
Залізний день.
[Розцвітайте, луги! —
: я йду — день —]
[Пасітесь, отари!
: до своєї любові — день —]
[Колисково, колоски! —
: удень.]
Випив доброго вина
Залізний день“.

Тут маємо „коло“ віршу з елементом повтора в 2 рядки: матеріал, замкнений „колом“, розподіляється на 3 періоди, по два рядки кожний; ці періоди збудовані майже однаково в своїх перших рядках (цеб-то в 3, 5 й 7 рядках віршу): на першому плані стоїть дієслово в вольовому способі („розцвітайте“, „пасітесь“); захований наказ маємо в „колисково“ 7 рядка (1 рядок третього періоду), на другому плані зазначених рядків маємо „звертання“: „луги“, „отари“, „колоски“; в других рядках означених періодів (цеб-то в 4, 6, 8 рядках віршу) маємо епіфору „день“, „удень“. На підставі цих даних можна говорити взагалі про аналогічну синтаксичну й композиційну будову зазначених періодів.

Цікавим прикладом може бути („Сонячні Клар., 39) —

„Коливалось флейтами
Там де сонце зайшло.
Навшпиньках
Підійшов вечір.
Засвітив зорі,
Прослав на травах тумани,
І, на вуста поклавши палець, —
Ліг.
Коливалось флейтами
Там де сонце зайшло.“

В даному разі маємо коло вірша (елемент повтора = 2 рядкам); крім того, маємо дієслівно-присудковий початок 4, 5, 6, 8 рядків. „Коло“, якого кожен елемент становить з рядки, 6 —

„Укрийте мене, укрийте:
Я — ніч, стара,
Нездужаю.
Одвіку в снах.
Мій чорний шлях.
Покладіть отут м'яти,
Та хай тополя шелестить.
Укрийте мене, укрийте... (і т. д., точний повтор).“

Крім того, слід відзначити повтор вольового способу дієслова („укрийте“, „покладіть“): той-же імпульс в реченні „хай тополя шелестить“.

Прикладом „кола“ віршу, з елементом повтора в 3 рядки, може бути („Сонячні Кларнети“, 56) —

„Праворуч — сонце.
Ліворуч — місяць.
А так — зоря.

Благословляю, синку, на ворога... і т. п.“

Елемент повтора дає приклад синтаксичного паралелізму.

Прикладом „кола“ віршу з „зачином“ може бути („Сонячні кларнети“, 55):

„Кладусь я спать.
Три янголи в головах стоять.
Один янгол все бачить
Другий янгол — все чує
Третій янгол — все знає.

І приснився мені
Син.

Наче він сам проти ворога ставав,
А той обступає, просто в груди рубає!
(Перший янгол вид свій закривав).

І ніби поле рівне, рівне та зелене
І вітер стеле спів: „прощайте, нене!“
(Другий янгол із хрестом до мене).

І вітер стеле: „Не сумуйте, смерти той не знає,
Хто за Україну помирає!“
(Третій янгол серце звеселяє).

І приснився мені
Син“.

„Зачин“ становлять перші 5 рядків, при чому останні 3 рядки „зачина“ дають приклад синтаксичного паралелізму. „Коло“ означено курсивом і крім того встановлюється тематично (сон). В межах „кола“ вірш розподіляється на 3 частини — строфи, по 3 рядки в кожній; цей розподіл стверджується тематично, а також за допомогою сусідніх рим, однакових для даної строфи; при чому, рими першої строфи („ставає“, „рубав“, „закривав“) своїми суголосами подібні до рим третьої строфи („знає“, „помирає“, „звеселяє“); таким чином, можна говорити про „коло“ суголосів рим між першою та третьою строфою, — коло, що міститься в межах вищезазначеного кола („І приснився мені Син“). Можна також говорити про „епіфору“ строф, — „епіфору“, зв'язану до деякої міри з психологічним паралелізмом в межах кожної строфи (підкреслено дужками третього рядка). Крім цього, маємо випадкові повтори: 1) анафоричне „і“ в перших двох рядках II строфи, 2) анафору 2 рядка II строфи та 1 рядка III строфи („І вітер стеле“).

Прикладом захованого тематичного кола може бути („Сонячні Кларнети“, 54) —

„У золотих своїх дворів
[Свята Неділя] вийшла.
Тихо. [Сумно].
Ніщо не пролетить, не заспіває... (пропуск 8 рядків)
[Сумно].
[Зелена Неділя].

Повтор словесних груп означений квадративими дужками.

Можуть бути також повтори не композиційного значіння, наприклад („Плуг“, 19) —

„І, уклонившись праху,
ми сходили з гори.
— І знов тиран. І знов неволя.
Хрипкий далекий пароплав
сигару закурив... (пропуск 6 рядків).
...Забренів струнний гнів.
Заходили дерева і пристань... (пропуск 4 рядків)
(Забренів струнний гнів) —
Ой, буде ще потопу,
і сміху
і вина?“

Курсивом означений повтор рядка, що немає композиційного значіння. Третій рядок дає приклад анафори половин рядка („і знов...“).

Прикладом складної й дуже цікавої композиції є („Вітер з України“, 9 — 10):

„Сніг. Сніжок.
На княжий теремок.

День і ніч круг нього ходить,
плаче голосок:

— Ой князю, князьочку,
чи ти за Дунаєм,
чи ти на Дону?
Дай про себе вісточку,
бо умру.

Прислухається княгиня — тільки сніг,
тільки сніг та сніжок,
та за полем та за лісом
голод — голосок:

Батька війна!
Матері ма!
Хто пооре, хто засіє?
А - а!

Ой, яка пустеля.

Тут княгиня знов:

— Послужи ще ти, вітрило,
вітре - чорнобров!

Десь князь одступає
з жменькою княжат, —
одвертай од нього стріли,
посилай назад.

прислухається княгиня — а вітру нема,
тільки сніг та зима,
та за полем та за лісом
чути голоса:

Ми тебе одвернем!
Ми тебе пошлем!
Будеш ти лежать як князь твій —
каменем...

Ой, яка пустеля.

— Дніпре, Дніпре сон-дрімайло,
та нам батько всім.
Встань хоч ти — коли без князя —
царство воскресім.

Царство тихе, праве,
мудре на закон:
щоб одні землі гляділи,
а другі корон.

Прислухається княгиня — тільки сміх,
тільки труситься сміх,
та шумить, шумить шумище
із-під хат, із-під стріх.
Мо вернувся князь з походу?
Мо дружина прийшла? —

Прислухається княгиня — брязк мечей та яса,
та все ближче голоса:
ми тебе воскреснем!

Ой, яка пустеля“.

Весь вірш повтором епіфоричного типу (курсив) розподіляється на 3 частини, з яких кожна тематично розподіляється на 2 розділи: в першому — слова княгині (за винятком I частини, де є тематичний „зачин“), а в другому — те, що княгиня чує; це стверджується й повтором анафоричного типу з початку другого розділу („прислухається княгиня“); в третій частині — цей повтор подвійний з метою „нагнетання“. Утворюється, таким чином, в кожній частині дещо, подібне до *aufgesang*'а (1 розділ) та *abgesang*'а (2 розділ)⁵⁸. Крім того, маємо випадкові повтори, що так або інакше впливають на композицію чи то розділу, чи то строфи. Так, об'єднані анафорою рядки: 1) 2 та 3 в II строфі першої частини („чи ти...“), 2) 1 та 2 в IV строфі другої частини („ми тебе...“), що об'єднані й синтаксичним паралелізмом; 3) рядки в кінці третьої частини („Мо вернувся...“, „Мо дружина...“). Маємо „стик“ I й II строфи в третій частині („царство“), „стик“ 1 й 2 рядка в III строфі першої частини („тільки сніг“) і тих самих рядків в тій самій строфі третьої частини („тільки сміх...“). Маємо повторення рядка „та за полем та за лісом“, зв'язане з анафоричними повтореннями („прислухається княгиня“), відзначеним вище; цей рядок повторюється в I та II частинах; нарешті у всіх інших розділах повторюється „голоса“, „голосок“, що стверджує зазначений вище розподіл частин на 2 розділи⁵⁹.

Цікавим прикладом тематичної композиції може бути („Вітер з України“, 15 — 16) —

„Кожі Микита м'яв —
прийшли к ньому люди,
прийшли в сльозах к ньому люди:
ой, горе, Микито, якби ти знав,
горе, якби ти знав!

Король змій
город оступив —
ну що ти йому скажеш?
Помилю, як крови нап'юся —
ну що ти йому скажеш?

Найшов на Микиту гнів —
голови не підвів,
дванадцять кож під його руками
трісь! трісь!

Прийшли к ньому вдруге:
і в кожного ніс обрізаний,
і в кожного уші обрізані,
і в кожного губи.

І таке загнусашили щось:
ой, горе, Микито, якби ти знав,
горе якби ти знав!

Найшов на Микиту жаль —
дурнями їх обізвав:
от уже дурні, так дурні,
й коли вони переведуться!

Прийшли к ньому втретє;
і кожен перед собою вів:
жінку без голови,
сина без голови,
і так страшно, так смішно ступали ноги —
немов-би живі...

Тут Микита зірвавсь —
усі ви безголові!
Ну що з того, що я вам поможу?
Ви тричі приходили і тричі ті-ж сами —
які ви нетями!
Де ваші багатії?

А! — пролунало — і стало мовчання.
Розширились очі — і стало мовчання.

— Чом в їх уші не порізано?
— Чом в їх синів не порубано?

А! — розірвалось — і стало мовчання.
Розширились очі — і всі догада —
(лисіла кров із мертвих...)

Поклали мертвих окремо.
Живі стали окремо.
Вдарилі на багатія!
Микита на короля!

Аж закипіла земля...“.

Весь вірш розподіляється тематично на 3 частини + „исход“; цей розподіл стверджується анафорою „Прийшли к ньому!..“ (перший рядок „Кожі Микита м'яв“ можна вважати за тематичний вступ); перша з цих трьох частин розподіляється на 3 періоди, друга — на два; третя — складніша, але тематично всі три частини розподіляються на 2 періоди кожна: перший — про те, як прийшли люди й що вони казали, другий інтерпретує реакцію на це з боку Микити (що стверджується повторами анафоричного типу: „Найшов на Микиту...“ — в I й II частинах, „Тут Микита зірвавсь...“ — в III частині). Крім того, в третій частині маємо ускладнення в формі діалога: після слів Микити (з анафорою „Тут Микита зірвавсь...“) іде відповідь: „А —

пролунало...“ з об'єднанням обох рядків епіфорою „і стало мовчання“; потім знову слова Микити, об'єднані анафорою „Чом в їх...“; і на-решті, остання відповідь, об'єднана анафорою з першою відповіддю „А! — розірвалось...“; рядки, що залишаються, можна вважати за тематичний „исход“. Маємо, крім того, в цьому вірші, в другій частині, анафоричне об'єднання трьох рядків („і в кожного...“); в першій частині — повтори рядків:

„... прийшли к ньому люди,
прийшли в сльозах к ньому люди...“; або
„... ой, горе, Микито, якби ти знав,
горе якби ти знав!“

Останні два рядки без ніякої зміни повторюються в кінці I розділу другої частини зазначеного віршу.

Цікавим прикладом композиційної будови може бути вірш („Вітер з України“, 30 — 31) —

{ „Осінь така мила
осінь
славна.
Осінь матусі їсти несе:
Борщик у горщику,
кашка у жменці,
скибка у пазусі,
грушки в хвартушку.

{ Осінь така мила,
осінь
славна.
Прийде, поставить: мамо, спите?
Підведуться мати:
це ти, моя доню?
— Я ішла все лісом,
дуб мене за хустку,
він хотів догнати,
борщик однять!

{ Осінь така мила,
осінь
славна:
— Мамо, мамусю, чом не їсте?
Бистро подивились
очі матусі,
зсунулось тіло,
звісилась рука ...

{ Осінь така мила,
осінь
славна:
— Мамо, мамусю, чом не їсте?“

Весь цей вірш тематично, розподіляється на 3 частини, при чому розподіл цей стверджується повтором анафоричного типу:

„Осінь така мила,
осінь
славна“.

Крім того, можна говорити про „коло“ цілого віршу: на це дає нам право повтор в кінці зазначеного елементу (фігурна дужка); але повтор рядка „Мамо, мамусю, чом не їсте“ (курсив) після цього елементу дає можливість говорити про „коло“ останньої частини віршу. Вибірність зазначеної композиції ускладнюється прикладами синтаксичного паралелізму:

„Борщик у горщику,
кашка у жменці,
скибка у пазусі,
грушки в хвартушку...“
або „...зсунулось тіло
звісилась рука...“

Прикладом тематичного завершення віршу може бути („Вітер з України“, 33) —

„Ми кажемо [сходить] сонце!

А це:

Уранці

маленька дівчинка, червона шапочка —
встає, встає...

Умилась там чи ні —

корзінку — і в ліс голубий!

А в лісі душно!...

На дощ

хмари як собаки:

то за вухом почешуться,

ато зубами клац! клац!

У лісі душно, а тут ще й вовк (місяць):
куди це в путь?

— А з сходу аж на спадень,

бо й там мої живуть,

червоношапочки ждуть не дождуться.

— А може - б я тебе зів? — Ізів.

Червона шапочка за ніж!

Вцілила вовку в лису головку,

А сама скорій туди,

де ждуть її, не дождуться.

Ми кажемо: [заходить] сонце“.

Оце „сходить“, „заходить“ на тлі точного повторення інших елементів першого й останнього рядків віршу (курсив) дає враження тематичного „кола“ віршу, що розпадається на декілька частин; II й III частини об'єднані анафорою „... в лісі душно...“; III й IV частини об'єднані епіфорою „... ждуть не дождуться“, при чому в IV частині це повторення ще ускладнене („де ждуть її, ждуть не дождуться“). Маємо також: анафору останніх двох рядків II частини („то“, „ато“); рядові повторення в I частині („встає, встає...“) та в другій („... клац! клац!“); синтаксичний паралелізм половин рядка: „маленька дівчинка, червона шапочка...“ і т. и.

КОМПОЗИЦІЯ „ПРОЗИ“ ТИЧИНИ

Я навмисне беру слово „проза“ в лапки тому, що в прикладах, поданих нижче, ми маємо ритмовану прозу („Золотий гомін“) ⁶⁰, що іноді ритмами і римами наближається до віршів („З мого щоденника“, „Живем комуною“); в багатьох випадках лише зовнішній вигляд робить даний твір „прозою“. Як каже Томашевський, ⁶¹ проза й вірші — це два бігуни, між яким певної грانیці немає. Наше приймання грає в даному разі велику роль. В окремих випадках може бути питання, проза це чи вірші? І на мою думку, до деяких з прикладів, поданих нижче, це питання може бути віднесене. Але нас цікавлять, головним чином, композиційні й інші повтори в намічених прикладах. Розгляньмо спочатку приклади „Вітра з України“.

Зустрічаємося тут з колом. (Ст. 43)

„Ой хмари, хмари з німецької землі! Це-ж ви зробили славу. Дніпрові булаву дали. Дніпро вертів її сюди-туди і довго любувався. Так-от коли труснем гетьманством! Чудовий сон здійснився! — Сміявся робітник одразу, а потім засмутився... (пропуск одного абзаца).

... Ой хмари, хмари з німецької землі“...

Цікавим прикладом є твір (ст. 45):

„Озеро синіми слізьми сходить. Над ним небо: не плач! — каже, а само ридань спинить не може: хмара за хмарою душу розривав. Хмара за хмарою.

По березі — гуси. Мов сніг. Гуси — сніжне лопотіння — кажу я, — чого ви вітра не вгамуєте?... Сад стоїть внизу і пісню осені розучує. (Підбіжить вітер до орхів) — [оріхи ноти ронять пожовклі, співати забули]; (шугне до акацій) — [акації вже надто поспішають]. {Бур'ян кричить: а я? а я?!}. (Та вітер розгнівався: усі співати ви негодні! І вже він за селом, за Листопадовим), [і млини йому останню фразу — круга! круга!]. {Бур'ян услід: голубчику, а я?}.

Озеро синіми слізьми сходить. І тільки часом супротивна хвиля немов піском його посипле. Рудим? — По голубому...

Гуси по березі“.

Весь вірш розподілено на 4 абзаци: I та III об'єднані анафорою „Озеро синіми слізьми сходить“, а II та IV — анафорою „Гуси по березі“. Таким чином, в даному разі маємо повтори композиційного значіння; означивши перший повтор через X, а другий — через Y, дістанемо узір ХУХУ, цеб-то, двофазний повтор двох елементів („фазою“ ми умовно звемо ряд неоднакових повторів); в цій системі міститься матеріял віршу. Крім того, в першому абзаці маємо повтор „хмара за хмарою“, що не має композиційного значіння. В другому періоді маємо цікавий синтаксично-тематичний ритм, коли можна так сказати: речення однакового значіння я взяв в дужки — круглі (для вітру), квадратові (для оріхів, акацій, млинів), фігурні („бур'ян“, яко епіфора); зміна цих тематичних хвиль дає дуже цікавий узір, що інтерпретує динаміку вітра (використання в Тичини цієї теми відзначає І. Майдан в № 3 „Червоного Шляху“ за 1925 рік; див. зноску раніше).

Прикладом цікавої композиції є (ст. 46) —

„[Живем комуною, працюєм]. Поміж горами монастир. Навколо ліс, а перед нами сам Дніпро. Чудний якийсь — ізразу й не впізнавш. Усе він спить, (усе він думає, ніяк не перемріє). [Живем комуною, працюєм].“

Як тільки світ — із заступами йдем на монастирське.

Ченці минають мовчки нас і довго хрестяться й плюють направо і наліво. Крикучий гонг покличе до сніданку. Назустріч сонце гімн свій ллє... Сміємся, вірим і горим! Лише Дніпро — ще більше похмурнів. (Усе він думає, ніяк не перемріє)“.

Що до порядку повторів, то він аналогічний до порядку їх в попередньому прикладі; але композиційне значіння їх неоднакове. Перший абзац замкнений „колом“ елементу X („живем...“), перед повтором цього елементу стоїть в 1 абзаці елемент Y („усе він думає...“), що закінчує собою твір. Коли X — X вважати за одну ланку повтора, а Y — Y за другу, то можна сказати, що тут дві ланки повторів щільно чіпляються одна за одну („щільно“ — тому, що в кінці 1 абзаца Y та X збігаються). Аналогічним прикладом що до композиційного значіння повторів, а також їх локалізації в творі може бути (48) —

„[Вночі фаланги сняться господарства]. А вдень трапляється й на кров. Село підбурено — прийшлося боронитись. (До крові звикли ми давно, хоч не возводим її в канон). [Вночі фаланги сняться господарства].“

Поранений: „Ви одняли у нас той спокій, якого ввік не вернем. Ви бога скинули і зрабували землю — прокляті будьте ви!“

Взяли його, догледіли, читать навчили і писать, розкрили перед ним завісу і от тепер він наш. Працює в полі з нами він, в театрі духом спіє, і знає, що не в кожного червона кров. (До крові звикли ми давно, хоч не возводим її в канон)“.

Елемент X (квадратові дужки) має безсумнівне композиційне значіння („коло“ першого абзаца); а другий елемент Y (круглі дужки) наближається до цього значіння, але не досягає його цілком.

Майже аналогічним прикладом є (47) —

„[На капусті жовті метелики, а на Дніпрі — білі].

Вітрила груди пнуть, до сонця весла грають, стежки світають за човнами — і тільки пісня по воді: („Ой гиля, гиля, гусоньки, на став“).

[На капусті жовті метелики, а на Дніпрі — білі].

В човнах все ліс, ліс, що рубаний, що цілий. Голодне місто проковтне і все таки обмерзне. Тоді: хоч дайте-ж ви робітникам! Сміються: всім дамо! Ось ми на зиму в атamani, то може й зовсім вас доб'єм.

(Ой гиля, гиля, гусоньки, на став“).

Перший період замикається в „коло“ повтором в квадратних дужках; перед повтором елементу Х стоїть елемент У (круглі дужки), що закінчує собою твір. Локалізація повторних елементів та композиційне значіння їх аналогічні цьому - ж у двох попередніх прикладах.

Прикладом, де лише один з повторів досягає композиційного значіння, а другий — ні — може бути твір (50) —

„[Посивів, Дніпре мій. Широкий — змеженів]. О, де-ж твій дух? Де запал твій і сила? Обклався лисинами з берегів: потечу, побіжу по гладенькому дну, дивні царства знайду. (Хочеш мира й спокою? Під чиею рукою?) [Посивів, Дніпре мій. Широкий — змеженів].

По-над тобою хмари — армії хмар! Шалений вітер шаблями розмахує, кричить: хто не з нами — зарубаю! розсічу! А ти: до порогів тічу. (Хочеш мира й спокою? Під чиею рукою?). А море жде, а море виглядає. Усіх, усіх, усіх...

Узір повторів ХУХУ, але лише елемент Х (квадратова дужка) досягає композиційного значіння, бо охоплює „колом“ перший абзац; другий елемент У (круглі дужки) хоч локалізується вперше поруч з повтором Х в першому абзаці, але твору не закінчує. Маємо адафори речень в першому абзаці та третьому (курсив) та рядове „нагнетание“ „усіх, усіх, усіх...“

Іншим прикладом що до локалізації й композиційного значіння повторів є (52):

„(Дихнуло з півночі і з півдня, з заходу і сходу). Куди тікати? Де сховатися од вітру? [Знялись стовпи піску, жгутами замигтіли з кручі]... Дніпре! бурі неминучі! — Мов той ведмідь встає — одною лапою на беріг хлюп! другою під водою...

Вставай, старий, вставай, давно вже встали Рейн і Волга і Дністер. (Дихнуло з півночі і з півдня, з заходу і сходу). А ну-ж за руки всі, гей-гей!

[Знялись стовпи піску, жгутами замигтіли з кручі...].“

Хоч узір повтора є ХУХУ, але композиційного значіння жоден із повторів не досягає: повтор Х (круглі дужки) не замикає в „коло“ першого абзацу, а локалізується в середині другого абзацу; повтор

У (квадратові дужки) хоч і закінчує твір, але не стоїть поруч з повтором Х, локалізуючись вперше в першому абзаці.

Цікавий узір повторів дає (51)

„[Хочеш, Дніпре, я прочитаю тобі?] (Колись клекотіла Вкраїна!...) Од краю до краю з Дністра до Дунаю, туди аж до моря й коло Стародуба — схопилась голота до панського чуба. {(Червоне сонце в безкраїх степах...)}⁶² [Хочеш, Дніпре, я прочитаю тобі?].

І кидалась шляхта до пап, королів і панство державу собі будувало. Ой, скільки там встало! Ой, скільки лягло... (Колись клекотіла Вкраїна). Дніпро усміхнувся: читай — не читай...

{Червоне сонце в безкраїх степах.}“

В даному разі маємо узір повтора XYZ XYZ, цеб-то: або двох-фазний повтор трьох елементів (XYZ XYZ), або-ж перехресний повтор трьох елементів, через 2 (XYZXYZ); композиційне значіння цих повторів неоднакове: перший повтор Х (квадратові дужки) досягає композиційного значіння, бо замикає „колом“ перший абзац; другий повтор (круглі дужки) композиційного значіння не має, бо не сприяє формуванню абзаців: він локалізується в середині першого й другого абзаців; нарешті, третій повтор наближається до композиційного значіння, бо він закінчує твір, хоч вперше локалізується в першому абзаці поруч з повтором першого елементу, Х. Слід відзначити також анафору двох речень (курсив) в середині другого абзацу.

Аналогічний узір повторів з іншим композиційним значінням їх та з іншою локалізацією маємо в творі (53):

„[Вигулюється там, а тут іще запнуто].

(Блісне, — упусти́ть на чугунне і довго ковзається і гуде). {(Дош іде!...)}⁶³

Коли-б іще, коли-б частіше! Хай пройде бурею весь край! — [Вигулюється там, а тут іще запнуто].

• Діди витрушували з люльки, а ми згрібаєм в піраміди. — Дмухни, потужний, рознеси, розвій, щоб не зібрали і довіку! (Блісне, — покотить на чугунне і довго ковзається і гуде). {Дош іде...}“

Елемент Х (квадратові дужки) досягає композиційного значіння, бо охоплює „колом“ перші 2 абзаци; елемент У (круглі дужки) хоч локалізується в середині першого абзацу, але закінчує 3 абзац і цим наближається до композиційного значіння; елемент Z (фігурні дужки) закінчує перший абзац і весь твір, досягаючи композиційного значіння. Узір буде вже знайомий: XYZXYZ. Слід відзначити: анафору половин першого речення в другому абзаці („коли-б...“); „нагнетание“ вольового способу дієслів у другому абзаці („дмухни...“) і т. и.

Дуже цікавий узір маємо в творі (54) —

„(А иноді — немов джентльмен). [Сам синій весь, у білих берегах-панчохах]. — {„Я на конгрес, я на конгрес“}. І удає, що він біжить, і вірить, що він робить, заклопотаний. [Сам синій весь, у білих берегах-панчохах].

О, зглянься на нас! — кричать йому обáпол ниви. — Пошли тумани нам, бо хмари все над панськими лісами. — „[Я на конгрес, я на конгрес]“ — недбало кида їм Дніпро, — я всіх вас боронитиму, лиш дайте мені спокій“.

І враз назад він повертає. Збиває піню і лягає, як і віки лежав. (А іноді він як джентльмен).“

Система повторів така: XYZ YZX; композиційне значіння їх таке: повтор Х (круглі дужки) охоплює „колом“ весь твір, маючи таким чином певне композиційне значіння; повтор У (квадратові дужки) локалізується в першому абзаці; повтор Z — в середині першого й другого абзаців. Слід відзначити приклад синтаксичного паралелізму:

„І удає (головне речення), що він біжить (додаткове речення); і вірить (головне речення), що він робить (додаткове речення)“.

Нарешті, з цього циклю проаналізую ще один твір (49):

„Іще в нас музики не досить. І серце в кожного глухе. Ще кожен має жінку і назива її своєю. І діти одійти од матерів не хочуть. О, знаєм, знаємо, як трудно ухопить тропи! (Хай незлобиві християне гріхи покутують в печерах), — [ми робим те, що робим, і світ новий — він буде наш]! (Хай „брат“ — хижак на всенародне зазіхає, нехай підбурює міста і манить села за собою) — [ми робим те, що робим, і світ новий — він буде наш]! О, знаєм, знаємо, як трудно ухопить тропи! Коли вже на тропу ти вийдеш, Україно? І ти, мій Дніпре інваліде, чи ти коли прокинешся упертий?“

Матеріал цього твору являє собою один абзац; таким чином, говорити про композиційний характер повторів було-би сумнівно, але проте ми маємо в середині твору дещо потрібне до „внутрішнього“ „кола“ (елементи його підкреслені); матеріал, обмежений цим умовним „колом“ розподіляється на 2 складних речення: спочатку йде припустове речення (в обох складних реченнях воно починається анафоричним „хай“, при чому в другому реченні маємо ще „нагнетание“ „нехай“), після чого — головне, однакове в обох складних реченнях (квадратові дужки); отже, можна говорити про епіфоричне закінчення складних речень: епіфоричним елементом є зазначене головне речення. Що до узору повторів, то він буде такий: ХУУХ; де — Х-ом означений курсив, а У-ом — квадратові дужки. Синтаксична роль повтору елемента У є безсумнівна. Отже, в цьому прикладі можна наочно бачити важливу роль однієї з форм синтаксичного паралелізму.

Що до циклю „Живем комуною“ в цілому, то можна сказати, що всі його 10 частин об'єднані в „коло“ вищого, художньо-організаційного типу, бо елемент „Живем комуною, працюєм“ повторюється як в початку I твору на ст. 46 (там він охоплює „колом“ перший абзац), так і в початку останнього твору на ст. 55; це „коло“ анафоричного типу захоплює ще й інші елементи. Так, на ст. 46, після наведеної фрази маємо: „Поміж горами монастир. Навколо

ліс...“; на ст. 55: „Навколо ліс, самотні села...“: елемент повтора—ясний (курсив). Крім того, повтор твору на ст. 49 („Ми робим те, що робим, і світ новий—він буде наш“) закінчує собою останнім акордом останній же твір на ст. 55. Крім того, можна бачити певне тематичне споріднення між такими фразами: ст. 48 (III твір): „До крові звикли ми давно, хоч не возводим її в канон“; ст. 55 (останній твір, передостанній абзац): „Ну, що-ж з того, що всесвіт кров залляла? Майбутні встануть покоління—еднання тіл і душ“.

Отже, можна бачити, що останній твір циклу скупчує в собі де-які з повторів попередніх частин; крім того, в ньому є повтор (в першому абзаці), що не має композиційного значіння („Ах, скільки радости, коли ти любиш землю...“).

Нарешті можна говорити про таке тематичне споріднення фраз:

Ст. 46 (перший твір): „Назустріч сонце гімн свій лле... Сміємся, вірим і горим!“ Ст. 55 (останній твір): „А є лиш гордість і горіння, сукупна праця і хвала“. Це—зайвий доказ „колового“ охоплення розібраного циклу.

Характеризуючи в цілому повтори в окремих частинах циклу, можна сказати, що узір їх більш-менш одноманітний й odrізняється здебільшого кількістю елементів повтора та композиційним значінням цих елементів.

Подібні приклади маємо в „Замість сонетів і октав“; так, на ст. 8 маємо „коло“ всього твору (елемент повтора: „На культурах усього світу майові губки поросли“); крім того, охоплений „колом“ абзац в цьому-ж творі (елемент повтора: „А листя падало. І голова на в'язах не держалась“). Окремі твори цієї збірки пронизані повторами: так „Ритм“ (ст. 16) і „Антистрофа“ (ст. 17) об'єднані епіфорою „Дві дівчини“; це-ж можна вважати за словесну групу „колового“ повтора ст. 16 (починається: „Коли йде дві струнких дівчини...“). Фраза „Ленон, не прокидайся, моя мати“ зустрічається на стор. 7 та на ст. 10 („Терор“), при чому, в останньому творі, в середині маємо наближення до „кола“ абзацу (елемент повтора: „не прокидайся мати“); нарешті в цьому-ж творі маємо повтор, що не має композиційного значіння (елемент: „звір'я звіря їсть“).

Щоб закінчити цей розділ, залишилося розглянути твір „Золотий гомін“ („Сонячні кларнети“, 61—68), що являє собою яскравий приклад тематичної композиції: твір розподілено на періоди тематично, при чому окремі періоди дають приклади чи то „кола“ (ст. 66, 67; елемент повтора: „виростем!—сказали: розлілемось!—Дніпро), чи то анафори (ст. 62; елемент повтора: „Уночі, як Чумацький шлях срібليсту куряву простеле...“) і т. и.; окремі періоди пронизані повторами, що властиві для даного періоду й не мають композиційного значіння, наприклад (61):

„... Предки.

Предки встали з могил;

Пішли по місту.

Предки жертву сонцю приносять—

І того золотий гомін.

Ах той гомін!..“;

Що до всього твору в цілому, то можна говорити про наближення до „кола“ з повтором певних словесних груп; в початку:

„Над Київом — [золотий гомін],
(І голуби і сонце)!..“ (ст. 61); В кінці:
„... Велухався я в твій [гомін золотий...] (ст. 67)
„... Вітай же нас ти (з сонцем, голубами).

Я дужий народ! — (з сонцем голубами)...“; але в останньому періоді на перший план стають свої повтори („Я дужий народ, я молодий“ та інші), чому я й кажу лише про наближення до „кола“ цілого твору. Прикладів синтаксичного паралелізму відзначати не буду, бо вони й без того ясні.

ВИСНОВКИ

Ми зробили спробу оглянути побіжно приклади різних форм повтора (композиційних і інших) в творчості Тичини.

Поки що з певністю можна сказати одно: найчастіше вживаним засобом композиційного розподілу матеріалу є либонь „коло“. Але й цей висновок буде цікавіший на тлі студії про композиційні форми української поезії в цілому; це дало-б матеріал для висновку про найбільш вживаний композиційний засіб зазначеної поезії.⁶⁴⁾

Що до характеристики композиційних засобів Тичини, то високу виборність їх ми вже відзначали: Тичина — великий майстер різноманітних і цікавих повторів; самий факт присутності їх в його поезіях може свідчити про певний характер його творчості.⁶⁵⁾

ПРИМІТКИ

⁴⁴⁾ Див. „Композицію...“ Жирмунського, ст. 78.

⁴⁵⁾ Ibidem, ст. 87.

⁴⁶⁾ Ibidem.

⁴⁷⁾ Ibidem, 59: Жирмунський наводить такий приклад з німецької мови (Goethe, „Heidenröslein“):

„Sah ein Knab ein Röslein stehn,
Röslein auf der Heiden,
War so jung und morgenschön,
Lief er schnell es nah zu sehn,
Sah's mit vielen Freuden.
Röslein, Röslein, Röslein rot,
Röslein auf der Heiden“.

⁴⁸⁾ Пригадую у Ростана („Сумерки“) дуже художній приклад „нагнетання“ вечора:

„Лесистые холмы каймою темно-синей
Закрыли горизонт волнами мягких линий;
Последние лучи мерцают, как слюда,
В тумане вечера на этом темном фоне;
На бледно-голубом прозрачном небосклоне
Зажглась вечерняя звезда.
Деревья на небе рисуют сеть из кружев,
Как жилки на листке узор свой обнаружив;
Теперь уж две звезды, мерцающая и дрожа,
Зажглись и сквозь туман лиловый засняли,
Как женские глаза сквозь легкий тюль вуали.
Деревья дремлют; ночь свежа.
Все очертания нежнее акварели,
Даль бледной сепии. Почти уж отгорели
Последние лучи пылающей зари.
Шпич колоколенки вдали намечен четко.
Встал месяц розовый. Природа дремлет кротко,
А в небе звезд теперь уж три.
Там погасает сеть из пурпура и блеска...
Как стройный кипарис, чернеет тополь резко.
Последний свет угас, и тень на пруд легла.
День медлит умирать. Как жаль всего, что было.
Лягушек кваканье как жалобно уныло...
А звездам нет уже числа.“

⁴⁹⁾ Це-ж саме можна сказати відносно повторів віршу „Іду вперед“ (Вітер з України, 68—69); ці повтори не досягають композиційного значіння; 1-й елемент: „Іду вперед“; 2-й — „Там деє за мною захід“.

⁵⁰⁾ „Вітер з України“, 36.

⁵¹⁾ Ibidem, 37—39.

⁵²⁾ Ibidem, 40—42.

⁵³⁾ З боку ритму цю „Думу“ можна було-б віднести й до ритмованої прози; отже в даному разі нас цікавить композиція твору; тому, гадаю, немає великої різниці, в якому розділі розглядати твір.

⁵⁴⁾ Наприклад: „Ой за горами, за високими

Там за морями та за глибокими —

Ще й за шляхами несходимими —

Рано-пораненьку Ясне Сонечко сходило.

Ясне Сонечко сходило, братів своїх, Вітрів до себе іскликало,
До них словами промовляло...“

⁵⁵⁾ „Вітер з України“, 78 — 82.

⁵⁶⁾ „Композиція...“ Жирмунського, ст. 87.

⁵⁷⁾ В творчості Тичини маємо взагалі приклади бездієслівних речень; аналізувати зразу цього факту не будемо; наведемо де-які приклади:

„Колисково, колоски!“ (Сонячні Кларнети, 38),

„Спросоння колосочки:

Ой радуйся, Маріє!..

... Спросоння колосочки:

Побудь, побудь із нами!“ (Сонячні Кларнети, 47).

„Ой не всі з війни додому...“

Вороний вітер...

... На чужині десь ген-ген

Без хреста; вброн...“ (Сонячні Кларнети, 51),

„Розіллємось! — Дніпро.“ (Там же, 67),

„Дуб мене за хустку“. („Вітер з України“, 30).

„Умилась там чи ні —

корзинку — і в ліс голубий!“ (Вітер з Укр., 33) і т. ин.

⁵⁸⁾ Це є терміни композиції сонету: *aufgesang* — перші 8 рядків („восходящая часть“), *abgesang* — останні 6 („нисходящая часть“). Див. про це у Жирмунського. „Композиція...“, ст. 18. В даному разі я вживаю цих термінів у переносному розумінні, маючи на увазі тематичний „перелом“, зазначений в кожній частині віршу.

⁵⁹⁾ Розібраний вірш ще більш виділяється на фоні слідуєчої частини „Плача Ярославни“. Аналогічним прикладом може бути „У Собор“ („Сонячні Кларнети“, 35, 36).

⁶⁰⁾ Див. про це Якубського, „Наука віршування“, 1922, ст. 71.

⁶¹⁾ Див. про це Томашевського „Русское стихосложение“, 1923, ст. 9.

⁶²⁾ Круглі дужки в даному разі вжиті самим поетом; щоб визначити цей повтор, я вжив фігурних дужок.

⁶³⁾ Див. попередню примітку.

⁶⁴⁾ Роботу цю для російської лірики зробив Жирмунський, чию працю ми згадували багато разів; він дає той висновок, що в російській ліриці найбільш вживана форма — композиції — „кольцо“ (див. його працю, примітка 58 на ст. 103) віршу.

⁶⁵⁾ Як каже Жирмунський (прим. 84 на ст. 105) „Лирические повторения являются характерным признаком романтического песенного стиля“. Звичайно, обговорювати тут термінологію Жирмунського що до класифікації стилю — не місце.

ХРОНИКА

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ

* Охорона пам'яток культури та старовини. Одеська комісія для охорони пам'яток культури та старовини командувала професора Дложевського до деяких районів округи. Побувавши в деяких містах, професор Дложевський констатує, що недбале й неуважне ставлення до пам'яток та історичних місць останнім часом усувається.

Місцеві органи пильно охороняють історичні пам'ятники культури. Проте, ще трапляються і випадки руйнування історичних пам'яток.

* Цінний набуток для української науки. Українська Секція Союзу Закордонних Кореспондентів Робітничої Преси у Відні повідомляє, що представники української науки закінчили переговори в справі передачі музейної збірки колишнього генерала П. Потоцького для вжитку українських музеїв. Збірка має велику культурну вартість і складається головню з творів малярського мистецтва, історично важних рукописів, гетьманських універсалів та книжко-унікатів, що майже всі відносяться до культурного життя України. Між книжками є бібліотека Шевченка, а між рукописами архів великого князя Костянтина Павловича з 1830 р.

Потоцький збирав ці культурні пам'ятки майже ціле життя і мріяв про заснування в Полтаві музею свого імені. Тепер же погодився передати їх у посідання українського суспільства і вимовив собі тільки те, щоб йому дозволено жити з тою колекцією в Києві і працювати в ній, як довго ще стане в нього сили. Ціла колекція буде приміщена в київській Лаврі, де недавно засновано український Музей Культури й Побуту.

* Відділ української літератури в музеї. У Чернігові при місцевому державному музеї відкрито спеціальний відділ української літератури.

У цьому відділі зібрано колекції, документи та речі, що належали Тарасові Шевченкові. Серед документів є надзвичайно коштовний бібліографічний примірник — „Щоденник Шевченка“.

У відділі є також перший на Україні куточок українського байкаря Глібова.

* Подарунок Британського Музею. Доглядач гравюрного кабінету Британського Музею Доджсон повідомив Всесоюз-

ний Музей Мистецтв, що він зібрав серед теперішніх англійських граверів 219 зразків їхньої роботи.

Усі ці гравюри Британський Музей дарує Всесоюзному Музеєві Мистецтв.

* Пам'ятник Дон-Кіхотів. У Тобозі, де жила Дульцінея, буде поставлений великий пам'ятник Дон-Кіхотів Ламанському.

Під час відкриття пам'ятника відбудуться урочисті святкування, на які будуть закликані представники всіх країн.

Комітет для влаштування пам'ятника надсилає з цією метою за кордон спеціальну місію, члени якої будуть читати доповіді, де будуть поширювати думку Сервантеса про загальне братерство людей.

* П'ятилітній ювілей. Існування газети „Пролетарська Правда“ урочисто відсвятковано 19 серпня ц. р. Редакція випустила спеціальний номер, багатий на зміст.

* Новознайдене листування Петрарки. Павійський історик літератури Віторно Росі, вивчаючи біографію Петрарки, та сучасну йому епоху, знайшов у Ватиканській Бібліотеці в Італії три листи Петрарки, невідомі ще до цього часу і які на думку Росі дають можливість значно поповнити біографію видатного поета.

* Новознайдене листування Декарта. Оксфордський професор Бюкстон подарував Паризькій Національній Бібліотеці 63 листи Декарта, написані до видатного голландського математика Христіяна Гюйгнеса в 1643 — 1645 роках.

Бюкстон одержав їх як спадщину від одного свого родича, що недавно помер. Листи ці незабаром будуть надруковані.

* Новознайдена картина Мікель-Анджело. В Болонії випадково знайдено недавно картину Мікель-Анджело, написану на дереві. Картина, 82½ см. завдовжки і 59 см. завширшки, з'являє „бичевание“ Св. Антонина. Як загальний характер так і деталі картини мають яскраво виявлений стиль Мікель-Анджело.

* Вийшло з друку й продається ч. 2 Етнографічного Вісника — вид. Етнографічної Комісії Академії Наук за головним редактуванням ак. А. Лободи та В. Петрова з таким змістом:

П. Попов.— До питання про способи збирання фольклорні матеріали. В. Щепот'єв.— Етнографія й архівні матеріали. Проф. Є. Кагаров.— Що визначають деякі українські весільні обряди. Н. Дмитрук.— З нового побуту. В. Білецька.— З студії над сучасними піснями. В. Петров.— З фольклору правопорушників. М. Гайдай.— Мелодії блатних пісень. В. Білій.— Автобіографія чи спомини революції. М. Левченко.— Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні. К. Квітка.— Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем. В. Кравченко.— Осапата долина. В. Данківська.— Легенда про старика. М. Корнилович.— Огляд нар. родових прізвиськ на Холмщині й Підляшші. В. Білій.— До історії збірки А. Л. Метлинського „Народ. ю.-р. песни“ (1854). О. Андрієвський.— До історії видання літератури українського фольклору, Б. Д. Грінченка. П. Рулін.— До історії української етнографії. Рецензії, огляди й бібліографія. Звідомлення про діяльність етнографічної комісії УАН за другу половину року 1925. Нотні додатки до статті Квітки та Гайдай. Ціна книжки 1 крб. 80 коп.

✱ Виставка пам'яток старовинної іконографії в Держ. Історичному Музеї в Москві.

Виставка „Древне-Русского искусства“ в Історичному Музеї, безумовно, заслуговує на пильну увагу суспільства, як дуже змістовна й повчальна. Перш за все вражає численність „Іконографій“ різноманітного змісту й часів: пам'ятки з іконографії т. з. „матері божої“ охоплюють довгий час, від XI віку по XVII вік включно. Тут і Володимирська божя мати (XI в.) і Донська (XIV) й інші. Іконографія окремих т. з. „святих“ стосується до ікон з XIII віку (Івана Милостивого, Юрія та Власа) до XVI віку включно (князя Всеволода Псковського). Іконографія Старого й Нового Заповіту (XV—XVII) й загальнохристиянська іконографія (XV—XVIII в.).

Цікавий відділ іконографії російських „святих“, де вражає на двох іконах Христофор з пегіголовою (XVI в.), та Микита, що на всі боки лупить „чорта“ (XVI в.). Іконографія святих жінок, — від Параски П'ятниці (XV в.), до вм. Варвари „з житієм“ (XVIII в.).

Замало бачимо пам'яток житійної іконографії святих (XV—XVII вв.), та іконостасних чинів. Є похідні черкви та моленні ікони московських царів (XV—XVI в.). Серед так званих „ікон Строганових“ здибуємо п'ять творів Савина (XVII в.), чотири Микифорова (XVII в.), дві — Семейки Бороздина (XVII в.). Невідомого маляра дві ікони XVI в. Ікон боярина Хитрово є вісім, усі XVII в. (між іншими, по одній Симона Ушакова й Зінов'їва). На одній іконі XVII в. пророк Ілля гаєє по небу на вогненному возі, а на другій—

Антін з Риму пливе по воді на величезній каміноці... У вітринах за шклом маємо дев'ять (з п'ятнадцяти) кадил із написами, а з п'яти водосвятних келехів — чотири з написами. Тавра „царських врат“ являють собою дев'ять ікон-медальйонів.

Мошеви́ків передмонгольської доби — шість. Досить багато представлено різьбярство по дереву — сорок шість зразків, серед яких: два триптихи, вісім двосторонніх складнів та одна вирізана постать. Багато, понад дев'ять, різноманітних зразків литої міді. Фініфть XVII віку представлена в 19 зразках, серед яких дуже цікавий складень зі сканню.

Кожна виставка має свій „гвоздь“. Така роля на цій виставці припала славнозвісній старезній іконі т. зв. богоматері „Володимирській“. „Святе слово — рідна мати; є ще святиня вища, богові миліша — рідная Україна“. (Куліш).

Такою наймилішою й найвищою святиною для старої Москви й була ця дорогоцінна художня пам'ятка давньої давнини, від якої й Успенська катедр в Москві прозвалася „домом Пресвятыє Богородицы“. (Снегирьов). За віковим переказом образ цей ніби то змалював сам євангеліст Лука, з живого оригіналу. Цілком природно, що такий переказ збільшував народню пошану до цієї історичної реліквії. Невідомо, де й скільки часу вона перебувала в Греції. Та завжди знайдеться „купець і на дірваний горнець“, не лише на такий скарб. Дісталася ця ікона до рук грецького купця Пирогошого, який чомусь притяг її до Києва в XI віці. З того часу ікона почала зватися Пирогошою (Татишів), маючи велику пошану новохрещеної України й не лише метрополії, а й північної молодії її колонії — Суздальщини. В 1155 р. із України вивіз її Андрій. Двісті сорок років пробула вона в Володимирі, столиці Андрія, набувши навіть назву Володимирської. Аж у р. 1395, під загрозою Тамерлана, згадана ікона була урочисто перенесена до Москви, де назавжди й залишилася в Успенській катедрі, поки не опинилася на виставці Іст. Музею.

До останнього часу ікона була розкішно оздоблена старовинними золотими штатами, з великими смарагдами, численними діамантами, жемчугами та камінням дорогоцінним. Нині ці всі окраси зірвано й ікона з'явилася у своєму первісному стані. Чудове обличчя з немовлятком, що ніжно притулюлося до матері, виступає у всій бездоганній художній красі!

Ікону вміщено в велику рямку $1 \times \frac{1}{2}$ м. поставлено так, що видно малюнок обабіч. На другому боці намальовано стіл (престол) в червоному. На столі лежить євангелія, терновий вінок і чотири цвяхи. Позад столу — семиконечний хрест із губкою й списом.

Особливе археологічне значіння набувають на виставці ікони, на яких змальовано фортеці: мури, башти з амбразурами, в'язниці, то що. Таких пам'яток старовини взагалі дуже обмаль і тому об'явити їх тут не буде зайво. Серед 15 молодших, тобто XVII віку, ікон окремої збірки Строганових, звертає увагу ікона „з житієм“ Дмитра Солунського, 1632 р.

Найстаріша є ікона XIV віку: „апостол Павел із Деїсусного чина“. На тлі її бачимо зубці таємних мурів, грати в'язниць й т. и. Подібну ж пам'ятку подибуємо серед невеличкої збірки ікон (8) боярина Хитрово, де на іконі роботи Микити Павловця, XVII в., спостерігаємо в перспективі якісь мури з амбразурами. На іконі „Розп'яття з Передстоящими“, роботи Зінов'їва, XVII в., в тій самій збірці Хитрово, бачимо на обрії Єрусалимські мури з баштами й стрільницями.

Серед тридцяти ікон відділу іконографії російських святих дуже цікаві дві ікони

XVII в. Макарія Жовтоводського (1694), на якій тло становить цілий монастир зо всіма подробцями мурів, башт а „vol d'oiseau“, та ікона Зосими й Савватія, який тримає на руках білу модлу Соловецького монастиря з мурами й баштами. Поруч цієї ікони — окремих малюнок „Соловецького монастиря“ (XVII в.), оточеного морем, з високими мурами червоної цегли. Що до відділу іконографії т. з. „святих жінок“ в кількості тридцяти ікон з доби XVI — XVII вв., то тут увагу зупиняє образ пр. Єлисавети, XVII в. Гірський краєвид на тлі ікони несе вузьеньку смугу мурів із стрільницями („Горняя“ чи Ютта“?).

Нарешті, в тій же таки збірці, під ч. 218 — цікава картина-ікона, зі сценами страждань вм. Варвари, „з житієм“.

На семи мініатюрах тут спостерігаємо в різних виглядах міцні мури фортець, з часто понастромлюваними грізними баштами з бойовими амбразурами.

Гнат Стеллецький

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

* До організації Інституту Історії Матеріальної Культури. Київська кафедра мистецтв нині розробляє план організації Інституту Матеріальної Культури через поширення науково-дослідчої кафедри мистецтвознавства. Інститут ставить собі завдання досліджувати історію матеріальної культури та готувати молодих вчених дослідників та викладачів історії мат. культури для вищих шкіл та кваліфікованих музейних робітників. Відкриття такого інституту як раз на часі через те, що Україна має дуже мало кваліфікованих сил з цієї галузі.

* Інститут Книгознавства. Колегія Наркомос'у постановила організувати на Україні науково-дослідницький інститут книгознавства. При інституті мають бути організовані курси й книжні виставки.

* УАН відмовилася від участі в Празькому з'їзді. Українська Академія Наук надіслала листа організаційному комітету в справі скликання українського наукового з'їзду в Празі, в якому повідомляє, що Академія Наук ніякої участі в з'їзді не братиме.

* Організація українського пролетарського університету. В Одесі Науково-Методологічна комісія Наросвіти розробила проект організації українського пролетарського університету. Російський та єврейський пролетарські університети зіллються разом з українським, як самостійні сектори.

* Українське Наукове Т-во. В Одесі 17-го серпня організовано українське наукове т-во, що об'єднує найкращі наукові сили міста Одеси. На голову това-

риства обрано проф. Гордієвського, на заступника — проф. Варнеке. На чолі секцій стоять: природничої — проф. Талько-Гриневич, філологічної — проф. Лазурський та історичної — проф. Загоровський.

* Північно-Азіатський Науково-Дослідчий Інститут. Цього року інститут живих східних мов одкриває перший у СРСР північно-азіатський науково-дослідний інститут, що має на меті підготувати наукових робітників для народів Північної Азії та створення письма для тунгусів, чукчів, камчадалів, алеутів та інших.

* Міжнародне товариство студіювання історії. Американське Історичне Т-во оголосило про заснування Міжнародного Наукового Т-ва вивчення історії, яке що п'ять років буде скликати міжнародні конгреси. В новому Т-ві бере участь поки 19 країн, яких заступники обрали постійний комітет.

* Академія „безсмертних“ Італійська Рада міністрів винесла постанову про заснування академії на зразок французької. Кількість академіків установлено в 60 осіб.

Вони призначаються королівським декретом, на пропозицію прем'єр-міністра й за санкцією Ради Міністрів.

Академія має право висувати трьох кандидатів на вільні місця.

Титул академіка залишається за ним до смерті й надається лише італійцям.

На перших академіків будуть призначені Д'Анунціо та Марконі.

* „Вісник с.-г. науки“. Після майже 2-х річної перерви починає знову виходити „Вісник сільсько-господарської науки“.

Досі с.-г. наука на Україні не мала часопису, що синтезував-би її досягнення, планував і координував-би роботу та наукове будівництво в різних галузях її, збирав-би та об'єднував усі с.-г. наукові сили й наукові установи України, зв'язував-би їхню роботу з практичною с.-г. роботою земельних органів, з наукою СРСР і з закордоном.

В журналі міститимуться матеріали, що насамперед будуть освітлювати загальні проблеми с.-г. науки та її організацію. "Вісник", oprіч української, друкуватиме свій матеріал скорочено англійською або німецькою мовою. Ширитися буде не тільки на Україні, але й по інших республіках Союзу та за кордоном.

* Всесвітній конгрес есперантистів. За дозволом Союзного Раднаркому в Ленінграді відбувся четвертий черговий міжнародний Конгрес Всесвітньої Співки Робочих Есперантистів з 5 по 10 серпня, а також третій всесоюзний з'їзд есперантистів з 3 по 8 серпня.

* Телеграми мовою есперанто. У міжнародних телеграфних та радіо-теле-

графних зносинах між УСРР та Албанією, Австрією, Бельгією, Данцигом, Еспанією, Естонією, Францією, Італією, Литвою, Люксембургом, Норвегією, Польщею, Південно-Славією, Чехо-Словаччиною та Туреччиною дозволяється вживати мову есперанто.

* Евгенічний конгрес. В липні ц. р. відбувся в Парижі евгенічний конгрес під головуванням сина відомого Дарвіна. Евгенізм, який починається від Гальтона і дуже поширений в Англії та Сполучених Штатах, прямує до удосконалення людської раси шляхом добору, до створення еліти, піддержання її, щоб запобігти упадкові.

Евгенічний конгрес обговорював питання дошлюбних посвідок, сорт фізіологічної сповіді перед шлюбом. До евгенічної науки відносяться питання імміграції.

* "Авіо видавництво" РПО затвердило статут недавно організованого видавництва "Авіо видавництво, що має видавати наукову й популярну літературу з питань авіації і повітроплавства.

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

СЕРЕД ПИСЬМЕННИКІВ І ХУДОЖНИКІВ

* Заокеанська літорганізація. 16 липня відбулося поширене засідання Заокеанської філії Гарту, на якому обговорювано літературну дискусію, що велася у нас протягом цього року.

В широкій дискусії брали участь т.т. І. Кулик, М. Ірчан, М. Шатульський і інш.

Після довгої дискусії членів Заокеанської (дотеперішньої) філії Гарту в Канаді, одногослосно рішено створити самостійну літературну співку і для цього прийнято таку резолюцію:

"З огляду на те, що в УСРР не залишилось керівничого центру, який могла-б наша філія визнавати і з огляду на те, що нам нічого невідомо про існування й працю Гарту в УСРР, а з другого боку, що в Канаді зовсім немає ґрунту для існування організації типу ВАПЛІТЕ, бо в Канаді мова йде ще не про академічне удосконалення, а про утворення елементарної школи письменницької техніки для мас і для притягнення масовиків, ми вважаємо за потрібне: 1) продовжувати в Канаді гартованську працю в тих самих формах, в яких Гарт провадив в часі свого розквіту, 2) філію Гарту в Канаді перетворити просто в Заокеанський Гарт, що вважає себе зародком масового об'єднання пролетарських митців української робітничої колонії Канади. Колишня Заокеанська філія стає тимчасом Центральним Керівничим Органом масової організації.

М. Ірчан

* Збірка творів І. Франка. Ужгородська "Просвіта" видала з нагоди 10 роковин смерті Івана Франка збірку його віршів і оповідань. Чистий дохід з продажу цієї книжки призначений на урядження свят І. Франка.

* Портрет Шевченка з поштових марок. Малий і філіяліст В. Веркмайстер у Москві по скінченні образу "Острів Цейлон", який він зробив з поштових марок, розпочав творення нового образу - мозаїки з поштових марок "Тарас Шевченко". Постає поета має виступати на тлі української природи. На портрет має пійти за приблизним обчисленням 20.000 штук усяких марок.

* Конгрес письменників у Франції. Відбувся річний конгрес письменників в Клармон-Феран, в амфітеатрі факультета наук, під почесним головуванням П'єра де Ноляка, члена французької академії.

Дебати точилися здебільшого над доктриною літературного провінціалізму та стосунків провінціального письменства з Парижем.

Перший міжнародний інтернаціональний кінематографічний конгрес відбудеться в Парижі від 27 вересня по 3 жовтня ц. р.

* Премія імені Гете. Самоврядування м. Франкфурт на Майні винесло постанову заснувати літературну премію на честь Гете на 10.000 марок, яку видавати щороку, починаючи з 1927 року, 28 серпня.

За дня присуду премії буде заснована комісія під головуванням міського мера м. Франфуркта.

В конкурсі можуть брати участь письменники всього світу.

* Григорій Петніков пише роман в листах „Країна без імени“. Тема — сучасність: радянські міста і люди, село; наші фабрика і заводи, 1919 рік і побут. Сюжет розгортається як запис двох мандрівців, зв'язаних між собою любов'ю і долею. Частина роману (місце дії) — сучасна Германія. Частина роману про сучасну економіку, розділ називається „Бухарин“ Дальший розвиток іде в формі подорожі в уявну країну, яка ще не має назви, країну соціалістичну.

От назви окремих розділів роману: I. Спомин про завірюху, про холодний дім на Неві. . . про Дікенса і інше. II. Які бувають речі, очі і ночі і які бувають люди III. Цілий розділ про вітер, місто і про Касана. IV. Село на невських перспективах і що бачив я в кіно „Солей“. V. Як це сталося? VI. Розпис поїздів або наркомпутів на службі в поета VII. Як далеко зайшло. VIII. Літо що вміє блискати. XI. Біліц — пугом на хутір. XII. Слово про найголовніше. XIII. Сад, у якому жиє жар-птиця і про саму жар-птицю. XIV. Як була зловлена луна в криниці і як розцвітають ранішні зорі. Про ставок і про голосні сивого серпня (1925 р.). XV. Оповідь про дощ у лісі і про червону сунню (Екран. Виконуємо заповіді Ілліча). Кілька слів про значіння сторожових будок, про веселку і вишневі збори, або чим люди живі. XVI. Нова байка (погудка) на старий лад. Коротко: про блискавиці, про коня і ще про тебе. XVII. Сімнадцятий: Бухарин. XVIII. Утеча до моря. Розмова з канонеркою. XIX. Як виростають серця милі ознаки. XX. Про (довгу) зиму і сонячні зайчики на стіні. XXI. Обличчям до весни. XXII. Подорож у країну без імени (ліричне коло). XXIII. Замість епілога — ми переганяємо сонце.

* В Держвидавці України вийшли книги Г. Петнікова „Молодая Германія“, антологія современной германской литературы, т. I. Обгортка роботи Д. Мітрохіна; Готується до друку т. II.

Григорій Петніков працює коло випуску книжки „Епос народів Северної Америки“ і готує до друку книгу вибраних поезій „Радоуст“ в московському видавництві „Узел“. Обгортка роботи художника Льва Бруні.

* Огляд книжок у Франції. Літературні Новини“ подають огляд за липень-місяць таких книжок з красном письменства. П'єр Фроньє. Вода Ніла. (Еміль - Поль). Поль Друо. Червона гвоздика (колекція Дівана). Моріс Бобур. „Гра хорої пані“. Едмон Жалю. Золотий вік. (Вальд. Расмюсан вид.). Гастон Ріу. Елен і Жан в Тебаїо. (Бодіньєр). Андре Корті.

Визвольна жертва. А. Фаяр. вид.). Франс Геленс. Наївний. (Еміль - Поль). Жан Фаяр. Три чверти світа (Фаяр). Поль Моран. Лише земля. (Грасе). Робер де Трас. Східне перенаселення. (Грасе). Жюльєн Грін. Мон-Сінер. (Пльон).

* Вийшла в світ Антологія письменників померших на війні (1914 — 1918) в 5 томах розміру 15/21, з 4.000 сторінок тексту. Кожен том антології має вступ, писаний одним з членів Французької Академії. Антологія містить уривки творів 470 забитих французьких письменників, 21 померших у наслідок війни після замирення, 40 померших від хороб під прапором, 13 забитих бельгійських письменників та 18 письменників чужинців, з котрих 13 американців, забитих у французьких лавах.

* Розподіл літературних премій у Французькій Академії. Літературні премії цього року Французька Академія розподілила таким чином: почесну премію в 15.000 фр. присуджено Георгію Куртелену за цілу низку його творів.

Куртелен найвидатніший сучасний гуморист Франції.

Велику літературну премію в 10.000 фр. присуджено романістові та мандрівникові Гюльберту де Вуазену.

Тристан Бернар та його син Жан-Жан Бернар дістали премії — перший в 4000 фр., за найкращу комедію, поставлену минулого року в театрі Français, а другий — премію в 2500 фр., призначену для молодих драматургів.

Серед інших премійованих письменників, преса відзначає Франсуа Моріака, твір якого „Пустеля Любови“ має нині великий поспіх.

* „Карл Вішні“. Український письменник О. Слісаренко, за пропозицією ВУФКУ, пише кіносценарій за назвою „Карл Вішні“. В основу сценарія покладено матеріали двох судових процесів: процес угорського провокатора Карла Вішні та процес комуніста Ракочі на Угорщині.

* При Нью-Йоркському „Захисті моряків“ буде відчинено читальний зал імені Д. Конрада. В бібліотеці буде зібрано величезний матеріал до біографії і творчості цього надзвичайно популярного в Америці письменника. Крім того в Америці видано нову збірку його творів. До неї увійшов посмертний роман — „Чекання“.

* У Лондоні вмер відомий єврейський письменник Ізраїль Зангвіль.

* Втрача Азербайджанської літератури. 9-го липня цього року в Азербайджані на 72 році життя помер найвидатніший тюркський драматург Наджар-бек Везіров.

Везіров був безпосереднім наступником першого тюркського літератора і драматурга Мірза Фаталі Ахундова, автора відомої тюркської п'єси „Гаджі - Кара“.

Перу Везірова належить серія гарних п'єс, комедій і драм, що мають велику популярність в Азербайджані і літ 20 тому не сходили зі сцени.

Письменник-реаліст, Везіров створив цілу галерею правдивих, життєвих типів тюркського міщанства, огидних своєю задубілістю, жорстокістю, брутальністю.

Але поруч цих від'ємних типів в його творах виведені й позитивні, повні відданості до народної справи й любови до освіти і культури.

Значіння Везірова не обмежується на художніх образах, що він створив.

Він відіграв також велику роль у створенні тюркської літературної мови, близької і зрозумілої широким масам Азербайджана.

Руж

* Реорганізація видавництва „Земля і Фабрика“. Видавництво „Земля і Фабрика“ нині реорганізується. Великим акціонером у це видавництво входить Держвидав РСФРР.

Видавництво буде найбільшим у СРСР видавництвом художньої літератури — російської і чужоземної.

* До виставки творів Нарбута. Держвидав друкує нині каталог, присвячений славетному українському графікові. Г. Нарбути за назвою „Г. Нарбут“. Каталог видається до виставки творів Нарбути, що її має

відкрити Всеукраїнський Музей ім. Шевченка 15 вересня ц. р. В книжці вміщено першу монографічну працю про життя і творчість Г. Нарбути. В книжці буде 25 ілюстрацій, з них частина на дві фарби. Каталог подає матеріали до всіх експонатів виставки. В каталозі є — пам'ятковий відділ (що ілюструє життя Г. Нарбути) та бібліографічний покажчик літератури про Г. Нарбути. (Бібліографічний покажчик склав Я. І. Стещенко). Над обкладинкою до книжки працює худ. А. Ф. Середа.

* Виставка Середньо-азійської кераміки в Києві. Київський музей мистецтв організував виставку середньо-азійської кераміки. Надіслано запрошення директорові московського інституту Генікерові взяти участь в організації виставки.

* Відомий український художник Петрицький улаштовує в Харкові виставку своїх картин. Виставку мають відкрити в середині жовтня. На виставці будуть також експонати молодого українського художника Волненка.

* Киргизька виставка. Киргизька виставка, що недавно одбулася в Омську, мала великий успіх. На виставці були показані побутові речі: посуд, меблі, килими, одяг, тканини, музичні струменти. Всі виставлені речі виявили характерні риси киргизького мистецтва з яскравими фарбами та простими малюнками. Виставка була яскравим доказом пробудження киргизького народу.

ТЕАТР І МУЗИКА

* Положення про держтеатри. Головополітсвіта виробила нове положення про державні театри України.

Згідно з положенням державними театрами визнається ті, що в царині театрального мистецтва здійснюють культурно-освітні завдання Наркомосвіти і йдуть за його безпосереднім проводом. Кожний держтеатр являє самостійну господарчу організацію, що працює на го-спрозрахункові.

Держтеатри треба, згідно з положенням, звільнити від усіх загально-союзних і республіканських та місцевих податкових зборів. Чистий прибуток держтеатру треба весь повертати на розвиток театральної справи на Україні.

* Драма про Леніна. Альфонс Папе, автор драми „Фланг“, яка в минулому сезоні мала великий успіх в Паризькому Народньому театрові, написав нову драму, зміст якої узятो з життя Леніна.

Драма піде перший раз в тому-ж Народньому театрові.

* У наступному сезоні в м. Гамбурзі буде даний цикл опер композитора Корнгольда, підчас якого відбудуться вистави нових опер — „Чудо Геліяни“ та Мертвий город“.

„Чудо Геліяни“ прийняте до постановки у Відні.

* Революційний театр. Режисер Гамбурзького Камерного театру Густав Грюндгенс організував під назвою „Революційний Театр“ серію недільних ранішніх вистав. Спектаклі почнуться в середині вересня з драми Толлера Masse Mensch. Крім неї, до репертуару увійшли твори Альфонса Папе, Ромена Ролана, Георга Бюхнера і один політичний огляд.

* Репертуарний Комітет театру „Comedie Francaise“ у Франції відмовився ставити п'єсу Ромена Ролана „Дантон“ з політичних міркувань. Ця відмова набуває особливого значіння в зв'язку з 50-літнім ювілеєм письменника. Так французька буржуазія зводить рахунки з Роменом Роланом, що один з перших підняв свій голос проти війни і був одним з небагатьох французьких письменників, що привітали руську революцію.

* Міжнародний союз драматургів та композиторів. У Парижі недавно засновано міжнародний союз драматургів та композиторів, головою якого обрано Роберта де Флер та товаришами голови Людвіга Фульда, Макуїна, та Морело. Чергові загальні

збори членів т-ва відбудуться у травні 1927 року у Римі.

* Вистава вірменською мовою. 15 серпня в клубі шкіряників у Харкові відбулася вистава вірменською мовою „Туні огли Воском“. Сюжет п'єси взятий з часів 1880-х років — боротьби вірменських і татарських селян із розбійниками-пачкарями.

* Нові музичні курси. Останніми часами в Харкові зростає попит на професійно-музичну освіту. Кількість громадян, що прагнуть набути середньої музичної освіти збільшується. Але музична школа, що нині є в Харкові, прийняти всіх цих кандидатів не може. Тому виникла думка заснувати в Харкові з наступного навчального року нові професійні музичні курси.

За проектом час навчання на цих курсах — трьохрічний. Програма їх приблизно така, як і в музичній школі. Буде прийматися осіб віком од 18 років.

Нині проект організації цих курсів розглядаються відповідні інстанції.

* У Музичному т-ві ім. Леонтовича. Науково-дослідчий відділ т-ва про-

вадить інтенсивну працю для підготування музичного термінологічного словника. Крім того, науково-дослідчий відділ бере участь у складанні Великої Радянської енциклопедії. (Збирається матеріал до біографій музичних діячів, історичні дані що до розвитку української музичної культури).

* В капелі „Думка“. 18 серпня Думка на чолі з заслуженим артистом Республіки Нестором Городовенком виїхала в сімнадцяту подорож по СРСР, за маршрутом Житомир-Козятин-Жмеринка-Вінниця-Умань.

Який великий інтерес до Думки на провінції, можна бачити з того, що за тиждень до виїзду капели з Києва концерти Думки у всіх місцях її концертнування були почасти „закуплені“ організаціями, почасти-ж наперед заповнені записами на квитки місцевим громадянством.

Одночасно з концертною роботою Думка збирає пісенні матеріали серед місцевої людності, систематизує їх по певних циклах і в осени має демонструвати в Харкові кілька циклів української народної пісенної творчості.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ

Кремінчуччина

* Оксфілья музичного т-ва ім. Леонтовича. В літній відпускний період робота розпочнеться більш менш регулярно і за наміченим планом. Для вивчення деяких питань для майбутньої роботи музт-ва представник Оксфільї виїхав до Центрального Правління.

* Крем. музична профшкола. Цього року випущено 16 учнів, частина яких переходить до ВУЗІВ. Зацікавленість профшколою збільшується, тому з майбутнього року школа буде поширена.

За директивами центру і з ініціативи місцевої Музпрофшкола поступово буде українізовуватися.

* Державний хор ім. Лисенка при Окрполітосу. Місцева Оксфілья Всеукраїнського музичного т-ва ім. Леонтовича і Окрполітосвіта, беручи на увагу великі заслуги Крем. Хору ім. Лисенка протягом 8½ річного існування, ухвалили перейменувати хор в Окружну зразкову мандрівну робітничо-селянську Капелю ім. Лисенка, для чого знято відповідне клопотання перед Центральним Музт-вом і Головополітосвітою про затвердження цього перейменування і включення Кремінчучської Капели в сітку Держ-установ.

Окрполітосвіта виробила проект штату капели на 40 чоловіка з тим, щоб цей штат взято на утримання місцевого і державного бюджету.

Зазначений штат подано на розгляд і затвердження Держпланкомісії при Окрвиконкомі.

Коли цей штат буде затверджений і взятий на місцевий бюджет, то капела зможе обслужити не лише місто, а і всю округу шляхом виїзду, як це і зазначено в обіжникові Головополітосвіти, що до організації зразкових окружних капел.

Для переведення організаційної роботи і підвищення художнього боку капели Окрполітосвіта спеціально викликала диригента, що закінчив Київськ. музичний Інститут ім. Лисенка т. Римського А. Ф., рекомендовану Інститутом і композ. Вериківським.

Тов. Римський уже до Кремінчуга прибув і розпочав свою роботу.

Крім того, для удосконалення хорової справи з організаційного боку, хор і Політосвіта спеціально командують до Києва організатора і Голову Держхору т. Коротя, який на місці ознайомиться з організаційн. роботою і Держкапели „Думка“ й інших капел, після чого, т. Коротя, вкупі з т. Римським, мають приступити до реорганізації Кремінчучського хору — в Окружну мандрівну робітничо-селянську капелу.

Для здійснення цієї мети, щоб-то утворення Кремінч. капели, потрібна матеріальна допомога з боку Окрвиконкому і Головополітосвіти.

Капела-ж для Кремінчуччини потрібна і фактично існує — треба тільки закріпити її матеріальну базу.

А. Т.

* Твори композитора Розентура І. М. на Паризькій сцені. Київський композитор Розентур, І. М. одержав пропозицію з Парижу від балетмейстера Роберта

Баланоті поставити два балети композитора — „Зимова казка“ та „Дафніс і Хлоя“. Ці балети мають піти на початку сезону в Парижі в балетних поставах Баланоті.

МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЇ В. С. ОЛЕКСАНДРОВА

(ДВІ ЛЕКЦІЇ В МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ІМ. СКОВОРОДИ)

Музей Слобідської України, виконуючи колись висловлене побажання одного з його фундаторів, небіжчика акад. М. Ф. Сумцова, періодично улаштовує в неділі науково-популярні лекції; з цих лекцій громадяни знайомляться з минулим України, зокрема Слобожанщини, її історією, письменством, народною поезією, побутом, виробництвом, економікою взагалі; лекції, коли слід, присвячуються поясненню відділів Музею, урочистим святкам, ювілеям. З останніх лекцій дві були присвячені пам'яті українського письменника, драматурга і видавця доктора Вол. Степ. Олександрова. Письменник цей, добре відомий у свій час і самостійними творами і гарними перекладами, народився 1825 р. на Слобожанщині в с. Бугаївці Ізюмського повіту в сім'ї, безумовно талановитій. Його батько описав повір'я свого села в великій поемі „Вовкулака“ (надрук. в Южно-рус. сборнике А. Метлинського), цікавився рідним письменством, любив музику (добре грав на скрипці), мати, з роду Купавцевих, була близька до простого люду, сама вчила дітей письма; Олександрів щиро згадує її в своїй автобіографії („Зоря“ 1894). Дитиною він грався з селянськими дітьми на вулиці, колядував на різдво, стрибав на Купайла через вогонь, взагалі зрісся з народною стихією, що потім глибоко вплинуло на його творчість. Освіту здобув він в старій слобожанській школі — колегіумі, де вже почав писати вірші та перекладати латинських авторів теж віршами. З колегіума, не закінчивши його, він подався до університету, вступивши на філологічний факультет, а потім перейшов на медичинський. Служив він лікарем спершу в Варшаві, а потім на Україні — в Полтаві та на Слобожанщині. Помер 1893 р. Його біографії була в Музеї присвячена перша лекція, тим цікавіша, що її зачитав син письменника — Вяч. Вол. Олександрів. Лекція складалася не з одних лише головних дат, а була багата на інтересні подробиці, вказівки на факти епохи, на характеристики письменства того часу, характеристики діяльності письменника. В підсумку вона подала цілу низку даних, ще невідомих з літератури про письменника, даних, які зберегла пам'ять його сина, живого свідка чималої частини їх. Лектор схарактеризував письменника попереду усього як людину. Це була натура чула до природи, де людей, працююча (мав пасіку,

млин), пронята любов'ю до письменства. Уже в літах він вивчив старо єврейську мову, щоб краще зрозуміти поезію біблій, яку частинами переклав. Цікаві були спомини лектора про літературну діяльність В. Олександрова у Харкові, де, оселившись на Панасівці (звідсіль його приbrane літературне ім'я „Панас“), він написав свою першу оперету: „За Немаць іду“! Спочатку п'єса була написана для дітей, отже вона впадалася багатьом знайомим, і письменник надрукував її, одержавши дозвіл поставити її на сцені. В п'єсу вставлено чимало народних пісень, які поклада на музику старша дочка автора, що добре грала. Лектор нагадав, що вона склала також музику на слова думки М. Петренка „Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю“. Цю пісню деякі помилково вважають у купі з її мотивом за народню. За першою оперетою Олександрів написав другу — „Не ходи, Грицю, на вечорниці“, яку потім переробив М. Старицький. Коло того-ж часу була написана й сатира на тодішні Харківські порядки — „Елена Прекрасная в Троє“. Цікаво оповів лектор про життя письменника в Харкові, куди до його „катраги“ за містом навідувались: і рабин для навчання єврейської мови, і народні вчителі, і семинаристи, і студенти, між якими появлялись тоді початкуючі автори. Письменник допомагав їм різними порадами, виправляв рукописи, вчив їх правити віршування, часом граматики і т. н. Серед його гостей можна було бачити тут і Б. Грінченка. Твори декого з молоді він і скористав, видавши їх в альманахові „Складка“. Куток Олександрова приваблював молоді і інтересами хазяїна до рідної старовини, поезії. В. Олександрів збирав старі українські видання, картини, портрети, розшукуючи їх по селах, по старих корчмах, замовляв художникам копії деяких з них. Нарешті склався ніби музей української старовини. Після смерті письменника частину цього зібрання сім'я його подарувала до теперішнього Музею Слобідської України. Нині в цім музею уся майже стіна в одному з відділів зайнята олександрівською колекцією.

Збиралась до Олександрова і молодь поспівати народних пісень, у яких він кохався. Один раз керував хором і М. Лисенко, завітавши до Олександрова з Києва 1878 р. на столітній ювілей Квітки-Основ'яненка. Була відправлена на холодного-

ським кладовищі на могилі панахида, а потім на поминках говорили промови земці, Олександрів. Виступив з промовою і Потебня. Тоді підіймалось питання про видання Квітчиних творів, що через деякий час виконав Потебня - ж. Лектор додав, що не завжди в подібних випадках „было благополучно“. Українська справа була тоді в загоні не лише в Харкові, і гурток Олександрова незабаром опинився в начальства „на підозренні“.

Згодом українські симпатії Олександрова вплинули на його службовий стан так, що він мусів подати в відставку раніш часу.

Неприхильно до Олександрова ставилася й тодішня цензура. Коли він подав до неї ч. 2 своєї „Складки“, де прийняли між иншим участь Самійленко і Білиловський (І. Білило), то цензура так пошматувала збірник, що Олександрів, надрукувавши альманах і розсилаючи його співробітникам та знайомим, приписував:

„Чим багаті, тим і раді,
Вибачайте, бога ради.
Треба знати, що за фігура
Для України цензура“.

Частина з матеріалу, забороненого до друку потім була надрукована за кордоном, в гаליцьких часописах.

Заборонено було ставити останню оперету Олександрова „Богдан Хмельницький“, музику до якої склав вчитель музики у полтавським інституті П. А. Щуровський. Лібретто оперети було написане за поемою Гребінки під тією-ж назвою. Полтавці чули музику Щуровського на приватних зібраннях в авторів.

Лектор оповів про симпатії харківчан та полтавців до Олександрова, які згодом зростали. Смерть письменника викликала в усіх, хто знав його в Харкові (а знала його вся тодішня українська молодь), великий жаль. На похороні серед инших сказав промову Б. Грінченко (надрук. в „Зорі“ за 1884 р.). М. Кропивницький, Д. Л. Мордовець, Б. Д. Грінченко, В. О. Білиловський, І. М. Стещенко та інші склали на пам'ять небіжчика альманах (Складка на спомин Вол. Степ. Олександрова). Прийняв участь в альманахові і М. В. Лисенко, написавши чудову музику до віршу Олександрова, присвячену дружині („Прощай, моя ти любя, мила...“).

Нарешті, лектор навів два цікавих вірша поета. Перший з них складає акростих „Україна“. Ось він:

Умру, тебе-ж я не забуду,
Кохана, рідная моя,
Робітником твоім я буду,
Аж поки сили і життя.
Ім'я твоє собі поставлю
Насамперед від усього.
А ти й не знатимеш того...

Поет заповідав зробити на його могилі юмористичну епітафію, яка збереглась у його записній книжці:

Володимир Олександрів,
Доктор медицини
Умер (рік, місяць і число)
З цієї самої причини,
З якої всі ті помирають,
Що медицини зовсім і не знають.

Поховано поета на міським кладовищі. Насипано над ним високого бугра, бо небіжчик висловлював бажання, щоб його поховали під високою могилою, щоб з вітром говорила.

Про літературну діяльність письменника подав відомості співробітник катедри історії укр. культ. П. І. Тиховський.

П. Тиховський докладно освітив літературну діяльність Олександрова переважно як письменника - словожанця і в певній мірі етнографа. Цей етнографізм він помітив вже в його батька Степ. Олександрів, автора поеми „Вовкулака“, яка являє його етнографічні бугайські спогоди. Степ. Олександрів належав до гуртка, що видавав збірники „Сніп“, „Молодик“, був близький напрямком до Корсуна, Порф. Кореницького, братів Писаревських. Сам Володимир Олександрів почав теж з наслідування народньої поезії. Його перший друкований вірш „Думка“ („Основа“ 1861 р.) написаний на тему народньої пісні. В основу оперети „За Немань іду“ (1872 — 73 р.) покладено відому пісню Ст. Писаревського. Сама ж оперета — це картина селянського побуту з яким етнографічним колоритом. Друга оперета „Ой, не ходи, Грицю“ скористала відому пісню, яку приписують часом Марусі Чураївній. Лектор споріднив драматичні твори Олександрова з п'єсами Котляревського, Квітки, Кухаренка, Шевченка („Назар Стодоля“), де велику роль теж відіграють народні пісні чи вірші українських письменників. Олександрів вставляв в свої п'єси вірші Гулака-Артемовського, Писаревського, Шевченка, Руданського, Глібова та инших. Ці факти лектор пояснив як бажання Олександрова спопуляризувати пісні цих письменників. Зі сцени почувлись демократичні твори. Ту-ж мету Олександрів переслідував і в своїх „Співанках“, що були даниною перекладам. Видані народні пісні з нотами, де вставлялись і вірші укр. письменників, свідчили вже про систематичну популяризацію наших молодих письменників того часу. Доповів лектор і про твори Олександрова, що зовуться рослинним та звірячим епосом (пісня про гарбуза, про рибу). Ці твори мали і педагогічне значіння, бо в приступній і художній формі малювали дітям природу, яка їх оточує. І не диво, що дещо з цих поемок видавалося до останнього часу. Велике значіння надав лектор і перекладам Олександрова, що, безумовно, збагатили наше письменство. Особливо цінні

були переклади з Лермонтова. Видавання альманахів пояснено відсутністю у ті часи української журналістики. Після указу 1876 р. цензура не дозволяла перекладів, викреслювала те, що ні в якому разі не мало якої захованої думки. Лектор навів на це багато прикладів. Цензура викинула з альманаха Олександрова присвяту: „До коханих земляків“, вираз: „в панів“ був замінений: „в багатих“, замість „Україно мила“ поставлено „родино мила“ і т. інше. Отже Олександров вперто продовжував бути в ті часи репрезентатором — майже єдиним — тодішнього українського письменства. І в цьому його велика заслуга. Треба також додати, що Самійленко і Грінченко уперше виступили зі своїми творами в його альманахах. І на світанку укр. письменства

це був яскравіший приклад боротьби з утисками цензури, а разом і закликом до громадської роботи.

Дві лекції, про які що-йно була річ, були видатні серед інших, особливо перша.

Син письменника Вяч. В. Олександрів офірував музеєві рукопис власних споминів про батька, які лягли в основу його лекції, а незабаром має подарувати рукописи самого письменника, різні фотографії, речі, літературу, що складе цілу вітрину. Музей Слобідської України, що має вже вітрини, присвячені Квітці, Масловичу, Щоголеву збагатиться ще на одну, безумовно, дуже цікаву. Дотепер музей має лише один портрет В. Олександрова.

Ів. Єрофіїв

Бібліографія

„Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській Академії Наук“, Ч. 2-3, ст. 1—269, 8^о. Одеса, 1925 р.

„Вісник Одеської Комісії Краєзнавства“ репрезентує краєзнавчу роботу на Одещині. Іде велика робота вивчення свого краю, про що свідчить перелік дійсних членів і членів співробітників Комісії, до яких увійшов увесь науковий актив Одеси і Одещини, та 57 статтів, уміщених у збірнику.

Іде на Одещині велика наукова робота, але і досі перейнята вона традиціями передреволюційних архівних комісій та археологічних товариств. Нового виробничого краєзнавства на Одещині ще немає.

З 57 статтів, уміщених у збірнику, 17 припадає на археологічні теми, 18—на етнографічно-діалектологічні, 7—на соціально-історичні, та 11 стосується вивчення природних багатств краю. Економіка, промисловість, сільське господарство ще мало цікавить одеських краєзнавців.

Не цікавлять одеських краєзнавців і питання методології і завдань сучасного краєзнавства,— немає статтів на ці теми, якщо не числити 3-х заміток більш газетного характеру, уміщених в загальній частині збірника.

Не відкидаючи збагачення науки на Україні працями Одеської Комісії Краєзнавства, гадаємо, що комісію слід освіжити новими силами економістів і природників, які взявши в свої руки керування краєзнавчою роботою, змогли б краєзнавство на Одещині повести новими шляхами всебічного вивчення продукційних сил краю.

Не археологія з етнографією, а виробниче краєзнавство, що на ньому базується все радянське будівництво, потрібне нині.

З окремих статтів у збірнику слід відзначити: Лігнау, Н. Г.—„Новые принципы в изучении фауны“. Рубінштейн, Н.—„Западные пути торговли Украины-Руси“. Селинов, В.—„Краеведческая библиография“.

К. Дубняк

Бібліотечний Збірник, ч. 1. Праці першої Конференції Наукових бібліотек УСРР. Видання Всенародньої бібліотеки України при УАН, ст. 1—176, 8^о. Київ, 1926 р.

Наука в СРСР, зокрема на Україні, розвивається й шириться, ідучи зовсім новими шляхами, привертаючи до себе нові й широкі кола радянського суспільства.

Колосальний розвиток науки (як приклад, зауважимо, що тільки в царині сільсько-господарських наук в 1926 р. на терені СРСР друкується 360.000 статтів, розкиданих по 300 періодичних виданнях) висуває на чільне місце бібліографію—науку, що є ключем до всякого знання. Без бібліографічної допомоги з боку спеціальних бібліографічно-наукових організацій жаден науковий робітник фізично не в силі ознайомитися з усією новою літературою свого фаху.

Але науковій бібліографії не можна вести в кабінетах, вона повинна мати свою виробничу базу—наукову бібліотеку.

Наукова бібліотека стає важливою організованою книжковою базою до наукової і науково-навчальної роботи.

В часи творчого радянського будівництва, певна річ, не можна залишати без уваги такий великий чинник, таку велику продукційну силу, як наукові бібліотеки, і тому Перша Конференція Наукових бібліотек УСРР, що відбулася у Києві 28—31 грудня 1925 р., повинна привернути до себе увагу радянського активу.

Треба вітати, що Всенародня Бібліотека України, вважаючи видання робіт Конференції за дуже важливий чинник дальшого розвитку і поставлення проблеми наукових бібліотек УСРР, видала цей збірник робіт Конференції, не відкладаючи видання до асигнування коштів.

В збірнику уміщено доповіді, зміст дебатів і резолюції Конференції, що стисло відбивають всю роботу останньої.

Спочатку уміщено доповідь загального характеру представника Укрнауки. В. В. Дубровського про „організацію мережі наукових бібліотек УСРР та найближчі завдання в їх роботі“.

По цій доповіді визнано за конче потрібне та за єдино можливе оперти основні науково-бібліотечні осередки на міцні з індустріального і культурного боку центри (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровське), а організацію нових наукових бібліотек по інших містах визнати за можливу тільки в міру дійсних потреб, у плановому порядку, починаючи з індустріально-промислових центрів (м. м. Луганське, Артемівське).

На наш погляд, така постанова конференції хибна. Розвиток науки, що, на-самперед, базується на краєзнавстві, вимагає рівномірної сітки наукових бібліотек на території всієї України, а не тільки в її індустріально-промислових центрах. Вінниця і Житомир мають не менше право на наукові бібліотеки, ніж Артемівське, або Луганське.

Очевидно на таку постанову конференції вплинули дивовижні і парадоксальні думки представника Укрнауки т. Дубровського про те, що широко розвинута Вінницькою філією ВВУ краєзнавча робота не в сутю-бібліотечна наукова робота, або безпідставне небажання визнати велику бібліотеку Житомирського музею (60.000 книг) за наукову.

Далі йде основна і кардинальна доповідь конференції — С. П. Постернака — „Проблема Наукових Бібліотек УСРР“.

Констатуючи, що наукові бібліотеки України становлять колосальну потенціальну силу, С. Постернак далі зауважує, що проблема наукових бібліотек і полягає в тому, щоб їх потенціальну силу перетворити в відповідну реальну, щоб зробити наукові бібліотеки справді могутнім чинником в цілому економічному, політичному, культурному і національному житті України.

Крім зазначеної доповіді Постернака, найактуальнішою і найважливішою частиною конференції були 5 доповідів: Годкевича, Рубінштейна, Сагарди, Ясинського і Отамановського — про бібліографію, як одну з основ роботи наукових бібліотек.

„В резолюції на ці доповіді конференція накреслила перспективи бібліографічної роботи на Україні на цілі десятиліття, з'ясувавши основне завдання бібліографії УСРР, бібліографічні завдання наукових бібліотек і конкретні заходи до реалізації цих завдань“.

Шкода, що не надруковано стенографічного звіту про роботи конференції, а зміст дебатів з приводу зазначених доповідей складено або надто стисло, або не зовсім уважно.

Говорячи про основи бібліографічної роботи на Україні, не можна не згадати про колосальну бібліографічну роботу, яку веде Бібліографічно-бібліотечне Бюро Сільсько-Господарського Наукового Комітету України. Зазначене Бюро, поставивши собі краєзнавчі і виробничі завдання в царині сільсько-господарської бібліографії, є власне перша хронологічно і зразкова бібліографічна установа УСРР, що поставила бібліографію в зв'язок з життям, виходячи з потреб самого життя. І коли ВВУ веде перед в бібліографічній роботі універсальних бібліотек, то Бібліографічно-бібліотечне Бюро С. Г. Н. К. У. поставленням бібліографічної роботи є зразкове для бібліотек спеціальних.

Про це на конференції говорилося.

Далі в збірнику уміщено ряд доповідей — про науково-дослідчу роботу наукових бібліотек і підготування наукових бібліотекарів, про уніфікацію роботи наукових бібліотек, про обслуговування читача, про комплектування наукових бібліотек та їх зв'язок з бібліотеками іншого типу, про питання професійного характеру.

Велику і актуальну роботу, що має велике значіння для всього сучасного життя, робить бібліотечно-науковий актив на Україні. Залишається лише побажати, щоб усі резолюції і постанови конференції не залишилися на папері, а дійсно були переведені в життя.

К. Дубняк

Константинов О. А. Предмет и метод экономической географии. Госуд. Издат., ст. 1 — 136, 160. Ленинград, 1926.

„Як добре відомо усім робітникам на ниві економгеографії, методологія нашої науки є найменш розроблена її частина. Який об'єкт, метод і зміст економгеографії, до системи яких наук вона належить, які її взаємовідносини з іншими дисциплінами, — всі ці і деякі інші кардинальні питання, здебільшого, ще зовсім не з'ясовані“.

Так починає автор свою книжку і з цим, безумовно, слід погодитись.

Тому - то й цікаво ознайомитися з книжкою, яка намагається з'ясувати предмет і метод молодшої методологічно не удосконаленої, але важливої науки нашої сучасності, науки, яка міцно зв'язана з самим життям і, власне, визначає основи самого життя.

Автор починає свою роботу з класифікації тих напрямів, що існують в економіко-географії, потім переходить до розгляду поглядів окремих авторів і врешті, висловлює свій погляд на економіко-географію.

Власне, найцікавішою частиною книжки і є критичний, правда, не зовсім об'єктивний, огляд поглядів найвидатніших представників економіко-географії — Бернштейн-Когана, Григор'єва, Синицького, Аржанова, Дове, Геттнера, Фридриха, Дена, Огановського, Швіттау та инш. Як курйоз, слід зазначити, що автор до провідників економіко-географічної науки відніс і П. Г. Тимофіїва, що ось уже кілька років труїть радянську школу низькопробною макулатурою, як це не раз і відзначали рецензенти.

Як відомо, у нас існує два напрями в економіко-географії: традиційна школа проф. В. Дена, що вивчає господарське життя по галузях, і районна школа проф. С. Бернштейн-Когана, що трактує економіко-географію, як науку про економічні райони та їх взаємовідносини.

Автор, як і більшість економіко-географів, що спочатку схилилися до районної школи проф. С. Бернштейн-Когана, а потім на підставі досвіду останніх років змінили свої погляди, цілком слушно доводить, що в економіко-географічному дослідженні слід однаково вживати як методи вивчення окремих галузів господарського життя, так і районної методи вивчення. Причому огляд економічних районів іде після огляду окремих галузів. Цей останній включає в собі розвинуті районні елементи. А при районному вивченні центр ваги полягає в загальній економічній характеристиці району, а не в традиційному описі окремих галузів.

Але автор не надає великого значіння різниці викладу чи студіювання економіко-географії по галузях господарського життя чи по районах, відносячи цю різницю не до предмету, а до методів економіко-географії, і доводить, що ці два напрями часто переплітаються своїм змістом, не можуть існувати один без одного і власне доповнюють один одного.

Головну різницю між двома зазначеними школами економіко-географії — традиційною і районною, автор вбачає в тому, що традиційна школа трактує економіко-географію, як науку економічну, а районна, як науку географічну.

Не погоджуючись де в чому з визначеннями традиційної школи, автор гостро нападає на районну школу і вперто намагається довести, що економіко-географія є наука зовсім не географічна, а суто економічна.

Після критичного огляду „географічної“ і „економічної“ економіко-географії автор дає своє визначення економіко-географії. „Економічна географія“, — каже він, „вивчає господарську діяльність населення тої чи иншої території з точки зору громадського географічного розподілу праці, а також природних і соціальних передумов того розподілу“.

Що - ж ми бачимо? Автор, що не визнає за економіко-географією жадної географічності, що гостро розкритикував географічний напрямок економіко-географії, врешті дав своїй науці те саме визначення, яке дають і сучасні географи, що вважають економіко-географію за науку географічну.

Автор, очевидно, не знайомий з сучасним розвитком географії, не знайомий з тим, що сучасна географія зовсім не є вже наука про землю. Наука про землю, що раніш відома була під назвою фізичної географії, тепер становить частину фізики — геофізику. А сучасна географія, або краєзнавство, є наука енергетично-економічна, що поволі, еволюційно, від „фізичного краєзнавства“ переходить до „економічного краєзнавства“, переходить до економічної географії.

Отже економіко-географія є наука географічна в тому самому визначенні, яке дає автор. Всі географи - марксисти, приймаючи визначення економіко-географії, дане автором, вважають економіко-географію за науку географічну.

Автор, намагаючись вирвати економіко-географію з системи наук географічних, нападає на географів за ідеалістичне розуміння впливу природи на людину, за надання великої ваги природнім умовам, а не соціальним, за вивчення homo sapiens, а не громадської людини, і т. и.

Але - ж так мислили і нині мислять тільки географи - немарксистів, так само як і економісти - немарксистів. І коли серед економіко-географів „географічного“ напрямку було і в багато немарксистів, то з цього ще зовсім не виходить, що треба зовсім закинути географічний напрямок в економіко-географії.

Географи - марксисты, що може ще не зовсім виявили себе в літературі, мислять так само, як і автор книжки, і вони, кажучи, що економгеографія є наука географічна, дають економгеографії те саме визначення, що автор, який каже, що економгеографія є наука економічна.

Автор хотів дати і дав правильне марксістське визначення економгеографії, але він чомусь гадає, що лише економічний напрямок економгеографії є марксістський, а географічний напрямок — немарксістський. Це зовсім неправильно: і серед географів і серед економістів є марксисты і немарксисты.

Авторові слід було інакше трохи повести свою тему: треба було просто провести паралель між марксістськими і немарксістськими течіями в економгеографії і на підставі того вже вивести правильний марксістський погляд на предмет і зміст економгеографії.

Радимо усім робітникам на ниві освітній і економічній ознайомитися з цікавою книжкою Константинова. Ознайомившись з різними „географічними“, і „економічними“ течіями в економгеографії, що їх критично розкриває автор, ознайомившись з поглядами самого автора, читач яскраво уявить собі правильне марксістське визначення економгеографії, що його дає автор, цілком з ним погодиться. Але в той же час, читач упевниться, як сам автор це довів, що економгеографія є дисципліна географічно-економічна.

О. А. Константинов каже, що не в тому річ в економгеографії, що вивчати, чи галузі господарського життя, чи райони, а в тому, як дивитись на економгеографію, чи як на науку географічну, чи як на науку економічну.

Ми ж, визнаючи, що економгеографія є наука географічно-економічна, скажемо, що річ в тому, в чийх руках буде економгеографія — в марксістських, чи немарксістських. Разом з тим нам ясно, що тільки марксизм виведе економгеографію на правильний методологічний шлях, а цього можна досягти тільки спільними зусиллями, колективною роботою робітників - марксистів в галузі економгеографії, незалежно від того, чи будуть вони Географами, чи економістами.

К. Дубняк

Пугачевщина. Том 1-ий. Из архива Пугачева (маниф., указы и переписка). Центрархив, 1926 р. Цена 3 руб.

Останні роки принесли чимало нових вирішень, здається, давно вже знаних та з'ясованих як слід, питань російської історії. Нині маємо перегляд Пугачівщини. Центрархив РСФРР видав цілий том документів Пугачівського архіву (має бути ще три томи), і в світлі цих документів зникає традиційне для російської історіографії уявлення про Пугачівщину. Не „бессмысленный и беспощадный“ бунт мають бути ці документи, що вийшли безпосередньо від Пугачова та ближчих його помічників. Вони мають нам організовану боротьбу проти дворянської держави. Чи ніс з собою Пугачов анархію, таке питання здійсмає у вступній статті М. Н. Покровський, і відповідає: „менше всего. Документи Пугачівського архіву з'являють правильну й чудову організацію запілля Пугачівського. У Пугачова були навіть (це дивно, звичайно, коли згадати традиційне уявлення про Пугачівщину) державні прибутки, монополія соляна, були навіть папшпорти. М. Н. Покровський, на підставі цих документів, у своїй статті руйнує цілком дворянську легенду про „бессмысленный бунт“ та бачить в Пугачівщині чимало рис, що показують в пугачівцях наших „далеких родичів 18 віку“ (це боротьба пригноблених народів царської Росії, спільна боротьба уральського робітника та селянина то - що).

До друку приготував, подав відповідні вказівки про походження цих документів С. Голубцов. Усього маємо 271 документ. І, звичайно, вага цих документів величезна. Стає на чергу монографічне оброблення в світлі цих нових документів Пугачівського руху, бо ж М. Н. Покровський у своїй невеликій вступній статті, власне передмові, подаючи яскраву характеристику Пугачівського руху, не вичерпує — і це підкреслює він сам — „усього надзвичайно багатого змісту Пугачівського архіву“. Чимало питань, на які вказує М. Н. Покровський, потребує докладного розроблення, як от взаємовідносини киргизів, татар, башкирів та калмиків (місцевого населення) до колонізаторів (російського населення), організація виборної влади в запіллі Пугачівському, причини селянської опозиції по деяких місцях та інші. Або навіть, краще сказати, потрібна монографія про Пугачівщину, якої відгуки та ще й великі, були і на Україні.

Мик. Горбань

А. Царинний. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского. Берлин. 1925, XL + 232 стр.

В наших умовах навряд чи варт докладно зупинятися на цій книзі, детально доводити, що одні факти неправильні, другі безглузді, треті очевидно вигадані й вимудровані. Одразу треба застерегти: книга є вислід зоологічно-чорносотенних національно-шовіністичних настроїв деяких шарів білої еміграції, що й досі ще, на дев'ятому році революції, не годна зрозуміти сучасних подій. Автор „введения” до книги — князь А. М. Волконський дивується, „как мог человек в условиях беженского захолустья, не имея иных материалов, кроме данных богатой памяти, усыпать страницы своей книги именами, цитатами, датами”. Читачи книжку А. Царинного в Берліні, далеко від бібліотек і можливості робити потрібні довідки, примушений в попутніх замітках спиратися тільки на власну пам'ять, я не міг позбутися натрутливої думки — що А. Царинний повів з собою в еміграцію відому свого часу книгу С. Щоголева („Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма” Киев, 1912): надто вже специфічні були подані факти, надто „яскраве” було їх освітлення. Цього відчуття якоїсь залежності, якогось внутрішнього зв'язку між книгами С. Щоголева і А. Царинного не позбувся я і по повероті, коли я відновив свою знайомість з „трудом” Щоголева. Гадаю, зв'язок цей не є випадковий...

Не буду переказувати „своїми словами” книгу А. Царинного: всяке стороннє втручання позбавило б її тільки властивих їй пахоців. Тому наведу кілька цитат в цілій їх незайманості. Цитати будуть багато красномовніші за рецензента, багато яскравіше й повніше характеризують книжку.

Почнімо зі вступу князя А. М. Волконського. „Крестьянин-малоросс, самый, быть может, счастливый из всех крестьян России, сидел на собственной благодатной земле, говорил на каком хотел наречии, пел какие хотел песни, и жинка его или дочка невозбранно носили свои плахты и очипки, пока не вытеснила их из обихода всемогущая и всеопашляющая властительница мода. Все вопили о „гнете” над „украинским народом” — гнусные выдумки, сочиненные для революционных целей и для снискания расположения Европы, в неизменном своем невежестве в русских делах, готова поверить всякому вздору о России, особенно, когда он ей на руку” (V)... „Деятели украинфильства по большей части люди малокультурные. По упрямству, узости и ослепленности они напоминают былых революционеров... Будет ли прекрасно, если создадут самостоятельную Украину? Или она сейчас же рухнет, как рухнули волшебные замки революционеров — небольшевиков. Без Всероссийского императора не будет русского единства; без единой России не будет сильного славянства” (XXXIII).

А от не менш категорична, не менш афористична увага самого А. Царинного за Шевченка: „Печатный Шевченко эпохи предварительной цензуры это почти тоже, что Кузьма Прутков в русской литературе, — имя, которым прикрылась группа лиц для достижения желаемого воздействия на общество” (33)... „Только постепенно выступил внаружу (sic!) зверинный лик Шевченка, и все увидели, сколько в этом истинном хаме скопилось ненависти и злобы против Бога, против Русского Царя (з великої літери! І. А.), против какой бы то ни было власти, против всякого общественного или имущественного неравенства, неизбежного в человеческом общежитии” (36). І зараз у слід за тим: „Шевченко был по духу „большевиком” задолго до того, как на исторической сцене появилось „большевичество” и овладело Россией” (36). С киррило-мефодиевцами „царское правительство поступило по отечески” (39).

Про Драгоманова: „М. П. Драгоманов, несмотря на ученую подготовку, рано увлекся разрушительными учениями немецких иудеев Фердинанда Лассалья („Критика приобретенных прав”) и Карла Маркса („Капитал”) и стал социалистом и агитатором. Потом он дошел до анархизма” (51). В особі Драгоманова („украинское движение”) „приняло в себя все содержание иудейского революционного марксизма, который, как мы видели нашими глазами, есть лишь переходная ступень к самому первобытному животному коммунизму” (52).

Про М. С. Грушевського: „Задачей миссии М. С. Грушевского во Львове являлась работа в трех направлениях: 1) создать украинский литературный язык возможно менее похожий на русский; 2) переделать историю Малороссии так, чтобы она перестала быть частью истории русского народа; 3) образовать ядро украинской интеллигенции с таким умонастроением, при котором она считала бы Россию „великою тюрьмой народов”, а политический идеал свой видела бы в оторвании Украины от России и введении ее, в случае желательного разгрома России войной

или революцией, в состав придуднайской двуединой монархии" (83) ... „М. С. Грушевского нельзя представить себе иначе, как в виде выдрессированного на злобность пса, с зубами оскаленными против России" (90).

„Европейская война вызвана была тайными силами, преимущественно еврейскими, действовавшими за кулисами мировой сцены. Своею целью эти силы славили: уничтожение исторических монархий, самоопределение народностей и введение если не во всех европейских государствах, то, по крайней мере, в большинстве из них, — республиканского строя" (104) ... „Всякое социалистическое правительство может причинить только вред той стране, которую оно берется управлять, потому что руководствуется оно не практическими указаниями векового опыта, а вычитанными из книг и не проверенными жизнью доктринами" (114). „Оккупация юга России германскими и австрийскими войсками проходила тихо, спокойно и чрезвычайно быстро. Германские части сохраняли образцовый порядок и вызвали своею дисциплиною всеобщий восторг местного населения. Не слышно было никаких жалоб на немецкую жестокость; напротив, нарекали на излишнюю мягкость немцев по отношению к большевикам, густо притаившимся среди мирного селянства Малороссии" (120). „Очень жаль, что... ход событий не только не дал возможности П. П. Скоропадскому избавить Малороссию от большевиков, но и поставил его самого в положение актера какого-то комического фарса" (127). „Генерал Эйхгорн был благородным представителем правых кругов Германии, человеком широкого государственного ума и нежного сердца" (128). „Единственным событием лета 1918 года, которое должно остановить на себе внимание каждого русского человека, является созыв так называемого Всеукраинского церковного собора" (133—134). „Вожди украинства, как Грушевский, Винниченко, Петлюра, Порш, Ковалевский, Мартос и прочие, всегда были в достаточной степени закуплены и на совесть дружили с иудеями и служили им. Многие из них были с иудеями в родственных связях: напр., у Винниченка жена — иудейка, Порш родился от иудейки и т. д." (216).

І наешті, ще одна цитата, яка підсумовує погляди автора книги на українство й українське питання: „Так как по убедительным для нас новейшим исследованиям немецкого антрополога Бургера-Филлингена известно, что в низших расах воплощаются духи тоже низших душевных качеств, то понятно, почему „украинцы" отличаются „обыкновенно тупостью ума, узостью кругозора, глупым упрямством, крайнею нетерпимостью, гайдамацким зверством и нравственною распущенностью"; трохи далі: „Украинская идея" — это гигантский шаг назад, отступление от русской культуры к тюркскому или берендейскому варварству" (227).

Певна річ, в наведене нами з цитат не увійшло багато першорядних перлин: коли-б наизувати все, що притягає увагу читача в роботі А. Царинного — довелося-б переписати мало не цілу книжку. Як сказано, шкода й сперечатися, потемізувати з нею. До книги А. Царинного як-найлучче пасують слова В. Розанова про Спенсера: „Никакого желания спорить со Спенсером, а желание вцепиться в его аккуратные бакенбарды и выдрать из них половину". І коли-б хто сказав, що таке „рукоприкладство" навряд чи можна визнати за доказовий аргумент, — то ми відкажемо, що не буде-ж людина, коли її нападе скажений пес, рекомендувати йому звернутися за прищепленням до Пастерівського інституту.

І. Айзеншток

Іван Калинович. Українська мемуаристика. 1914 — 1924. (Бібліографічний реєстр). Львів, 1925, 32 ст.

Іван Кревецький. Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння. II. Як писати мемуари. Пояснення і вказівки. Подали Ів. Кревецький і др. О. Назарук. Львів, 1923, 48 ст.

Обидві брошури, хоч не в один час з'явилися, досить тісно зв'язані одна з одною; це й дає нам право розглядати їх разом. Українська історіографія дуже бідна на мемуари: „з дуже і дуже незначними виїмками — діди і прадіди наші не вважали потрібним передавати наслідникам своїм вісток про події, діячами й глядачами яких вони були... Один з козацьких літописців, С. Величко, виразно жалеться на байдужість наших предків під цим поглядом: „Наших сармат-козацьких предків ридерські отваги і богатерські діяння без описанія и объясненія через ихъ власныхъ писаровъ оставленне и всегдашного забвенія ничемнымъ лѣноостди ихъ плащемъ увидѣхъ цокритие. А ежели и записавъ хто, то барзо щуплыми

и краткими словами, жадныхъ зъ якихъ причинъ що повстало, якъ ся отправовало и якъ кончыло, не выразившы околичностей"... (Ів. Кривецький, 9 — 10). Власне ці слова можна прикласти і до цілої української мемуаристики: з „нікчемної лєности“, а, може, і з інших, нам невідомих причин, тільки одиничні українські діячі залишили по собі записки, щоденники і подібні матеріали. „Що ми знаємо про життя галицьких українців з часів М. Шашкевича? — питає, наприклад, історик тої доби, др. В. Щурат, і сам таки відказує на це: „Лиш те, що захопилося случайно зі споминів сучасників; лиш те, що попалося в якісь урядові акти. Бо сама література тих часів дає дуже мало для характеристики їх“. Властиво, ці слова можна застосувати і до цілого українського письменства XIX віку. І додати до них можна хіба те, що самих споминів до нас дійшло лиш декілька назов.

Ів. Кривецький дуже докладно, хоч трохи елементарно доводить цінність і користь мемуарів: „се нічим не заступний матеріал для історика“, „вони становитимуть... дуже важний національно-виховуючий чинник“, „се свідоцтво життя й діяльності людини на цьому світі“ і т. д. Висновок з того всього: — пишіть мемуари! „Мати се на особливій увазі повинні всі громадські діячі, пам'ятаючи, що майбутній історик дуже легко може не доцінити, як слід, їхньої діяльності, або — ще гірше! — на основі односторонніх джерел оцінити її фальшиво“ (19 — 20). Той же Ів. Кривецький і др. О. Назарук склали спеціальну інструкцію — „пояснення і практичні вказівки“ — „Як писати мемуари“, даючи детально розроблений план і ряд дрібних, провідних вказівок.

Покажчик Ів. Калиновича, як сказано, власне жадного відношення до розібраної брошури не має; проте внутрішньо він тісно зв'язаний з нею. Покажчик цей фіксує „українську мемуаристику“ за роки війни й революції — 1914 — 1924. Весь матеріал укладає розподіляє по рубриках: 1. Всесвітня війна (1914 — 1918 р. р.). 2. Україна (1917 — 1924), з підрубриками — Українська армія й інші військові частини на Вел. Україні і „Галицька Армія“.

Охоплює покажчик майже виключно закордонний матеріал, — в тім особлива цінність його для нас, робітників Радянської України, яким так вельми трудно доставати відомості про галицькі видання. На жаль тільки і цей покажчик молодоступний: видано його всього 200 примірників, як окрему відбитку з часопису „Стара Україна“ (1924, № 9 — 10).

Обі брошури, на нашу думку, дуже симптоматичні, а друга, крім того, дуже корисна, як бібліографічний підсоби́к.

I. А.

Е. Бламквист, В. Ибах, Л. Пескова. Первобытны́й человек, материальная культура и религия. 1925. Рабочее издательство „Прибой“. Ленинград. Ред. и предисловие Н. Н. Андреева. Стр. 87.

Названий збірник являє з себе спробу гуртового екскурсійного провідника.

Збірник має передмову та вступ.

Дві з чотирьох екскурсій, поданих у збірнику, а саме: палеоліт (ст. 9 — 24) і первісна релігія (73 — 87), належать Л. Пісковій. Неоліт (24 — 47) описав Е. Бламквіст, а вік металу (47 — 78) В. Ибах.

Автори збірника мали на увазі головнo Музей антропології та етнографії Рос. Акад. Наук.

Метода провадження екскурсій многозвірна.

Зокрема, збірник ставить собі завдання: „уникати лекційного засобу введення екскурсій“, не затягати екскурсій понад півтори години, бо „музейні огляди втомляють навіть дорослих“, а також радить „многоразове одвідування музею з одним гуртком екскурсантів“, у даному разі гуртком „студентів Комуністичного Університету імені т. Зінов'єва“.

Дуже важке й ще багато де в чому не з'ясоване питання про палеоліт розглядає загана т. Піскова. Хоч автор головнo спирався на Обермайєра (с. 9), проте це не врятувало його од низки археологічних та стилістичних помилок. Наприклад, автор не розуміє, „нащо й другий кінчик ключа зроблено гострим, а близько від нього зроблено обабіч два висупи“ (с. 14). Після слова (на ст. 14) „следующая“ треба додати „після муст'єрської доби“, інакше в уяві читача виникає цілковита плутанина.

Одна „присутність костей мамута“, як відомо, ще не є вказівкою на холодне підсоння (с. 9), бо мамут існував і в теплі межильодові доби; предком його був мастодонт в третичному періоді.

Надавати „особливо важливого значіння“ (10) порівнянню інвентаря з розкопок в північних країнах з виробами сучасних відсталих народів“ гарячого підсоння не має жадної рації, взявши до уваги, що „гаряче підсоння Австралії в значній мірі позбавляло населення від клопоту про житло й одіж“ (18), чого не можна сказати про тубольців Європи.

При готівлі в австралійців шліхованого знаряддя (18), питання про палеоліт, як такий, у них цілком одпадає, а присутність у виробництві чукців залізних виробів (22) одкидає геть питання про кам'яну добу у власному розумінню.

Вживання „геніяльного винаходу людей кам'яної доби“ — бумеранга — не можна поширювати на народи всесвіту.

„Зближення“ (18) черепу сучасного австралійця з черепом людини „з розкопок доби Мустьє“ — справа видимо непевна.

Неоліт, що теж за Обермайером описаний Є. Бламквістом, добре представлено в Академічному Музеї.

Коли в мадленську (лише мадленську?) добу чоловік „перебував переважно в печерах“ (24), то в добу неоліту — на дюнових стаціях, які розкидані були головно на „берегах водойомів“ (?) (24).

Автор послідовно викладає елементарні відомості про дюнові стації (25 — 28), „кухінні забутки“ Данії (29 — 31), стації озерного типу (31 — 33), на яких автор спостерігав, між иншим, забутки „сема кам'яної доби до 8 пудів вагою“, про будівлі на палях (до 350) (34 — 38), з приводу яких вже написано до 500 книжок.

Гончарського кола тоді ще не вживалося (36) та й кінь теж не був ще приручений (37). В той же час, у зверхніх шарах намулу знайдено „бронзові речі“ (37). Отже справа тут ходить про металеву добу, коли кінь був вже певне приручений.

Чимало уваги автор віддає папуасам Міхлухи Маклая, з метою „віджити археологічний матеріал і змалювати побут мешканців Європи наприкінці неоліту“...

Стаття В. Ібаха — Доба металу — охоплює 25 сторінок.

Певна річ, що „овладання (?) металом“ є видатне здобуття в історії первісної культури, бо вироб металевих знаряддя, з одного боку, „зберіг“ (зберігав?) людині велику кількість часу, а з другого — полекшувалась праця за допомогою нового металевих знаряддя (47).

Розповівши про одкриття археологом М. Мухом в Тиролі „передісторичних мідяних списів“, автор подає за Обермайером опис засобів оброблення руди.

Отчизною бронзи, як гадають, „була Менша Азія“ (50), про що ніби-то свідчать 24-хрічні розкопки Трої, спочатку Шліманом, а потім Дєрпфельденом (?) (W. Dörpfeld'om). Далі дано опис бронзової доби в Сибіру (52-53, 56), в Данії (53 — 56), Європейській Росії, де мовляв „Україна являє невичерпаний запас скарбів для археології (56),“ на Кавказі (57), з його славнозвісним могильником на Кубані, в Північній Росії, з її „звірячим стилем“ та „Чортовим Городищем“ (на Костромщині) (61 — 72). Але автор в той-же час відбирає силу своїм висновкам, зазначаючи: „Було-б помилкою робити занадто сміливі узагальнення й провадити аналогію відносно всіх галузів побуту й культури межі муринськими представниками раннього періоду доби металу й тубольцями Європи та Азії, що стоять на тому самому щаблі культури“ (72).

В кінці подається стаття Л. Піскової — „Первісна релігія“. Стаття має на меті „ввести екскурсантів в особний світогляд, — напівнауку — напіввіру, — який, хоч склався в далеких часах, але в значній мірі заховався до нашого часу навіть у народів найвищої культури що до вірувань, звичаїв, звиклого сполучення слів (?), байок“ (73).

Такого типу екскурсія ставить для себе завданням ознайомити з суттю й походженням анімізму (с. 73 — 83), його поширенням серед культурно-відсталіх народів (83 — 84) і впливом на деякі з сучасних релігій“ (84 — 87).

Редакторів збірника слід закинути загальну кострубатість стилю та коректурні дефекти (53), поруч з невідалою словотворчістю, як от у Л. Піскової: „с помістю наверхтма можно просверлить дырку“... (с. 16).

Проте, беручи на увагу сучасний інтерес до первісної культури, який що-раз збільшується, і брак керівників в цій галузі, завдяки труднощам підготування до такої роботи (7), цю збірку описових екскурсій слід визнати явищем своєчасним і корисним підчас огляду музейних колекцій з первісної культури.

Гн. Стедальський

Вільна Академія Пролетарської Літератури. Випліте. Зошит перший. Харків, 1926. Стр. 108. Ціна 1 карб. 75 коп.

Маємо підстави вважати „Вільну Академію Пролетарської Літератури“ за надійний, здоровий зародок сталого, серйозного об'єднання пролетарських письменників України. Коли досі — до виходу в світ „Першого зошиту“ — ваплітовцям не можна було одмовити молодечого завзяття, щирого бажання знайти нові способи найкращого виявлення пролетарського світогляду через мистецьку форму, досягати вищих ступнів технічно-мистецького удосконалення, — то нині, коли перед нами лежить перший зошит, перша спроба академічного втілення тих шукань в життя, спроба теоретичного обґрунтування ідеологічно-мистецьких позицій й перші розвідки з царини теорії мистецької техніки, — нині ми можемо сказати, що ваплітовці мають не лише запал та добрі наміри, але й певну наукову ерудицію, певний запас мистецького теоретичного знання, певне вміння академічно розробляти порушені питання. А це головне для нової організації, що хоче провести свою боротьбу на перелозі творення нової соціалістичної культури. Ваплітовці свідомі того великого завдання, яке беруть на себе, і своїх поки-що невеликих сил: „ми ще юнаки в розумінні знання, — читаємо в першій передовій статті зошиту, — але ми мусимо вчитись, вчитись і вчитись, коли своєю творчістю хочемо допомогти новому суспільству йти вперед“. І тим приємніше читати „Перший зошит“, де вміщено чимало такого матеріалу, який свідчить не лише про те, що ваплітовці вчать самі, але що вже й тепер вони можуть вчити й інших, давати інтересні, наукові розвідки. В „Зошиті“ вміщено такі статті та розвідки: 1. О. Досвітнього — „До розвитку письменницьких сил“, 2. О. Слісаренка — „В боротьбі за пролетарську естетику“, 3. О. Довженка — „До проблеми образотворчого мистецтва“, 4. М. Йогансена — „Аналіз одного журнального оповідання“, 5. А. Лейтеса — „Путі письменницькі“, 6. В. Сержа — „Групування революційних французьких письменників“. (Між иншим серед хронікального матеріалу вміщено статут Академії, ухвалений НКО).

Зрозуміла річ, що не все гаразд у „Першому зошиті“. Тут є до чого „причепитись“. Так, в першій статті „Зошита“ — „До розвитку письменницьких сил“ ще відчувається не зовсім спокійний, не зовсім академічний тон: тут маємо ще багацько від памфлетів М. Хвильового, особливо в другій частині статті, де говориться про старих, непролетарських українських митців, про неокласиків. Сам автор статті О. Досвітній приходить до висновку, що неокласики „стоять на роздоріжжі“, але далі намагається переконати читача (іменно переконати, загітувати, а не довести науково), що „неокласики, які творча інтелігенція, не були абсолютними ідеологами буржуа), що вони „широ намагаються в своїй творчій роботі йти разом з всіма борцями до нового суспільства“, що „вони хочуть зрозуміти класову боротьбу й починають її розуміти крізь призму революційного марксизму“, що „неокласики прагнуть бути співзвучними з сучасною епохою, з сучасним суспільством“. Насмілюємось висловити думку, що така „апологетика“ неокласиків ні по змісту, ні по формі не є влучною в академічному збірнику. З боку змісту — ідеології: що буде з окремих неокласиків, побачимо пізніше. Може й справді хтось з них перетвориться на правдивого пролетарського письменника. Але справа не в одиницях. Коли не брати неокласиків як масове суспільно-мистецьке, літературне явище, то швидше можна прийти до висновку, що „стоячи на роздоріжжі“, вони, в ліпшій випадку, так і залишаться на тому роздоріжжі, аж до своєї смерті, а в гіршому — виробляться в найтонших ідеологів нової радянсько-буржуазної інтелігенції, що в боротьбі за існування вдало вживає комуністично-радянської мімікрії, бувши незмірно далекою та чужою класовій психології пролетаріату. З боку форми — хибою статті О. Досвітнього є агітаційний характер. Вже коли знімати в академічному збірникові питання про „співзвучність“ неокласичної творчості „з сучасною епохою“, то треба спинитись довше на тій творчості, проаналізувати її, з'ясувати тенденції еволюції, конкретно вказати на розуміння неокласиками „класової боротьби крізь призму революційного марксизму“, виявити спільність психології неокласиків з пролетарською психологією. — Нам здається, що О. Досвітній, чи хто инший з ваплітовців є нині зобов'язаний подати в ближчому черговому „Зошиті“ Вапліте наукову академічну розвідку на цю тему. Инакше висунуті постулати залишаться не то що недоведеними, але навіть не висвітленими.

Споріднені хибі маємо і в статті О. Слісаренка — „В боротьбі за пролетарську естетику“. З боку ідеологічного, на нашу думку, є занадто поспішним та категоричним твердження автора про те, що „сучасна боротьба в мистецтві є не лише боротьбою ідеологічною, а насамперед боротьбою за пролетарські

елементи стилю в мистецтві" (підкреслення наше) і що, власне, „момент боротьби ідеологій" вже не відіграє активної ролі в тій боротьбі і немов би весь процес зводиться „до боротьби естетик різних класів і суспільних верств". З боку форми — стаття має ту хибку, що не зроблено навіть спроби науково обґрунтувати прокляоманий постулат, не визначено бодай головніших ознак „пролетарських елементів стилю", „класових елементів стилю нашої епохи", елементів „пролетарської естетики". О. Слісаренко (чи хто инший з ваплітовців) мусить після цього подати наукову розвідку про головніші, основні елементи нового, пролетарського стилю в мистецтві, нової пролетарської естетики, протиставити ці елементи елементам старої, буржуазної естетики та стилю і вказати на конкретних прикладах — як саме ідеологічна класова боротьба в мистецтві може переходити в боротьбу за класовий стиль, за класову естетику, та при яких умовах і в якій мірі боротьба за стиль може заступити боротьбу за ідеологію.

Власне в цих двох статтях і містяться головніші хибки, помічені нами в „Зошиті першому". Але не вони дають „тон" збірникові. З інтересом читається стаття О. Довженка — „До проблеми образотворчого мистецтва", хоч і має трохи за схематичний характер. Безперечно цінною є академічна розвідка М. Йогансена — „Аналіз одного журнального оповідання". Автор взяв англійське оповідання Дж. Арг. Баррі — „Червоний вартовий на рифі" й подав докладну аналіз його структурної (механичної) мотивації. — З огляду на те, що в українській (так само як і в російській) літературі структурна мотивація мало використовується письменниками, було б доречним, на нашу думку, поглибити теоретичну працю над цим питанням і дати в ближчих зошитах Вапліте розвідки про структурну мотивацію в українським письменстві, а потім і в російській літературі. — А. Лейтес в „Путях письменницьких" (що є уривком з більшої праці автора) подає інтересну аналіз соціально-побутової еволюції письменницького типу в зв'язку з еволюційними та революційними змінами в суспільній структурі. Чекаємо на продовження праці А. Лейтеса в подальших зошитах Вапліте. — Статтею В. Сержа — „Перегрупування революційних французьких письменників" „Зошит перший" вдало виходить за межі суто української та російської літературно-мистецької боротьби і в'яжеться з світовим літературно-мистецьким рухом. На нашу думку, в кожному подальшому зошиті треба обов'язково вміщати по можливості оригінальні наукові розвідки про літературно-мистецьку боротьбу в головніших західно-європейських центрах. Зрозуміло, що це є річ не легка. Отаким є „Зошит перший". Щоб зробити збірники ваплітовців солідними, науковими, академічними збірниками — треба докласти багато праці, витратити не мало енергій, та ваплітовці самі знають, що „Академія до чогось зобов'язує". Зобов'язує академічно, серйозно поставитись до взятих на себе завдань, зобов'язує до систематичної, впертої, послідовної праці. Відомо - бо, що навіть найбільші вчені, найбільші генії людства брали не лише силою своєї геніальності, але й титаничною щоденною технічною працею, вмінням вчитись, постійно поповнювати запаси свого фактичного знання.

Повертаючись ще раз до „Зошиту першого", зазначимо коротко, що приємне, гарне враження справляє оцей перший, початкующий виступ ваплітовців, не зважаючи на деякі хибки, на не всюди академічний тон, на дещо поспішні висновки. Коли так піде далі, ми таки будемо мати — через якийсь час справжню Академію Пролетарської Літератури. З інтересом чекаємо на дальші зошити.

До речі „Зошит перший" видано на прекрасному папері, гарним друком, з чепурною обкладинкою, без помітних коректурних помилок, одне слово по європейському, хоч ціну визначено і не європейську.

П. Христюк

Й. - В. Гете. Фауст. Трагедія. Переклав з німецької мови М. Т. Улезко. Частина перша. Державне Видавництво України. 1926. 160. Стор. 330 + 2 нумер. Ціна 3 карб.

„Точно і гарно, — ось дві головні вимоги, що ми повинні ставити до кожного поетичного перекладу".

Гете. („Розмови", зібрав Бідерман).

Вийшов у світ довго жданий переклад „Фауста" М. Т. Улезка. Як кажуть, він працював над ним літ з десять. Така завзятість у праці показує велику любов перекладача до цього класичного твору німецької літератури, а з другого боку дає гарантію надзвичайної сумлінності цієї праці.

Нема потреби говорити про вагу твору Гете та про те, яке літературне значіння може мати його переклад для українського письменства. Великі твори світової літератури повинні бути переложені на всі мови.

Українською мовою „Фауста“ перекладав Ів. Франко (1-а частина — 1882 р., а дещо з другої частини — 1899 р., у Львові). Мова в цьому перекладі важка. М. Старицький переклав поєв'яту до трагедії, пролог на небі та початок першої сцени („Поезії“ М. Старицького. Київ. 1908. Стор. 455 — 468). Деякі частини (пролог, кімната Маргарити, садок сусідки Марти, молитва Маргарити, сцена в соборі, сцена в темниці) дав Ол. Навроцький (зостаються в рукописові) та К. Думитрашко (молитва Маргарити). Врешті 1919 року видав переклад першої частини „Фауста“ Д. Загул (Київ - Відень), але цей переклад у нас, треба сказати, мало відомий.

Переклад М. Улезка, що недавно вийшов, відрізняється своєю точністю, своєю близькістю до оригіналу. Візьмім кілька зразків.

От із пролога в театрі слова поета (вірші 184 — 197):

Верни - ж мені ту пору милу,
Як сам я був у настанні.
І стислим джерелом кипіли
Й невпинно все лились пісні;
Як світ мені в тумані мрівся,
І я від бруньки дива ждав,
І тисячі квіток ламав,
Що діл увесь так рясно крився...
Не мав нічого й мав я, що хотів:
До правди рвався й вигадці радів.
Порив невдержний, щастя знову
Глибоке, повне мук верни,
Кріпку ненависть, міць любови
І юність дай назад мені!

А от з першого монолога Фауста (вірші 386 — 397):

Мій повний місяць! Я - б хотів,
Щоб ти в зостанній вже глядів
На мої муки. Скільки раз
За пультом цим в північний час
Тебе я, друже, дожидався,—
І от, на книги й на листи
Свій промінь скорбний кидав ти!
Ой, рад на гори - б я летіти,
В цім милім сяєві ходити,
Між духів край печер вітати,
В степу в мріях твоїх снувати,
В чаду знання більш не душитись,
В твоїх цілющих росах митись!

В перекладі М. Старицького, — де стоп взято більш, ніж в оригіналі, — ми читаємо це місце так (стор. 465):

О місяцю, в останній раз
Поглянь, ясний, на боліч (!) враз,
З якими я над звалом (!) книг
Ніч не одну в безсонні стиг.
Ти, друже мій, зажурений, блідий
З'явивсь, упав на хартії сюди...
Ох, коли - б міг по високостях гір
Топить і я у сяйві твоїм взір,
По урвищах до духів зазірати,
У срібній млі по луках хвилювати
І, скинувши вагу наук сліпих,
Купатися у маревах твоїх,

А от як точно в М. Улезка перекладено сцену викликання духа землі (вірші 468 — 481):

Йдуть хмари надо мною...
Світ місяця померк...
Щезає лямпа!...
Йде пара!... Промінні червоні
Тремтять круг чола... Жах
З-під стелі віс ледяний
І кида в дріж!..
Благаний душе! Чую твій приліт,
Відкрий себе!
Ух!.. як-же в серці рве й щіміть!
Чуттів нових сила
Всі чутива розворушила!
Всім серцем я тобі передаюся:
Відкрийсь! Ти мусиш!.. Мусиш!.. хоч життя рішуся!

В оригіналі так (теж вірші 468 — 481):

Es wölkt sich über mir —
Der Mond verbirgt sein Licht —
Die Lampe schwindet!
Es dampft! — Es zucken rote Strahlen
Mir um das Haupt — Es weht
Ein Schauer vom Gewölb' herab
Und fasst mich an!
Ich fühl's, du schwebst um mich, erflehter Geist.
Enthülle dich!
Ha! wie's in meinem Herzen reisst!
Zu neuen Gefühlen!
All' meine Sinnen sich erwählen!
Ich fühle ganz mein Herz dir hingegeben!
Du musst! du musst! und kostet's mein Leben!

Наведім ще з першої пісні Маргарити (вірші 2759 — 2782):

До гроба серцем вірний
Жив в Фулі цар старий;
Вмираючи любчина
Дала йому кубок злотий...
Більш він не знав нічого,
З ним все й бенкетував,
І очі мокріли в нього,
Як кубка нахилив.
Пристигла смерть з годами:
Й на наслідника списав
Він землі з городами,
Та кубка не віддав і т. д.

В оригіналі це місце маємо так:

Es war ein König in Thüle
Gar treu bis an das Grab,
Dem sterbend seine Buhle
Einen goldenen Becher gab.
Es ging ihm nichts darüber,
Er leert ihn jeden Schmaus;
Die Augen gingen ihm über,
So oft er trank daraus.
Und als er kam zu sterben,
Zählt' er seine Städt' und Reich',
Gönt' alles seinen Erben,
Den Becher nicht zugleich...

В перекладі цієї пісні збережено „перебої“ (зайві склади), які зустрічаються в деяких рядках німецького оригіналу.

Навіть із цих кількох зразків бачимо, що перекладач, дійсно, багато чого досяг. Тим більш маємо надії, що йому вдасться (у майбутньому другому виданні) перебороти деякі хиби в мові, в словарному матеріялові. Тому - то, бажаючи, щоб все було як - найкраще, ми й помітимо далі деякі такі недоладності.

Справді, переклад зроблено надзвичайно близько до оригіналу, рядок в рядок. Тримавши його в руках, ви легко розбираєте оригінал Гете, коли трохи знаєте німецьку мову. Він задовольняє всім вимогам од зразкового перекладу: видержано і метр, і розмір, і рими... Певна річ, це було не легко зробити, це вимагало чимало і уваги, і часу для виправки... І от у перекладача трапляється місцями, що думка не вкладається в вірш, а силою підганяється під його мірку... Це вже зле. Виходить, що думці тут тісно, а повинно - б бути „словам тісно, а думкам вільно“. От приклади. Ми читаємо (вірші 21 — 22): „Спів скорбний мій в чужій юрбі лунає, — й хвалу - б почув, то серце - б жах скопив“. Чию хвалу? чиє серце? «В оригіналі маємо: *Mein Leid ertönt der unbekannten Menge, Ihr Beifall selbst macht meinem Herzen bang.* В більш вільному перекладі М. Старицького, з иншим метром: „Вчувають пісням тепер юрби незнані. Хвала їх байдужа аж серце стиска“ (стор. 457). Як бачимо, важке завдання — точно перекласти та бути разом з тим легко зрозумілим. Візьмім ще вірші 59 — 60: „Ой, замовчи про цю юрму рябую, що дух втікає, як тільки кинеш зір!“ У Гете: *O sprich mir nicht von jener bunten Menge, Bei deren Anblick uns der Geist entflieht*, цеб-то: „при погляді на яку од нас втікає дух“. В боротьбі між метром і розміром, з одного боку, та українською мовою, з другого, перемогли метр і розмір, а потерпіла ясність мови. Од цього - ж залежить і неясність такої напр. фрази (вірші 13 — 14): „Знов ние скорб, знов скарга завернула Життя, мов лабіринт, крутливу путь“; у Гете: *Des Lebens labyrinthisch irren Lauf*, де одразу видно, що це родовий відмінок.

Найбільш уваг прийдеться нам зробити що до словника перекладача. Він уводить чимало нових слів (новотворів, неологізмів), звичайно абстрактних. Перш усього він дає, без особливої потреби, до відомих пнів нові наростки (суфікси) замість звичайних або скорочує слова (може, часом в залежності од метру чи рими). Так знаходимо: „умство“ (вірш 426) в значінні „розум“, „чутива“ (множ.) (431, 479, 3062, 3384) в знач. „почуття“, „жати́во“ (859) замість „жнива“, „дійнота“ (1183) в знач. „das Thun, діяльність“, „могута“ (1641) в знач. „могутність, сила“ (є і в М. Старицького), „шитина“ (2204) в знач. „шитво, робота“, „здові́л“ (2692) замість „задоволення“, „любчина“ (2761) (що могло - б бути хіба для рими) в знач. „любка, кохана“, „нутрина“ (3060, 3472) в знач. „нутро“, „легкуни“ (1133, 3068) в знач. „легені“, „шпигарити“ (3522) замість „шпигувати“, „коштина“ (2933) в знач. „коштовність, коштовина, Geschmiede“, „ширінь“ (4055) зам. „широчінь“ іт. д. Тут часто бачимо наростки и во, — ота, — ина... Але ж — и во напр. вживається для означення матеріялу в словах збірних (див. О. Синявський. Укр. язык) і „чутиво“, „жати́во“ сюди не підійдуть...

Новотвори (неологізми) бувають невдалі та й звичайні слова часом вживаються недоладно. От напр.: „Той дух я, що весь час відмову діє“ (1338), каже Мефістофель (*der stets verneint*); в другому місці — „відмовний дух“ (338). Вже краще: „...веди вже, душе суперечі“ (4030) в значінні того, хто сперечається, заперечає, перечить, відкидає. — „Мільговий світ“ (658) походить чи не од „мільги“, „мільки“, дрібної рибки! — „Всюди формівка й напруг хвилює“ (912), що має значити „Bildung und Streben“. — „Гроння важке В зрізкі спадає, В чави лягає“ (1472 74) Клену - ж тоді вабна й примри, — Все те, що душу полонить“ (1587 — 88). — „Зіхучий гаркіт коріння!“ (3947) (у Гете: *Der Wurzeln Knarren und Gähnen*). — „Ремський (зам. ремісницький) учень“ (2934).

Та є ще один бік справи. Мова перекладу часом буває дуже прозаїчна, матеріяльна. Так посвята трагедії починається: „Знов ближтесь ви, образи легкіі... Набилось вас!“ (вірші та 5). В оригіналі: *Ihr drängt euch zu!* цеб-то „ви тиснетесь!“ — „Всі муки й радість всіх у грудях настожити“ (1773). — „Хай світ великий дзвигне мимо“ (4042). — „І очі мокріли в нього“ (2765) іт. д.

Не треба думати, що це лише чисто формальні хиби. Ні, наслідком всього цього є те, що переклад місцями дуже трудно читається, буває для читача, поки він розбереться, якийсь час загадкою. Нелегко напр. розбирати таке місце з пролога на небі (вірші 243 — 250):

Одвічний сонце гімн співає
 У ріднім хорі сферовім
 І путь предписану вершає,
 Йдучи з гудінням громовим.
 І ангели цим видом кріпкі,
 Хоч зрозуміти й немічні...
 Діла невестижні, і великі,
 І дивні; як і в першім дні!

Яким видом? які діла? У М. Старинського, — хто-б що ні казав, — це ясніше (стор. 459), хоч і не без „кованих слів“:

З громами сонце давнім чином
 Вершить призначений свій шлях
 І суголосить дружнім співом
 У хорі світищ в небесах;
 Могути янголам скриляє
 Вид неосязних, пишних сфер:
 Величний твір красою сяє,
 Як в перший день, так і тепер!

Певна річ, що неясність буде відбивати в читачах охоту читати далі, до кінця. „Переклад Улезка, пише в передмові М. Йогансен, справлятиме трохи строкате вражіння. Учатися з нього літературної мови міг-би лише дуже досвідчений знавець“ (стор. 6). А що-ж робити звичайному читачеві? Ми сподіваємося, що перекладач для дальшого видання зробить свою працю більш приступною в мові, рівнішою, легшою для читача. В українських поетів (і в сучасних) є гарні переклади з чужих мов і в них можна знайти часом науку.

Не будемо довго застановлятися на явних помилках у тексті та на нерівностях мови. (Децю тут лежить і на сумлінні сучасних набору та коректи). У віршеві 169-му треба „вхопіть“; у 295-му — „ввік“; у 307-му — „близь“; у 428-му — „парить“; у 1351-му — „в простороні“; у 2309-му — „держално“; у 4012-му розмір вимагає, щоб було „перелетим“; у 4017-му треба „дзичить“. — Зовсім неправильні форми „скрес“ (737); „скресення“ (920), та поруч же стоїть „воскресли“ (921). Не годяться форми, як „челени“ (1107, 2324), „п'їть“ (2290) замість „пийте“, „дружеськая“ (19, 2300), „свадбѣ“ (на стор. 267) замість „весілля“. — Легко виправити, щоб зробити яснішим, вірні 1065 на „з цього мороки моря“ та переробити риму. В 3483-му — не „сичі“ тут, а „чудаки“ (Käuze). Не „трапниця“ (4009), а „шматина, шматинка, ганчірка“. В 3834-му краще „пляшечка“ (Fläschchen), не „каламарчик“, що значить „чорнилиця“. На сторінках 71 — 76 в оригіналі монолог Фауста розпадається на окремі частини, а не йде під ряд. У віршах 1335 — 1336 має бути: „... Частка сили, що робить Бажає завжди зло, та все добро творить“. Перед віршем 3100 — недостає заголовка „Фауст“.

До перекладу додано передмову М. Йогансена та статтю „Що таке Фауст“ і примітки перекладача, дуже корисні для читача.

Бажаємо „Фаустові“ Гете в перекладі М. Улезка, праці довголітній і сумлінній, ще не одного видання. Для цього мову перекладу в найближчому виданні слід зробити в деяких місцях більш приступною, легшою. Це зостається як тemento і для другої частини „Фауста“, що готується до друку. Ціна книжки дуже висока.

П. Тиховський.

Григорій Косинка. В Житах. Оповідання. ДВУ. 1926. Стор. 189, ціна 1 карб. 45 коп.

Оцінка творчості письменника в наші часи є справа дуже складна, особливо коли взяти на увагу, що багато навіть молодих письменників вже роками носять певні етикетки, яких характер в малій залежності перебуває од творчих досягнень... Ці етикетки, що їх клеїла або надто „дружня“, або надто „ворожа“ критика внесли надзвичайну плутанину в пореволюційну літературу українську, так що „неіскушений“ читач може в тій літературі іноді за мухою не побачити слона. Аджеж і досі конспект з історії українського письменства, де символісти потрапили в рубрику пушкінянців, а ідеологічні напрямки плутаються з мистецькими напрямками, рекомендується при вивченні української літератури (М. Сулима — Конспект з історії

укр. літератури) і не меншим успіхом користується хрестоматія, що свідчить як слабо орієнтувався складач її в літературних явищах останніх часів (М. Плевако — „Хрестоматія нової української літератури“).

Ми навмисне згадали ці дві книжки, бо вони досить поширені і значно прислужилися викривленню справжньої картини пореволюційної української літератури, неймовірно ускладнивши роботу критика.

Та й справді не легко зняти письменника з „хрестоматійного“ п'єдесталу. Це, ж коли хочете, майже класик! А в кого знайдеться стільки сміливості, щоб розглядати письменника з хрестоматії, як, скажемо, початкуючого, або навіть брати під сумнів його хрестоматійні зразки. Тут критик з своїми сумнівами упирається в „безсумнівний“ камінь професорської апробації, що до всього „рекомендована для старших груп семирічки“ високою методологічною установою.

Та не дивлячись на всі труднощі, ми спробуємо на цей раз уникнути штампів та упереджень, розглядаючи книжку молодого письменника.

В книзі зібрано п'ятнадцять оповідань, щось біля шости аркушів друку — це продукція письменника за майже сім років роботи. Як на белетриста, то продукція надто мала, щоб не сказати катастрофічно мала. Це пояснюється, видимо, з одного боку тематичною обмеженістю автора, а з другого — бажанням обробити свої речі з боку слова як — найкраще. Як для першого, так і для другого в нашому припущенні ми маємо підтвердження в самій книзі. З боку слова оповідання дороблено до того ступня, вище якого автор при своїх художніх здатностях вже піднятися не може. В цьому відношенні і речі написані в різні часи мало чим різняться між собою. Відчувається якась заспокоєність письменника на формі, так-би мовити, „стандартизація“ її.

Як на наші часи неймовірної письменницької неохайності що до слова, риса ця позитивна, коли відповідно до неї оброблено інші елементи твору. На жаль у Косинки немає цієї рівноваги. В той час, коли слово дороблено до останнього ступня, композиція твору перебуває в сировому стані, в стані цілковитої неорганізованості. Коли будемо копатись глибше під лаковану поверхню слова, то натрапимо не тільки на безпорадний рахитичний кістяк композиції, а й на вбогість думки та нездатність письменника узагальнювати суспільні явища. Безсилій заповнити більше полотна, що вимагає од художника не аби-якої суспільної активності, він обмежується дрібненькими малюночками, часто — густо не погано зробленими, але малюнками, що атестують недопустиму в наші часи пасивність письменника.

Походять це у Г. Косинки, на нашу думку, од того, що він ще не увійшов в коло передових ідей сучасності і живе дрібненькими безперспективними ідеями і настроями культурно відсталого села. Звідси і тематична обмеженість і композиційний „рахіт“.

Але візьмімося до прикладів.

У Косинки є прекрасна тема і матеріал до неї. Селянин везе деникинського офіцера, що знувається над ним, б'є, але в селянина над всіма почуттями панує інстинкт дрібного власника. Він бачить на офіцерові хорошу сорочку і мріє про те як її добути. Коли нарешті приведені селянином повстанці забивають офіцера, то виявилось, що сорочку зіпсовано. Ця тема і матеріал дають можливість не тільки змалювати тип селянина, дрібного власника, а й незвичайно загострено і ефективно розв'язати сюжет.

Як же упорався з цим Косинка? А дуже невдало, не ліпше, ніж і другий на його місці недосвідчений, початкуючий письменник. Він починає оповідати, як піячили офіцери в міському „Шато“. Після цього автор подає думки офіцера та його настрої. В селі офіцер попадає до знайомого попа, і на сцену виступають ціп, попада, попівна. Витративши з десяти сторінок дев'ять на другорядних персонажів, Косинка на останній сторінці подає розв'язку, яка є вже зайва, бо оповідання одхилилося в бік од неї.

Дев'ять сторінок із десяти присвячено допоміжним персонажам, з яких і попову родину, і „Шато“ можна з поспіхом викинути, та автор не зрозумів, що центральна фігура оповідання є селянин-візник, якому і треба було присвятити оту дев'яту частину оповідання („Сорочка“). Не упоравшись з матеріалом, Косинка замість цікавого і змістовного оповідання дав низку органічно не зв'язаних малюнків, що нічим серйозним не промовляють до читача і можуть бути використані хіба тільки як матеріал для шкільної лектури... Автор, як то часто з ним трапляється, не відшукав ідейного стовбура, що мусів був проходити через дрібно-власницькі інстинкти темного селянина. Він захопився дрібницями, шліфованням неорганізованого матеріалу і дав композиційно розхитане, без якоїсь серйозної підкладки оповідання.

Це оповідання є яскравий зразок композиційної безпорадності автора та ідейного убозства його. Це - ж саме ми побачимо, читаючи такі оповідання як „В житах“, „Постріл“, „Десять“ та інші.

От в оповіданні „Десять“ бандит Божок наказує дати десять шомполів спійманому комуністові. Комуніст, що правда, „липовий“ (ми-б охоче збільшили йому порцію шомполів за плазування), але з автора пасивний споглядач. Йому все одно, хто кого б'є, аби була „натура“ для зарисовки. Так, через окуляри „аполітичності“, автор дивиться на події. Та те, що комуніст „липовий“, і те що „повстанці“ — такі „симпатяги“, приводить до сумнівів в „аполітичності“...

Так під полірованою поверхнею ми надібуємо на... порожнє місце, на якому нікогда шукати якихось проблем сучасності, глибших думок чи напружених почувань.

Більшість речей в книзі — то безсюжетні нариси, що межують з художнім репортажем, але в невеликій кількості письменник намагається зв'язати розвиток подій в певний сюжет. Та сюжетність ця носить печать випадковості і невикінченості. Автор виявляє повне безсилля в оволодінні сюжетом. Сюжет у Косинки це не русло, по якому, автор преводить дію і по якому тече розвиток психології персонажів, а сюжетові уламки, склеєні письменником залежно од потреби. Він просто користується уламками сюжету для того, щоб обставовочно умотивувати психологію своїх героїв. Що правда, це дає можливість авторові уникати серйозних труднощів в обрисовці типу в незнайомій, але кінче потрібній за розвитком сюжету, обставовці, але разом з тим стає на перешкоді досягнень.

При потребі Косинка подає першу ситуацію, в якій найлегше виявити психологію героя. Такі ситуації нализуються одна на одну і утворюється щось подібне до сюжету. Як так можна назвати, створюється „псевдосюжет“ (Опов. „Мати“). Спроба в такий спосіб використати сюжетові елементи ніколи, звичайно, не дасть таких ефектів як тоді, коли-б авторові пощастило звести весь той матеріал до певної сюжетової системи. Що це так, видно хоча-б з згаданого вже оповідання „Мати“, оповідання чи не найкращого в збірці, але в якому не використано всіх можливостей сюжетового оформлення і ослаблено тонус його. Через це в Косинки ми маємо лише силуети, а не типи, до того-ж силуети часто-густо невикінчені, бо він звужує свої сюжетові рямці одним якимсь епізодом і малює „клаптик“ замість цілого.

Розміри звичайної журнальної рецензії не дають нам змоги докладніше зупинитись на інших оповіданнях Г. Косинки. Закінчуючи, не можемо не підкреслити ще однієї риси, незвичайної для молодого письменника: це „однаковість“ всіх речей збірки, не дивлячись на те, що писались вони далеко не в один час. Не помітно якогось поступу, так ніби письменник вже цілком задоволений з своїх писань і нічого більш не шукає. В цій рисі є щось од передчасної старості і нас вона найбільш непокоїть.

Видання виконано досить добре, коли не рахувати провінційально просвітянської обкладинки, що проте до змісту пасує. Ціна, як на трьохтисячний тираж, нормальна.

О. Слісаренко

М. Коцюбинський. Вибрані твори. За редакцією та вступною статтю Ан. Лебідя. Кн. I, стор. 216. Ц. 80 коп., та **М. Коцюбинський.** Вибрані твори. За редакцією Ан. Лебідя. Кн. II, стор. 198. Ціна 80 коп. Видавниче товариство „Час“. Київ — 1926.

Рівнобіжно до „Вибраних творів“ Коцюбинського в виданні „Книгоспілки“ вийшли друком твори Коцюбинського в виданні „Часу“, де доклав своїх рук книгоспілчанський редактор Ан. Лебідь. Видані книги мають у собі такі твори: I кн. — „На віру“, „Для загального добра“, „В путях шайтана“ та „Лялечка“ і II кн. — „На камені“, „Хмари“, „Утома“, „Самотний“, „Сон“, поезія в прозі без назви, „У грішний світ“, „Невідомий“, „Persona grata“, „Сон“, (1911 р.), „Тіні забутих предків“ та „Подарунок на іменини“.

Вступна стаття — то власне конспект статті, підкинutoї до книгоспілчанського видання з додатком коротких біографічних відомостей про письменника. Разом з тим вона не вільна від хиб, як і попередня. Узяти хоч біографію. А. Д. Лебідь і досі гадає, що мати М. Коцюбинського походила з духовного роду, хоч справді вона була дочка гвардійського офіцера. Іспиту на народного учителя Коцюбинський не складав. Нема ніякої підстави говорити за це, бо подільські знайомі Коцюбинського, що добре пам'ятають факти з тодішнього життя письменника, не знають цього, а в уяві

чернігівців неясні натяки про колишній заробіток приватними лекціями могли привести до байки, що Михайло Михайлович склав іспит на народнього вчителя. Хоч Коцюбинський в своїй автобіографії писав, що він кинув службу на філоксерії через хворість, і хоч він справді був хворий на межі 1896 та 1897 років, проте є підстави гадати, що хворість була тільки одною з тих причин, які як - найзручніше допомогли розстатися з службою, що письменникові муляла вже давно.

Розглядаючи творчість Коцюбинського за першу половину, автор не завжди додержує перспективи. Він, напр., в однаковій мірі вбачає вплив Нечуя - Левицького так в „На віру“, як і в „Дорогою ціною“, хоч цю останню річ написано на десять років пізніше. (Взагалі редактор чомусь проти „Дорогою ціною“, не вніс в збірку творів, хоч цей твір далеко більше права має там бути, ніж „На віру“).

В творах другої половини творчості автор не добачає світогляду письменникового. Він так висловлюється: „Його (Коцюбинського) світогляд, поскільки він відбивається в творах, найменше відтворює громадські рухи, громадські інтереси, настрої“. А як же тоді бути з „Він іде“, „Сміхом“, „Persona grata“, II част. „Fata morgana“, „Що записано в книгу життя“, „Подарунком на іменини“ та „Коні не винні“, — запитаємо ми автора. Тут-же на першому місці настрої, рухи й громадські інтереси.

Далі автор розглядає, що - ж привело Коцюбинського до „індивідуального заглиблення“. Одмахнувшись невиразною фразою про „загально - політичні події“ та „часи“, „затишья“, він ставляє наголос на „подіях особистого життя письменника“, і розуміє тут фізичний стан та умови матеріального життя. Що хворість впливала на настрої письменника, а, значить, відбивалась і на творчості, це ясно, але чи це той головний чинник, що давав напрям творчості письменника в другій половині діяльності? До того - ж Коцюбинський умів, знаходив в собі сили в найгіршому стані здоров'я не впадати в розпач. Йому, напр., здавалося, що описувати своє здоров'я навіть такій близькій людині, як В. Гнатюк, то „егоїзм слабого“. (Лист 24/IX 1912). А за місяць до смерті здобувастись знов на таке філософсько - спокійне міркування: „Пора вже настала, здається, обернутися в дерево або в горох“. (Лист 6, ст. ст. 1913).

Матеріальні умови письменника. Що вони ставали на заваді бути продуктивним, це відомо, але як це привело до „індивідуального заглиблення“, — автор статті цього не показав. А в нашій уяві „Коцюбинський любив життя і вмів користуватись ним“, за Чернявським, не зважаючи на матеріальну скруту. І підчас, напр., закордонної подорожі Михайла Михайловича 1905 року брат дружини його, що позичив Коцюбинським гроші, писав таке Вірі Іустинівні: „Подожду приезда Мих. Мих., хотя меня удивляет, что, уезжая, он не устроился с этим делом. Для меня также кажется странным, что имея сравнительно большой долг, он не стесняется затратить, разумеется, значительную, сумму на путешествие. Мне сейчас тоже было бы очень полезно поехать за границей, но я не могу этого позволить, так как эти поездки заставили бы меня войти в долги. Впрочем, не буду об этом распространяться“.

Далі вже і всю творчість в статті зведено до „індивідуалістичного заглиблення“. „В путях шайтана“ та „На камені“ в настрої, в тоні, за Лебедем, відбивають „втому, надри, самотність“, хоч коли дошукуватись реальної основи переживань самого Коцюбинського, як людини, то там можна знайти не більше, як тугу за коханою дружиною, за товариством, до якого звик письменник попередніми роками свого життя. Ось відповідне місце з кримського листа (23.X.1896): „Ще раз перечитав твій лист: я часто роблю собі таку приємність. На душі легше стає, коли одірвешся думкою од цієї пустині, де все для тебе чуже й непривітне“.

Пізніше за часів праці в „Волині“ Коцюбинський знов сумує за дружиною, за товариством, але це знов - же не „душевна втома, надри, самотність“, бо дружина була далеко, товариства, що задовольняло - б Коцюбинського, теж бракувало. В недрукованому листі (7.II.1898) читаємо:

„А твій Муса подуріша, бо нічого не читає, з людьми розумними не бачиться, а тільки до нудоти зачитується газетами — більш поганими, ніж хорошими та свариться з жидовою, з всякими Угерами та Блохами, що крадуть у нас папір“.

Подані уривки свідчать про те, від чого Коцюбинський одхрещувався, а ось вимовніший той позитивний ідеал, якого прагнув тоді наш письменник (з недр. листа 6.II.1898):

„Я дуже радий, що кінчаються наші митарства, але щасливим буду, коли вже скінчатись“.

Звісно, свинства в управі (в Чернігівській земській управі, куди Коцюбинський лагодився їхати служити. С. К.) багато, мабуть, його скрізь не мало, а проте, коли держатися осторонь від того свинства, як я думаю робити, то принаймні сам не будеш замішаним у нього. Ми з тобою, донеко, знайдемо другі інтереси поза

управськими, будемо читати, писати, жити з людьми, що цікавляться громадським життям, літературою, наукою". (Підкреслення мов. С. К.). Звідци ж можна зрозуміти й своєрідний аристократизм Коцюбинського. Цурання товариства та шукання нового, йому потрібного.

Розуміється, далі в поезіях в прозі „З глибини“ автор убачає вже без ніякого застереження „душевний надлом“. Тим часом справа стоїть так. Найперше у Коцюбинського, коли він творив свого „Самотного“ з'явився (як це видно з кешенькової книжечки 1901 року) образ, що йому потім автор в розмові з Горьким одмовляв щирості: „Навіть тоді чорним клубком котиться в грудях моїх болісний й гордий крик—

А я самотний!“

Образ же самотного серед натовпу виник уже в процесі оброблення речі і цитувати його (в передмові до книгоспільчанського видання), як автобіографічне в творі, як одверте признание в надломі, що „люди утворювали для нього атмосферу душевної втоми“, просто наївно. Що ж до вислову Горького „Много звучало в них великої искренней муки“, то кожний не упереджений читач, прочитавши відповідне місце, побачить, що ті слова кинуто зовсім не з приводу почуття, вкладеного в поезію в прозі, а з приводу скарг Коцюбинського на недосконалість творів „Самотний“ та „Сміх“. Автобіографічністю „Для загального добра“ оперувати теж треба обережно. Не треба перебільшувати того, що сказав про це сам Коцюбинський. Що Тихович (якого невідомо чому автор статті називає студентом) — то Коцюбинський, письменник про це не згадує, а Віталій Гаврилович Боровик певен, що Тихович — то він, Боровик. І в словах Боровика треба бачити велику долю правди, бо етапи розвитку внутрішньої людини у Тиховича більше відповідають етапам, що їх пройшов цей енергійний на той час народолюбець, а головне Боровик, як помічник експерта комісії, був фактичним керівником філоксерного загону і, значить, переймав на себе всі оті напади від скривджених господарів, що їх відтворив Коцюбинський в „Для загального добра“, а сам Коцюбинський був тільки розвідач філоксерної комісії, виконавець Боровикових звелінь.

Ще більше підкупає А. Д. Лебеда автобіографічність „Сну“, де він ще рішу чише вживає блаженної пам'яті старого способу ототожнювати автора Коцюбинського з героєм цього „надзвичайно автобіографічного оповідання“ Антоном. Що в „Сні“ не себе малював Коцюбинський, показує, напр., шлях, яким письменник прийшов до твору, що вилився в форму оповідання з невиразним сюжетом, де споглядання мандрівки з ідеальною жінкою, серед величної природи (умотивовано сном), вставлено в ряди, що дає контрастно життя буденне з набридлою жінкою. Це оповідання йде від „Павутиння“, що з нього ми маємо в архіві тільки план та самий початок (між иншим в початковому уривкові жінка, що своїми ревнищами руйнує чоловіків митця — маляра, теж Марта) і що закрювалося письменникові в реальному плані, а це потрібувало від Коцюбинського багато спостережень з життя митців-малювців, яких йому бракувало. З другого боку замислений твір вимагав розроблення драматичних сцен, які Коцюбинському, майстрові змальовувати переживання та відтворювати враження, давались не легко. Так у „Сні“ Коцюбинський до змалювання задушливого провінційного життя Антона (круг добре відомий письменникові) ішов через менш відоме йому. Але автор статті на це не зважає, опанований бажанням вишукувати автобіографічне (навіть в Івані з „Тинів забутих предків“!) там, де сам письменник, коли б дожив до наших часів, напевно протестував-би рішуче. (Не дурно ж Коцюбинський не радив Боровикові шукати в творах його власної психології). Отже коли Сосновський в „Правді“ пише фейлетона, то прокуратура, знаючи, що то літературний твір, визнає за потрібне зробити слідство перше, ніж виведену особу притягти до суду, а наш історик літератури дає присуди літературним постатям в серйозніших жанрах, не продаючи „слідства“, а просто убачаючи в них особу самого письменника.

Незрозуміло також, чому автор стільки увати дає „образів жінок — мрій“ в „Невідомому“, „Тинях забутих предків“ та „На острові“, коли сам згоджується з тим, що „образ цієї жінки не становить центральної постати“.

Проте в тих місцях статті, де автор не зловживає автобіографічністю та не претендує тлумачити філософську суть творчості, з викладом можна цілком погодитись. Статтю читати легко.

Розглядаючи далі вибір творів в II кн., доводиться дивуватися, нащо редактор вставив поезію в прозі без наголоску (стор. 26), коли сам Коцюбинський не визнавав її за художню річ і за життя ніколи не давав до друку.

С. Козуб

Р. С. Коли моя рецензія була готова, я прочитав рецензію на І з цих книжок в „Ж. й Рев.“ (№ 7). Рецензент І. Лютий, подаючи матеріал до „В путях шайтана“, стор. 112 та 113, насправді подав, того не відаючи, матеріал з кешенькової книжечки, що його зібрав Коцюбинський кількома роками пізніше до „Під мінаретами“.

С. К.

Володимир Гадзінський. На безкровному фронті (уваги до укрлітдискусії). В-во „Сім“. Стор. 72. Ціна 50 коп.

Навряд чи можна звати нашу дискусію фронтовою боротьбою; в кожному разі порівняння ідеологічної боротьби з військовою є тільки порівняння. Аналізуючи „соціальні причини дискусії“, як те робить В. Гадзінський в першій з семи статей книжки, найважче за все розпізнати саме цю завжди невдвозначну фронтову лінію. Усім співучасникам боротьби так надзвичайно близька до серця була доля нашої пролетарської і революційної літератури. Як відомо кожному, хто більш-менш стежив за розвитком дискусії, пояснення соціальних причин її дуже мінливе і полягає, звичайно, в витонченому, але іноді просто химерному методологічно виявленні позасвідомих зв'язків суперечника з буржуазною ідеологією та з соціальними заступниками останньої. В. Гадзінський виявляє „як-раз класову різномірність нашого прол. літвангарду“, розуміючи тут старий Гарт і сучасне Вапліте і констатує в них рештки „маломістечкової міщанської психології“. Разом з тим він милується на „класову однорідність Плужан“, дуже негативно ставлячись до завзятої боротьби „з Плугом, що класово найбільш однорідний і організаційно найбільш міцний“. Очевидячки, всі симпатії автора на цьому боці. Про буржуазні впливи чи про міщанські рештки в плугатарській ідеології не згадується. А ці впливи і рештки повинні тут бути і не дурно - ж чимало з плужан-письменників перейшли до одіозної авторів вільної академії. За основу своїх міркувань В. Гадзінський бере свою власну аналіз „тих міщансько-інтелігентських кол“, що, на його думку, їх можна поділити на три групи: радянську, зміновіховську та автокефалістичну.

Останні дві мають велику здатність зле впливати на невтриманий Гарт і просочуватись до мішаной Вапліте, а перша „покінчила або і не покінчила до революції гімназії“. В Гарті вона собою утворює невтриманість, треба гадати за браком перед-революційної освіти, і мішанину в Вапліте. В Плужі, очевидно, бере участь не вона, але які там неспокусливі праведники сидять і виносять резолюції, — т. Гадзінський переходить в секреті. Невідомо теж, на що 7 років існують радянські ВУЗи на Україні, і взагалі до чого ця вся „схема“, на яку наш памфлетист „поділяє“ т. зв. інтелігенцію на 4 сторінці брошури.

Коротко кажучи, виявити соціальні причини дискусії В. Гадзінському не пощастило, як не пощастило і його попередникам в цьому складному завданні. Поперше, це завдання розв'язати серйозно в памфлетному порядку не можна. Сюди треба прияти важкі гармати наукової методології, коли комусь потрібно мати замість фракційної думки справжнє розв'язання проблеми. Від процесів у надбудові до процесів соціальних груп, що зумовлюють перші, йде важкий і складний шлях через такі недосліджені нетри, як особиста і колективна психика. Надто часто і в нашій дискусії замість марксистської соціальної аналізи вживається випробуваної методи читання між рядками чужих перехованих думок. Що спільного в цій ворожитеській методі з діалектикою сучасного матеріалізму! Але обидві поплутано, та й не в одного В. Гадзінського.

По-друге дискусія безумовно точиться в більшій своїй частині по один бік „фронту“. В. Гадзінському треба було - б зрозуміти це і зрозуміти ще й те, що основна тема дискусії не теоретична —

Європа чи просвіта, а суто практична:

Як нашому сучасному пролетарським письменникам практично поліпшити свою фахову кваліфікацію.

Становище з кваліфікацією таке, що сам В. Гадзінський кричить „на алярм!“ у 4-й статті „Криза літпродукції і трагедія критики“. Таким чином, в основному і т. Гадзінський погоджується з усіма диспутантами, що по один бік фронту. Головне твердження його на 44 сторінці таке:

Занепад продукції в розумінні якості є, а стан худ. літкритики каже бити „на алярм!“ В. Гадзінський трохи розійшовся з іншими в оцінюванні ролі критики. На його думку критика надто лається і „дуже часто озлоблює артиста, вона примушує його проти волі, з омерзінням братися за зброю, що нею його атакують“.

В. Гадзінський береться до цієї зброї і висловлюється в таких випадках трохи по-старосвітському, але мальовничо і темпераментно:

„У нас — на полі літкритики, у її господарстві гельготають гнівливі індики, викрикують верескливі пави або сикають вужі, скрегочуть жаби“ (42 стор.).

Підійти з такою „сільсько-господарською“ термінологією скільки-будь серйозно до критики нашої критики не можна. З критикою у нас кепсько. Робітників замало, так, що якомусь одному М. Д. траплялось писати по 14 рецензій (в 400 — 500 зн.). Кваліфікація їх потребує ще багато чого. Проте, яка - б погана не була в нас критика, але, коли критик не зможе хоча - б так коротко і ввічливо, як М. Д. в одній з інкримінованих йому 14 рецензій, „розлаяти“ якийсь твір нашої хатньої культури, на зразок поем Айніштайн або Земля, то ми його (критика) не вважаємо за чесну людину. Досі наша молода література, як і її критика ще, принаймні „з собою“, були чесні.

Тепер що до головного питання дискусії — письменницької кваліфікації. З неї дуже незадоволені т. Гадзінський, — як і тов. Хвильовий. Обидва чають прирештя ренесансу, але т. Гадзінський сподівається червоного ренесансу і цілком негативно ставиться до азійського вітаїстичного ренесансу, утвореного мрією т. Хвильового. Проте і ренесанс т. Хвильового буде, сподіваємось, не синій, а червоний, та й обидва ренесанси, як справа майбутнього, не дуже актуальні нині.

Ставлячи однакову загалом діагносту літературній хворобі з т. Хвильовим, т. Гадзінський заперечує його засоби лікування.

Хворобу спричинили, за обома, такі умови літературного життя, що примушували „халтурити замість творити“.

Треба в розгляді цих шкідливих умов перенести свою уяву з доби військового комунізму до сучасності. Наша хвороба — то є одна з численних хвороб радянського будівництва. Перед ним на всю широчінь стоїть питання наздогнати, в дальшому наздогнати і випередити техніку капіталістичних засобів виробництва.

В такому освітленні, як одну з діляниць усього будівництва, розглядав літературну продукцію за час полеміки т. Хвильовий.

Миколи Хвильовому треба було, за всяку ціну, організувати саме літературне виробництво навколо головного завдання завоювання техніки. Точиться боротьба за техніку, за кваліфікацію, а не проти тих чи інших літературних угруповань, на Радянській Україні сущих. Боротьба не проти когось, а за щось. Розглядаючи цю боротьбу під знаком фронту, В. Гадзінський, висловлюючись його - ж словами, „заплутався в житті, в надзвичайно - скомплікованих умовах елементів соціалізму і Неп'я“. Нині уже подекуди зрозуміло, як плутався в тих самих „скомплікованих умовах“ кожний з диспутантів. В. Гадзінський яскраво виявляє — і в цьому полягає найсильніший критичний бік його виступів — збочення олімпійців. Його гострі обвинувачення Вапліте в одриві від маси і від менш кваліфікованої письменницької „братви“, в розвалі Гарту і взагалі в антидемократичній внутрішній політиці є важкі, серйозні обвинувачення. Навряд, щоб на них дав хтось цілком задовольняючу відповідь.

В. Гадзінський, яко позитивний захід, висовує ідею скликання з'їзду усіх лівих груп радянської літератури, гадаючи усунути сучасну ідеологічну і літературну кризу. Такий з'їзд скликати було - б дуже інтересно, хоча він в умовах української дійсності не виправдає всіх покладених на нього надій. А покласти край організаційним непорозумінням він міг - би. Так або інакше, а дати якийсь лад безголовому толубові зрадженого Гарту комусь та треба. Далі треба утворити організаційну можливість наукового вивчення сучасної літератури, бо як без свого певного осередка посуватиметься наперед українська критика?

Але для всіх дальших практичних висновків треба пам'ятати, що в межах радянської літератури немає рації утворювати хоча - б і безкровний фронт і що навіть поза її межами ми не маємо права розглядати радінтелігентів, як класового ворога в ідеологічному хоча - б змісті. Порушення цих двох засад приводить до того, що теоретично виникає блукання поміж трьома сосонками, а практично — така суб'єктивна європеїзація, що дивує читача в художніх творах нашого теоретика і диспутанта. Якщо красне письменство нині не є військовий агітпроп, то очевидно, що його завдання мають будівничий характер доби непи.

Фронтівий погляд на них є психична інерція з попередньої доби. Стаття за назвою „Екскурсія у психологію характерів“ дає приклади і суб'єктивної європеїзації і психичної інерції як - найкращі.

М. Доленго

Р. С. Ідеологічної класової боротьби буде ще скільки завгодно, але в своєму таборі боротьба повинна придбати інший характер.

М. Д.

М. Ірчан. Підземна Галичина. Драма на 5 дій. Видання Робітничо-фермерського Видавничого Товариства, Вінніпег, 1926, ст. 115.

На Україні Ірчан мало відомий, хоч і тут розходиться вже друге видання його драми „Бунтар“. Власне це єдина книжка цього автора, що вийшла на Україні. Зате можна часто зустрітися по різних радянських журналах і газетах з рецензіями на його книжки, що виходять в Канаді. Це свідчить, що інтерес до цього письменника в нас є.

М. Ірчан — драматург. Більшість його творів — це драми й драматичні етюди. Зрештою й оповідання його мають драматичний елемент: живий діалог і наростання дії.

Темою його творів — імперіялістична війна та революційна боротьба в Галичині: Бунтар, Дванадцять, Родина шиткарів, Безробітні... Можна сказати, що Ірчан єдиний західно-український драматург, який невтомно оспівує у своїх творах боротьбу галицького трудового народу зі шляхтою. В цій його сила й заслуга перед літературою і перед пролетаріатом, зокрема перед Галичиною.

В. Ірчан пише багато; може й не обробляє своїх творів, як слід, може й не виношує їх, скільки належало-б, але він пише те, чого сьогодні потребують широкі трудящі маси. Він рядовий борець в лавах пролетаріату, який бореться сьогодні, бореться кожен день, озброєний пером і словом. Деякі твори його одганяють реторикою, агіткою, навіть дешевим ефектом, але був час, що й це було потрібне. „Мистецтво має бути зрозуміле цим масам, любе їм. Чи мусимо-ж ми подавати невеликій меншості солодкі витівки-бісквіти, в той час, як робітничі й селянські маси потребують чорного хліба?“

Оцим висловом Леніна про мистецтво керується Ірчан у своїй творчості.

Новіші твори Ірчана показують на певний досвід, досягнення в техніці писання, вироблений смак і засоби. Це все приємні ознаки того, що Ірчан як художник росте, що розвиваючи свою художню продукцію, він підіймає і якість її, пам'ятаючи теж слова Леніна: „краще числом менше, а якістю вище“ і дає право нам ждати од його ще багато цінного й нового.

За громадянською війною, за боротьбою проти капіталістичних держав та їх слуг, а особливо після зради галицького війська і Петлюриного єднання з Польщею, Галичина ніби зникла з нашого обрію. Напа громадська думка ніби забула про неї. Нашу увагу звертали тільки відомості Модру, що в списку жертв боротьби та наслідків капіталістичного терору виставляв і прізвища, довгі рядки прізвищ, галицьких робітників і селян. Та ще повинь, та ще голод, що спіткали Галичину нагадували нам про неї та про її горе. Та й тільки.

Правда, немагу послугу в цім напрямку зробили видавництва, що в останньому часі видали твори галицьких письменників Франка, Стефаніка, Черемшини, Мартовича. Це показує, що та байдужність до Галичини, ігнорування, почасти зникає і виникає органічна потреба культурного єднання і громадської підтримки. Про ці настрої радянської суспільності свідчить і сама потреба і факт організації „Спілки революційних письменників Західної України“...

Кожна нова книжка, присвячена сучасній Галичині, Галичині революційній, займає нас не тільки як твір літературний, але як документ громадського життя, соціальних відносин Наддністрянщини. Вона відкриває нам хоч кінчик тієї заслони, що нею шляхетська Польща затуляє од світу свої криваві насильства над трудящим народом.

Нова драма М. Ірчана — „Підземна Галичина“, цікава і як літературний факт і як громадський документ. Вона появилася в Канаді, до Галичини влада не допустить її і тому саме варто присвятити їй тут декільки рядків.

Що більше польська влада переслідує робітників і селян, що дуже дбає про знищення вільного слова, то більше зростає ця бунтівнича література за кордоном і то не тільки в УСРР, але в Чехословаччині, в Америці, в Канаді. І головню саме там, де є тисячі галицьких емігрантів-заробітчан.

Зрієт цієї літератури з бунтарським духом, духом протесту і ентузіязму боротьби, поза межами Польщі свідчить найкраще про те, що даремні панські заходи, даремні переслідування, і кордони не задушуть робітничого руху. Ця література пророблює велику роботу з революціонування і освідмлення робітничих мас і через те треба її вітати і уважливо до неї ставитись.

„Підземна Галичина“ це картина-хроніка з підпільного життя західно-української Комуністичної Партії, а саме однієї повітової організації її.

До хати залізничного робітника Данила впадає в ночі Микитюк, утікач з тюрми, де сидить Данилів син Клим, політичний в'язень. Микитюк просить його

заховати. За ним погоня. Данило ховає. Впадають жандарми, трусять. Микитюка ховає хвора дочка Данила в ліжку. Жандарми повертають з нічим, а Микитюк показує листа од Кліма. Микитюка вводять помалу в підпільні партійні кола. Хутко повертає і Клим, але він, в наслідок тюремних катувань, розбитий паралічем, нічого не пам'ятає і не говорить. Хутко і вмирає. Сестра його Ольга вступає до партії, щоб одімитися за брата.

Поліція має цілу систему добрих шпиків і провокаторів і добре поінформована про всю роботу комітету. Переводять арешти і розстріли. Підпільники в розпачі — хто між ними провокатор? Микитюк став уже головою підпільного комітету і робить заходи, щоб викрити провокаторів: малює плакати: „Смерть провокаторам!“ Але молодий комсомолец, шевський челядник — Михась, на передодні погрому партії, викриває справжнього провокатора — Микитюка, а при тім викривається ще й другий провокатор, що теж затесався в члени партії — Весоловський. Обидва провокатори гинуть — підпілля врятовано! Гине й комсомолец Михась, пострілений шпигом Весоловським.

Оце канва драми.

Сюжет не звичайно захоплюючий, читається з великим напруженням, а завдяки жвавим діалогам, з неменшою цікавістю сприйматимуть його і глядачі.

Сцени хутко міняються і ми маємо змогу бачити і хату робітника залізничі, і кабінет комісара поліції, і кімнату шпига — провокатора, і зібрання в лісі, і криївку в коршім під лісом. Певне степенування уваги бачимо вже в самій зміні обстановки. Починається з хати робітника і кінчається в таємній криївці судом і ви роком над провокатором.

Зав'язка драми починається з першої дії: хтось невідомий стукає вночі у вікно: Відчиніть! Цей невідомий стає членом, навіть головою повітового комітету партії, а проте зостається невідомим майже до кінця. Врешті з'ясовується — це провокатор.

Роль героя драми, провокатора Микитюка - Шевчука, введена доволі рельєфно в усіх ситуаціях, зате провокатор Весоловський — менш оправдана і життєва дієва особа. Його поява і зникнення слабо допомагають розвиткові дії. Взагалі ця фігура більш статична.

Цікавий у драмі романтичний мотив, що за серйозною партійною роботою якось не ветиг розгорнутися, викристалізуватися і так і заков'яз в дулі револьвера, заглушений обов'язком.

Великої сили в драмі набирають місця, де обдурення тріумфує над довір'ям, злоба й підлість над любов'ю й чистотою, злочинство й насилля над добротою і правотою... Оці моменти, вдало введені автором, пружиняють всю дію драми.

„Підземна Галичина“ малими яскравими образами малює різні боки боротьби галицького робітництва з польським урядом, а власне з поліцією. З одного боку — жандармерія, шпиги, провокатори, тюрми, знущання над політичними в'язнями, що не мають собі рівних в історії, і з другого боку — бідні, загнані, переслідувані робітники, міцні завзяттям і вірою в перемогу своєї класи. Для них муки і смерть не страшні, бо вони вірять в перемогу своєї ідеї, бо вони боряться за ідею. „Підземна Галичина“ — це один епізод з революційної боротьби галицького пролетаріату, а саме той, де поліція за допомогою провокаторів хоче викрити цілу сітку комуністичної організації. „Підземна Галичина“ — це драматична монографія поліційного нападу, напору через провокаторів і робітничого захисту. Дієві особи — це не тільки художні літературні типи, це заодно дійсні, сьогоденні люди. Сюжет драми — це подія вчорашнього, сьогоденного дня на терені Галичини. Недаром автор зазначає рік (дія відбувається 1923 р.), як в історичному матеріалі.

З цього боку драма має велике виховне значіння в наші дні і щиро мусимо бажати їй як - найбільшого поширення, головню на робітничих і селянських сценах України. При нашій бідності на п'єси треба було - б її негайно перевидати, бо з канадського видання, звичайно, небагато забере до нас.

Але й з художнього боку „Підземна Галичина“ задовольняє всім вимогам театральної п'єси, і в ряді Ірчанових драм мусить бути, на нашу думку, поставлена на першому місці. Тут, правда, замінні ще деякі хибки, що в раніших творах траплялися у більшій розмірах і псували загальну будову драми, як зайвий патос, довгі пояснюючі монологи, декларації, гальмування дії психологічно неправдивими промовами або сценами, але це тільки слабі сліди колишніх огріхів, і уже не так вражають. В „Підземній Галичині“ патосом і нещирістю, іноді надуманістю, іноді агіткою віє від виступів і промов Оленки. Взагалі треба сказати, що жіночі типи в Ірчана невтримані, часто наївні або нежиттєві.

Треба думати, що багато художніх огріхів робить Ірчан свідомо; твори свої він призначає для широких робітничих мас, для їх клубних, гурткових театрів, а тому й намагається основну ідею твору підкреслювати і подавати в загально-приступній, зрозумілій формі для найодсталіших читачів і слухачів. Звідсіля оті декларації, монологи і т. ін. Скрізь вони пояснюють основну ідею твору, з'ясовують політичну програму або завдання робітників, тоб-то служать меті, для якої працює сам Ірчан як письменник і якій мусить служити даний твір. Ніде цих монологів чи декларацій автор не використовує для інших думок, для інших ситуацій, індивідуальних переживань чи що.

Ще вужчого утилітарного значіння драмі надає видавництво. Воно, видаючи книжку для робітничих театрів, вважає за потрібне подати в передмові такі поради: „Треба навчити публіку, щоб вона заховувала найбільшу увагу підчас гри на сцені і уважно слідувала за грою“.

Здається, такі навчання не мають ніякогісінького відношення до цієї драми і місце їм не в передмові до видання, а в газеті, в підручнику, на плакаті, де хочете, тільки не тут. Пора-б уже поставитись серйозніше до художнього твору і видавати його як такий без ніяких зайвих і банальних уваг. Вони тільки знецінюють книжку, зразу одбивають читача: Ах, це мабуть щось любочне, малописьменне!

А тим часом це хороший літературний твір.

До цих несмачних пояснень і рекомендувань треба однести й такі реклами на обортці згаданої книжки: „Десятки тисяч людей читали і бачили вже на сцені прекрасну драму пролетарського письменника М. Ірчана „Родина щіткарів“... або „В кожній хаті повинна бути незвичайно цікава повість пролетарського письменника М. Ірчана „Карпатська ніч“...“

Ірчанові це непотрібне. Навпаки, воно йому шкодить, бо добрий письменник не потребує такої циганської реклами. Правда, Америка країна реклами, але можна-б уже й нам пошкулитись за культурними американцями і одновити її, поліпшити, замінити дотепнішою, бо ця старосвічина тхне вже дуже міщанством. Хай попівські видавництва використовують її, їм до лица усе, ветхе, а робітничим треба-б трошки критичніше поставитись до цього.

Але це про видавництво.

Про драму Ірчана ми вже сказали: твір вартий уваги ширшого громадянства. Брак місця в короткій рецензії не дозволяє нам детальніше зупинитися над її технічною будовою; нам більше довелося сказати з приводу драми та про її громадське значіння. Бо саме своєю темою та актуальністю її цей твір у нас новий та заслуговує особливої уваги.

Треба побажати, щоб ця драма ввійшла в репертуар наших театрів. „Підземна Галичина“ на українській сцені нагадає нашому громадянству про ту Галичину, що корчиться в кайданах і захлинається в крові під польським шляхтою.

В. Яблуненко

Село в українській літературі. З додатком нарису А. Стефані „Сучасне село“. Уложили В. Кучмій та А. Краков. Книгоспілка. 8. XXIV+102+4 нenum. Ціна 1 карб.

Читанка ділиться на дві частини: I. Тяжка селянська доля. II. Нове село. Вона дає літературні зразки для пророблення в старших (5-й та 6-й) групах семирічної школи. Літературні зразки взято з часів перед 1905-м роком, з часів 1905-го та 1917-го років аж до наших днів.

Впорядчики мали на увазі лабораторне пророблення цього матеріалу, а тому дали чимало завдань та запитань. Більшість їх та пояснень зв'язано з суспільно-знавств. м. Спеціальний нарис А. Стефані „Сучасне село“ має бути соціально-економічною базою читання літературно-художніх зразків. Він розпадається на 9 відділів: 1) Що дала Жовтнева Революція селянам. 2. Землеустрій. 3. Класове розшарування села. 4. Громадські установи на селі (Колгоспи, Комітети Взаємодопомоги). 5. Кооперация. 6. Комнезами. 7. Радянська Влада на селі. 8. Культурно-освітні установи на селі. 9. Єднання села з містом.

Разом з тим малося на увазі також прищепити хоч деякі формальні знання і звички, потрібні читачеві, з теорії літератури. Такий літературний напрям і велика кількість завдань і запитань відрізняють цей підсоби́к від інших. Справді, ми знаходимо тут і зразкові плани оповідань, — говориться про сюжет, про портрети та характеристику типів, про елементи опису, розповіді, діалогу, — про оброблення епічне, ліричне та драматичне...

Такі завдання, як напр. на стор. 20—21-й або на 30—31-й, не тільки дають учителеві в руки розроблений матеріал, але також дають змогу використувати їх при розробленні яких інших оповідань.

Однак, коли на стор. 75-й, після „Думи про Бармашику“ В. Поліщука, ми зустрічаємо завдання: „Прочитайте українську думу й порівняйте її мову з мовою цього твору“, — то мусимо сказати, що краще було-б тут таки навести для порівняння якусь стару думу, напр. про Коновченка, щоб було з чим порівнювати.

Звичайно при оповіданнях додано біографії їх авторів, головніших письменників.

Було-б дуже корисно, коли-б вийшла в світ друга частина читанки, що охопила-б життя українського села з початку XIX віку до 1905 року. Матеріалу для неї багато в українських класиків, починаючи з романтиків, кінчаючи реалістами (М. Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Коцюбинський).

Читанку дозволив Науково-Методологічний Комітет НКО'су до вжитку в установах соціального виховання як підсобику.

Напис на обкладинці книжки: „Робоча бібліотека педагога“ треба вважати за помилку видавництва, бо це, власне, — бібліотека, перш всього, для учня.

П. Т.

В. Стеблик. Прожектори. Кооперативна жартів'єса на 3 дії. Книгоспілка Харків. 1926. 160. Стор. 48. Тираж 7.000. Ціна 15 коп.

У практиці наших установ не на один можна вказати випадок т. зв. „відомственного патріотизму“. Видання вищеназваної не жарт-п'єси, а горе-п'єси, не можна інакше вважати, як тільки за прояв того патріотизму. Справді. Навіщо „Книгоспілка“ видавати „Прожекторів“ (чому „Прожектор“, а не „прожектор“? Адже у франц. мові — *projecteur*). Адже-ж це — не п'єса для театру, не літ.-художня річ, а лише балаканина невисокого гатунку. Ні інтриги, ні дії (тільки топцювання серед потопа слів), ні виразно закреслених типів (лише натяк). До того-ж одноманітність сцен, розтягнений, нудний діалог, часто — густо — шарж і т. д., і т. д. І все це на 48 стор. у 3-х діях.

Що й казати! Коли-б автор простудював теорію драматургії, коли-б він уявляв собі, чого вимагає театральна сцена від п'єси, коли-б нарешті, ясніше стояло перед ним, що основа композиції у всякому літстворі це розвиток інтриги (а тим паче у драмі), і що тільки потім уже цей кістяк інтриги обростає живим тілом цікавих деталей, колоритних слів то-що, щоб зробити належне враження — коли-б основи техніки драмописання були додержані, автор зміг-би подати краще щось за той сировий матеріал, що за люб'язною видавничою допомогою „Книгоспілки“ лише кидає тінь на автора, як на драматурга.

Але-ж „Книгоспілка“! Для чого — спитати! — при запровадженні режиму економії витрачати кошти на річ, очевиднож, недолугу? Одна — і тільки одна! — відповідь: щоб дати численному кооперативчачеві та глядачеві п'єсу з кооперативного життя. Інакше кажучи, не геть як додивляючись до літературно-художньої та до сценічної вартості, кинути твір споживачеві:

— Споживач наш — мовляли — усе стріскає! Аби про кооперацію!..

Нема чого казати, з життя кооперації літературно-художні твори взагалі, а зокрема драматичні, — потрібні. Більше. Літстворчість наша має невиконані ще завдання в тім, щоб в овіяному духом соціального змагання поетичному слові дати народнім масам важливі й величні соціальні прагнення до загально-колективного, кооперованого життя. Надто потрібне це тепер, коли в плані соціалістичного будівництва СРСР на найближчі роки для кооперації одводиться що далі, то глибше й ширше місце, і коли — в той же самий час — наші письменники то через свою богемність та соціально-політичне незнайство, то через звичку „ходити уторованим шляхом, до кооперації ставляться здебільшого по традиційно-буржуазній письменницькій звичці.

— Пхі! Кооперація? Та це-ж нудна казенщина!..

І обминають обробляти теми з кооперативної ділянки соціального життя. А „Книгоспілка“, це величезне кооперативне — і для кооперування — видавництво, щоб здобути художні твори з життя кооперації, оповідає в „Новій громаді“ копіючани, ні для кого нецікаві конкурси, виганяє економію на копіях, виплачуючи у тій-же „Новій громаді“ за художні твори мізерії і... викидає на літературний ринок такий сирець, як „Прожектори“.

Що-ж загалом? Дешева відомствено-патріотична рибка — погана літературно-художня їшкка.

Гр. Михайлець

1) **Леонард Франк.** Різникова кухня. Опов. Пер. з німецької Хаджинковської. Харків. 1926. 160. Стор. 56. Тираж 5.000. Ціна — 20 коп.

2) **Анрі де Реньє.** Мармурова жінка. Опов. Пер. з фр. А. Венгерова. 1926. 160. 32 стор. Тираж 5.000. Ціна 10 коп.

3) **С. Велз.** Таємниці таксидермії. Опов. Пер. А. Настовицького. К. 1926. 72 стор. Ц. 20 к. „Загальна бібліотека“ Книгоспілки.

Протягом цілих чотирьох років європейської імперіалістичної війни в ошалілому безглузді міждержавної капіталістичної конкуренції безперервно витрачувалося на мільярди карбованців матеріальних цінностей, десятки мільйонів людей убитими та покаліченими, а художньої літератури про війну у нас нема й досі. Залишаючи іншим на дозвіллі або по спеціальності дошукуватися причини цього, скажемо, що „різникова кухня“ хоч почасти заповнює у нас цю прогалину.

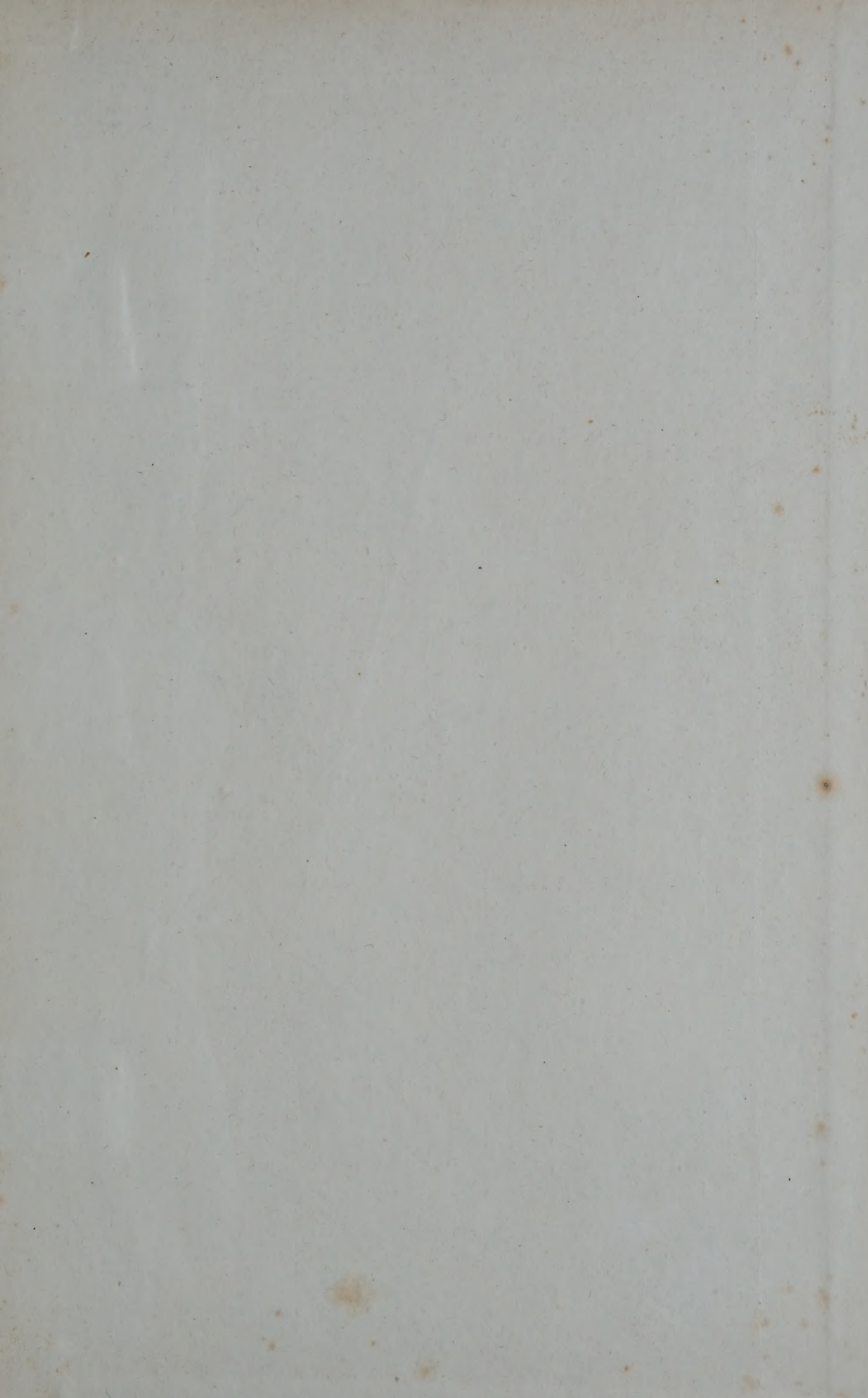
Зміст оповідання нескладний. Штаб-лікар хірург день-у-день, ніч-у-ніч протягом трьох років ампутує руки-ноги у польовому шпиталі жертвам війни. Врешті не витримує і їде в глиб Німеччини. Їде він з потягом інвалідів і вдорозі розагітовує їх проти війни, а коли вони згодом, як суспільна непотріб, остаточно „відчислюють“ скривджених, лікар збирає їх до купи і улаштовує з них глибоко агітуючу маніфестацію в Берліні (факт з життя військової Німеччини).

Оповідання це, що має метою свою запалити в грудях читача жагучий протест проти імперіалістичної різниці, зроблено в тонах розвезисто-психологістичного просторікування, що так само притаманне є для певної частини німецької белетристики. Написано „різникову кухню“ у навмисне-сірому освітленні. До того-ж увесь час річ їде від імени очевидного для читача автора про героїв, що завжди є 3-ю особою. Це надає всьому оповіданню характеру зануди, і не розбити цей нудний тон навіть що-найяскравішими сторінками (лазарет у „танцювальній залі“, маніфестація калік, мітинг на залізничній станції). Але, не зважаючи на це, „Різникова кухня“ — одна з найцінніших речей у „загальній бібліотеці“ Книгоспілки для суспільницької організації психіки читача.

2. Написане „під Мопасана“ з характерним для романської буржуазної прози захопленням в естетизм оповідання Реньє розповідає про статичні, нецікаві читачеві, пасивні, спостереження одного скульптора. Річ їде почасти про любов кількох нероб до вродливої селянської дівчини, що з неї скульптор зліпив був статую; статуя ця після смерті самої дівчини живила чуття отих великопанських гульців. Але здебільшого автор спинається на деталях, на вимальовуванні та розмальовуванні в оповіданні описових моментів та переживань. Отже з погляду розвитку інтриги, тоб-то з погляду змістовності, це — річ порожня.

3. Так само небагаті на інтригу, мов навмисне підібрані, речі Велза. Отже, щоб дати повну 10 конійчану книжечку „загальної бібліотеки“ на 32 сторінки, „Книгоспілці“ можна було-б знайти і кращу річ, бо дивно було-б припустити, що „Мармурову жінку“ вклучено в серію „З.Б“, тільки заради зовнішніх властивостей оригіналу і перекладу.

Гр. М.-лець

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 119949706

Ціна 1 крб. 80 коп.

